

ANNALES

*Annali di studi su mediterraneo e studi
Annali di Studi italiani e mediterranei
Annals for Italian and Mediterranean Studies
Series: *Monographs in Sociology*, 17, 2007, 2*

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-02-25

UDK 93:340.155(450.34)

PRAVNI SISTEM BENEŠKE REPUBLIKE: BENETKE IN NJIHOV TERITORIJ (XV.–XVIII. STOL.)

Claudio POVOLO

Univerza Ca' Foscari Benetke, Oddelek za zgodovinske študije, IT-30124 Benetke, Palača Gritti, San Marco 2546
e-mail: claudio.povolo@tele2.it

IZVLEČEK

Razprava o vlogi in pomenu beneškega prava ter njegovega protislovnega odnosa do občega prava je bila v drugi polovici 18. stoletja simptom globoke politične krize, ki je zajela celotno Beneško republiko. Razpravo je po padcu republike, v času 19. stoletja, nadomestil kult spomina z neizbežnimi mitskimi implikacijami, ki so pogojevale pogled na sekularno življenje beneške države. V okviru zgodovinopisja in prvih zgodovinskih analiz beneškega prava so to tematiko v 20. stoletju začeli obravnavati tudi z vidika njenih konstitucionalnih in pravnih implikacij.

Prispevek najprej predstavi omenjeno zgodovinopisje, nato pa obravnava nekatere temeljne značilnosti pravnega sistema Beneške republike: njegov pretežno običajski ustroj, porazdelitev moči, na katero se je opiral, in njegov politični razkroj, ki se je udejanjil skozi stoletja.

Ključne besede: pravo, pravni sistem, Benetke, običaji, Republika

A JUDICIAL SYSTEM OF VENETIAN REPUBLIC: VENICE AND ITS TERRITORIAL STATE (15TH–18TH CENTURIES)

ABSTRACT

In the second half of the 18th century, the debate on the role and significance of Venetian law as well as its contested relationship with common law was symptomatic of a severe political crisis that had affected the whole of La Serenissima. After the fall in the 19th century, the discussion was replaced by a cult of memory with the inevitable mythical implications through which the secular life of the Venetian state was now viewed. During the 20th century, the historiographic contemplation and the first historical studies concerning Venetian law approached this topic in light of its constitutional and jurisdictional implications.

The paper focuses on this historiography, presenting some of the fundamental characteristics of the republican judicial system: its eminently consuetudinary structure, the distribution of power that sustained it, and its political decline through the centuries.

Key words: law, judicial system, Venice, customs, republic

LEATHERSTOCKING V BENETKAH

Potem ko je obiskal glavna italijanska mesta, je James Fenimore Cooper 28. aprila 1830 prispel v Benetke. Tu je ostal do 7. maja istega leta. To je bil zelo kratek, vendar pomemben postanek v okviru dolgega, večletnega potovanja po Evropi, kjer je večino časa preživel v mestih, kot sta London in Pariz.

Iz New Yorka je odpotoval junija 1826, kmalu za tem, ko je objavil delo *The last of the Mohicans*, ki je kmalu doživelo izjemen uspeh. *Leatherstocking*, junak, s katerim je simbolično zaobjel vse, kar je, polno življenja in neomadeževano, še predstavljalo ameriško družbo, se je moral soočiti s predsodki in z vrednotami stare Evrope.

Konec aprila leta 1830 je Cooperja, podobno kot druge tuje obiskovalce, prevzela očarljivost mesta, katerega blišč in edinstvenost sta pripovedovala o zgodovinski zapuščini njegove preteklosti.¹

Od padca posvetne republike je minilo nekaj več kot trideset let in ameriški pisatelj je v luči skrbne kritične primerjave med svojo deželo in starim kontinentom, ki je nastajala na potovanju, z radovednostjo in s pozornostjo opazoval starodavne razvaline Benetk.

Cooper se je zagotovo sprehodil po uličicah, med palačami in mestnimi trgi, oborožen z dramatičnim in skorajda brezsrčnim opisom stare Republike, ki ga je pred več kot desetletjem zapisal francoski zgodovinar (Daru, 1819).²

Morda je prav v teh dveh izjemnih tednih dodelal svoje razmišljanje o republikanstvu in idejo, da bi napisal roman, ki bi, zgodovinsko umeščen v življenje in družbo Serenissime, kot kontrast lahko predstavljal pretanjene in protislovne odnose, ki so staro celino v okviru oblastniških struktur in življenja političnih institucij

vzporejale z vse bolj razvijajočo se čezmorsko republiko.³

V svojem delu *Histoire* je Pierre Daru ujel šibkost in izvirnost oblastniškega sistema, ki se je razpiral predvsem v svoji aristokratski in republikanski obliki in je bil v očeh avtorja videti kot zastarela politična organizacija, nezmožna, da bi se soočila ne z globokimi družbenimi spremembami ne z novimi institucionalnimi ureditvami, ki so se uveljavile skorajda po vsej Evropi.

Protislovje med monarhijo in republiko (organizirano v aristokratski obliki) ter nesposobnost slednje, da bi prevzela kompleksnost političnih instanc, sta bila v delu *Histoire* glavni vzrok za dekadenco in neslavni propad Serenissime. Besedilo Pierra Daruja je res dvomno in polno motečih napak ter rabe apokrifnih tekstov, vendar pa je njegova perspektiva posredno poudarjala značilnosti političnega in institucionalnega sistema, ki je skozi stoletja vse bolj izkazoval svojo edinstvenost in v nekem smislu tudi ekskluzivnost.⁴

James Fenimore Cooper je, gledano pragmatično, z izkušnostjo in s senzibilnostjo, preizkušenima v silovitih spremembah, ki so se zarisovala na ameriški celini, dojel, da so znotraj navideznih institucionalnih oblik imeli pomembnejšo vlogo interesi elit, usmerjenih v ekskluzivno prevlado političnega življenja, in dejanske strukture oblasti.

V romanu *The Bravo*, izdanem ob koncu leta 1831, sta Cooperju kratek postanek v Benetkah in branje dela *Histoire* ponudila ideološko (prej kakor zgodovinsko) pretvezo za predstavitev kontroverznih in negativnih plati sistema oblasti, ki je bil komplementarno organiziran v republikanski in aristokratski obliki. Stara Republika, ki so jo nadvladovali maloštevilni in zahrbtni veljaki, se je po njegovem mnenju lahko obdržala le s privilegiji in z nepravilnostjo.⁵ Tematika, ki jo je poudaril že Pierre

1 O potovanju Cooperja po Evropi prim. Cooper, 1989. Za literarni in kulturni oris Cooperja in o delu *The Bravo* prim. opombe D. A. Ringea (Ringe, 1963) v uvodu ponovne izdaje *The Bravo*. Z romanom Jamesa Fenimora Cooperja in njegovim vplivom na beneški svet se prav v tem času ukvarja prof. Mila Manzatto v okviru raziskave, ki želi ponazoriti kulturno percepcijo o stereotipu 'brava' v devetnajstem stoletju.

2 Delo *Histoire de la République de Venise* je imelo precejšen negativen vpliv na kulturni svet Benetk. *Histoire* so prevedli in izdali leta 1837 pri založniku Capolago. Nekateri najvidnejši beneški intelektualci niso imeli težkega dela z dokazovanjem mnogih nepravilnosti, ki jih je zagrešil Daru, še posebej pri uporabi apokrifnih virov. Za nekatere vidike tega vprašanja prim. Povoło, 1993; 2004a, 112 in nasl. Sam Cooper v svojem *A letter to his countrymen* potrdi, da se je pri pisanju dela *The Bravo* navdihoval pri delu *Histoire* (prim. Ringe, 1963, 14).

3 Kot je poudaril Donald Ringe, je Cooper z delom *The Bravo* sprožil naslednji problem: "[The problem] is both a significant and a continuing one, for it remains very much alive a century and more after his death. Stated simply, it is the question of how the modern state shall be governed. Cooper believed that many people misunderstood the fundamental issue. They thought that the contest lay between monarchy and democracy, whereas he observed that monarchy as a ruling principle was dead, except insofar as it was maintained, as in England, to cloak the real power in the hands of the aristocracy. The true conflict lay, therefore, between the aristocrats and the democrats, between those who would place power in the hands of an élite, either hereditary or financial, and those who would entrust it to the mass of the people themselves" (prim. Ringe, 1963, 9). Tem pripombam bi, kot bomo videli, težko oporekali, čeprav so izražale tipično ameriške percepcije evropskih institucij, ker so zanemarjale dolg zgodovinski proces, ki jih je ustvaril in oblikoval.

4 O delu *Histoire* Pierra Daruja in njegovi zgodovinski percepciji stare Republike prim. Povoło (2000, 495–497) in nedavno ponovno izdajo dela *Histoire* (Fontana, Tabet, 2004).

5 Kot je znano, je roman osnovan na glavnem junaku Jacopu Frontoniju, ki je bil kljub svojim željam prisiljen postati najeti morilec (*bravo*) v službi inkvizitorjev in je na koncu moral podleči zaradi sprijenih načrtov nekaterih vplivnih patricijev. Mnoge pripombe v negativu Pierra Daruja so se osredotočale prav na institut državnih inkvizitorjev in na prevlado močne oligarhije (prim. Povoło, 2000,

Daru, je v Cooperjevi perspektivi postala rdeča nit njegovega romana in ideološko jedro številnih razmišljanj, ki so se dotikala samega pojma *republikanstva*.⁶

The Bravo je roman, s katerim je hotel Cooper s prstom jasno pokazati na skrito zlo, s katerim je bilo prežeto življenje ameriških institucij, ki sta ga stalno ogrožali demagogija in sla po oblasti oligarhije, usmerjene k monopolizaciji upravljanja moči. Na to politično navezo je hotel Cooper pokazati s svojim romanom; naveza je, kot je eksplicitno povedal v nekaterih poznejših spisih, zapostavljala konfrontacijo med državami z republikansko in monarhično ureditvijo (zanj je bilo razlikovanje le navidezno), ki pa je pri francoskem zgodovinarju pomenila ključni interpretativni preobrat pri negativnem konotiranju zgodovine stare Beneške republike.

Darujevo delo *Histoire* in zgodovina stare Republike sta bila torej interpretirana v luči politične percepcije, za katero bi lahko rekli, da je tipično *ameriška* in v vsakem primeru usmerjena v podrejanje vloge in strukture institucij realnemu in konkretnemu vodenju oblasti ter težnji po prevladi ene elite.⁷

Argumentacije, ki so imele dokajšnjo težo, so se dotikale jedra problema in zagotovo niso navdihovale dela *Histoire* Pierra Daruja, ki je bilo povsem usmerjeno v obtoževanje zastarele politike stare Beneške republike, nezmožne soočanja s prevladujočo močjo novih državnih ureditev niti integracije družbenih sil, ki so si znotraj države zaman prizadevale, da bi pridobile pomembno vlogo.⁸

Namen dela *The Bravo* je bila tako neposredna predstavitev moči in modernosti republikanstva kot tudi njegove strukturalne šibkosti v odnosu do demagoške moči družbenih sil, ki so težile k nadvladovanju življenja institucij.⁹

James Fenimore Cooper je nedvomno zadel v polno tako s svojim romanom kot s svojimi naslednjimi deli, v katerih je razkril dejansko politično težo družbenih sil in protislovnost politične dihotomije, ki je republikansko obliko postavljala nasproti monarhični. Govorimo namreč o *ameriški percepciji*, nagnjeni bolj k poudarjanju dejanskega pomena vloge družbenih sil kot pa k poudarjanju formalne vloge institucij.

495). Očitno je Cooper dojel le minimalen del kompleksnosti beneškega sistema oblasti, tako da je kot *brava* določil osebo, ki se je proti svoji volji gibal v senci močnega beneškega sodstva. Če ne bi upoštevali dejstva, da je bil cilj romana v bistvu predstaviti specifičen pogled na republikanstvo, bi lahko rekli, da je bil ameriški pisatelj še ena slavna žrtev antimitske percepcije o Beneški republiki, ki je še posebej poudarjala razvade in negativnosti. Donald Ringe je podčrtal: "*Cooper had himself lived briefly in Venice and was familiar with the Comte Daru's Histoire de la République de Venise, which gave him the basic idea of the subplot, the plight of Jacopo that leads him to assume the character of a Bravo. But like most romantic artists, Cooper includes the realistic details not for themselves alone, but for what they contribute to his overall meaning. Cooper is accurate, for example, in his description of the silence of Venice, but the reader must look beyond the detail to perceive its significance*" (prim. Ringe, 1963, 15).

6 Že v drugi polovici 18. stoletja so se s konceptom *republikanstva* začeli ukvarjati in o njem razpravljati v luči njegovih konstitucionalnih vplivov (prim. Capra, 2003, 355–371).

7 Pragmatističen ameriški pogled dobro predstavljajo dela Lawrenca Friedmana, še posebej Friedman, 1975 in 1978. Za Friedmana so institucije in pravo *strukturalna spremenljivka*, nekakšen podsistem, ki pripada družbenemu sistemu v celoti. *Strukturalno spremenljivko* oživljajo in ji dajejo identiteto družbene sile s svojimi pravnimi zahtevami. Posledično pravo ni znanost; Friedman dejansko trdi, da ne moremo govoriti o *pravni znanosti*, temveč o *znanosti o pravu*. O interpretativnih razlikah glede evropske percepcije, v kateri so pravne institucije obravnavane pretežno kot determinativne oziroma sposobne vplivati na pritisk družbenih sil, govori Miriam Damaška v delu, ki je omenjeno v nadaljnjem besedilu.

8 Tematika, ki sem jo obravnaval v Povol, 1997. Številne kooptacije aristokratskih ali vznikajočih družin na območju *Terraferme* in beneških *meščanov*, ki so se zgodile v 17. stoletju, očitno niso spremenile položaja, saj je struktura oblasti, ki se je istovetila z beneškim patriciatom, ostala *paritetna* in se ni bila sposobna razširiti na ostali del države prek neke hierarhične lestvice, ki bi lahko, bolj kot spodbujala preobrazbo institucionalne ureditve, omogočila večje stapljanje med vladajočim mestom in podrejenimi središči. Pierre Daru je s svoje perspektive funkcionarja, ki je dosegel najvišje stopnje napoleonske birokracije, v tem brezizhodnem položaju pravilno prepoznal enega od osrednjih problemov dekadentnosti in padca stare Republike. Takšna struktura oblasti je bila očitno primerna za proučevanje v okviru antimitske percepcije, ki je bila značilna za francosko zgodovinopisje. Ta percepcija se je neizbežno ukvarjala z oligarhično fizionomijo beneškega vladajočega sloja, pa tudi s *prekoračitvami* (deviantnimi glede na izvorno republikansko ureditev) nekaterih sodišč, ki so imela izjemne pristojnosti kaznovanja. Zgodovinska analiza očitno ni upoštevala dejstva, da reševanje sporov (fajda) v aristokratskem in republikanskem sistemu ni moglo mimo neprestane in neodpravljlive dialektike med tradicionalno ureditvijo institucij in prevlado organov z izjemnimi pristojnostmi, katerih bistveni cilj je bil predvsem prilagajanje obrambe republikanskih institucij neizbežni prevladi ozkega oligarhičnega kroga. Ta dialektika je še razumljivejša ob upoštevanju dejstva, da se je Republika morala od 16. stoletja dalje soočiti z vznikajočimi in močnimi evropskimi monarhijami. Prim. za te probleme *infra*.

9 Kot je opomnil Donald Ringe, je Cooper besedo 'aristokracija' razumel kot zaprto skupino oseb, ki je imela v rokah oblast v neki deželi. V Združenih državah je bila oblast zagotovo razpršena v družbi: "*But if there is danger to American institutions, it comes more likely, he believed, not from these educated gentlemen, but from the levelling democrats and demagogues who would subvert principle for personale gain, and from the new commercial class, similiar in some ways to the Venetian senators, that he foresaw was on the rise*" (prim. Ringe, 1963, 11–12). Sicer pa je Pierre Daru podčrtal *neskladnost* med republikanskim sistemom in ekskluzivnostjo oblasti nekega elitnega dela družbe (ki jo je uživala beneška aristokracija), medtem ko so se neizbežne napetosti med organizacijo in porazdelitvijo oblasti reševale v monarhičnem sistemu, kjer so se bili vsi pripravljeni podvreči nadvladi ene same osebe.

Čeprav je James Fenimore Cooper navdih in iztočnice jemal v delu *Histoire* Pierra Daruja, pa ni dojel globoke logike, ki je navdihovala in podžigala interpretativne kriterije francoskega zgodovinarja.

Ko je v drugi plan postavil konkretno delovanje vladajočih družbenih sil (in je morda podcenjeval njihovo vlogo), Pierre Daru, zgodovinar stare celine in predvsem nekdanji funkcionar Napoleonove vlade, ni prezrl vloge, ki so jo imele institucije pri usklajevanju in brzdanju oblastnih struktur. Še več, povsem se je zavedal, kako so bile te privilegirani in temeljni nosilec družbenega vzpona ter instrument družbene integracije v državi.¹⁰

Prav zaradi te *evropske percepcije* je izpostavil strukturalne šibkosti republikanske oblike in političnega življenja Serenissime.

Monarhije, ki so se v obdobju med 16. in 18. stoletjem porajale po vsej Evropi in se postopoma oboževale s hierarhičnimi institucionalnimi strukturami, tako da so konsolidirale oblikovanje države, so zmogle asimilirati periferne elite, medtem ko Beneška republika zaradi specifičnosti svojih (republikanskih) institucij in ekskluzivnosti svojega vladajočega (aristokratskega) sloja ni zmogla bolj ali manj popolno realizirati tistega, kar se je formiralo v italijanskih in evropskih stvarnostih.

Dominantno mesto, ekskluzivna elita, vladar kot *primus inter pares* so se bili, kot bomo še poudarili, prisiljeni soočati z lastno podobo, z lastno zgodovino, s svojimi miti. To je bila neizogibna in predvsem nespremenljiva usoda – drugače bi bilo le, če bi se odrekli republikanski strukturi države. Vladajoči sloj bi namreč težko samodejno razglasil lastno politično umiranje. Dramatična, čeprav skoraj neboleča rešitev je lahko pri-

šla le od zunaj, s prihodom Napoleonove armade, katere emblemi so poveljevali nove oblike oblasti.

S koncem *republikanskih* institucij se je izgubila tudi posebnost beneškega prava, ki je z zgodovino in ekskluzivnimi značilnostmi svojo usodo vezalo na usodo republike, predvsem pa na njen mit in institucionalno strukturo oblasti.¹¹

Vez je bila tako usodna, na neki način celo paradoksalna, da je Beneška republika ob svojem padcu s svojo zgodovino postala ne le vir novih mitov, temveč tudi pravi politični laboratorij za razmišljanje in razprave.

Zgodovina stare Republike je morda bolj kot katera koli državna stvarnost postala zrcalo, v katerem so mnogi posredno iskali svojo podobo ali, bolje rečeno, smisel lastne politične in kulturne pripadnosti.

Beneško pravo, nerazdružljivo povezano z republikansko in aristokratsko obliko oblasti, je že nekaj desetletij po padcu Beneške republike pokazalo svoje posebnosti in ekskluzivne značilnosti.

Beneško pravo je, skrito med manj opazne in vidne segmente republike in aristokratske organizacije njene vlade, izražalo določeno upiranje do soočenj in primerjav.

Njegova zgodovina razkriva globok razmik na pravni ravni, ki se je že ob koncu 18. stoletja udejanjil s pravnimi sistemi, ki so se postopoma utrdili v ostalih delih Evrope.

V nadaljevanju bomo poskušali opisati pomen tega razmika. Pierre Daru in James Fenimore Cooper sta ga namreč kljub zelo različnim dojemanjem jasno izpostavila v svojem kritičnem, vendar očaranem pogledu na beneško zgodovinsko stvarnost.

10 Čeprav je neprestano vzporejal dve nasprotni strukturi oblasti (republikansko in monarhično), se je Pierre Daru zavedal, da je bilo v resnici zgodovinsko in antropološko dogajanje tisto, ki je bilo podrejeno. Monarhije in kneževine so v bistvu ustvarile institucionalne in družbene premise, ki so, še posebej od druge polovice 17. stoletja, globoko preobrazile tako imenovano *teritorialno državo*, osnovano na množstvu oblasti in pogodbi. Ta proces se je popolneje realiziral v začetku 19. stoletja, z nastankom birokratskih aparatov in pravih hierarhičnih struktur, razvejanih po vsej državi. Za karakteristike teritorialne države in njenega nadaljnjega prehoda v pravno državo prim. Fioravanti, 2002. Primerjavo med političnimi državnimi in pravnimi sistemi *common law* in *civil law* je strnjeno predstavila M. R. Damaška (1986; 1991). Avtorica predava na Law school na Yalu, pred tem pa se je ukvarjala s pravom na zagrebški univerzi. V svojem besedilu Damaška podčrta različno percepcijo, s katero raziskovalci in strokovnjaki dveh velikih pravnih področij gledajo na vlogo in funkcije političnih in pravnih institucij.

11 Šlo je torej za beneško pravo, katerega specifičnost je, kot bomo v tem prispevku še večkrat poudarili, izhajala iz zgodovine njegovega vladajočega sloja, še bolj pa iz prigod, preobrazb in ideologije njegovih institucij. Kot je poudaril zgodovinar Raoul Van Caenegem, je pravna zgodovina neke dežele neločljiva od zgodovine njenega političnega življenja (prim. Van Caenegem, 1987; 1991, 75–97). Za slabo *zgodovinsko prepoznavnost* beneškega prava (ki je imelo vpliv na izjemno obširnem ozemlju) v primerjavi z bolj znanimi sistemi *občega prava*, med katere nedvomno sodijo tudi prava italijanskih držav (tim. *diritti patrii*) in *common law*, lahko navedemo številne razloge. Med temi je prav gotovo vprašanje jezika (pomislimo na primer na zgoraj omenjeno besedilo Van Caenegema), ki pa samo po sebi očitno ne ponudi razlage za pozabo, v katero je padlo pravo, ki ima v okviru *prava določenega teritorija* povsem drugačno pot. In še, njegova identifikacija z nekim političnim sistemom, ki je kljub svoji dolgoživosti padel *prezgodaj* glede na porajanje nacionalnih držav v 19. stoletju. Prav tako pa je njegov *anahronistični* pečat (običajen in nerazdružljivo povezan z republikanskimi in aristokratskimi institucijami) morda vendarle imel nekaj teže tudi v tej smeri. Najbolj prepričljivo hipotezo – ki ne pojasnjuje samo pozabe, v katero je padlo beneško pravo, temveč celo odpor zgodovinarstva, da bi ga upoštevalo kot pravo z lastno identiteto – je treba umestiti v čas 19. stoletja. Tedaj se je v pravni literaturi namreč pojavila trditev, ki je njegove korenine iskala v občem pravu in ki bi le težko tudi upoštevala značilnosti pravnega sistema, ki ni bil najprimernejši za razvrščanje v interpretativne in komparativne kategorije abstraktnega oziroma klasifikacijskega značaja. Kot bomo videli, je imela zgodovina beneškega prava dokaj pomembno regionalno dimenzijo, vendar pa se je njena usoda, tako kot pri drugih institucijah Beneške republike, v večji ali manjši meri vezala na mit ali kontroveržno vprašanje njegovega (ali ne njegovega) občepavnega izvora.

POVELIČEVANJE BENEŠKEGA PRAVA

O beneškem pravu se je veliko govorilo tudi v 18. stoletju. O njem so še posebej razpravljali pravniki, ki so hoteli tipične institute občega prava soočiti z njihovimi morebitnimi beneškimi odkloni in neskladji.¹²

Razprava je tekla tudi okrog prevlade enega nad drugim, opevalo se je njune dobre strani in značilnosti.¹³ Seveda so oživili tudi nekdanje vprašanje o tem, kaj naj

bi razumeli pod pojmom *obče pravo*, in o tem, ali bi beneško pravo to značilnost lahko na nek način prevzelo za območje vse države.¹⁴

To so bile še kako prepričljive argumentacije – pomislimo samo na dejstvo, da so na vsem državnem območju *Terraferme* formalno še vedno veljali stari statuti in rimsko pravo in da, nasprotno, nekatera sodišča vladajočega mesta niso prav nič skrivala svojega naslanjanja na tipično beneško sodno prakso.¹⁵

12 Obširna publicistika o tematiki očitno izraža kulturno ozračje časa, je pa tudi kazalec prihodnjega vzporejanja, ki je postalo neizbežno po prisilni uveljavitvi (in sprejemu) beneškega prava na ozemljih, na katerih je stoletja prevladovalo obče pravo. To je pojav, ki se je, kot bomo videli, začel v 16. stoletju in je postajal vse intenzivnejši v 17. stoletju. Antična pravna (in v nekem smislu tudi politična) ločenost med vladajočim centrom in podrejenimi središči je na realni ravni izginila, čeprav je ohranila svoj formalni videz. Razprava iz 18. stoletja o odnosu med dvema pravnima sistemoma torej ni bila le akademske narave, temveč je bila premislek večinoma pravnih praktikov, ki se je umeščal v politični in družbeni kontekst, katerega bistvo je bilo zelo spremenjeno. Ta razprava je bila še toliko pomembnejša, če upoštevamo, da je republikanski politični sistem, kot smo že večkrat poudarili, onemogočal, da bi se na antropološki ravni uresničilo zlitje ali združitev najpomembnejših družbenih sil v institucionalne aparate države: to je bila drama, ki jo je v zadnjih dveh stoletjih preživljala Republika, s katero se niso zmogle soočiti ali jo pozitivno rešiti niti kooptacije beneškega patriciata na faktični ravni niti vse pogostejše zatekanje k nekaterim utrjenim stilemom mita na ideološki ravni.

13 V svojem delu *Principi* je Vettor Sandi beneško pravo brez pomislekov umestil v obširen kontekst občega prava. Glede beneških statutov iz 13. stoletja je Sandi poudaril: "*Che le distinzioni generali, le tesi maggiori per modo di regole, lo spirito o sia ragione, in gran parte l'espressioni o voci direttrici legali donde è composta quella compilazione veneziana, non certamente da africana o da altra sconosciuta nazione passarono alli usi ed idee italiane, che dal diritto e giurisprudenza romana.*" Nato pa so Beneščani "*con la forza della loro ragione le nozioni, li provvedimenti e le voci del romano diritto scegliendo, riformando, aggiungendo, adattarono all'indole, alle consuetudini, alle circostanze della civil società cui scriveansi esse leggi con la compilazione.*" Beneški pisec je tako nakazal nekatere glavne poteze beneškega prava: "*Il primo di leggi semplici, cioè non molto composte, nè complicate o delle più sottili divisioni o di moltitudine di casi singolari figurati ad esempio, nel che abbonda il Corpo giustiniano, in gran parte formato dai responsi, consulti, trattati e commentari di quegli antichi giuriconsulti romani. Il secondo di leggi dirette da una equità schietta, nè cotanto riposta in profondità di quelle meditazioni metafisiche che appariscono in gran parte di essi libri giustiniani, profondità che certamente porta in conseguenza esattezza di rigorismo. Il terzo, finalmente, fu lo studio di sfuggire gli aridi vocaboli de' legulei, a popolo non peranche colto di giurisprudenza pratica se non isconosciuti affatto, non posseduti certamente, essendosi affaticati di render chiari con italiane o venete parafrasi li termini legali romani.*" In torej, je zaključil Sandi, "*non già copiato o trascritto fu dai veneziani il gius romano o giustiniano servilmente e con manufatto meccanismo; fu anzi meditato, esaminato, scelto, rigettando dalla propria società, o ammettendovi, ciò che si riputò ragionevolmente più equo, più naturale e più confacente alle circostanze proprie, li quali appunto sono li requisiti tutti essenziali in un legislatore.*" (Sandi, 1755, 849–851). Kot mnogi drugi avtorji pred njim se je Vettor Sandi s formalističnega stališča osredotočil na več kot očitno izvor beneškega prava v rimskem, s poudarkom na posebnostih prvega. Sandi, ki je kot odvetnik dolgo delal na beneškem sodišču, je v resnici protislovno upal na radikalno reformo beneškega prava, ki bi težila k urejenemu sistemu z jasnimi zakoni, k nekakšnemu enotnemu zakoniku. O pravni kulturi Sandija prim. opombe v Dalla Colletta, 1995, 67–98. V svojih pravnih razmišljanjih Sandi očitno ni dojel enega od osrednjih vidikov beneškega prava ter institucionalnega in političnega sistema, ki ga je izražal, in sicer njegovega običajnega in pragmatičnega značaja, zaradi katerega je bila odvečna, če ne že nestvarna, vsakršna razprava o njegovem izvoru in morebitnem nasledstvu rimskega prava. Cit. za te vidike *infra*.

14 Uspeh (ali neuspeh), ki ga je beneško pravo uživalo v 18. stoletju, je obdelal Gaetano Cozzi (1982, 351 in nasl.).

15 V razpravah s konca 18. stoletja bo tudi pravnikom, ki so se dejansko formirali v okviru rimskega prava, težko spregledati vlogo beneškega prava. Koncept hierarhije virov, ki se ga mora držati sodnik, je tako postal dodelano ideološko in politično opravilo, ki je odražalo kompleksnost institucionalnega sistema Republike. Antonio Lorenzoni je na primer v predgovoru svojega dela *Istituzioni del diritto civile privato per la provincia vicentina* zapisal: "Našo zakonodajo sestavljajo *municipalno pravo*, nekateri zakoni, ki so mu sledili in so bili imenovani *Leggi Sindicali*, ker so jih večinoma нареkovali t. i. Sindici Inquisitori v Terrafermi, *beneški statut* in končno nekateri zakoni, imenovani *Leggi staccate*, ki niso bili vključeni v omenjena dela ali pa so bili uradno objavljeni kasneje. Zato bo treba pri odločanju o primerih, ki sodijo pod omenjene zakone, upoštevati tudi tako določen red. Če se zgodi kakšen primer, bo o njem najprej treba odločiti po zakonih, ki jih zajema *municipalno pravo* ali '*leggi sindacali*' ali '*leggi staccate*' (ločeni zakoni, op. prev.), ki pripadajo pokrajini. Če ne bo zajet v teh, bo treba uporabiti *beneški statut* in njemu pripadajoče zakone *leggi staccate*. In končno, če primera ne bodo obravnavali niti *beneški zakoni*, bo treba uporabiti naravno pravičnost ... Ob tem da tujih zakonov, ki so sprejeti, ne smemo upoštevati kot tujih, temveč kot zakone tistega naroda, ki jih je sprejel; kot naše je treba upoštevati vse tiste tuje zakone, ki jih bomo pri nas sprejeli. Torej, če so bili sprejeti rimski ali cerkveni zakoni, jih bo treba upoštevati kot naše zakone in ne več kot rimske ali cerkvene" (prim. Lorenzoni, 1785, 15–19). Če povzamemo Lorenzonija, je bil torej veljavni pravni sistem nekega mesta beneške Terraferme učinkovita sinteza med *municipalnim pravom* in zakonodajo Benetk. Gre sicer za pertinentno trditev, ki pa je zanemarljiva odločilno vlogo, ki so jo sodni precedensi *Quarantij* igrali v številnih primerih v Benetke prihajajočih pritožb (in ki so očitno vplivali na pravno prakso sodišč prve stopnje). Sicer pa Lorenzonijevo stališče postane povsem očitno v zaključku zgoraj citiranega odlomka: "*Un esempio dell'accettazione delle leggi romane lo abbiamo specialmente nelle successioni intestate e nella legittima e delle leggi canoniche poi rapporto al matrimonio*" (prim. Lorenzoni, 1785, 19). Zelo možno je, da je bila civilna pravna praksa velikih mest Terraferme v znamenju pravnega sistema, ki je konflikte izločal v luči njihove politične teže, skratka njihove potencialne težnje, da bi iz mestnega konteksta prešli na pravosodne poti, ki so jih vzpostavila sodišča vladajočega mesta.

Kakor koli že, razprava je potekala še v zelo fragmentarnem pravnem (in institucionalnem) okviru, v katerem sta bila analiza in primerjanje mogoča le ob veliki meri dvomnosti in polemičnosti.¹⁶

Zagotovo pa je beneško pravo, čeprav so nekateri opevali njegove prednosti in vrednote, kazalo znake iztrošenosti in krize. Ti so očitno, kot bomo še videli, izhajali iz vsesplošne krize beneškega političnega in institucionalnega sistema.¹⁷

Ozračje 18. stoletja je zagotovo posredno izpostavilo tipičen vidik beneškega prava, ki se je tudi v naslednjih stoletjih izražal v poveljičevalnih študijah in raziskavah, posvečenih tematiki, ki je, tako kot mnoga druga z Beneško republiko povezana vprašanja, morala neizbežno pasti v nerazrešljive zanke mita.

Beneško pravo se je namreč zaradi svojih običajno-pravnih potez in politične kulture, ki ga je podpirala, upiralo vsakršni obliki teoretiziranja, namenjeni razporejanju njegovih najbolj tipičnih institutov v okvir, ki bi izpostavil njihove splošne značilnosti, s tem pa olajšal njihovo primerjavo z drugimi pravnimi sistemi, še posebej z občim pravom.¹⁸

Če je bila ta njegova značilnost v pluralističnem sistemu starega režima lahko sprejeta in potrjena zaradi političnih pristojnosti beneškega vodilnega sloja, so lahko v naslednjem stoletju, ko so se uveljavili zakoniki in nacionalne politične stvarnosti, beneško pravo poveljičevali in zgodovinsko analizirali le s pomočjo večdimenzionalnega jezika mita.¹⁹

Pa tudi potem, ko so zgodovinarji svoj pogled usmerili na pravo, ki ga je napajala prevladujoča politična kultura Benetk, so težave z njegovim opisovanjem predstavljale vidik, ki je neravnodušno vplival na analizo in razpravo, kljub temu da so teren očistili najbolj okornih ostankov mita in ga poskušali orisati s pomočjo teoretičnega okvira, zmožnega dojeti tudi globlje povezave.²⁰

V bistvu je bilo tako, pretežno običajno pravo, kakršno je bilo beneško, mogoče doumeti samo zunaj strogih disciplinarnih shem, saj so te z abstraktnega in s teoretičnega vidika podcenjevale njegovo izvirnost ali pa so se morale omejiti na sprejemanje nekaterih vidikov, ki so nesporno izražali njegovo posebnost.²¹

16 Pravi občudovalec beneškega prava Giovan Maria Negri iz Vicenze je izpostavil pomen povezave med političnim ustrojem neke države in njegovo pravno dimenzijo. Mnogi so izrazili potrebo po pripravi *zakonika*, "ki bi zadeve postavil v red in bi vzpostavil splošno in jasno pravo", vendar ta ni bila najprimernejša za določeno republiko: "Torej, dobra ekonomičnost sodišč, ki v vsakem primeru ravnajo na podlagi določenih principov enakosti zadev in ki povsem obvladajo duh zakonov, bo najbolj zanesljiv zakonik, ki bo pri bližnjih in oddaljenih ljudstvih proslavil razsodbe njihove republike, kot se je zgodilo v Benetkah [...]. Poleg tega je zakonik bolj potreben v kraljestvu kot v republiki, kajti z zanesljivostjo zakonika se pri podrejenih oddalji razmišljanja o despotizmu, zaradi katerih bi ob smrti vsakega vladarja postali negotovi in vznemirjeni. Nenazadnje pa je za republike primerno, da pozornost usmerijo k ustanavljanju pokrajin, v katerih bi neki univerzalni zakonik imel iste učinke, kot jih običajno povzročajo velike spremembe, posebej če je republikam, tako kot pri nas, dovoljeno živeti svobodno po njihovih starih statutih, ki se pogosto zelo razlikujejo med seboj in od beneških" (prim. Negri, 1771, 23–24). Negrijevo stališče je bilo osamljeno, vendar pa je zelo jasno in naravnost odražalo pomen, ki ga je imel institucionalni politični sistem pri karakterizaciji specifičnosti *nacionalnega prava*.

17 Kot je poudaril Gaetano Cozzi, se je pravna politika Beneške republike ob koncu 18. stoletja usmerila h kulturni in k pravni okrepitvi Terraferme in rimskega prava (prim. Cozzi, 1982, 367 in nasl.). To novo ozračje odseva delo pravnika Ubalda Bregolinija (Bregolini, 1787). Bregolini v prvem delu, v nekaterih *Osservazioni sopra lo statuto veneto*, po orisu običajne hierarhije virov ugotavlja, da sodnikov *arbitrium* (razsodnost) "narekuje dokaj strogo in težko dolžnost. Če naj sodijo na osnovi enakosti in pravice, morajo torej poznati principe naravne pravice in enakosti. Če morajo takšne principe uporabiti v neskončnih mogočih posameznih primerih, je zanje neizogibno natančno preučevanje trdne pravne znanosti. In ker je rimska pravna znanost nedvomno tista, ki med vsemi najbolj podrobno uči o rabi principov naravne enakosti na možne primere, tudi sama svoboda, ki jo sodnikom daje beneški statut, dokazuje, da morajo nujno preučevati rimsko pravno znanost" (prim. Bregolini, 1787, 53–54). O tem problemu prim. *infra* glede opomb Nicolòja Donàja. Ugotovitve Bregolinija in drugih avtorjev, ki so podobno poudarjali temeljno vlogo rimskega prava, so naposled očitno postavile na stranski tir niti ne toliko domnevne posebnosti beneškega prava (prim. na primer *priloge*, ki jih Bregolini namenja različnim statutom in temu, kar upoštevajo iz beneškega prava glede na rimsko), kolikor predvsem tesen (in neizbrisen) odnos med beneškim pravom in njegovim republikanskim političnim ustrojem, v katerega je sodilo.

18 In to, kot smo že povedali, čeprav se njegov izvor očitno umešča na področje samega občega prava.

19 Ali, kot bomo videli v zelo pomembnem primeru Daniela Manina, z opisovanjem njegovih najbolj tipičnih institucij s pomočjo formalistične analize, ki se je v bistvu zgledovala po občem pravu.

20 Ta vidik je na primer mogoče opaziti v skoraj vseh raziskavah, posvečenih beneškemu pravu in njegovemu več kot očitnemu rimskopravnemu izvoru. Gre za ugotovitev, ki onkraj svoje dejanske vsebine očitno zakrije stalno povezavo med pravnim sistemom (povezavo, ki predpostavlja tesen odnos med družbo in pravom) in politično zgodovino institucij, ki ga niso le oblikovale, temveč so ga sčasoma tudi preobrazile in okarakterizirale. Za povzetek razprave o vplivu obeh vrst prava prim. Zordan, 2005, 175–182.

21 Kakor na primer tako rekoč prirojenega odpora beneškega prava pri rabi pravniške interpretacije oziroma njegovega očitnega zavračanja, da bi v hierarhijo virov sprejelo rimsko pravo. Te vidike so poudarili vsi raziskovalci, ki so se ukvarjali z zgodovino beneškega prava in jo primerjali z najbolj značilnimi poudarki občega prava. Določene posebnosti beneškega prava so očitno predstavljale le najvidnejše (pa tudi pomembne) vidike izjemno kompleksnega političnega in institucionalnega sistema, v katerem je konstitucionalni ustroj države včasih tudi globoko vplival na zasebno in kazensko pravo. Nasprotno pa so skladnosti in podobnosti z drugimi pravnimi sistemi (predvsem z obliko *common law*) seveda več kot očitne, vendar pa predstavljajo bistveni problem zgodovine

Posebnost nekaterih pravnih institutov, ki bi jih po logiki kodificiranega prava in pravne literature lahko opredelili kot *osebno pravo* (dedovanje, dota, lastnina itd.), bi lahko v resnici razumeli – pa čeprav le v dimenziji pravne in sodne prakse, ki je pronicala skozi dejavnost velikih sodišč vladajočega mesta – samo tako, da bi jo primerjali s *konstitucionalno* dimenzijo Republike. Ta izjemno težak podvig bi razvozlal prepletene povezave med zakonodajo, običajno in pravno prakso, moral pa bi se soočiti tudi z neizbežnim, vendar na ideološki ravni vedno bolj krhkim odnosom med ekskluzivnostjo oblasti beneškega patriciata in republikansko obliko države.²²

S padcem Republike in s prvimi, kontroverznimi zgodovinopisnimi razmišljanji je bil tudi beneškemu pravu dodeljen pomemben prostor, čeprav v manjši meri, kot je to veljalo za ustanove in dogodke, ki so označili zgodovino posvetne Republike.

Leta 1847 so ob devetem kongresu italijanskih znanstvenikov natisnili delo *Venezia e le sue lagune* (Aa. Vv., 1847),²³ ki je bilo razdeljeno na tri izjemno obširne knjige, v katerih je bilo veliko prostora posvečenega zgodovini, kulturi, družbi in institucijam stare Beneške republike. Dva prispevka sta se posebej odlikovala po tehtnosti in pomenu obravnavanih tematik: *Storia civile e politica* grofa Agostina Sagreda in *Giurisprudenza veneta* Daniela Manina. Delo, ki se je nameravalo predstaviti kot nekakšen zgodovinski in kulturni manifest nekdanje Republike, je s svojim naslovom, bolj kot o pravi in lastni izbiri, govorilo o zgodovinopisnem in kulturnem dojemanju, neposredno izhajajočem iz njene preteklosti. Zgodovina mesta in njegovih lagun je bila pravzaprav zgodovina, iz katere so, čeprav so jo iz več

razlogov sprejemali kot zgodovino stare Republike, namenoma izpustili obširna morska in kopenska ozemlja, ki so ji dolga stoletja pripadala.²⁴

To je bil tako rekoč nujen izbor, ki je še dolgo obremenjeval zgodovinopisje in dokazoval, kako se je posebna institucionalna struktura beneške države še vedno ideološko odražala v percepciji tistega, ki je bil zazrt v preteklost, in ga napeljevala, da je preprosto povzel navidez samoumevno povezavo (mesto Benetke in republikanska država), čeprav bi v resnici moral poglobljeno analizirati njene vsebine.²⁵

Dejansko je šlo za pristop, izpeljan s pomočjo mitološkega in ideološkega filtra, ki se mu v svojem čudovitem prispevku, posvečenem beneški politični zgodovini, ni uspel izogniti niti Agostino Sagredo.²⁶

In res, če se je zgodovina stare Republike po eni strani že pokazala kot pravi politični laboratorij za tiste, ki so od zunaj v njej iskali primerjalne iztočnice in premisleke, je po drugi strani ta ista zgodovina v trenutku, ko so jo drugi uporabljali kot ideološki ščit za upravičevanje novih političnih in ideoloških predlogov, izražala vse svoje potenciale na ravni mita, ki se je v zadnjih stoletjih življenja Beneške republike že izkazal za najučinkovitejše orodje za izmikanje nekaterim temeljnim problemom, neposredno povezanim z obliko beneške države in suverenosti njenega vodilnega sloja.

V delu *Venezia e le sue lagune* je bil, kot se je govorilo, za spopad s kompleksno tematiko prava poklican Daniele Manin. Bil je odvetnik beneškega sodišča in torej človek, ki je po *formi mentis* in kulturi pripadal pravni tradiciji, ki je bila, kot se je pritoževal, v starodavnem vladajočem mestu deležna bore malo zaupanja.

beneškega prava, kot bomo videli, tiste političnoinstitucionalne preobrazbe, za katere je bilo najprej, med 15. in 16. stoletjem, značilno oblikovanje velike teritorialne države, kasneje, med 16. in 17. stoletjem, pa neizbežno preseganje tradicionalne *teritorialne države*, ne da bi pri tem, tako kot v drugih italijanskih političnih stvarnostih, prispevale k formiranju države, ki bi se bila sposobna vzpostaviti kot nova institucionalna stvarnost in v kateri bi se lahko identificirale vse vladajoče družbene sile.

22 Tematika je precej kompleksna in vzporeja vlogo in funkcijo *pravosodne oblasti* z veljavnim konstitucionalnim sistemom. Glede angleških sodnikov je Luis Maria Diez - Picazo ugotovil, da "odnos sodnikov do vladarja in do politične oblasti s konstitucionalnega vidika ni bil zelo drugačen od tistega, ki je veljal na celini, kjer se je uveljavil monarhični absolutizem. Zato je nepomembno dejstvo, da je bil angleški pravni sistem tistega časa drugačen od celinskega" (prim. Diez - Picazo, 1997, 23). V beneškem primeru je bila pristojnost razsojanja ekskluzivna pravica politične oblasti, kar je, kot bomo videli, imelo pomemben vpliv na konstitucionalno raven in na formiranje teritorialne države.

23 O tem delu in liku Agostina Sagreda glej: Canello, 1976, 72–115; Benzioni, 1986, 597–623; Povoło, 2000, 499–503.

24 Gaetano Cozzi je poudaril, da izbrani naslov *Venezia e le sue lagune* ni "izražal vsega bogastva svoje vsebine", in ugotovil, da je bil govor "le o lagunskem ambientu, tistem, ki zajema Benetke, saj njegove edinstvenosti ni bilo mogoče združevati s stranmi o tako različnem ambientu, kakršnega predstavlja beneška Terraferma" (prim. Cozzi, 2000d, 379). Dejansko se delo, ki je brez izkrivljanj opazovalo zgodovino antične republike, ne bi moglo razširiti še na preostanek Veneta (in ne le tega), ne da bi se pri tem soočilo z nekaterimi *konstitucionalnimi* problemi, ki jih je Daru brez milosti poudaril in jih je bilo deloma mogoče opaziti v skrajno municipalističnem poslanstvu, ki so ga središča, pripadajoča stari republik, še vedno nedvoumno izkazovala na kulturni in politični ravni.

25 Gre za povezavo, ki se ji je bilo mogoče izogniti, kot je to storil Sagredo, s pomočjo nekaterih najbolj tipičnih stilemov mita, kakršna sta na primer zvestoba ruralne populacije stari Republik ali prirojena sposobnost vladanja beneškega vladajočega sloja patricijev (prim. Povoło, 2000, 502). Šlo je za mit, ki sem ga zaradi njegovega voljnega in inteligentnega pristopa opredelil kot *delnega* in ga je v drugi polovici 20. stoletja mogoče opaziti tudi v delu velikega znanstvenika, kakršen je bil Gaetano Cozzi (z izjemo nekaterih njegovih zadnjih prispevkov). O njegovem zgodovinopisnem profilu prim. Povoło, 2002, 495–512.

26 O Sagredu prim. moje ugotovitve v Povoło, 2000.

Za človeka, kakršen je bil Daniele Manin, je beneško pravo predstavljalo simbol slavne preteklosti stare Republike, preteklosti, ki so jo sedaj navajali kot primer dobrega vladanja in bi torej lahko bila politična referenca za rastočo in porajajočo se nacionalno perspektivo.²⁷

Po pozornem in natančnem raziskovanju arhivov in knjižnic je Daniele Manin orisal dolgo zgodovino pravnih virov, na katerih je slonelo beneško pravo, da bi na koncu predstavil sliko temeljnih institutov civilnega prava. Njegov opis se ni oddaljeval od interpretativnih meril, ki so jih uporabljali pravniki, vajeni dela v okviru takratnih sistemov kodificiranega prava. Tako je res, da se lahko današnjim opazovalcem opisi številnih institutov zdijo zelo podobni tistim, ki so v rabi v širšem sistemu občega prava.²⁸

V resnici se je Daniele Manin povsem zavedal, da je beneško pravo temeljilo predvsem na običajih. Njihova vloga je bila tu veliko večja od nadomestne funkcije, ki so jo imeli na primer v okviru občega prava. Običajno sklicevanje na tujost, ki jo je beneško pravo izkazovalo v odnosu do rimskega, je v bistvu precej obrobno glede na vrednost, ki jo je podeljevalo običajem, njihovi pravni prevladi in predvsem njihovem pravniskemu pečatu.

Strani, na katerih avtor govori o običajih, odlikuje izjemna predstavitvena jasnost, tako da vnaprej poplačajo njegov naslednji težak poskus prikaza sistematične slike beneškega prava in skoraj brezploden napor, da bi ga primerjal s takrat obstoječim zasebnim pravom:

"Napisani zakoni, o katerih smo govorili, so bili poglavitni, vendar ne edini vir beneškega prava. Sodnikom je bilo naloženo ravnati s pravico po črki teh zakonov v primerih, ki so jih ti izrecno obravnavali. V primerih, ki jih zakoni niso zajemali, so se morali zateči k zakonom, ki so obravnavali podobne primere, če tudi teh ni bilo, k običajem, in če so manjkali tudi ti, pa k zdravemu razumu.

Rimsko pravo ni nikjer niti omenjeno, saj tu ni imelo pravne avtoritete, temveč le doktrinalno. Samo zato, ker se je skladalo z načeli naravne pravičnosti in poštenosti, so ga poučevali na univerzi v Padovi in drugih pravnih šolah.

V tem so se Benetke razlikovale od običajev drugih ljudstev Italije, ki so rimske zakone upoštevala kot prave splošne zakone in so jih zato imenovala obče pravo, druge statute mest pa le kot izjemne in lokalne modifikacije, medtem ko je rimsko pravo v Benetkah veljalo za tuje. Tam znak podložništva imperiju, tu razločen dokument izvirne neodvisnosti in samostojnosti.²⁹

27 O Maninu in njegovem prispevku prim. Cozzi (2000e), ki ga navajam tudi za druge bibliografske navedbe o življenju in delu Daniela Manina. O politični viziji Manina je Cozzi ugotovil: "To, kar na Maninovi strani naredi še posebej močan vtis in jih tudi, onkraj nenatančnosti enega in drugega, razlikuje od Sagredovih, je jasna politična obarvanost. Ali, z drugimi besedami, medtem ko je Sagredo predvsem do obrambe ali vsaj opravičevanja institucij Republike pred napadi, ki se valijo nadnje (odmeve aktualne politične razgretosti je mogoče zaslediti v ozadju njegovih strani, tako kot sicer velja za celotno delo *Venezia e le sue lagune*), je pri Maninu politični angažma odkrit, nezadržan. Manin je namreč hotel idejo o pravici in beneškem pravu nadrediti tisti, ki jo je takrat vsiljevala Avstrija. Po duhu še vedno vitalno pravo in pravosodje so beneški sodniki, ki so že službovali v Republiki in potem v Avstriji, poskušali ponovno obnoviti" (Cozzi, 2000e, 384–385).

28 Glej na primer zanimive strani o institutu dote, katere tematika je obdelana v luči interpretativnih kriterijev abstraktnega in sistematskega tipa, ki jih najdemo v spisih pravnikov, formiranih v okviru rimskega prava in pravne literature: "Ko je oče dodelil doto hčeri še za časa življenja ali s pravnim poslom za primer smrti, se je morala ta zadovoljiti z ustanovljeno ali zapuščeno doto in ni imela pravice do očetove dediščine. Če pa dota ni bila niti ustanovljena niti zapuščena, je hči skupaj in enakovredno z moškimi potomci dedovala očetove premoščnine, pri čemer so bile v to zajete tudi hiše zunaj Benetk in na območju *Dogada*. Če se hčeri vrednost dela premoščnin, ki ji je pripadla, ni zdela ustrezna doti, so za razsodbo o ustreznosti zaprosili nekaj sorodnikov, in če se ti niso uspeli dogovoriti, je o njej odločal t. i. magistrato dell'esaminatore. Če je bilo razsojeno, da omenjene dobrine niso bile ustrezne, je bilo treba določiti mero ustrezne dote ali pa žensko pripustiti k celotnemu dedovanju z enako pravico, kot so jo do hiš imeli ostali" (prim. Manin, 1848, 20–21). Večji del teh opomb izhaja iz statutov 12. in 13. stoletja, v katerih je prisoten tudi institut *ustrezne dote*, predvidene v vseh italijanskih komunih. Dokaj posebna in zanimiva je opredelitev dobrin *Terraferme*, ki so bile upošteevane kot *premoščnine*. To je bila starodavna statutarne določba, ki so jo sčasoma očitno prenehali uporabljati, še posebej po tem, ko se je tudi beneški patriciat vse bolj usmerjal k zemljiški posesti. Vendar pa abstrakten in shematičen značaj Maninovega opisovanja posebnosti beneškega prava ni bil najprimernejši za definiranje bistva večinoma običajnega (tega vidika se je, kot bomo videli, povsem zavedal) pravnega sistema, ki se je skozi stoletja, s političnimi spremembami svojega političnega ustroja, globoko preobrazil. In dejansko je pred analizo posameznih institutov ugotavljal: "Če bi na ustrezno obširen način predstavili celotno beneško zakonodajo, od civilne, trgovske, kazenske in fevdalne, sodne pristojnosti in procesnega prava, bi napolnili precej knjig. Težave in obširnost dela pa bi se še povečala, če bi morali razpravljati še o stari zakonodaji in govoriti o preobrazbah, ki so jo pripeljale do zadnjega stanja. Ker nas omejuje kratkost našega dela, ki se je moramo držati, smo se prisiljeni le bežno in v velikih potezih dotakniti poglavitnih stvari omenjene zakonodaje, kakršna je bila v trenutku, ko je Beneška republika prenehala obstajati" (prim. Manin, 1848, 19–20). Manin je še posebej mislil na številne zbirke zakonov (skupaj z antičnimi statuti mest), izdane v 18. stoletju. V bistvu pa bi ti zakoni, kot je ugotovil (prim. *infra*), le težko ponudili pravo podobo beneškega prava, katerega pečat je bil povsem običajnopraven. Zelo verjetno so mu prav te zbirke omogočile zarisati sistematično in abstraktno sliko (na katero je bila navajena tudi sama *forma mentis* odvjetnika), s katero je bila njegova razlaga razumljiva bralcem, obenem pa je prenašala politični diskurz, vpet v osnovo publikacije *Venezia e le sue lagune*.

29 Zdi se, da je Manin doumel politično valenco izključitve rimskega prava iz hierarhije virov, izraženih v beneških statutih.

Videli smo, da je bila običajem podeljena pristojnost v primerih, ki jih napisani zakoni niso obravnavali. V resnici pa je bila njihova moč večja. Ne le da so služili kot dopolnilo zakona, temveč so veljali tudi za njegovo razlago, za njegovo spreminjanje in celo razveljavitev. Zato so tisti, ki so beneško zakonodajo preučevali le prek napisanih zakonov, o njej dobili zelo nepopolno in netočno sliko.

Zelo močni so bili običaji, ki jih bomo označili kot pozitivne, še močnejši pa so bili tisti, ki jih bomo imenovali negativni, to je neuporaba. Zaradi neupoštevanja so bili razveljavljani številni zakoni, ki so bili, čeprav so ostajali v knjigi statuten, neveljavni in brez učinka, kot mrtva črka, kot zgodovinski spomin minulih časov [...].

O beneških običajih razpravljajo bolj ali manj obširno in natančno tudi številna novejša dela, ki so jih o civilnih, kazenskih in podobnih zadevah napisali zasebni pravni svetniki, natisnjena pa so bila ob koncu 17. in v 18. stoletju.

Vendar se moti tisti, ki verjame, da lahko iz napisanih del zajame vse znanje o beneških običajih. Mnoga so pisatelji prezrli, ker so bila takrat preveč slavna. Sedaj se ohranjajo le še v že oslabelem spominu tistih, ki so jih videli natisnjena in katerih število je upadlo in upada. Če pisanje in tisk ne bosta ohranila teh bežnih reminiscenc, bodo te izginile in prihodnjim rodovom ne bo za njimi ostala niti sled ..." (prim. Manin, 1848, 16–19).³⁰

Običajnopравни pečat beneškega prava je torej dobro izpostavil Daniele Manin, pri čemer se je izognil pastem klasične distinkcije ali prekrivanja med obćim in beneškim pravom.³¹

V delu *Venezia e le sue lagune* je bil poleg tega prvič ponujen zgodovinski in konceptualni okvir beneškega prava. Šlo je za okvir, ki bi ga, kot smo že dejali, težko uporabili za načrten poseg v smeri sistematizacije in abstrakcije, vendar pa mu gre vseeno zaslug, da je opredelil nekatere posebne značilnosti pravnega siste-

ma. Da bi ga razumeli, je bilo nujno treba umestiti njegov konstitucionalni politični kontekst in njegovo politično in zgodovinsko pot.³²

Maninov prispevek je posredno napovedoval tudi težave pri preučevanju tako kompleksne tematike, če je ne bi ustrezno povezali z bolj splošnim političnim in institucionalnim ustrojem, na katerem je stoletja temeljilo življenje Republike.

Vendar pa smo tu že na stopnji *slavilnega mita*, ki mu je v določenih pogledih povsem pripadal tudi prispevek Daniela Manina.³³ Ta stopnja je pokazala nova prizadevanja in nove ideološke obdelave, najustreznejše za predstavitev na kulturni in politični sceni v luči obširne arhivske dokumentacije, ki je sedaj končno postala dosegljiva strokovnjakom tudi zato, da bi jo s potrpežljivostjo preuredili in katalogizirali.³⁴

PRVE SLUTNJE

O beneškem pravu in posameznih, z njim povezanih institucijah in institutih so seveda še razpravljali,³⁵ vendar pa so celovitost slike, ki jo je ponudil Manin o stari Republiki v pomembnem spominskem delu, uspeli ponovno zajeti šele v naslednjem stoletju. Obnovljene, sprejete, zanikane ali minimalizirane so posebnosti prava, ki je pripadalo tako izvirnemu političnemu sistemu, zahtevale kontekstualno analizo z visoko stopnjo kulturne in zgodovinske obdelave.

Nova občutljivost in novi pristopi so bili očitno nujni pri obravnavi občutljive tematike beneškega konstitucionalnega ustroja in pravne tematike, ki je izhajala neposredno iz prve.

Čeprav v okviru trdoživosti mita, za katerega se je zdelo, da se neprestano obnavlja in preoblikuje, je veliko del v 19. in 20. stoletju, osredotočenih na nekatere institucije Beneške republike, dalo precejšen zagon spoznavanju beneškega prava.

Knjigi Giuseppe Maraninija *La costituzione di Venezia*, izdani 1927 in 1931, sta obsežno izražali ideo-

30 Tudi v teh zadnjih opazkah velikega zgodovinskega pomena se zdi, da Manin ni ubežal obćajni dihotomiji med zakonom in obćajem, pri čemer je spregledal dejstvo, da so bili obćaji lahko podvrženi procesu abstrakcije (in torej posledičnega opisovanja) samo znotraj dobro oblikovanega družbenega in političnega okvira.

31 O odnosu med beneškimi obćaji in prvimi posebnimi zakoni prim. Zordan, 2005, 135–147.

32 Daniele Manin je moral dobro poznati opažanja Marca Foscarinija z začetka 18. stoletja v zvezi z nesistematičnim značajem beneškega prava in republikanskim konstitucionalnim sistemom, katerega odraz je bilo: "*Per guardare attento che si faccia nelle memorie, non si trova giammai promulgato in una volta sola corpo di leggi sufficiente a rappresentare, non già idea perfetta di repubblica, ma nemmeno i primieri lineamenti e certo quasi incominciato modello di nascente governo: così appunto come si è osservato in proposito della ragion civile ...; prova d'essere la cosa proceduta nel modo enunciato, risulta per un'antica deliberazione, la quale ci mostra come usavasi di registrare tratto tratto nei pubblici libri e concedere vigor di leggi perpetue ai provvedimenti riusciti felicemente ...*" (prim. Foscari, 1854, 238).

33 Glede te razvojne stopnje prim. Povo, 2000, 503–505. Najvidnejša predstavnika takšnega načina preučevanja beneške zgodovine sta bila Samuele Romanin in Pompeo Molmenti.

34 O tem problemu glej Povo, 1993 in 2004a.

35 Na primer Crivellarijev prispevek o kazenskem pravu: Crivellari, 1870, 473–494. Za izčrpne reference o analiziranem obdobju prim. Zordan, 1998.

loško ozračje obdobja, ki je bilo na zgodovinsko raven označeno z močno vizijo mita Republike.³⁶

Maraninijevo delo je prvič ponujalo obširen pogled na beneški konstitucionalni sistem.³⁷ Kljub ideološkim filtrom je knjiga *La costituzione di Venezia* uspela pokazati, da je bistvo beneškega pravnega sistema mogoče razumeti samo s poglobljanjem v zapletene institucionalne mehanizme, na katerih je stoletja temeljilo življenje Republike:

"[P]olitična znanost, ki je v naši deželi imela in ima njene najbolj pronicljive gojitelje, je še vedno deklica, in kar je najhuje, je premalo in slabo razumljena; zunaj majhnega kroga svojih predanih oboževalcev nima nobenega odziva v splošni zavesti in se niti ne izraža v splošnem raziskovalnem dogajanju. Zaradi tega ta politični pojav še vedno preučujejo pretežno z metodami, ki so tuje njegovemu bistvu; tako za organizacijo države skrbita pravnik s povsem formalnimi metodami in filozof s filozofskimi postopki, čeprav, žal, njegovi cilji niso vedno samo filozofski; redke pa zanima, da bi s pozornim in nepristranskim družbenim in zgodovinskim raziskovanjem preučevali resnično, konkretno, immanentno naravo političnega pojava ... Politični pojav je treba poiskati in ga preučevati tam, kjer nastaja, v zgodovini, pri tem pa moramo biti pozorni, da nas ne zapeljejo pravne in ideološke nadgradnje, ki so seveda vedno njegov del, vendar ne osnovni, in zelo pogosto vodijo v zaključke, ki so v kričnem nasprotju z intimno realnostjo samega pojava; tega pa ne sestavljajo ideološki in pravni vzorci, temveč izjemno gosta mreža človeških odnosov, ki se v ideoloških in pravnih vzorcih

deloma pokažejo in umirijo, deloma pa se zamaskirajo in pritajijo" (prim. Maranini, 1974b, 19–21).

Pri poudarjanju pomena politične zgodovine je Maranini tako jasno pokazal, kako je bilo pravni sistem mogoče razumeti samo v luči kompleksnih družbenih odnosov, ki so delovali znotraj institucionalnega okvira ali pa so hoteli s pritiski vplivati nanj.

Očitno je šlo za kakovostni preskok glede na prejšnjo stopnjo, še posebej če upoštevamo, kot smo že dejali, impozanten ilustrativni okvir, ki ga je delo *La costituzione di Venezia* ponudilo o težavnih zgodovinskih izkušnjah beneških sodišč.

V resnici je Maraninijevo delo zapostavljalo nov prispevek, poln interpretativnih iztočnic nekaterih strokovnjakov, ki so se v tistih letih z ubiranjem najbolj razvejanih poti približali ali so se približevali pravnim in institucionalnim tematikam, vendar z zavedanjem, da je beneški pravni sistem mogoče razumeti samo s poglobljanjem v njegovo pravosodno dimenzijo.

Že leta 1899 je pomembnemu beneškemu sodišču, kakršen je bil senat, posvetil pozornost pravnik Enrico Besta. V obširnem delu je veliki strokovnjak primerjal najbolj institucionalno značilnost najvišjega beneškega vladnega organa s povsem sodno funkcijo, ki so jo posamezna sodišča opravljala kot del konstitucionalnega ustroja, na katerem je temeljila Republika (Besta, 1899).

Pravni in institucionalni vidik sta bila torej, vsaj na interpretativni ravni, razumljena povsem v sodstveni funkciji, značilni za delovanje posameznih sodišč. To je bil nedvomno preskok kakovosti, saj je bila prvič iz-

36 Glej anastatični ponatis, ki ga je leta 1974 v Firencah izdala Nuova Italia editrice. Prvi del je imel podnaslov *Dalle origini alla serrata del Maggior Consiglio*; drugi pa *Dopo la serrata del Maggior consiglio*. O Maraninijevem zgodovinsko-pravnem pristopu prim. Povoło, 2000, 507–508. Pomemben je bil predvsem drugi del, v katerem so bila analizirana najpomembnejša sodišča Republike. O ideološki zasnovi govori tudi obširen prostor, dodeljen organom, kakršen je bil svet deseterice in t. i. Inquisitori di stato, medtem ko je le redko omenjeno pomembno sodišče, kakršno je bilo *Avogaria di comun*, ki je v republikanskem sistemu predstavljalo najvišjo stopnjo varstva zakonitosti. Maranini je brez oklevanja prepoznal nekakšno ideološko superiornost Benetk glede na druge države, superiornost, ki jim je omogočila preživeti skozi stoletja: "Takšna sposobnost vzdržljivosti, združena s čudovito kontinuiteto politične dejavnosti, izhaja neposredno iz čiste ideološke superiornosti, ki smo jo že omenili in se, zato da ne bi bila umetna in pridobljena prek teoretiziranja omikancev, temveč intimno prirojena samemu duhu velike rodbine, sijajno konkretizira na terenu političnega delovanja, tako da prežema držo Republike v odnosu do Bizanca, rimskega imperija in cerkve ter vsemu političnemu in pravnemu ustroju beneške države vtisne pečat mogočne izvornosti ..." (prim. Maranini, 1974b, 18–19). Očitno smo še zelo daleč od kritičnega pristopa, s katerim se je Agostino Sagredo približal beneški zgodovini. V resnici se je Maranini, bolj ali manj neposredno, na vse pretege trudil, da bi zarisal nekakšno ideološko kontinuiteto med rimskim imperijem, Beneško republiko in fašistično državo.

37 Opazke iz *Avvertenze* drugega dela so paradigmatične: "O nekaterih beneških upravnih organih obstaja obširna literatura; upam pa si trditi, da skoraj ne obstaja literatura o političnem ustroju Benetk, ki bi ga preučevala kot nedeljivo entiteto, kot živ organizem, v katerem noben organ ni neodvisen od drugih. Prevlada analitične usmerjenosti raziskav o političnem ustroju Benetk je morda eden od vzrokov, zaradi katerih je ta slavna republika, v določenih vidikih in ne le za širše občinstvo, vedno ostala mit. Spominjam se, da mi je eden od uglednih raziskovalcev, ki je bil strokovnjak za vsako najmanjšo, čeprav skoraj nepomembno podrobnost v zvezi z beneško upravo, nekega dne povedal, da je bil v beneškem ustroju odsoten vsakršen red in sistem ter da je v resnici šlo za nekakšno neurejeno množico organov, ki se jim je na osnovi samovolje in trenutne priljubljenosti dodeljevalo in porazdeljevalo pristojnosti, da bi nedoločljivo razdrobili oblast in zaposlili kar največje mogoče število patricijev. Dve težnji, ki sta zagotovo odigrali vlogo v evoluciji beneških ureditev in sta vedno ostali povsem postranski in drugotni, sta bili tako povzdignjeni v nič manj kot temeljni princip organizacije republike. Kako pa je bil ta politični kaos toliko stoletij zmožen tako mogočnega, energičnega in složnega delovanja, tako navznoter kot navzven, ostaja skrivnost. Ko sem sledil usmeritvi, ki me je vodila tudi pri pisanju predhodnega dela, sem vse svoje napore usmeril prav v pojasnjevanje izjemno pretanjenih problemov v odnosih med političnimi sveti in preobrazbami, ki so jih ti odnosi doživeli skozi čas, tako da, kolikor je bilo mogoče, nisem predstavil zgodovine posameznih organov, čeprav povezanih med seboj v različnih poglavjih, temveč sem napisal poskus zgodovine politične konstitucije Benetk v njenem nastajanju ..." (prim. Maranini, 1974b, 8–9).

ražena nuja po predstavitvi pravne dimenzije z vzpo-
rejanjem najbolj formalnega in institucionalnega vidika s
konkretnim vidikom pravosodne prakse.

Tega namiga pa delo Giuseppa Maraninija *La
costituzione di Venezia* ni moglo privzeti za svojega in
ga povzeti, saj se je predstavljalo kot študija, katere po-
glavitni namen je bil ponuditi obsežno sliko beneškega
konstucionalnega sistema, prav tako pa ga je prežemal
ideološki duh, ki ni bil najbolj naklonjen razpoznavanju
posebnosti njegovih pravosodnih značilnosti.³⁸

Interpretativne iztočnice Enrica Beste je povzelo po-
globljeno delo, ki ga je Bruno Dudan leta 1935 posvetil
pomembnemu sodišču, poimenovanemu *Sindaci inqui-
sitori* (Dudan, 1935).³⁹ V svojem delu je Dudan preučil
dejavnost sodnikov, ki so bili občasno poslani v domi-
nije *da terra* in *da mar*, in uravnoteženo in poglobljeno
opisal njihov institucionalni vidik in pravosodno funk-
cijo, ki so jo izvajali. Kot interpretativni temelj mu je
služila obširna zgodovinska in pravna literatura, ki jo je
uporabljal pri svojem poglobljanju v arhivske doku-
mente – pričevalce posvetnega delovanja sodišča.

To je bilo prvič, da je bilo beneško pravo analizirano
na tako obširen in izčrpen način v svoji pravosodni
funkciji, konkretna dejavnost nekega sodišča pa je bila
raziskana z vidika kompleksne, vendar neizbežne pove-
zave med institucionalnim vidikom in močjo običaja.

"Beneški sodniki zagotovo živo stopijo v ospredje
prizorišča beneške konstucionalne zgodovine in na
čelo vrhovnih sodnikov, ki so jim tudi sami pripadali.

Morda so bili prav oni, še bolj kot zakon, najbolj ne-
podkupljivi in izvirni avtorji beneškega pravosodja, saj
so bili predstavniki njegove stvarnosti in ne abstraktne
teorije.

Benečani niso sprejeli teorije delitve oblasti. Zako-
nodajna, upravna in sodna oblast so bile v Benetkah
praviloma združene v vsakem sodniku. Obstajalo pa je
pravosodje, ki je uravnavalo distribucijo in kroženje
bogastva ter je bilo izraz sodne oblasti v ožjem smislu.
[...]

[L]ahko rečemo, da je pravosodni akt v Benetkah
predstavljalo tako pravično razsojanje, kot ga pojmu-
jemo danes, kakor tudi upravljanje ali porazdeljevanje
javnega ali zasebnega bogastva prek javne funkcije.
Upravno dejanje torej praviloma ni bilo ločeno od
pravosodnega dejanja v ožjem smislu. [...]" (prim. Du-
dan, 1935, 7).

Bruno Dudan je torej določil pravosodno naravo
beneške države. V resnici je šlo za značilnost, ki ni bila
zelo drugačna od drugih italijanskih in evropskih poli-
tičnih stvarnosti.⁴⁰ Če že, je bila njegova republikanska
konstucionalna struktura tista, ki je določala njegove
posebnosti in neskladnosti. V tej smeri pa delo *Sin-
dacato d'oltremare e di terraferma*, prežeto z mitično
percepcijo, seveda ni bilo sposobno poiskati kompleks-
nih povezav, na temelju katerih se je vzpostavljajal odnos
med *paritetno* strukturo oblasti⁴¹ in pravosodno dejav-
nostjo njenih sodišč.

38 Odločen in enosmeren Maraninijev zorni kot je zelo dobro viden v naslednjem odlomku: "Obstaja skupna točka, skupna preiskava, ki združuje delo zakonodajalca in sodnika: raziskava, spoštovanje, nadaljevanje nacionalne politične tradicije. [...] To pojmovanje povzdičuje sodno oblast in njeno funkcijo precej nad določena sodobna pojmovanja; sodnik je varuh nacionalnega političnega duha; zakonodajalec postavlja pravila in sodnik jih aplicira; vendar pa tako eden kot drugi delujeta s polnim zavedanjem o edinem zasledovanem cilju. Zavedanje o tem zanesljivem soglasnem delovanju omogoča zakonodajalcu, da podeli sodniku širok prostor diskrecijske presoje, ne da bi s tem brezštevilno raznolikost konkretnih primerov zaprl v geometrični okvir podrobnega spiska posameznih primerov [...]" (prim. Maranini, 1974b, 220–221). Gre za razmišljanja, ki očitno niso zajela intimne narave pravosodja beneškega konstucionalnega sistema, predvsem tam, kjer je bila poudarjena vloga pravosodja kot zvestega izvajalca zakonov, prim. Maranini, 1974b, 218 in nasl. In to kljub temu, da se je Maranini dobro zavedal, da ločenosti različnih oblasti ni bilo mogoče aplicirati na beneški konstucionalni sistem.

39 Tudi to delo, kot lahko enostavno preverimo iz *ugotovitev* na prvih straneh besedila, ne skriva močne privlačnosti mita Benetk, mita, ki – tako kot v Maraninijevem delu – brez težav vzpostavlja odnos med beneško *civilizacijo* in civilizacijo antičnega Rima. Na primer, na strani 10: "Benetke so bile edina mestna država, ki je v najbolj značilnih oblikah, in to v 18. stoletju, tako na območju Terraferme kot v prekomorskih deželah, ovekovečala tip civilizacije, ki se navezuje na civilizacijo antičnega Rima. Takrat pa jo je doletelo strahotno ekonomsko obleganje, ki je spodneslo njeno strukturo in je izničilo ustreznost številnih njenih organov. Ob njenem zatonu se je, pogosto z nezaslišanim nasiljem, razbesnela literatura proti beneškemu upravljanju metropole in njenih pokrajin, literatura, ki je torej v pogosto parcialne kritike ovila tudi pravosodje. Kljub neizbežnim pomanjkljivostim, ki jih lahko v 18. stoletju opazimo v beneški upravi in ki so pospremile zaton Republike, je nemogoče, da tu in tam ne bi zaznali vitalnosti, predhodnice nauk, ki jih je sodobna znanost že privzela in jih bo privzela za svoje [...]" (prim. Dudan, 1935, 16).

40 Kot je ugotovil Luca Mannori, se niti z razširitvijo javnih dolžnosti vrhovnih oblasti v obdobju novega veka ni pojavila izvršna funkcija, ki bi bila ločena od sodne: "Upravni model, ki je bil bolj ali manj značilen za vse glavne sisteme starega režima, je bil model vladanja 'prek sodišč', z značilnim razvojem sodnih organizmov s specifičnimi pristojnostmi v vsakem posameznem sektorju javnega interesa, ki se je prišteval k pravosodju v pravem pomenu besede" (prim. Mannori, 1997, 47). Tej trditvi zagotovo ni mogoče oporekati, čeprav postavlja v ozadje antropološke preobrazbe, ki so se tudi udeležile (s pomembnimi političnimi posledicami) v državah z izrazito hierarhično usmerjenostjo, medtem ko v republikanskem pravnem sistemu, kakršen je obstajal v Beneški republiki, niso imele nobenega učinka.

41 Ki bi jo dejansko lahko upoštevali kot beneško aristokracijo. O strukturah *paritetne* in *hierarhične* oblasti ter njihovem vplivu na pravosodje v današnjih političnih sistemih prim. Damaška, 1986; 1991.

Kljub tem omejitvam so opažanja beneškega učenjaka bogata z iztočnicami, ki jih je v delu večkrat ponovil in v katerih je bilo mogoče najti izjemno zanimive namige:

"V analizi narave beneške konstitucije je mogoče prepoznati sodstveno funkcijo, kakor jo razumemo danes, ki se pojavlja v številnih različnih državnih organih, nikakor pa ne, vsaj praviloma, v sodstvenih in pravosodnih organih, ustvarjenih izrecno za delitev pravice.

S tega stališča je zagotovo nekaj posebnega ekonomska logika republikanske strukture, ki so jo Benečani, modri in praktični ljudje, uporabljali v juridične namene s spretnostjo, združeno z zdravim utilitarizmom.

Podeljevanje pravice se namreč ne konkretizira samo z uveljavljanjem in znanjem prava, temveč predpostavlja tudi dejansko sodbo; specializacija sodnika v tej dejanski sodbi predstavlja ne le prednost, temveč tudi bistveni pogoj za to, da se sodba izkaže kot neoporečna, hitra in vodi k pravični razsodbi [...] (prim. Dudan, 1935, 8).⁴²

Delo, kot je bilo *Sindacato d'oltremare e di terraferma*, je poleg tega ponujalo številne nove iztočnice tudi zato, ker je pri preučevanju večstoletnega delovanja posebnega sodišča poskušalo opredeliti nekatere zapletene odnose med beneškim pravom vladajočega mesta in občim pravom, ki je predstavljalo prevladujočo ideološko osnovo dominijev *da terra* in *da mar*.

Z opisom delovanja organa, imenovanega *Sindaci inquisitori*, se je Bruno Dudan torej podal na raziskovanje izjemno kompleksnih tematik, pri čemer je predvidel tudi pomen preučevanja dominijev *da terra* in *da mar* pri popolnejšem razumevanju pravosodne narave beneške države.

Njegova opažanja razkrivajo, da je tematiko obravnaval s pomočjo svojega izjemno obširnega kulturnega in zgodovinskega znanja. V nekaterih primerih je celo predvidel interpretativne preobrate, ki so jih začeli upoštevati šele po mnogih desetletjih.

Tako je na primer poudaril dejansko politično delovanje *Sindacata* v zadnjih dveh stoletjih obstoja Beneške republike:

"Prenašanje zakonodajne oblasti glede nekaterih področij na organ '*Sindaci inquisitori*' je bilo še posebej značilno za zadnje '*sindacate inquisitoriale*', ki so jim naložili težka bremena, ki so v največji mogoči meri zaustavila grozečo krizo sistema samouprave. Le-ta je namreč, tudi glede na lokalna nadzorstva, postal neprimeren za ekonomsko in družbeno življenje, ki je vse manj temeljilo na lokalnem mestnem sistemu in je težilo

k temu, da bi ga uspešneje uravnavali splošni zakoni, izhajajoči iz trdnejše in manj posebne centralne oblasti.

S tega stališča pa lahko sindacat razumemo kot enega od prvih instrumentov, ki so centralni oblasti omogočili nadzor nad perifernimi organi, tradicionalno ujetimi v sistem samouprave.

Nadzor, pa čeprav redek, je postal zelo kompleksen v 18. stoletju in se je razširil skoraj na široko zakonodajno oblast, v poznem obdobju pa je zaustavil proces razpadanja lokalnih nadzorstev, ogroženih zaradi propadanja mestnih ustanov, tako da je, včasih energično, pokazal modro in uravnovešeno delovanje vlade iz prestolnice, ki je bilo temelj njene nadvlade nad tradicionalnim sistemom" (prim. Dudan, 1935, 112–113).

Kljub uporabi pojmov, ki jih danes lahko sprejememo le z dobršno mero distance, je Bruno Dudan napovedal najpomembnejše preobrazbe (v tem primeru so temeljile na organu *Sindaci inquisitori*) beneške države od 17. stoletja dalje.⁴³

Z deli Beste in Dudana je zgodovino pisje o beneškem pravu vstopilo v zrelo obdobje, ki pa je pokazalo, čeprav posredno, kako je bilo nadaljnje ugotovitve mogoče doseči le s premoščanjem izjemnih težav in seveda le z nič kaj lahko dosegljivimi interpretativnimi instrumenti za vse tiste, ki so na beneško zgodovino gledali z zanimanjem in naklonjenostjo.

V teh delih se je namreč pokazalo, kako je bilo beneško pravo nedeljivo od svojega pravosodnega vidika in vidika običajev. Samo z analizo konkretnega delovanja njegovih sodišč je bilo mogoče doumeti njegovo najbolj notranje bistvo povezav – na začetku nestanovitnih, v zadnjih stoletjih obstoja Beneške republike pa vse vplivnejših in polnejših pomenov – z zakonodajo, ki je nedvoumno razkrivala, kako je nekdanja pravna ločitev na dominije *da terra* postajala bolj formalna kot vsebinska.

Poleg tega je sam Maranini izpostavil, da se je konstitucionalni koncept beneške države, bolj kot nekakšen okvir, čeprav spremenljiv in kompleksen, kazal kot zgovoren izraz ustroja oblasti, pri katerem je bila politična dimenzija intimno zlita s pravno.

Ta dimenzija je na prvo mesto umeščala vlogo vladajočega sloja, ki mu je, čeprav je bil brez tradicionalnih pravnih znanj,⁴⁴ izvrševanje sodstva predstavljalo steber države, ki se je iz svoje mestne stvarnosti hitro razširila, tako da je privzela podobo velike teritorialne italijanske države.

42 O dejanskih sodbah prim. *infra*, kar je bilo poudarjeno glede sistema običajnega prava.

43 V zvezi s *Sindaci inquisitori* in ugotovitvami Dudana prim. Povoło, 1998, 3–14.

44 To so, da ne bo pomot, tista znanja občega prava, ki so prevladovala v vseh drugih pravosodnih in političnih sistemih in za katera je bila vloga izobraženih pravnikov s področja rimskega prava nujna. Bibliografija o tej tematiki je seveda zelo obširna. Tu navajam novejšo delo D. Quaglionija (2004). V tem besedilu je pravosodje obdelano v okviru učene in dodelane razsežnosti, ki so jo izoblikovali občepravni juristi.

Prav ta vladajoči sloj je deloval znotraj *paritetne* dimenzije oblasti, ki pa se je glede na druge italijanske in evropske stvarnosti, ki so se, temelječe na monarhičnih in vladarskih osnovah, oskrbele s hierarhičnimi strukturami, skozi čas izkazala kot *izvirna*, če ne že ekscentrična.

Beneško pravo je bilo torej mogoče (in nujno) preučevati v pluralnosti dimenzij, katerih presečne točke je bilo mogoče najti samo v konkretni praksi upravljanja beneških sodišč.

V TAJNOSTI

Če je bila *forma mentis* pravnega zgodovinarja najverjetneje bistvena, da se je lahko približal dejanskemu razumevanju pravosodne narave neke države starega režima, je samo običajen pristop zgodovinarja, usmerjen v delo z arhivskimi viri, lahko razkril kompleksnost in notranjo naravo beneškega prava: in tu ne smemo pozabiti, da govorimo o pravu,⁴⁵ ki je, kot nas je spomnil Daniele Manin, ohranilo osnovo, ki je bila po svojem bistvu običajna. Šlo je tudi za pravo, ki je, poleg tega da ga niso uporabljali in interpretirali nespecializirani sodniki, ohranilo nekakšen neprijazen in nemiren odnos do zakonodaje, ki so jo tudi beneška sodišča od 16. stoletja dalje vse intenzivneje ustvarjala.

Pravna in družbena dimenzija sta bili torej bistveni za soočenje s tako kompleksno tematiko, kakršna je beneško pravo, pri čemer se je bilo mogoče izogniti pastem, ki so jih predstavljale tradicionalne meje med disciplinami.

Na to težko prehodno in zapleteno pot se je, tako rekoč v tajnosti, podal učenjak Gaetano Cozzi.

Morda ni tvegano trditi, da je v svoji osebnosti znanstvenika in docenta združeval dediščino, ki je prihajala od zelo daleč, iz študij, ki so z velikim naporom in mnogimi protislovji rekonstruirale podobo tega tako netipičnega prava v italijanski in evropski stvarnosti, vendar pa je morala tudi ta podoba skozi številna sita različnih in protislovnih podob mita Beneške republike.

Šlo je za drzno podobo, ne samo zaradi same kompleksnosti snovi, temveč tudi zaradi težav pri delu na področjih različnih disciplin, ki so jih neutrudno branili njihovi zagovorniki.

Zato morda ni slučaj, da je v uvodu k prispevkom, zbranim leto pred svojo smrtjo, v knjigi *La società veneta e il suo diritto* ponosno poudaril svoj položaj znanstvenika, pri čemer je spomnil na pot, ki jo je prehodil v desetletjih raziskav:

"Cozzi ni pravnik, so o meni avtoritativno zapisali v zvezi s prvim člankom te zbirke, ki govori o Goldoniju. Res je, Cozzi ni pravnik, in prav tako se za takšno priznanje ni nikoli potegoval, še manj pa ga je zahteval, saj bi bilo to smešno. Vse, kar si želim, je biti zgodovinar, ki je prepričan o dejstvu, da če hočeš spoznati neko družbo, ne moreš zanemariti njenega prava, in sicer prava, ki je instrument njenega življenja, izraz njenih problemov, potreb, njene kulture; prava, ki ga je treba doumeti v praksi, to je tam, kjer se konkretno udejanja v pravičnost ..." (Cozzi, 2000d, VII–VIII).

Ponosna trditev. Trditev znanstvenika, ki je velik del svojega delovanja posvetil preučevanju prava, ki je v zapisih svojih predhodnikov pokazal bogastvo tematik in interpretativnih namigov.

Trditev, ki pa namenoma ni poudarjala dejstva, da je pravna izobrazba Gaetana Cozzija zagotovo odigrala pomembno vlogo pri njegovem odločanju o tem, da se bo podal na pot tako kompleksne raziskave.⁴⁶

V tem delu je veliki beneški strokovnjak zbral veliko prispevkov, ki so zaznamovali njegovo dolgo raziskovalno dejavnost.

Mogoče je Gaetano Cozzi dobil navdih in vzpodbudo za poglobljanje v veliko in skoraj neznano morje beneškega prava pri začetnih študijah, posvečenih Paulu Sarpiju. Servitu, njegovi misli in predvsem svétniški dejavnosti je Gaetano Cozzi namenil nekatera svoja najpomembnejša začetna dela. Prek tega velikega in protislovnega lika človeka in misleca se je približal tudi ideološkim in kulturnim dimenzijam, ki so se vrtele okrog vladajočega beneškega sloja in prava Republike.⁴⁷

45 Upoštevana kot osnova prvenstveno običajnega beneškega prava, pri čemer bi morali dodati, da sta z njo morda najbolj skladni tista pravna in zgodovinska razsežnost, ki sta nagnjeni k sprejemanju *kontaminacije* z iztočnicami iz pravne in politične antropologije. V tem smislu prim. Rouland, 1988; 1992.

46 Gaetano Cozzi je diplomiral iz prava v Milanu. Diplomsko nalogo je zagovarjal pri profesorju Enricu Besti; povezava, ki morda ni naključna, če pomislimo na to, kar smo napisali na prejšnjih straneh. To je bila diploma iz prava, za katero je bila ob koncu 40. in v začetku 50. let 20. stoletja značilna prožnost uporabe tudi zunaj predvidenih strokovnih rab. O Cozzijevi biografiji prim. ugotovitve tistega, ki je, morda bolj kot kdor koli drug, imel priložnost spoznati njegovo osebnost in težavno življenjsko pot: Benzoni, 2001–2002, 155–169.

47 Prispevke o Paulu Sarpiju so kasneje zbrali v Cozzi, 1979. O Cozzijevem zanimanju za Sarpija je Gino Benzoni pomenljivo zapisal: "[S]o pripovedniki, ki dejstva neizbežno ožigosajo s svojim načinom ekspozicije. Ta je nepozaben, neizbrisen. Če ponazorimo, je takšen primer Sarpijev opis tridentinskega koncila. Obravnavani predmet nam v spomin priključuje zgodovinarja in obratno. Koncil, torej Sarpi, in/ali Sarpi ter nato koncil. Se strinjate? Upam, da. Vendar pa je v tako samodejno povezavo mogoče umestiti tudi Cozzija; Sarpi, torej Cozzi, in/ali Cozzi, torej Sarpi. In brez strahu pred oporekanjem bi rekel tudi: beneško pravo, torej Cozzi, in/ali Cozzi, torej beneško pravo. Kdor bo v prihodnjih letih zaradi študija ali iz potrebe po izdatnih študijah prebiral Cozzijeva dela, se bo s tem zagotovo strinjal. Njegove knjige, študije in njegovi prispevki bodo še dolgo temeljni, vedno razsvetljujoči, vedno usmerjujoči, vzpodbujajoči in vedno živi" (prim. Benzoni, 2001–2002, 168–169). Njegovi prispevki o patriciatu so bili prvič in z večjo težo prisotni v: Cozzi, 1958.

S Sarpijem in prek njega se je Gaetano Cozzi približal fondu *Consultori in iure*, shranjenem v velikem arhivu dei Frari. V začetku 50. let je Cozzi kot *prostovoljec* preuredil arhivski material, ki je kot le malo-kateri predstavljal republikansko in aristokratsko bistvo Republike in z njim njenega prava.⁴⁸

Funkcija *consultore in iure* (pravnega svetovalca) je nastala za časa *interdikta*, prav v liku Paola Sarpija pa se je izrazil njen pomemben ideološki vidik in z leti tudi njena mitska predstavitev.

Veliki Servit je s svojimi nasveti začel svetovalno dejavnost, ki se je, čeprav ji je sam, s svojo osebnostjo, vdahnil največjo slavo in ugled, kasneje utrdila, tako da se je ukoreninila pretežno v dejavnosti vodenja beneških sodišč in se naposled izoblikovala kot najbolj tipična oznaka beneškega prava.

V zadnjih dveh stoletjih obstoja Republike so *consultori in iure* s svojimi spisi napajali interpretativno dejavnost, ki se je neposredno vezala na delovanje beneških institucij in razkrivala njihove subtilne cilje in protislovja.

Gaetano Cozzi je zaslutil, da je bilo prek spisov svetovalcev (*consultores*) mogoče tako določiti politične perspektive vladajoče aristokracije in politično usodo Republike, kakor tudi vstopiti v globljo dimenzijo beneškega prava.

Zato ni naključje, da je prav ob velikem spornem vprašanju *interdikta* menil, da je beneško pravo prvič prevladalo nad kompleksnostjo pravne stvarnosti Terraferme. V veličastnem odlomku, ki ga, tako kot mnoge druge njegove prispevke, strokovnjaki beneške zgodovine niso kritizirali (in morda razumeli), je Cozzi poudaril politični in pravni učinek *interdikta*:

"Verjetno je uspeh beneškega prava v 17. stoletju naslednji: v hierarhiji virov je bilo postavljeno pred obče pravo, in to ne le v Benetkah, temveč tudi v trdnjavah

klasične pravne kulture, kakršna je bila Furlanija: poveljevali so ga celo pravniki Terraferme na račun statuten svojih mest; to je bila tudi neposredna posledica spora glede *interdikta*, ki je s povzdigovanjem suverenosti Republike razkril pomen prava kot njene najizrazitejše značilnosti. Kjer je obče pravo, ki je bilo naslednik rimskega, že po antonomaziji pomenilo pravo rimskega imperija in cerkve, so se veliki organizmi iz različnih razlogov sklicevali na avtoriteto Rima. Medtem ko bodo zagovorniki beneškega prava postali še zlasti tisti, ki so kot učenci fra. Paola Sarpija v uradu svetnikov beneške gosposke ponavljali njegove ideje in učenje, pa so pravniki, ki so uveljavljali premoč občega prava, pravo cerkve in rimskega imperija postavljali pred pravo Beneške republike" (Cozzi et al., 1992, 183).

Interdikt je torej veljal za pravo ločnico v politični in pravni zgodovini Republike in predvsem za začetek dejavnosti sveta, ki je izražala samo bistvo in naravo beneškega prava.

Gaetano Cozzi se je tega povsem zavedal že od samih začetkov svojega delovanja. S to zavestjo je zgodovina beneškega prava prvič vstopala v zgodovinopisno dimenzijo, v kateri je bilo mogoče – kljub njeni izoliranosti in na neki način prisiljenosti v to, da je obdržala elitno in samoreferenčno perspektivo – zaslutiti izjemno kakovostne ravni raziskovanja.⁴⁹

Preureditev pomembnega fonda *Consultori in iure* je velikemu beneškemu znanstveniku približala tisto, kar je najbolj intimno in globoko označevalo življenje Republike in duha njenega prava.

Ti dokumenti, za katere se zdi, da na nesistematičen in nenavaden⁵⁰ način izražajo osebnost in kulturo tistih, ki so bili zadnji dve stoletji obstoja Republike poklicani, da so povedali svoje mnenje o številnih zadevah, so v resnici izražali zelo kompleksen politični diskurz, iz katerega je bilo mogoče zaslutiti subtilne povezave, ki

48 Gino Benzoni je na ta trenutek dejavnosti (in življenja) Gaetana Cozzija spomnil z njegovo diplomsko nalogo: "V izboru disciplin in zahtevnega pisanja diplomske naloge se začne kazati in dozorevati zgodovinopisna usmerjenost Gaetana Cozzija. Novo diplomirani Cozzi je zgodovinar že *in nuce*. Pravnozgodovinska so njegova prva dela: Sarpi z vidika najnovejših preučevanj (takratnih, seveda, to je ob koncu 40. let); mejni spori med Serenissimo in španskim Milanom. Zgodovina in pravo oziroma pravo v zgodovini in zgodovina v pravu. To je poudarjeno že v samih naslovih, s katerimi začne nastopati Cozzi. Servit je tudi *pravni* problem; spor za meje in na njih se dotika odnosov moči *politike* in tudi pravne argumentacije. Prva dva prispevka z začetka 50. let izideta v času Cozzijevega prostovoljnega dela v beneškem državnem arhivu. [...] Tu je zaposlen predvsem s sistemizacijo in ureditvijo indeksa (ki ga je nato objavil) fonda o *Consultori in iure*, sicer kaotičnega in prepletenega fonda, v katerem pa je v množici protislovnih in interferentnih primerov najbolj očitna potreba po normativnem kriteriju v odnosu do prakse državnega poseganja, ki se neučakano hoče izoblikovati, če lahko tako rečemo, tudi kot doktrina" (prim. Benzoni, 2001–2002, 165).

49 Koliko gre to *samoreferenčno* perspektivo pripisati kompleksnosti tematike in težavam pri popolnem izražanju vsebin, dokazuje že sama dolgotrajna raziskava Gaetana Cozzija: vedno predstavljena z izjemno jasnostjo in z uporabo zdravorazumskih interpretativnih parametrov, vendar pa morda prav zaradi tega nedovzeta za to, da bi bralcu razodela svoje logične postopke. Vseeno pa je treba povedati, da je tematika (*beneško pravo*) kompleksna in sama po sebi nič kaj enostavno raztegljiva na velike tematike, ki jih običajno obravnava zgodovinopisje.

50 Funkcijo pravnega svetovalca naj bi sam Sarpi opisal v enem od svojih slavnih nasvetov, prim. Povoło, 2005. *Consultori* so imeli dostop do dokumentov, shranjenih v doževi palači, in so jih uporabljali pri sestavljanju nasvetov, ki so jih od njih zahtevali najpomembnejši državni organi. Kot je bilo že ugotovljeno, v doževi palači niso imeli svoje posebne pisarne, prav tako ni obstajal njihov arhiv. Šele po Sarpijevi smrti (1623) je senat sklenil, da je treba vse njegove dokumente predati *secreti*, kar se je zgodilo tudi njegovim naslednikom. Tako se je oblikoval nekakšen arhiv, ki je združeval osebne arhive posameznih svetovalcev; prim. Pin, 2001, 107.

so institucionalni beneški sistem povezovale s prakso vladanja, predvsem pa z njeno prirojeno običajnopravno in pravosodno usmerjenostjo.⁵¹

Gaetano Cozzi je zaslutil, da je dokumentacija, ki jo je preuredil in klasificiral, poudarjeno izražala najpomembnejše značilnosti beneškega prava, njegovo politično in institucionalno dimenzijo in, še pomembnejši vidik, politični pomen, ki ga je vladajoči beneški sloj pripisoval bolj enim kot drugim vprašanjem družbene in religiozne dimenzije.

Lahko bi rekli, da se je raziskovanje Gaetana Cozzija z leti skorajda izključno osredotočilo na beneško pravo, in to tudi takrat, ko se je navidezno ukvarjalo s tradicionalnejšimi tematikami, kot so na primer politične dinamike, ki so navdihovale beneški patriciat, ali pravosodni spori, ki so se razvneli med Republiko in Svetim sedežem.

Kot nakazujejo dokumenti organa *consultori in iure*, so bile tudi te tematike v resnici povezane z beneškim pravom in njegovim prirojenim običajnopravnim poslanstvom.⁵²

Zagotovo je bila to raziskava, ki se je vztrajno, vendar pa v čudoviti osamljenosti, podajala na dolge poti, ki so jih pred tem znanstveniki, kakršna sta bila Besta in Dudan, zaslutili kot odločilne za približevanje k zgodovini Republike.

Zgodovina beneškega prava je – v kar največji mogoči meri in čeprav je bilo to neobičajno – najprej zahtevala soočenje z obćim, vseprevladujoćim pravom, ki je tudi ideološko prednjaćilo. To sooćenje je bilo seveda nujno tudi na področju zgodovinopisja, in sicer z vzporejanjem tistih strokovnjakov, ki so dobro poznali obće pravo in kljub svoji težnji po podeljevanju posebnega statuta Benetkam (mesta, ustanovljenega na morju) niso bili preveć pripravljeni sprejeti bistvene drugaćnosti beneškega prava.

Kot se je izkazalo skozi čas, je bilo sooćenje bitka, ki ji je bilo že na začetku usojeno, da bo izgubljena. In to ne toliko zaradi pomanjkanja dokazov ali tehnike obrazložitve (s težnjo, kot smo že povedali, delovati v neki, tako rekoć, *ezoterićni* dimenziji, vendar pa vedno

opremljeni z veliko sposobnostjo preprićevanja), temveć bolj zaradi temeljnega dejstva beneškega prava, zaradi katerega je bilo tako nedovzetno za sistematićno in abstraktno utemeljevanje, zato pa je bilo tudi primerljivo.

Gaetano Cozzi je svoja prva pomembna razmišljanja zbral v enciklopedićnem delu *Repubblica di Venezia e stati italiani*. Delo je že z naslovom ponosno govorilo o drugaćnosti beneškega političnega sistema in specifićnosti njegovega prava (Cozzi, 1982). V nekaterih prispevkih je obravnaval zelo pomembne tematike, predvsem pa najpomembnejša pravno-politićna obdobja Beneške republike.

V tem delu je do najmanjših podrobnosti in z izjemno pozornostjo do geografskih posebnosti raziskal protislovni in nikoli razrešen odnos med beneškim in obćim pravom, in sicer od *stato da terra* do *stato da mar*; od prve faze ekspanzije teritorialne drćave, vse do padca Republike, od poskusov reforme v 16. stoletju in do nedokonćanih kompilacij iz 17. stoletja.

Poleg tega je bil v osnovi dela *Repubblica di Venezia e stati italiani* tudi konstitucionalni diskurz, ki ni bil nikoli povsem izraćen v vseh svojih razlićicah in od katerega je Gaetano Cozzi kasneje povzel najpomembnejše podrobnosti.

Analizo je zaćel v daljni preteklosti, v zaćetku 16. stoletja, pomembnega obdobja, v katerem so se skoraj vse italijanske drćave morale sooćiti z relevantnim problemom *izvrševanja sodstva*. Kot je Cozzi preprićljivo razložil v *Uvodu* k delu, je bil namen raziskave "*preveriti pomen tega nemirnega obdobja, zdrućevanja realnosti in ambicij za beneški vodilni sloj; če in kako je vplivalo na konstitucionalni ustroj drćave, kakor tudi na vizijo odnosov med mestom dominante in dominijem; če so se torej spremenili principi, na katerih je zrasla mestna drćava in ki so dajali poseben poudarek njenu pravu*" (Cozzi, 1982, XI).

To je bil širokopotezen cilj, za katerega se je zdelo, da hoće v veliki sintezi, vsaj na ravni temeljnih političnih medsebojnih povezav, zdrućiti konstitucionalno in pravno tematiko.

51 Nasveti v prvi vrsti izraćajo številna pravno-politićna vprašanja. Kot take jih je bilo tećko loćiti od dejavnosti vlade, ki jih je zahtevala, pri ćemer so se izoblikovala doloćena vprašanja, povezana z odloćanjem, ki ga je bilo naposled treba sprejeti. *Diskurza*, ki ga lahko razberemo iz nasvetov, torej ni mogoće preprosto interpretirati z vidika osebnosti in kulture svetovalca, poklicanega, da izrazi svoje mnenje. Politićni kontekst, ki je v osnovi njegove formulacije, je torej bistven in odloćilen za dojemanje narave in teće obravnavanih utemeljitev. Kot je Corrado Pin poudaril v zvezi s svetovanji Paola Sarpija: "Kdor preućuje nasvete, se mora zavedati, da gre pri tem za sarpijevsko politićno akcijo v stalnem razvoju, katere konćni cilji skoraj nikoli niso razodeti – in to še v toliko manjši meri velja za posamezen nasvet, saj jih je mogoće dojeti le prek kopice informacij, izhajajoćih iz politićne in religiozne zgodovine tedanjih Benetk, intenzivnega življenja Sarpijevih odnosov in vsakdanjega politićnega delovanja [...], ki ga je v stiku s kolegi in z mestnimi patriciji opravljal v najvišjih republićkih organih [...]" (prim. Pin, 2001, 113).

52 O zgodovinopisni poti Gaetana Cozzija navajam Povala, 2002. Malo prej smo govorili o Cozzijevem upiranju, da bi povsem pojasnil svoje logiće utemeljitve. To upiranje je v številnih primerih poudarilo razhajanja z nekaterimi drugimi strokovnjaki, predvsem pri tematikah, ki so zahtevale poglobljeno razumevanje, ne toliko beneškega institucionalnega ustroja, temveć predvsem njegovih notranjih dinamik z vidika obićajnopravne tradicije, ki je bila temelj beneškega prava. Prim. za nekaj primerov: Povalo, 2002, 496–501.

V delu so bili zbrani prispevki, napisani med leti 1971 in 1980, vendar pa mu je šele vizija celote dajala poseben, tako rekoč inovativen pomen.

V ozadju *Uvoda* je vznikalo vprašanje o tem, kaj je bilo tisto, kar je najbolj specifično označevalo beneško stvarnost. Kot je nakazal Cozzi, so bili problemi, povezani z veliko tematiko pravosodja, podobni v vseh italijanskih (in evropskih) državah, vendar pa se je zastavljalo vprašanje, kako so jih obravnavali v republikanski stvarnosti, kakršna je bila beneška.

Na straneh tega dela je bilo vidno še eno pomembno soočenje, in sicer med občim pravom, razširjenim povsod, celo na ozemljih Republike, in beneškim pravom, ki je bilo tako specifičen in relevanten izraz beneške stvarnosti.

Delo se je razvijalo skozi obširna poglavja, ki so zajemala obdobje od 16. do 18. stoletja. Ob branju teh poglavij je, še po dvajsetih letih od njihovega nastanka, mogoče zaznati neverjetno moč analize in znanja o beneški (in italijanski) institucionalni stvarnosti. To je bila velikopotezna in celo podrobna, v določenih točkah skoraj kirurška analiza, kar je še posebej vidno, če primerjamo zgoščeno in nikoli predvideno razmerje med besedilom in opombami.

Odločitve, ki so jih sprejele druge italijanske države, kot Neapelj, Sicilija in Milano, so jasno nakazovale, kako se je rešitev za velike probleme pri izvrševanju pravosodja manj nakazovala v načrtovanju velikih reform, neizvedljivih zaradi nasprotovanja skupin, ki so se upirale vsakršni spremembi v odnosih moči, vendar jo je bilo mogoče zaslutiti predvsem v odločitvi, da svoje obširne pristojnosti odločanja zaupajo ozkemu krogu organov, okronanih z oblastjo in ugledom ter oboroženih s procedurami in postopki, s katerimi je bilo mogoče zaobiti obstoječi pravni red.

Toda, kaj se je zgodilo v Benetkah? To vprašanje si je Cozzi eksplicitno zastavil v velikem poglavju z naslovom *Autorità e giustizia a Venezia nel Rinascimento*, ki mu je sledilo še eno pomembno poglavje, naslovljeno *Il Consiglio dei dieci e l'autorità suprema*.

V teh poglavjih svojega dela je Gaetano Cozzi

razmišljal o tem, kako so bile obstoječe napetosti v Benetkah precej podobne tistim iz drugih italijanskih stvarnosti. Enako je bilo z rešitvijo, ki si jo je naposled prisvojil najbolj vpliven del beneškega vladajočega sloja, in sicer, da je na tako pomemben organ, kakršen je bil svet deseterice, prenesel občutljivo politično nalogo soočanja s težkimi in perečimi problemi, ki so pestili področje pravosodja in prava.

Celo tako samozavesten poskus, ki ga je izvedel dož Andrea Gritti in je radikalno spremenil temelje beneške pravne organiziranosti, ni uspel, tako da so ga na koncu, pragmatično in lucidno, raje zaupali politični nadvladi sveta deseterice, organa, ki je sicer odražal misel in namene oligarhične skupine patriciata, čeprav je vseeno moral *ščititi republikansko identiteto*.⁵³

Vendar pa je bil osnovni problem drugje. V razmerah, kakršne so bile beneške, osredotočenih na oblast republikanske oblike, ki je bila aristokratska, se je za razliko od drugih italijanskih držav poglavitno vprašanje umeščalo v konstantno in težko rešljivo napetost med potrebo po zaščiti *republikanskega duha* in potrebo po vplivnem organu, ki bo z nadvladovanjem celotne politične stvarnosti sprejemal odločitve, ki so veljale za nepogrešljive pri organizaciji in obrambi države.⁵⁴

Kot lahko razberemo iz Cozzijevega dela, se je v Benetkah odnos/napetost med oblastjo in pravosodjem (to je bilo mišljeno predvsem kot *enakost* znotraj vladajočega sloja patricijev) zagotovo razrešil/a v prid prve, podobno kot v drugih italijanskih stvarnostih. To je jasno dokazoval vzpon sveta deseterice v 16. stoletju, ki skoraj ni imel preprek.

Vendar pa se v beneški državi napetosti med *oblastjo in pravosodjem*, med principom *reda* in interesi države ter republikanskim in aristokratskim principom niso mogle dokončno razrešiti v prid najvišjega organa oblasti Republike (sveta deseterice). To sta dokazovala tako neizpodbiten princip politične legitimnosti oblasti, ki se je udejanjal v velikem svetu, in še bolj vselej politično dejavna vloga sodišča, kakršno je bilo t. i. *Avogaria di comun*, z neomajnim poslanstvom republikanstva in *zakonitosti*.

53 Kot sem že drugje imel priložnost spomniti, se drugi strokovnjaki za beneško državo niso strinjali s Cozzijevimi ocenami o tej kočljivi stopnji življenja Republike. Dejansko pa se lahko s časovno distanco samo strinjamo s subtilno Cozzijevo analizo, ki je vzroke za neuspeh Grittijeve reforme našla prav v strahu, razširjenem v obširnem sektorju beneškega patriciata, da se bo z novim redom moral odpovedati utečenosti beneškega običaja, katerega temelj sta principa *pravičnosti in precedensa (arbitrium)*. Prim. Povoło, 2002, 500–501. O konceptu republikanske *pravičnosti* prim. *infra*.

54 Široke pristojnosti sveta deseterice je Cozzi umestil v splošnejši okvir političnih in ekonomskih preobrazb beneške države: "Z drugimi besedami, čutilo se je, da se je v tem, sicer kratkem časovnem obdobju, dogajala globoka preobrazba: v okviru patriciata so se dogajale obširne prerazporeditve bogastva. [...] Te prerazporeditve so neizbežno zajemale tudi premike centrov oblasti; da je ustroj države v administrativnih (še bolj kot v političnih) strukturah postajal kompleksnejši in hkrati skrbnejši glede natančnosti, [...] da je bilo na Dominij Terraferme treba gledati z drugačnimi očmi in obvezami kot v preteklosti. [...] Zagotavljanje dobrega delovanja sistema, nadziranje ljudi, ki so ga upravljali, krotitev podložnikov, ki so se upirali predlogom države in temu, da bi ji nudili, kar je zahtevala, to je predstavljalo način izvrševanja oblasti, ki je bil pretežak za senat oziroma vsaj težji, kot je bil za svet deseterice" (prim. Cozzi, 1982, 138).

Avogaria di comun je bilo sodišče, v odnosu do katerega Gaetano Cozzi ni znal skriti svojih simpatij. Sodišče, ki je, kot pojasnjujejo nekatere mikavne strani v njegovem delu, skupaj s *Quarantijami* v največji meri odražalo drugačnost in posebnost beneškega institucionalnega sistema. Prav ta sodišča so v veliki meri izražala bistvenega duha beneškega prava, opremljenega s pojmovanjem o *equitas*, ki je imelo močne ideološke in mitske vplive ter so ga podložniki kot takega dojemali kot najvišji izraz "dobrote in pravičnosti" beneškega pravosodja.

Dejansko je naslednja reforma (korekcija) iz leta 1582–83 razkrila, kako se obstoječa napetost med *oblastjo* in *pravosodjem* ni dokončno razrešila v korist prve.⁵⁵

In kot smo že videli, je tudi naslednja kriza *interdikta* pokazala, da je uveljavljanje beneškega prava v odnosu do rimsko-bizantinskega predstavljalo neke vrste *politično dramo*, ki ji beneški vladajoči sloj v odločilnih desetletjih evropske zgodovine ni mogel ubežati.

Ta uveljavitev, kajti za to je šlo, je ostalemu delu Italije in Evrope dejansko pokazala posebnost strukture beneške oblasti v odnosu do monarhij in kneževin. Prav tako pa je nakazala nepremostljivost nekaterih temeljnih problemov beneške države glede izvrševanja pravosodja in konsolidacije teritorialne države.

Prevlada beneškega prava nad obćim, izražanje njegove politične dimenzije zunaj tradicionalnega položaja mestne države – je Gaetano Cozzi opozarjal na zgoščenih straneh svoje knjige – bi lahko pripeljala do bistvene spremembe beneške države (ali jo vzpodbudila), kakor bi tudi bolj zapletla in otežila politične ter ideološke odnose z družbeno stvarnostjo, še posebej tisto na območju Terraferme, še vedno ukoreninjeno v tradicionalni pravosodni mreži, ki jo je antagonistično (če ne že kar sovražno) pravo globoko poenotilo.

Zavedajoč se pomena tematik, ki jih je obravnaval v svojem delu, je Gaetano Cozzi tudi nadaljnje politične dogodke iz 17. in 18. stoletja preučeval s pomočjo istih interpretativnih kriterijev, vendar pa se je še posebej ukvarjal z učinki beneškega prava, za katero je ugotovil, da se je uveljavilo v prvem desetletju 17. stoletja.

Nadaljnja institucionalno-politična razprava, v kateri so se v drugi polovici 17. stoletja obširne sfere beneškega patriciata dokaj ostro spopadle glede reforme sveta deseterice, je po mnenju beneškega zgodovinarja v resnici skrivala politično dramo države in njenega vladajočega sloja, ki je iskal zadovoljivo rešitev za nikoli rešene probleme med *pravosodjem* in *oblastjo*.

Problemi, ki so vznikali v tistih letih, niso bili novi, pa čeprav so jih družbene in ekonomske preobrazbe, kot na primer revščina obširnih sfer patriciata in volilni kriteriji, nesorazmerno napihnile, vendar pa je govor patricija Zuanna Sagreda leta 1671, v obdobju napetosti konflikta, Gaetanu Cozziju ponudil priložnost za poglobitev analize po naporni poti beneškega prava.⁵⁶ Zdi se, da je Gaetano Cozzi, s tem ko je parafraziral Sagreda, povezal niti svoje dolge in zapletene razprave.

"Zakon je moral biti [...] izraz neke kolektivne volje, vedno dejaven, vedno sposoben spreminjati, kar je že bilo določeno z ustreznimi instrumenti, kakršni so bili volitve in participiranje pri vladanju Republike. Za državljane Republike zakon zato ni mogel biti vsiljen od zunaj kot projekcija neke zunanje avtoritete. Kot zunanjo pa so oblast dojemali tudi, če je bila poverjena tistim članom aristokracije, ki so se izognili nadzoru in izničili tisto enakost, ki bi na osnovi istega zakona morala vsem podeliti enake pravice. Enako je veljalo za pravosodje: brez enakosti ni bilo mogoče niti imeti pravice; brez svobodne participacije vseh v vladi Republike ni bilo mogoče niti udejanjati niti imeti pravice [...]" (Cozzi, 1982, 210).

Najtehtnejša točka knjige je bilo zadnje poglavje, naslovljeno *Fortuna, o sfortuna, del diritto veneto nel Settecento*; prispevek izjemne analitične vrednosti, v katerem so bile vrednote in pomanjkljivosti beneškega prava analizirane v luči neizbežne usode, za katero se je zdelo, da je vtisnila pečat Republiki in njenemu vodilnemu sloju.

S podrobnejšim pogledom v učinke pravnih institutov, kot je *hitri (sumarni) postopek* ali *dogovor po beneškem običaju*, in z raziskovanjem na področju publicistike, ki je eksplicitneje kot v prejšnjih stoletjih (prim. Cozzi, 1982, 174–216) obravnavalo odnose med beneškim in obćim pravom, je Gaetano Cozzi vstopil v odločilni problem, ki mu je bil še posebej pri srcu.

V kolikšni meri so beneško pravo, izraz republikanske oblasti in aristokracije, ki je od nekdaj odklanjalo vsakršno pravniško posredništvo, sprejemali podložniki?

S tem ko je poudaril naklonjenost, ki jo je beneško pravo uživalo vse od 17. stoletja na mnogih ozemljih, kjer so prav tako prevladovalе gosposke in proimperialne logike, in raziskoval medsebojne vplive med samim beneškim in obćim pravom, je Gaetano Cozzi povzemal razpravo z začetka svojega dela, ko si je zastavil odločilna vprašanja glede odgovorov Benetk in drugih teritorialnih držav na krizo 16. stoletja.

55 "Kljub različnim upiranjem in negotovostim je svet deseterice ponovno pridobil pristojnosti, ki mu jih je veliki svet določil leta 1468" (Cozzi, 1982, 173). Moral se je namreč ukvarjati s konspiracijami in z javnim redom, kakor tudi z vsemi tistimi materijami, ki so zahtevale veliko tajnost. Vendar pa "so, za razliko od leta 1468, hoteli razjasniti, katere so bile zaslužne stvari, ki jih je v 'veliki tajnosti' moral obravnavati svet deseterice" (prim. Cozzi, 1982, 174).

56 Prim. Cozzi, 1982, 174–216, namenjene za *La giustizia e la politica nella Venezia Seicentesca (1630–1677)*.

Benetke so v zadnja desetletja obstoja prispele s posebnim pravom in so svojo drugačnost ter svoj izvor, ne le prek preverjenih podob mita, tudi uveljavljale. Okrog te drugačnosti so se stoletja razvijali obče pravo in tisti sloji pravnikov, ki so bili pooblaščen, da ga interpretirajo in potrdijo.

Vendar je bilo prav obče pravo tisto, ki ga je v takratnem obdobju zajela globoka kriza in so mu odkrito oporekali ter ga obsojali, da je služilo kot instrument privilegijev in krivic. Povsod se je uveljavljala težnja po njegovi zamenjavi z nekim lastnim pravom, nacionalnim ali regionalnim, ki bi bilo v bistvu specifično pravo določene skupnosti (*ius patrium*), pa čeprav pogosto presejano skozi pravosodno dimenzijo.⁵⁷

Iz Benetk pa je, kot je dejal Gaetano Cozzi, presenetljivo prišel skoraj paradoksalen predlog, ki je bil vsekakor nasproten tistemu, ki se je začel zarisovati skoraj po vsej Evropi.

V Benetkah si je namreč, nasprotno, utirala pot zamisel, da se bo lahko samo Justinijanovo rimsko pravo osnovalo kot resnično pravo, *lastno določeni skupnosti* (*ius patrium*) ter da bo sposobno združiti ozemlje na politični in pravni ravni. Te naloge, je poudaril Cozzi, ni moglo v celoti opraviti beneško pravo, saj je bilo preveč svojski izraz republikanske in aristokratske logike.

Ta predlog je prišel prepozno, je zaključil beneški strokovnjak, in je, bolj kot da bi potrdil poraz beneškega prava, dokazal njegovo nezmožnost, da bi ga povsem razširili na ostali del države: in to vsaj v tistih njegovih značilnostih običaja in tradicije, ki so bile, *in primis*, izraz političnega monopola in ekskluzivnih prerogativ beneškega vladajočega sloja.

Kot smo že povedali, Gaetano Cozzi svojega razmišljanja ni izpeljal do konca. Pri tem je uporabljal kompleksne interpretativne stileme, ki bi v vsakem primeru zahtevali zelo analitično obravnavo, tako valence običaja beneškega prava kot njegovih konstitucionalnih implikacij.

Verjetno sta bila zavedanje o rezultatih neizvedljivega soočenja in ugotovitev, da je nujno treba rešiti jezikovne prepreke, zato da bi se lahko povsem izrazile drugačnosti,⁵⁸ kriva za to, da je Gaetano Cozzi zapustil politično-institucionalno pot, ki je, vsaj teoretično, pri-

bližala njegovo raziskovanje tistemu, ki so ga v takratnem času izvajali različni strokovnjaki v zvezi z drugimi italijanskimi stvarnostmi.⁵⁹

V zadnjih dveh desetletjih dejavnosti se je Cozzijevo raziskovanje beneškega prava, tako rekoč brez odlaganja, usmerilo k dvema ciljema, ki sta, čeprav sta vsaj navidezno opustila potrebo po bližnjem soočenju z drugimi italijanskimi in evropskimi stvarnostmi, predstavljala bistveni in neizbežni dosežek raziskave, ki bi se hotela poglobiti v samo *dušo* običajnega prava.

V teh raziskavah so na dan ponovno prihajale iztočnice, slutnje in interpretativne obdelave, ki so se v prvih desetletjih 20. stoletja sramežljivo pojavljale pri strokovnjakih, kot so bili Besta, Maranini in Dudan.

Vse od davnega leta 1965 je Gaetano Cozzi preučeval procesno gradivo, zavedajoč se, da je bilo beneško pravo mogoče dojeti samo v njegovi konkretni pravni fizionomiji. Dejavnosti beneških sodišč so s svojo ogromno arhivsko zapuščino pričale o mnoštvu funkcij in specifičnih pristojnosti, v katerih se, tako se zdi, normativni in sodniški del nerazrešljivo zapletata v procesnem zapisniku.

Prispevek iz leta 1965, naslovljen *Note su tribunali e procedure penali a Venezia nel '700*, je bil objavljen v reviji *Rivista storica italiana*, zelo strokovni reviji na akademski in zgodovinopisni ravni (Cozzi, 1965, 1–22). Cozzijev prispevek je bil uvrščen v manj pomemben sklop (opombe in dokumenti). Sam naslov (navidezno nepomemben) je govoril o zavedanju beneškega strokovnjaka, da obravnavane tematike ni bilo mogoče povsem dojeti.

Bil je rezultat dolgih let raziskovanja, ki ga je opravil še posebej v času svojega *prostovoljnega* dela v državnem beneškem arhivu. Predmet njegove pozornosti je bilo sodišče *Esecutori contro la bestemmia*, ki se je zaradi svojih specifičnih pristojnosti (bogokletja) gibalo na subtilni ravni nadzora moralnosti, ukvarjajoč se z vsebinami, ki so bile tradicionalno v pristojnosti cerkve.

Šlo je torej za pomembno sodišče, prek katerega je tako lahko prvič vstopil v sodno dimenzijo beneškega prava, kakor tudi razkril protislovne in kompleksne povezave, ki so le-to postavljale v odnos s področjem pod cerkvenim vplivom.⁶⁰

57 Tematiko je obširno obdelal A. Watson (Watson, 1986; 1981).

58 Drugačnosti, ki so bile deloma odvisne tudi od predstavitev retorik različnih disciplin. Cozzijeva zgodovinska analiza je zajemala več disciplin in je poleg tega, da je obračunala tudi s specifično disciplinarnim jezikom, morala upoštevati implicitne težave raziskovanja tematik, ki naj bi se po eni strani osvobodile nadležne teže mita, po drugi strani pa bi se morale mukoma soočiti z interpretativnim področjem, ki na teoretski ravni še ni bilo dovolj utečeno, kakor tudi z veliko pomembnejšim področjem arhivskega raziskovanja.

59 Nekateri deli enciklopedične knjige so bili plod predavanj na italijanskih in tujih ustanovah ali sodelovanj z drugimi strokovnjaki; takšen je na primer Uvod, objavljen že v: Fasano Guarini, 1978.

60 Tema odnosa beneške države s cerkvijo in z njeno jurisdikcijo prav tako predstavlja eno od osrednjih tematik Cozzijevega raziskovalnega dela. Da se je neposredno navezovala na dimenzijo beneškega prava, dokazuje obširen prostor, ki so ga *pravni svetovalci* namenjali jurisdikcijskim sporom s cerkvijo in z njenimi sodišči. To je bila tudi tematika, ki je imela, kot bomo videli, močan vpliv konstitucionalnega značaja.

Rezultat njegovega dolgega raziskovanja se je, kot je sam potožil, zreduciral na tisti prispevek in nekaj univerzitetnih skript. Proces, v katerega je bilo vpletenih nekaj *fittanzierov*, ki so jih prijatelji obdolžili svetskrunstva in heretičnih trditev tako na posvetnem kot na cerkvenem sodišču, je dejansko postal del raziskave, ki jo je izvajal skrivaj in v kateri je tudi sramežljivo opozoril na nekatere najbolj tipične vidike beneškega prava.⁶¹

Sicer pa, kako bi se lahko takšna raziskava uveljavila v svoji realni zgodovinsopisni dimenziji brez soočenja, ki ga je bilo seveda treba opraviti onkraj problemov, ki si jih je Gaetano Cozzi zastavljal glede beneškega prava?

Sam je na to opozoril v opombi, ki jo je objavil veliko let kasneje:

"[V] prvih letih svojega univerzitetnega poučevanja na fakulteti za tuje jezike in književnosti v Benetkah nisem mislil, da bi lahko uporabil raziskavo o Esecutorih. V dvoletnem študijskem programu je bilo treba zajeti vse, od srednjega do novega veka in sodobnosti, zaradi česar sem potreboval tematike širokega zamaha o kulturnih in političnih ter religijskih tematikah evropskega pomena. Zelo drugačne so bile stvari na fakulteti za politične vede, kamor so me povabili v akademskem letu 1966–67. Tam je bila naloga docenta zgodovine, po mojem mnenju, pomagati dojeti politično vrednost tudi tistega, kar se običajno ni uvrščalo pod 'politično', na primer kulture, pravosodja. Na tej fakulteti se je politično vrednost priznavalo mednarodnim pogodbam, strankam, sindikatom. Zato sem se odločil, da bom en študijski program posvetil organu *Esecutori contro la bestemmia*, in razložil, kako so v Benetkah, in ne le tam, spoštovanje vere, družbenega in moralnega reda, korektnost govora in vedenja privzeli za politični problem

vladajočih, na kar pa sta vsekakor vplivala tudi religiozna in državljanska senzibilnost podanikov."⁶²

Gaetano Cozzi se ni nikoli odrekel raziskovanju zapletenih meandrov beneških sodišč, temveč se je poglobil v procesne fascikle, ki so še vedno pričali, kako je bila njihova dejavnost intimno povezana z beneškim političnim sistemom in njegovim pravom.

Tako je nekje v 70. letih s pomočjo študentov in sodelavcev začel z zahtevno raziskavo, osredotočeno na velike tematike, povezane z izvrševanjem pravosodja. Raziskava se je leta 1980 in 1985 realizirala v dveh obsežnih knjigah, naslovljenih *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII)* (Cozzi, 1980; 1985).

Še posebej prvi del je kazal ambiciozne namene raziskave, ki se je spuščala v globine beneškega pravosodnega sistema, da bi doжела njegove politične in pravne vrednosti.⁶³

Ta del je bil pomemben in relevanten bolj zaradi projekta v celoti kot pa zaradi učinka posameznih prispevkov: kompleksnost obravnavanih tematik je namreč, bolj kot zelo podrobno znanje o globokih mehanizmih, ki so poganjali beneški politično-institucionalni sistem, zahtevala predvsem razumevanje (ki seveda ni bilo niti uporabno niti dostopno le s pridobivanjem arhivističnih virov) antropoloških in pravnih problemov, ki so prežemali njegovo pravno dimenzijo. Te predpostavke je očitno povsem zaznal, čeprav jih morda še ni popolnoma dojel, urednik, manj pa so jih zaznali njegovi študenti, ki so prvič stopali v stik s konstitucionalno kompleksnostjo beneškega sveta.

Benetke in dominiji *da terra* in *da mar*, Benetke s svojimi sodišči in svojim pravom, predvsem pa, od 15. stoletja dalje, oblikovanje teritorialne države, notranje in

61 V prispevku obravnavani problemi so bili osredotočeni na tajni postopek sveta deseterice. Obtožbe nekaterih odvetnikov, ki so delali na beneškem sodišču, je Cozzi umestil v širšo razpravo 18. stoletja, iz katere so izhajale dokaj ostre kritike glede tajne preiskave. Zapis enega od svetnikov (očeta Fanzia) je bil učinkovito povzet, zato da je Gaulterijev primer in podobne primere *ponovno umestil* v kontekst obdobja. Onkraj polemike, povezane s tem vprašanjem, se je beseda svetnika združevala z besedo tistih, ki so izražali željo po prenovi kazenskih postopkov in so najavljali, kot smo dejali, silovito in šokantno delo Cesara Beccarie (prim. Cozzi, 1965, 22).

62 Skripta so bila izdana mnogo let kasneje: Cozzi, 1991, 7–95; nato pa vključena tudi v že omenjen zbornik: Cozzi, 2000d, 65–148.

63 Poleg Cozzijevega prispevka, naslovljenega *La politica del diritto nella Repubblica di Venezia, so bili izdani še*: C. Povoło, *Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia (secoli XVI–XVII)*; C. Caro Lopez, *Gli Auditori nuovi e il dominio di Terraferma*; G. Scarabello, *La pena del carcere. Aspetti della condizione carceraria a Venezia nei secoli XVI–XVIII: l'assistenza e l'associazionismo*; A. Viaro, *La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane*; R. Derosas, *Moralità e giustizia a Venezia nel '500–'600. Gli esecutori contro la bestemmia*; M. Gambier, *La donna e la giustizia penale veneziana nel XVIII secolo*; P. Frasson, *Tra volgare e latino: aspetti della ricerca di una propria identità da parte di magistrature e cancelleria a Venezia (sec. XV–XVI)*. V drugem delu so bili prispevki namenjeni predvsem preučevanju dominija Terraferme (kot je ugotovil Cozzi v svojem *Uvodu*): A. Menniti Ippolito, *La dedizione di Brescia a Milano (1421) e a Venezia (1427): Città suddite e distretto nello Stato regionale*; S. Zamperetti, *Per una storia delle istituzioni rurali nella terraferma veneta: il contado vicentino nei secoli XVI e XVII*; D. Gasparini, *Signori e contadini nella contea di Valmareno – Secoli XVI–XVII*; E. Basaglia, *Giustizia criminale e organizzazione dell'autorità centrale. La Repubblica di Venezia e la questione delle taglie in denaro (secoli XVI–XVII)*; A. Barzani, *Consultori in iure e feudalità nella prima metà del seicento: l'opera di Gasparo Lonigo*; L. Megna, *Riflessi pubblici della crisi del patriziato nel XVII secolo: il problema delle elezioni ai reggimenti*; E. Garino, *Insidie familiari. Il retroscena della successione testamentaria e Venezia alla fine del XVIII secolo*; G. Scarabello, *Progetti di riforma del diritto veneto criminale nel settecento*. Pravzaprav je bil ta drugi del manj sprejemljiv za vključitev v začetni projekt zaradi vprašanj, ki pripadajo dimenziji beneškega prava in so se v glavnem nakazovala v ozadju.

analitično preučevane prek dejavnosti nekaterih njenih najpomembnejših sodišč, in konkretno izvajanje pravosodja so bile tematike, ki jih je Gaetano Cozzi razlagal v svojem uvodu k prvemu delu, skoraj kot bi ponovno povzel niti dolge razprave, ki jo je hotel razplesti do konca.

Razpletal jo je sam, pa tudi s svojimi študenti, s tistimi, ki so v letih živahnega univerzitetnega življenja imeli srečo, da so spoznali človeka in znanstvenika izjemne osebnosti ter so z njim preizkušali možnost prodiranja v zgodovinsko dimenzijo, v kateri sta se pravna in politična zgodovina zdeli neizogibno prepleteni s socialno zgodovino:

"[P]oskusiti razumeti, kaj je pomenilo deliti pravico s strani tistih, ki so jim bile dodeljene naloge in odgovornost vladanja v odnosu do njihovih podrejenih znotraj političnega, ekonomskega in kulturnega okvira, ki ga je Beneška republika predstavljala v novem veku. Bodimo pozorni: v novem veku. Ko se je mestna država, vendar usmerjena proti morju, z dominijem, ki se je v svojih različnih členitvah raztezal od začetka Jadrana do konca vzhodnega Sredozemlja [...], po osvojitvi Terraferme pa še med Alpami, Padom in Addo, spremenila v teritorialno državo s povsem novimi potrebami, nalogami in bremenmi. Ob tej novi stvarnosti se ni iz poimenovanja *Comune Venetiarum* v *Dominium Venetiarum* spremenilo le ime in ni se le dokončno izoblikoval aristokratski ustroj njene vlade, tako da je odpravil ljudsko skupščino, še zadnji ostanek ljudske participacije, temveč se je spremenilo tudi besedilo doževega povelja (*promissione ducale*), tako da je dož, ki se je prej obvezal, da bo pošteno delil pravico vsem prebivalcem Benetk, sedaj prevzel podobno obvezo do podrejenih na vsem območju dominija.

Toda, ali je to bilo dovolj, da bi beneška aristokracija, ki so ji pripadle vse pravno-administrativne funkcije vladajočega mesta, kakor tudi velik del tistih, ki so jih izvajali na ostalih ozemljih dominija, da bi torej ta aristokracija, ki je predstavljala vodilni sloj, pretežno navezan na pojmovanje in interese mestne države, lahko na ustrezen način delila pravico vsem tem 'nadvladanim', ki so si bili med seboj tako različni po preteklih izkušnjah in aktualnem stanju ter so pogosto povsem odklanjali integracijo z 'vladajočimi', ki pa se, po drugi strani, niso bili pripravljeni odreči svoji značilni identiteti?" (Cozzi, 1980, 7–8).

Delo *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* je neizbežno ostalo osamljena epizoda. Njegov zgodovinopisni pomen se, onkraj spoštovanja in ugleda, izkazanega njegovemu uredniku, ni vzpostavil kot pravi trenutek dialoga z italijanskim zgodovinopisjem.

Številni razlogi so projektu preprečili, da bi se vzpostavil kot referenčna točka in točka dialoga z vsem, kar je v tistih letih postopoma nastajalo tudi na drugih univerzah, zagotovo pa so bili že omenjeno pomanjkanje neke osnovne sistematične slike, kakor tudi težave, inherentne sami naravi beneškega prava, pri rekonstrukciji neke teoretične ravni, ki bi bila zmožna primerjanja in primerljiva hkrati, odločujoči elementi, zaradi katerih je Gaetano Cozzi dovolil, da usahne tista pravna smer, ki bi, bolj kot katera koli druga, omogočila rekonstrukcijo fizionomije beneškega prava.

V bistvu pa beneški strokovnjak ni povsem zapustil tega pomembnega vidika svojega načrta. Veliki simpozij na temo *Leopoldine*,⁶⁴ ki je nastal na pobudo Luigija Berlinguerja, mu je ponudil možnost za ponovno vzpostavitev dialoga z drugimi strokovnjaki, vendar pa na ravni, na kateri je bilo beneško pravo primernejše za soočenja in aktualno razpravo o razsvetljskih reformah.

S prispevkom *Autodifesa o difesa? Imputati e avvocati davanti al Consiglio dei dieci* je Cozzi ponovno povzel niti razprave, prekinjene leta 1965. Postopek (*procedura*) sveta deseterice se je zagotovo pokazala kot eden najpomembnejših izrazov beneškega prava. Opredeliti njene značilnosti in preobrazbe je tako pomenilo željo, da bi vstopili na področje *republikanskega postopka*, kakor tudi namen, da bi se premaknili neposredno na težavno raven soočenja z drugimi znanstveniki. Tematiko procesa, in še posebej postopkov, splošno opredeljenih kot preiskovalni postopki, so namreč začeli preučevati nekateri drugi zgodovinarji, čeprav so to počeli bolj v luči razmišljanj pravnikov občega prava.

Dejansko je prispevek, čeprav napisan s pomočjo obsežnih procesnih aktov, ki je obravnaval nekatere probleme velikega zgodovinskega pomena, bolj kot na ravni soočenja izkazoval svoj pomen zaradi svoje izjemne sposobnosti obravnave zakonitosti procesnih postopkov, še posebej tiste, vezane na njen obrambni del.

Razpadanje instituta *obrambe brez zagovornika*, v katerem se je skrivala prisotnost uradno nedovoljenega odvetnika, je po Cozzijevem mnenju dokazovalo splošno krizo, ki je zajela preiskovalne postopke v vsej Evropi. Vendar pa, je najbrž hotel namigniti beneški znanstvenik, se je ta kriza v Benetkah izoblikovala tudi kot nadaljnji izraz nezmožnosti vladajočega beneškega sloja, da bi reformiral državo in posledično uveljavil verodostojnost vladajočih ter jo pridobil tudi zase.⁶⁵

64 Leopoldina (1786) – reformiran kazenski red toskanskega nadvojvode Pietra Leopolda (op. ur.).

65 Naj ponovno spomnim, da so razsodbo tudi v okviru sveta deseterice izrekale osebe brez vsakršnega pravnega znanja. Koncept republikanske pravičnosti je bil torej močno politično in ideološko obarvan (in tudi nagnjen k zatekanju k mitu). Cozzi poudarja: "Obramba je bila v resnici v rokah mož, ki so imeli pristojnost izrekanja sodb. Sodniki so si že dolgo – ponekod bolj, drugod manj – prizadevali, da ne bi bili (v prihodnjih enakih primerih) vezani na izreke svojih sodb ter odvisni od mehaničnih formalizmov o

Verjetno je beneški zgodovinar hotel vzpodbuditi soočenje z drugimi znanstveniki prav na ravni *prakse*, ki je, še bolj kot razmišljanja pravnikov, predstavljala pravo merilo za preobrazbe kazenskega procesa skozi zgodovino.⁶⁶

Prav v teh letih se je Gaetano Cozzi na povabilo revije *Studi storici* začel ponovno ukvarjati s tematiko preiskovalnega postopka sveta deseterice. Ker je šlo za dogajanje, opirajoče se na spomine nekega patricija s *Terraferme*, ki ga je obsodil najvišji beneški organ, so Cozzijeve strani ponujale veliko iztočnic, čeprav še vedno niso bile pripravljene odkrito razširjati razprave, ki je beneškemu pravu med vrsticami pripisovala posebno fizionomijo.

Kaj je grofa Gaspara Arnaldija prisililo, se je spraševal Cozzi, da se je prostovoljno zglašil na sodišču sveta deseterice, čeprav so ga bremenile izjemno hude obtožbe? Katera preudarjanja so mu svetovala, naj se preda sodbi najvišjega sodišča?

To so bila vprašanja, ki so se, splošno gledano, neposredno dotikala obstoječega odnosa med beneškim pravom in institucijami Republike.

Po mnenju Gaetana Cozzija je na to odločitev v dobršni meri vplivalo *zaupanje* Gasparra Arnaldija v veliko beneško sodišče:

"Zaupanje, ki se razkrije kljub dolgemu obdobju preventivnega zapora, izčrpavajočih pričakovanj, dognanja o napakah, ki so bremenile sistem in prakso sveta deseterice, pomanjkljivosti ljudi. To zaupanje, ki ni bilo le njegovo, temveč je prevladovalo v mnogih predelih dominija, in ga je vzpodbujalo upanje, da v Benetkah, mitskem glavnem mestu neke države, ki se je hvalila s svojo dobro vlado, pravosodje ne bo podleglo pod težo interesov in strasti, osebnih in družinskih grabežljivosti skupine, ki je obremenjevala sodstvo v mestih in mestecih" (Cozzi, 1988, 309–320).

Odlomek izjemne zgodovinske ostroumnosti, ob katerem bi tisti, ki niso dobro poznali zgodovinopisne smeri, ki ji je sledil Gaetano Cozzi, lahko pomislili celo

na mitsko dimenzijo, ki je desetletja, kot smo že videli, zapletala zgodovino stare Republike.

V resnici, je poskušal namigniti Cozzi, se je izza tega *mita*, onkraj njegovih podob in retorik, kazala sama usoda beneškega prava: prava, ki se je kljub vsemu vsililo ob koncu 16. stoletja in ob konfliktnem *vrhuncu interdikta* moralo v vseh svojih različicah in samem načinu obstoja odražati politično sintezo, ki je neizogibno privzela fizionomijo ideološkega izziva. Po eni strani bi namreč moralo prevzeti upravljanje obsežne in raznolike teritorialne države, z izjemno bogatimi družbenimi in pravnimi implikacijami, po drugi pa bi moralo tudi, in to v nekem protislovnem smislu, predstavljati utrjeno in posvetno tradicijo Republike ter legitimnost njenega vodilnega sloja.⁶⁷

Koncept *pravičnosti*, ki je bil simbol beneškega prava in pravosodja, ter reprezentacija in praksa so predstavljali edinstveno sintezo vsega tega in podložniki so lahko konstantno, prek dejavnosti beneških sodišč, preverjali, v kolikšni meri se je ta *pravičnost* gibala zunaj običajnih pravnih stilemov in konsolidiranih družbenih hierarhij.

To je bil zelo verjetno tudi razlog, ki je po mnenju Gaetana Cozzija spodbudil Gaspara Arnaldija, da se je z zaupanjem predal najvišjemu beneškemu organu.

S prispevkom o Gasparu Arnaldiju je Gaetano Cozzi dokončno opustil študij procesnega primera in se povsem posvetil *konstitucionalni* smeri.

Njegov osnovni problem je v bistvu predstavljala potreba, da bi vedno bolj pikolovsko in natančno opredelil *konstitucionalne* korenine beneškega prava, tj. tiste njegove posebne in tipične značilnosti, ki so izhajale neposredno iz organizacije (republikanske) oblasti in iz značilnosti njenega vladajočega sloja (aristokratskega, s popolno suverenostjo).

Njegove zadnje raziskave so bile tako usmerjene v dojetje vplivov beneškega prava na novo politično stvarnost, kakršno je predstavljal Peloponez ob koncu 17. stoletja, in njegove trdovratne vztrajnosti še dolgo po

veljavnosti in številu pričevanj in dokazov, in so se v sodbah glede krivde obtoženca raje opirali na svoje prepričanje. Treba je vplivati na njihove mentalne in moralne kategorije. 'Ex arbitrio', skorajda nikoli 'iuxta leges', pravijo izjemno jedrate obrazložitve, ki jih najdemo pod sodbami, izrečenimi na teh procesih ..." Cozzi se torej navezuje na utečeno zgodovinopisje in ugotovi, da se je med 17. in 18. stoletjem začela uveljavljati presoja sodnika po prostem preudarku na škodo sistema legalnih dokazov. Vendar o tem prim. *infra*. Pred tem pa je na osnovi nekaterih besedil, ki so se ukvarjala s preiskovalnim postopkom, zapisal: "V Benetkah, kjer so si predstavniki oblasti, patriciji in ministri, dovoljevali večjo fleksibilnost v odnosu do proceduralnih norm, kot je to bil običaj v pretorskih sodiščih Terraferme, so bili pogosto veliko odločnejši pri izigravanju še tistih nekaj jamstev, ki so pripadala tistemu, ki je padel v roke pravice. [...] Tudi postopek sveta deseterice bi se lahko izgubil, če bi – ob priznanju, da gre samo za dajanje vtisa glede obveznosti, da se obdolženec brani sam – padla še zadnja fikcija, ki ga je podpirala; potem pa bi se bilo težko ustaviti. Enako je razmišljal Grecchi. Glede postopka so se z njima strinjali tudi beneški vladarji. Prepričani o uničujočem učinku, ki ga je postopek še vedno imel, in pripravljeni, da ga uporabijo na kar najširši mogoči način, so tudi sami vedeli, da bi javna privolitve v spremembo postopka glede obrambe kmalu povzročila razpravo o upravičenosti celotnega postopka, vključno z obvezo k popolni tajnosti, na kateri je temeljil" (prim. Cozzi, 2000d, 187–188, 178–179).

66 Namen, za katerega se mi zdi, da kljub časovnemu odmiku ni zelo napredoval. Meje med disciplinami in morda tudi meje tankočutnosti so verjetno preprečile konfrontacijo. Primer predstavlja novjšo besedilo Giorgie Alessi, ki tudi v *Uvodu* poudari potrebo po preučevanju tematik in problemov, ki prežemajo zgodovino kazenskega procesa; prim. Alessi, 2001.

67 Kot je znano, je bil to cilj, ki si ga je zastavil v uvodu k prvemu delu *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta*.

padcu Republike v geografskem kontekstu Jonskega otočja.⁶⁸

Gre za dva prispevka, v katerih je povsem jasno vznikal element običaja in konservativizma beneškega prava. In če se je uspešno uveljavil v konsolidirani in tradicionalni družbi Jonskega otočja, je, nasprotno, pokazal izjemno krhkost pri prilagajanju na novo kraljestvo Moree.

Najbolj subtilne vidike raziskave Gaetana Cozzija o beneškem pravu pa je mogoče zaznati v raziskavi, posvečeni *patronatu* doža.⁶⁹

V tej raziskavi je beneško pravo obravnavano z vidika njegovega konstitucionalnega bistva in posledičnih implikacij v zvezi s cerkvijo in z njenim pravom.

Institucionalna vloga doža, pravega emblema Beneške republike, je raziskana v luči zapletene vrste političnih in konstitucionalnih medsebojnih odnosov. *Vladar* Beneške republike je bil *primus inter pares*, torej lik, ki se je zelo razlikoval od vladarjev in monarhov drugih italijanskih in evropskih stvarnosti.

Med njegovimi pristojnostmi, običajno izstopajočimi v okviru kolegialnih in na ozek krog ljudi omejenih organov, je bila tudi široka jurisdikcija nad baziliko sv. Marka. Ta jurisdikcija se je izmikala jurisdikciji castelskega patriarha, izvajala pa se je prek *primicerija* sv. Marka.

Na ta način je dož, poleg drugih svojih pristojnosti večinoma politične narave, lahko imel sakralno in religiozno podobo, ki je imanentna vsaki politični organizaciji.

Jurisdikcijske napetosti s patriarhom so bile torej na dnevnem redu, predvsem kadar je funkcijo *primicerija* opravljal kdo, ki je nameraval poudariti prav religiozno in jurisdikcijsko dimenzijo doža.

Vendar pa je posebno močno omejevanje doževe jurisdikcije nad kapelo sv. Marka prihajalo s strani prokuratorjev, t. i. *Procuratori de supra*, ki so imeli v rokah upravljanje in skrbništvo nad premoženjem bazilike sv. Marka.

Nasprotja med visokima funkcijama Republike so bila, še posebej v njenih zadnjih dveh stoletjih, značilna za zgodovino posebnih pravic doževe kapele:

"V vprašanju izvora doževih pristojnosti nad doževo kapelo je bil zajet tudi spor, ki se je pridružil sporu med dožem in patriarhom oziroma boju s prokuratorji (*Procuratori di San Marco de supra*). Bilo je rečeno, da je bil to najbolj zahrbtn, subtilen in skrit spor, ker sta bili

vanj vpleteni najvišji državni funkciji in se je dotikal institucionalnega ustroja ter kazil ravnovesja. Poleg tega je imel še politično-institucionalne posledice, ki so bile enako in morda še bolj nevarne od samega navzkrižja s patriarhom ... Vendar pa so se prokuratorji bali dožev, [...] skušnjav po personalističnem izvajanju funkcije, ki bi se jim lahko predali, in izkoriščanja odzivnosti ter nezadovoljstva velikih zborov, kakršna sta bila senat in veliki svet, pri čemer bi še posebej uporabili sakralno karizmo, ki jim jo je podeljeval položaj 'gospodarjev in pravih vladarjev cerkve in kapele sv. Marka'" (prim. Cozzi, 2000d, 236–237).

Ob preučevanju pristojnosti doža nad baziliko sv. Marka se je Gaetano Cozzi spoprijel z enim najkompleksnejših vprašanj beneške politične in pravne organizacije.

Republika se, podobno kot velike monarhije in kneževine, ni mogla odpovedati temu, da njenega najvišjega predstavnika ne bi odlikovala sakralna in religiozna dimenzija, sposobna karizmatično vplivati na podrejene.

Vendar, je sugeriral Cozzi, je bilo to potrebo v aristokratski republiki nujno treba omejiti in nadzorovati prek ustreznih institucionalnih mehanizmov. Spori med dožem in prokuratorji, t. i. *Procuratori de supra*, so bili torej izraz neizbežnih napetosti znotraj ustroja republikanske oblasti (paritetne in ne hierarhične, če naj povzamemo že formulirano distinkcijo).

S prispevkom o dožu in jurisdikciji nad kapelo sv. Marka je Gaetano Cozzi odprl enega najbolj subtilnih in kočljivih, pa tudi najpomembnejših problemov beneškega konstitucionalnega sistema in prava, ki ga je prežemalo.

Prispevek je sestavil predvsem na osnovi vira, ki je, kot smo že povedali, na najvišji ravni izražal značilnosti beneškega prava, tj. mnenj, ki so jih sestavili "consultori in iure".

Tematika je bila očitno povezana tudi s starimi razdori med religiozno in posvetno oblastjo ter z jurisdikcijskim poslanstvom slednje, torej v bistvu z religiozno politiko Republike.⁷⁰ To so bila vprašanja, ki so – onkraj specifičnih vsebin, ki so sprožale razprave – izražala visoko pravno dimenzijo: beneško pravo je predstavljalo bistvo kompleksnega odnosa, v katerem je bil beneški konstitucionalni ustroj povezan s svojim vladajočim slojem in z družbo, ki jo je, tako kot oblast, pa čeprav v neusklajenih in spremenljivih oblikah, moral predstavljati.

68 Oba prispevka sta bila – skupaj s tistim, ki je bil posvečen Danielu Maninu – vključena v *La società veneta e il suo diritto*. Naslov prvega je bil *La Repubblica di Venezia in Morea. Un diritto per il nuovo regno* (Cozzi, 2000c, 267–310); drugega pa *Diritto veneto e lingua italiana nelle Isole Ionie* (Cozzi, 2000a, 357–372). Obe tematiki sta bili obravnavani kot študijski program v okviru Zgodovine političnih in družbenih institucij, ki ga je vodil na oddelku za zgodovinske študije Univerze v Benetkah.

69 Gl. Cozzi (1993, 1–69) in skrajšano obliko Cozzi, 2000b, 231–247.

70 Kot je razvidno iz dolgih in zgoščenih strani Cozzijevih povzetkov o zgodovini Beneške republike, so bili odnosi med Republiko, cerkvijo in njenimi temeljnimi institucijami; prim. posebno ugotovitve iz *Uvoda*, Cozzi et al., 1992, XXI–XXIII.

In prav v tem smislu je tudi mit, z nekaterimi najbolj dodelanimi elementi, postal del beneškega prava: to zvezo je v bistvu omogočala njegova prirojena in prevladujoča prvina običaja.

REPUBLIKANSKI PRAVNI SISTEM

Z deli Gaetana Cozzija je beneško pravo povsem upravičeno vstopilo v zgodovinopisno dimenzijo na temo Republike. Že sam izraz *beneško pravo*⁷¹ je nakazoval težaven poskus, da bi pravo Beneške republike povezali s tistim, ki je bilo razširjeno v drugih italijanskih in evropskih stvarnostih.

Izziv, ki ga je veliki beneški učenjak sprožil zato, da bi se ponovno navezal predvsem na velike tematike, o katerih je v tistih letih tekla razprava med italijanskim in neitalijanskim zgodovinopisjem.⁷² Pomislimo na primer na veliko zgodovino italijanskih teritorialnih držav, ki predstavlja, a *posteriori*, odločilen vidik.

Večkrat so bile izpostavljene težave, imanentne primerjavi, ki jo je bilo mogoče izpeljati samo s premoščanjem tradicionalnih meja med znanstvenimi disciplinami in tako, da se je zaobšlo običajne formule posploševanja, po katerih nujno poseže vsako zapisano in učeno pravo.

Pomemben zgodovinopisni izziv pa je ugotoviti, v kolikšni meri lahko dolgotrajno, poglobljeno in kompleksno raziskovanje Gaetana Cozzija razširimo in nadaljujemo, tako da presežemo *sempo ulico*, ki jo predstavlja nesistematičnost in konkretnost, tipični za beneško pravo.

Največji problem verjetno predstavlja sam izraz *beneško pravo*, ki nujno implicira bolj strnjeno in natančno primerjavo – čeprav je slednja, zaradi njegove temeljne vrednosti običajnosti, verjetno manj plodna v primerjavi s pravnimi disciplinami, ki *znanstveno* zajemajo svet prava v tradicionalnem smislu in ki lahko, kot take, vzporejajo ali primerjajo različne stvarnosti.

Zato je torej primerno opustiti to dikcijo in razviti nekatere interpretativne koncepte, s katerimi bi se ob orisovanju mogočih smeri raziskovanja v največji mogoči meri poskusili približati beneški stvarnosti.

Najprej se izplača zamenjati koncept *beneškega*

prava z bolj pragmatičnim konceptom *pravnega sistema*, ki implicira tesno in neločljivo korelacijo med družbo, njenimi hegemoničnimi silami in njenim pravom. Gre za koncept, ki se lahko zdi izmuzljiv, vendar pa se njegova vrednost kaže v tem, da v zgodovinsko analizo uvaja vidike, ki bi jih pravna znanost nujno pustila v ozadju. Poleg tega ima tudi prednost, da na vidnejši način eksplicira institucionalno prvino prava.

Pravni sistem je torej koncept, ki izraža poseben vidik, v katerem je pravo rezultanta družbenih sil, upoštevajoč njihove kulturne in ekonomske prvine ter njihovo dejansko možnost, da aktivno vplivajo na institucije.

Pravno-institucionalni okvir pa, po drugi strani, ustvarja dejavnost, ki se bolj ali manj neposredno nanaša na družbeni kontekst in ki, kot taka, tudi sama pripada pravnemu sistemu.

Kot je bilo rečeno, je institucionalni (in pravni) komponenti s tega stališča mogoče pripisati najrazličnejše vrednosti, vendar pa je očitno, da je družbena struktura v celoti tista, ki je odločilna in vpliva na konkretno delovanje prava.⁷³

Jasno pa je, da se je v teritorialni državi starega režima pravni sistem identificiral s pluralnostjo oblasti in s sistemom vlade, ki ga na noben način ni mogoče primerjati z državnimi stvarnostmi, ki so se uveljavile v 19. stoletju.

Vendar pa nam kritičen in v nekaterih primerih celo neizprosni pogled na beneški politični sistem Pierra Daruja, Jamesa Fenimorja Cooperja in drugih piscev iz prvih desetletij 19. stoletja govori o tem, kako je Beneška republika (s svojimi institucijami in svojim pravom) v okviru teritorialnih držav starega režima privzela podobo, ki se je zdela presežena, če ne celo *anahronistična*.

Republikanski pravni sistem bo torej negativno dojet takrat, ko bo njegova drugačnost postala očitna za večino, in tako bo lahko pozitivno sprejet in ovrednoten samo v svoji mitski dimenziji.

Očitno je, da se je tak sistem ohranil v popolnem soglasju z značilnostmi teritorialne države vse do trenutka, do katerega je mestna država (Benetke) obdržala svojo tradicionalno fizionomijo. Njenemu pravu – pravo

71 Če ga že ni ustvaril, ga je Cozzi vsaj zelo poudaril glede na bolj znan izraz *beneško pravo*, ki očitno implicira politično dimenzijo mestne države.

72 Posebej naj omenim široko raziskovalno smer zgodovinarjev Združenih držav Amerike o Beneški republiki: smer, ki se je zgostila okrog velike tematike republikanske oblasti in njenih ideologij, za katero se nam danes zdi, da se je ukvarjala bolj z vsebinami, povezanimi s socialno zgodovino in z zgodovino spolov. Seveda bi bilo treba ugotoviti, v kolikšni meri je kompleksno beneško družbo mogoče dojeti zunaj njene pravne in institucionalne dimenzije (v smislu, ki smo ga na teh straneh večkrat omenili).

73 Navedeno trditev je obdelal Lawrence Friedman, ko je za predmet raziskave izbral ameriški pravni sistem. Kot smo že povedali, je ameriški strokovnjak opredelil različne pravne in institucionalne komponente kot *strukturalno spremenljivko*. Gre za spremenljivko, ki je ni mogoče izvzeti iz konkretnega delovanja družbenih sil, prim. Friedman, 1978, še posebej 35–37. Vrednost, ki jo gre pripisati institucijam in pravu, je, kot smo dejali na začetku tega prispevka, očitno odvisna od kulturnih faktorjev in predvsem od porazdelitve oblasti (vidik, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju), tako kot je očitno bistven tudi zgodovinski kontekst, znotraj katerega umestimo koncept *pravnega sistema*. Kakor koli že, ni mogoče zanikati, da družbene sile onkraj vsakršne vrednosti, ki smo jo pripravljali pripisati institucionalni in pravni komponenti, igrajo pomembno vlogo, ki jo je treba ovrednotiti za vsak primer posebej.

trgovcev in pomorščakov – v svoji hierarhiji pravnih virov upravičeno ni bilo treba upoštevati rimskega prava, čeprav se je v svojih temeljnih institutih pri njem očitno navdihovalo.

Isto velja tudi za aristokratski sloj, ki po razvpitem *suspenzu* Velikega sveta ob koncu 13. in v prvih desetletjih 14. stoletja ni bistveno spremenil značilnosti beneškega pravnega sistema.

Beneška država se kot pragmatična, običajnopravna in, seveda, osredotočena na delovanje svojih sodišč pravzaprav ni tako zelo razlikovala od drugih italijanskih in evropskih teritorialnih držav. Njene posebnosti so verjetno narekovali njeni politični izvori, predvsem pa njeno trgovsko in komercialno poslanstvo.

Sozvočje med uveljavljajočimi se družbenimi in političnimi silami ter beneškim pravom zgodnjega in poznega srednjega veka je lahko, upravičeno, predstavljal ideološki pojem *republikanstva*, ki je oblikoval velik del italijanskih in evropskih mest tega obdobja.

Vidne spremembe in težave so nastale, ko je beneški komun v 15. stoletju postal prava teritorialna država, ki se je predvsem v 16. stoletju morala soočiti z vplivnimi evropskimi političnimi stvarnostmi.

Pojem *pravni sistem* se je določeno obdobje obdržal v znamenju neke *ločenosti* – predvsem v primerjavi z velikimi mesti beneške Terraferme – med največjimi in najpomembnejšimi na območju severne osrednje Italije.

Teritorialna država svoje fizionomije skoraj ni spremenila, čeprav so sodišča vladajočega mesta pretirano povečala svojo dejavnost, predvsem v smeri ohranjanja ustaljene institucionalne podobe, ustvarjene s formiranjem *dominiuma*.⁷⁴

Podobno kot v drugih mestih severne osrednje Italije se je odnos med vladajočim centrom in podrejenimi središči odvijal v znamenju *sodelovanja*, ta pa so v nespremenjeni obliki ohranila svoje pravo, svoj kulturni profil in svojo upravno ureditev.⁷⁵

To stanje stvari je, predvsem na publicistični ravni, poudarilo nekatere razlike in posebnosti beneškega vodilnega sloja (njegove ukoreninjenosti v trgovini) in njegovega prava (ujetega v oblike sodne mediacije, ki so jih izvajali pravniki), vendar pa je šlo za značilnosti, ki niso vplivale na celoten pravni sistem, vsekakor okostenel v ideološkem pojmu teritorialne države, ki se je navdihoval na "*predpravnem*" pojmovanju institucij.⁷⁶

Od druge polovice 16. stoletja so občutne ekonomske in družbene spremembe prisilile italijanske in evrop-

ske države k učinkovitejšemu ukrepanju na podrejenih območjih. Gre za obširno preučevan pojav, ki ga tu povzemamo samo zato, da bi poudarili, kako se je tudi Beneška republika morala podati na to pot.

Znano je, da politične in institucionalne preobrazbe, ki so jih izvedli med 17. in 18. stoletjem, niso pripeljale do bistvenih sprememb v samem pojmovanju suverenosti, kljub temu pa so se zagotovo zgodili vidni premiki na ravni ustroja oblasti in najpomembnejših forumov odločanja v popolno korist vladajočih centrov (prim. Fioravanti, 2002, 12–13).

Čeprav to, razen v redkih primerih, ni pripeljalo do oblikovanja *resničnega teritorialnega prava*, so se na ravni sodne oblasti kljub temu zgodile pomembne politične spremembe. Praksa velikih sodišč je nedvoumno izražala velike preobrazbe, ki so se zgodile v tem obdobju, in nedvoumno – kakor bomo neposredno videli iz spora z Beneško republiko – so *pravni sistem* zajele vidne preobrazbe, tudi zato, ker se je zgodila kompleksna prerazporeditev moči in družbenih sil, vpletenih v njegovo izvrševanje.

Od zadnjih desetletij 16. stoletja dalje je vladajoči center Beneške republike posegel po posebni zakonodaji, ki je zaradi potrebe po reševanju velikih problemov javnega reda, povezanih z razbojništvom in *uporništvom*, aktivno posegla v aristokratsko pravico do fajde in vsilila drugačno zakonitost.⁷⁷

Z vprašanjem *interdikta* je bila podrejenim središčem beneške Terraferme vsiljena drugačna in nadrejena zakonitost, ki je s prevlado političnih ciljev vladajočega centra uzakonjala vrhovno logiko njenega prava, torej tistega beneškega prava, ki se je vse dotlej gibalo v ideološkem kontekstu stare mestne države.

Republikanski pravni sistem je torej doživel nekatere pomembne preobrazbe. Zakonodaja, ki je bila na začetku predvsem kazenska in procesna, kasneje pa tudi do neke mere usmerjena v urejanje upravnih in civilnih področij, je vzpodbudila redefinicijo celotnega pravnega sistema, ki je – čeprav je obdržal svoj pečat običaja – deloval predvsem prek sodne dejavnosti velikih sodišč, kakršna so bila sodišča *Quarantije* (posebno na civilnem področju), ali pa je na novo oblikoval samo fizionomijo sodišč, ki so (na kazenskem področju) obstajala v velikih mestih Terraferme.

Stara pravna delitev in tradicionalna teritorialna država nista izgubili svoje preverjene fizionomije, kar še posebej velja za njune vsebinske in formalne vidike.

74 Za to začetno obdobje zgodovine beneške teritorialne države glej delo Cozzi, Knapton, 1986.

75 Kot je že ugotovil Maurizio Fioravanti, je bilo bistvo teritorialne države (prva oblika *moderne države*) "vladanje teritoriju, ki je deloval vedno bolj disciplinirano in urejeno, namen tega pa je bil povezati delujoče sile na tem teritoriju in jih pripeljati do skupne perspektive" (prim. Fioravanti, 2002, 6).

76 Tematiko je obširno obdelala A. De Benedictis (2001). Razhajanja med njenim in mojim stališčem so pojasnjena v A. De Benedictis (1999, 19–38). Kot dokazujejo že te strani, so razhajanja (kajti to vendarle so) po mojem mnenju dejansko odvisna od različnega interpretativnega, in če ga lahko tako opredelimo, tudi disciplinarnega pristopa (prim. *infra*, del, namenjen *porazdelitvi oblasti*).

77 Prim. *infra*, opombe o sistemu običajnega prava.

Tako kot se je z različno stopnjo korenitosti in z drugačnimi ukrepi zgodilo v drugih italijanskih teritorialnih državah, so bile preobrazbe na materialni in *sodni* ravni politično relevantne, čeprav so, kot smo že povedali, le redko pripeljale do oblikovanja pravega *domovinskega prava*.⁷⁸

Globoke preobrazbe, ki jih je doživel *republikanski pravni sistem*, pa so za Beneško republiko pomenile nepregledne politične in ideološke implikacije, ki so sprožile nekakšno *politično dramo*, za katero niso našli rešitve vse do padca Republike.

Vsiljevanja beneškega prava, njegove nadrejene veljave, njegovih političnih ciljev v odnosu do stvarnosti beneške Terraferme, njenih velikih mest in ideologije, ki ji je dajala nekakšno enotnost, ni moglo spremljati pravo preseganje teritorialne države, ki ga je bilo do neke mere mogoče zaznati v drugih državnih stvarnostih, temveč se mu je pridružilo redefiniranje porazdelitve moči in celo institucionalnih ustrojev, prek katerih bi se ta proces lahko udeležil.

Ob republikanski in aristokratski strukturi oblasti ter pravo in institucijah, ki so jo tradicionalno predstavljale, se je celoten pravni sistem preobrazil, ne da bi v svojo notranjost pripustil drugačno antropološko strukturo oblasti.⁷⁹

Nezmožen na novo opredeliti samega sebe na institucionalni ravni in na ravni hierarhije oblasti je republikanski pravni sistem, oborožen z drugačno politično legitimnostjo in novimi normativnimi odnosi, nedvoumno pokazal nekatere neusklajenosti na ravni legitimnosti in konsenza.

Če je njegovo običajnopravno ozadje še vedno izražalo interese dominante in njenega vodilnega sloja, pa novi predpisi, najverjetneje skupaj s samimi sodbami velikih sodišč dominante,⁷⁹ niso mogli ubežati konstantni praksi mediacije, kot tudi ne zaupati drugačnemu pojmovanju države.

Lahko bi rekli, da je bil republikanski pravni sistem, kakor se je na novo oblikoval od 16. stoletja dalje, zaradi nove teritorialne države v bistvu *postranskega pomena* in ni imel popolne legitimnosti, na kateri običajno temelji konstanten in nepremostljiv odnos med družbenimi pritiski in pravom.

Republikanski koncept *pravičnosti*, ki so ga vedno šteli njegovi politični sodniki in je bil skoraj brez

vsakršne sodne mediacije, se je konstantno zgledoval po ideologiji, ki jo je predstavljala tradicija, kadar pa ta sama po sebi ni bila dovolj, se je skliceval tudi na mit.

Ta mit je bil izjemno privlačen, še posebej za manj premožne sloje,⁸¹ vendar pa ni bil sposoben rešiti temeljnih nedoslednosti celotnega pravnega sistema.

Na ta način je *beneško pravo* kljub svoji prevladi in političnemu vplivu do konca obstoja Republike prispelo ovenčano z ideološkimi in mitskimi iztočnicami, vendar pa brez vsakršne legitimnosti, ki bi mu lahko edina, skupaj s preživetjem mita, odredila zgodovinsko funkcijo *teritorialnega prava*: nerazdružljivo povezan z vodilnim beneškim slojem, ki je stoletja mojstrsko, pa tudi z vse večjim ostroumnim zavedanjem o kronični šibkosti lastnih političnih pristojnosti in *statusa*, vladal posvetni republiki, je *beneški pravni sistem* naposled razkril svoje vrline in svoj značilni pečat v sposobnosti, da se vzpostavi kot pravi *politični laboratorij*.

K temu *laboratoriju* so se po padcu Republike z najbolj nasprotujočimi si občutki obračali zgodovinarji, pisarji, kulturniki in politiki, vsem pa je bila skupna prvenstveno samoreferenčna percepcija, usmerjena predvsem v to, da je znotraj njegove zgodovinske dimenzije domela tiste vidike, ki jih lahko opredelimo kot *literarne*.

DISTRIBUCIJA OBLASTI V REPUBLIKANSKEM PRAVNEM SISTEMU

V manjšem delu z naslovom *Opinione falsamente ascritta al padre Paolo Servita*, ki je bilo najverjetneje napisano v 70. letih 17. stoletja, anonimni beneški avtor ob opisovanju značilnosti beneškega patriciata zapiše:

"Tu predvidevam, da me bo kdo obsodil za slabega krmarja,⁸² ki se, medtem ko poskuša ubežati Karibdi, spotakne ob Scilo, oziroma medtem ko si prizadevam, da bi nadziral nižje plemstvo, nisem znal predvideti nevarnosti višjega plemstva, ki bi ga moral, kot pomembnejšega, bolj upoštevati.

Odkrijem nasprotje, vendar ga ne cenim, in to izvira iz dolge prakse tega mesta, zaradi katere si upam napovedati, da Beneška republika nikoli ne bo doživela konca, kakršnega so vse druge republike, to je: da se oblast z mnogih prenese na maloštevilne in z maloštevilnih na enega, tako da vsaka republika postane kneževina.

78 O tematiki glej podrobno analizo I. Birocchija (Birocchi, 2002, še posebej 317–391).

79 Glej ugotovitve na naslednjih straneh.

80 Tu še posebej mislimo na pravdne zadeve iz Terraferme, ki so v vse večjem številu prihajale kot priziv na vladajoče središče, da bi jih obravnavali v Quarantijah.

81 Šlo je za mit, ki ni izginil niti po padcu Republike ter je poudarjal domnevno in prirojeno nagnjenje beneške oblasti do favoriziranja kmečkega sveta in spodbujanja lokalnih samouprav.

82 Avtor je namreč ostro kritiziral revni patriciat: "Sicer pa, če bi ti plemiči, ki so nezadovoljni že po svojem bistvu, dosegli stanje povprečnega bogastva, bi zahtevali pristojnosti velikih in bi že zaradi svoje številčnosti povzročili težave stanju Republike. Zavirajo jih torej v funkcijah, višjih od plemstva, ki poreže krila vsakomur, ki hoče leteti, pa tudi zato, ker so vsak tretji dan podvrženi cenzuri velikih zaradi slabega upravljanja vlade, tako da so po tistem, kar jim daje življenje, in po bogastvu, ki ga imajo, v bistvu podložniki z videzom meščanov."

Tekmovanje med velikimi in tistimi, ki hočejo biti še večji, ter med tistimi, ki so iz iste rodbine in med samimi brati, varuje pred to nevarnostjo. In če bi se, kar je sicer nemogoče, vendarle omogočilo enemu od bratstev, da bi prevzelo mesto diktatorja Republike, se njegovi člani med seboj ne bi uspeli dogovoriti o izvolitvi enega izmed svojih vrst, temveč bi raje sprejeli dejstvo, da so to patriciji republike, pa čeprav bi jih bilo sto, kot pa da bi bili vladarske krvi ali bratje kralja" (anon., 1685, 7–10).⁸²

Ta odlomek zelo dobro izraža, kako so se napetosti znotraj beneškega patriciata, ki so obstajale med *bogati* in *revnimi*, med velikimi in vplivnimi družinami ter tistimi družinami, ki so izgubile nekdanji sijaj, preigravale na mnogoterih ravneh.

Po eni strani so se preigravale v svojem konstitucionalnem izražanju, v teži, ki so jo vse bolj pridobivala nekdanja ali novejša sodišča; v upravljanju in porazdelitvi oblasti, ki je bila v vsakem primeru – čeprav je bila skoncentrirana v zelo zaprtih organih – filtrirana prek volilnih praks, odvijajočih se znotraj svetov in številčnih sodišč; po drugi strani pa so se odražale v splošnem zavedanju, da je *republikanstvo* predstavljalo osnovo in skupno usodo utrjene tradicije, ki se je nikoli ni smelo kršiti, saj bi to predstavljalo tveganje, da bo tudi Benetke doletela usoda, ki je v prejšnjih stoletjih doletela druge republike; tiste, ki so v primežu notranjih konfliktov in sistema maščevanja, ki ni bil podvržen ustreznemu nadzoru, naposled neizbežno prispele v monarhične ali knežje oblike oblasti.

Tematika *republikanstva* je, tako kot se je udejanjala na ravni konkretnega upravljanja oblasti ter na enako pomembni ravni mita in ideologije, označevala dokaj tesne povezave, tako s konstitucionalno strukturo države kot s pravnim sistemom.

Republika je bila v bistvu *paritetna struktura oblasti*. Kljub različnostim in pomenu njenih organov in sodišč je ideologija, na kateri je temeljila, kot neizbežne reproducirala nekatere mehanizme nadzora, ki so morali za vsako ceno ščititi simbolno vrednost *enakosti* (in pravice) vsakega patricija kakor tudi institucionalno ravnovesje med različnimi sodišči.

Sami odnosi s Svetim sedežem in preizkušeni be-

neški *jurisdikcionalizem*, ki je v obdobju *interdikta* dosegel svoj najočitnejši izraz, so svoje razloge in upravičenost našli v republikanski obliki oblasti. Podeljevanje nadarbin, privilegijev in časti s strani cerkve je konstantno ogrožalo tisto *enakost*, ki je bila nosilni steber vsake republike.⁸³

Funkcija *Consultora in iure*, ustvarjena ob priložnosti *interdikta*, je predstavljala enega najpomembnejših trenutkov v zgodovini republikanskega pravnega sistema in je neposredno izpostavila dejstvo, da je bil *jurisdikcionalizem* Republike paradoksalno v konstantnem sozvočju z najbolj tradicionalnimi in najbolj preverjenimi vrednotami katolicizma.⁸⁴

Primus inter pares je dož predstavljal najvišjo raven pravnega reda Republike, vendar pa so njegove funkcije in dolžnosti morala konstantno nadzirati druga sodišča, ki so ga podpirala.⁸⁵

Sistem maščevanja neke skupine *paritetne* oblasti, ki se je oblikovala znotraj ekonomsko in politično raznolikih in spremenljivih sorodstvenih jeder, je zahteval prisotnost zaprtih in vplivnih organov, ki bi, tako kot svet deseterice ali Inquisitori di stato, vzdrževali *red* in ščitili družbene hierarhije.

O svetu deseterice je patricij Nicolò Donà tako zapisal v svojem delu *Ragionamenti*:

"Funkcija sveta deseterice ni le kaznovalna, in čeprav je njegov cilj kaznovati delikte, je med tistimi, ki sodijo pod njegove pristojnosti, tudi veliko takšnih, ki presegajo naravo delikta, saj so delikti samo glede na posledice, ki jih lahko povzročijo."

Iz tega izhaja, da bo vsakršno dejanje, ki bi ga pravno opredelili kot kaznivo in bo povezano s političnimi cilji, interesi itd., lahko oprostil."

Nasprotno pa bo neko drugo dejanje, ki pravno ni kaznivo in bo ogrožalo omenjene ali druge cilje, zanj postalo kaznivo."

Svet je edini sodnik za patriciat in pripadnike cerkve, je pomirjevalec nemirov in uporov (za kar je bil prvenstveno ustanovljen); tu se rešujejo najtežji in največji primeri, ter če skrajšamo, v njem je shranjena notranja moč Republike" (Donà, s. a., 146).⁸⁶

Za ta isti sistem pa je bilo preprosto neizogibno, da se je dejavnost organa, kakršen je bil *Avogaria di co-*

82 O tem delu, njegovem domnevnem pripisovanju avtorstva in njegovi dataciji prim. Del Negro, 1984, 411 in nasl.

83 Anonimni avtor dela *Opinione* je glede tega zapisal: "Če bi naključje kdaj postavilo papeža, pa ne bom rekel beneškega (ker bi to bilo nekaj nezaslišanega in nesmotrnega, pravzaprav bi bilo nekaj povsem nedostojnega), temveč tujega, vendar do Republike prijaznega papeža, bi bilo dobro enkrat za vselej izprostiti privolitev glede desetih klera ... zato da bi se rešili obveze po njihovem pošiljanju vsakih pet ali sedem let in jih dodali drugim prerogativam kronane glave ..." (prim. anon., 1685, 31).

84 Prav zaradi organizacije oblasti se je Republika trudila, da bi škofi beneških škofij izhajali iz beneškega patriciata in da bi bilo njihovo duhovniško delovanje prežeto z najglobljim spoštovanjem religiozne tradicije. Ta drža je zelo opazna predvsem v zadnjem stoletju življenja Republike v pravnih svetovanjih izobraženega in ostroumnega človeka, kakršen je bil Piero Franceschi.

85 Lik *vladarja* republike dokaj dobro predstavljajo *Promissioni dogali*, prek katerih so bile določene ostre meje, ki se jih je moral držati dož. Drugi zanimiv institut, ustvarjen ob koncu 15. stoletja, so bili trije *Inquisitori sopra il doge defunto*; za te vidike prim. Maranini, 1974b, 273–296; Zordan, 2005, 148–152.

86 Rokopis je bil napisan nekje v letih 1736–38. O Donàju prim. Cozzi, 1982, 343–344.

mun, konstantno vzpostavljala kot zaščita *republikanske ureditve*.⁸⁷ In sodiščem, kot so bile *Quarantije*, je bila poverjena enako bistvena funkcija, da so običaje, ki so oblikovali republikanski pravni sistem, povezovala z njegovim institucionalnim ustrojem.

Tudi tokrat nam Nicolò Donà, ki sicer ni prav nič ljubil tega sodišča, opisuje osrednjo vlogo sodišča *Quarantije*:

"Če bi civilno in kazensko sodstvo poverili preprostim učenjakom in pravnikom, tako kot to vidimo pri vseh vladah, bi to veliko bolj obžalovali podložniki; kot krivico bi namreč dojel to, da jim bodo obsodbe izrekli ti in ne patriciji, tako kot se dogaja sedaj, ko v patricijih prepoznavajo vrhovno oblast, zaradi katere so počaščeni, in trpijo njihove sodbe, kot da so zakon vladarja; pri tem pa trpijo toliko manj, kolikor bolj neumno ljudstvo v svojem vladarju vidi nekakšno znanje za pravično razsojanje, ki mu je bila podeljena ob krstu, in priznava njegovo absolutno moč izrekanja obsodb" (prim. Donà, s. a., c. 172).⁸⁸

Obstoječe napetosti znotraj te *paritetne* strukture oblasti očitno niso bile posledica le neizbežnih sporov, ki so lahko vzniknili med najbogatejšimi družinami ali med temi in tistimi družinami, ki so bile postavljene na nižjo raven.

Kompleksnejša, tako rekoč *zunanja* razprava se je konstantno oddaljevala od celotnega političnega italijanskega in evropskega konteksta, ki so ga skoraj v celoti tvorile kneževine in monarhije.

Potreba po zaščiti republikanske tradicije je zaostрила procese notranjih odnosov med tistimi, ki so poudarjali politične funkcije zaprtih in vplivnih organov, ter tistimi, ki so, nasprotno, štili tradicijo in menili, da je treba

prednostno revitalizirati najstarejše in najbolj reprezentativne organe in sodišča.⁸⁹

Ta proces se je še posebej razvnel v času tako imenovanih *korekcij* sveta deseterice in bi svojo vse pogostejše prisotno dramatičnost v vsakem primeru izrazil glede na dejstvo, da je vse večja *revščina* patriciata naraščala vzporedno z nekakšno ravnodušnostjo do politike.⁹⁰

To omenja tudi anonimni avtor dela *Opinione*, pri tem pa si želi okrepitve številčno najbolj omejenih organov:

"Rekel bom torej, da tudi Beneška republika trpi zaradi usode, ki ji ni ubežala nobena druga republika; če je že obstajal nekdo, ki je predpisal neko zamisel brez pomanjkljivosti, pa je to varljiva možnost, saj se nikoli ni udejanjila. Napaka Republike je, da je preveč številčna, da bi lahko bila aristokratska, zaradi česar bo vedno koristno z vso spretnostjo omogočiti, da bo veliki svet poveril kar največjo oblast senatu in svetu deseterice, vendar pa naj se to izvede na skrit in tajen način, da se ne bi razkrila dvojnost, in se ga, kakor se je enkrat že zgodilo, za vedno uspe razrešiti deliberativne oblasti; če se bo tako ravnalo tudi v primeru sodne in distributivne oblasti ter v vsaki drugi stvari, ki bi se zgodila, je mogoče upati, da se bo izboljšal ustroj Republike" (prim. anon., 1685, 17–18).

Delo *Opinione* je, tako kot drugi zapisi iz obdobja med 17. in 18. stoletjem, pripadalo literaturi, opredeljeni kot literatura *antimita*: ta je razkrivala najbolj tajne mehanizme oblasti, ki so se skrivali za domnevno institucionalno harmonijo, in je hotela poudariti predvsem oligarhično naravo Republike.

Seveda so se odnosi med bogatim in revnim patriciatom, med organi z ožjo in razširjeno kolegialno struk-

87 V delu *Opinione falsamente ascritta a fra Paolo servita*, ki smo ga citirali malo prej, je anonimni avtor brez ovinkarjenja spregovoril o funkciji avogadorja: "La carica d'Avogadore doverebe esser dispensata con estremi riguardi e a persone che sollevassero più che sia possibile dalla conditione bassa, perché se gli soggetti che la sostengono havessero genio alto e non badassero a lusingare la plebe [il patriziato povero] del Consiglio [Maggior Consiglio], si potrebbero fare del Senato e dal Consiglio di dieci molte deliberationi nelle occorrenze... Bisognerebbe che quando non sia dispensata la carica di Avogadore a soggetti che pendano più al patrizio che al popolare, che fosse di genio rimesso e fiaco, ovvero, se spiritoso e sufficiente, non totalmente integro, ma macchiato di qualche lordura di civanzo, acciò il primo non voglia, il secondo non ardisca attaccarla con i grandi, altramente un Avogadore che abbia talento, integrità e malignità può facilmente appicciar fuoco ne' quattro cantoni della Repubblica" (prim. anon., 1685, 19–20).

88 Vendar pa je Donà pozitivno ocenjeval tudi prisotnost sodišča *Quarantije* v funkciji uravnovešanja oblasti in funkcij, kar je bistveno za vsako *paritetno* strukturo oblasti: "Merita lode primieramente la sua istituzione o essistenza, perché in una aristocrazia, o piuttosto democrazia, qual è quella di questa repubblica, nella quale il numero de' suoi compositori è tanto grande e nella quale importa più che tutto il tener quiete e contente le classi de' meccanici e de' plebei, come quelle che più facilmente delle altre sono disposte a secondare e aderire al mal animo di qualche procere o benestante se volesse farsi lor capo e prorompere poi in aperte fazioni, è utilissimo istituto l'impiegarne cento sessanta in un ministero decoroso e autorevole, onde intrattenendosi nell'esercizio di queste non resti lor tempo o desiderio di procurarsi per altre vie indirette e sediziose quegli avanzamenti e vantaggi che gli vengono da quel medesimo ministero somministrate" (prim. Donà, s. a., 171–172).

89 Šlo je za odnos, ki se je v prvi polovici 17. stoletja izrazil tudi v literaturi in ni nakazal le tesnih odnosov med *republikanstvom* in *prijateljstvom*, temveč tudi sam pomen, ki so ga slednjemu pripisovali tisti, za katere je bilo *prijateljstvo* vrednota, ki se je identificirala s *civilnim* razgovorom in z *republikansko enakostjo* (pri čemer so bile poudarjene tradicionalne vrednote), in oni, ki so, nasprotno, poudarjali predvsem funkcijo povezovalca med ekonomsko in politično *neenakimi* subjekti, kljub vsemu povezanimi z odnosi medsebojnega interesa (usluge, donacije, volilne prakse itd.); prim. Miller, 2001, 1–31. Sicer pa je treba poudariti, da je tudi pri tem literarnem diskurzu, enako kot pri literaturi *antimita*, obstajala osnovna dvoumnost, ki je morda nerešljiva in je prežemala sam koncept *republikanstva*: struktura oblasti, ki je po eni strani izražala močne notranje napetosti, po drugi strani pa se je preko njenih pravnih in institucionalnih vidikov dejansko izkazalo, da je postranskega pomena; prim. *infra* naslednje strani.

90 O tej tematiki prim. Megna, 1985, 253–299.

turo, izražali neposredno v republikanskem pravnem sistemu. Kot bomo videli pri vlogi sodnikov in občajnopravnem sistemu, so spori znotraj beneškega patriciata in institucionalna logika bolj kompleksno izražali upravljanje teritorialne države ter posledično njene odnose z drugimi državnimi stvarnostmi.

Literatura *antimita* je prav zaradi tega, ker se je hotela dokazati kot bistveni izraz napetosti med demokracijo in oligarhijo, v bistvu skrivala veliko kompleksnejše probleme, ki jih zagotovo ni bilo mogoče opisati in razumeti le v okviru tradicionalne logike notranjih konfliktov beneškega patriciata.

V resnici je bila sama usoda Republike zapečaten v trenutku, ko se je oblastna struktura izkazala kot nesposobna za reševanje političnih napetosti med pojmovanjem republikanstva in pravnega sistema, ki, kompleksno gledano, ni bil sposoben ustrezno predstavljati vseh družbenih sil, kakor se tudi ni bil zmožen oborožiti s hierarhičnimi strukturami (administrativne in birokratske narave), nezdružljivimi s samo obliko republike.

Republikanski ustroj oblasti se je namreč izkazal kot ustrezen za soočanje s procesi, ki so obstajali znotraj tradicionalne teritorialne države, vendar je pokazal vse svoje šibkosti in nedoslednosti v trenutku, ko je pod pritiskom dejanske uveljavitve vladajočega centra v odnosu do podrejenih središč (še posebej na območju Terraferme, vendar ne le tu) teritorialna država postopoma spremenila notranje mehanizme oblasti.

To stanje dobro predstavlja zapis, napisan prav ob priložnosti spora glede *interdikta* in razširjen v obliki domnevnega pisma, ki ga je mesto Verona pisalo mestu Brescii.

Trditve iz zapisa, ki se je razširil v krogu rimske kurije, so zelo pomembne, čeprav so namenjene ublažitvi obstoječega stanja napetosti:

"Tej Republiki bi moralo zadoščati, da vlada nam, ki se po svoji plemenitosti, svojem številu, bogastvu in pomembnosti lahko primerjamo s katerim koli drugim ljudstvom Italije, in morala bi nam vladati kot italijanskemu, ne pa barbarskemu in tujemu ljudstvu, z upoštevanjem konvencij in sporazumov, s katerimi smo se ji glede njenih največjih potreb prostovoljno podredili, brez želje, da bi v imenu enega oblastnika občutili tiranijo mnogih, saj je naših tiranov toliko, kolikor je patricijev v Benetkah, in ne da bi pri tem razdrli vse, med nami sklenjene in zaprisežene sporazume ..."

Nato pa anonimni avtor zapisa, ki se je predstavljal kot mesto Verona in je v resnici izražal stanje duha skoraj vseh ostalih mest venetske in lombardijske ravnine, ni nič omahoval pri opisovanju bistva problemov, ki so se kakšno desetletje pred tem pojavili med vladajočim centrom in podrejenimi središči.

*"Dejstvo je, da na svetu, v katerem živimo, ni ljudstva, ki bi bilo bolj od nas, ki živimo v Beneški republiki, podvrženo jarmu trdega suženjstva, in to povemo brez vsakega pretiravanja, kajti če pustimo ob strani nepregledno množico gospodarjev, ki nam gospoduje, da ne rečemo, da nas tiranizira, je najhuje gledati, kako je vsem nam in našim naslednikom zaprta pot, da bi kdaj koli postali večji od tistega, kar smo, s stalno negotovostjo, da se nam stanje še poslabša, medtem ko lahko vsa druga ljudstva sveta vsak dan upajo, da jih bodo njihovi gospodarji zaradi omike, vojaščine ali zaradi funkcij v politični vladi povzdignili do najvišje veljave in na ugledne visoke položaje ..."*⁹¹

Trditve iz anonimnega zapisa razkrivajo, kako se je moral *paritetni ustroj oblasti*, na katerem je bila osnovana Beneška republika, soočiti z nekaterimi skoraj nerešljivimi problemi: problemi, ki v drugih italijanskih in evropskih političnih stvarnostih niso obstajali.

Kneževine in monarhije, ki so razpolagale s hierarhičnimi strukturami oblasti, so bile sposobne ustvariti administrativne in birokratske predpogoje za to, da bi se usmerile v preseganje teritorialne države, kakor tudi in predvsem na antropološki in politični ravni asimilirati tiste sile (tako tradicionalne kot porajajoče se), ki so v podrejenih centrih težile k družbenemu in političnemu vzponu.

Republika *vladarjev*, vladajoče mesto, ki ni imelo niti dvora, sposobnega širjenja praks izmenjave in prijateljstva, pravni sistem, ki se je moral zaradi nove dimenzije teritorialne države v trenutku vsiliti, tako da se je odrekel stari delitvi, so bili elementi, ki so v zadnjih dveh stoletjih obstoja Republike označevali notranje in zunanje procese distribucije oblasti.

Številne kooptacije aristokratskih ali uveljavljajočih se *mestnih družin* v beneški patriciat, sklenjene v zadnjih dveh stoletjih obstoja Republike, niso vidno spremenile temeljnega stanja. Pravni sistem je še vedno ostajal postranskega pomena, obenem pa tudi ni bil sposoben spremeniti svojega osnovnega institucionalnega ustroja, razen v smislu, da je deloval v okviru porazdeljevanja oblasti znotraj patriciata, in v smeri, ki jo je nevrotično nakazala *literatura antimita*.

Ob koncu 18. stoletja je bila teritorialna država, čeprav se je v beneškem pravnem sistemu zgodila velika prerazporeditev oblasti v popolno korist sodišč vladajočega centra, videti kot nekakšna ne preveč prepričljiva reprodukcija stare teritorialne države.

Obstoj starih privilegijev in pristojnosti v podrejenih centrih, vse od velikih mest do jurisdikcij gosposke, ki pa so bili izpraznjeni njihovega intimnega bistva, je bil pospremljen z nekakšnim domnevnim imobilizmom, ki je svojo legitimnost zajemal iz tradicije.⁹²

91 Za zapis in politično ozračje, v katerem je bila napisana, prim. Povoło, 1997, 178–180.

92 O teh vidikih prim. *infra* naslednje strani.

Primer podestata Ottavia Trenta iz Bergama, ki se mu je ob koncu njegovega mandata leta 1790 glasno in zelo ostro uprlo vse mesto, ker je bil obtožen, da je pri svojem vladanju izrabil neko vrsto *političnega decisionizma*, predstavlja simbol obstoječega stanja stvari.⁹³

Podobno se je, pravzaprav zaradi enakih razlogov, kmečko prebivalstvo breških in bergamskih dolin uprlo ob prihodu napoleonske vojske: v obeh primerih je bila gibalno vsega nekakšna naklonjenost konservativizmu in tradiciji (Scarabello, 1985a, 497–498).

V zadnjih dveh stoletjih obstoja beneške teritorialne države je njen pravni sistem namreč razkril še eno neizbrisno značilnost: njeno skrajno nagnjenost k partikularizmu in municipalizmu.

Upoštevanje in neodvisnost statutow, privilegijev in vsega drugega, kar je prelagala na lokalne samouprave, je bilo publicistično napihnjeno do največje mogoče mere.⁹⁴ In to seveda ne samo zaradi tega, ker je najpomembnejše odločitve sprejemal vladajoči center, temveč tudi zato, ker je pravni sistem, ki je bil postranskega pomena, moral nujno poudarjati prisotnost družbenih in institucionalnih dinamik, ki so se še vedno zgledovale pri stari teritorialni državi.

Po drugi strani pa sta bili izjemna togost in neprijaznost družbenih in institucionalnih konfliktov, ki so bili značilni za podrejena središča, neposredni posledici (vsaj glede svoje intenzivnosti) (republikanskega) pravnega sistema, ki ni znal ali zmogel ustrezno predstavljati raznolikih komponent teritorialne države.

S temi *kulturnimi* in antropološkimi dejavniki so Benetke, skupaj z obširnimi teritorialnim območjem, ki je pripadalo Republiki, po njenem padcu postale del novih političnih in institucionalnih stvarnosti.

Togost starega republikanskega pravnega sistema se je tako protislovno kazala v dolgotrajnem vztrajanju družbenih in *kulturnih vrednot*, ki so se skozi stoletja počasi zgostile in razplatile, z njimi pa tudi močan klic mita. Po vsem tem in s tem se je izoblikovala percepcija stare Republike kot neke vrste političnega laboratorija, znotraj katerega je mogoče soočati in primerjati lastne politične in kulturne ideologije.

Nič kaj lahek podvig in dejansko pogosto obsojen na neuspeh.

OBİÇAJ IN ZAKON V REPUBLIKANSKEM PRAVNEM SISTEMU

Daniele Manin je poudaril pečat običaja, ki ga je imela beneška država, pri tem pa je izpostavil mešanico zakonov in ukrepov, ki jih je Republika razglasila v 16. stoletju.

Sl. 1: Gabriel Bella, *Dvorana Sveta deseterice (Galerija Querini Stampalia, Benetke)*.

Fig. 1: Gabriel Bella, *La sala del Consiglio dei Dieci (Galeria Querini Stampalia Gallery, Venice)*.

Maninova intuicija se je izkazala za pravilno, saj je očitno neposredno poudarjal odločilno vlogo, ki so jo privzela beneška sodišča pri širjenju pravnega sistema, globoko pogojenega s tradicijo.

Element običaja beneškega pravnega sistema je vidik, ki ga je treba izpostaviti in pojasniti. Poziv k običajem v beneški državi ni bil v vsem podoben tistemu, ki je bil enako dobro prepoznaven v hierarhiji virov drugih italijanskih mest, kjer je bil umeščen v natančen ideološki okvir, medtem ko sta obče pravo in interpretacija pravnikov podeljevala legitimnost *iura propria*.

V hierarhiji virov beneškega pravnega sistema je bil poziv k običajem, kot je znano, pogojen z *razsodbami* samih sodnikov: šlo je za pojem *pravičnosti*, ki je eksplicitno imel tudi politično dimenzijo, pri čemer moramo upoštevati ne le dejstvo, da so bili sodniki isti politični možje, ki so vodili Republiko, temveč da tudi sami, po tradiciji in stalnem pravilu, niso imeli nikaršnega *pravnega vedenja*, ki bi se nanašalo na obče pravo.

V bistvu je imela običajna dimenzija povsem pravni pečat, in če v prvem obdobju življenja teritorialne države ni bila v odprtem konfliktu z drugimi pravnimi prvinami,⁹⁵ je kasneje, z razvojem glavnih institucij in dimenzije zakona, morala na novo opredeliti svojo legitimnost in vlogo v celotnem pravnem sistemu.

Prav na tej, naslednji stopnji so običajni sistemi dojeti in opisani predvsem v svojem *idealnem redu*, ne pa v konkretnem redu prakse.

93 O dogodku glej moj prispevek, ki bo objavljen v skorajšnjem delu *Storia di Bergamo: Povoło, Lo stato delle cose. Il processo ad Ottavio Trento*. Trento je obsodil tudi svet deseterice.

94 Ne pozabimo, da je ta vidik ena najpogostejših tematik mita Republike od 19. stoletja do danes.

95 V smislu, da je za samo pravniško interpretacijo veljalo, da jo je bilo treba spoštovati.

Kot je opazil francoski antropolog Norbert Rouland:

"Tradicionalno pravo se od modernega prava razlikuje tudi po hierarhiji, ki se vzpostavi med pravnimi viri: običaj ima tu temeljno vlogo. Zahodnjaški pravniki na splošno opredeljujejo običaj kot dolgotrajno rabo, ki postane obvezujoča, in vztrajajo pri njeni fleksibilnosti, na lahkotnosti, s katero se prilagodi razvoju navad. To pomeni mešati red ideala z redom izkušnje [...]; običaj je spremenljiv in [...] se razvija glede na potrebe družbene skupine, ki ga ustvarja. Vendar pa, v idealnem smislu, kdor ga uveljavlja, ovrednoti njegovo vlogo po navljanja preteklosti in je pripravljen, da jo po potrebi prilagodi spremembi ..." (Rouland, 1988; 1992, 184).

Običaj, na splošno povezan z mitom in s preteklostjo, so tisti, ki so ga aplicirali, dojemali kot nekaj spontanega in zavezujočega; in tako so se, vsaj domnevno, novi viri kopičili na starejših, ne da bi jih pri tem razveljavili. K interpretaciji preteklosti so bili seveda poklicani stari ljudje in osebe z avtoriteto.

V resnici je med redom ideala in redom izkušnje obstajal velik odklon, ki se je izražal predvsem v trenutku konflikta. V svetu običaja se je družbeni nadzor kazal prek nadziranja konfliktov, tako da je bilo vse, kar se je novega porajalo v družbi, uporabljeno za potrjevanje začetnega reda, ali če bi se takšen proces izkazal za težko izvedljivega, za sprejem novega v idealni red.⁹⁶

Specifične značilnosti običajnopravnega sistema je mogoče še bolj zaznati, če jih primerjamo z drugimi pravnimi sistemi. Kot je poudaril ameriški sociolog Lawrence Friedman, lahko običajnopravne sisteme, če jih preučimo z vidika pravnega razmišljanja, opredelimo kot *odprte sisteme*, ki istočasno zanikajo vsakršno obliko eventualne inovacije.⁹⁷

Običajni sistemi niso zahtevali prisotnosti poklicnih sodnikov, saj so pravno v vsakem primeru predstavljali vsak družbeni ali politični dogodek. Mediacija, ki so jo izvajali sodniki, je potekala v konstantnem vzporejanju sedanjosti s preteklostjo, novosti s tradicijo. Njihove razsodbe, v katerih ni bilo posploševanja in sistemizacije, je mogoče dojeti samo v političnem in družbenem kontekstu, na katerega se nanaša običajni pravni sistem.

Običajno pravo je tipično za majhne skupnosti ali družbene skupine, ki v vsakem primeru dolgo ohranijo neko svojo specifično identiteto glede na zunanji kontekst.

Arbitrium beneškega sodnika je dolgo predstavljal miselno bogastvo običajnega prava, ki je konotiralo Benetke, njihove ekonomske dejavnosti in njihovo družbo.

V naslednjem koraku, z razvojem mestne države, se je beneško običajno pravo močno obarvalo z izrazitimi političnimi znaki, tako da je prvenstveno izražalo prerogative skupine patriciata, ki se je vzpostavila kot ekskluzivni vladajoči sloj.

Arbitrium patricijskega sodnika je torej predstavljal bistvo prava, ki je po eni strani nameravalo izraziti tradicije in identiteto mesta, po drugi pa je bilo tudi izraz političnega monopola, ki se je vzpostavil kot ekskluzivni simbol Beneške republike.

Stvari se niso bistveno spremenile niti s širitvijo teritorialne države; vsaj ne v prvem obdobju, v katerem se je med dominantno in dominirajočo ohranila pravna ločenost, ki ni bila le formalna.

Običajno pravo je ostalo prerogativa stare mestne države, vpliv njegovih sodišč na pravosodno dejavnost centrov dominija *da terra* pa se je oblikoval v smislu spoštovanja sporazumov in zavez, ki je bilo na splošno značilno za teritorialne države tistega obdobja.

96 Bibliografija o običajih je glede na pristope in interpretacije obširna in raznolika. Za celotno sliko glej moj prispevek *La piccola comunità e le sue consuetudini*, ki bo izdan v čast Luigija Berlinguerja in je tik pred izidom.

97 Po Friedmanu je pravna presoja instrument specifične legitimnosti, ki služi povezovanju odločitev organov ali institucij sekundarne oblasti z organi ali institucijami primarne oblasti (ki jim ni treba utemeljevati svojih odločitev). Pravna presoja je na primer tipična za sodnike, ki morajo utemeljiti svoje odločitve v odnosu do nadrejenih organov. Logična oblika presoje je lahko sestavljena iz izjav o pravu in izjav o dejstvu. Kot zaprte sisteme opredeljujemo tiste sisteme, v katerih je predvideno naslednje: kdor mora odločati, mora to početi samo na legalnih premisah, ki se sklicujejo na trdne, sprejete in napisane norme. Nasprotno pa je odprti sistem osnovan na trditvah o dejstvu in ne razlikuje med legalnimi premisami in tistimi, ki to niso. Poleg tega lahko ta dva tipa sistemov sprejmeta ali odklonita inovacijo oziroma dovolita (prej smo govorili o idealnem redu), da živijo nove pravne postavke.

Predpostavke pravnega sistema so torej dokaj pomembne pri opredeljevanju značilnosti pravnega sistema, na katerega se nanašajo. Friedman razlikuje štiri tipe sistemov, ki se navezujejo na štiri tipe pravne presoje. Določen sistem je lahko sakralen in se sklicuje na neko sveto besedilo: v tem primeru gre za zaprt sistem, ki seveda ne priznava inovacije. V nekem smislu je tudi klasični *common law* pripadal tovrstnemu sistemu. V drugi tip spadajo sistemi, ki jih lahko opredelimo kot sisteme pravne znanosti, torej gre za sisteme, ki pravo pojmujejo kot znanost: seveda gre za zaprte sisteme, ki pa sprejemajo inovacijo (če je pravo znanost in se kot vsaka znanost razvija). Ta tipologija se je uveljavila v deželah celinske Evrope, najprej z občim pravom, nato pa z zakoniki. Tretjo tipologijo predstavljajo sistemi, ki so odprti, vendar odklanjajo inovacijo: takšni so na primer običajnopravni sistemi, pri katerih pravno presojo predstavljajo izjave o dejstvu. Sodniki, ki niso strokovnjaki, se naslanjajo na običaj, zdrav razum in moralo. Pravne norme so v sistemih običajnega prava v bistvu družbene in politične. Odprti sistemi se poleg tega zanašajo na ustno izročilo in menijo, da pravo v vsakem primeru že obstaja in da je, kar je tudi pogosto mišljenje, dano od Boga. Zadnji tip odprtih sistemov, ki eksplicitno sprejemajo inovacijo, so na primer revolucionarna prava. V zaprtih sistemih, ki odklanjajo inovacijo ali pa jo obravnavajo kot oteženo, so spremembe zamaskirane z legalizmom ali s pravno fikcijo. Kot smo že povedali, odklanjanje ali sprejemanje inovacije dejansko sodi k idealnemu redu, ker se seveda noben sistem ne more odreči temu, da bi sprejel inovacije in se posledično preobrazil. O vsem tem prim. Friedman, 1978, 389–408.

Kot smo že dejali, so se stvari spremenile v trenutku, ko je celotna organizacija teritorialne države zahtevala redefinicijo republikanskega pravnega sistema v luči vedno večjega vmešavanja beneških sodišč v pravosodno dejavnost sodišč Terraferme.

Spremembe so bile precejšnje: predvsem na kazenskem področju, ki je bilo najprimernejše za izražanje nadrejenosti vladajočega centra; postopoma pa je tudi civilno sodstvo občutilo vmešavanje prizivnih sodišč, ki so vzpostavila neposreden stik med beneškim običajnim pravom, tako kot so ga še vedno interpretirala velika sodišča dominante, in tistim svetom občega prava, izraženim prek pravnih propozicij, ki so se navdihovale pri občem pravu.

V kazenskem sodstvu je vključitev beneškega običajnega prava, vsaj v začetnem obdobju, predstavljala predvsem uporaba preiskovalnega *postopka* sveta deseterice. Šlo je za tajni postopek, ki je predstavljal najvišjo stopnjo zmesi običajnega prava in prerogativ beneškega aristokratskega sloja.⁹⁸

Vsiljen in apliciran predvsem na sodiščih velikih mest Terraferme je preiskovalni postopek najvišjega beneškega sodnega organa vpeljal novo dimenzijo *kazenskega sodstva*: sodstva, ki je prevladalo nad postopki, uveljavljenimi na sodiščih velikih mest Terraferme, kjer je bilo že stoletja utrjeno *hegemonistično sodstvo*, ki je bilo neposreden izraz vladajočih aristokratskih slojev.⁹⁹

V beneški teritorialni državi, za katero je bil značilen republikanski pravni sistem, je nova kazenska razsežnost prevladala na povsem izviren način: najvišji kazenski izraz, ki je bil prav tako manifestacija beneškega običajnega prava, so uporabljala najpomembnejša sodišča Terraferme. Najprej z uporabo preiskovalnega postopka samega sveta deseterice, nato pa z manj strogimi postopki na ravni zagotavljanja obrambe, ki pa so vseeno uzakonjali izginjanje hegemonistične in kazenske funkcije podrejenih mest.¹⁰⁰

To je bila zelo očitna sprememba, ki se je začela v zadnjih desetletjih 16. stoletja in je konec 17. stoletja doživela še nadaljnjo in učinkovitejšo rast.

Pojav je bil najverjetneje veliko bolj omejen na civilnem področju. Duh običaja beneškega pravnega sis-

tema bi le težko prevladal nad učenim in izdelanim (*zaprtim*, če naj to bolje povemo z uporabo že dane definicije) sistemom občega prava.

V 17. in 18. stoletju je obširna, ne le kazenska zakonodaja razkrila, da je nova razsežnost teritorialne države zahtevala ukrepe tudi na *upravnem* in civilnem področju. Ta zakonodaja v nekaterih pogledih izraža preobrazbe, ki so se zgodile v republikanskem pravem sistemu.

Seveda so sodišča *Quarantie* prek intenzivne prizivne dejavnosti v mesto pritegnila najpomembnejše sodne procese z območij *stato da terra* in *stato da mar*.

Lahko domnevamo, da so bile razsodbe vrhovnih beneških sodišč – bolj kot z duhom običaja, značilnim za mestno državo – prežete z ideologijo republikanskega pravnega sistema, kakor je postalo očitno s koncem 16. stoletja.

Zato je zelo verjetno, da sta nova razsežnost *kazenskega sodstva* in logika, ki je navdihovala razsodbe sodišč *Quarantie*, delovali v smislu pravnega sistema, ki je izražal specifično porazdelitev oblasti in samih napetosti v okviru ideološkega pojmovanja *republike*.

Pojav je bil dokaj kompleksen in se ni kazal le v publicistiki, ki je, kot smo že videli, nameravala vzpostaviti odnos med *beneškim* in občim *pravom*, temveč tudi v vrsti razmišljanj, ki so se izognila čerem literature *antimita*, ki se je lotevala nekaterih bistvenih vprašanj problema.

Dejanske težave, ki jih je prinašala nova razsežnost republikanskega pravnega sistema, se lucidno pojavijo v razmišljanjih patricija Nicolòja Donàja, ki so ostala v rokopisu.

V svojem delu *Ragionamenti politici intorno al governo della Repubblica di Venezia* Donà neposredno dokazuje, da sta bila protislovni odnos med običajem in *zakonom* ter nova in drugačna vloga, ki jo je bilo treba dodeliti sodnikom, dejanski problem beneškega pravnega sistema.

Po Donàjevem mnenju je moral sodnik zelo dobro poznati zakone in se zavedati svojih omejitev, ki niso smele nikoli preiti v domeno zakonodajalca.¹⁰¹

98 O tematiki prim. moj *Uvod* v: Povoletto et al., 2003.

99 Avtor definicije *hegemonističnega sodstva*, ki od zgodnjega srednjega veka prevladuje nad neko obliko *pogodbenega sodstva*, je Mario Sbriccoli; prim. Sbriccoli, 2002, 163 in nasl. Kot sem že opomnil, se *kazensko sodstvo*, ki se uveljavi v drugi polovici 16. stoletja, povsem razlikuje od *hegemonističnega sodstva*, ki je izražalo prevlado velikih mest in njihovih aristokratskih slojev, prim. moj prispevek (Povoletto, 2004b, 10–170).

100 Republikanska oblika države je prisilila, da se je uveljavitev kazenskega sodstva udeležila s pomočjo pravosodnega ogrinja teritorialne države. Ni videti, da bi se to v enaki obliki zgodilo v drugih italijanskih teritorialnih državah, kjer je prav tako neka nova oblika *kazenskega sodstva* prevladala nad predhodnimi, čeprav ni raziskav, ki bi lahko ustrezno osvetlile problem. V milanski državi se je na primer nova stopnja razlikovala po dejavnosti senata; za poskus celostne osvetlitve prim. Povoletto, 2004b, 123–124.

101 Donà je zabeležil: "Izjemno pomembno je, da ima vsak sodnik, s katerega koli področja, tri kvalitete. Prva je univerzalno in specifično podkovano znanje o vseh zakonih s področja njegovega sodstva; druga je pronicljiva sposobnost prilagajanja zakonov posameznim primerom, o katerih sodi, in tretja, pristno poznavanje svojega poslanstva, zaradi katerega naj si ne prilašča funkcije zakonodajalca" (prim. Donà, s. a., 140–141). Glede na pomen tematike tu povzemam, kar sem že napisal v svojem prispevku: Povoletto, 2004b, 38–45.

Sl. 2: Paolo Caliari, imenovan Veronese, Vladarske Benetke s podobama Pravice in Miru (Doževa palača, Dvorana kolegija, Benetke).

Fig. 2: Paolo Caliari, detto il Veronese, L'apotesi di Venezia, Venezia accoglie la Guistizia e la Palace (Palazzo Ducale, sala del Collegio, Venezia).

Sodnik, je trdil Donà, se je moral neprestano soočati z zakonom in biti izjemno previden pri svojih sodbah. Previdnost pa je lahko izvirala le iz poznavanja lastnih pristojnosti.

Vsak primer je bilo treba ustrezno in previdno primerjati s tistim, kar je določal zakon, nato pa še s kaznijo, ki jo je bilo treba aplicirati, upoštevajoč subjekte, na katere se je nanašala.

Da ni šlo za običajen *arbitrium*, postane očitno že, če upoštevamo dejstvo, da so bila razmišljanja Nicolòja Donàja usmerjena v beneški politični kontekst, za katerega je znano, da je bil brez pravnega znanja in nagnjen k uporabi koncepta *precedensa*, prežetega z močnimi političnimi pridihi.

Ta razmišljanja so se dotikala odnosa med pravosodjem in politiko, med običajem in zakoni, med svobodnim sodnikovim prepričanjem in potrebami po uveljavitvi predpisanega zakona.¹⁰²

Opozorila Nicolòja Donàja so bila usmerjena k tistemu delu beneškega patriciata, ki je bil nagnjen k izvrševanju kazenskega sodstva brez upoštevanja neizbežnih političnih in družbenih posledic.

Če je na civilnem področju za predpisovanje družbenih pravil, ki so urejala družbo, zadoščal *zakon*, je bila na kazenskem področju nujna vloga sodnikove mediacije. Preveč je bilo namreč okoliščin, ki so običajno določale vsak posamezni primer, prav tako pa je bilo nemogoče oblikovati zakone, ki bi jih bilo mogoče uporabiti v vseh okoliščinah.

¹⁰² Donàjeva polemika glede diskrecijske pravice sodnikov (njihove *presoje po prostem preudarku*) je pojav, ki je močno prisoten v vsej Evropi, v Benetkah pa je bil seveda zveden na njihove republikanske konotacije. Polemika je najverjetneje izhajala iz potrebe po omejevanju šokantnih učinkov ene od dimenzij *kazenskega sodstva*, ki se je prekomerno razrasla v 17. stoletju. Predmet kritik je bila diskrecijska dimenzija nalaganja kazni; torej ne tista, ki jo je sodnik uporabljal v zaključni stopnji procesa. Zgodovinopisje je pogosto pomešalo dve dimenziji, ki sta – čeprav sta sledili isti politični logiki – izražali drugačno in večpomensko težo različnih stopenj procesa; za ta izjemno pomemben problem prim. Povoło, 2004b.

Samo sodnik s svojim *znanjem* in *pristojnostmi* je lahko ustrezno in politično vzporejal vsak posamezni primer z zakonom.

Dejansko, je namigoval Nicolò Donà, je diskrecija sodnika morala iti v korak s kulturno in politično senzibilnostjo vladajoče elite.

Gre za opombe, ki so zadevale ves republikanski pravni sistem, še posebej pa občutljiv odnos med običaji (tradicijo) in zakoni (inovacijami). Predmet teh ostrih kritik so bila namreč sodišča *Quarantie*, ki jih je imel Donà, kot smo videli, za pomembna sodišča, vendar pa so bila po njegovem sestavljena iz *nevednih* in nadutih patricijev.

Patriciji, ki so redno postajali člani sodišč *Quarantie*, je poudaril Donà z ostjo prezira, so se imeli za skrbnike učenosti, kar jim je podeljevalo legitimnost za razsojanje brez vsakršnega *znanja* in predvsem brez nujnega poznavanja *pristojnosti*:

"Velikanska napaka izvira iz nepoznavanja njihovega dela, ker, v prvi vrsti, napačno predvidevajo, da jih bo upanje naučilo razsojanja, in se premalo ali pa sploh ne trudijo, da bi se poučili o zakonih, preden vstopijo v sodišča Quarantie; drugič pa, ko ugotovijo, da so tja prišli, so tako zelo prevzeti od svoje avtoritete in tako močno zaupajo laskanju odvetnikov, da se imajo že za dovolj poučene in menijo, da je preučevanje zakonov in poglobljeno vedenje o pristojnostih njihovega pomembnega poslanstva nekaj nizkotnega in prezira vrednega" (prim. Donà, s. a., 170).

Gre za neposredno polemiko proti diskrecijski pravi- ci sodnikov, ki pa je v specifičnem beneškem kontekstu očitno privzela posebno politično obarvanost.

Donàjeve kritike glede sodišč *Quarantie* so bile usmerjene tudi proti stalni težnji njihovih sodnikov k rabi običajnega beneškega prava: pragmatičnega, *odprtega* prava, ki ni bilo preveč dovetno za to, da bi ga vpregli v zakonsko razsežnost.

Opažanja Nicolòja Donàja se navezujejo na *diskurz*, prisoten tudi v drugih italijanskih in evropskih stvarnostih, ki pa je zaobjemal ves stroj republikanskega pravnega sistema, tako kot se je v 17. stoletju preoblikoval, in sicer potem ko je izginila tradicionalna pravna ločitev glede na dominije, kakor tudi zaradi političnih in ideoloških dinamik, ki so obstajale znotraj beneškega patriciata.

Kritike je vladajoči beneški sloj upošteval le v manjši meri. Privzeti predloge Nicolòja Donàja bi namreč pomenilo odrediti konec tistega sveta običajev, ki se je vse bolj identificiral z *republikanstvom*, katerega glasniki so bili patriciji, ki so se zgledovali pri tradiciji in mitu Republike.

Neizbežno je bilo treba ohraniti republikanski pravni sistem takšen, kakršen je bil, z vsemi protislovji, odlikami in neskladji.

In počakati konec, ki ga je odredil novi družbeni red, opremljen s kulturo, povsem antitetično tisti, ki je prej izšla iz tesnobnih prostorov beneške lagune in se je po tem, sebi navkljub, uveljavila v veliki teritorialni državi.

SISTEMA GIURIDICO DELLA REPUBBLICA DI VENEZIA: VENEZIA E IL SUO STATO TERRITORIALE (SEC. XV–XVIII)

Claudio POVOLO

Università Ca' Foscari di Venezia, Dipartimento di studi storici, IT-30124 Venezia, Palazzo Gritti, San Marco 2546

e-mail: claudio.povolo@tele2.it

RIASSUNTO

Alcuni viaggiatori e scrittori europei e americani, a partire dai primi decenni dell'Ottocento, contribuirono a delineare un'immagine fortemente negativa dell'antica Repubblica veneziana. Un'immagine antimitica che si contrapponeva a quella opposta che pure (si pensi alla tradizione inglese) percepiva la Repubblica essenzialmente in un'ottica mitica.

In questa dialettica tra mito e antimito si inserì anche la tematica del diritto veneziano e dei suoi rapporti con il diritto comune.

Il saggio affronta dapprima un excursus storiografico sul diritto veneto e poi delinea i tratti politici e giuridici che caratterizzarono un sistema che l'autore preferisce definire sistema giuridico repubblicano.

Sul finire del Settecento il dibattito sul diritto veneto riflette il grave periodo di crisi che investì la Repubblica in quel periodo e la sua incapacità di affrontare alcuni nodi politici importanti, tra cui la ridefinizione della sua stessa struttura istituzionale.

Nel corso dell'Ottocento Daniele Manin dedica un ampio studio al diritto veneto. Pur inquadrando il fenomeno secondo un'angolazione formalistica e giuspubblicistica, il Manin intuisce il carattere consuetudinario del diritto veneto e le sue peculiarità rispetto al diritto comune.

Sarà però solo agli inizi del Novecento, con gli studi di Enrico Besta e Bruno Dudan, che il tema sarà affrontato con rigore e concretezza, mettendone in rilievo i suoi tratti giurisdizionali e costituzionali.

A partire dagli anni cinquanta del Novecento Gaetano Cozzi dedicò una parte rilevante dei suoi studi al diritto veneto e alle sue implicazioni processuali e costituzionali. Il saggio si sofferma ad esaminare la vasta pubblicistica rivolta dallo studioso veneziano agli aspetti più caratteristici del diritto veneto.

L'ultima parte del saggio è rivolta a definire con maggiore precisione il tema affrontato. Dapprima si spiegano i motivi per cui si preferisca affidarsi alla formula sistema giuridico repubblicano che non a quella di diritto veneto. In secondo luogo si affronta il rapporto mutevole, ma sempre presente tra società e diritto, ponendo in rilievo come, in una forma di stato repubblicana, fosse la distribuzione del potere ad incidere maggiormente sulle caratteristiche del diritto. Ed infine si affrontano tutti gli aspetti più significativi inerenti il timbro essenzialmente consuetudinario del sistema giuridico repubblicano.

Parole chiave: diritto, sistema giuridico, Venezia, consuetudini, repubblica

VIRI IN LITERATURA

Aa. Vv. (1847): Venezia e le sue lagune. Venezia.

Alessi, G. (2001): Il processo penale. Profilo storico. Bari, Laterza.

Anon. (1685): Opinione falsamente ascritta al padre Paolo Servita. Venezia.

Barzazi, A. (1985): Consultori in iure e feudalità nella prima metà del seicento: l'opera di Gasparo Lonigo. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica di Venezia (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvence.

Basaglia, E. (1985): Giustizia criminale e organizzazione dell'autorità centrale. La Repubblica di Venezia e la questione delle taglie in denaro (secoli XVI–XVII). V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica di Venezia (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvence.

Benzoni, G. (1986): La storiografia. V: Arnaldi, G., Pastore Stocchi, M. (ed.): Storia della cultura veneta. Vol. VI. Vicenza, Neri Pozza, 597–623.

Benzoni, G. (2001–2002): Ricordo di Gaetano Cozzi. Atti dell'Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, CLX. Venezia, 155–169.

Besta, E. (1899): Il Senato veneziano. Venezia.

Birocchi, I. (2002): Alla ricerca dell'ordine. Fonti e cultura giuridica nell'età moderna. Torino, Giappichelli.

Bregolini, U. (1787): Elementi di giurisprudenza civile secondo le leggi romane e venete, Venezia.

Canello, M. (1976): Appunti e spunti sulla storiografia veneziana dell'Ottocento. Archivio Veneto, 106. Venezia, 72–115.

Capra, C. (2003): Repubblicanesimo dei moderni e costituzionalismo illuministico. Società e storia, 100/101. Milano, 355–371.

Caro Lopez, C. (1980): Gli Auditori nuovi e il dominio di Terraferma. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica di Venezia (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvence.

Cooper, J. F. (1989): Viaggio in Italia, 1828–1830. Pisa, Nistri-Lischi.

Cozzi, G. (1958): Il doge Nicolò Contarini. Ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento. Venezia – Roma, Istituto per la collaborazione culturale.

Cozzi, G. (1965): Note su tribunali e procedure penali a Venezia nel '700. Rivista storica italiana, LXXVII. Torino, 1–22.

Cozzi, G. (1979): Paolo Sarpi tra Venezia e l'Europa. Torino, Einaudi.

Cozzi, G. (ed.) (1980): Stato, società e giustizia nella Repubblica di Venezia (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvence.

Cozzi, G. (1982): Repubblica di Venezia e stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII. Torino, Einaudi.

Cozzi, G. (ed.) (1985): Stato, società e giustizia nella Repubblica di Venezia (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvence.

Cozzi, G. (1988): Ordo est ordinem non servare; considerazioni sulla procedura penale di un detenuto dal Consiglio dei dieci. Studi storici, 29. Roma, 309–320.

Cozzi, G. (1991): Religione, moralità e giustizia a Venezia: vicende della magistratura degli Esecutori contro la bestemmia (secoli XVI–XVIII). Ateneo Veneto, CLXXVIII. Venezia, 7–95.

Cozzi, G. (1993): Giuspatronato del doge e prerogative del primicerio sulla Cappella Ducale di San Marco (secoli XVI–XVIII). Controversie con i procuratori di san

Marco de supra e i patriarchi di Venezia. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, 151, I. Venezia, 1–69.

Cozzi, G. (2000a): Diritto veneto e lingua italiana nelle Isole Ionie. V: La società veneta e il suo diritto. Venezia, Marsilio Editori, 357–372.

Cozzi, G. (2000b): Giurispatriato del doge e prerogative del primicerio sulla Cappella Ducale di San Marco (secoli XVI–XVIII). Controversie con i procuratori di San Marco de supra e i patriarchi di Venezia. V: La società veneta e il suo diritto. Venezia, Marsilio Editori, 231–247.

Cozzi, G. (2000c): La Repubblica di Venezia in Morea. Un diritto per il nuovo regno. V: La società veneta e il suo diritto. Venezia, Marsilio Editori, 267–310.

Cozzi, G. (2000d): La società veneta e il suo diritto. Venezia, Marsilio Editori.

Cozzi, G. (2000e): Venezia a metà Ottocento. La politica del diritto di Daniele Manin. V: La società veneta e il suo diritto. Venezia, Marsilio Editori, 373–392.

Cozzi, G., Knapton, M. (eds.) (1986): Storia della Repubblica di Venezia. Dalla guerra di Chioggia alla riconquista della Terraferma. Torino, UTET.

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1992): La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, UTET.

Crivellari, G. (1870): Intorno al diritto penale della Repubblica veneta. Vol. I. Archivio giuridico, 5, 473–494.

Dalla Colletta, F. (1995): I principi di storia civile di Vettor Sandi. Diritto, istituzioni e storia nella Venezia di metà Settecento. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 67–98.

Damaška, M. R. (1986): I volti della giustizia e del potere. Analisi comparatistica del processo. New Haven.

Damaška, M. R. (1991): I volti della giustizia e del potere. Analisi comparatistica del processo. Bologna, Il Mulino.

Daru, P. (1819): Histoire de la République de Venise. Paris, Firmin Didot.

De Benedictis, A. (1999): L'onore delle magistrature. Per un'individuazione della 'cultura politica' delle istituzioni in età moderna – note su alcuni libri recenti. Acta Histriae, 7, 1. Koper, 19–58.

De Benedictis, A. (2001): Politica, governo e istituzioni nell'Europa moderna. Bologna, Il Mulino.

Del Negro, P. (1984): Forme e istituzioni del discorso politico veneziano. V: Arnaldi, G., Pastore Stocchi, M.: Storia della cultura veneta. Il Seicento, 4/II. Vicenza.

Derosas, R. (1980): Moralità e giustizia a Venezia nel '500–'600. Gli esecutori contro la bestemmia. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance, 431–528.

Diez-Picazo, L. M. (1997): Il modello europeo di magistratura: un approccio storico. V: Romanelli, R. (ed.): Magistrati e potere nella storia europea. Bologna, Il Mulino.

Donà, N. (sine anno): Ragionamenti politici intorno al governo della Repubblica di Venezia. Codice Cicogna, 2586. Venezia, Biblioteca del Museo Correr.

Dudan, B. (1935): Sindacato d'oltremare e di terraferma. Roma, Società Editrice del "Foro Italiano".

Fasano Guarini, E. (ed.) (1978): Istituzioni e società nella storia d'Italia. Potere e società negli stati regionali italiani del '500 e '600. Bologna, Il Mulino.

Fioravanti, M. (ed.) (2002): Lo stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto. Bari, Laterza.

Fontana, A., Tabet, X. (eds.) (2004): Daru, P.: Histoire de la République de Venise. Paris, R. Laffont.

Foscarini, M. (1854): Della letteratura veneziana ed altri scritti intorno ad essa. Venezia.

Frasson, P. (1980): Tra volgare e latino: aspetti della ricerca di una propria identità da parte di magistrature e cancelleria a Venezia (sec. XV–XVI). V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance, 577–615.

Friedman, L. (1975): The Legal System. A Social Science Perspective. New York, Russell Sage Foundation.

Friedman, L. (1978): Il sistema giuridico nella prospettiva delle scienze sociali. Bologna, Il Mulino.

Gambier, M. (1980): La donna e la giustizia penale veneziana nel XVIII secolo. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance, 529–575.

Garino, E. (1985): Insidie familiari. Il retroscena della successione testamentaria e Venezia alla fine del XVIII secolo. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvance, 301–378.

Gasparini, D. (1985): Signori e contadini nella contea di Valmareno, secoli XVI–XVII. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvance.

Lorenzoni, A. (1785): Istituzioni del diritto civile privato per la provincia vicentina. Vicenza.

Manin, D. (1848): Della veneta giurisprudenza. Venezia.

Mannori, L. (1997): Giustizia e amministrazione tra antico e nuovo regime. V: Romanelli, R. (ed.): Magistrati e potere nella storia europea. Bologna, Il Mulino.

Maranini, G. (1974a): La costituzione di Venezia. Dalle origini alla serrata del Maggior Consiglio. Vol. I. Firenze, La nuova Italia.

Maranini, G. (1974b): La costituzione di Venezia. Dopo la serrata del Maggior consiglio. Vol. II. Firenze, La nuova Italia.

Megna, L. (1985): Riflessi pubblici della crisi del patriato veneziano nel XVIII secolo: il problema delle elezioni ai reggimenti. V: Cozzi, G. (ed.): Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvance, 253–299.

Menniti Ippolito, A. (1985): La dedizione di Brescia a Milano (1421) e a Venezia (1427). Città suddite e di-

stretto nello Stato regionale. V: Cozzi, G. (ed.): *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvance, 19–58.

Miller, P. N. (2001): Friendship and conversation in Seventeenth-century Venice. *The Journal of Modern History*, 73. Chicago, 1–31.

Negri, G. M. (1771): Dissertazione storico-critico-legale sopra la veneta giurisprudenza. Padova.

Pin, C. (ed.) (2001): Paolo Sarpi. Consulti. Pisa – Roma, Istituti Editoriali Poligrafici internazionali.

Povolo, C. (1980): Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia (secoli XVI–XVIII). V: Cozzi, G. (ed.): *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance, 153–258.

Povolo, C. (1993): Il romanziere e l'archivista. Da un processo veneziano del '600 all'anonimo manoscritto dei Promessi Sposi. Venezia, Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti.

Povolo, C. (1997): L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Settecento. Verona, Cierre.

Povolo, C. (1998): Relazione sul dominio di Terraferma. V: Moro, L., Giustinian, M.: *Sindaci inquisitori in Terraferma*. Vicenza, 3–14.

Povolo, C. (2000): The creation of Venetian historiography. V: Martin, J., Romano, D. (eds.): *Venice reconsidered. The history and civilization of an Italian city state (1297–1797)*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 495–497.

Povolo, C. (2002): Gaetano Cozzi, ieri e oggi. *Annali di storia moderna e contemporanea*, VIII. Milano, 495–512.

Povolo, C. (2004a): Il romanziere e l'archivista. Da un processo veneziano del '600 all'anonimo manoscritto dei Promessi Sposi. Verona, Cierre.

Povolo, C. (2004b): Retoriche giudiziarie, dimensioni del penale e prassi processuale nella Repubblica di Venezia: da Lorenzo Priori ai pratici settecenteschi. V: Chiodi, G., Povolo, C. (eds.): *L'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia* (secoli XVI–XVIII). Vol. II. Verona, Cierre, 10–170.

Povolo, C. (2005): Un rapporto difficile e controverso: Paolo Sarpi e il diritto veneto. V: Pin, C. (ed.): *Ripensando Sarpi*. Venezia, Ateneo Veneto.

Povolo, C., Andreato, C., Marcarelli, M., Cesco, V. (eds.) (2003): Il processo a Paolo Orgiano. Roma, Viella.

Quaglioni, D. (2004): La giustizia nel Medioevo e nella prima età moderna. Bologna, Il Mulino.

Ringe, D. A. (1963): Introduction. V: Cooper, J. F.: *The bravo*. New Haven (Conn.), 5–16.

Rouland, N. (1988): *Anthropologie juridique*. Paris, PUF.

Rouland, N. (1992): *Antropologia giuridica*. Milano, Giuffrè.

Sandi, V. (1755): *Principi di storia civile della Repubblica di Venezia*. Vol. I. Venezia, 849–851.

Sbriccoli, M. (2002): Giustizia criminale. V: Fioravanti, M. (ed.): *Lo stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto*. Roma – Bari, Laterza.

Scarabello, G. (1980): La pena del carcere. Aspetti della condizione carceraria a Venezia nei secoli XVI–XVIII: l'assistenza e l'associazionismo. V: Cozzi, G. (ed.): *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance.

Scarabello, G. (1985a): Gli ultimi giorni della Repubblica. V: Arnaldi, G., Pastore Stocchi, M. (eds.): *Storia della cultura veneta. Il Settecento*, 5/II. Vicenza, Neri Pozza, 497–498.

Scarabello, G. (1985b): Progetti di riforma del diritto veneto criminale nel settecento. V: Cozzi, G. (ed.): *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* (sec. XV–XVIII). Vol. II. Roma, Jouvance, 379–415.

Van Caenegem, R. C. (1987): Judges, Legislators and Professors: Chapters in European Legal History. Cambridge, Cambridge University Press.

Van Caenegem, R. C. (1991): I signori del diritto. Giudici, legislatori e professori nella storia europea. Milano, Giuffrè, 75–97.

Viaro, A. (1980): La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane. V: Cozzi, G. (ed.): *Stato, società e giustizia nella Repubblica veneta* (sec. XV–XVIII). Vol. I. Roma, Jouvance.

Watson, A. (1981): *La formazione del diritto civile*. Cambridge, Mass.

Watson, A. (1986): *La formazione del diritto civile*. Bologna, Il Mulino.

Zamperetti, S. (1980-1985): Per una storia delle istituzioni rurali nella terraferma veneta: il contado vicentino nei secoli XVI e XVII. V: Cozzi, G. (ed.): *Società, stato e giustizia*. Vol. I, II. Roma, Jouvance.

Zordan, G. (1998): *Repertorio di storiografia veneziana*. Padova, Il Poligrafo.

Zordan, G. (2005)²: *L'ordinamento giuridico veneziano*. Padova, Imprimitur, 175–182.

original scientific article
received: 2007-09-24

UDC 75.033.5(497.5)Istra)

GOTIČKO ZIDNO SLIKARSTVO U ISTRI (NOVI PRILOZI JEDNOJ BUDUĆOJ SINTEZI)

Željko BISTROVIĆ

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli,
HR-52100 Pula, Ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

IZVLEČEK

Zadnji celoviti obravnavi srednjeveškega stenskega slikarstva iz Istre sta bili objavljeni že davnega leta 1963 (razen Ghirardijevega dela vprašljive kakovosti). V vmesnem času so bile odkrite nove freske, nekatere so restavrirane, izšlo pa je tudi nekaj nove literature. Velik del znanih ciklusov, scen in fragmentov je še vedno neobjavljen, čeprav nekatere lokalitete zaslužijo obravnavo v monografiji. V luči te ideje je napisan tudi pričujoči članek, ki obsega enega od segmentov istrskega zidnega slikarstva – njegov gotski del. Prispevek je zamišljen kot eden od delov nastajajoče sinteze. Avtor v tem besedilu nima namena podati zaokrožene slike, ampak načenja nove teme in problematizira nekatera ustaljena prepričanja. V zgoščenem pregledu so povezane zidne slike iz cerkve sv. Katarine v Lindaru s tistimi iz Butonigle, slike iz cerkev sv. Frančiška Asiškega iz Pule in sv. Marije Zdravja v Medulinu ter slike iz cerkev sv. Silvestra v Opatlju in sv. Štefana v Zanimgradu. Obravnavane so na novo odkrite zidne slike iz cerkve sv. Ivana v Lovranu. Stenske slike iz cerkve sv. Jelene v Opatlju so bile doslej pripisane Kleriginu iz Kopra, v članku pa so pripisane furlanski delavnici. Načeti in aktualizirani so tudi mnogi drugi problemi.

Ključne besede: gotsko stensko slikarstvo, furlanske delavnice, sv. Ivan v Lovranu, sv. Jelena v Opatlju, sv. Silvester v Opatlju

PITTURA MURARIA GOTICA IN ISTRIA (NUOVI CONTRIBUTI PER UNA FUTURA SINTESE)

SINTESE

Le ultime due sintesi sulla pittura muraria medievale sono state pubblicate nel lontano 1963 (tra cui il saggio di Ghirardi di dubbia qualità). Nel frattempo sono stati scoperti altri affreschi di cui alcuni sono stati restaurati e le pubblicazioni in merito sono aumentate. Gran parte dei cicli, delle scene e dei frammenti noti è ancora inedito, sebbene alcune località meritino un'analisi monografica. Il presente saggio abbraccia una parte della pittura muraria istriana e cioè la parte gotica e vuole essere un contributo per una futura sintesi. L'autore non intende dare una visione completa bensì introdurre nuovi temi e ridiscutere opinioni radicate. Il saggio mette in collegamento gli affreschi della chiesa di santa Caterina a Lindaro con quelli a Butoniga, quelli della chiesa di San Francesco d'Asisi a Pola con quelli della chiesa della Beata Vergine Maria della Salute di Medolino e quelli di San Silvestro a Portole con quelli di San Stefano a Zanimgrad. Il saggio discute delle pitture murarie scoperte a San Giovanni a Laurana. L'autore attribuisce gli affreschi della chiesa di Santa Elena a Portole, che finora erano attribuiti al maestro Kleriginu di Capodistria, all'officina friulana.

Parole chiave: pittura murale gotica, officine friulane, San Giovanni a Laurana, Santa Elena a Portole, San Silvestro a Portole

Gotički sloj zidnog slikarstva u Istri najobimniji je tj. najbolje očuvan. Možemo ga grubo omeđiti dvama stoljećima, 14. i 15. Osnovni problem kod određivanja korpusa zidnog slikarstva 14. stoljeća je koja djela u njega uvrstiti. Mnoga djela koja su datirana u 13. st. mogla bi svojim postankom biti kasnija, tj. iz 14. st. Nasuprot tome postoji određen broj djela koja datiramo u 15. st. a stilski su trećentistička. Stoga je bitno razlikovati ove dvije kategorije: trecento i quattrocento kao stilske pojmove te vremenske periode 14. i 15. stoljeća. Unutar korpusa gotičkog slikarstva najviše je sačuvanih djela iz 15. st. posebno iz druge polovice. Mogli bismo reći da je to zlatno doba istarskog zidnog slikarstva.

Uvriježeno je mišljenje o provincijalizmu Istre, tj. zaostajanju u stilskim nastojanjima koja se uočava u njezinoj umjetničkoj produkciji. U literaturi se često navodi problem databilnosti koji je vezan uz ovaj provincijalizam (Mohorovičić, 1957; Karaman, 1963). S ovakvim problemom susrećemo se kod naših prvih primjera koji su datirani u kraj 13. st. To je nekoliko djela, vjerojatno lokalne provenijencije, koju je obradio Fučić u svojim člancima (Sv. Elizej u Draguču, Sv. Marija Magdalena u Bazgaljima, Sv. Kuzma i Damjan u Boljuni, Sv. Petar u Trvižu, Sv. Marija "od Sniga" u Maružinima). Fučić ih po najmlađim ikonografskim detaljima smješta u kraj 13. st. no ostavio je i mogućnost da pripadaju 14. st. U ovom kontekstu ladanjskog i rustičnog slikarstva, svrstavajući ih u skupinu, spominje i slikarije u Butonigi na koje ćemo se kasnije osvrnuti.

Kronološki prvo djelo koje sigurno možemo smjestiti u okvir 14. st. ostaci su z. slika u Sv. Martinu u Bičićima. Datiramo ga prema poznatom natpisu u kojem se spominje župan Boboš i godina 1315. Da nema ove godine i ovo bismo djelo datirali u ranije razdoblje.¹ Jedina čitljiva slika sačuvana je na južnom zidu. To je scena Raspeća na kojem se uz Krista sačuvao i prikaz Bogorodice. Iako tek fragmentarno sačuvan vrijedno je svjedočanstvo. Tipološki još uvijek romaničkih oblika, grafički oblikovanih likova, jasnog crvenog i zelenog crteža sa zelenim sjenama. Na tamno crvenoj pozadini teško odzvanja tamno plava boja Bogorodičine haljine i drveća križa. Gotička komponenta očituje se tek u ekspresivnosti krajnje izvijenog Kristovog tijela

Prvo stilski karakteristično djelo trecenta poznati je primjer iz grobljanske crkvice Sv. Nikole u Rakotulama. Otkrio ih je 1925. godine poznati istarski narodnjak, pop Luka Kirac. U starijoj se literaturi spominje kako su u crkvi radila dva majstora, jedan legendu o Sv. Nikoli u brodu, a drugi svece u svetištu (Fučić 1963, str. 8 kataloga). Ovo su ipak slike jednog majstora. Likovi su opisani tamnim linijama, dok je volumen naznačen svijetlim linijama, "lumeggiatura". Brade i kose izvedene su valovitim, kaligrafskim linijama. Plastično oblikovane

draperije svojom mekoćom podsjećaju na draperije Jacobella di Bonomo. Oblikovanje volumena lica postiže se komplementarnim akordom crvene i zelene boje. Posebno je lijepo oblikovana ruka sveca u apsidi, u elegantnom pokretu kakvog manekena. Karakterističnih su fizionomija i svetice, lica prikazanih u 3/4 profilu, jakih, guštastih vratova. Mesnate donje usnice i mesnata uha karakterističnih valovitih linija pojačavaju dojam tjelesnosti likova. Ova tjelesnost i izvjesna Giotteska stamenost likova možda su najveći razlozi koji su Fučića naveli da majstora traži blizu Giottu. Enrica Cozzi povezala je ove slikarije sa slikarstvom Paola Veneziana i njegovih sljedbenika. Ovo djelo se iznimnom kvalitetom izdvaja iz korpusa z. slika 14. st. u Istri.

Tradicionalno se smatra da su i u crkvi Sv. Antona u Žminju slikala dva majstora. Vještijem se pripisuje Krunjenje Bogorodice i sveci na apsidalnom zidu, dok se slabijem pripisuju ostale sačuvane slikarije. Slike su do sada dva puta bile restaurirane i na scenama u brodu postoje velike lakune s ranijim retušom koje umanjuju čitljivost. Scena Poklonstva kraljeva na južnom zidu usporedbom s prikazima na svetišnom zidu potvrdit će nam da je slike izradila ista radionica. Isti kolorit, tipologija likova s krupnim, široko otvorenim očima i tamnim zjenicama, isti likovni senzibilitet, te rustična komponenta koja se uočava u slabijoj umješnosti prikazivanja ruku. I na samom Krunjenju Bogorodičinom možemo primijetiti različitu pažnju koju je slikar posvetio slikanju pojedinih likova, no i to je možda rezultat kasnijeg retuša. Uvjetno možemo slikarije pripisati dvojici majstora, ali iz iste radionice. Za ocjenu ovih slika uvijek moramo imati na umu da je na slikama izvršen retuš za vrijeme Zentral Kommissiona. Zanimljivo je da su poslije rata restauratori na svodu crkve skidali žbuku tražeći stariji oslik pouzdavajući se u podatak o dva vremenski različita majstora. Ispod sloja fresaka u svodu nisu pronašli stariju žbuku Tek nakon dobre analize restauratorskih zahvata moći ćemo bolje prosuditi o navedenom problemu.

Dva odavno poznata lokaliteta, ali nepublicirana su Sv. Marija Magdalena u Šorićima (sl. 1) i Sv. Trojstvo u Labincima (sl. 2). Dva primjera zidnog slikarstva koji su na nižoj umjetničkoj razini, ali u skladu s onom likovnom baštinom kakva postoji u okružju Venecije, u njezinoj Terra Fermi. Ovo nisu veliki ciklusi, određeni su veličinom arhitekture. Zajednička im je jednostavnost ukrasa, skoro isti sustav bordura i način dočaravanja prostornosti, te jednostavnost radnje i impostacije likova. Samo ono najpotrebnije. Postoje i neke opće sličnosti u minimalnoj upotrebi ukrasa. Sustav bordura je jednostavan, minimalan, bez bogatstva ukrasa kakav je prisutan u vrhunskim djelima talijanskog trecenta. Sustav bordura, pa čak i prostora u kojemu se nalaze scene, isti

1 Nažalost, od ovog natpisa danas je očuvan samo jedan sićušan fragment jer je crkva dugo vremena bila bez krova.

Sl. 1: Sv. Marija Magdalena, Šorići (foto: Ž. Bistrović).
Fig. 1: St. Mary Magdalene, Šorići (photo: Ž. Bistrović).

je u Šorićima i Labincima, iako se njihov formalni izraz razlikuje. Ovakav minimalan ukras prisutan je i u v-netskoj provinciji, u Terra Fermi (Friuli i Belluno) gdje možemo pronaći najveće analogije sa istarskim zidnim slikarstvom. Skoro da možemo ovo slikarstvo svrstati u jedan kulturni krug. Uočio sam sličnosti između slikarija u San Vincenzo u Thiene i onih u Šorićima. Ovima bih mogao dodati i slikarije na Isola Vicentina, u Santa Maria del Cengio (pogotovo u liku Sv. Ivana evanđelista).

U novije su vrijeme u crkvi Sv. Katarine u Lindaru otkriveni novi fragmenti z. slika. Do sada je u literaturi ova crkva bila poznata uglavnom po sačuvanom prikazu "Živog križa" (Stelè 1960; Fučić 1963; Perčić 1963). Usporedbom novootkrivenih fragmenata s poznatom z. slikom uočena je različitost u slikarskoj izvedbi i koloritu, što možemo objasniti restauratorskim zahvatom. No zanimljivija od ove usporedba je sa z. slikama u Butonigi. Ove slikarije su dosta ispaćene dosadašnjim restauracijama, te ovo moramo imati u vidu prilikom usporedbe. Najkarakterističniji detalj je patronirani uzorak na haljini Sv. Katarine s prikaza Živog Križa. On se još jednom ponavlja na novootkrivenom fragmentu i na ostatku draperije Krista u konhi apside u Butonigi. Po-

navlja se i drugi, vitičasti ornament kojim je ispunjeno tlo na prikazu Živog Križa. U usporedbi nam mnogo pomaže i detalj novootkrivene glave u Lindaru, u kojoj otkrivamo istu fizionomiju kao i u nekih apostola u apsidi crkve Sv. Križa u Butonigi. Ove freske zbog svoje rustičnosti Fučić stavlja čak u 13. st.

Zidne slike čiji je ostatak sačuvan u crkvi BDM od Zdravlja u Medulinu nastale su oko godine 1400. *Terminus ante quem* za dataciju glagoljski je zapis iz 1410. godine. Scena je ikonografski zanimljiva, prikazuje nekog sveca na pramcu broda (sl. 3). Ove slikarije povezao sam s ostatcima z. slika u prezbiteriju crkve Sv. Franje Asiškog u Puli. Ova crkva dovršena je u 14. st., a z. slike nastaju neposredno nakon dovršetka gradnje.² Od tri lika najočuvaniji je prikaz Sv. Joba. Lice mu je išarano olovkom, ali kada se to zanemari vidimo sličnosti sa sačuvanim likovima iz BDM od Zdravlja u Medulinu (sl. 4). Prva i najočitija je način na koji je izvedena aureola: četiri koncentrične kružnice uparane u žbuku i radijalno postavljene kratke linije između glave i najuže kružnice. Na svecu iz Medulina i na Sv. Jobu vide se tri linije pod okom koje opisuju zaobljenje nad kosti *zigomaticuma*. Primjećuje se i sličnost usnica. Ramena se oblikuju istim

² I ovdje, kao i u Medulinu, postoji glagoljski grafit, s godinom koju je Fučić pročitao kao 147?. Meni se čini da je ova godina s početka 15. st. (141?), tj. da je glagoljsko slovo I krivo protumačeno kao N. Danas su čitljiva samo prva dva slova.

zaobljenjem. Prsti ruku također su slični, s karakteristično oblikovanim, dugim noktima. Ovo su zanatske sličnosti koje moramo pripisati istoj radionici.³

U crkvi Sv. Ivana u Lovranu u novije su vrijeme prilikom postavljanja električne instalacije otkrivene z. slike koje možemo datirati u kraj 14. st. Ovo su slike dvaju majstora. Prvi i kvalitetniji na sjevernom zidu slika scenu Krštenja Kristova (sl. 5). S lijeve strane nalazi se Sv. Ivan Krstitelj kojemu lijeva ruka počiva na Kristovoj glavi a desnom ga polijeva vodom. U sredini je Krist koji stoji u vodi do koljena. Lijevom rukom pokriva genitalije, a desnom blagoslivlja. S desne strane stoje dva anđela okrenuta prema Isusu koja drže njegove haljine.

Pozadina prizora je tamno plava. Pejzaž je naznačen tek shematiziranim valovima rijeke Jordan u kojoj Krist stoji. Prostornost je postignuta različitim veličinom likova. Tako su anđeli u pozadini manji od Sv. Ivana i Krista, a i jedan u odnosu na drugoga.

Scena se nalazi unutar okvira koji čini bordura jedinstvenog oblika. U tipologiji bordura u istarskom zidnom slikarstvu ovakva je prvi put uočena. Središnje polje bor-

dure uokvireno žutom trakom podijeljeno je na manja trokutasta polja izlomljenom, cik-cak trakom crvene boje. Unutar ovih trokuta nalaze se koncentrični polukrugovi, naizmjenično ružičaste i zelene boje. Ovaj element možda je izveden iz motiva "Božjeg oka". Aureole su iznutra žute, uokvirene crvenom kružnicom. Gusto postavljene radialne linije na žutoj podlozi aureole završavaju točkom. Gornji anđeo ima zelena krila, a donji ružičasta. Kose su izvedene podlogom od crvene boje na kojoj je volumen naznačen žutom bojom.

Iako je oblikovno dominantna linija koja obrubljuje likove, volumen je naznačen blagim stupnjevanjem tonova, što se najbolje uočava na Kristovom tijelu i glavama anđela. Lice Krista mladoliko je, s paperjastom bradicom i brčićima. Bademaste oči, stiliziran nos i usta, uz hijeratsku Kristovu ukočenost još uvijek pripadaju likovnoj kulturi trećenta. No, oblikovanje bočnih likova Sv. Ivana Krstitelja i anđela u tričetvrt profilu svjedoče nam o utjecajima bolonjske slikarske škole početka 15. stoljeća. Njezini rimineški odjeci u slikarijama crkve Uznesenja u mjestu Riofreddo, koje je od Bolonje gotovo jednako

Sl. 2: Sv. Trojstvo, Labinci (foto: Ž. Bistровić).
Fig. 2: St. Trinity, Labinci (photo: Ž. Bistровić).

³ Oba fragmenta zidnih slika do danas su nepublicirani.

Sl. 3: BDM od Zdravlja, Medulin (foto: Ž. Bačić).
Fig. 3: St. Mary of Health, Medulin (photo: Ž. Bačić).

udaljeno kao i Lovran, govore nam o snazi ovih utjecaja i veličini prostora na koji se ovaj utjecaj širio.

Drugi slikar, koji je oslikao sve ostale zidne površine pripada drugom likovnom senzibilitetu, koji rustičnim izrazom ponavlja oblike alpske gotike. Prikaz Sv. Margarete nalazi se desno od prizora Krštenja Kristovog. Sv. Margaretu prepoznajemo prema atributima: križu, kruni i palminoj grani mučeništva. Svetica gleda prema sceni Krštenja, tj. po hagiografskim izvorima, prema svome zaručniku. Njezin je prikaz, kao i ostale scene, rustičniji od scene Krštenja Kristova. Oči velikih, širokih zjenica i nespretno izvedeni prsti neki su od morelijanskih detalja koji će nam pomoći u atribuiranju ovih djela. Od scene Navještenja na trijumfalnom luku djelomično je sačuvan tek lik anđela na lijevoj strani trijumfalnog luka. Tijelo anđela rastegnuto je preko cijele površine zida. U drugog slikara izraženija je težnja prema linearnosti što se najbolje vidi na sceni Glavosijeka Sv. Ivana Krstitelja (sl. 6). Svi volumeni naznačeni su grafičkim sredstvima, linijom. To je najočitije izvedeno na nošnjama vojnika, na njihovim pletenim, žičanim košuljama. Crtež je izveden crnom bojom. Na haljinama Sv. Ivana Krstitelja i kralja Heroda volumen se gradi tako da se tamnijom nijansom zelene boje prati iscrtani rub, no i to je opet više grafizam

nego slikarska modelacija. Nespretnost je uočljiva i u nesposobnosti dočaravanja prostornosti. Likovi su jednakih veličina iako su prikazani u dvije ravni. Učestalo korištenje patroniranih uzoraka kojima ovaj slikar ispunjava velike površine također pridonosi dojmu plošnosti, grafizma i dekorativnosti ovog slikarstva.

Oba majstora oslikavaju crkvu u isto vrijeme, početkom 15. st. Istovremenost dvije slikarije može nam potvrditi tehnički element spoja dviju slikarija. Postavlja se pitanje u kakvom su odnosu bila ova dva majstora. Čini se kao da je vještiji slikar započeo oslikavanje crkve, a nedugo zatim ga rustičniji majstor dovršio.

U crkvi Sv. Jelene kod Oprtlja nalaze se zidne slike koje su, iako male po količini očuvanog oslika, bitna karika u razumijevanju i tumačenju fenomena istarskog zidnog slikarstva (sl. 7). One nam pričaju o likovnim pobudama koje dolaze iz drugih sredina i koje se uklapaju u mozaik veza i utjecaja, kako likovnih, tako i gospodarskih, u kojima se onodobna Istra nalazila. Već se tradicionalno ove freske pripisuju majstoru Kleregину. Ova atribucija izvodi se prema podatku iz članka Nicolo del Bello (Del Bello, 1905). U njemu autor citira izvor (kronika oca Maria Cagnattia umrlog 1789.) u kojem za ovog Kleregina piše da je slikao u Oprtlju.⁴ Ali nigdje u izvoru

4 "Ser Clerigino di Pietro Clerigino, figlio dell' accenato medico fisico, segui la carriera del nonno, fece lavori a Portole, a Montona, a Costabona nella Chiesa di S. Andrea, ed il SS. Crocefisso che adorna la Chiesa di S. Tommaso nella città di Capodistria è opera sua ..." (Del Bello, 1905, 7).

Sl. 4: Sv. Franjo, Pula (foto: D. Štifanić).

Fig. 4: St. Francis, Pula (photo: D. Štifanić).

izričito ne piše da je to baš u crkvi Sv. Jelene. Ovo je po meni tek domišljanje kasnijih povjesničara. U Opatlju je bilo više oslikanih crkava zbog čega dvojim o navedenoj atribuciji. Kleregina je mogao oslikati i druge crkve umjesto Sv. Jelene. Podatak o tome da je navedeni slikar slikao i u crkvi Sv. Andreja u Koštaboni pomaže nam njihovom usporedbom. Janez Höfler Koštabonske freske stavlja u zadnju trećinu 15. st. što nam je potvrda da ova dva ciklusa ne pripisemo istom autoru (Höfler, 1997, 105).

Crkva je nekad u cjelosti bila oslikana, o čemu nam svjedoče sitni fragmenti zidnih slika na sjevernom zidu, ostaci bordura sačuvanih između greda krovišta. Očuvane su samo slike unutar apside i na trijumfalnom luku. Na trijumfalnom luku nalazi se scena Navještenja. Anđeo kleči na desnom koljenu uzdižući desnicu na pozdrav i držeći ljljan u ljevici. Raširena krila prilagođena su trokutastom formatu isječka trijumfalnog luka. Na desnoj strani Bogorodica kleči pred legilom na kojem se nalazi otvorena knjiga i bijela golubica Duha svetoga iznad njega. Iza nje je rastegnuta kao paravan zeleni zastor žutog gornjeg ruba. Pozadina je bijele boje, a tlo tamno žutog okera. U konhi apside nalazi se scena Deisisa. U središtu scene Krist sjedi na dugi u mandorli duginih boja. U lijevoj ruci drži otvorenu

knjigu, a ljevicom blagoslivlja. Mandorla je okružena zoomorfnim prikazima četiri evanđelista sa uzvijorenim svicima. Nad mandorlom se nalazi okrugli medaljon s uskrslim janjetom. S lijeve strane Krista nalazi se stojeći lik Sv. Lucije, a s desne lik svetog biskupa sa štapom, možda Sv. Nazarija, zaštitnika koparske biskupije. Pozadina je plavozelene boje, a tlo crvene s tamnocrvenim vegetabilnim ornamentom. Donji dio slike umjesto uobičajenog velarija ima pravokutna marmorizirana polja. Gornja bordura i bordura podlučja kozmateskni je ornament u crvenim rombovima na bijeloj pozadini. Donja bordura kombinacija je ornamenata crvenih, zelenih i žutih listova.

Paleta našeg slikara je ograničena na četiri osnovne boje: bijela, žuta, crvena i plavozelena uz detalje izvedene ljubičastom bojom. Iako crvene boje ima najviše optički dominira plavozelena koja je karakteristična za ovog slikara. Ona svojim pastelnim tonom daje mekoću slici i atmosferu nadrealnog i transcendentnog.

Za analizu ovih slikarija bitno je uočiti oblikovanje detalja. Prevladava dojam stilizacije i geometrizacije oblika. Dekorativnost je naglašena obilnom upotrebom ornamenta, na tlu, na zastoru iza Bogorodice i na haljinama likova. Tek ornamentom slikar razbija plošnost. Cjevasti oblici ponavljaju se kako u oblikovanju čitavog tijela, tako i u oblikovanju ruku i nabora na haljinama, pa čak i krila anđela. Anatomske i portretne detalje, pogotovo ona jajolika, blaga, ljupka, tipska lica koja kao specifičnost navodi Fučić. Valovito stilizirana žuta kosa.

Pokušavajući pronaći paralele u obližnjem Venetu primijetio sam likove u, Santa Maria dei Caminesi u Soligu nastale oko 1350-62. koji nas svojim anatomske i portretnim karakteristikama navode na pomisao o zajedničkim izvorima ovog slikarstva (Gibbs, 1992, 222, sl. 272). Robert Gibbs ih smatra djelom friulanske radi-onice. Ove slikarije svjedoče o infiltraciji bolonjskih utjecaja prema sjeveru i stvaranju lokalnih botega.

Slične paralele možemo naći na još nekim mjestima u Venetu. no najveće sličnosti nalazimo na više lokaliteta u obližnjoj pokrajini, Friuliu. Postoji čitav niz primjera između kojih pronalazimo i najveću analogiju našem primjeru, ostatke fresaka iz crkve S. Francesco u Cividaleu (Rizzi, 1975, sl. 394 i 395). Na navedenoj usporedbi osim detalja fizionomije, najsličniji su ornamentalni motivi bordure, aureole i mandorle, te opći dojam jednostavnosti kompozicije, oblikovanja i prostornosti (sl. 8). Ovo slikarstvo rezultat je djelatnosti emilijanskog slikara, Vitale da Bologna u Friuliu. Govoreći o borduri i Sanja Grković uočava friulanske inpute, tj. citira Vilmu Prapotnik: "... V drugi polovici 14. stoljeća se s slikarstvom "furlanske" smeri tudi pri nas pojavi kozmatski ornament ..." (Grković, 2005, 18.). I u Istri možemo pronaći paralelu našim slikarijama. U obližnjoj crkvi Sv. Primusa i Felicijana u Čirkotima nalaze se dva sloja fresaka. Na mlađem sloju vide se isti oblikovni detalji kao i na zidnim slikama u Sv. Jeleni: plastično

Sl. 5: Sv. Ivan, Lovran (foto: Ž. Bistrović).
Fig. 5: St. John, Lovran (photo: Ž. Bistrović).

oblikovana aureola nastala utiskivanjem u žbuku, mandorla duginih boja i zrake koje iradiraju iz Krista (sl. 9).

Ostatke fresaka u crkvi Sv. Jurja "Starog" spominje Fučić (Fučić, 1953, 77). Na mlađem sloju uočio je trag bordure sa žuto-crnim kozmateskim motivom koji danas više nije vidljiv. Crkva je bila oslikana u dva navrata. Fragmenti mlađih fresaka zanimljivi su jer je sačuvan niz s glavama tri sveca i svetice (sl. 10). Glave su plastično oblikovane tonskim modeliranjem boje. Uočljivi su anatomske detalji i bore. No, osim bojom slikar je modeliranje završavao i crtežom. Aureole su slikane žutom bojom i modelirane su konkavno, dok je njihov obrub sastavljen od dvije kružnice, od kojih je unutrašnja bijele boje, a vanjska crne boje s bijelim točkama. Pozadina je tamne crvenosmeđe boje. Između glava likova sačuvani su i detalji arhitekture: dijelovi konzola koje su slikane karakterističnom plavozelenom bojom.

Tražeci komparativno gradivo u istarskom slikarstvu usporedba me dovela do jednog, jedinog lokaliteta, a to je crkva Sv. Antona u Barbanu. Fučić ove freske smješta u prvu četvrt 15. st (prije 1420, kada je na njima datiran najstariji glagoljski grafit). Za majstora kaže da je provin-

cijski, talijanskog smjera: "U tipovima punih, robustnijih lica, u nasmiješenim očima, u punom plasticitetu podatnih nabora zrcali se kasni trećento bolonjskih tragova" (Fučić, 1963, 18). Freske u Barbanu spominje i F. Stelè. Kaže: "Freske v ti cerkvi spadajo med najboljše v našem Primorju. Ostanki so na stenah in oboku prezbitarija. Na vzhodni steni je naslikana Madona s svetniki in angeli, na stenah posamezne figure, pokop sv. Antona Puščavnika v puščavi in prenos njegovega trupla v Aleksandrijo. Že ikonografski sistem z Marijo na prvem mestu govori proti domnevi da gre za severnjaško slikarijo. Slog ustreza beneškemu provincialnemu slikarstvu quattrocenta. Slike so nastale pred letom 1463." (Stelè, 1960, 70)

Svi detalji navedeni u opisu plominskih slikarija nalaze se i na zidnim slikama crkve Sv. Antona u Barbanu. Ista tamna crveno smeđa podloga iza likova, karakteristična plavozelena boja, slične konzole i aureole i jednak način modeliranja glava, kao i završavanje modeliranja crtežom. Isto je i oblikovanje očiju. No također su uočljive i neke razlike. Sumnju da su freske na oba lokaliteta djelo bliskih radionica pojačava nam i relativna blizina ovih lokaliteta.

Sl. 6: Sv. Ivan, Lovran (foto: Ž. Bistrović)
Fig. 6: St. John, Lovran (photo: Ž. Bistrović).

Zanimljive i do sada nepublicirane zidne slike nalaze se u Sv. Silvestru u Opatlju. Freska na sjevernom zidu prikazuje skupinu vojnika pred zidinama i sveca koji pridržava tijelo nekog mladića na vješalima, što nas navodi da scenu prepoznamo kao dio legende o Sv. Jakovu (sl. 11). U pozadini scene nalazi se arhitektura grada sa zidinama i dvjema kulama. U desnom rubu slike nalazi se građevina s kupolom. Ispred arhitektonske scenerije u sredini kompozicije dominira skupina naoružanih likova u uniformama koje, poznavajući legendu, možemo odrediti kao pripadnike gradske straže. Njih prati skupina likova u civilu koja završava likom djevojke u crvenoj haljini. Cijela gomila okrenuta je prema liku sveca u zelenoj haljini koji pridržava lik mladića na vješalima.

Nasuprot ovoj sceni, na južnom zidu naslućuje se scena s brodom u oluji. Nakon čišćenja uočeno je da se radi o sceni Jone u ustima kita. Na desnoj strani trijumfalnog luka nalaze se ostaci Bogorodice sa scene Navještenja. Zanimljivo je kako ikonografija ovih fresaka nema ništa s titularom crkve, Sv. Silvestrom.

Ostaci zidnih slika na sjevernom zidu najcjelovitiji su. Očuvana je skoro cijela scena s njezinom bordurom i velarijem podno nje. Na slici prevladavaju žuti i crveni

okeri, uz upotrebu zelene i, rijetko, ljubičaste boje. Bordura se sastoji od patroniranog uzorka crne boje na bijeloj pozadini obrubljenog s obje strane crvenom trakom. Kvadrati na sjecištima bordura, na kutovima slike, zasjenjeni su.

Z. slike crkve Sv. Štefana u Zanigradu najveća su analogija Sv. Silvestru. Opći dojam slikarija je isti kao i mnoštvo oblikovnih detalja od fizionomija do impostacija likova i arhitektonskih detalja. Prisutan je i isti tip bordura. Postoje i kolorističke sličnosti, paleta je u tonovima istih valera, osim što je dojam da su slike u Sv. Silvestru blijeđe. Slikarije u Zanigradu datirane su godinom 1418. koja je nekada bila vidljiva na rubu scene sa Sv. Jurjem (Höfler, 1997, 105) te nas upućuje da i slike u Sv. Silvestru stavimo u prvu četvrtinu 15. st.

Sv. Barnaba u Vižinadi nedavno je restaurirana crkva koja je ubrzo nakon restauracije dobila i svoju monografiju (Matejčić, 2002). Relativno obimno sačuvan ciklus donosi nam deset scena kristološkog ciklusa. Freske nastaju početkom 15. st.⁵ Svijetla paleta daje prozračan dojam. Iako postoje stanovite nespretnosti u prikazivanju likova scene su pune narativnih detalja i svjedoče o dobrom poznavanju onodobnih predložaka. Razrađen

5 *Terminus ante quem* glagoljski je grafit iz 1437. godine.

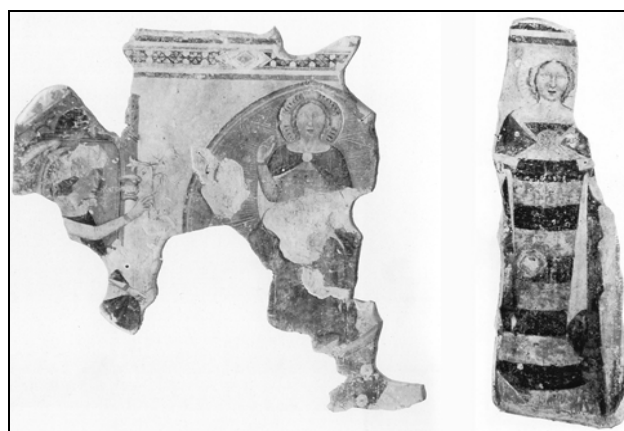
Sl. 7: Sv. Jelena, Oprtalj (foto: V. Barac).
Fig. 7: St. Helen, Oprtalj (photo: V. Barac).

je i ornamentalni repertoar, tj. sustav bordura. Primjećujemo složenu široku borduru crvene pozadine, s vegetabilnim ornamentom i okruglim i kvadrilobnim medaljonima s likovima svetaca.

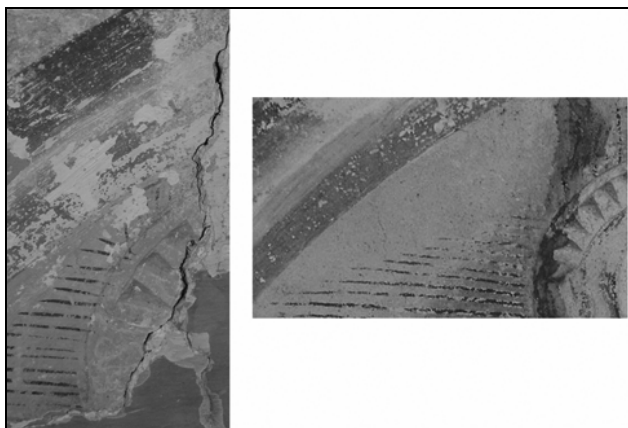
Izvore ovog slikarstva najbolje možemo opisati Matejčičevim riječima: "Određena ikonografska rješenja, jasni i zatvoreni obrisi krupnih likova, pregledne mnogoljudne kompozicije, te jasna impostacija protagonista u kulisni prostor, s više nego jasnim asocijacijama na post-giottesku slikarsku retoriku, uz dozu artificijelne dinamike i naturalizma, vodi prema emilijanskim ili točnije bolonjskim majstorima kasnog trecenta." (Matejčič, 2002, 28). Matejčič ostavlja mogućnost da su majstori mogli doći i posredno, preko venecijanske lagune.

Zidne slike Sv. Nikole u Pazinu datirane su oko 1460. U svodu se nalaze ikonografski zanimljive scene stvaranja svijeta. Veliki dio slika kasniji je talijanski retuš nastao dvadesetih godina prošlog stoljeća. Slike su trenutačno teško čitljive jer se preko njih nalazi magličasti sloj. Još ih Stelè povezuje uz južnotirolski, briksenški krug dok svi kasniji autori prihvaćaju ovu stilsku identifikaciju. Fučić je utvrdio korištenje predložaka Biblie Pauperum koje je autor slobodno koristio i prerađivao. Ovaj ciklus važan je jer se pretpostavlja da je ova radionica djelovala na razvoj lokalnih istarskih radionica no ova tvrdnja nije dovoljno obrazložena. Ipak, sigurno je da ova crkva postaje tipološki uzor za druge slične narudžbe u Grofoviji.

Freske Sv. Trojstva u Žminju datirane su godinom 1471. na velariju na apsidalnom zidu. Na ovim slikama Fučić uočava alpske utjecaje i stavlja ih u kontekst kranjskih slikarija u Crngrobu, Goropeči nad Ihanom i Mače nad Preddvorom (Fučić, 1963, 22). Ciklus slika u Crngrobu datiran je 1453. godinom a potpisao ga je majstor Bolfgang. Među njegove učenike Höfler stavlja majstora prezbiterija crkve Sv. Marije na Bledskom otoku za koga smatra da je oslikao crkvu Sv. Trojstva u Žminju (Höfler, 1996, 23). Smatram da najveće sličnosti

Sl. 8: San Francesco, Cividale.
Fig. 8: St. Francis, Cividale.

Sl. 9: Sv. Primo i Felician u Čirkotima i Sv. Jelena u Oprtlu, usporedba detalja aureole i mandorle (foto: Ž. Bistrovic).

Fig. 9: St. Primo and St. Felician in Čirkoti and St. Helen in Oprtalj, details of aureola and madorla in comparison (photo: Ž. Bistrovic).

sa slikarima ovoh kruga postoje s Maškim majstorom (Sv. Miklavž, Mače nad Preddvorom). Školu majstora Bolfganga prepoznajemo po lirskoj noti, tipičnih lica okruglih obraza, draperija "zmečkanih gub", izdatnoj upotrebi grafičkih listova, prije svega Majstora E.S. i nizozemske četrdesetolistne Biblie pauperum što su sve karakteristike koje susrećemo i u Sv. Trojstvu.

Postoji veći broj z. slika u Istri koje se prema nekim svojim likovnim osobitostima, slikarskoj tehnologiji i upotrebi sličnih grafičkih predložaka mogu svrstati u jednu skupinu. Ovim slikama zajedničko je to što ih stvaraju lokalne radionice, tj. domaći ili udomaćeni slikari (za razliku od Sv. Trojstva u Žminju i Sv. Nikole u Pazinu, koje su pak kvalitetni import). Ovoj skupini izvor je u alpskom kulturnom krugu, a najznačajnija ličnost Vincent iz Kastva. Uz njega možemo uočiti djelatnost još nekih majstora kao što su Ivan iz Kastva i tzv. Šareni majstor. U korpus slikarija ove skupine uvrstit ćemo slijedeće lokalitete: Sv. Marija na Škrilinah kod Berma, Sv. Juraj u Lovranu, Sv. Marija podno Oprtla, BDM na Božjem Polju kraj Vižinade, Sv. Jakov u Barbanu, Sv. Trojstvo u Hrastovlju, Sv. Magdalena kod Labinskog groblja, Sv. Ivan Glausić u Brovinju kod Koro-maćnog, Sv. Petar i Pavao u Vranji, Sv. Rok u Roču, Sv. Fabijan i Sebastijan u Kastvu, Sv. Antun u Jurčičima kod Kastva, Sv. Helena u Gradišću pri Divači i Sv. Helena u Podpeči kod Črnog Kala.

Do sada su najbolje obrađeni i najbolje poznati lokaliteti crkva Sv. Marije na Škrilinama kraj Berma i Sv. Trojstvo u Hrastovlju. Ove dvije crkve imaju obimnu bibliografiju i lijepe monografije koje su uredili Branko Fučić i Marijan Zadnikar.⁶ Uz njih monografski je obrađena i crkva Sv. Jakova u Barbanu u članku Ive Perčić (Perčić, 1962) i BDM na Božjem Polju u inspirativnom članku B. Fučića (Fučić, 1975b). Isti autor napisao je i manji članak o freskama u Sv. Roku u Roču (Fučić, 1990). Ostali lokaliteti su tek spomenuti u raznim pregledima. U novije vrijeme izvršena je restauracija slika u BDM na Božjem Polju koja nam donosi nova saznanja i koja će biti zasebno obrađena u monografiji koju priprema autor ovog teksta. Jedno od najbitnijih otkrića je pronalazak tipoloških uzora koji potječu iz srednjoeuropskog kulturnog kruga (sl. 12). Uočljivo je da većina lokaliteta nije publicirana. Rezultat je toga što ove freske nisu niti bile restaurirane te je o njima teško bilo što reći. Ipak Sv. Juraj u Lovranu, Sv. Marija podno Oprtla i Sv. Petar i Pavao u Vranji odavno zaslužuju monografsku obradu.

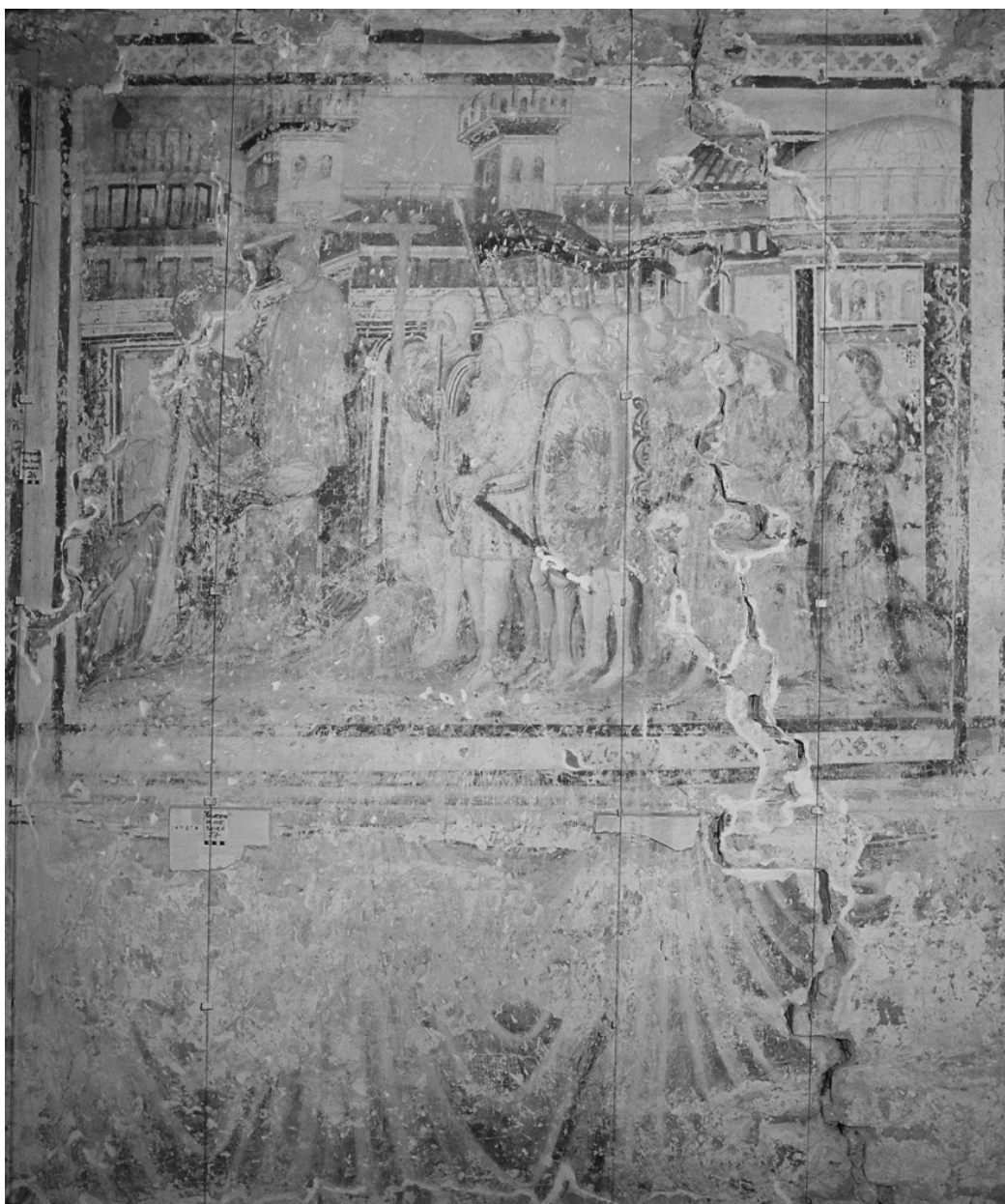
Vincent je voditelj radionice koja je 1474 oslikala crkvu Sv. Marije na Škrilinama. On je središnja figura pretpostavljene skupine. Uz Ivana iz Kastva jedini je koji se potpisao i datirao freske. Iz ovog ciklusa fresaka Fučić je u svojoj monografiji prema morelijanskim detaljima razdvojio ruke troje slikara. Samom Vincentu pripisuje sliku Poklonstva kraljeva, dok drugu dvojicu slikara naziva prema scenama koje su naslikali Majstor Plesa mrtvaca i Majstor Pasije. Do sada još nije odgovoreno na

Sl. 10: Sv. Juraj, Plomin (foto: Ž. Bistrovic).

Fig. 10: St. George, Plomin (photo: Ž. Bistrovic).

⁶ Ova dva ciklusa zbog njihove obrađenosti neću previše spominjati. Važno je načeti problematiku formiranja lokalnih istarskih radionica i pokušati odgovoriti u kakvim su međusobnim vezama bili ovi slikari. Zainteresirane upućujem na : Fučić, 1992; Zadnikar, 1988.

Sl. 11: Sv. Silvestar, Oprtalj (foto: V. Barac).
Fig. 11: St. Sylvester, Oprtalj (photo: V. Barac).

pitanje gdje se formiraju ovi umjetnici. Važno je istaknuti njihovu povezanost s alpskim i srednjoeuropskim kulturnim krugom te korištenje zajedničkih predložaka, grafičkih listova i Biblie pauperum. Vincentovu radionicu možemo uz navedene lokalitete spojiti u kulturni krug i s nekima u Kranjskoj, kao što su Sv. Andrej u Dole pri Krašcah i Sv. Lenart u Krtini pri Dobu koje su povezane s radionicom Majstora Leonarda.

Ivan iz Kastva potpisao je ciklus slika u crkvi Sv. Trojstva u Hrastovlju i datirao ih godinom 1490. Ni on nije crkvu oslikao sam te se primijete ruke drugih sli-

kara. Iz njegova slikarskog kruga proizišle su također freske u crkvi Sv. Helene u Gradišću kraj Divače i crkvi Sv. Helene u Podpeči kraj Črnoga Kala u Sloveniji.

Potrebno je spomenuti da Kastav, kao mjesto iz kojeg potječu oba imenom poznata slikara, zaslužuju da se poznati, ali do sada neistraženi lokaliteti Sv. Fabijan i Sebastijan u Kastvu i Sv. Antun u Jurčičima kod Kastva istraže, restauriraju i dostojno prezentiraju javnosti.

Šareni majstor ime je koje B. Fučić daje anonimnom gotičkom majstoru kojega je prvi put uočio u Sv. Mariji od Lakuća. Osim navedenih fresaka u njegov je opus

Sl. 12: Božje Polje – Hrastovlje, usporedba: Hluboka nad Vltavou (krajnje lijevo), tipološki uzor lica svetica u Sv. Trojstvu u Hrastovlju (u sredini) i Sv. Mariji u Božjem Polju (desno).

Fig. 12: Božje Polje – Hrastovlje, comparison, Hluboka over Vltavou (far left), typological examples of the faces of saints in the church of St. Trinity in Hrastovlje (middle) and in the church of St. Mary in Božje Polje (right).

uvrstio zidne slike u Sv. Antunu Pustinjaku kraj Dvigrada, zidne slike Sjevernog broda i donjeg niza južnog broda u Sv. Mariji u Oprtlu, zidne slike u donjem dijelu prezbitarija župne crkve Sv. Jurja u Lovranu, u Sv. Jerneju u Seničnom, Sv. Lenartu u Bregu kraj Preddvora, u Ladji kraj Medvoda i u samostanskoj crkvi Sv. Danijela u Celju (Fučić, 1963; 1975; 1998). Nataša Babić ovaj opus razlaže na dva slikara. Uz Šarenog majstora (Pisani mojster) predlaže i Dvigradskog majstora (Babić, 1996). Smatram da su slike iz Sv. Jurja u Lovranu najkvalitetnije i da ih možemo izdvojiti kao djelo zasebnog slikara. Iz njegove radionice oblikuju se slikari koji rade na ostalim lokalitetima. Smatram i da se ostatak opusa treba podijeliti na više radionica. U Sv. Mariji od Lakuća i Sv. Antonu kod Dvigrada radi jedna a u Sv. Mariji kod Oprtla druga radionica. Sv. Juraj u Lovranu stoga je važan lokalitet na kojemu se susreću radionica Vincenta iz Kastva i radionica koja je utjecala na formiranje tzv. Šarenog majstora koji slika u Dvigradu. Slikara koji slika na Raspeću u Sv. Jurju možemo sa sigurnošću poistovjetiti sa tzv. Majstorom Plesa mrtvaca iz Sv. Marije na Škrilinama. Zanimljivo je da se i u Oprtlu susreću ove dvije radionice ili slikarske struje. U Sv. Mariji veći dio oslikava tzv. Šareni majstor dok sliku Sv. Kristofora, Sv. Jurja i Sv. Petra s prikazom donatora slika radionica Vincenta iz Kastva.

Uz ove slikare moramo spomenuti djelatnost Alberta iz Konstanza kao zasebnu i jednu od značajnijih umjetničkih pojava s kraja 15. st. Udomaćeni umjetnik koji se uklopio u glagoljaški ambijent svojim opusom je najproduktivniji slikar epohe (BDM u Plominu, Sv. Juraj u

Brseču, Sv. Trojstvo u Lovranu, Sv. Duh u Balama, Sv. Anton u Balama, Sv. Mihovil u Pićnu, Sv. Kvirin u Jasenoviku, Sv. Vid u Pazu, Sv. Martin u Prodolu kod Labina). O ovom slikaru i njegovim djelima postoji već opsežna literatura (Greblo, 1997; Fučić, 2000; Ratkovčić, 2004) a i prof. Ivan Matejčić priprema monografiju o ovom slikaru (Matejčić, 2007). Potpisao se na dva mjesta, u Plominu i u Pazu. Iako slikar dolazi iz dalekog Konstanza na Bodenskom jeziku savršeno se uklapa u istarski glagoljaški ambijent.

Pred kraj stoljeća nastaju freske u crkvi Sv. Flora u Pomeru. U apsidi je sačuvana scena Deisisa s Bogorodicom i Sv. Florom biskupom. Za vrijeme Zentral Kommissiona ove slike bile su restaurirane. Nedavnom restauracijom koju je izvršio restaurator Radovan Oštrić utvrđeno je da su veliki dijelovi slike austrijski retuš. Uspoređujući lik Bogorodice uočio sam sličnost s likom svete u apsidi crkve Sv. Margarete u Gubavici kraj Barbana, još jednom od neistraženih i nepubliciranih lokaliteta. Na oba lokaliteta nalaze se svete blagih lica već renesansnog oblikovanja. No tek nakon budućeg restauratorskog zahvata u Sv. Margareti moći ćemo podrobnije usporediti ova dva ciklusa.

Postoji još primjera koje nismo opisali zato što ih je potrebno podrobnije proučiti.⁷ Niti ove koje smo spomenuli nismo do kraja iscrpili. U ovom prikazu dvomio sam se koje lokalitete podrobnije obraditi. Rukovodio sam se novim spoznajama i lokalitetima koji nisu publicirani. Još nas čeka veliki broj zidnih slika za koje znamo da se nalaze pod kasnijim slojevima naliča i žbuke, a koji još nisu restaurirani. Pogotovo je bitno

⁷ Sv. Margareta kod Vodnjana, Sv. Martin u Bermu, Sv. Marija u Gologorici, Sv. Petar u Sorbaru, Sv. Marija Magdalena u Ščulcima, Sv. Blaž u Svetlovreću i mnogi drugi.

sustavno istražiti sve potencijalne objekte koji su srednjovjekovni ili imaju srednjovjekovne strukture. Bez ovih radnji svaka ocjena i sinteza srednjovjekovnog zidnog slikarstva Istre je paušalna. Naši zaključci mogu biti tek općeniti i nije nemoguće da nam rezultati naših budućih istraživanja promijene trenutačne stavove.

Istra je specifično područje u kojemu se prepliću različiti stilski utjecaji. Dosadašnje izdvajanje samo jednog (venecijanskog) u talijanskoj literaturi, a zanemarujući ostale, mogu objasniti samo ideološkim razlozima. Pogotovo treba uočiti da su u razdoblju kada se šire venecijanski utjecaji u Istri Venecija i njezin dominij preplavljeni umjetnicima koji u nju dolaze iz različitih krajeva s područja današnje Italije (Bolonja, Firenza ... ovime možemo protumačiti neke slikarske osobine djela kao što su slikarije u Sv. Antonu u Žminju, Sv. Barnabi u Vižinadi ili još uočljivije u Sv. Martinu u Bermu). Do sada je nedovoljno uočen utjecaj regionalnog slikarstva Friulia na Istru. Alpski i srednjoeuropski utjecaji najuočljiviji su u drugoj polovici 15 stoljeća. Osim Friulia važne su nam Kranjska i Južni Tirol. Unutar svih ovih utjecaja stvaraju se lokalne radionice.

Možemo zaključiti kako 14. stoljećem, u zidnom slikarstvu, počinje znatniji umjetnički poticaj iz Venecije, ali ne toliko iz samog središta lagune, koliko iz Terra Ferme, njezinog zaleđa, s kojim istarski prostor tvori zajednički kulturni krug. Ovo se najviše odnosi na Friuli, Kranjsku i primorsku Sloveniju, no i na Veneto, tj. prirodno zaleđe Venecije.

Navedene slikarije različite su kvalitetom. Do sada smo ih dijelili na kvalitetan import i retardirani lokalni

izraz. No ovo pojednostavljenje bi trebalo nadići. Niža kvaliteta izvedbe i retardacije ne znače time da su autori sigurno lokalni. Umjesto pejorativnog izraza retardacija predložio bih blaži izraz: nespretnosti u izrazu. One se uočavaju na mnoštvu zidnih slika u Istri. Možda bi se nekim od ovih fresaka mogli baviti etnolozi a ne povjesničari umjetnosti. No ne smijemo se baviti samo vrhunskim izrazima stila. Moramo zaokružiti sliku o likovnoj kulturi vremena te uočiti umjetničku svakodnevicu. Stoga svaki od ovih spomenika zaslužuje monografsku obradu. Mnoge atribucije podložne su reviziji tako da nas još čeka veliki posao.

Zidno slikarstvo gotičkog doba u Istri većinom je sakralno. Tek u dva primjera oslikani su profani prostori. Labinska loža čije nestale freske spominje Fučić (Fučić, 1958) i jedan nepublicirani lokalitet, palača Betiga u Vodnjanu u kojoj se nalaze ostaci gotičkih fresaka, još uvijek nerestauriranih i neistraženih.

U budućim istraživanjima treba posvetiti veću pažnju ulozi naručitelja z. slika. Oni su u početku samo feudalci i crkva. Stoga ne smijemo zanemariti feudalne veze i feudalnu pripadnost teritorija na kojima se freske nalaze. Razvojem feudalne zajednice jačaju komunalna društva, naručitelj je lokalna zajednica, putem bratovština ili zajedničkog napora cijele župe.

Korpus istarskog zidnog slikarstva nudi nam još uvijek mnoštvo nenačetih i nedovršenih tema. Od kulturno-povijesnih, socijalnih, tehnoloških do temeljnih povijesno-umjetničkih kao što su katalog bordura, patroniranih uzoraka, grafičkih predložaka ili ikonografskih scena.

GOTHIC MURAL PAINTING IN ISTRIA (NEW ADDITION TO A FUTURE SYNTHESIS)

Željko BISTROVIĆ

Ministry of culture, Directorate for protection of cultural heritage, Conservation Department of Pula,
HR-52100 Pula, Ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

SUMMARY

The present survey of Gothic mural painting in Istria includes discussions about newly discovered mural paintings, some unpublished localities and their associations and suggestions of new interpretations regarding well known cycles of paintings. Examples are presented chronologically, beginning with the oldest reliably dated monument – the mural paintings in the church of St. Martin in Bičiči. In contrast with other interpretations the mural paintings in the church of St. Nicholas in Rakotule are attributed to a single painter. The same is argued about the mural paintings in the church of St. Anthony in Žminj. Newly discovered remains of mural paintings in the church of St. Catherine in Lindar are associated with the mural paintings from the church of St. Cross in Butoniga. The mural paintings from the church of St. Mary of Health in Medulin and the church of St. Francis of Assisi in Pula have not yet been published. Both are attributed to the same workshop. New frescoes have been uncovered in the church of

St. John in Lovran and they are attributed to two different painters. The more skilled of the two painters painted in the spirit of trecento under the influence of Bolognese painting, while the other painted in a rustic style, which associates him with the Alpine painting influences. The mural paintings in the church of St. Helen near Oprtalj, which were traditionally attributed to Kleregin's workshop, are considered to be the work of a Furlan workshop in this paper and are associated with the mural paintings in the church of St. Francis in Cividale. Previously unpublished remains of frescoes of the church of St. George in Plomin are associated with mural paintings in the church of St. Anthony in Barban. Another cycle of paintings, which has not yet been published and is currently under restoration, is located in Oprtalj as well. It is painted on the walls of the church of St. Sylvester and the paintings are associated with the ones found in the church of St. Stephen in Zanigrad. Several other localities are mentioned and the establishment of local late Gothic workshops, associated with renowned painters Vincent of Kastav, John of Kastav and the so-called Colourful Master, is discussed.

Key words: Gothic mural painting, Furlan workshops, St. John in Lovran, St. Helen in Oprtalj, St. Sylvester in Oprtalj

LITERATURA

- Babić, N. (1996):** Pisani mojster (diplomska radnja). Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino.
- Del Bello, N. (1905):** Il presunto maestro di Vittore Carpaccio. Pagine Istriane, III, nr. 1 (gennaio). Capodistria, 6–8.
- Fučić, B. (1952):** Živi križ u Lindaru. Pazin, Istarska Danica.
- Fučić, B. (1953):** Izvještaj po putu u Istri 1949. Ljetopis JAZU, knjiga 57. Zagreb, JAZU.
- Fučić, B. (1958):** Freska u labinskoj loži. Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU, VI, 3. Zagreb, JAZU.
- Fučić, B. (1963):** Istarske freske. Zagreb, Zora.
- Fučić, B. (1964):** Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Istri (doktorska disertacija – tiskopis). Ljubljana – Rijeka.
- Fučić, B. (1975a):** Pisani mojster na Bregu ob Kokri. Kranjski zbornik. Kranj, Mestna občina Kranj, 197–198.
- Fučić, B. (1975b):** Božje Polje. Bulletin JAZU XV–XXII/1–3. Zagreb, JAZU.
- Fučić, B. (1990):** Ročke freske i majstor Ivan iz Kastva. Buzetski zbornik 15. Buzet, 33–38.
- Fučić, B. (1992):** Vincent iz Kastva. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjost/Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila".
- Fučić, B. (1998):** Šareni majstor. Kanfanar i kanfanarština: zbornik radova sa znanstvenog skupa povodom 900 obljetnice prvog pisanog spomena Kanfanara (Kanfanar, 5. listopada 1996). Kanfanar, Dvegrajci.
- Fučić, B. (2000):** Albert iz Konstanza. Zagreb – Brseč, HAZU – Udruga Jenio Sisolski.
- Ghirardi, G. (1972):** Affreschi istriani del Medioevo. Padova, Stediv/Aquila.
- Gibbs, R. (1992):** Treviso. U: Lucco, M. (ed.): La pittura in Veneto. Il Trecento. Milano, Electa.
- Greblo, S. (1977):** Freska Majstora Alberta (1475.) u Plominu. Peristil, 39. Zagreb, 57–68.
- Grković, S. (2005):** Ikonološko stilski analiza zidnih slika u kapeli sv. Jelene u Oprtlju. U: Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na zidnim slikama u kapeli Sv. Jelene od 2000. do 2005. (pohranjen u arhivi Konzervatorskog odjela u Puli)
- Höfler, J. (1996):** Srednjeveške freske v Sloveniji: Gorenjska. Ljubljana, Družina.
- Höfler, J. (1997):** Srednjeveške freske v Sloveniji: Primorska. Ljubljana, Družina.
- Karaman, Lj. (1963):** O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva. Zagreb, Društvo historičara umjetnosti N.R.H.
- Matejčić, I. (2002):** Freske crkve Sv. Barnabe u Vižinadi. Poreč, Erata corrige.
- Matejčić, I. (2007):** Freske u crkvi Sv. Duha u Balama. Poreč, Erata corrige (u tisku).
- Mohorovičić, A. (1957):** Problemi tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera. Ljetopis JAZU, 62. Zagreb, JAZU.
- Perčić, I., Nešković, J., Medić, M. (1960):** Konzervatorski radovi na kapeli Sv. Križa u Butonigi. Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. 11. Beograd.
- Perčić, I. (1962):** Legenda o hodočasnici sv. Jakova na zidnim slikarijama u Barbanu. Peristil, br. 5. Zagreb, 52–60.
- Perčić, I. (1963):** Zidno slikarstvo Istre (katalog izložbe). Zagreb.
- Ratkovčić, R. (2004):** Zidne slike u crkvi sv. Duha u Balama. Peristil, 47. Zagreb, 15–24.
- Rizzi, A. (1975):** Profilo di storia dell'arte in Friuli – dalla preistoria al gotico. Udine, Del Bianco editore.
- Stelè, F. (1960):** Umetnost v Primorju. Ljubljana, Slovenska matica.
- Zadnikar, M. (1988):** Hrastovlje: romanska arhitektura in gotske freske. Ljubljana, Družina.

original scientific article
received: 2007-09-24

UDC 930.25:72.021.22(497.5Istra)

ZBIRKA "PIETRO NOBILE" DRŽAVNOG ARHIVA U RIJECI KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE IZGLEDA ISTARSKIH NASELJA POČETKOM XIX. STOLJEĆA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, HR-51000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 15
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

IZVLEČEK

V prispevku je obrađivana zbirka risb slovitega tržaškega arhitekta Pietra Nobila z istrskimi motivi, ki jo hranijo v Državnem arhivu v Rijeci. Obseg in sistematičnost Nobilevega prikaza urbanistične sheme Istre v zgodnjem 19. stoletju sta impresivna. Preko niza primerov je dokazana izrazita natančnost upodobitev vedut, prikrita pod površino skicoznega stila risanja. Opisani so doslej neznani in v vmesnem času izginuli detajli urbanistične slike istrskih mest, med katerimi so tudi taki, za katere ni drugih znanih ilustracij. Vzporeden pregled dostopnega grafičnega gradiva in terenske raziskave potrjujejo natančnost upodobitev. Za katastrom Franca I. je reška zbirka najobsežnejši slikovni vir podobe istrskih mest, delov mest in posameznih stavb iz prve polovice 19. stoletja, vsestranski Nobile pa je prepoznan kot prvi moderni ilustrator, čigar zanimanje presega okvir spomenikov klasične antike.

Ključne besede: Pietro Nobile, Istra, vedute, zgodovinski vir, urbanizem, arhitektura

LA COLLEZIONE "PIETRO NOBILE" DELL'ARCHIVIO DI STATO DI FIUME COME FONTE DI STUDIO DELL'ASPETTO DEGLI INSEDIAMENTI ISTRIANI ALL'INIZIO DEL XIX SECOLO

SINTESI

Il saggio analizza la collezione di disegni di motivi istriani del famoso architetto triestino Pietro Nobile custodito nel Archivio di stato a Fiume. È rilevata la mole e la sistematicità del Nobile nella rappresentazione del paesaggio urbanistico istriano d'inizio Ottocento. Attraverso molti esempi si dimostra la precisione delle vedute nascosta sotto la superficie dello stile a mo' di abbozzo dei disegni. Si descrivono alcuni aspetti del paesaggio urbanistico istriano dell'epoca che nel frattempo sono scomparsi, tra cui ritroviamo anche quelli di cui non esistono altre illustrazioni. La precisione delle rappresentazioni è confermata dalle analisi del materiale grafico disponibile e dalla ricerca sul campo. La collezione fiumana è definita, dopo l'archivio catastale di Francesco I come la più vasta fonte grafica dell'aspetto delle città istriane, degli insediamenti edilizi e dei singoli edifici della prima metà del XIX secolo. Pietro Nobile è il primo illustratore moderno i cui interessi superano quelli per le antichità classiche.

Parole chiave: Pietro Nobile, Istria, vedute, fonti storiche, urbanesimo, architettura

FORMIRANJE, IZLAGANJE I ISTRAŽIVANJE RIJEČKE ZBIRKE "PIETRO NOBILE"

Državni arhiv u Rijeci čuva zbirku crteža glasovitog tršćanskog i bečkog arhitekta Pietra Nobilea. Zbirka sadrži sedamdeset i devet prikaza istarskih gradova, krajolika i istaknutih spomenika te tri crteža pojedinačnih i skupnih portreta.¹ Preciznije i redosljedom davno izvršene arhivističke paginacije: šesnaest veduta i skica spomenika Pule, pet Rovinja, jednu Vrsara, sedam Poreča, jednu Tara, jednu Novigrada, dvije Umaga, dvije Pirana, jednu Izole, dvije Kopra, dvije Milja, jednu Vodnjana, dvije Bala, dvije Svetvinčenta, jednu Kanfanara, jednu Dvigrada, jednu Kringe, dvije Tinjana (obje s netočno potpisanim Kringom), tri Pazina, dvije Lupoglava, jednu neidentificiranu (s netočnom signaturom Vranje), jednu Muntića, tri Motovuna, jednu Istarskih Toplica, dvije Vižinade, jednu Grožnjana i Motovuna (teško raspoznavljivih u panoramskom zahvatu), jednu Buja, jednu Kaštelu kod Buja, dvije predjela pokraj Kaštela kod Buja koje su signirane kao Belle Grotte, tri Labina, dvije Rapca, tri Plomina, jednu Lovrana, jednu Mošćenica, portret brsečkog kanonika, skupni portret premanturskog župnika i lučkog kapetana, te skupni portret jedne premanturske obitelji. Iz samog je popisa vidljivo da riječka arhivska zbirka "P. Nobile" predstavlja dragocjeni izvor za povijesna, povijesno-umjetnička, arheološka, etnološka i konzervatorska istraživanja, baš poput svojih daleko poznatijih, mnogostruko korištenih, višestruko publiciranih i poodavno populariziranih parnjaka, od ilustracija Valvasorovog djela, do onih Selba i Tischbeina. U pregledu sadržaja zbirke, još jednom se osvrćem i na neke detalje pojedinih crteža, podsjećajući i na potrebu šireg, multidisciplinarnog pristupa njezinom istraživanju i zaštiti.

Zbirka "P. Nobile" u riječki je Državni arhiv dospjela nakon Drugog svjetskog rata iz Povijesnog arhiva Istre u Puli a za ovu ju je ustanovu u razdoblju između dva svjetska rata pribavio njezin voditelj Camillo De Franceschi.² Ovaj je istarski povjesničar, koji nosi najveće zasluge za nabavku i rano profesionalno čuvanje dragocjene zbirke, uz već postojeće opise, od kojih su neke ispisali prethodni vlasnici a dio i sam njihov autor, crteže

opremio dodatnim potpisima. Njihov je zadatak bio upozoriti o kojem se naselju ili pak crkvi, često točkasto naznačenoj u krajoliku, zapravo radi. On ih je također numerirao i opremio oznakama svoje ustanove, udarajući na poledini papira žig Gradske biblioteke u Puli. Naknadno pisane legende dijelom se nalaze i na poledini a ondje je otisnut i pečat na dobrom dijelu crteža, u pravilu po sredini, tako da je, zbog tankoga papira, na žalost izrazito vidljiv i na aversu. Zbirka je i danas ovijena pak-papirom, na čijem aversu je zalijepljena markica s oznakom Povijesnog arhiva Istre. Na ovitku je De Franceschi napisao naziv zbirke "Viaggio artistico attraverso l'Istria", broj crteža, kao autora je naveo Pietra Nobilea, a kao godinu nastanka 1815. Dataciji je značajni argument datiranje jednog crteža, portreta brsečkog kanonika Valčića, izvršeno rukopisom bitno drugačijim od ostalih na crtežima, koji su redom suvremeni lako prepoznatljivom De Franceschijevom, te je vjerojatno da se radi o originalnom rukopisu autora (DAR, "P. Nobile", 80).³ Na koricama je precizirana godina akvizicije pojedinih dijelova zbirke i isplaćeni iznos vlasnicima, Polesiniju 1934. godine 250 lira i Sabi 1941. godine 350 lira. Na kraju je natpisa s prednje strane ovitka De Franceschijev paraf. Standardna je veličina crteža cca 39 x 25 cm, dok su dva s piranskim motivima većega formata, 45 x 30 i 50 x 33 cm.

Osvrnimo se i na kratku povijest istraživanja i izlaganja zbirke. Riječka Moderna galerija 1966. godine priređuje izložbu dijela njezinih crteža. Tom je prigodom tiskan i skromni katalog s predgovorom Borisa Vižintina. Autor kataloga ponavljajući zabilježene godine otkupa 1934. i 1941., kao otkupljivača navodi Državni arhiv u Rijeci, koji je istina, u to vrijeme postojao, no tek kao podružnica Državnog arhiva u Trstu. Opisana oprema crteža kao i šutnja tršćanskih i riječkih inventara u pitanju zbirke, u ovoj ga tvrdnji demantiraju.⁴ Nedugo nakon riječke izložbe, dva piranska i jedan crtež Izole, u svojoj analizi urbanističkog razvoja Kopra, Izole i Pirana donosi i opsežno opisuje Stane Bernik (1968, 103, 152, 161),⁵ a nakon toga zbirka, barem što se publiciranja tiče, pada u zaborav.⁶ Tako Attilio Krizmanić vjerojatno ne zna za njeno postojanje, kada u opširnoj raspravi iz 1988. godine o komunalnoj palači u Puli, u kojoj sa

1 Na njezino postojanje osvrnuo sam se već jednom, u nerecenziranom radu koji je objavljen u prigodnom broju Archeografa Triestina posvećenom P. Nobileu. U ovom pak članku vraćam se temi donoseći i nova saznanja do kojih sam u međuvremenu došao, usp. Bradanović, 1999, 83–119. Među brojnim radovima koji istražuju život i rad P. Nobilea ističem monografiju G. Pavana, dugogodišnjeg istraživača ove tematike, usp. Pavan, 1998.

2 O djelatnosti plodnog istraživača istarske povijesti usp. Bertoša, 2005, 172. Temeljno o povijesti prikupljanja i čuvanja građe istarskog podrijetla Državnog arhiva u Rijeci vidi u: Stulli, 1980; Petrović, 1980; Crnković, Hinić, Krota, Zurak, 1980, 11–44, 55–62, 103–196.

3 To je ujedno i jedini datirani crtež u zbirci. G. Pavan potvrdio mi je istovjetnost rukopisu Nobileovih pisama koja se čuvaju u arhivu Soprintendenze per i Beni ambientali e architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia-Trieste i drugim tršćanskim arhivima. Usp. Pavan, 1998, priložene reprodukcije Nobileovih crteža s autografom, str. 414, 415, 421...

4 Vižintin, 1966. Tom je prilikom izloženo 46 crteža dok su u skromnom katalogu izložbe publicirana samo tri, Muntić, Motovun i Piran.

5 Berniku treba odati priznanje kao prvom istraživaču koji je shvatio značaj riječke zbirke "P. Nobile" u smislu njezinog korištenja pri urbanističkim analizama.

6 Na zbirku me u vrijeme mojeg konzervatorskog rada u Istri upozorio Ivan Peranić iz Državnog arhiva u Rijeci, na čemu mu se i ovoga puta srdačno zahvaljujem.

stajališta zadane teme valorizira i pulsku djelatnost Pietra Nobilea, po pitanju arhitektove ostavštine prenosi, istina s rezervom, tvrdnje Livije Rusconi iznesene u članku pod naslovom "Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola" (Krizmanić, 1988, 231–232). U rečenom članku 1926. godine objavljenom u "Archeografu Triestinu", autorica spominje izgubljene Nobileove nacрте i preostale skice pulskih spomenika datirajući ih u 1809. godinu, te svezak skica s arhitektovog puta Istrom i Dalmacijom iz 1810. godine (Rusconi, 1926, 343). Vrsni znalac Nobileovog crtačkog opusa Gino Pavan konkretizira misteriozni nestanak zbirke crteža, još uvijek ne znajući gdje se ona nalazi, citiranjem biografskog zapisa Carla Nobilea, arhitektovog potomka prema kojem je, jedan prekrasan svezak s istarskim krajolicima i portretima, neki antikvar De Marchi nepažnjom predao osobi nedostojnoj povjerenja (Pavan, 1989, 427; 1998, 392). U međuvremenu, slabo poznatu zbirku sporadično su koristili tek poneki, specijalizirani i dobro upućeni hrvatski istraživači.⁷ Na zapretenu kolekciju istarskih veduta upozorio sam 1999. godine u tršćanskom Archeografu a zatim je uslijedila i njihova prezentacija na šire koncipiranim izložbama: Iz likovne riznice Državnog arhiva u Rijeci, 2004. godine i Pietra d'Istria, 2005. godine.⁸

OPIS POJEDINIH CRTEŽA

De Franceschijeva numeracija nekad pulske a sada riječke arhivske zbirke "P. Nobile" započinje s grupom crteža pulskih spomenika. Svestrani trud koji je Nobile u svojstvu inženjera za javne radove u doba francuske a potom i austrijske uprave⁹ uložio u njihovu zaštitu, od pisanja programa, preko konkretnih prijedloga do neposrednih istraživanja, sondiranja i konzervatorskih zahvata, predstavlja u nas neopravdano zapostavljenu, pionirsku epizodu pokušaja sustavne skrbi nad spomeni-

cima kulture.¹⁰ Arhitekt u svojem prijedlogu programa zaštite pulskih spomenika antike upozorava na ograničenja i nepreciznosti dotadašnjih likovnih prikaza, kudi kolekcionarsku strast stranaca i hvali svojeg prethodnika Gian Rinalda Carlija, kao istraživača pulskog amfiteatra (Rusconi, 1926, 344).

Među crtežima Arene koji će se u bogatom nizu njezinih prikaza nametnuti dokumentarnošću funkcionalnog kadriranja segmenata ali i likovnom kvalitetom, ističu se romantične panorame, mada je sasvim jasno da nisu svi tek larpurlatiistička djela, već i konkretne studije potaknute potrebom njezina popravka.¹¹ Prva, pogled na Arenu s Kaštela preko ostataka Malog teatra u prvom planu i druga, s pogledom preko maslinika na zaljev, te istočni potez gradskih fortifikacija s naglaskom na Dvojnim vratima, vertikalom zvonika katedrale i De Villeovim kaštelom na brijegu (DAR, "P. Nobile", 1–8). Ističe se još jedna veduta s kaštela, koja u prvom planu skicozno sažima jugoistočni pravac pružanja gradskih zidina, od kompleksa Slavoluka Sergijevaca i Portarate, do ostataka trobrodne bazilikalne crkve sv. Stjepana, u osi prema crkvi sv. Mihovila na Vrhcu, naznačenoj u pozadini (DAR, "P. Nobile", 12; usp. Cassas, Lavallo, 1802, sl. 23). Iznimnu dokumentarnu vrijednost zbirke potvrđuje prikaz začelja forumskih hramova i komunalne palače, crtan iz pozicije gotovo identične jednom od prikaza iz Cassasove mape, na kojem je vidljiva jasna razlika između idealizirajućeg pristupa, opterećenog naknadnom obradom, često s dekorom kostimiranih ljudskih likova u statičnim pozama razdoblja klasicizma, i nasuprot tome, skicoznog ali i preciznog Nobileovog pristupa (DAR, "P. Nobile", 11. Usp. Cassas, Lavallo, 1802, sl. 27). Prikaz vijećnice s baroknim gradskim satom nije tako rijeđak, no pažnju na ovom crtežu privlači bilježenje izgleda pročelja crkvice sv. Marka, inače dokumentirane u tlorisu na prvoj austrijskoj izmjeri, te na dva Clerissauova crteža, ali samo detaljem dijela začelja (DAR, "P. Nobile", 9).¹²

7 Davor Velnić, arhitekt-konzervator Hrvatskog restauratorskog zavoda, polovicom devedesetih godina prošlog stoljeća koristio je crteže Pazinskog kaštela pri zaštitnom zahvatu na ovom spomeniku. Inače je slaba istraženost posljedica općenito malog broja istraživača koji su proučavali problematiku urbanističkog razvoja istarskih gradova, kao i relativno perifernog smještaja arhiva koji čuva građu u odnosu na središta djelovanja potencijalnih istraživača. Tome naprotiv, grafička građa riječkih arhivskih fondova tipa "Tehnički uredi grada Grada Rijeke" dobro je istražena i publicirana. Slabo je poznata i drugi istarska slikovna građa koja se nalazi u različitim fondovima Državnog arhiva u Rijeci a da to nije izuzetak svjedoči slično stanje istraženosti građe koja se odnosi na Rijeku a čuva se u Državnom arhivu u Trstu. Problem lakše dostupnosti građe zainteresiranim istraživačima u posljednje se vrijeme sve uspješnije rješava suradnjom između arhiva i korištenjem suvremenih metoda preslikavanja.

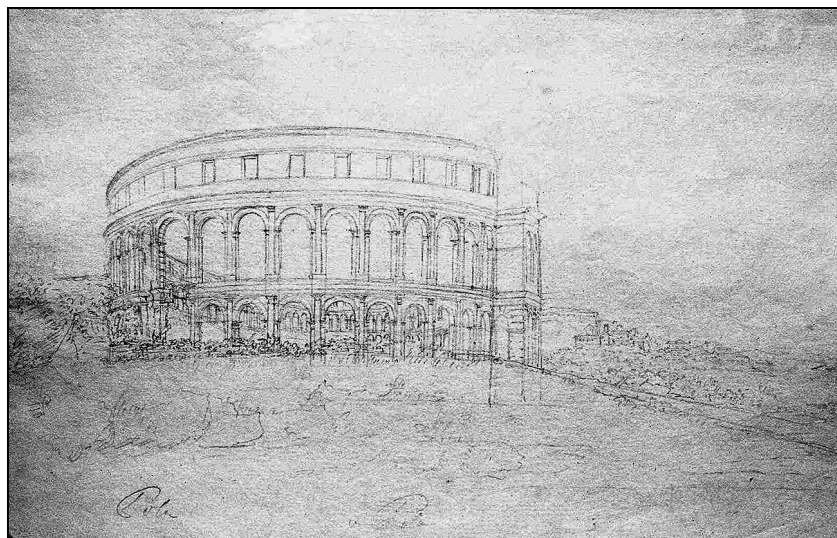
8 Bradanović, 1999; De Canziani Jakšić, 2004 (izloženi su originali a u popratnom katalogu reproducirana dva crteža, kaštela i trga u Svetvinčentu); Lago et al., 2005 (izložene reprodukcije).

9 Točnije Glavnog inženjera za izgradnju mostova i cesta Ilirskog primorja, kako glasi njegova službena titula 1810. godine, u vrijeme francuske uprave. Usp. Pavan, 1989, 384; 1998, 26.

10 O Nobileovim zaštitnim zahvatima na Augustovu hramu i komunalnoj palači te regulaciji čitavog područja vidi Krizmanić, 1988, 73, 84 (sl. 22), 155–156, 163, 229. Usp. Pavan, 1952, 129–139; 1998, 377–431, uz obilje grafičke dokumentacije, studija ali i izvedbenih projekata. Opsežnije o njegovom konzervatorskom radu uz spomenute radove L. Rusconi (1926) i G. Pavana (1989; 1998) vidi: Matijajić, 1999, 7–28. O pionirskoj ulozi Nobilea u kontekstu povijesti zaštite kulturnih dobara na sjevernom Jadranu usp. Bradanović, 2001, 133.

11 Nobile je vodio opsežne radove iskapanja unutrašnjosti Arene, konzervacije i restauracije njezinog zidnog plašta. Usp. Mlakar, 1957, 24; Pavan, 1998, 377–416 (autor donosi niz dokumenata iz tršćanskih arhiva, Nobileove naputke izvođačima ali i grafički precizno elaboriran plan sanacije i restauracije lukova). U usporedbi s ovim, "konzervatorskim elaboratima" i izvedbenom dokumentacijom jasno je da je riječka građa predstavljala arhitektov prvi, inicijalni uvid u problematiku.

12 Usp. s prikazom vijećnice u Selb, Tischbein (1842), koji, za razliku od Nobilea, donosi i njezino istočno pročelje. Clerisseau donosi Krizmanić, 1988, 79, sl. 13–14.

Sl. 1: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 3.
Fig. 1: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 3.

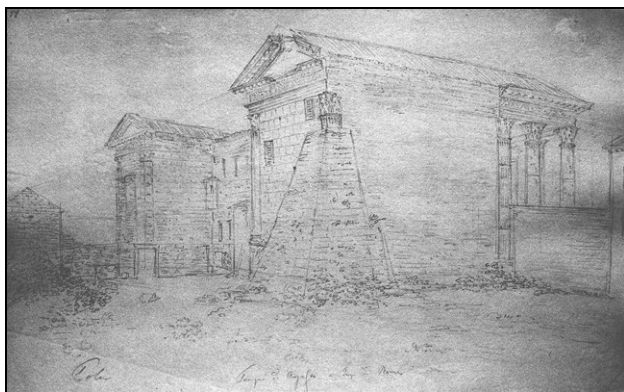
Crkva je srušena izgleda upravo u vrijeme Nobileovog zahvata konsolidacije hramova, u sklopu kojeg je u skladu s tadašnjim shvaćanjima provedena i djelomična purifikacija čitavog kompleksa. Višekratno naglašavana egzaktnost Nobileova crteža može se potvrditi i detaljem bačve u pronaosu Augustova hrama, kao dokaza tvrdnji o njegovoj tadašnjoj funkciji (DAR, "P. Nobile", 10, skladište namirnica; usp. Rusconi, 1926, 346). Analitičarima će pažnju vjerojatno privući i usko stubište položeno u os središnjih stupova pronaosa, sudeći prema kronologiji grafičke dokumentacije izvedeno negdje u vrijeme arhitektovog boravka u Puli (DAR, "P. Nobile", 10; usp. Krizmanić, 1988, 82, sl. 19; 83, sl. 19b, sl. 21; 84, sl. 22). Našim istraživačima vrlo aktualne problematike relacija kasnoantičke i ranosrednjovjekovne graditeljske baštine na istarskom tlu bit će zanimljiv prikaz kasnoantičke crkve sv. Katarine, kojem je Nobile kao povod iskoristio u pozadini tek naznačenu siluetu grada s morske strane i kojim je, čak i u Puli, smogao snage za odmak od njegovom vremenu karakteristične isključivosti favoriziranja klasične antike (DAR, "P. Nobile", 16; usp. Kandler, 1845, 121, 122; Gerber, 1912, 61–63, sl. 69; Marušić, 1967, 26, 32, 33, prilog 3, sl. 2). Arhitekt pokazuje znatan interes za fortifikacije i gradska vrata. Pažnju plijeni prvenstveno prikaz Portarate, srušene ubrzo po nastanku crteža, prikazane frontalno, upravo s pozicije zanemarene kod Cassasa i drugih, odreda koncentriranih na unutarnji dio u spoju sa Slavo-

lukom Sergijevaca. Na istom crtežu zabilježene su i gradske zidine s kulama na pravcu sjeverno od Zlatnih vrata, do mjesta na kojem mijenjaju pravac pružanja (na području stambeno-poslovne izgradnje u nizu iz kraja XIX. i prve polovine XX. stoljeća) kod crkve sv. Stjepana, čiji se ruševni ostaci izdižu u drugom planu (DAR, "P. Nobile", 13; usp. Cassas, Lavallo, 1804, sl. 20, 21, 22, 23).¹³ Crteži sačuvanih gradskih vrata, Herkulovih i još potpuno zatrpanih Dvojnih, s odbačenim dijelovima arhitrava u prvom planu, te pripadajućih fortifikacija, značajni su jer dokumentiraju stanje prije konzervatorsko-prezentacijskih zahvata XIX. i prve polovine XX. stoljeća. Za razliku od, izuzevši najranije razdoblje, relativno suzdržanih zahvata u doba austrijske uprave, talijanski su arheolozi po izvršenim istraživanjima izveli svojevrstu purifikaciju, tj. prezentaciju odabranih očuvanih slojeva na čitavom pripadajućem dijelu zidina, od Dvojnih do Herkulovih vrata (DAR, "P. Nobile", 15, 14).¹⁴

U rovinjskoj grupi crteža vrijedi se podsjetiti na neznatnost utjecaja koje na poluutočno povijesno središte vrše iduća stoljeća, za razliku od u prvoj polovici XIX. st. živnule izgradnje na pravcu od prevlake prema unutrašnjosti kopna (DAR, "P. Nobile", 17, 18, 19). Na veduti iz pravca zaravni ispred crkve sv. Eufemije prema franjevačkom samostanu, uz vjernu reprodukciju elemenata arhitektonskog oblikovanja zvonika i sjevernog perimetralnog zida rovinjske župne crkve, s perspektivno skraćenim

¹³ Nobile znatno detaljnije prikazuje gradska vrata zidine i kule, pa se na njegovom crtežu bolje uočava njihova slojevitost. Jasno je vidljivo antičko oblikovanje Zlatnih vrata i srednjovjekovna, izgledom trećentistička, nadogradnja sjeverne kule gradskih vrata. O arheološkoj stratigrafiji i modifikacijama pulskih fortifikacija, uz obilje komparativnog grafičkog materijala vidi: Matijašić i Buršić-Matijašić, 1996.

¹⁴ Usp. Caprin, 1905, 160. (uz ilustraciju Dvojnih vrata donosi vijest o čišćenju nasutog materijala 1819. godine); Mittelilungen, 1911, 182; Tamaro, 1932, 323–324, (na potonju objavu i nacrt s njom u svezi koji se čuva u planoteci Arheološkog muzeja Istre (AMI), upozorio me je Robert Matijašić na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem).

Sl. 2: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 11.

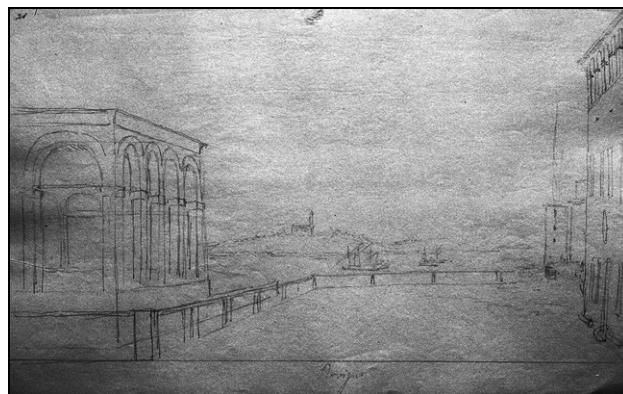
Fig. 2: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 11.

baroknim polukružnim prozorskim otvorima, Nobile djelomično prilaže i izgled pročelja sjevernog broda, koje je prethodilo sadašnjem, dovršenom tek u drugoj polovini XIX. stoljeća (DAR, "P. Nobile", 19; Horvat, Matejčić, Prijatelj, 1982, 436; Tamaro, 1893, 224). Tako se u rubu kadra naziru detalji poput kartuše nad nadvratnikom portala pobočnog broda i karakteristične barokne, dekorativne krivulje zabata pobočnog broda. Zagonetna je katnost i izostanak prizemnih lukova kuće uz Balbijev luk s gradskom kavanom u prizemlju, prigradene uz vanjsku stranu zidina, između njega i nekadašnje Pretorske palače. Odstupanja prikaza od sadašnjeg stanja, najlakše se mogu protumačiti pretpostavkom da Nobileov crtež dokumentira nedovršenu gradnju, ili je kombinacija skice tada postojećeg stanja jednokatne građevine s planiranom i izvedenom rekonstrukcijom, koja je objedinila dotadašnje prizemlje s prvim katom. Prilog takvom razmišljanju je potpuni suodnos prozorskih otvora drugog kata kuće s crteža, s onima danas postojećeg prvog kata. To su, bez sumnje, isti otvori naglašenih vijenaca, te elegantnih klasicističkih formi i proporcija, koji se u svemu podudaraju s danas postojećima, uključivši i odnos njihove visine prema Balbijevom luku. Na istom je crtežu i kompozicija poznata s niza prikaza iz doba kasne Mletačke Republike, standard na Velikoj rivi flankiran parom stupova, no na njihovim vrhovima više nije bilo skulpture lava sv. Marka a čini se ni sv. Eufemije (DAR, "P. Nobile", 20).¹⁵ Za posljednju u nizu veduta sa signaturom Rovinja, na kojoj u prvom planu dominira poput lože arkadno rastvorena građevina,

bez naznačenog krovišta, logično je pretpostaviti da se radilo o ostacima sanitetske ili kontumacijske zgrade, tj. lučke karantene koju slično, no sa sačuvanim krovom, dokumentiraju akvarelirani crteži iz kasnog mletačkog razdoblja (DAR, "P. Nobile", 21; donosi ih Budicin, 1998, 76–77, 84–85, 87).

Kastel Leone je još jedna fortifikacija koju Nobile prikazuje neposredno pred njezino rušenje. U planiranju ili odobravanju takvog zahvata, prema svojoj je funkciji, vjerojatno morao i sam sudjelovati (DAR, "P. Nobile", 37).¹⁶ Za razliku od potpuno uništene tvrđave na ulazu u Kopar, mjesna Piazza ostala je, izuzevši detalja, gotovo nedirnuta, no već je nedostajao standardac iz mletačkog razdoblja (DAR, "P. Nobile", 38). Ipak treba spomenuti podatak o dovršenju transformacije palače koja flankira zapadnu stranu koparskog gradskog trga 1821. godine, dakle neposredno nakon nastanka ovog crteža, koji još uvijek prikazuje i reljef krilatog lava sv. Marka nad portalom Armerije (Bernik, 1968, 40).¹⁷

Na crtežu nekadašnjeg piranskog mandrača i građevina koje su ga obrubljivale, čestu autorovu neposrednu vezu s motivom možemo potvrditi barem u detalju prikaza izvornog gotičkog pročelja crkve sv. Petra, koja je 1818. godine radikalno rekonstruirana prema projektu samog Nobilea (DAR, "P. Nobile", 35).¹⁸ Ranogotička općinska palača srušena 1877. godine naznačena je krajnje skicirano, naspram preciznosti njezinog prikaza na Tischbeinovoju litografiji.¹⁹ Komparacija s ovim četvrt stoljeća kas-

Sl. 3: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 21.

Fig. 3: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 21.

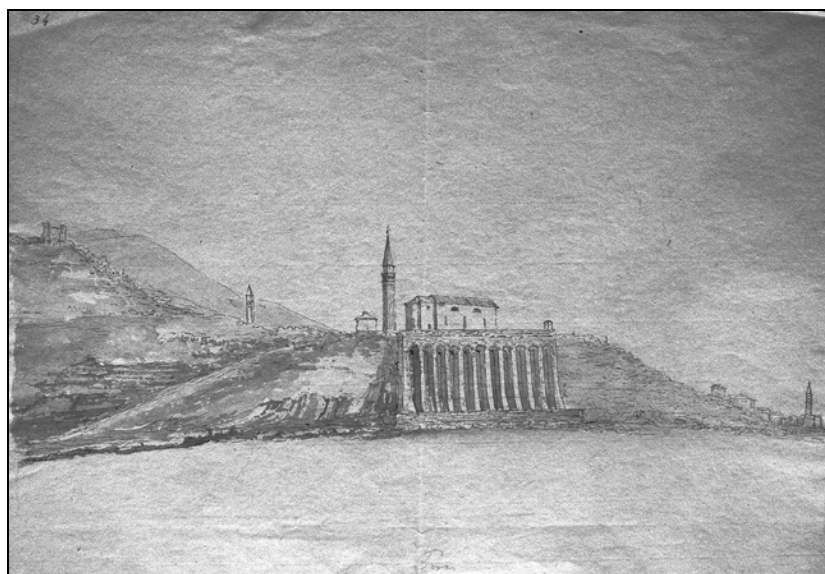
¹⁵ Usp. opsežnu analizu ove teme u urbanističkoj studiji M. Budicina, 1998, 76–77, 84–85, 87, 89.

¹⁶ Među brojnim prikazima ove tvrđave ističu se oni kod Caprina (1905, 94–95, 104–105), Semija (1975, 316, 317) i Budicina, (1998, 64–65).

¹⁷ Reljef je demontiran 1814. god. Usp. Rizzi, 1991, 185.

¹⁸ Crtež je reproduciran u Bernik, 1968, 161. Nobileov zahvat na crkvi sv. Petra analizira Sonja Ana Hoyer (1999, 325–338).

¹⁹ Iscrpnu komparativnu analizu raspoložive grafičke dokumentacije izvršio je Bernik, (1968, 162–164, na str. 163. cit. djela donosi i fotografiju vijećnice). Usp. Selb, Tischbein, 1842, 15; Caprin, 1905, 204, 205. Vijećnicu opisuje P. Kandler (1879, 45–47). O piranskoj urbanističkoj slici usp. Brglez, 2005; 1997, 139–152.

Sl. 4: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 34.

Fig. 4: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 34.

nijim izvorom, podsjeća na još jednu drastičnu intervenciju ranog klasicizma u povijesnom gradskom tkivu, zamjenu gradske lože i kuće na koju se naslanjala novom palačom "Kazine".²⁰ Veduta vanjskog oboda piranskog poluotoka s dominantom crkve sv. Jurja ujedno je i jedini crtež tušem u cjelokupnoj zbirci (DAR, "P. Nobile", 34).²¹ Svoje mjesto u zbirci našla je i do danas vrlo dobro očuvana veduta mandrača i Velikog trga u Izoli (DAR, "P. Nobile", 36).²²

Iako i porečka grupa crteža započinje panoramskim prikazom s mora (DAR, "P. Nobile", 23) odabir pojedinačnih motiva podsjeća na osnovni i razumljivi autorov interes u bilježenju prošlosti, a to je preokupacija antikom.

U Poreču Nobile pažljivo crta ostatke forumskog hrama, u situaciji gotovo nepromijenjenoj do danas, poput dijela južnog stilobata u suodnosu s romaničkom kućom. Crtež je dokumentaran ali sadrži i *genre* motiv žene koja

na rubu kadra pozira pokraj svojih kućnih vrata (DAR, "P. Nobile", 25).²³ Danas zatičemo radikalno drugačiji prizor po uklanjanju kuća izgrađenih na sjevernom stilobatu (DAR, "P. Nobile", 27).²⁴ Začelje forumskog hrama u Nobileovo vrijeme tek se nazire u temeljima zapadnih gradskih zidina (DAR, "P. Nobile", 27), što se ne može reći za ostatke tzv. Neptunovog hrama, odnosno vjerojatne forumske perimetralne adjacencije, jasno uočljive ispred sjevernog, u međuvremenu dobrim dijelom destruiranog ruba gradskih zidina, koji se danas tek prepoznaje u vezi s ostacima kule, podzidima i na pravcu sjeverno od vile Polesini (DAR, "P. Nobile", 24).²⁵ Naposljetku, Nobile u Poreču pruža i varijante svojeg viđenja rekonstrukcije forumskog i tzv. Neptunovog hrama (DAR, "P. Nobile", 29), te daje prilog nacrtima kompleksa Eufrazijane, presjek i tloris, oba skicозна i nedovršena (DAR, "P. Nobile", 28).²⁶

20 Kako na Nobileovom crtežu "Kazina" još nema karakteristični polukružni zabat koji skriva dvostrešno krovšte, moguće je da Nobile prikazuje nedovršenu zgradu. Usp. Selb, Tischbein, 1842, 15. Iscrpnije o supstituciji gradske lože "Kazinom" vidi u Bernik, 1968, 165, 171.

21 Crtež je reproduciran u Bernik (1968, 152). Usp. Mihelić, 1992, 257–286.

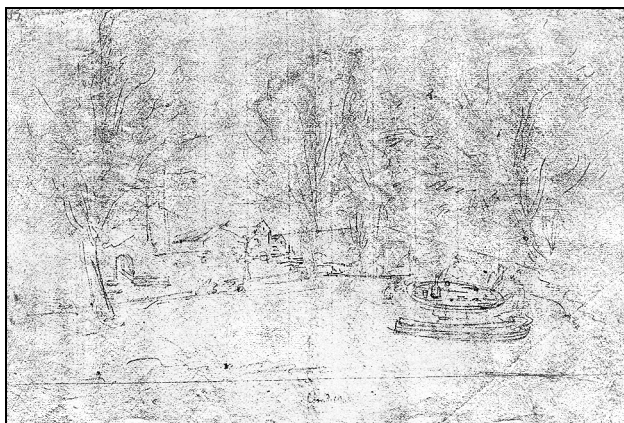
22 Reproducira u Bernik (1968, 103), s komentarom na str. 112.

23 Gotovo je na isti način srednjovjekovna kuća uz južnu stranu ostataka hrama kadrirana na fotografiji kod M. Preloga, iako on nije poznao riječku zbirku "Nobile", što samo potvrđuje da su istraživači različitih razdoblja bili preokupirani istim problemima (Prelog, 1957, 46, sl. 60).

24 Praktično isti kadar, tad još tek neznatno pročišćenijeg motiva krajem je stoljeća ponovio Caprinov ilustrator Giulio De Franceschi. Usp. Caprin, 1905, sv. I, 30.

25 Usp. krupnije kadriranu situaciju kod Caprina, 1905, sv. I, 29.

26 Samo naznačenu tlorisnu situaciju apside kapele u sjeverozapadnom uglu atrija usporedi sa Selb, Tischbein, (1842, 15), koji stanje atrija dokumentiraju nakon izvršenog ranoaustrijskog konzervatorskog zahvata. Usp. također s Prelogom, (1957, 96, 120, 187, 188). Kod porečke situacije treba spomenuti jedan crtež istočnih zidina i kula s gradskim vratima, koji sasvim podsjeća na način crtanja kakav je Nobile primjenjivao na grupi veduta koje se danas čuvaju u Rijeci. Uz cilindričnu i peterokutnu kulu s pripadajućim zidinama, na crtežu su dokumentirana i danas nepostojeća gradska vrata. H. Giacconi je analizirajući crtež pri zaštitnom zahvatu na kuli, zaključio da su ona vjerojatno dobrim dijelom bila još antičkog podrijetla (Giacconi, Matejčić, 1995). Isto potvrđuje Baldini (usp. Baldini, 1999, 87–88). Crtež bez navođenja izvora donosi D. Orlić (1997, 148).

Sl. 5: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 51.

Fig. 5: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 51.

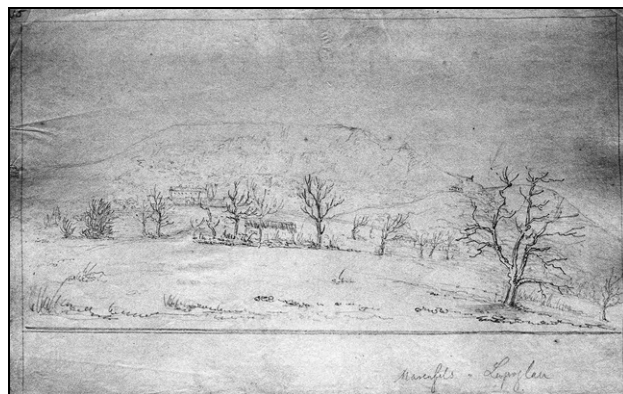
Veliki značaj ove zbirke predstavlja činjenica da za razliku od svojih prethodnika, koji putuju uzduž obala Istre krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, Nobile vođen svojim poslovnim aktivnostima, vjerojatno trasiranjem obalne ceste Kopar – Pula, možda prvi nakon poslovično nepreciznih baroknih vedutista XVII. st. prikazuje i manje gradove bez znatnijih rimskih starina. Poučno je usporediti vedutu Novigrada koju donosi Prospero Petronio, prepunu karakterističnih pojednostavljenja, naivne perspektive i pretjerivanja, s Nobileovom panoramom crtanom negdje iz pravca Brtonigle, na kojoj se usprkos znatnoj udaljenosti uočavaju točni međudodnosi grada, još uvijek strogo limitiranog srednjovjekovnim i renesansnim zidinama, nad kojim je dominirao izvorni zvonik katedrale, naspram crkava sv. Marije ispred grada i sv. Agate daleko u polju. Na rubu prvoga plana novigradske vedute, lakim su potezima olovke naznačena dva sjedeća ljudska lika i jedan koji spava okrenut leđima i ležeći na boku (DAR, "P. Nobile", 31; Petronio, 1968, 413, 414).

Vrijedi se prisjetiti i na fotografijama zabilježenog izvornog izgleda glavnog umaškog trga s nizom kuća nasuprot nedovršenog pročelja umaške župne crkve. Osobito je zanimljiva općinska palača, na kojoj Nobile vjerno prikazuje poznate detalje poput grbova, i reljefa lava sv. Marka, koji se sada nalazi na zvoniku. Na istočnom pročelju palače uočava se nepoznati detalj baroknog portala, izlaza na pobočnu terasu (DAR, "P. Nobile", 32).²⁷ Još jedan dokaz pouzdanosti podataka koje nam ponekad tek u obrisu pružaju Nobileovi potezi olovke, njegov je

crtež ulaza u Umag, na kojem u prvom planu donosi jedva vidljive konture zubaca na zidinama koje su s obje strane branile prilazni nasip, u drugom planu ostatke glavnog ulaznog tornja, a u pozadini i danas postojeću renesansnu kulu južnog poteza fortifikacija. Sve to vrijedi usporediti s jednim akvareliranim crtežom, Topografskim prikazom umaške općine iz 1765. godine, s minuciozno naslikanim detaljem snažno utvrđenog grada na poluotoku. Njegov original čuva se u Kartografskoj zbirci Državnog arhiva u Rijeci (DAR, "P. Nobile", 33).²⁸

Na prikazu Vrsara, vidljiv je izraziti rast koji je naselje doživjelo spuštajući se u XIX. stoljeću prema moru. Umjesto crkve i zvonika nastalih u XX. st., nad gradom dominiraju tada još postojeća kruništa biskupskog ljetnikovca, kaštela Vergottini. Crkva sv. Antuna s lopicom, ispred gradskih zidina, danas je potpuno uklopljena u gusto građeno tkivo podgrađa, a na kompleksu crkve sv. Marije, u međuvremenu je došlo do urušavanja dijela franjevačkog samostana. Zanimljivo je, da se pozicija s koje je jedino moguća prikazana vizura, nalazi točno na lukobranu iz XIX. stoljeća, pa je i ovdje realno pretpostaviti da je Nobile crtao prilikom nadzora radova ili nekih sličnih aktivnosti (DAR, "P. Nobile", 22).

Za razliku od Vrsara, Bale su do danas i u vizuri s ceste ispod naselja, kao i u prikazu trga s gradskim vratima i kaštelom Soardo-Bembo, gotovo potpuno nepromijenjene. Jedino je gotička gradska vijećnica, čija je bočna fasada vidljiva na crtežu trga, naknadno doživjela radikalnu rekonstrukciju u neogotičkim formama (DAR, "P. Nobile", 42, 43).

Sl. 6: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 55.

Fig. 6: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 55.

²⁷ Fotografiju porušenih zgrada donosi Martinello, 1964, 24. Prisjećanje je i prilog kritici sadašnjeg prevelikog rastvorenog platoa u centru poluotoka, bez adekvatnog prijelaza i spoja s gotičko-renesansnim dijelom povijesnog središta naselja.

²⁸ Detalj je publiciran u precrtu kod Martinella (1964, 15), bez navođenja izvora. Isti, je preuzeo i R. Cigui (1994, 245). Originalna karta je u riječki Državni arhiv vjerojatno dospjela s ostavštinom De Franceschijevih iz Segeta.

Sl. 7: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 38.
Fig. 7: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 38.

Pogled na Vodnjan i začelje tada tek dovršene crkve sv. Blaža, s tek naznačenom vertikalom zvonika u izgradnji zabilježen je iz lopice jedne crkve. Prema obrisima grada i vidljivom dijelu pročelja građevine to može biti crkva sv. Franje uz cestu prema Balama. Ipak, zbunjuje nedostatak tragova lopice ispred pročelja ove ruševne romaničke crkve (DAR, "P. Nobile", 41; usp. Tamaro, 1893, 578, 587).

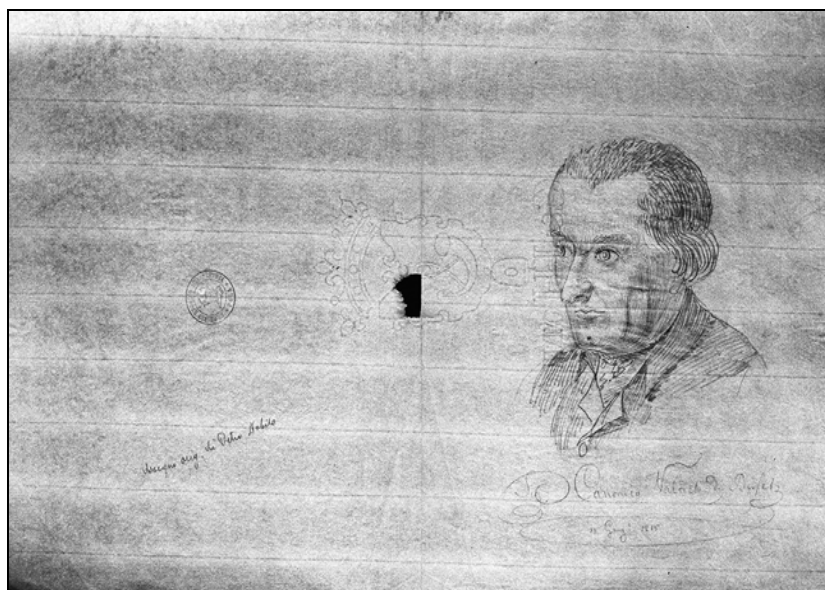
Na primjeru Svetvinčenta još jednom se možemo uvjeriti u pouzdanost podataka koje otkrivaju Nobileove skice, iako je u njih ponekad teško povjerovati, jer današnja situacija prikazuje nešto drugačiju sliku. Tako na prvi pogled slika naselja do detalja odgovara današnjoj situaciji, no uočavaju se i neke razlike. Gradska loža danas ima trostrešni a ne dvostrešni krov, a lukovi obiju kolonada tjemena su iznivelirani. Nobile, kao i Tischbein tridesetak godina kasnije, nad nosačima prema trgu prikazuje krovšte postavljeno podrožnom gredom na uzdužne udvojene drvene konzole nad kapitelima. Dakle, na tom pročelju loža nije imala arkaturu, već je ona posljedica nekog kasnijeg restauratorskog zahvata. Vrijedan je detalj ukrasnih gibelina glavnog tornja kaštela Grimani, kojih kod Tischbeina već nema. Komparativna analiza upućuje i na promjene završnog kata glavnog tornja (DAR, "P. Nobile", 44). S vremenom propali detalji kaštela, poput stubišta s balustradom koje vodi na šetnicu i visokih štala sa sjenicima i vanjskim stubištima, uzduž unutarnjih zidova, koji su koncem prošlog stoljeća i fotografski dokumentirani, danas se osjećaju u jasnim preostalim tragovima kosine nasipa, zidnih konzola i rupa za grede. Svi su tornjevi kaštela tada bili prekriveni krovovima (DAR, "P. Nobile", 45).

U Kanfanaru Nobile crta pogled na naselje iz lopice neke crkve, zatim, zvonik, pročelje župne crkve i nekoliko kuća s druge strane ceste. Nezaobilazni Dvigrad prikazan je samo kao mrlja u krajoliku (DAR, "P. Nobile", 46, 47, 48).

Lupoglavskom je kaštelu u XIX. stoljeću uz plašt istočnih zidina prigradnja štala a tek nakon Drugog svjetskog rata pretrpio je veću devastaciju rušenjem glavnog portala s grbom a zatim nedavno adaptacijom za stambene potrebe i povećanjem gabarita dotadašnje štale, dok su ostali dijelovi, istina ruševni, opstali nedirnuti od vremena Nobilea. Zanimljiva je već u njegovo vrijeme izvršena adaptacija jugoistočne kule za stanovanje (DAR, "P. Nobile", 56).²⁹ U širem zahvatu arhitekt je naznačio i poziciju ostataka starog kaštela na brijevu, s crkvom sv. Stjepana u podgrađu, prikaz kojih nam nešto manje od dva stoljeća ranije donosi i Valvasor (DAR, "P. Nobile", 55; Valvasor, 1689, 355).

Sjeverni trakt Pazinskog kaštela u vlas je isti kao i u vrijeme kada ga crta Nobile, osim nadogradnje koju je naznačio isključivo nad zapadnim, ne i nad sjevernim potezom vanjske šetnice uzduž kruništa zidina. Obrambeni opkopi su u njegovo vrijeme već zatrpani, a u međuvremenu je srušeno predziđe ispred ulaza u kaštel. Nobile u drugom planu lakim potezima skicira zvonik i pročelje župne crkve sv. Nikole, na koje je pogled danas zastrt novogradnjom (DAR, "P. Nobile", 53). Zgrada internata Hrvatske gimnazije početkom je XX. stoljeća zastrla vizuru s trga ispred franjevačke crkve prema novim pazinskim četvrtima. Klasicistički spomenik podignut u vrijeme nastanka crteža, uklonjen je poslije Prvog svjetskog rata. Is-

²⁹ Detaljnu deskripciju mijena novog lupoglavskog kaštela omogućila mi je upravo građa riječkog arhivskog fonda, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre. Usp. Bradanović, 2006, 183–194.

Sl. 8: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 80.

Fig. 8: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 80.

pod baroknog polukružnog prozora na pročelju franjevačke crkve Marijina Pohoda pažnju će privući par danas nevidljivih (gotičkih?) prozora ili pak niša za kipove, kao i karakteristična barokna lukovica zvonika, umjesto današnje piramide (DAR, "P. Nobile", 54). Nezaobilazan je bio i prikaz Pazinske jame (DAR, "P. Nobile", 52).

Serija labinskih crteža započinje s uobičajenom panoramom utvrđenog grada na uzvisini (DAR, "P. Nobile", 70). S manjim preinakama sačuvani su svi osnovni elementi dani na prikazu crtanom s padine ispod crkve sv. Antuna, prema baroknom nizu kuća izraslom na perimetru gradskih zidina. Direktna vizura s donje strane prilazne ceste zastrta je izgradnjom tridesetih godina ovog stoljeća (DAR, "P. Nobile", 71). Na danas tek djelomično očuvanom renesansnom, vanjskom obrambenom zidu a ispred glavnih vrata sv. Flora, koja su očuvana na crti unutarnjih, izvorno srednjovjekovnih zidina, Nobile bilježi i izgled vanjskih gradskih vrata, od kojih je danas preostao samo donji dio lijevog dovratnika s bazom. Čitav sklop kuća u drugom planu još jasnije otkriva svoje temeljenje na srednjovjekovnim gradskim zidinama, dok je satni toranj u međuvremenu dobio klasicističku obradu s kupolom. Renesansna kula i nova, barokna gradska loža, sačuvane su u neizmijenjenom obliku (DAR, "P. Nobile", 72). Uz krševite padine uokolo ceste za Rabac, s morem u stražnjem planu, prikazana je i zrcalna slika, rabačka uvala sa siluetom Labina u pozadini. U neizbježnoj komparaciji s današnjim stanjem, to je ujedno i primjer u međuvremenu potpuno izmijenjenog krajolika (DAR, "P. Nobile", 73, 74). Pogled na Plomin s masivom Učke u pozadini, crtan s ceste, iz pravca Labina, markirao je kao točke u podnožju brijega, pristanište s usidrenim jedrenjacima i

nedavno srušeni kompleks vile Depangher, koji se nalazio na poziciji sadašnjeg deponija termoelektrane (DAR, "P. Nobile", 75). Do danas nepokvarenu vizuru zapadnog poteza plominskih fortifikacija, s kulom koja je branila ulaz u grad, župnom crkvom kao sastavnim dijelom gradskog obrambenog sustava, zvonikom župne crkve i zvonikom crkve sv. Jurja "starog", Nobile skicira iz hladovine i danas dijelom postojećih ruševnih vodenica ispod grada (DAR, "P. Nobile", 76). Pogled na velikim dijelom očuvan jugozapadni potez zidina iznad Zaljeva, s ugaonom, pravokutnom, mletačkom kulom, pročelja razdijeljenog oblim renesansnim vijencem, na kojoj se nalazio reljef krilatog lava sv. Marka i dominantama dva crkvena tornja, pokvarila je recentna izgradnja u neposrednoj blizini. Srušen je i dio starijeg, dijelom unutarnjeg prstena zidina, iznad malog romaničkog portala koji se nazire na prikazu, dok je sam, sada zazidani portal pokraj kojeg danas prolazi obodni put, sačuvan, kao i donji dio pripadajućih zidina iskorisćenih za vrtni podzid (DAR, "P. Nobile", 77).

Masivna pravokutna kula skošenoga podnožja pred ulazom u Mošćenice, već je u Nobileovo vrijeme doživjela adaptaciju, koja je nastavljena i naknadno, kroz XIX. stoljeće, probijanjem prizemnih i novih, većih otvora prvog kata. Osnovni motiv crteža u stvari je bogata krošnja nedavno posječenog kestena u čijoj se pozadini nazire barokna loža (DAR, "P. Nobile", 79).

Tinjan s lako prepoznatljivim baroknim pročeljem župne crkve i još prepoznatljivijim zvonikom, tambura bez završne piramide, jedan od pisaca opisa pod crtežima proglašava Kringom. Zidine su bile već djelomično porušene, osobito probijanjem novog, širokog prilaza prema glavnom trgu ispred crkvenog pročelja. Nobile na dva

crteža potvrđuje bitan dio shematskog prikaza Tinjana iz Valvasorove knjige, a to je u njegovo vrijeme još uvijek očuvana srednjovjekovna, pravokutna prohodna kula nad nekadašnjim glavnim ulazom u grad. Od kule je danas preostao samo zidić u parapetnoj visini (DAR, "P. Nobile", 50). I danas postojeći županov stol pred ulazom u Tinjan poslužio je kao mjesto odmora i okrijepe umornih Nobileovih suputnika (DAR, "P. Nobile", 51).

Prava je veduta Kringe ispravno potpisana. Središte današnjeg naselja već je tada uglavnom bilo definirano. Prepoznaje se sadašnja župna crkva sv. Petra i Pavla te crkvice sv. Ane. Iako se naselje još nije bilo proširilo izvan ograničenog prostora uzvisine, ipak komparacije s ranijim prikazima kod Valvasora i P. Petronija pokazuju značajne promjene. U pozadini Nobile crta konturu zvonika Sv. Petra u šumi (DAR, "P. Nobile", 49; Valvasor, 1689, 318; Petronio, 1968, 239).

Kada spomenemo pogreške u legendiranju, tj. opise ispod crteža koji vjerojatno potječu od vlasnika zbirke iz prve polovice XX. stoljeća, treba istaći da mjesto proglašeno Vranjom sasvim sigurno to nije (DAR, "P. Nobile", 57). Ne može se osporiti, no zasad ni sa sigurnošću potvrditi, ispravnost legendiranja Muntića, zastupljenog s nekoliko kuća bez prepoznatljivijeg naglaska (DAR, "P. Nobile", 58).

Prikaz središta Vižinade, sa nedavno srušenom vijećnicom i palačom pokraj cisterne, upozorava na stupanj uništenja i devastacija, koje su se uglavnom odvijale u drugoj polovici XX. stoljeća. Uz baroknu cisternu, očito središnji motiv prikaza, posebno su naglašeni klesanci gotičko-renesansnog dijela zidnog sloga kuće s reljefom mletačkog krilatog lava. Izvorno je ona očito imala javnu funkciju. Koncem prošlog stoljeća radikalno je nadograđena ali je još uvijek, barem u tragovima, uspjela očuvati i danas prepoznatljive stilske detalje kojima se posebno posvetio Nobile. Na njoj je danas vidljiva zazidana renesansna bifora, koja je u vrijeme Nobilea vjerojatno bila prežbukana (DAR, "P. Nobile", 64).

U Motovunu je samo naznačena danas nepostojeća katna prigradnja raščlanjena stupovima, na poziciji s unutarnje strane gradskih vrata. Ostaci renesansnog pročelja u međuvremenu pregrađene kuće do zvonika nedavno su prezentirani, dok se na pročelju prema trgu izvorno romaničkog kaštela, već u Nobileovo vrijeme ne primjećuju arhitektonski detalji primarnog građevnog sloja (DAR, "P. Nobile", 61).

Vješto komponirajući prikaze utvrđenih gradova na uzvisinama s ljepotama krajolika i konturama figura svojih suputnika, najčešće prikazanih kako u dokolici lješkare zavaljeni uz neko deblo, Nobile se nizom crteža udaljava

od egzaktnosti arhitektonskog pogleda na svijet, nostalgичnim ugođajem anticipirajući duh nadolazeće epohe romantizma. Osjećaju se i odjeci njegovog rimskog školovanja, osobito studija kompozicije Poussinovih arkadijskih krajolika.³⁰ Čini se da je u osnovi takvih prikaza bila svijest o potrebi dokumentiranja slike vremena koje prolazi, iako su dobrim dijelom upravo ovi motivi uspjeli nekim čudom ostati gotovo netaknuti, pretvorivši se u najznačajniju baštinu istarskog poluotoka. Među ovim tipom crteža osobito prednjače krajolici s tvrdim gradovima nad Mirmom, a naglasak je pritom na Motovunu, prikazanom iz različitih pozicija i u različitim kombinacijama (DAR, "P. Nobile", 59, 60, 63, 65). Ljepota krajolika također je povod prikazu Istarskih Toplica (DAR, "P. Nobile", 62). Buje su, crtane iz pravca Grožnjana, u potpunosti zadržale osnovnu konturu utvrđenog grada na brijegu, s prepoznatljivim odnosom vertikalna zvonika župne crkve sv. Servula i crkve sv. Marije od Milosrđa (DAR, "P. Nobile", 66). U dnu Tarske vale već je postojala usamljena kuća a kroz protekla se stoljeća gotovo ništa nije ni promijenilo (DAR, "P. Nobile", 30). Kaštelu kod Buja naziru se nešto očuvanije zidine i krovišta kuća, dok uz crkvu sv. Sabe u podnožju brijega još nije bio izgrađen odvojeni zvonik (DAR, "P. Nobile", 67). Predstavnicima ove grupe crteža su i dva potpisana kao Belle Grotte a na jednom od njih se u pozadini raspoznaje Kaštel kod Buja (DAR, "P. Nobile", 68, 69). Ove impresije istarskim krajolikom, koje nisu u funkciji arhitektonskih studija, predstavljaju, likovno vjerojatno najznačajniji dio ukupnog Nobileovog crtačkog opusa.

Krivudavo putovanje simbolično valja privesti kraju, početnom i završnom točkom, Miljem i njihovim zidinama, te prikazom tamošnjeg pristaništa, koje je također do danas potpuno očuvalo tadašnje konture (DAR, "P. Nobile", 39, 40) i Lovranom, uz karakteristično zapažanje o današnjem lukobranu lovranske lučice već prikazanom kod Nobilea, i pretpostavkom koja iz toga slijedi, da je imao udjela i u ovoj gradnji. Nadalje, usporedba Nobileovog crteža lovranske luke s Valvasorovom grafikom iz suprotnog kuta, korisna zbog usporedbe sasvim različitih pristaništa, također omogućava precizniju rekonstrukciju obrisa na crtežu s početka XIX st. Tako se potvrđuje da je u Nobileovo vrijeme, uz i danas očuvanu crkvu sv. Trojstva, na obali još uvijek stajala i crkva sv. Sebastijana. Dobro su nam dokumentirane i lovranske zidine iznad pristaništa, s vratima i kulom Stubica (DAR, "P. Nobile", 78; Valvasor, 1689, 346).

U Premanturi je Nobile već u doba nastajanja crteža razmišljao i o izgradnji svjetionika Porer, koji će doduše ostvariti tek njegov učenik Giuseppe Sforzi.³¹ Nije slu-

30 Utjecaj Nicolasa Poussina zapaža i Fabiani (1980, 789). Suputnici su možda barun de Humbracht i gospoda Balzano, Balesin i Sandri koji su mu 1815. godine pomagali oko projekta ceste Kopar-Pula. Usp. Pavan, 1998, 31.

31 Opsežnije o Nobileovim projektima svjetionika vidi u Pavan, (1998, 45, i reprodukcije studija svjetionika 262–269). Usp. Bradanović, 2003, 491–499.

čajno da jednog od likova s crteža, rukopis koji je vjerojatno suvremen njihovom nastanku otkriva kao lučkog kapetana (DAR, "P. Nobile", 81).³² Grupni portret obitelji Mezolić vjerojatno će biti zanimljiv etnolozima, jer su portretirani odjeveni u pučku nošnju (DAR, "P. Nobile", 82).

ZAKLJUČCI

I iz ovog se opisa cjelokupne riječke zbirke "P. Nobile" mogu prepoznavati određene zakonitosti. Tako se i bez arhivskih istraživanja može zapaziti da za svoje vrijeme krupna infrastrukturna ostvarenja, pogotovo izgradnja cesta i lučke infrastrukture, na koja nailazimo slijedeći trag Nobileovih crteža, dijelom negiraju sliku o larpulatiističkom putovanju očuvanu u samom nazivu zbirke. Zasad, također možemo pretpostavljati da je zbirka mogla nastati u relativno kratkom vremenu, što se može zaključiti po relativnoj ujednačenosti kvalitete i formata papira, kao i vrsti korištene olovke, sudeći prema detaljima crteža dobrim dijelom u vremenu nakon definitivne uspostave austrijske vlasti u Istri, što osnovom poznatih biografskih podataka o autoru, vrijeme nastanka sužava na razdoblje od 1813. do 1818. godine. Dio je crteža mogao nastati i ranije, možda u vrijeme njegovih boravaka u Istri, 1809. i 1810. godine. Na crtežima se primjećuju odjeci autorovog školovanja na rimskoj Akademiji sv. Luke, od proučavanja Poussinovog i Lorrainovog stvaralaštva, preko studija Piranesija i drugih koji su u to doba bili opsjednuti antičkim ruševinama, do utjecaja talijanskih vedutista XVIII. stoljeća. Odmakom od isključivog interesa za antičke starine, zbirka crteža tematski anticipira epohu romantizma.

Uz razmišljanja o mogućem arhitektovom autorstvu pojedinih građevina, treba podsjetiti na povijesno značenje Nobileovog projekta i izgradnje za svoje vrijeme najmodernijeg svjetionika na Sredozemlju i prvog modernog svjetionika na istočnoj obali Jadrana, u Savudriji 1817. godine. Svakako treba otvoriti raspravu o još nekim, pretpostavljenim ostvarenjima Nobilea u Istri. Pritom bi valjalo provjeriti dostupne podatke za neke piranske i rovinjske klasicističke palače, koje sasvim podsjećaju na Nobileova tršćanska ostvarenja poput kuće "Fontana". Ne valja pretjerivati u takvim pojed-

nostavljenim usporedbama, pogotovo s obzirom na arhitektove pedagoški rad, sljedbenike, kao i čitav krug tršćanskih klasicističkih graditelja. Što se tiče župne crkve u Višnjaju, dovršene 1833. godine, stilska jasnoća i "schinkelijanska" snaga pročelja u formi pronaosa grčkog hrama, ovdje je, na tlu Istre, mogla proizaći samo iz nadahnuća opusom P. Nobilea, kao pobornika Winckelmannove, "progrčke" neoklasicističke struje. Na slične odjeke Nobilea i tršćanske neoklasicističke graditeljske škole nailazimo i drugdje u Istri, više u primorskim gradovima ali i u unutrašnjosti, pogotovo na ambicioznije zamišljenim crkvama, poput spomenute u Višnjaju ili one u Vižinadi.

Vratimo li se arhitektovoj djelatnosti na polju zaštite spomenika, podsjećajući da se ne radi o hobiu, već o profesionalnom zaduženju inženjera javnih radova, ali i posebno izraženom zanimanju, koje je uključivalo nadzor nad širokim spektrom poslova od arheoloških istraživanja u Trstu i Akvileji do sanacijsko-prezentacijskih radova na pulskoj Areni i Augustovom hramu, sve prema tada naj-suvremenijim metodama, jer ne zaboravimo Nobile je učenik jednog Valadiera, učit će zapostavljenost njegovog pionirskog konzervatorskog rada u našim krajevima.³³ On se nije temeljio samo na arhitektovom rimskom iskustvu, već i na cjelokupnom kulturnom ozračju Trsta s početka XIX. stoljeća, probuđenom interesu za starine, u kojem su vodeću ulogu uz Nobilea imali djelatnost A. Canove i D. Rossetija te utjecaj Winckelmannovog djela.

Zbirka crteža koja se čuva u riječkom arhivu, prvenstveno je zbog primijenjenog načina i tehnike, a radi se o terenskim skicama bez uljepšavanja i naknadnih dorada po sjećanju, od velike važnosti za današnje istraživače, jer Nobile je prvi autor istarskih veduta u čijim prikazima nema idealizacije, koja bi išla na štetu realnog prikaza arhitekture. Zanimljiva je i sa stajališta povijesti arhitekture, jer Nobilea kao klasicističkog arhitekta predstavlja u ponešto drugačijem svijetlu. Zbirka je dragocjeno vrelo za komparativne analize povijesne grafičke dokumentacije i postojećeg stanja graditeljskog fonda istarskih gradova, te podsjeća na mogućnost novih arhivskih priloga poznavanju naše urbanističke baštine, kao i na znanstvenu potrebu sustavnijeg publiciranja ovog tipa arhivske

32 Ovo je ujedno i jedina zapaženija pojava takvog rukopisa, uz spomenutu na datiranom portretu brsečkog kanonika Valčića.

33 1809. godine poduzeo je studijsko putovanje u Istru a sljedeće je godine opet bio u Istri, ali i u Dalmaciji. Pavan i Matijašić spominju njegove splitske crteže koji se čuvaju u tršćanskoj Soprintendenzi. Već 1813. godine francuskim je vlastima predložio opsežni program zaštite arhitektonskih starina Ilirije. Interes za pitanja obnove spomenika Nobilea ne napušta ni u kasnim godinama njegovog života, pa tako 1846. i sljedeće 1847. godine savjetuje svojeg učenika Bionija pri obnovi šibenske katedrale. Vidi: Pavan, 1989, 411–412; 1998, 25–26, 62, 63; Matijašić, 1999, 12–21. Nobileova je profesionalna konzervatorska djelatnost, istina, pomalo u koliziji s njegovim drugim funkcijama, no podsjetimo se, započela je desetljećima ranije od iscrpno valorizirane aktivnosti Vicka Andrića u Splitu (o Andriću, usp. Kečkemet, 1993). Iz građe tršćanskih arhiva jasno je da je konzervatorski aspekt Nobileove djelatnosti konceptijski već zarana zaokružen, jer obuhvaća teorijske postavke, izradu programa a zatim i istraživanja, te po odlasku u Beč, niz pisanih praktičnih naputaka izvođačima. U slučajevima radova na pulskoj Areni i Augustovom hramu, uz brojne su prethodne studije sačuvani Nobileovi izvedbeni projekti, prema kojima su se i odvijali zaštitni zahvati.

građe.³⁴ Istra koju na svojim službenim putovanjima bilježi Nobile u stvari je Istra prošlosti, koja upravo u njegovo vrijeme i s njim započinje iskorak iz srednjovjekovnih zidina. Zbirka je zanimljiva i u širem povijes-

nom kontekstu, kao dokument specifičnog razdoblja punog nametanja Trsta kao kulturnog, upravnog i gospodarskog središta sjevernog Jadrana.

THE "PIETRO NOBILE" COLLECTION FROM THE NATIONAL ARCHIVES IN RIJEKA AS A SOURCE FOR RESEARCH OF THE APPEARANCE OF ISTRIA VILLAGES AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Marijan BRADANOVIĆ

University of Rijeka, Faculty of Arts, Department of Art History, HR-51000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

SUMMARY

This article contains an analysis of a collection of drawings representing motifs from Istria. They were drawn by the renowned architect Pietro Nobile from Trieste and are kept in the National Archives in Rijeka. The history of the collection is described – it had been discovered, bought and catalogued between the Two Wars by Camillo De Franceschi, a historian, librarian and archivist from Pula. After World War II the collection has been kept in the National Archives in Rijeka. The collection consists of 79 drawings of vistas and landscapes and three portraits. It was dated on the grounds of a contemporary inscription from the year 1815 on the portrait of canon Valčić from Brseč, yet some of the drawings were certainly created somewhat earlier. The drawings are marked by their sketchy and explicitly realistic manner, and differ from their contemporary depictions of Istrian towns, where realistic qualities were lost during subsequent treatment. Previously unknown details of the urban scheme of Istrian towns are described, which have been lost in the intervening period, including some, for which these drawings represent the only illustration. Like his predecessors Nobile too is primarily interested in documenting monuments from the Antiquity, yet his work exhibits a broader interest in antiques, an anticipation of the forthcoming period of Romanticism. Among the numerous vistas from Pula, providing a more precise set of information than any other source known so far, there is an outstanding depiction of the exterior side of the Golden Gate with a segment of the city walls and a tower in the northern direction. The vistas from Rovinj, including drawings of a part of the front façade of the St. Euphemia parish, a pedestal with side columns and the remains of the harbour quarantine on the Rovinj waterfront are of special interest. The drawing of the main town square in Koper, including a detail of the façade of the Armeria building and one of the original front façade of the church of St. Peter in Piran are noteworthy as well. Among the motifs from Poreč the forum temple stands out and an illustration of its back façade with Medieval walls in the elevation is considered to be a rarity. Vistas from rarely depicted towns represent an even more valuable source of information, especially the drawing with a fortified causeway in front of the inner town walls of Umag and the drawings of the main entrance to Labin and Tinjan depicting a tower with a passage, erected over the main city entrance. The towns Bale, Plomin, Motovun, Svetvinčenat and the castels in Pazin and Lupoglavlje have been found to remain virtually unchanged. The veracity of depictions is proven by a parallel survey of

34 Pogotovo u sadašnjem trenutku, kada se otvorila mogućnost daleko šireg uvida, jer je uz već dobro poznate grupe povijesnih veduta naših naselja, poput onih pomorsko-putopisnih i kartografskih (npr. B. von Breydenbach, A. Degli Oddi), vedutista baroka i romantizma (npr. ilustratori Valvasorovog djela, Selb-Tischbein) postao pristupačan i čitav niz kvalitetno reproduciranih planova i projekata iz razdoblja kasnije mletačke uprave (posebno zahvaljujući Budicinovoj sintezi iz 1998. godine). Posljednjih se godina u istraživanjima sve češće i već rutinski primjenjuje Zbirci "P. Nobile" izrazito kompatibilan Katastar Franje I. S obzirom na vrijeme postanka Zbirci se, u kombinaciji s drugim grafičkim vrelima može pristupiti sa stajališta gospodarske povijesti u suodnosu s urbanističkim razvitkom kako to, primjerice, A. Panjek radi na primjeru Trsta (usp. Panjek, 2006). Tu je i lijepi broj novih znanstvenih monografija koje istražuju i arhitektonska te urbanistička pitanja poput: Dioecesis Justinopolitana (Štefanac, ed., 2000 – prilozi S. Bernika i N. Grujić) ali i korisnih popularno-znanstvenih djela poput Foscanovih studija (1992; 2003). Ne treba zaboraviti brojne mjesne monografije koje donose obilje povijesnog slikovnog materijala poput Orlićeve Srdačno Vaš Poreč iz 1997. godine, veće fototeke poput one Konzervatorskog odjela u Rijeci ili Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, sve više materijala na internetu, ali i obilje još neobjavljene ili pak davno i prema današnjim standardima nezadovoljavajuće reproducirane arhivske građe (zadržimo se, ovoga puta, samo na slikovnoj građi, ne otvarajući problem pisanih vrela). Pri korištenju riječke zbirke "P. Nobile" izražen je problem zaštite osjetljivog papira, mjestimično potpuno izbljediteljnih poteza olovke.

available graphic art material and through field research. Apart from possessing great artistic value this collection represents one of the most comprehensive graphic art sources of information concerning old Istrian towns from the first half of the 19th century. Despite this fact it has only received modest attention of researchers, so let this be a reminder and an appeal for further comparative analysis of the drawings and evaluation of architectural and conservational endeavours of Pietro Nobile in Istria.

Key words: Pietro Nobile, Istria, vistas, historical source, urban planning, architecture

LITERATURA I IZVORI

DAR – Državni arhiv u Rijeci (DAR), zbirka "P. Nobile", fond Obitelj de Franceschi iz Šegeta, Kartografska zbirka, fond Zemaljski sabor Markgrofovije Istre.

DAR, "P. Nobile", 1–82 – Državni arhiv u Rijeci (DAR), Zbirka "P. Nobile" ("P. Nobile"), crteži od broja 1 do 82.

AMI – Arheološki muzej Istre (AMI), Rilievo scavi Viale Carrara, planoteka.

Baldini, M. (1999): Parentium – Contributi alla lettura della cronologia urbana e l'episodio romano del martirio di S. Mauro. Atti Centro di ricerche storiche Rovigno, XXIX. Trieste–Rovigno, Unione Italiana (Fiume), Università Popolare di Trieste.

Bernik, S. (1968): Organizem slovenskih obmorskih mest, Koper, Izola, Piran. Ljubljana – Piran, Mladinska knjiga – Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.

Bernik, S. (2000): Urbanesimo nel gotico a Capodistria, Isola e Pirano. U: Štefanac, S (ed.): Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo Regionale di Capodistria, 38–51.

Bertoša, M. (2005): De Franceschi, Camillo. U: Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod M. Krleža, 172.

Bradanović, M. (1999): Viaggio artistico attraverso l'Istria di Pietro Nobile. Archeografo Triestino, ser. IV, vol. LIX. Trieste, 83–119.

Bradanović, M. (2001): Tradicija osnutak i djelovanje konzervatorske službe u Rijeci. Sv. Vid, VI. Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 127–145.

Bradanović, M. (2003): Istočnojadranski svjetionici (postanak, korijeni oblikovanja). U: Industrijska baština, zbornik. Rijeka, PRO Torpedo Rijeka, 491–499.

Bradanović, M. (2006): Nekoliko primjera ladanja mletačke i austrijske Istre. U: Kultura ladanja: Zbornik dana Cvita Fiskovića, I. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 183–194.

Brglez Uranjek, A. (1997): Nepremična posest v Piranu ob koncu 16. stoletja – Primerjalna ocena urbane po-

dobe Pirana ob koncu srednjega in v začetku novega veka. Annales – Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 10/97. Koper, 139–152.

Brglez, A. (2005): Zrno soli za imperij : Piran 1579–1609 : materialna dediščina in kultura mesta. Koper, Založba Annales.

Budicin, M. (1998): Aspetti storico-urbani nell'Istria Veneta. Trieste – Rovigno, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste – Archivio di Stato di Venezia.

Caprin, G. (1905): L'Istria nobilissima, I. Trieste, Libreria F. H. Schimppff.

Cassas, L. F., Lavallée, J. (1802): Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie. Paris, Vilain.

Cigui, R. (1994): Contributo all' araldica di Umago. Atti Centro di ricerche Storiche – Rovigno, sv. XXIV. Trieste – Rovigno, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste.

Crnković, N., Hinić, M., Krota, I., Zurak, I. (1980): Arhivski fondovi i zbirke u Historijskom arhivu Rijeka, Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka.

De Canziani Jakšić, T. (2004): Iz likovne riznice Državnog arhiva u Rijeci. Rijeka, Državni arhiv u Rijeci.

Fabiani, R. (1980): L'architetto Pietro Nobile, Arte in Friuli, Arte a Trieste, 4. Trieste, Edizioni della Laguna.

Forlati Tamaro, B. (1932): Cenni preliminari sulle recenti scoperte archeologiche a Pola e Trieste. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 44. Parenzo – Trieste, 323–324.

Foscan, L. (1992): I castelli medioevali dell'Istria. Trieste, Italo Svevo.

Foscan, L. (2003): Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria. Rovigno – Trieste, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste.

Giaconi, H., Matejčić, I. (1995): Konzervatorska podloga prostora uz istočni gradski bedem u Poreču (elaborat). Rijeka, MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci.

Gerber, W. (1912): Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens. Dresden.

- Grujić, N. (2000):** Edilizia civile delle città costiere. U: Štefanac, S (ed.): Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo Regionale di Capodistria.
- Horvat, A., Matejčić, R., Prijatelj, K. (1982):** Barok u Hrvatskoj. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber – Odjel za povijest umjetnosti centra za povijesne znanosti – Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- Hoyer, S. A. (1999):** Il neoclassicismo triestino e lo storicismo a Pirano. Archeografo triestino, ser. IV, vol. LIX. Trieste, 325–338.
- Kandler, P. (1845):** Cenni al Forestiero che visita Pola. Trieste, Austrian Lloyd.
- Kandler, P. (1879):** Pirano, Monografia storica. Parenzo.
- Kečkemet, D. (1993):** V. Andrić, arhitekt i konzervator 1793–1866. Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture – Književni krug Split.
- Krizmanić, A. (1988):** Komunalna palača – Pula, razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće. Pula, Istarska naklada Pula.
- Lago, L. et al. (2005):** Pietra d'Istria – Architetture territorio – Le Casite. Trieste, Electa.
- Marušić, B. (1967):** Kasnoantička i bizantinska Pula. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Martinello, G. (1964):** Umago d'Istria. Trieste, Notizie storiche.
- Matijašić, R., Buršić-Matijašić, K. (1996):** Antička Pula s okolicom. Pula, ZN "Žakan Juri".
- Matijašić, R. (1999):** Arhitekt Pietro Nobile i njegova djelatnost zaštite spomenika u Hrvatskoj. Prilozi za proučavanje društvenih, kulturnih, znanstvenih i inih veza Hrvatske i Švicarske. Bern, Veleposlanstvo Republike Hrvatske, 7–28.
- Mihelić, D. (1992):** Piranska razglednica iz prvih desetletij 17. stoljetja. Annales – Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 2/92. Koper, 257–286.
- Mlakar, Š. (1957):** Amfietatar u Puli. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Mitteilungen (1991):** Pola, Porta Ercole, Restaurierung. Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege, Küstenland. Pola, Wien.
- Orlić, D. (1997):** Srdačno Vaš Poreč. Poreč, Errata corrigée.
- Panjek, A. (2006):** Real Estate Construction and Economic Cycles in the Austrian Port-City of Trieste (1760–1809). XIV International Economic History Congress, Helsinki, Session 23. [Http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Panjek23.pdf](http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Panjek23.pdf).
- Pavan, G. (1952):** Il Tempio d' Augusto a Pola. La Porta Orientale, 5–6. Trieste.
- Pavan, G., (1989):** Pietro Nobile architetto, Vita ed opere. Archeografo Triestino, IV serie, vol. XLIX (XCVII). Trieste, 377–431.
- Pavan, G. (1998):** Pietro Nobile architetto (1776-1854). Trieste, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione.
- Petronio, P. (1968):** Memorie sacre e profane dell'Istria. Trieste.
- Petrović, Lj. (1980):** Razvoj i perspektive Historijskog arhiva Rijeka. Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII. Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka, STRANI.
- Prelog, M. (1957):** Poreč grad i spomenici. Beograd, Kolarčev narodni univerzitet.
- Rizzi, A. (1991):** "Pax in hac civitate et in omnibus abitantibus in ea" I rilievi marciali di Capodistria. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 149. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Rusconi, L. (1926):** Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola. Archeografo Triestino, III serie, vol. XIII, (XLI). Trieste, 343–358.
- Selb, A. Tischbein, A., (1842):** Memorie di un Viaggio Pittorico nel Littorale Austriaco. Trieste, H. F. Favarger.
- Semi, F. (1975):** Capris Iustinopolis Capodistria. Trieste, LINT Trieste.
- Stulli, B. (1980):** Pregled povijesnog razvitka zaštite arhivalija na područjima historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci. Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka.
- Štefanac, S. (ed.) (2000):** Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo regionale di Capodistria.
- Tamaro, M. (1893):** Le città e le castella dell'Istria (Rovigno-Dignano), sv. II. Parenzo.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. Laibach.
- Vižintin, B. (1966):** Pietro Nobile. Rijeka, Moderna galerija Rijeka.

original scientific article
received: 10-25-2007

UDC 94(497.5Dvigrad)"04/09"

NASTANAK I POVIJESNI RAZVOJ RANOSREDNJOVJEKOVNOG DVIGRADA

Maurizio LEVAK

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za humanističke znanosti, HR-52100 Pula, Ulica I. Matetića Ronjgova 1
e-mail: maurizio.levak@pu.htnet.hr

IZVLEČEK

V Limski dragi, dugi kraški dolini, ki se od Limskega zaliva zajeda globoko v samo središče istrskega polotoka, najdemo srednjeveški grad Dvigrad, ki je od 17. stoletja dalje zapuščen. Grad je bil zgrajen v nemirnih časih zgodnjega srednjega veka, v obdobju splošne nevarnosti, ki so jo povzročili politična in gospodarska kriza poznorimske države in prodori barbarskih plemen na njeno ozemlje. Zaradi ugodne geografske lege na križišču pomembnih poti se je Dvigrad v času bizantinske uprave razvil v dobro utrjeno naselje s pomembno vlogo v obrambnem sistemu pokrajine. Prihod frankovske oblasti njegovega razvoja ni upočasnili, saj je tudi v novih političnih in gospodarskih okoliščinah grad ohranil geostrateško vlogo veznega člena med puljskim in poreškim področjem ter med morsko obalo in središčem Istre.

Ključne besede: zgodnji srednji vek, Dvigrad, Limska draga, gradovi

NASCITA E SVILUPPO STORICO DEL CASTELLO ALTOMEDIEVALE DI DUECASTELLI

SINTESI

Nel Nella Draga (Limska draga), lunga valle carsica, che dalla baia di Leme penetra profondamente nel centro stesso della penisola istriana, si trova il castello medievale di Duecastelli (Dvigrad) che fu abbandonato nel XVII secolo. La costruzione del castello risale a tempi irrequieti dell'alto Medioevo, al periodo di generale pericolo, causato da una crisi politica ed economica dell'impero tardoromano e dalla penetrazione nel suo territorio delle tribù barbare. A causa di una favorevole posizione geografica, all'incrocio tra le vie più importanti, Duecastelli si sviluppò, sotto l'amministrazione bizantina, in un abitato ben fortificato svolgente un importante ruolo nel sistema di difesa della regione. La successiva dominazione franca non ne rallentò lo sviluppo, nella nuova situazione politica ed economica il castello, infatti, mantenne un ruolo geostrategico di elemento connettivo tra il territorio polese e quello parentino nonché tra la riva del mare e il centro dell'Istria.

Parole chiave: alto Medioevo, Duecastelli, Draga, castelli

PRAPOVIJESNI KORIJENI

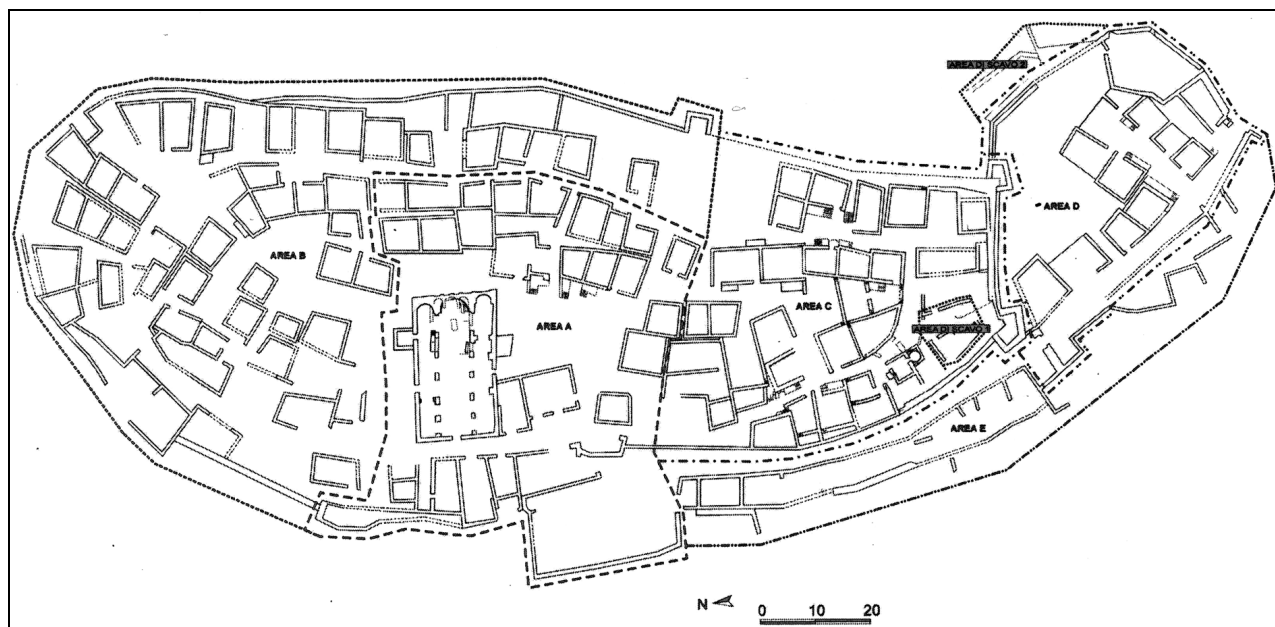
Limska draga (Draga), duga kraška udolina kao nastavak Limskog zaljeva, s jedne je strane tisućljećima bila prirodnom zaprekom komunikacijama između zapadne i južne Istre, a s druge je predstavljala izuzetno pogodnu vezu između zapadne obale i središnjeg dijela poluotoka. Lučno se prostirući od Beramske vale do krajnjeg dosega morskog zaljeva (Vrh Lima), mijenjajući kod Kanfanara smjer sjever – jug u istok – zapad, ona i danas u svijesti Istrana predstavlja razdjelnicu između područja drugačijih mentaliteta i govora.

Nasred jednog od njezina dva najuža dijela (drugo je suženje sjeverno od Kanfanara) uzdiže se brežuljak koji je već u prapovijesti prepoznat kao vrlo povoljan za osnivanje trajnog ljudskog obitavališta. S njega se je mogao nadzirati promet ljudi i roba kako preko Drage, tako i duž nje, a svojim je oblikom bio pogodan za izgradnju gradinskog naselja. Tako na njemu nastaje tipično terasasto gradinsko naselje prapovijesnih Istrana, poput mnogih drugih diljem poluotoka. Prigodom izgradnje ceste Kanfanar – Mrgani 1906. pronađeni su ulomci keramike te brončanih i željeznih predmeta iz prapovijesnog doba (Schiavuzzi, 1919, 84). Uopće je područje Drage u to doba bilo gušće naseljeno – što zbog plodne zemlje u dnu Drage, što zbog brojnih izvora vode kojima ostali dijelovi južne i zapadne Istre uglavnom oskudijevaju – o čemu svjedoče ostatci gradinskih naselja na njezinim obroncima (Matošević, 1998, 11–18; Mihovilić, 1998, 19).

PAX ROMANA

Nakon rimskog osvojenja Istre postupno je proveden proces pacifikacije koji je donio stabilnost poretka te javnu sigurnost što je pogodovalo razvitku gospodarstva. Stanovništvo kroz duže razdoblje nema razloga za osjećaj ugroženosti i nesigurnosti pa spontano započinje napuštati gradinska naselja koja se u takvim općim prilikama pokazuju nepraktičnima. Nerijetko nova naselja nastaju u neposrednoj blizini starih, to jest u podnožju istoga brijega, i otvorenog su tipa. Stara se, pak, naselja u potpunosti napuštaju ili u njima ostaju samo rijetki stanovnici.

Tako su i gradine oko Drage u to doba napuštene, a njihovi se stanovnici preselili na pogodnija im mjesta za život. Naselje, međutim, na mjestu Dvigrada (kojemu ne znamo tadašnjeg imena) vjerojatno nije napušteno – poput, primjerice, gradine Kašteljir na lijevim obroncima Drage sjeverno od Kanfanara (Mihovilić, 1998, 25) – nego je nastavilo živjeti, ali zasigurno s izmijenjenim značajkama. Pretpostavlja se da nije napušteno prije svega zbog njegova izuzetna strateška značaja za nadzor kopnenih komunikacija. Pored već spomenutih pravaca sjever – jug (*via Flavia*) i zapad – istok (obala – središnja Istra), u antici je (ako ne već i prije) uza naselje prolazila i prometnica koja je iz Bala vodila prema Kringi (Schiavuzzi, 1919, 85), području koje je u to doba, sudeći po arheološkim nalazima (Mlakar, 1977, 29–58; Matijašić, 2003, 35), također bilo gušće naseljeno. Takav je zemljopisni položaj upravo nametao po-

Sl. 1: Urbanističke cjeline Dvigrada (Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 119, prema Marušić, 1976).

Fig. 1: Urban units of Dvigrad (Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 119, from Marušić, 1976).

trebu za vojnim uporištem, pa se naselje na brijegu nije ugasilo zahvaljujući vojnoj posadi. Kontinuitet naseljenosti kroz antiku nedvojbeno je arheološki potvrđen nalazima keramike, željeznog oružja, predmeta svakodnevnice uporabe i novca (Schiavuzzi, 1919, 84) te kame-nih spomenika (Marušić, 1976, 19). To ipak ne bi trebalo isključivati postojanje i manjeg nizinskog naselja u antičko doba, za koje postoji mišljenje da se je moglo nalaziti na području oko crkve sv. Marije od Lakuća (Baldini, 1998, 37).

Pored rubnog položaja na granici pulskog s porečkim agerom, graničnost se je antičkog Dvigrada ogledala i u njegovu smještaju u prijelaznom pojasu između područja jake romanizacije i onog slabije. Istra je, kako je poznato, kroz čitavu antiku zadržala uočljivu podvojenost na širi priobalni prostor pod jakim utjecajem rimske kulture i unutarnjost gdje su i dalje prevladavali pred-rimski oblici života i privređivanja. Romanizacija je bila najslabija na ozemlju koje nije ni bilo uključeno u kolonijски ager Pule i Poreča, ali je i na samom području agerā intenzitet bitno slabio s obzirom na udaljenost od morske obale. Rasprostranjenost tragova rustičkih vila, simbola romaniziranog načina organizacije poljodjelske proizvodnje i gradskog utjecaja na izvangradski prostor, kao i posjedovne toponomastike pokazuje kako je njima bio gusto prekriven priobalni pojas, dok su jedina mjesta zamjetnog prodora u nutrinu poluotoka bila na Pulštini (zbog toga što je to nizinsko područje, te zbog uvučenosti u Jadran) i u dolini Mirne. U Limskej dragi i području uz nju rijetki su tragovi rimske ruralne arhitekture, dok toponima posjedovnog tipa ondje gotovo da nema (Matijašić, 1988, 112–120). Dok je dolina Mirne zbog svoje plodnosti i sredozemne klime te plovnosti donjeg toka rijeke kojim su se mogli izvoziti proizvodi bila privlačna rimskom zemljoposjednicima, Draga je – što zbog manje plodne zemlje, što zbog kratkog plovnog puta – ostala, po svemu sudeći, područjem maloposjedničkog poljodjelstva starosjedićkog stanovništva koje se je postupno romaniziralo te doseljenih Italaca kojih je vjerojatno bilo barem u zapadnom dijelu jer su tragovi centurijacije zemljišta ustanovljeni u neposrednoj okolici Linskog zaljeva (Krizmanich, 1981, 181–183). Zavjetni žrtvenik posvećen autohtonom božanstvu Eji pronađen u Dvigradu (Marušić, 1976, 19, tab. XX, 1; Girardi Jurkić, 2005, 43, 124) potvrđuje prožimanje starosjedićke i rimske kulture.¹ Put prema središnjoj Istri bio je od određene važnosti za domorodce, ali ne i za rimsku upravu koja im je središnji dio Istre prepustila ne smatrajući ga osobito značajnim u privrednom i prometnom smislu. Na kolanje ljudi i roba u rimskom je društvu presudno utjecala mreža morskih i riječnih komunikacija, a nepostojanje je plovničkih rijeka, s izuzet-

kom donje Mirne, uzrokovalo izoliranost središnjeg dijela Istre, tim prije što je njezina poluotočnost omogućavala oplovljavanje, a potrebe za kopnenim komunikacijama u potpunosti su bile zadovoljene priobalnim cestama Trst – Pula i Pula – Tarsatika te cestom Akvileja – Tarsatika, kojom se je izbjegavalo zalaženje na poluotok.

DOBA NESIGURNOSTI: KASTRIZACIJA

U Istri je razdoblje mira potrajalo duže nego u susjednim zemljama, koje su u već IV. i V. st. bile pogođene provalama barbarskih plemena. Kako se, osim najsjevernijeg dijela, koji je prelazio njezine zemljopisne granice, nije nalazila na putu prodiranja napadača prema Apeninskom poluotoku, te zbog toga što kao poluotok nije mogla biti prolaznim područjem za pohode u bilo kojem daljnjem smjeru, uspjela je sačuvati svoje ljudske i gospodarske snage za još dva stoljeća. Ipak, uznemirujuće vijesti iz susjednih pokrajina, kao i pristizanje izbjeglica iz Panonije i Norika, zasigurno su širile osjećaj nesigurnosti i potencijalne ugroze među stanovnicima poluotoka. Obnavljaju se i ojačavaju gradske zidine, a stanovništvo izvangradskog područja počinje se okupljati u zbijenim naseljima. Rustičke vile, dotad simboli uspješnosti rimskog gospodarskog sustava, u novim okolnostima političke nestabilnosti i gospodarske krize te ugroženih komunikacija smanjuju proizvodnju koja biva ograničena na mjesno tržište. Provala Langobarda u Italiju i njihova izgradnja političke vlasti na osvojenom ozemlju dugoročno je ostvarila snažan utjecaj na prilike u Istri. Kako je time postala pograničnom pokrajinom, u njoj nužno dolazi do militarizacije uprave postupnim srastanjem civilne i vojne vlasti, a proces utvrđivanja se intenzivira. Nastaje niz novih utvrđenih naselja na za to pogodnim mjestima, a to su prvenstveno vrhovi brežuljaka u nutrinu i poluotoci na morskoj obali. Među njima osobito dobivaju na značaju mjesta koja su se nalazila na važnim prometnim pravcima na kojima se je mogao očekivati prodor neprijatelja na poluotok i potom u druge njegove dijelove. Takvi kašteli nisu imali samo zadaću zaštite vlastitih stanovnika i onih iz neposredne ili šire okolice, nego i priječenje daljnjeg napredovanja upadača.

Dvigradski je kaštel, s obzirom na svoj položaj, nesumnjivo imao takvu ulogu. Njegov je smještaj bio idealan za nadzor prometnice preko Drage kao i one uzduž nje. Pravac se je prodora neprijatelja, naime, mogao očekivati kako od sjevera prema jugu, tako i od istoka prema zapadnoj obali. Zbog toga je sasvim utemeljena pretpostavka kako je u doba opće kastrizacije tj. utvrđivanja naseljenih mjesta u Istri, i u Dragi obnovljeno

1 Žrtvenik je Eji (Eiae Augustae) dao podići Gnej Polencije, čiji gentilicij otkriva da se je radilo o pulskom gradskom oslobođeniku ili njegovu potomku (Marušić, 1976, 19).

i (dodatno) utvrđeno naselje na brijegu, a ugasilo se ono u njegovom podnožju. Opseg zidina kaštela nije za sada ustanovljen jer nisu poduzimana obuhvatnija arheološka istraživanja s tom zadaćom, ali se pretpostavlja kako je obuhvaćao središnji dio brijega protežući se njegovim najstrijmijim dijelovima. Tako je istraživanje manjeg područja uz kasnosrednjovjekovne zidine (jugozapadni kut, vidi sliku 1) pokazalo da su se u njihovoj neposrednoj blizini protezale ranosrednjovjekovne, a možda i kasnoantičke zidine (Brogiolo, Malaguti, Riavez, 2003, 136–143).² Na samom je vrhu brijega već u drugoj polovini V. st. izgrađena crkva sv. Sofije, pravokutnog tlocrta s jednom upisanom apsidom (Marušić, 1964, 128; 1976, 49; Brogiolo, Malaguti, Riavez, 2003, 133–134). Taj je tip crkvenog graditeljstva bio vrlo raširen u Istri kroz duže vrijeme (Marušić, 1978a),³ a dvigradska je crkva, uz drugu fazu crkve sv. Tome u Puli, najstarija poznata nam takva crkva na poluotoku (Marušić, 1976, 50; 1978b, 564–565). Njezin smještaj na trgu ukazuje na istodobnost gradnje te crkve s dovršetkom procesa prerastanja vojne utvrde (motrilišta?) u urbano naselje koje je dostiglo prostorne, gospodarske i demografske preduvjete javljanja potrebe za odgovarajućim kulturnim mjestom. Za razliku od kolonijskih gradova gdje su starokršćanske crkve podizane na mjestima (ili prenamjenom) nekadašnjih građevina javne namjene, pretkršćanskih hramova ili mjestima vezanima uz djelovanje kršćanskih mučenika, koja nisu nužno bila vezana uz središte urbanoga života, mjesto je podizanja dvigradske crkve odabrano isključivo s obzirom na njegovu namjenu (Marušić, 1978b, 561).

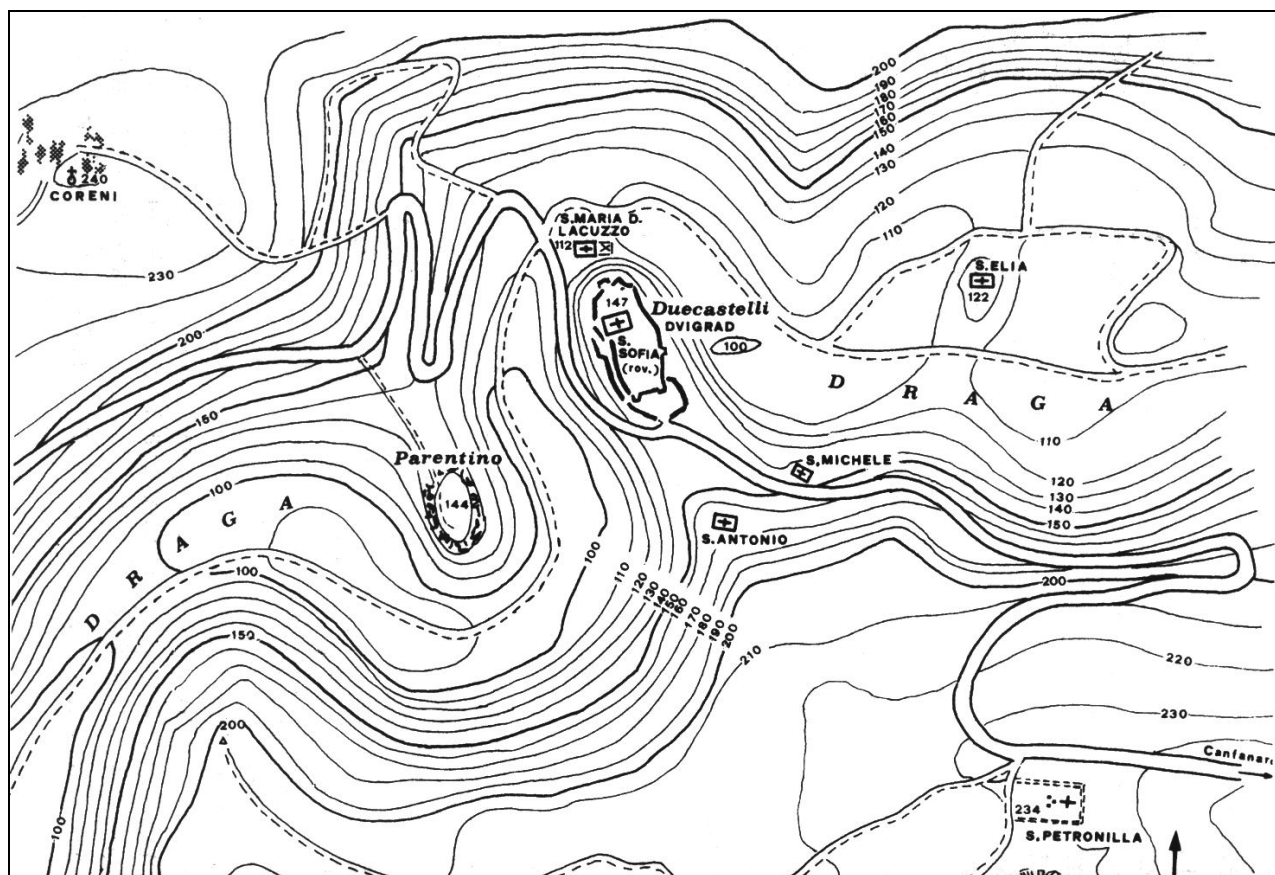
Militarizacija društva ubrzana langobardskom opasnošću od kraja šezdesetih godina VI. st. pokazala se je neophodnom, jer su već potkraj istoga stoljeća zabilježeni prvi pljačkaški prodori Slavena u Istru. Za prvi poznati upad, koji je suzbijen, smatra se da je bio usmjeren na sjeverni ili sjeverozapadni dio poluotoka (Štih, 2001, 15), ali je za jedan od sljedećih (oko 600–602.) zabilježeno kako su napadači, ovoga puta Langobardi udruženi sa Slavenima i Avarima, "čitavu Istru opustošili ognjem i pljačkom" (Pavao Đakon, 1988, IV, 24). To ne mora značiti da je doista stradala sva Istra, ali treba očekivati da su napadači prodrli duboko u nju, vjerojatno i preko Drage. S obzirom na to da je Pulština još u antici bila najrazvijeniji i najbogatiji dio poluotoka, usmjerenost prodora većih barbarskih skupina prema njoj bila bi sasvim očekivana, neovisno o pravcu upada u Istru, tj. jesu li prodrli s istoka ili sjevera. Kako se uz

Avare spominju i Langobardi, moguće je da se je upad dogodio iz oba smjera. U svakom slučaju, budući da izvor govori o pustošenju i pljački, vjerojatno se je radilo o haranju izvangradskih područja. Sljedeći, međutim, zapis (koji se odnosi na razdoblje oko 611.) o upadu Slavena navodi kako su oni, pobivši pritom puno vojnika, nemilosrdno opljačkali pokrajinu (Pavao Đakon, IV, 40). Zbog toga se tom prodoru pripisuju razaranja bazilike u Vrsaru, crkve sv. Foške kod Žminja te crkava u Rimu kod Roča, na Rogaticama kod Starog Gočana i kod Muntajane (Marušić, 1995, 9), pa i razaranja Nezakcija (Marušić, 1957, 63–65). Bez obzira na to jesu li ti objekti doista stradali tada ili za kojega drugog slavenskog upada nešto prije ili poslije, očito je da su napadači uspjeli prodrijeti (u jednom ili više navrata) duboko u Istru, u pojedinim slučajevima sve do neposredne okolice Pule (Nezakcij) ili na zapadnu obalu (Vrsar). Nema sumnje da je, s obzirom na blizinu Vrsara i Žminja, i područje Dvigrada bilo izloženo pustošenjima, ali je sam kaštel bio sigurnim zaklonom svojim stanovnicima i onima iz okolice koji su se u njega sklanjali, jer nisu pronađeni tragovi razaranja. To ne treba čuditi, budući da Slaveni nisu ni druge kaštele uspjeli (a možda većinom ni pokušavali) zauzeti, nego su se zadovoljavali pljačkom i razaranjem nezaštićenog područja. Primjerice, nastradala je grobljanska crkva u neposrednoj blizini Staroga Gočana, ali ne i kaštel. Sve su se, uostalom, gore nabrojene crkve nalazile izvan gradskih zidina, a jedini je poznati slučaj stradavanja utvrđenog mjesta ustanovljen za Nezakcij.

Za razdobljem pljačkaških upada u Istru uslijedio je proces slavenskog zadržavanja u njoj i potom trajnog ostanka naseljavanjem u njezinim za to najpogodnijim krajevima, sjevernom i središnjem, kako zbog njihove rjeđe naseljenosti te stoga i slabije branjenosti, tako i zbog sigurnoga zaleđa u Čićariji i Učki iza kojih su se već ranije naselili. O tim vremenima svjedoči zapis o djelovanju opata Martina, kojega je papa Ivan IV. oko 641. poslao u Istru (i Dalmaciju) sa zadaćom da novcem otkupljuje zarobljenike iz slavenskog zatočeništva. To znači da su se Slaveni duže vrijeme zadržavali (ako ne već i trajno nastanili) u Istri, jer bi u protivnom zarobljenike odvodili sa sobom preko Čićarije i Učke, pa bi ih i opat Martin morao tražiti izvan Istre. O trajnoj i neposrednoj ugroženosti istarskih obalnih gradova blizinom Slavena govori i podatak da je iz njih, vjerojatno istom prigodom, spomenuti opat u Rim sklonio moći istarskih svetaca i mučenika (Duchesne, 1886, 330).

2 Pronađeni ostatci najstarijeg obrambenog zida (faza 1) nisu datirani, ali su arheološki slojevi otkriveni uza nj (faza 3) datirani u VIII–IX. stoljeće. Autori pretpostavljaju da je ranosrednjovjekovna utvrda obuhvaćala barem obronak od crkve sv. Sofije do istraživanog sektora.

3 Marušić smatra da se likovna umjetnost u Istri kroz drugu polovinu V. i VI. stoljeće oslobađa ovisnosti o utjecajima iz Ogleja i Gradeža i otvara prema drugim središtima, te da u tom povijesnom surjeću valja "gledati rađanje onog tipa crkvene arhitekture koji se može nazvati istarskim u pravom smislu riječi i za kojeg su tipični četvrtasti prostor i apsida upisana u ravno začelje" (Marušić, 1976, 50).

Sl. 2: Dvigrad i uža okolica (Alberi, 1998, 1422).

Fig. 2: Dvigrad and close surrounding area (Alberi, 1998, 1422).

IZA ČVRSTIH ZIDINA

U drugoj polovini VII. st. uslijedilo je razdoblje relativno brzog prilagođavanja slavenskih doseljenika novomu podneblju, te uspostavljanja mirnijih odnosa sa starosjedilačkim stanovništvom kraj kojeg i među koje su se naselili, tj. onog u sjevernoj i središnjoj Istri. Arheološka istraživanja su pokazala da je na tom području došlo do miješanja i prožimanja starosjedilačke i došljake kulture, te da je prepoznatljiv arheološki horizont (najčešće nazivan horizontom barbariziranih grobalja) koji se bitno razlikuje od istovremenoga u zapadnoj i južnoj Istri, gdje nije bilo zamjetnijeg doseljavanja Slavena (Marušić, 1967). Najjužnije poznato groblje te skupine nalazi se na lokalitetu Babina brajda kod Žminja, upravo kraj (već spomenute) crkve sv. Foške, porušene za pljačkaških provala. Tragovi paljenja vatre kraj grobova i grobni prilozi nedvosmisleno govore o raširenosti poganskih običaja kod mjesnog stanovništva (Marušić,

1966, 281–285). Slaveni su tako stigli i u širu okolicu Dvigrada, jer je Babina brajda od njega udaljena manje od 10 kilometara zračne linije.

Kraj samoga Dvigrada, na lokalitetu Kacavanac poviše crkvice sv. Antuna Opata, djelomično je istraženo groblje na kojemu su se Dvegrajci sahranjivali od kraja IV. do kraja XII. stoljeća. Grobljanska crkva sv. Petra izgrađena je u drugoj polovini V. st., otprilike u isto vrijeme kada je izgrađena i crkva sv. Sofije u kaštelu. Arheološki nalazi pokazuju kako stariji dio groblja pripada skupini grobalja starosjedilačkog stanovništva zapadne i južne Istre: postojanje grobljanske kapele, grobna arhitektura koja se nadovezuje na kasnoantičke tradicije (kamene stele, zidane grobnice, oponašanje sarkofaga), pravilno okrenuti grobovi (zapad – istok, u najstarijem dijelu sjever – jug), velik udio obiteljskih grobova i potpun izostanak grobnih priloga vrlo ga jasno razlikuju od grobalja barbariziranog horizonta (Marušić, 1972).⁴ Prema tome, na području Dvigrada u VII. i VIII.

4 Marušić (1972, 19) je pretpostavio da to groblje nije bilo jedino pokopalište Dvegrajaca jer ondje nisu pronađeni elementi koji bi ukazivali na vojničko zanimanje, pa je zaključio da su se na Kacavancu sahranjivali seljaci i obrtnici, a da su vojnici imali zasebno groblje.

st. nije došlo do bitnih promjena u etničkom sastavu stanovništva. Kaštel se je pokazao dobrom zaštitom svojim stanovnicima i prevelikom zaprekom slavenskim napadačima.

U vrijeme kada je bizantska uprava izgubila nadzor nad sjevernom i središnjom Istrom Dvigrad nije imao samo zadaću obrane vlastitog i okolnog stanovništva, nego je bio dijelom obrambenog sustava zapadne i južne Istre. Čitav je niz kaštela s više ili manje uspjeha priječio prodore Slavena na preostalo bizantsko ozemlje (Motovun, Sutlovreč, Bale, Mutvoran, Stari Gočan...), među kojima je Dvigrad imao važno mjesto. Nema dokaza da je taj sustav izgrađen još u kasnoj antici za obranu Poreštine i Pulštine,⁵ nego je u VII. st. satkan od utvrda koje su preostale na bizantskom posjedu i bile radi djelotvornije obrane povezane u obrambeni sustav (kako u liniji, tako i po dubini).

U drugoj polovini VII. st. bizantske su vlasti uspjele povratiti nadzor nad sjevernom i središnjom Istrom. Premda nema nikakvih podataka o tome kako je to ostvareno, može se pretpostaviti da je do toga došlo bez većih sukoba koji bi zavrijedili da budu zabilježeni ili zapamćeni kroz dulje vrijeme. Istarski Slaveni na zauzetom području nisu izgradili jedinstvenu političku vlast (što ne treba čuditi, jer to nisu učinili u to doba niti na drugim područjima doseljenja), pa i nisu dugoročno mogli pružati učinkovit otpor jedinstvenoj bizantskoj vlasti, a treba uzeti u obzir i činjenicu da su prirodnim preprekama bili odvojeni od ostatka slavenskog svijeta. Pored toga, sasvim je izgledno da su i na tlu sjeverne i središnje Istre preostale neke utvrde koje Slaveni nisu uspjeli zauzeti (Buzet, Roč, Pićan...), što je u tom slučaju bitno olakšalo bizantsko ponovno ovladavanje tim teritorijem. Doseljeni su Slaveni uključeni u bizantski gospodarski i vojni sustav kao slobodni seljaci s vojnom obvezom (limitaneji). Iako je otklonjena neposredna opasnost od Slavena, istarsko je društvo zadržalo izražene vojne značajke jer je i dalje prijetila opasnost od prekograničnih Slavena te furlanskih Langobarda.

DVA GRADA

Dvigrad je i nadalje zbog svoga položaja imao vrlo važnu ulogu u obrani pokrajine, premda ne više kao pogranični kaštel. Bio je poveznicom pulskog i porečkog područja, kao i središnje Istre s morskom obalom, gdje je postojala lučica koja se u izvorima prvi put spominje

1096. (*portus maris qui dicitur Lemo*; Joppi, 1887, 459),⁶ ali nema sumnje da je starijeg datuma, možda i kasnoantičkog. U bizantsko je doba Istra bila podijeljena na devet gradskih općina (Pula, Poreč, Trst, Rovinj, Novigrad, Motovun, Buzet, Pićan i Labin), a Dvigrad je bio dijelom pulske ili možda rovinjske. Svaka je općina imala svoju postrojbu milicije (numer) načelne jačine od 300 do 500 vojnika, pa je u postrojbi svoje gradske općine i Dvigrad morao sudjelovati određenim brojem vojnika. Na čelu je samouprave kaštela i njegova okružja bio vjerojatno lokoservator, domaći čovjek, dužnosnik niže razine pokrajinske uprave koji je objedinjavao vojnu i civilnu vlast (Margetić, 1993, 415–417). Najkasnije u bizantsko doba nastaje i utvrda na susjednom brežuljku koju izvori spominju pod nazivom Kaštel Parentin. O njoj se zna jako malo, budući da je napuštena još u srednjem vijeku. Naziv Dvigrad (tal. *Docastelli*, *Due Castelli*, lat. *Duo Castra*, *Duo Castellum*) potječe od zajedničkog imena oba kaštela, koji su se pojedinačno zvali Kaštel Parentin (*Castel Parentin*, *Castrum Parentinum*) i Monkaštel (*Monte Castel*, *Moncastel*, *Mons Castellum*). Iako je preostao samo jedan, nosio je ime Dva Grada (Istarski razvod, 1992, 20b, 23, 26b, 29, 33, 33b; za latinski i talijanski oblik postoje još brojnije potvrde), sve dok i njega nije sustigla sudbina Parentina. Vjerojatno su Dvegrajci željeli sačuvati uspomenu na susjedni kaštel kako bi sačuvali i neka njegova prava koja su prešla na Monkaštel. Od Parentina nije puno ostalo jer je sigurno nakon napuštanja dugo služio mještanima Monkaštela kao kamenolom, što je stoljećima poslije postao i Monkaštel za Kanfanarce i stanovnike okolnih sela.⁷ Postavlja se i pitanje koji je kaštel stariji, ali je na nj teško odgovoriti jer je Parentin arheološki neistražen i sve dok bude tako o njegovoj će se starosti moći samo nagađati (premda nema sumnje da je bio nastanjen u prapovijesti). Ipak, vjerujemo kako činjenica da se susjedni mu kaštel naziva samo kaštelom (Monkaštel = brijeg na kojemu je utvrda) govori da je u vrijeme njegova nastanka to bio jedini utvrđeni brijeg u okolici. Ne bi, naime, imalo nikakva smisla nazvati ga tako ako bi na susjednom vrhu već postojala utvrda. U prilog većoj starosti Monkaštela govori i podatak da je brijeg na kojemu se nalazi nešto viši (147 m) od onoga na kojemu je izgrađen Parentin (144 m). Ako je doista mlađi, nije neutemeljeno mišljenje da je Parentin bio (samo) snažna utvrda za potporu i zaštitu Monkaštela koji se je iz utvrde razvio u naselje (De Franceschi,

5 Prvi je iznio takvu tvrdnju Branko Marušić (1975, 343–346), smatrajući da je "u kasnoj antici na graničnom dijelu puljskog agera izgrađen obrambeni sistem od utvrđenih naselja (*Vallis-Bale*, *Duo Castra-Dvograd*, *Stari Gočan*), kastruma (*Parentinski vrh*) i kula (*Klenovac*, *Straža*) koji je zatvarao ulaz u plodnu i gusto napućenu Puljstinu", a od njega su to mišljenje preuzeli drugi autori. Nije, međutim, jasno po kojim su kriterijima upravo te utvrde izdvojene među mnoštvom kasnoantičkih kaštela na Pulštini, osim ako autor nije zamišljao obrambeni sustav linijskog tipa, no takvomu nema traga, niti bi bio djelotvoran.

6 Isprava je poznatija po tome što se u njoj nalazi najstariji poznati spomen Kanfanara.

7 Cam. De Franceschi (1953–1954, 321) pripovijeda kako se sjeća da je za svoga prvoga posjeta Dvigradu (1885.) ondje zatekao dva klesara na djelu.

1953–1954, 321). Situacija u kojoj se dvije utvrde nalaze u neposrednoj blizini, a između njih prolazi put podsjeća na Beli Grad i Črni Grad kraj Roča: i ondje je jedna utvrda za nekoliko stoljeća nadživjela drugu, te je potom i ona napuštena (iako nikad nije dostigla veličinu i značaj Monkaštela–Dvigrada). Noviji hrvatski naziv Dvigrad odraz je zaborava postojanja Kaštela Parentina (kao kaštela parnjaka) kod stanovništva okolice, zbog čega je naziv prešao u jedninu.⁸

NOVO DOBA

Velike promjene na političkoj, gospodarskoj i pravnoj razini koje su se u cijeloj Istri počele događati dolaskom franačke vlasti osjetile su se i u Dvigradu. Te su promjene izazvale prekid kontinuiteta antičkih oblika društvenog ustroja koji su trajali stoljećima i kroz njih se postupno preobražavali. Ukinuta je samouprava gradova i kaštela, pa je dotad vladajući sloj ostao bez prava da njegovi pripadnici budu birani na upravne dužnosti. Novi je upravitelj Istre, franački vojvoda, postavio svoje ljude (centarhe) na njihovo mjesto i tako stvorio preduvjete čvrste civilne i vojne vlasti u pokrajini sabrane u rukama jedne osobe. Nekadašnjoj su društvenoj eliti oduzete i brojne druge povlastice, a sve s ciljem slabljenja njezina položaja. U provedbi te politike vojvoda se je, uz svoje ljude, oslanjao na istarske biskupe i Slavene. Iako su i prije bili povlašteni i imali znatna udjela i utjecaja u vlasti, u franačko doba biskupi dobivaju, u skladu s općim načelima franačke politike, mnoga daljnja prava i izuzeća od obveza, uglavnom na račun istarskih posjednika. Posjednike je, ipak, najteže pogodilo to što je vojvoda na neobrađene zemlje kolonizirao Slavene i od njih ubirao zakupninu. Iako je glavni razlog kolonizacije Slavena bio politički, bilo je to i u skladu s općefranačkom nastojanjima da se zapuštene površine, koje su kao takve po franačkomu shvaćanju pripadale kruni, naseljaju i privode obradi. Time su posjednici ostali bez određenih prihoda koje su ubirali s tih zemljišta (travarina, žirovnina).

Nova je vlast u suradnji s biskupima poticala i poduzimala graditeljsku aktivnost, prije svih sakralnu, pokazujući snagu i moć nove države i poretka koji zajednički nastupaju s crkvom. U relativno kratkom razdoblju kraja VIII. i početka IX. st. izgrađene su ili temeljito obnovljene brojne crkve u južnoj i zapadnoj Istri, uglavnom u blizini velikih gradova ili uz važne prometnice (Jurković, 2001, 9–17; Levak, 2007, 107–113). Kako je središte otpora vojvodi i novomu sustavu bilo u najvećim grado-

vima jer je u njima živjelo najviše pripadnika razvlaštenoga sloja, promjene su se, s izuzetkom vojvodina Novigrada, očitovale na izvangradskom području i u kaštelima, osobito onima na strateški važnim točkama. Stoga ne čudi što je upravo tada temeljito obnovljena i crkva sv. Sofije u Dvigradu. Starokršćanska je jednoapsidalna crkva gotovo u cijelosti srušena i na njezinu mjestu sagrađena nova troapsidalna (također upisanih apsida), s bogatim crkvenim namještajem, zidnim slikama vjerojatno po svim zidovima i arkadama, pergolom koja je dijelila prostor za vjernike od svetišta i ciborijem nad oltarom (Marušić, 1976, 41–45, 49–51; Hrvati i Karolinzi, 30–38; Brogiolo-Malaguti-Riavez, 2003, 135–136). Iz toga doba potječe i željezni križ, vjerojatno procesijske ili oltarne namjene (Hrvati i Karolinzi, 37–38; Milošević, 2002), koji po svojim stilskim značajkama upućuje da je preuređenje dvigradske crkve možda jedno od prvih očitovanja karolinškoga doba u Istri (Milošević, 2002, 293). Premda oskudni, ostaci fresaka u sv. Sofiji vrlo su značajni jer se ubrajaju među izuzetno rijetke sačuvane primjere karolinškoga freskoslikarstva u Istri (Marušić, 1976, 9, 16–18; Hrvati i Karolinzi, 2000, 33–34; Jurković, 2001, 15). U to je vrijeme obnovljena i grobljanska crkva sv. Petra; i ondje je prijašnja crkva (jednostavnog pravokutnog tlocrta) srušena i izgrađena nešto veća troapsidalna (Marušić, 1972, 8–9, 17–18).

Tako su veliki i skupi graditeljski zahvati nesumnjivo bili potaknuti političkim razlozima. Karolinška se je vlast u prvim desetljećima morala oslanjati na samostane i pojedine kaštele, a Dvigrad je među njima imao, zbog već navedenih razloga, istaknuto mjesto. Uočena koncentracija graditeljske aktivnosti na prijelazu iz VIII. u IX. st. oko glavne istarske kopnene prometnice Trst – Pula (u Guranu, Balama, Dvigradu, Motovunu, Ružaru i dr.) odražava nastojanje za čvrstim nadzorom pokrajine s pomoću kopnenih putova jer tradicionalno kopnena sila, kakva je bila Franačka, to nije mogla provesti drugačije. U takvim je okolnostima nadzor nad Dvigradom bio jednim od temeljnih preduvjeta, pa su utrošena sredstva imala jako opravdanje. O velikim narudžbama svjedoči i intenzivna djelatnost jedne klesarske radionice koja je izradila kamenu plastiku za veći broj crkava u relativno kratkom vremenu. Proizvodi radionice "Majstora baljanskih kapitela" prepoznati su u Sv. Tomi kod Rovinja, Sv. Mariji Veloj kod Bala, župnoj crkvi u Balama, trobrodnoj bazilici u Guranu, Sv. Lovri u Šijani kraj Pule, novigradskoj katedrali (s izuzetkom ciborija) i dvigradskoj Sv. Sofiji⁹ (Jurković, 2002).

8 Stanovništvo doseljeno u novovjekovnim migracijama u sela oko Drage, dijelom i nakon što je Dvigrad napušten, nije više rabilo ni taj naziv, nego je ruševine (Dvigrada–Monkaštela) jednostavno nazivalo Starim Gradom, što se sačuvalo do danas (Bertoša, 1995, 648).

9 Kako je pri istraživanju Sv. Petra na Kacavancu pronađeno izuzetno malo kamenih spomenika, bez elemenata za usporedbu s drugima (Marušić, 1974, 18), ne može se isključiti mogućnost da je i ondje djelovala spomenuta radionica. Ipak, to ne treba očekivati, jer se radi o relativno skromnoj grobljanskoj crkvi koja se ne može uspoređivati sa župnim, samostanskim i privatnim crkvama te novigradskom katedralom za koje su od radionice naručeni zasigurno nimalo jeftini proizvodi.

O području kolonizacije Slavena nema podataka, te stoga ne znamo jesu li kolonizirani i u okolicu Dvigrada. Neki arheološki nalazi pokazuju da su u Dvigradu u IX. st. nazočni i elementi slavenske kulture (dijelovi nošnje, keramika; Marušić, 1972, 18; 1976, 32, 50), što može značiti da su Slaveni počeli ulaziti među stanovnike kaštela, ali će prije biti kako ti nalazi svjedoče o kulturnim utjecajima. Ti su utjecaji mogli biti primljeni od koloniziranih Slavena, ali i od obližnjih sa Žminjštine, s kojima su kroz VIII. st. nesumnjivo uspostavljeni društveni i gospodarski odnosi od obostrane koristi.

Smatrajući svoj položaj neodrživim, istarski su posjednici zahtijevali ukidanje novouvedenih odnosa, pa su u Istru upućeni carski izaslanici koji su oko 804. sazvali sudsko ročište kraj Rižane, poznato kao Rižanski sabor. Na njemu su zasigurno sudjelovali i predstavnici dvigradske društvene elite, a vjerojatno je barem jedan od njih bio i među 172 kapetana koji su odabrani iz izaslanstava gradova i kaštela (*de singulis civitatibus seu castellis*; Krahwinkler, 2004, 21r, 9). Vojvoda je zbog viših državnih razloga morao popustiti, te se je obvezao povući sve uvedene namete i obveze, kao i vratiti oduzeta prava istarskim posjednicima. Odbio je jedino vratiti gradskim općinama i posjednicima oduzete zemlje, što znači da nije uklonio ni koloniste na njima. Ispravu je poslije potvrdio i Ludovik Pobožni (CDI, a. 815).

NA UDARU MOĆNIKA: BLAGOSLOV I PROKLETSTVO GEOSTRATEŠKOG POLOŽAJA

Proces feudalizacije istarskoga društva, međutim, nije se mogao zaustaviti. Slabljenje središnje vlasti i jačanje svjetovne moći biskupa obilježilo je i istarsku povijest posljednjih stoljeća ranoga srednjeg vijeka. Najstariji poznati spomen Dvigrada u povijesnim izvorima potječe iz 983., kada je car Oton II. potvrdio prava porečkog biskupa na području Dvigrada i drugih istarskih mjesta (Rovinja, Bala, Motovuna, Ružara, Nigrijana, Tara, Pazina i dr.) pozivajući se na (nesačuvane) darovnice svojih predšasnika. Kako se Dvigrad spominje u dijelu teksta isprave koji navodi prava porečkoga biskupa na Rovinj (*et Rubinum quantum ad Episcopatum sive Parentinae Ecclesiae donatum est a Nostris Antecessoribus videlicet in loco, qui dicitur duo*

Castella, et Valles cum omnibus pertinentiis suis juste, et legaliter ad praedictum Episcopatum pertinentibus; CDI, a. 983), već je Benussi (1897, 226–227, 230–231) to povezao s darovnicom patrijarha Rodoalda porečkomu biskupu iz oko 965. kojom mu dodjeljuje pravo na četvrtinu crkvene desetine u Rovinju (*quandam Terram, quae de nostro Episcopatu, nobisque, nostraeque Ecclesiae pertinet, Rubinensi nomine*; CDI, a. 966) u kojoj se Dvigrad i Bale ne spominju, ali se možda podrazumijevaju čineći cjelinu s Rovinjom. Postoji mišljenje da je cijeli dio o Rovinju, Dvigradu i Balama naknadno umetnut (Margetić, 1996, 148), no nama je izglednije da je umetnut samo dio o Dvigradu i Balama kako bi pojasnio da se i na ta mjesta misli (*videlicet*) kada se navode prava na Rovinj. To nužno ne znači da je već u to doba porečka crkva imala prava na kvartu u Dvigradu jer je mogla biti riječ samo o pretenzijama. Budući da se nije radilo o svjetovnoj vlasti nad Dvigradom nego samo o pravu na dio desetine, manje je vjerojatno da je Kaštel Parentin tako zvan zato što je porečki biskup ondje postavio službenike za provedbu prava te investiture (Schiavuzzi, 1919, 88), ali mu ime svakako valja povezati s nastojanjima biskupa za izgradnjom svjetovnoga kneštva (svjetovnu su vlast akvilejskoga patrijarha u Dvigradu zastupali skabini i gastaldi). U prvom poznatom izvoru (iz bitno kasnijeg vremena) u kojem se spominje Kaštel Parentin, njegov je status isti kao i Monkaštela (*praetaxatae Ecclesiae Praedia, nominatim Castrum Parentinum, situm in Contrata quae dicitur duo Castella, et Montem Castellum, situm in eadem Contrata super Ripa Lemi ex parte australi*; CDI, a. 1211), ali je znakovito da se navodi prije Monkaštela iako nije vjerojatno da je ikada bio veći od njega, što bi trebalo značiti da je bio od posebne važnosti za porečkog biskupa.

Koliko je Dvigradu kroz povijest pogodovao smještaj uz važne prometnice, toliko ga je u razvoju i ometao, jer je zbog svoje važnosti za nadzor šireg područja uvijek bio izložen nastojanjima ambicioznih svjetovnih i crkvenih velikaša da njime ovladaju. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku ta će se događanja intenzivirati na još višoj razini (Mletci – Genova – akvilejski patrijarh, Mletci – Habsburgovci), što će u konačnici, uz epidemije kuge, dovesti do njegove propasti u novome vijeku.

ORIGIN AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL DVIGRAD

Maurizio LEVAK

University "Juraj Dobrila" of Pula, Department of Humanities, HR-52100 Pula, Ivana Matetića Ronjgova 1

e-mail: maurizio.levak@pu.htnet.hr

SUMMARY

Dvigrad castle was built in late antiquity at the location of a prehistoric hill fort. As a result of the constant danger caused by the political and economic crisis of the late Roman state and intrusions of barbaric tribes into its territory, the populations living in the town hinterland started grouping in fortified settlements built at strategic defence locations such as the tops of rolling hills or small peninsulas along the sea shore. At the location of a Roman military observation post in the Limska draga Valley a fortified settlement used by the local population as a refuge was built. As early as the 5th century two churches, St. Sophie's in the main square and St. Peter's at the cemetery, were built. Within the process of militarization under Byzantine rule the importance of the castle grew. In fact, from the castle the route crossing the Limska draga Valley connecting the districts of Pula and Poreč, and that running along the valley between central Istria and the sea shore could be observed. During Slavic incursions into Istria and in particular after the Slavs had conquered the central part of the Istrian peninsula, Dvigrad became a part of the network of Istrian castles that protected the richer and more populated coastal area. Archeological research confirms that Dvigrad and its surroundings were mostly populated by the autochthonous population while in the near-by Žminj area traces of Slavic immigrants can be found. The arrival of Frankish authority in the last decades of the 8th century was characterized by radical changes to political, economic, and legal systems. The centres of town municipalities where the members of the ruling class from the Byzantine period were concentrated offered the most resistance to these changes, which is why in the first decades the presence of a new authority was most evident in the hinterland of towns and in castles. Thus, the thorough restoration of the churches of St. Sophie's and St. Peter's can be ascribed to new political and cultural circumstances in this period. Up to the end of the early medieval period the castle underwent progressive development and reached its peak in the late medieval period, which was followed by a rapid decline and the extinction of life at the castle.

Key words: early medieval period, Dvigrad, Limska draga Valley, castles

IZVORI I LITERATURA

- Alberi, D. (1998):** Istria. Storia, arte, cultura. Trieste, Lint.
- Baldini, M. (1998):** Dvigrad i odabrani spomenici okoliše u kasnoj antici i srednjem vijeku. Kanfanar i Kanfanarština, zbornik radova, ur. J. Bratulić. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 35–50.
- Benussi, B. (1897):** Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Parenzo: Società istriana di archeologia e storia patria.
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće). Pula, Zavičajna naklada "Žakan Juri".
- Brogiolo, G. P., Malaguti, C., Riavez, P. (2003):** Nuove indagini archeologiche nella chiesa di Santa Sofia e nell'insediamento di Duecastelli (Istria). Antichità alto-adriatiche LV. Trieste, 115–150.
- CDI – Codice diplomatico istriano, P. Kandler (ed.).** Trieste: Lloyd Adriatico, (pretisak) 1986.
- De Franceschi, C. (1953–1954):** Ciò che resta e si sa di Due Castelli, la città morta dell'Istria. Archeografo triestino LXVII–LXVIII. Trieste, 321–335.
- Duchesne, L. (1886):** Le "Liber pontificalis". Texte, introduction et commentaire, I. Paris.
- Girardi Jurkić, V. (2005):** Duhovna kultura antičke Istre, I, Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre. Zagreb, Školska knjiga.
- Hrvati i Karolinzi (2000):** Hrvati i Karolinzi, II: Katalog, A. Milošević (ed.). Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Istarski razvod (1992):** Istarski razvod (priredio, predgovor napisao i komentarima popratio Josip Bratulić), treće izdanje. Pula, Libar od grozda.
- Joppi, V. (1887):** Documento inedito. Archeografo triestino XVII. Trieste, 459.
- Jurković, M. (2001):** Arhitektura karolinškog doba. U: Delonga, V., Jakšić, N., Jurković, M., Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj. Katalozi i monografije 11. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 6–31.
- Jurković, M. (2002):** Le "Maître des chapiteaux de Bale". Hortus artium medievalium 8. Zagreb – Motovun, 349–360.

- Juroš-Monfardin, F. (2001):** Dvigrad – povijesno-arheološka skica. Prilog planu revitalizacije. *Histria archaeologica* 30/1999. Pula, 155–165.
- Krahwinkler, H. (2004):** ... in loco qui dicitur Riziano ... Zbor v Rižani pri Kopru leta 804. Koper, Založba Annales, 67–81.
- Krizmanich, V. (1981):** Sulla centuriazione romana dell'Istria. *Istria nobilissima XIV. Trieste-Fiume*, 179–190.
- Levak, M. (2007):** Slaveni vojvode Ivana. Zagreb, Leykam international.
- Margetić, L. (1993):** O nekim pitanjima Rižanskog placita. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 43, 4. Zagreb, 407–438.
- Margetić, L. (1996):** Iz pazinske prošlosti (u povodu tisućljeća prvog spomena Pazina). U: Margetić, L.: *Istra i Kvarner. Izbor studija*. Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 147–154.
- Marušić, B. (1957):** Slavensko-avarski napadi na Istru u svijetlu arheološke građe. *Peristil II*. Zagreb, 63–70.
- Marušić, B. (1964):** Dvograd, Sv. Sofija, Rovinj, Pula – srednjovjekovna sakralna arhitektura. *Arheološki pregled* 6. Beograd, 128.
- Marušić, B. (1966):** Tri ranosrednjovjekovna nalazišta iz Istre. *Jadranski zbornik VI*. Rijeka – Pula, 275–294.
- Marušić, B. (1967):** Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri. *Arheološki vestnik XVIII*. Ljubljana, 333–347.
- Marušić, B. (1972):** Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje kaštela Dvograd. *Histria archaeologica I*, 1, 1970. Pula, 5–29.
- Marušić, B. (1975):** Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora. *Jadranski zbornik IX*. Rijeka – Pula, 335–350.
- Marušić, B. (1976):** Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu. *Histria archaeologica II*, 2, 1971. Pula, 5–90.
- Marušić, B. (1978a):** Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. *Histria archaeologica V*, 1–2, 1974. Pula, 1–95.
- Marušić, B. (1978b):** Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću. *Arheološki vestnik XXIX*. Ljubljana, 549–572.
- Marušić, B. (1995):** Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća). *Monografije i katalozi 4*. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Matijašić, R. (1988):** Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium. Zagreb, *Latina et graeca*.
- Matijašić, R. (2003):** Iz najstarije prošlosti Berma – rimsko doba. Beram u prošlosti (Pazinski memorijal, knj. XXV). Pazin, 33–42.
- Matošević, D. (1998):** Kanfanarština u pretpovijesti. Kanfanar i Kanfanarština, zbornik radova, ur. J. Bratulić. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 9–18.
- Mihovilić, K. (1998):** Kašteljir. U: Bratulić J. (ed.): *Kanfanar i Kanfanarština*, zbornik radova. Kanfanar, Udruga za očuvanje i promociju naslijeđa Dvegrajci, 19–33.
- Milošević, A. (2002):** The Iron Cross of Dvigrad. *Hortus artium medievalium* 8. Zagreb – Motovun, 289–294.
- Mlakar, Š. (1977):** Zaštitno iskopavanje rimskih pepeonih grobova u Kringi 1960. godine. *Histria archaeologica IV*, 1, 1973. Pula, 29–58.
- Pavao Đakon (1988):** Pavel Diakon, Zgodovina Lango-bardov, (prevodli F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar). Maribor, Obzorja.
- Schiavuzzi, B. (1919):** Due Castelli. *Notizie storiche. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria XXXI*. Parenzo, 81–118.
- Štih, P. (2001):** Istra v času ustanovitve koprskeske škofije. *Acta Histriae*, 9, 2001, 1. Koper, 1–36.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-06-08

UDK 338.48-44:656.2+656.614.2(497.4-14)"1819/1914"

PARNI STROJ IN TURIZEM NA PRIMORSKEM. PROMETNE POVEZAVE KOT DEJAVNIK TURISTIČNEGA RAZVOJA NA PRIMERU POSTOJNE IN PORTOROŽA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Petra KAVREČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V članku se avtorica ukvarja z razvojem turizma na Primorskem do prve svetovne vojne tako, da na primeru dveh destinacij ugotavlja vlogo novih prometnih povezav kot dejavnika turističnega razvoja. Članek analizira vpliv izgradnje železnice na razvoj janskega turizma v Postojnski jami in vpliv železniških, zlasti pa morskih parniških prometnih povezav na razvoj morskega zdravilišča in letovišča Portorož.

Ključne besede: prevozna sredstva, železnica, parnik, zgodovina turizma, dejavniki vpliva, jamski turizem, zdravilišča, letovišča, Postojna, Portorož

LA MACCHINA A VAPORE E IL TURISMO NEL LITORALE. I COLLEGAMENTI VIARI QUALI FATTORI DELLO SVILUPPO TURISTICO A POSTUMIA E PORTOROSE FINO ALLA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Nell'articolo l'autrice analizza lo sviluppo del turismo nel Litorale fino alla prima guerra mondiale prendendo ad esempio due destinazioni e studiando il ruolo dei nuovi collegamenti viari quali fattori dello sviluppo del turismo. L'articolo si concentra sull'impatto derivante dalla costruzione della ferrovia sullo sviluppo del turismo nelle grotte di Postumia e sull'impatto dei nuovi collegamenti ferroviari, ma soprattutto marini, dovuti al perfezionamento delle macchine a vapore, sullo sviluppo del centro termali di cura e della stazione climatica a Portorose.

Parole chiave: mezzi di trasporto, ferrovia, nave a vapore, storia del turismo, fattori di impatto, turismo nelle grotte, centri di cura, stazioni climatiche, Postumia, Portorose

UVOD

Prispevek obravnava razvoj turizma na Primorskem do prve svetovne vojne tako, da na primeru dveh med seboj različnih destinacij, Postojne in Portoroža, ugotavlja vlogo novih prometnih povezav kot dejavnika razvoja modernih oblik turizma. V znanstveni literaturi, ki obravnava področje gospodarske zgodovine turizma, je obveljala interpretacija, da so nova prometna sredstva, ki so nastala kot posledica izuma parnega stroja in nasploh industrializacije, predvsem železnica in ladijski parnik, pozitivno vplivala na dostopnost krajev in pripomogla k razvoju turističnih destinacij, saj so omogočala hitrejša, udobnejša in cenejša povezave. Vlak in parnik sta omogočala večjo dostopnost krajev vsaj z dveh vidikov, časovnega in geografskega, oba sta približala turistični kraj potencialnim turistom ter omogočila hitrejši pretok blaga in ljudi. Namen tega prispevka je preveriti, ali so nova prometna sredstva, kot so vlak, parnik in tramvaj, vplivala na povečan obisk in turistični razvoj, ter primerjati ta vpliv v Postojnski jami in Portorožu. Prispevek se poleg tega posveča tudi obravnavi nekatereh kulturnih in socialnih vidikov, ki so jih parne prometne povezave prinesle v vsakdanjik človeka druge polovice 19. stoletja, in sicer zlasti spremenjen način doemanja prostora in časa.

V okviru gospodarske in socialne zgodovine se rojstvo turizma v današnjem pomenu besede datira v 18. stoletje, v čas gospodarskih in družbenih sprememb, ki so v življenje takratnega človeka in družbe prinesle številne novosti. V tem obdobju so se pojavili zametki turistične terminologije. Turizem, kot ga razumemo in opredeljujemo danes, se je torej pojavil relativno pozno in je bil povezan s tehnološkim razvojem (industrijska revolucija) ter kulturnimi in finančnimi spremembami, ki so mu sledile.

Razvoj turizma delimo na dve obdobji, njegove predhodne oblike, kamor uvrščamo zlasti romarska potovanja, aristokratski Grand Tour ter plemiško letovanje na podeželju in obiskovanje zdravilišč ter moderne oblike turizma, ki so se pojavile po industrijski revoluciji. Ob razvoju novih prometnih povezav, uvedbi prostega časa ter kasneje plačanega dopusta se je možnost oddiha in potovanja iz ozkih aristokratskih krogov postopoma širila na meščanstvo in nazadnje tudi na delavski razred. V drugi polovici prejšnjega stoletja (zlasti po drugi svetovni vojni) pa govorimo o pojavu in razvoju množičnega turizma. Vendar je turizem izrazito kompleksen pojav, ki ga ne moremo obravnavati ločeno od njegovih preteklih oziroma predhodnih oblik. Turizem ni nov pojav industrijske dobe, ampak predstavlja nadgradnjo, intenzifikacijo, razširjanje in kakovosten razvoj

pojavov iz preteklih obdobji, ki so po industrijski revoluciji dobili nove vsebine in ki so s svojimi storitvami postali vpliven dejavnik v gospodarskem sektorju. Iz tega lahko povzamemo, da je rojstvo "turistične industrije" v 19. stoletju zgolj konsolidiralo fenomen, ki se je skrival že v starodavnih oblikah potovanja (Tissot, 2003).

DEJAVNIKI RAZVOJA TURIZMA

Gospodarska zgodovina prepozna več dejavnikov, ki so vplivali na razvoj turističnih krajev. Na prvem mestu omenimo razvoj prometne infrastrukture, ki je v tem prispevku osrednji predmet obravnave. Ravno bližina oziroma dostopnost določenega turističnega kraja in izgradnja prometne povezave so bistveno vplivale na izbor turistične lokacije s strani potencialnih odjemalcev turistične ponudbe. Redki so sicer primeri, da je izgradnja železnice povzročila tudi nastanek nove turistične destinacije, je pa vendarle spodbujala razvoj že obstoječih (Cavalcanti, 2003). Tak primer lahko opazimo tudi na slovenskem območju, kjer je izgradnja železniških povezav v habsburški monarhiji spodbudila razvoj nekatereh že znanih zdraviliških krajev na Spodnjem Štajerskem, zlasti Rogaška Slatina in Dobrna ter Rimske in Laške toplice (Janša-Zorn, 1994).

Nova prometna sredstva niso le povečala dostopnosti turističnih krajev, ampak so jih hkrati približala večjim urbanim središčem. Kot bomo pokazali v nadaljevanju, so s prihodom Južne železnice v Postojno postojnski tržani¹ v sodelovanju z Družbo Južne železnice organizirali tudi prevoze z "vlakom za zabavo" po ugodnejših cenah. Osrednji namen izgradnje železniških prog sicer ni bilo spodbujanje turističnega razvoja, ki je bil v prvi polovici 19. stoletja še izrazito sezonskega značaja in imel nezanesljivo prihodnost, ampak so želele predvsem povezati trgovska pristaniška središča z industrijskimi in rudarskimi središči. Vendar so kljub temu nove prometne poti imele dolgoročen vpliv na razvoj tudi drugih gospodarskih panog.

Vselej prisoten dejavnik, zlasti v začetnih fazah turističnega razvoja nekega kraja, predstavljajo zdravniki, ki so prvi opozarjali na zdravilne učinke termalnih vrelcev, nato pa bili glavni pobudniki razvoja novih trendov, ki so sledili razvoju medicine in pojmovanja zdravju koristnih praks. Postopoma se je uveljavljala zdravilna vloga morskega zraka, morske vode, kopanja in kasneje tudi sončenja. V primeru, da se je javna uprava zavedala možnosti, ki so jih za razvoj kraja nudili prihodki od turizma, je tudi sama pričela skrbeti za urejanje cest, okolice, napeljavo elektrike, vodovoda in kanalizacije ter kraju omogočala turistični razvoj. Interes za vlaganje v turistično infrastrukturo so kazali tudi za-

1 Postojna je bila leta 1909 proglašena za mesto.

sebniki, ki so, na primer, v turističnih krajih gradili hotele in druge namestitvene obrate ali upravljali kopališča, restavracije in druge storitve. Na razvoj turizma so nadalje vplivale spremembe na gospodarsko-socialni ravni, ki jih je sprožila industrijska revolucija in industrializacija, tako da se je možnost potovanja v tem obdobju začela iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, postopoma širiti na premožnejše meščane, ki so iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah. S postopnim večanjem dohodkov se je možnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva (širše meščanstvo in nato delavstvo), ki so si postopoma izboljševali svoj gmojni položaj, povečevali dohodek ter si priborili pravico do prostega časa in posebej plačanega dopusta, čeprav se je v Evropi slednje uveljavilo šele po drugi svetovni vojni.²

Prispevek se osredotoča na nova prevozna sredstva, ki so z ugodnimi cenami vozovnic potovanje naredile dostopno tudi manj premožnim slojem prebivalstva in tako vplivala na potovalno kulturo širših množic. Vlak in parnik sta postala veliko bolj dostopni prevozni sredstvi, kakor je to bila na primer poštna kočija, ki je bila počasnejša, neudobna, dražja in nevarnejša.

NOVI NAČIN POTOVANJA: VLAK IN PARNIK TER NOVI TURISTIČNI VODNIKI

V bližini mest, kjer je bila zgrajena trasa Južne železnice, se je začelo večati število obiskovalcev in turistov. Mesta, kot so Ljubljana, Celje, Maribor ter Postojna, so ob izgradnji železnice doživljala hitrejši gospodarski razvoj in prestiž ter slovensko ozemlje povezale v enotnejši ekonomski trg. Razvijale so se številne turistične destinacije z gostinskimi in namestitvenimi obrati v avstrijski monarhiji kakor po Evropi, kajti "turistični tok je tekel zlasti vzdolž železniških prog, ki so kot železne lovke osvajale in povezovali turistične kraje" (Studen, 2005, 94). Potovanje z železnico je – sodeč po prvih odzivih nanjo, ki so bili tako negativni kot pozitivni – postalo "vodilni simbol napredka in modernizacije 19. stoletja" (Cvirn, Studen, 2001, 3; Studen, 1995). Prvotni strah pred "črno pošastjo", ki je brez konjske vleke drvela po železniškem tiru, bruhala ogenj, iskre in paro, se je sčasoma poleg. Železnica je postopoma postala del vsakdana (Cvirn, Studen, 2001).

Železnica je spremenila značilnosti potovanja po kopnem. Potovanja s pošto kočijo so bila dolgotrajna, naporna, dokaj draga in torej dostopna zgolj bogatejšim. Za potovanje prek deželnih in državnih meja so bile

potrebne potne listine. Posebni predpisi so veljali tudi za prtljago. Ceste so bile slabo vzdrževane, potniki so morali na poti večkrat prestopati, pogosto je prihajalo do nesreč med vozovi, na potnike pa so prežali tudi cestni roparji in razbojniki. Poštne kočije so lahko sprejemale zgolj majhno število ljudi in niso vozile ravno pogosto (Studen, 2006). Kljub vsem negativnim značilnostim potovanja s poštnimi kočijami so slednje potniku omogočale tesnejši stik in doživet spomin na pokrajino, preko katere je potoval. O tem pričajo številni potopisi iz preteklosti, ki so natančno opisovali pokrajino in večkrat tudi podrobno navajali podobe iz vsakdanjega življenja (Cvirn, Studen, 2001).

Ko je nekdanji način potovanja zamenjala hitrost, ki potniku s sedeža na vlaku ni omogočala stika z okolico in ljudmi na poti, preko katere je potoval, so ravno vodniki pripomogli k vračanju občutka za realnost. Zato so se jih potniki pri potovanju radi posluževali. Na dolgi poti, sedeč na udobnem sedežu v kupeju prvega in drugega razreda, je lahko potnik bral in na ta način prejšnje neposrednejše doživljanje pokrajine nadomestil z branjem vodnikov. Ti so nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne re-de vlakov, tramvajev in parnikov. Tako je na primer Mandlov vodnik po Južni železnici iz leta 1856 poleg natančnih opisov železniških prog ponujal velik izbor ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dožemanje prostora, in je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval (Mandl, 1856). Po Mandlovem je leta 1876 izšel Baedekerjev "Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland", ki je opisoval slovenske kraje. V vodniku je opisana tudi pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi Južne železnice. Popotniku je nudil zemljevide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter voznih redih vlakov, parnikov ter urnike odhodov poštних pošilk in nenazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kakovost postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje (Baedeker, 1876).

Pokrajino ob železniški trasi Kraške železnice (del trase Južne železnice od Ljubljane do Trsta) izčrpno opisuje Weidmann, ki poleg vtisov o pokrajini daje bralcu tudi natančne informacije o krajih, preko katerih potuje. Poleg tega ponuja tudi opise okoliških krajev in njihovih znamenitosti, ki so za potnika in obiskovalca vredne ogleda. Kras sicer opiše kot nerodovitno in pusto območje, kjer je med skalovjem le malo prostora za gozdove. Večji del Krasa se mu zdi "prava kamena puščava", njegovi prebivalci pa živijo v skromnih prebivališčih (Weidmann, 2004). Kljub pusti kraški krajini in revščini, ki se Weidmannu vtisneta v spomin, pa ga

2 V Angliji so na primer delavci v tekstilni industriji imeli pravico do delno plačanega dopusta že v 19. stoletju. Prvo letovišče za angleške specializirane delavce je bilo Blackpool. Prva železniška povezava z letoviščem je bila zgrajena leta 1840 ravno z namenom povezave kraja z drugimi mesti (Cavalcanti, 2003, 69).

očarajo tudi zanimivi kraji, ki jih bralcu ponuja kot zanimive izletniške točke, vredne ogleda. Po njegovem mnenju pravi "raj za turiste" predstavljajo jama Vilenica, kraljevska kobilarna v Lipici, Škocjanske jame in Bazo-vica ter jama Labodnica pri Trebčah. Kot najprimernejšo izhodiščno točko za izlete navaja Trst, ki ima odlične prometne povezave z omenjenimi kraji. Poleg omenjenih sta vredni ogleda zlasti Postojnska jama, Magdalenska jama ter Predjamski grad. Zanimiva pa je tudi kraška konjušnica v Prestranku, kjer so že stari Rimljani cenili tamkajšnje konje zaradi njihove moči, vzdržljivosti in hitrosti (Weidmann, 2004). Taki in podobni opisi so potniku na vlaku puščale vtis o pokrajini, preko katere je potoval, ter ponujale možnosti in nasvete za izlete v kraje ob progi.

S hitrejšim pretokom informacij je tisk postopoma dobil nove razsežnosti in množično učinkoval na življenje ljudi (Cvirn, Studen, 2001). Turistični kraji so svoje storitve in ponudbo začeli promovirati preko olepševalnih društev, deželnih zvez za pospeševanje tujkega prometa (na Kranjskem ustanovljena leta 1905; Janša-Zorn, 1944) in zdraviliških komisij, ki so pričele tiskati reklamne plakate, razglednice, brošure, vodnike ter oglaševale turistične destinacije na kolodvorih in v časopisu. Leta 1898 so v Škocjanskih jamah na Krasu, na primer, pričeli izdajati jamske razglednice.

Ob otvoritvi tržaškega kolodvora pa ni mogel izostati vodnik po Trstu, ki ga je izdal tržaški knjigar in založnik Colombo Coen. Vodnik je obiskovalcem mesta ponujal njegove naravne in arhitekturne lepote in svetoval ogled mestnih znamenitosti. Vodnik je služil tako turistom kakor tudi podjetnikom in trgovcem, ki so prihajali v Trst (Verginella, 1997).

Z razvojem jamskega turizma so pričele izhajati tudi številne publikacije, ki so opisovale značilnosti jamskega sveta. Tako je že leta 1823 grof Girolamo Agapito napisal prvi tiskani vodnik o jami "Le grotte di Adelsberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Ildria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità romane d'Acquileia e Pola ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste". Tudi Schmidlovi³ opisi kraškega podzemlja so sprožili veliko zanimanja za kraško podzemlje in "železna cesta" je omogočila raziskovalcem ter obiskovalcem hiter dostop do jam. Vodnik po jami je izdal tudi E. H. Costa, ki je bil leta 1863 preveden v slovenščino (Kranjc, Malečkar, 1988; Savnik, 1960).

Turistični vodniki po Južni železnici so pogosto oglaševali tudi lepote Postojnske jame. Vodnik oziroma po-

tovalni priročnik po Južni železnici, ki ga je v nemškem, madžarskem, italijanskem in angleškem jeziku izdala generalna direkcija c.kr.priv. Družbe Južne železnice, je izšel leta 1899.⁴ Namen potovalnega priročnika, z bogato opisano pokrajino, priloženimi fotografijami, zemljevidi, železniškimi povezavami, voznimi redi in reklamami, je bil privabiti čim večje število tujih gostov v monarhijo. Služil pa naj bi tudi kot oglasnik za kraje poletne svežine (Sommerfrischen), zdravilišča in namestitve za tujce, ki bi v njem objavljale svojo ponudbo in storitve (Studen, 2006).

Parni stroj je spremenil tudi način potovanja po morju. Istrska obalna mesta, ki so se po propadu Beneške republike na gospodarskem in družbenem področju že močno navezala na Trst, so vse do izgradnje železniških povezav z mestom večinoma komunicirala in trgovala preko pomorskih prometnih poti. Obmorska lega Kopra, Izole in Pirana je omogočala razvoj solinarstva v Piranu in Kopru ter ribolova v Izoli. Proti koncu 19. stoletja pa se je v Piranu oziroma Portorožu začel razvijati turizem. K njegovemu razvoju so prispevale tudi prometne posodobitve (izboljšave kopenskih cest, morske potniške linije in železniško omrežje). Z napredkom pomorske tehnike, tehnologije in razvoja je v 19. stoletju (zlasti pa v njegovi drugi polovici) parnik čedalje bolj prevzemal morsk vlogo jadrnic, ki so jih postopoma začeli opuščati. Proti koncu stoletja je število jadrnic za dolge plovbe začelo upadati na račun konkurenčnega parnika, kar se najbolj kaže leta 1869, ob odprtju Sueškega prekopa, in naslednje leto, ko je nastopila že druga kriza⁵ pomorstva na jadra. Kriza je bila tudi posledica naraščajoče uporabe parnega stroja v pomorskem ladjarstvu in naraščanja števila parnikov. S parniki pa se je razvijal tudi morski potniški promet. Tako kot z vlakom je bilo v potovanje s parnikom v primerjavi z jadrnico hitrejšo, redne pomorske potniške linije pa so omogočale vsakodnevne migracije prebivalstva in turistov iz Trsta v istrska mesta in naprej proti Reki in Dalmaciji (Terčon, 2004).

Tiskanje vodnikov, brošur in promocija turističnih krajev se je širila tudi na jadranski obali. Pri tem ne gre toliko za potovalne priročnike po morju, kakor so nekateri nastajali ob vožnji z vlakom, ampak za promocijo turističnega kraja in njegovih storitev. Tako so vodniki po zdraviliškem in kopališkem letovišču Portorožu promovirali zdravilne učinke kraja, uspešno zdravljenje številnih bolezni, njegovo ugodno lego in dostopnost (bližina Trsta), izlete v okolico, navajali programe zabav, sezname hotelov, vil in penzionov. Kot primer lahko

3 Schmidl je v letih 1850–1853 raziskoval Postojnsko jamo in postavil temelje jamoslovja. Leta 1854 je napisal delo "Die Höhlen und Grotten von Adelsberg..." (Orožen-Adamič, 1990; Kranjc, Malečkar, 1988).

4 Prvi vodnik po jami v angleškem jeziku pa je izšel v Trstu že leta 1869. Tega leta so pričeli v Postojni prodajati tudi prve spominke (Savnik, 1960).

5 Prva kriza jadrnic se je pojavila na začetku 19. stoletja kot posledica Napoleonovih vojn (Terčon, 2004).

navedemo Furlanijev vodnik po Piranu in Portorožu "Führer durch Pirano und Portorose", ki je izšel leta 1910 in v katerem avtor poleg zgodovine krajev opisuje tudi značaj njunih prebivalcev, dostop do Pirana in Portoroža preko morja in kopnega (železniška proga)⁶ ter njegovo popotovanje in nasvete za obisk okoliških krajev. Poleg tega v vodniku navaja pomembne informacije za bralca, ki bi obiskal Istro, kakršne so lokacija pošte, policije, lekarne, odvetniških pisarn, gostiln in hotelov, trgovin, fotografov ter tarife za trolejbus, izvoščke in tramvaj.⁷ Na koncu besedila so priložene reklamne fotografije hotelov, restavracij, knjigarn, frizerskih salonor in trgovin.

Vodniki in publikacije o zdravilišču in kopališkem letovišču Portorož je izdajala tudi Zdraviliška komisija (Commissione di cura di Portorose, Kurcommission). Poleg reklamnih insertov so ti vodniki vsebovali tudi tabele z voznimi redi vlakov, tramvaja, postanki na postajah ter voznimi redi parnikov. Tovrstne informacije sta nudila tudi Baxova vodnika iz leta 1914 in 1920, ki poleg tega vsebujeta še informacije o zdravilnih učinkih morske vode in slanice ter načinih zdravljenja v Portorožu. Vodnike so poleg Zdraviliške komisije izdajali tudi sami zdravniki v zdravilišču, kot na primer dr. Pupini, ki je na ta način oglaševal svoj sanatorij, ter dr. Contento.

Novi način potovanja je prispeval tudi k razmahu izletništva, sprva predvsem pripadnikov plemiških in meščanskih družin. Na izlete v kraje, ki so bili dostopni z železnico, so se radi odpravljali tudi Ljubljancani. Potovanje z vlakom je plemičem in meščanom v prvi vrsti služilo zabavi, pomenilo doživetje, oddih in beg iz vsakdanjika, saj so izleti z vlakom ponujali "nove možnosti za polno in veselo uživanje življenja" (Cvirn, Studen, 2001, 34). Tako je pravo zanimivost predstavljalo potovanje čez Semmering, kamor so bili za koristnike železniških vozovnic organizirani enodnevni izleti. Daljši izleti so se razmahnil predvsem po dogradnji železnice do Trsta. Popularni so postali "Vergnügungszüge", to so "vlaki za zabavo" (Cvirn, Studen, 2001).

Priljubljena izletniška točka za okoliške meščane je čedalje bolj postajal tudi Kras. Meščani so na kraškem

podeželju iskali oddih na svežem zraku in tam koristili svoj prosti čas. Na Krasu pa so radi letovali tudi petični gostje, kot na primer baron Albert Rothschild, delničar Južne železnice, ki je na Kras prišel iz zdravstvenih razlogov in je v času zdravljenja stanoval v posebnem vlaku s spalnikom in kuhinjo. V času svojega bivanja in zdravljenja na Krasu se je rad odpravljaj na izlete v okolico (Rustja, 1997). Na istrski obali pa je v 19. stoletju za tržaške in koprške meščane Ankaran postajal priljubljena izletniška točka.

VLAK, NARAVNA DEDIŠČINA IN TURISTIČNI RAZVOJ: POSTOJSKA JAMA

Zanimanje za raziskovanje in odkrivanje kraških pojavov in njegovega podzemnega sveta se je pojavilo že v obdobju pred industrijsko revolucijo in z razvojem modernih oblik turizma. Zasledimo ga že pri raziskovalcih in "grandtouristih"⁸ novega veka. V obdobju od 17. do 19. stoletja, pred izgradnjo železnice, so ti popotniki objavljali tudi potopise in dnevnike s potovanj. Med najbolj znanimi obiskovalci, ki so se zanimali za posebno in neobičajno kraško naravno dediščino velja omeniti nekatere popotnike, zlasti Edwarda Browna, člana Kraljeve družbe, ki je preko slovenskega ozemlja potoval leta 1669 in v svojem potopisu "A Brief Account of Some Travels" pustil zapise tudi o Cerkniškem jezeru. Njegov potopis je bil za tuje popotnike dolga leta edini dostopni angleški vir o slovenskih krajih (Brown, 1685; Stanonik, 1992). Na poti iz Trsta proti Gradcu se je leta 1730 na Krasu ustavil tudi Keyssler, ki je za seboj pustil opise slovenskih krajev, kakor idrijskega rudnika, Črne, Postojnske in Socerbske jame. Posebej je opisal tudi Cerkniško jezero, vendar je njegov opis že povzet po Valvasorju. Fischl in Widemann pa sta leta 1800 obiskala Planinsko jamo, Cerkniško jezero, Postojnsko in Črno jamo ter preko Razdrtega in Opčin prišla do Trsta. Od tam sta se odpravila na izlet v bližnjo Vilenico in Socerb. Kraške naravne znamenitosti sta si v 18. stoletju ogledala tudi Pococke in Milles in se na skupnem potovanju ustavila pri Cerknici. Pot ju je zanesla tudi do

6 Vožnja po morju iz Trsta je trajala eno uro: "Die Fahrt (od Trsta do Pirana in Portoroža, op. P. K.) hat eine Stunde gedauert" (Furlani, 1910, 20). Po kopnem so se na isti relaciji z ozkotirno železnico vozili dve uri, ki ni nič manj privlačna kot vožnja s parnikom: "Nicht minder anziehend als die Dampffahrt ist die kleine Eisenbahnreise Triest – Portorož. Auf der zwei Stunden langen Strecke – die zur Lokalbahn Trieste – Parenzo gehört – führt uns der Wagen der schmalspurigen Bahn durch eine Landschaft, die uns ein stets wechselndes Panorama bietet. Auf der Strecke sind 4 Stationen, 7 Haltestellen, und 2 Tunnels" (Furlani, 1910, 21). Med zdraviliščem Portorož in Piranom peljejo tramvaji, trolejbusi in izvoščki.

7 Furlanijev vodnik iz leta 1910 navaja cene vozovnic za električni tramvaj (v originalu elektrischen Dratbahn, Strassenbahn, Strassenbahnwagen), ki ga je napajala dizelska elektrarna z močjo 88 kW, ki je leta 1895 začela obratovati v Piranu (Slovenska novejša zgodovina, 2005).

8 Grand Tour, ki se je razvil pod vplivom humanistične misli, je predstavljal večletno potovanje za izobraževanje in kulturno formacijo ter osvojitve znanstvenega in umetniškega znanja mladih potomcev iz plemiških družin. V Evropi se je razvil v 16. stoletju in ostal v modi do začetka 19. stoletja (v tem času je spreminjal tudi značilnosti in se postopoma širil tudi na umetnike in druge izobražence). Predstavljal je nekakšen *rites de passage* (ritual prehoda), ki ga je mladenič moral opraviti v okviru svojega izobraževanja pred vstopom v odraslo dobo. Sam izraz Grand Tour se je prvič uporabil za potovanje lorda Granbornea v Francijo leta 1636 (Battilani, 1998).

Postojnske in Črne jame, Idrije, Trsta in Gorice (Shaw, 1997; Carmichael, 1991). Znani popotnik, zdravnik in naravoslovec, ki je v 18. stoletju kar dvanaajstkrat potoval preko Jadrana, je bil član angleške Kraljeve družbe Alberto Fortis. Tudi sam je obiskoval kraške jame (Shaw, 2000). Med domačimi raziskovalci velja na tem mestu omeniti še Valvasorja, ki je v svoji Slavi vojvodine Kranjske (1689) podrobno opisoval Kras in njegovo naravno dediščino. V svojem delu opisuje okoli 70 jam, med njimi je po njegovem mnenju Postojnska največja in najdaljša ter najbolj strahotna (Savnik, 1958). S "Slavo" je Valvasor želel promovirati območje, ki ga je opisoval, med drugim preko valorizacije njegove kulturne in naravne dediščine, kar je za konec 17. stoletja inovativen in moderen pristop k opisovanju in raziskovanju pokrajine. Promocijo kulturne in naravne dediščine je želel doseči preko širjenja znanja in na ta način aplicirati znanost v prakso (Panjek, 2005). Njegova knjiga je pristala v številnih gostilnah in prenočiščih, kjer so se zadrževali tuji popotniki, in služila kot vir informacij o slovenskih krajih. Pri dnevnikih in potopisih, ki so jih ti kasneje objavljali, je občutili Valvasorjev vpliv, kakor na primer pri popotnikih Pococku, Davyju, Tobinu in Spenserju, ki so ga na več mestih prepisovali (Stanonik, 1992).⁹

Raziskovanje in obiskovanje kraških jam je specifičen pojav, ki ga ne moremo uvrščati v posamezne kategorije modernega turizma, ki so se v Evropi začele razvijati po industrijski revoluciji. Vzorednice bi lahko iskali v zanimanju in odkrivanju naravnih pojavov, iskanju neokrnjene narave in razvoju tako imenovanega naravnega turizma v parkih, ki se je najprej razvil v ZDA.¹⁰ Kljub določenim vzorednicam, torej želi po odkrivanju naravnih znamenitosti, pa gre pri jamskem, kraškem turizmu vendarle za posebnost kraškega območja, ki ji ne moremo zaslediti v vsaki evropski državi. Lahko pa jamski turizem povežemo s posledicami industrijske revolucije, v tem primeru zlasti z novimi prevoznimi sredstvi, ko se je zanimanje in možnost za obiskovanje kraških jam postopoma širilo na širše družbene sloje. V prispevku poskušamo preveriti, v kolikšni meri so ta sredstva dejansko vplivala na turistični razvoj Krasa, zlasti na primeru Postojnske jame. Postojna je namreč ravno na poti med Dunajem in Trstom in mimo nje je tekla tako imenovana Južna železnica, proga med prestolnico in pristaniščem. Gradnjo proge, ki jo je načrtoval inženir Ermenegildo Francesconi, je odobril cesarski odlok z dne 21. decembra 1841. Za javnost je bil odsek Gradec – Celje odprt leta 1846, 18. junija 1849 pa je iz Celja pripeljal prvi vlak do Ljubljane. Na cesarjev rojstni dan se je nadvojvoda Albrecht z vlakom

pripeljal na svečano okrašeni ljubljanski kolodvor, kjer ga je pričakala množica ljudi (Cvirn, Studen, 2001). Od Ljubljane do Trsta (čez Kras) je bila proga speljana leta 1857. Prva vagona s praznično okrašeno lokomotivo "Pirano" sta prispela v Trst 20. julija 1857. Uradna otvoritev proge za javni promet je bila 27. julija, ko je vlak "Capo d'Istria" pripeljal v Trst njegovo veličanstvo, cesarja Franca Jožefa (Cvirn, Studen, 2001).

Gradnja železnice je med ljudmi sprožala tako reakcije navdušenja kakor tudi negodovanja, gradnja te novotarije je imela svoje zagovornike in nasprotnike. Na Slovenskem je časopisje (*Illyrisches Blatt*, *Bleiweisove Novice*) redno in z velikim zanimanjem sledilo novostim in tehnološko inovativnim podvigom, kakor je bila železnica. Sledili so poteku del drugod po Evropi ter opozarjali na spremembe v prometu ter vplivih na gospodarstvo in življenje ljudi, ki ga bo železnica prinesla.

Izgradnja železniške infrastrukture je v nekdanji Avstro-Ogrski prispevala k večji mobilnosti ter pretoku blaga in ljudi. S prihodom "železne ceste" so začeli opuščati stare prevozne dejavnosti, kot sta bila furmanstvo in tovorništvo, ki so potekale v smeri SV – JZ ter brodarstvo in splavarstvo po Savi in Dravi. Posledica tega je bila tudi večja migracija s podeželja v urbana središča. Ob gradnji je železnica zaposlovala veliko število delavcev ter sprožila nastanek in razcvet številnih gostiln in prenočitvenih obratov ob progi, povečala dostopnost trga ter pospešila turistični razvoj na Slovenskem (Studen, 1997). Železnica je tudi zbližala prestolnico s svojim pristaniščem Trstom ter mesto povezala z zaledjem. Gradnja železnice je tudi na Krasu nudila nove možnosti zaposlitve, po končani gradnji pa se je utegnil pojaviti problem brezposelnosti in pomanjkanja dodatnih virov zaslužka. Nasploh je imela večplasten vpliv tako na kraje kot na ljudi in spremenila podobo kulturne krajine. Železnica je na eni strani, kakor že omenjeno, sprožila zamiranje nekdanjih postranskih dejavnosti, ki so kmetu dajale dodaten zaslužek, na drugi strani pa je spodbudila nove možnosti razvoja za kraje, kjer so zrasle postaje (Sežana, Divača), ter za kmetijstvo in pridelke, ki so bili lažje dostopni tržakemu in širšemu avstrijskemu trgu (Panjek, 2006).

Spodbudila pa je tudi hitrejši pretok tujih in domačih turistov na Krasu, ki so obiskovali zlasti njegove podzemne jame, kjer se bomo osredotočili na primer Postojnske jame. Sicer je bila prva jama, ki je bila odprta v turistične namene, jama Vilenica (Lokev pri Divači), kamor so tuji obiskovalci prihajali na ogled iz Trsta. V njeni spominski knjigi je bilo med letoma 1821 in 1889 vpisanih več kot 2.000 obiskovalcev (Janša, 1968a). Poleg Vilenice je bila obiskana tudi Divaška jama, ki jo

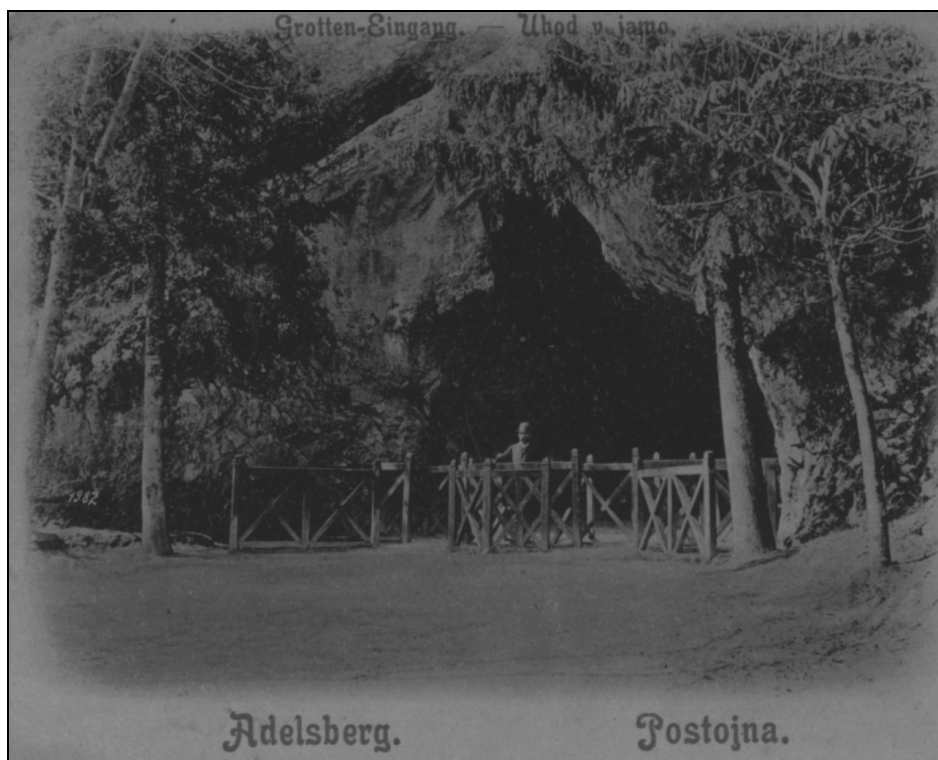
9 Prispevek omenja samo nekatere popotnike. Za več podatkov o tujih popotnikih po slovenskem Krasu glej: Shaw, 2000.

10 Pobudo za ohranjanje in zaščito neokrnjene narave je v ZDA začel Georges Catlin leta 1823. Kmalu so se mu pridružili še nekateri znanstveniki, umetniki in kulturniki. Prvi naravni parki pa je bil leta 1872 park Yellowstone (Battilani, 1998).

je leta 1884 odkril Gregor Žiberna. Po odkritju je občina poskrbela za dostop do jame in dala urediti turistične poti (Janša, 1968c). V prvi polovici 19. stoletja je bila že obiskana tudi Škocjanska jama, kjer so leta 1823 speljali pot do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen tudi obisk Tominčeve jame (Shaw, 1998). Največji razvoj pa je v 19. stoletju doživela Postojnska jama, ki je bila do Velike dvorane odkrita že v preteklosti (Janša-Zorn, 1998), leta 1818 pa je Luka Čeč, pomožni svetličar, odkril še drugi del jame do Velike gore. Naslednje leto je bila celotna jama odprta za turistične obiskovalce, ki so jih našteali 104 (Šibenik, 1983). Jamo in njegovo znamenito človeško ribico je obiskal sam prestolonaslednik Ferdinand. To letnico štejejo kot začetek organiziranega turizma v jami. Postojnska jama pa je z ustanovitvijo posebne Jamske komisije (leta 1824) dobila svoj upravni organ (Orožen-Adamič, 1990).¹¹ Jamska komisija je imela svoj statut in izvolila ter plačevala jamsko osebje, skrbela za popravila in jamsko razsvetljavo, vodila knjige gostov¹² (ki nam danes služi kot vir za razisko-

vanje strukture gostov in gostote obiska v jami), določala ceno vstopnic¹³ v jamo in skrbela za vse dopisovanje in naznanila v zvezi z jamo. Razsvetljavo je bilo potrebno plačati posebej (Savnik, 1958). Društvo za pospeševanje olepšave trga in tujskega prometa v Postojni, ki je bilo ustanovljeno leta 1883, je skrbelo za urejeno mesto in okolico, zasajanje dreves, popravljanje cest, postavljanje reklamnih desk, kažipotov in ureditev ljudskega vrta, promenade ter organizacijo izletov (Janša, 1968c). Uprava Postojnske jame pa je v tuji in domači literaturi objavljala prispevke o jami ter razvijala oglaševanje z reklamnimi plakati, ki so jih lepili na železniške vozove in avstrijske kolodvore (Savnik, 1958).

Z izgradnjo Južne železnice je postojnski turizem dobival nove razsežnosti. Ob otvoritvi proge med Dunajem in Trstom sta z vlakom v Postojno pripotovala tudi cesar Franc Jožef in njegova soproga Elizabeta in "blagovolila odpreti tudi novo odkrito jamo tujskemu prometu" (Čeč, 2001, 37). Ob njunem obisku je bila jama razsvetljena z 12.000 lučmi. Jamska komisija je

Sl. 1: Vhod v Postojnsko jamo konec 19. stoletja (Notranjski muzej Postojna).

Fig. 1: Entrance to the Postojna Cave at the end of the 19th c. (Notranjska Museum in Postojna).

11 Jamska komisija je bila tudi članica Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem (Janša, 1968c).

12 Knjigo gostov oziroma obiskovalcev (Stammbuch der Adelsberger Grotte) je jamska komisija uvedla leta 1819. Vanjo so se vpisovali tuji obiskovalci (s podatki: datum obiska, ime in priimek, kraj rojstva, status, kraj bivanja). Od leta 1857 je bila posebej za obiske kronanih glav uvedena Zlata knjiga (Gedenk-Buch) (Shaw, Čuk, 2002).

13 Ob ustanovitvi komisije je vstopnica za civiliste znesla 24, za pripadnike vojske pa 12 krajcarjev.

naročila izdelavo nosil za cesarico in njeni dvorni dami. Povabljenecem slavnostnega dogodka je pevski zbor ljubljanskih bogoslovcev zapel cerkveno pozdravno pesem (Savnik, 1960).

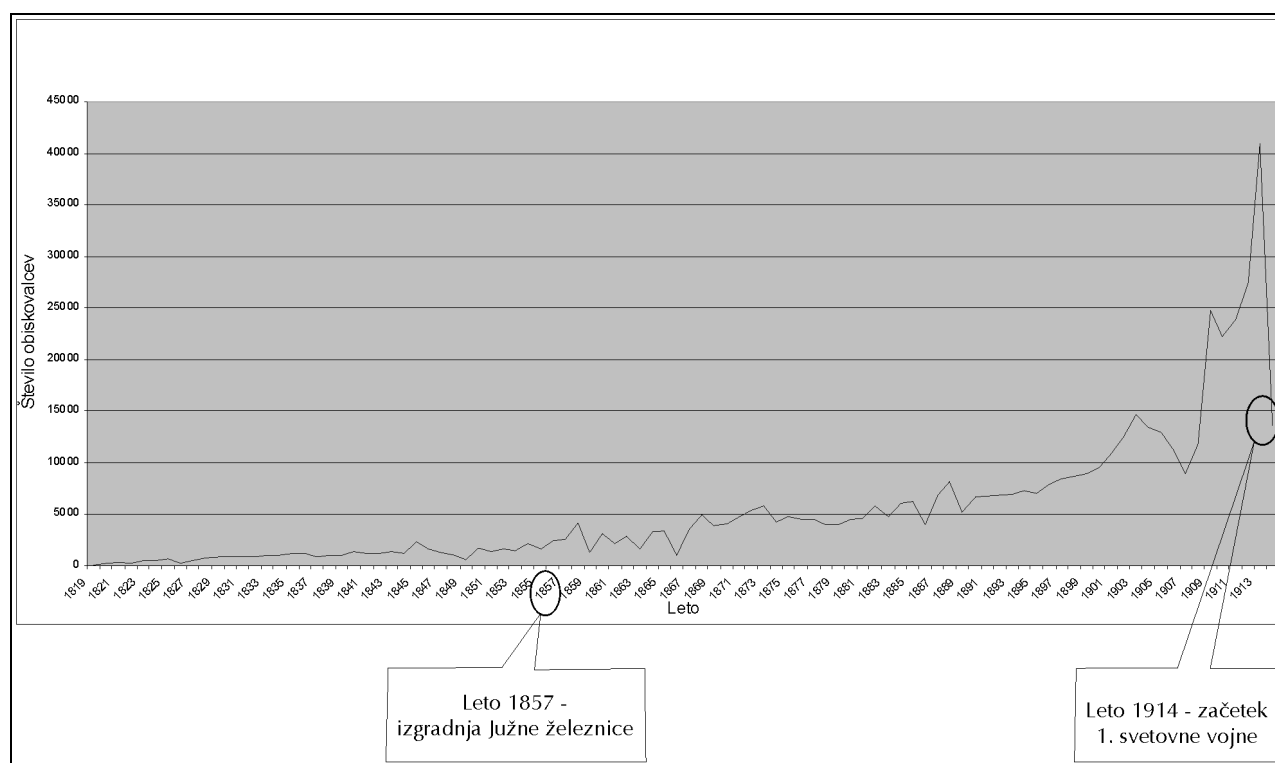
Ker so si v Postojni nadejali množični obisk, so goste privabljali na vožnje tudi s popusti za vozovnice tistih vlakov, ki so vozili iz Dunaja ali Pešte v Trst, Ljubljano in Postojno (Cvirn, Studen, 2001). Namen tovrstnih ukrepov je bil privabljati čim večje število obiskovalcev in tako je v Postojni turizem postal pomemben vir dohodkov, zlasti za gostilničarje, hotelirje, prevoznike in druge obrtnike ter celo kmečko prebivalstvo, ki je svoje presežke prodajalo na gostinskem trgu ali prevažalo turiste z izvoški (Čeč, 2001).

Razpoložljivi podatki kažejo na to, da se je obisk v jami z izgradnjo železnice postopoma povečeval, vendar sprva ne vztrajno. Že leto po izgradnji železnice se

je obisk v jami znatno povečal (glej graf 1). V času jamskega slavlja (na binkoštni ponedeljek¹⁴) so tudi organizirali posebne izlete z vlakom iz Ljubljane in Trsta.¹⁵ Finančno ministrstvo na Dunaju je kot posebno ugodnost za promocijo potovanja z vlakom za kratek čas določilo zgolj 20-odstotno ceno običajne vstopnine v jamo za tiste obiskovalce, ki se bodo v času od binkošti do konca septembra udeležili obiska z "vlakom za zabavo". Zaradi velikega popusta pri vstopnicah pa je bil zabeležen primanjkljaj, zato so bili leta 1863 popusti na binkoštni ponedeljek ukinjeni (Savnik, 1960). V naslednjih dvajsetih letih se je število gostov gibalo med 4.000 in 6.000. V času pruske vojne (1866) je bil zabeležen ponoven upad obiskovalcev. Tega leta je število doseglo 997 (glej graf 1). Leta 1872 so v jami položili dva kilometra dolg železniški tir in čez dve leti zgradili železniški most v Veliki dvorani. Istega leta je bil zgrajen prvi

Graf 1: Obisk v Postojnski jami (Graf je izdelan na podlagi podatkov iz: Šibenik, 1983).

Diagram 1: Visits to the Postojna Cave (the diagram has been drawn on the basis of the data taken from: Šibenik, 1983).

14 Jamsko slavlje s plesom na binkoštni ponedeljek je Jamska komisija pričela organizirati leta 1825 z namenom, da bi povečala obisk v jami. Vstopnina je znašala 1 goldinar, ta dan pa so Postojnčani z družinami imeli prost vstop (Savnik, 1958). Leta 1825 je opaziti večji obisk v jami (glej graf 1).

15 Prvi, ki je organiziral skupinsko potovanje z vlakom, je bil Thomas Cook julija leta 1841 (za skupino šeststotih ljudi po vstopnicah z nižjimi cenami). Nekaj let za tem je začel organizirati potovanja za skupine. Že leta 1868 je v Postojnsko jamo pripeljal skupino turistov.

hotel v mestu. Električna pa je bila v jamo napeljana leta 1884.¹⁶ Do začetka 20. stoletja je obisk postopoma naraščal in leta 1901 presegel 10.000 gostov. Višek je pred prvo svetovno vojno dosegel leta 1913, že naslednje leto pa je ob začetku vojne viden večji upad (glej graf 1).

Graf 1 prikazuje število obiskovalcev v Postojnski jami pred izgradnjo Južne železnice in po njej, in sicer od začetkov turistične dejavnosti leta 1819 do 1914. Za posamezna leta so v virih in literaturi pri podatkih o številu obiskovalcev delna odstopanja. V knjigo gostov so se namreč vpisovali samo tuji obiskovalci oziroma obiskovalci iz drugih krajev. Včasih so se vpisali samo pod enim imenom za vso družino, kar onemogoči točen podatek o številu obiskovalcev. Domačini se v knjigo niso vpisovali. V času binkoštnega slavlja so s svojimi družinami imeli v jamo prost vstop, kar pomeni, da tudi štetje samih vstopnic ne prinese točnih podatkov.¹⁷ Po letu 1857 je bila uvedena še zlata knjiga za obiskovalce "modre krvi", ki so jih med letoma 1819 in 1914 našteali 103 (Shaw, Čuk, 2002). Med letoma 1819 in 1918 si je jamo ogledalo 525.407 obiskovalcev, med leti 1918 in 1945 1.407.271, po letu 1945 pa preko 23 milijonov turistov. Dnevni rekord obiskov so zabeležili 8. avgusta 1978 (12.025 obiskovalcev), največji letni obisk pa leta 1985 z 942.256 obiskovalci.¹⁸

VLAK, PARNIK TER MORSKI ZDRAVILIŠKI IN KOPALIŠKI TURIZEM: PORTOROŽ

V 19. stoletju so se moderne oblike turizma razvijale zlasti v termalnih krajih in "mrzlih" morskih letoviščih (poleti). Zdravilne učinke mrzle morske vode je odkrivala medicinska praksa. Prehod iz termalnih vrelcev v morje se je udeležil v termalnem vrelcu Scarboroughu, v katerega je vdiral morska voda in mu je bila zato priznana večja terapevtska vloga (obiskan že od leta 1627). V bližini morskih kopališč se je razvil tako imenovani Kursaal, to je obrat, ki je nastal na enak način kot termalna poslopja, vendar je bil postavljen na plaži/kopališču ali na morju (kot nekakšen splav na morju), ki je kopno povezovalo s pomolom. V mrzli morski vodi je kopanje trajalo le nekaj minut. Zdravilne učinke morske vode (za zdravljenje številnih bolezni) je odkrila medicina, aristokracija pa je bila tista, ki je prva spodbujala razvoj kopališkega turizma in določala modne smernice. Uspeh neke morske letovišarske destinacije pa je bil

odvisen v veliki meri tudi od investicij v infrastrukturo in sposobnosti zapolnjevanja prostega časa letoviščarjev (zabava, prireditve). V 19. stoletju namreč ni bilo v modi sončenje in poležavanje na plaži, soncu ni bila dodeljena nobena zdravilna funkcija, saj so se ob sprehodih po soncu ljudje pred njim ščitili s sončniki. Ljudje se niso veliko zadrževali na plaži, temveč v urbanih centrih, kjer so potekale raznovrstne prireditve.

Iz Anglije, kjer se je kot morsko letovišče najbolj uveljavil Brighton, se je "nova moda" širila na celinsko Evropo, in sicer Severno in Baltsko morje ter atlantsko obalo (Doberan 1794 Baltik, Norderney 1797 Severno morje, Travemünde 1800–1802 Baltik, Swinemünde 1822–1826). V Franciji se je kot letovišče razvil Dieppe (v bližini Pariza) ter kraji v Normadiji. V teh krajih so se zadrževali aristokrati (večinoma iz Pariza) in umetniki. Morska letovišča na jugu, kot Azurna obala z Nico in Cannesom ter ligurijska riviera, so se v tem obdobju razvijala kot zimske destinacije¹⁹ zaradi blage klime za prezimovanje.

Ob odkrivanju zdravilnih učinkov sonca in širjenju kulture sonca ter kopanja v topli vodi pa se je turizem razvil na sredozemski obali. Ponovno so bili zdravniki tisti, ki so promovirali terapevtske učinke morskega zraka, kopanja v mlačni vodi in nenazadnje blagodejne učinke sončnih žarkov. Z novim odnosom do sonca se je razvijal tudi odnos do plaže. V dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja je v Evropo vse bolj "prodiral" sonce, moda sončenja, zagorelega telesa na plaži, kar od tega obdobja dalje igralo osrednjo vlogo na peščini. Kopanje je počasi izgubilo svojo terapevtsko vlogo in postalo razlog za sprostitev in zabavo (Becher, 1990). Na račun toplega Sredozemskega morja je mrzlo Severno morje izgubljalo goste. Spreminjala so se obdobja počitnic. Nekdaj zimske destinacije so čedalje več gostov sprejemale v poletnih mesecih.

Prispevek obravnava začetek morskega zdraviliškega in kopališkega turizma v Istri (zlasti v Portorožu) in skuša preverjati, kako so na turistični razvoj vplivale oziroma v kolikšni meri so ga spodbudile prometne parniške linije in železniško omrežje.

Proti koncu 19. stoletja je imela tudi Istra dokaj razvito železniško omrežje. Odcep proge od Sv. Petra na Krasu (Pivka) do Reke je bil zgrajen leta 1873, od Divače do Pulja leta 1876, od Trsta do Kozine in Hrpelj leta 1887. Proga Divača – Pulj je spodbudila turistični razvoj v hrvaški Istri, predvsem pa v Opatiji, ki je slovela

16 Po prvi svetovni vojni je zaživela motorna železnica.

17 Posebnost predstavlja leto 1863, kjer so pri posameznih avtorjih zabeležena velika odstopanja pri številu gostov. Roman Savnik za to leto našteje kar 8000 domačih in tujih gostov, čemur pripisuje nizke cene vstopnic za potnike z "vlakom za zabavo" zlasti v času jamskega slavlja. Z vlakom naj bi največ gostov prišlo ravno na binkoštno slavlje iz Dunaja, Trsta ter Brucka ob Muri (Savnik, 1960). Šibenik za to leto našteje 1628 obiskovalcev (Šibenik, 1983), čemur se približuje tudi številka iz knjige gostov (Stammbuch der Adelsberger Grotte: IRK, 1), in v tem primeru smo upoštevali to številko.

18 Podatki so iz leta 1983 (Šibenik, 1983) in 1990 (Orožen-Adamič, 1990).

19 Turisti so tja odhajali v zimskem letnem času.

kot rajski kraj (Studen, 1995; Rozman, 1896). Tople in mrzle opatijske kopeli so bile med tujimi obiskovalci dobro poznane. V kraju so rasle vile in hoteli. Tudi graditelji železnic so kazali interes za vlaganje v turistično infrastrukturo. V Opatiji je na primer Družba Južne železnice leta 1883 zgradila hotel s kopališčem pod imenom *Hotel Quarnero – Kvarner*, leta 1884 pa Hotel Kronprinzessin Stephanie z razkošnim salonom (Vasko-Juhász, 2006). Milo podnebje in morje sta podobno kot v Portorožu vabila številne turiste, ki so prihajali na zdravljenje in okrevanje ali na kopanje v morski vodi ter na zabavo. V Opatijo naj bi tujci sprva prihajali v zimskih mesecih, da bi se umaknili v toplejše kraje, kasneje, po razmahu poletnega morskega kopališkega turizma, pa v poletnih mesecih. Kraj je zaslovel kot klimatsko zdravilišče in morsko kopališče (Bayer, 1909).²⁰ Istrska mesta Koper, Izola, Piran (s Portorožem), Umag, Motovun, Novigrad, Poreč in druga pa so ostala izolirana od kopenskega prometnega omrežja vse do izgradnje železniške proge od Trsta do Poreča, "Parenzane", za katero so se projekti in pogajanja začeli proti koncu 19. stoletja in potekali tudi vrsto let (1880–1899). Končno je bil na podlagi zakona o lokalnih železnicah iz leta 1898 že naslednje leto sprejet sklep o izgradnji ozkotirne železnice.²¹ Družba Lokalna železnica Trst – Poreč, ki je skrbela za gradnjo proge, je bila ustanovljena leta 1900 na Dunaju (Orbanić, 2005). O gradnji, trasi in dolžini "Parenzane", ki je bil za javni promet v celoti odprta 15. decembra 1902, so poročali tudi v lokalnem časopisu.²² Istrani so bili načeloma navdušeni nad možnostmi, ki so se jim tako ponujale. Kljub naklonjenosti pa so že ob predstavitvi projekta izgradnje železniške proge pred-

lagatelji naleteli na pritožbe lokalnih podjetnikov (Konzorcij koprskih solin, Konzorcij piranskih solin, predstavniki in lastniki hotelov in zdravilišč v Portorožu, lastniki zemljišč v bližini kopališkega naselja, po katerih naj bi po prvih načrtih stekla proga, ter piranske mestne oblasti).²³ Proga, ki ni načrtovala postajališča v mestu Piran, bi po mnenju mesta ogrožala njegov gospodarsko – trgovinski interes, razvoj in napredek (DAPA, 2). Vendar strahu pred železnico, kakor je bilo moč opaziti pri gradnji Južne železnice, ni bilo več. Lokalne oblasti so se zavedale njenih prednosti za gospodarski razvoj. Železnica naj bi zbližala Istro s Trstom ter omogočila nove vire dohodkov za lokalno prebivalstvo.²⁴

Po prvi brezplačni otvoritveni vožnji se je kmalu pokazalo, da pot od Trsta do Poreča ni poceni, saj je vozovnica v drugem razredu stala 9,32 krone, ista pot z ladjo pa le 2,40 krone (L'Indicatore di Portorose, 1911; slika 2). Cene vozovnic so bile visoke in niso uspele konkurirati ugodnejšim cenam in voznim redom parniških linij, kar bomo videli tudi v nadaljevanju (Orbanić, 2005). Na progi so se vrstile nesreče zaradi burje in poplavljanja morja. Vse nesreče so povzročale veliko finančno škodo. Za Piran, ki ni bil povezan s "Parenzano", je bil leta 1909 uveden trolejbus "Daimler" z dvema elektromotorjema (imenovan tudi elektromobil ali tramvaj brez tirov) med mestom in Lucijo. S trolejbusom se je lahko peljalo 25 potnikov. Za sedeže je bilo rezerviranih 15 mest, 10 pa stojišč. Vožnja je bila počasna in neudobna, saj je potekala po neasfaltirani cesti. Leta 1911 je ministrstvo za avtocesto izdalo dovoljenje za izgradnjo železniške povezave z ozkotirnim tramvajem. Proga je stekla 20. julija 1912.²⁵

20 Luftkurort und Seebad.

21 O sprejemu zakona je pisal tudi časopis L'Istria: "La legge sulle ferrovie locali, fra le quali è compresa la nostra Trieste – Parenzo – Canfanaro, è stata approvata martedì scorso anche dalla Camera dei Signori. Non ci manca, dunque, che la sanzione Sovrana" (L'Istria, 24. 12. 1898) ter L'Osservatore Triestino: "Riferendoci ai nostri telegrammi, constatiamo con vivo compiacimento che le nostre previsioni sul sollecito disbrigo, in sede parlamentare, del progetto di legge presentato dal Governo per la costruzione della ferrovia locale Trieste – Parenzo – Canfanaro si sono pienamente avverate. Nella sua seduta di ieri, la camera dei Signori approvò in seconda e terza lettura il disegno di legge sulle ferrovie locali" (L'Osservatore Triestino, 21. 12. 1902).

22 1. aprila 1902 je bil odprt prvi del proge Trst/Sv. Andrej – Buje, dolg 58,651 kilometra, in 15. decembra istega leta je stekel še drugi del proge od Buj do Poreča, dolg 63,552 kilometra (L'Osservatore Triestino, 13. 12. 1902).

Časopis L'Istria, ki je izhajal v Poreču med letoma 1890 in 1903, je 20. 12. 1902 zapisal, da otvoritev proge ni bila tako slavnostna, predvsem na relaciji proge Buje – Poreč, saj naj bi bili tamkajšnji prebivalci razočarani zaradi dvojezičnega označevanja tabel ter zaradi tega, ker so v Motovunu prodajali vozovnice v nemškem in "slovanskem" jeziku in ne v italijanščini.

23 Med pritožbami nad načrtovano gradnjo proge čez Portorož je tudi pritožba lastnikov hotelov in zdravilišč v Portorožu (Fragiacomo, Lugnani). Kakor je v pismu napisal tudi piranski Podestà dr. Bubba, bi morebitna proga preko kopališkega in zdraviliškega kraja motila mirno in idilično okolje. Nevšečnosti, zlasti iz zdravstvenih razlogov, bi po mnenju meščanov Pirana ter lastnikov zemljišč in hotelov povzročal ropot in dim. Proga po območju kopališča bi ogrožala tudi varnost kopalcev, ki se tam zadržujejo. Tovrsten poseg bi po njihovem mnenju onemogočal nadaljnji uspešni razvoj letovišča. Kopanje za progo bi poseglo v zemljišče, kjer dr. Lugnani pripravlja in črpa zdravilno vodo, kar bi škodovalo delovanju njegovega zdraviliškega obrata (DAPA, 2).

24 "La notizia, siamo certi, sarà accolta con vero entusiasmo da tutte quelle città e borgate, che si ripromettono un sicuro beneficio da questo nuovo tronco ferroviario, che legherà la parte più produttiva della nostra provincia, in modo più spedito, col grande emporio commerciale di Trieste, e dove, oltre l'esistente, faranno capo – speriamo in breve – linee ferroviarie di primissimo ordine, d'importanza Europea" (L'Istria, 17. 12. 1898).

25 Že ob načrtih za izgradnjo "Parenzane" je bilo predvideno, da naj bi v najkrajšem času zagotovili povezavo med Lucijo in Piranom: "Viene incaricato l'imperiale Governo di assicurare al più presto la congiunzione di Santa Lucia per Portorose con Pirano, dallo stesso governo posta in vista" (L'Istria, 17. 12. 1898). Za postajo in povezavo železnice z mestom Piran so se zavemale tudi lokalne oblasti.

TARIFFA

per la Ferrovia „Trieste-Portorose-Parenzo“

DALLA STAZIONE DI PORTOROSE							DALLA FERMATIVA DI PORTOROSE						
Chilometri	da — per	Biglietti		Biglietti and. erit.			Chilometri	Biglietti		Biglietti and. e rit.			
		II. Cl.	III Cl.	II. Cl.	III Cl.			II. Cl.	III Cl.	II. Cl.	III Cl.		
		C. c.	C. c.	C. c.	C. c.			C. c.	C. c.	C. c.	C. c.		
2	Portorose PH	—	30	—	20	—	—	—	—	—	—	—	
6	Strugnano	—	30	—	20	—	3	—	30	—	20	—	
13	Isola	—	70	—	40	1 10	70	11	—	60	—	40	
18	Semedella	1	—	—	60	1 60	1	16	—	90	—	50	
20	Capodistria	1	10	—	70	1 70	1 10	17	—	90	—	60	
24	Lazzaretto Risano	1	30	—	80	—	—	21	1	10	—	70	
25	Decani	1	30	—	80	—	—	23	1	20	—	80	
29	Scoffie	1	60	—	90	—	—	27	1	50	—	90	
34	Muggia	1	80	1	10	—	—	32	1	70	1	—	
36	Zaule	2	—	1	20	—	—	34	1	80	1	10	
38	Monte Castiglione	2	—	1	20	—	—	36	1	90	1	20	
47	Trieste I. R. Ferr. d. Stato	2	50	1	50	4 10	2 50	45	2	40	1	50	
2	S. Bortolomeo	—	30	—	20	—	—	4	—	30	—	20	
5	Sicciolo	—	30	—	20	—	—	7	—	40	—	20	
13	Salvore	—	70	—	40	—	—	15	—	80	—	50	
18	Marcovaz	1	—	—	60	—	—	20	1	10	—	70	
20	Caldania	1	10	—	70	—	—	22	1	20	—	70	
26	Buje	1	40	—	80	2 30	1 40	28	1	50	—	90	
30	Tribano	1	60	1	—	—	—	32	1	70	1	—	
34	Grisignana	1	80	1	10	—	—	36	1	90	1	20	
40	Castagna	2	10	1	30	—	—	42	2	20	1	40	
44	Piemonte	2	40	1	40	—	—	46	2	50	1	50	
50	Portole	2	70	1	60	—	—	52	2	80	1	70	
60	Bagni S. Stefano Levade	3	20	1	90	—	—	63	3	40	2	—	
67	Montona	3	60	2	20	5 80	3 60	69	3	70	2	20	
73	Caroiba	3	90	2	30	—	—	75	4	—	2	40	
76	Raccotole	4	—	2	40	—	—	79	4	20	2	50	
82	Visinada	4	40	2	60	—	—	84	4	50	2	70	
89	S. Domenica	4	70	2	90	—	—	92	4	90	2	90	
92	Visignano	4	90	2	90	—	—	94	5	—	3	—	
97	Villanova	5	20	3	10	—	—	99	5	30	3	20	
106	Parenzo	5	60	3	40	—	—	109	5	80	3	50	

Sl. 2: Cenik železniških vozovnic na progi Portorož – Poreč (1911)

(L'indicatore di Portorose, 1911: Cenik železniških vozovnic).

Fig. 2: Price list of train tickets for the Portorož – Poreč line (1911)

(L'indicatore di Portorose, 1911: Price list of train tickets).

Slika 2 prikazuje cenik za progo "Parenzane" od Portoroža do Poreča z označenimi razdaljami v kilometrih in cenami vozovnic za drugi in tretji razred za enosmerno in povratno vozovnico. Od Portoroža do Poreča

je potnik v drugem razredu odštél 5,80 krone, v tretjem 3,40 krone. Do Trsta so odšteli v drugem razredu 2,50 krone in 1,30 krone v tretjem razredu.

Società di Navigazione „ISTRIA-TRIESTE“.

TARIFFA PASSEGGERI

		I. Posto		Tarif. rid.		III. Posto	
		C.	c.	C.	c.	C.	c.
Da Trieste per	Isola	—	50	—	40	—	30
"	PIRANO	—	80	—	70	—	50
"	PORTOROSE	1	20	1	—	—	80
"	Salvore	1	40	2	20	—	90
"	Umago	1	60	1	30	1	—
"	Cittanova	2	—	1	60	1	20
"	Parenzo	2	40	2	—	1	50
"	Orsera o Rovigno	3	—	2	40	1	80
"	Fasana o Pola	3	40	2	70	2	—
Isola	Pirano	—	50	—	40	—	30
PIRANO	PORTOROSE	—	40	—	—	—	30
"	Salvore	—	60	—	50	—	40
"	Umago	1	20	1	—	—	80
"	Cittanova	1	60	1	30	1	—
"	Parenzo	2	—	1	60	1	20
"	Orsera o Rovigno	2	60	2	10	1	60
"	Fasana o Pola	3	—	2	50	1	90
Umago	Cittanova	1	20	1	—	—	80
"	Parenzo	1	60	1	30	1	—
"	Orsera o Rovigno	2	20	1	80	1	40
"	Fasana o Pola	2	80	2	30	1	80
Cittanova	Parenzo	1	—	—	80	—	60
"	Orsera o Rovigno	2	—	1	60	1	20
"	Fasana o Pola	2	20	2	10	1	60
Parenzo	Orsera	1	—	—	80	—	60
"	Rovigno	1	60	1	30	1	—
"	Fasana o Pola	2	20	1	80	1	40
Orsera	Rovigno	1	20	1	—	—	80
"	Fasana o Pola	2	—	1	60	1	20
Rovigno	Fasana o Pola	1	60	1	30	1	—
Fasana	Pola	—	60	—	50	—	40

Sl. 3: Cenik za potnike linijskega parnika družbe Istria – Trieste (1911)

(L'indicatore di Portorose, 1911: Cenik za parniško linijo).

Fig. 3: Price list of steamboat tickets sold by the Istria – Trieste company (1911)

(L'indicatore di Portorose, 1911: Price list of steamboat tickets).

Pred izgradnjo železniškega omrežja se je že v prvi polovici 19. stoletja začel razvijati morski parni promet, saj je bila že leta 1833 v Trstu ustanovljena družba Avstrijski Lloyd. Pet let kasneje je bila vpeljana parniška linija Trst – Pulj – Reka – Lošinj – Zadar – Šibenik – Hvar – Dubrovnik – Kotor (Orbanić, 2004). V Kopru so leta 1882 ustanovili pomorsko družbo za malo obalno plovbo *Società cittadina di navigazione a vapore in Capodistria*, imenovana tudi "La Capodistria", ki je leta 1894 imela dva parnika (Gianrinaldo Carli in Santorio) ter dve leti kasneje še tretjega (Vergerio). S. Giusto in S. Nazario sta se jim pridružila leta 1898. Izolska družba *Navigazione Isolana* naj bi v letih 1904–1905 potnike prevažala s parnikom Besenghi in Isolano. V Trstu so leta 1886 ustanovili družbo *La società di navi-*

gazione a vapore Istria – Trieste (Terčon, 2004). Družbi *La Capodistria* in *Istria – Trieste* sta skrbeli večinoma za maloobalni promet med Trstom in Puljem. Že pred ustanovitvijo družb je iz Kopra v Trst trikrat dnevno plul parnik *Giustinopoli*, med Puljem in Trstom pa parniki *Aida*, *Castor* in *Melanira* (Orbanić, 2004). Slednji je pristajal tudi v Piranu, Umagu, Novigradu, Poreču in Rovinju. Ta parnik se je občasno ustavil tudi v Savudriji, Vrsarju in Fažani, kar je razvidno iz slike 3. Že od leta 1844 pa je na redni parniški izletniški liniji Avstrijskega Lloydja na relaciji Trst – Reka parnik pristajal tudi v Piranu, Novigradu, Poreču, Rovinju in Pulju (Blažević, 1987). V Piranu je v glavnem pristajal za tovor in potnike, portoroško pristanišče pa je služilo potniškemu prometu, izkrcanju potnikov in njihove prtljage (Terčon,

2004). Koper je kasneje dobil še družbo *Nuova società cittadina di navigazione a Vapore*, ki je premogla štiri ladje. Do leta 1910 je koprška družba imela pet ladij, rovinjska pa dvanajst (Orbanič, 2004).

Slika 3 prikazuje cenik za linijski parnik družbe Istria – Trieste. Cenovne kategorije so bile razdeljene na tri vrednosti: prva, znižana in tretja tarifa. Cena prevoza od Trsta do Portoroža je v prvi kategoriji stala 1,20 krone, v drugi 1 krono in v tretji 80 krajcarjev. Od Pirana do Portoroža so v prvi cenovni kategoriji potniki plačali 40 in v tretji 30 krajcarjev. Pot od Trsta do Pulja je v prvi cenovni kategoriji znesla 3,40 krone, v drugi 2,70 in v tretji 2 kroni.

Iz obeh slik (2 in 3) je razvidna razlika v ceni za potovanje s parnikom ali vlakom. Cenovno in tudi časovno je bil parnik ugodnejše prevozno sredstvo. Vožnja s parnikom je bila hitrejša, saj je na primer iz Trsta do Portoroža potreboval eno uro, vlak pa dve uri (Furlani, 1910). Parniki so potovali tudi večkrat dnevno do turističnih destinacij in na ta način omogočali večji in hitrejši pretok ljudi.

Po opisu novih prometnih povezav bomo pogledali, kako so le-te vplivale na razvoj zdraviliškega in morskega kopališkega turizma v Istri, kjer se bomo osredotočili na primer Portoroža. Poleg Portoroža je tudi Koper po podatkih Almanaha iz leta 1896 imel urejeno morsko kopališče *Egida* (Blažević, 1987), vendar se vse do konca druge svetovne vojne, po trditvah Goljaka, ni razvijal v turistični smeri (Goljak, 1960, 232), kar bi posledično lahko pomenilo, da je bilo kopališče konec 19. stoletja namenjeno zgolj domačinom. V Strunjanu je Društvo za urejanje mesta kot klimatske postaje v letu 1910 predvidevalo tudi gradnjo morskega pristanišča, obalne steze med Strunjanom in Piranom ter prometno povezavo med Strunjanom in Portorožem. V Izoli je bilo v lasti škofa Vascotta že leta 1820 odprto termalno žvepleno kopališče, kjer so "v kopališčni dvorani prirejali tudi plesne zabave" (Bezek, 1977, 7). Za uslužbenca avstrijskih železničarjev je bil zgrajen tudi počitniški dom. Pri Sv. Nikolaju (Valdoltra) je bilo okrevališče za

avstrijske mornariške oficirje. V Ankaranu se je s hitrejšim načinom potovanja razvijalo izletništvo. V kraj so radi prihajali na izlete Tržačani in Koprčani (Blažević, 1987). Kljub turistični infrastrukturi v omenjenih mestih je vse presegel Portorož, ki je na tem prostoru igral osrednjo vlogo turistične destinacije. Portorož oziroma San Lorenzo (Sv. Lovrenc) se je kot turistična destinacija začel razvijati proti koncu 19. stoletja. Ugodna geografska lega v zavetju pred burjo in naravne danosti, ki so služile v zdravilne namene, so spodbujale obisk kraja tako v poletnih kakor zimskih mesecih.²⁶ Razvoj turizma v Portorožu je neposredno povezan z bližnjimi solinami, ki so bile naravni vir razvoja zdraviliškega turizma v kraju. Solinsko blato (fango) in slanico (koncentrirana morska voda iz solinskih bazenov) so že v preteklosti uporabljali za zdravljenje revme. Piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani je leta 1879 začel revmatičnim pacientom predpisovati slanico. Na njegovo pobudo je leta 1885 Družba Piranskih solin preuredila del kemične tovarne (v kateri so predelovali sol) v poskusno zdravilišče z desetimi gostinskimi sobami in desetimi kadmi. Zdravljenje je bilo izredno uspešno in število gostov je iz leta v leto naraščalo. Poleg zdravljenj so leta 1885 izpričani tudi že prvi organizirani izleti ter številni objekti za turistične namene in razne prireditve (Pucer, 1994). Ministrstvo za notranje zadeve je 25. julija 1897 Portorož uradno razglasilo za zdraviliški kraj (Blažević, 1987). V tem kraju so zdravili številne bolezni, kopališče pa je bilo primerno tudi za otroke in slabe plavalce.²⁷ Gostje so se zadrževali dlje časa. Statistike, ki so beležile število obiskovalcev, so ugotavljale tudi dolžino bivanja v letovišču (do šest ali nad šest dni). Iz njih je razvidno, da je bilo več gostov, ki so ostajali dlje kot šest dni.

Avstrijske statistike so za leto 1890 v zdravilišču zabeležile (Kurort) 298 gostov (AST, 2).²⁸ Ob večanju povpraševanja so se večala vlaganja v nove namestitvene kapacitete, posodabljali so kopališča in druge storitve. Tamkajšnja delniška družba je dala leta 1891 zgraditi nov hotel z 80 sobami, 120 posteljami, obednico, okrepčevalnico, čitalnico in igralnico (Brglez, 2005).²⁹

26 "Das Klima is in Winter sanft, im Sommer angenehm kühl, denn der Seewind dämpft die Hitze" (Furlani, 1910, 28).

27 "Ein wiecher sandiger Strand steigt sanft bis zum See hinab, so dass auch Kinder und des Schwimmens Unkundige angenehm und gefahrlos baden können" (Furlani, 1910, 28).

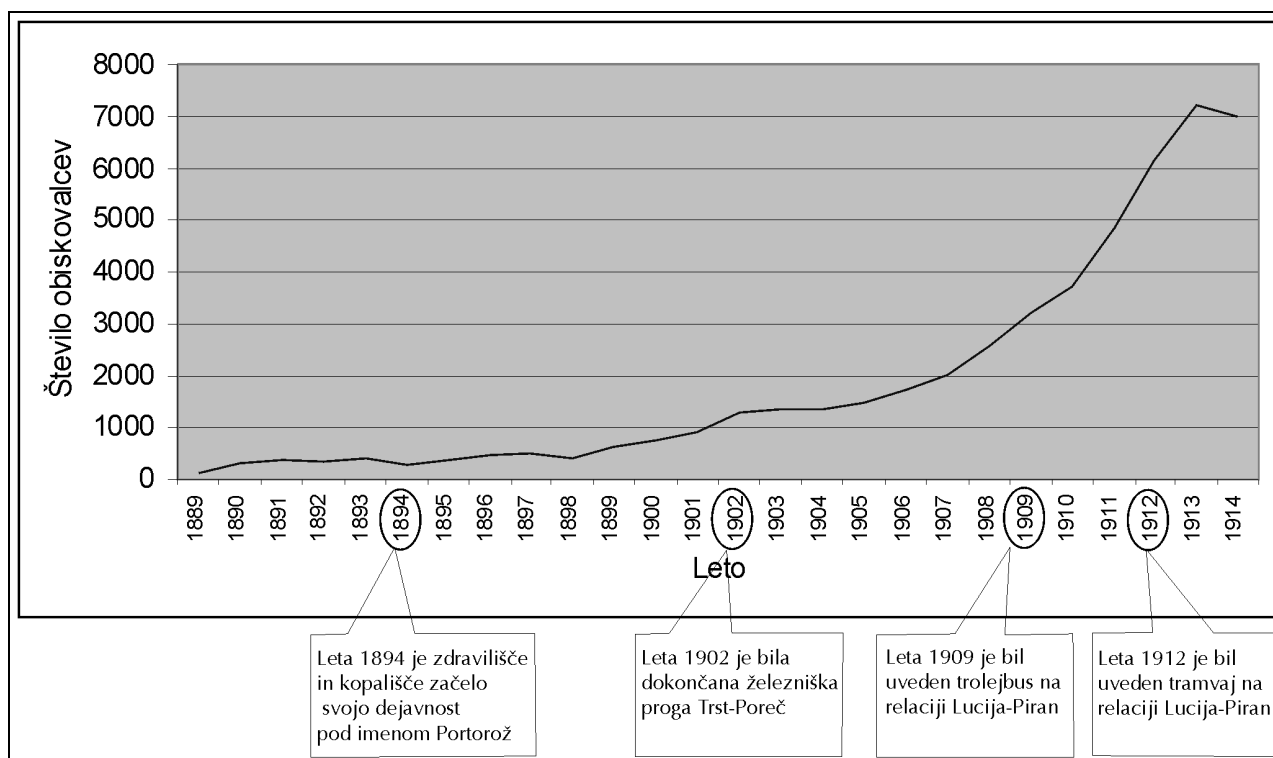
28 V avstrijskih statistikah beležimo tudi obisk v zdraviliščih (Heilbäder, Curorte – Kurorte) monarhije. Ministrski odlok št. 33 iz dne 15. februarja 1857 je namreč določal, da morajo hotelirji uvesti knjigo gostov. Na ta odlok so opozarjale tudi kasnejše okrožnice o spoštovanju le-tega. V okrožnici 21. septembra 1898 pa je bila določena tudi točna vsebina registra prenočišč, ki mora vsebovati naslednje podatke: dan prihoda; ime in priimek gosta; zaposlitev; kraj bivanja; potrditev potovanja; spremstvo; dan in smer odhoda. Okrožnica je določala kršiteljem odloka kazen od 1–100 florintov, zapor od šestih do devetih dni (DAPA, 1).

Sicer sta sprva na območju Goriško – Gradiške in Istre zabeleženi dve zdravilišči Gradiška – Monfalcone (Gradiška – Tržič) in Parenzo – Portole – S. Stefano (Poreč – Opatlj – Sv. Štefan). Od leta 1885 je beležen tudi obisk v Gradu (Gradež). Za Piran oziroma Portorož so obiski beleženi od leta 1889 dalje, ko sta za območje Goriško – Gradiške zabeleženi dve zdravilišči (Grado Seebad – Gradež Morsko kopališče in Monfalcone – Tržič) ter za Istro štiri zdravilišča (Pirano – Piran, Lussinpiccolo – Mali Lošinj, Parenzo – Portole – S. Stefano – Poreč – Opatlj – Sv. Štefan in Volosca – Abbazia – Volosca – Opatija). Statistikam obiskov v zdraviliščih sledimo do leta 1912 (izidi so z nekajletnim zamikom), leta 1913 so zaradi vojne zamujali z objavami.

29 Delniška družba se je kmalu preimenovala v pretežno nemško "Družbo za gradnjo in upravo hotelov, zdravilišč in kopališč v Portorožu" in leta 1908 v delniško družbo "Portorose".

Graf 2: Število obiskovalcev v Portorožu 1889–1914 (Graf je izdelan na podlagi podatkov iz: NUK, 1; AST, 1; AST, 2; NUK, 2; AST, 3; AST, 4; AST, 5; AST, 6; AST, 7; AST, 8; NUK, 3; AST, 9; NUK, 4; NUK, 5; AST, 10; AST, 11; AST, 12; NUK, 6; NUK, 7; NUK, 8; Blažević, 1987).

Diagram 2: The number of visitors to Portorož 1889–1914 (the diagram has been drawn on the basis of the data taken from: NUK, 1; AST, 1; AST, 2; NUK, 2; AST, 3; AST, 4; AST, 5; AST, 6; AST, 7; AST, 8; NUK, 3; AST, 9; NUK, 4; NUK, 5; AST, 10; AST, 11; AST, 12; NUK, 6; NUK, 7; NUK, 8; Blažević, 1987).

Novo zdravilišče s kopališčem je pričelo leta 1894 svojo dejavnost pod imenom Portorose. Zdravljenje s slanico je doživljalo velike uspehe in elitni gostje so v zdravilišče prihajali iz istrskih mest, Dalmacije, Trsta, Kranjske, Hrvaške, Avstrije, čeških dežel, Galicije, Ogrske, Nemčije, Francije in Italije. Prihajali so tudi turisti iz Egipta, severne Amerike, Turčije in Anglije. Za urejeno okolico, reklamo in razvoj Portoroža je skrbela zdraviliška komisija (Kurcommission) kot vodilni upravni organ zdravilišča. V Portorožu je bila na začetku 20. stoletja postavljena tudi javna razsvetljava in zgrajen je bil betonski pomol.

Graf 2 pa prikazuje število obiskovalcev v zdravilišču in kopališču od prvih statističnih popisov, to je v času investiranja družbe v nove kapacitete, ter vse do izgradnje železniške proge Trst – Poreč in začetka prve svetovne vojne. Na začetku 20. stoletja je obisk stalno naraščal, kar je omogočala tudi gradnja novih hotelov in drugih namestitvenih kapacitet ter skrb za postranske

dejavnosti in zabavo letoviščarjev.

Kraj je ponujal vrsto dejavnosti za zabavo, šport in sprostitve. Največji razcvet Portoroža kot uveljavljene turistične točke se je začel v letih 1908 do 1912, v času, ko so dogradili hotel Palace (1910), ki je bil zaradi svojega razkošja namenjen najbolj petičnim gostom. Za njihovo zabavo je bila leta 1913 zgrajena prva igralnica, San Lorenzo. Letoviščarji so se lahko zabavali s številnimi igrami in tekmovanji ter hodili na izlete do naravnih in kulturnozgodovinskih znamenitosti v okoliških krajih. V letovišču so prirejali številne zabave, plese, koncerte, gledališke predstave in serenade ob mesečini.³⁰ Tik pred prvo svetovno vojno je imel Portorož več kot 7.000 gostov. V prvih letih po prvi svetovni vojni je pod Italijo obisk upadel, leta 1924 pa je ponovno dosegel predvojno raven. Na podlagi dostopnih statističnih podatkov, ki jim za Portorož lahko v avstrijski dobi sledimo od leta 1889 do začetka prve svetovne vojne, je opaziti naraščanje števila gostov. Primerjavi

30 Podatke v zvezi s programi in prireditvami je objavljala Zdraviliška komisija pred in po prvi svetovni vojni.

Westlicher Teil von Portorose.

Sl. 4: Portorož (zahodna stran) (PMSM, 1).

Fig. 4: Portorož (western side) (PMSM, 1).

med številom obiskovalcev pred pojavom prvih potniških parnikov ne moremo slediti zaradi pomanjkanja razpoložljivih podatkov, ki so za Portorož beležena šele od leta 1889. Vendar je bilo potovanje po morju na istrski obali uveljavljeno že pred turističnim razvojem Portoroža. S turističnim razvojem kraja pa je bil parnik vendar povezan, saj v literaturi zasledimo podatke, da je njegovo pristanišče služilo zlasti kot pristanišče za turiste (Terčon, 2004). Ko je bila dokončana "Parenzana" (1902), je opaziti porast števila gostov (glej prilogo 2), ki je v naslednjih letih stalno naraščalo. Vendar tega ne bi pripisovali železnici, ki je bila za javni promet odprta 15. decembra, ko je turistična sezona že mimo. V naslednji letih vse do prve svetovne vojne obisk konstantno narašča.

SKLEP

V predindustrijski dobi je bilo potovanje in letovanje omejeno na ozek krog prebivalstva, ki si je to lahko privoščil. Potovali so mladi iz plemiških družin, izobraženci, na podeželju in v mestih. V prostem času so letovali tudi pripadniki bogatih aristokratskih družin. Nova prevozna sredstva, ki jih je prinesla industrijska revolucija, so pripomogla k drastičnim spremembam predindustrijske družbe in načina življenja ljudi. Parnik in vlak

sta za seboj prinesla novo percepcijo časa in prostora, ki je popotnik predindustrijske dobe ni poznal. Omogočila sta hiter, točen, udoben in poceni pretok tako premožnih kot manj premožnih ljudi.

Postojna in Portorož sta dve turistični destinaciji, ki sta se razvili v drugačnih okoliščinah in iz drugačnih razlogov. Postojna se je turistično razvijala že na začetku 19. stoletja, zlasti po odkritju drugega dela jame. Število gostov v jami je v letih pred izgradnjo železnice postopoma naraščalo, sicer s posameznimi padci, ki so bili posledica zunanjih dejavnikov (marčna revolucija, na primer, je pustila posledice v manjšem številu obiska leta 1848 in 1849). Z izgradnjo Južne železnice pa so se skrajšale razdalje med Postojno, Ljubljano, Dunajem in Trstom. Potovanje do Postojne je postalo dostopnejše tudi manj premožnim slojem prebivalstva, čeprav je z železnico obisk naraščal le postopoma. Ob izgradnji Južne železnice do končne postaje je opaziti večji obisk, ravno tako naslednje leto. Vendar je bilo število in gibanje obiska v večji meri odvisno od drugih dejavnikov, in sicer tako političnih, gospodarskih in vojaških, kot opazimo v primeru vojn leta 1859 in 1866, ko je obisk znatno upadel, kakor tudi od promocije turistične destinacije s posebnimi reklamami in popusti za vstopnice, potovanja z "vlakom za zabavo" ter z organizacijo posebnih prireditev (binkoštno slavlje). Na podlagi iz-

sledkov te študije je mogoče ugotoviti, da je v Postojni sam vlak le deloma pripomogel k večanju števila obiskovalcev; bil je torej eden od dejavnikov.

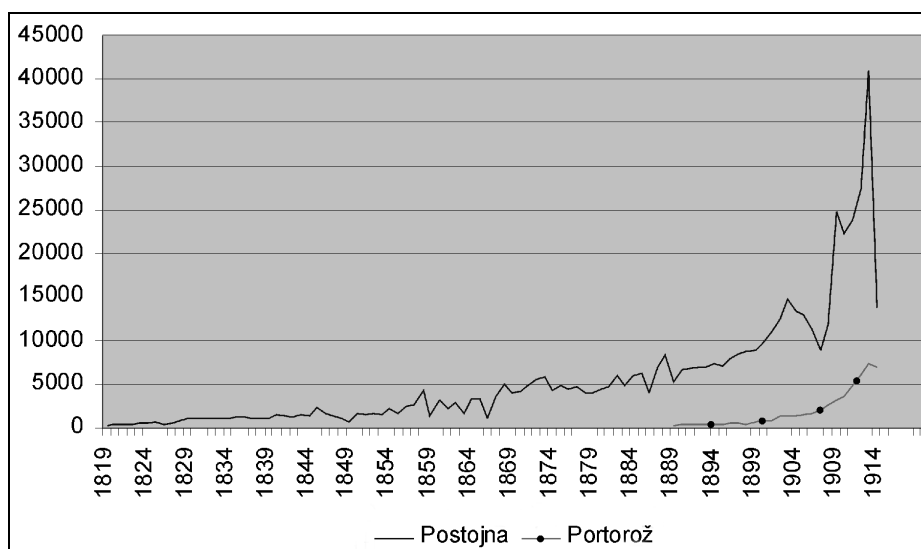
Portorož se je razvijal kot zdraviliška in kopališka destinacija v drugi polovici 19. stoletja. Proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja pa je vse bolj dobival značaj letovišča za bogatejši sloj, kjer so se letoviščarji zadrževali dalj časa. Železniška proga ni odigrala tako odločilnega trenutka v razvoju oziroma večanju dotoka turistov v letovišču. K temu so botrovale tako relativno pozna izgradnja železnice (1902), nerodnosti in nesreče na poti, kakor tudi konkurenca cenejših in hitrejših morskih parnih prometnih povezav. Parniške linije, ki so poleg blaga prevažale tudi potnike (turiste), so pogostje plule po jadranskih pristaniščih in bile tudi cenovno ugodnejše. V Istri je imelo potovanje z ladjo in uporabljanje morskih poti na sploh daljšo "tradicijo" kakor prevozi po kopnem. Število turistov je v Portorožu postopoma naraščalo, vendar so pri tem pomembni dejavniki, podobno kakor na primeru Postojnske jame, bili promocija kraja in investicije v nove kapacitete in infrastrukturo ter skrb lokalnih organizacij za dodatne dejavnosti v letovišču. Težko pa bi preverjali vlogo parnikov pri večanju števila turistov v Portorožu, saj so statistike v zdravilišču beležili od leta 1889, redne parniške potniške linije pa so bile vzpostavljene že pred tem.

Graf 3 prikazuje gibanje števila obiskovalcev v Postojni in Portorožu od prvih razpoložljivih statističnih podatkov do prve svetovne vojne. Oba kraja sta različni turistični destinaciji, z drugačno socialno strukturo go-

stov in obiska, saj sta se razvili zaradi drugačnih dejavnikov privlačnosti ter obiskovalcem ponujali drugačne storitve. Postojnska jama se je turistično razvila kot naravna kraška znamenitost, kjer je obisk jame navadno enodnevni. Portorož se je turistično razvil tudi zaradi svojih naravnih danosti, kjer je zdravljenje s slanico in solinskim blatom spodbudilo razvoj morskega zdravilišča in letovišča in kjer so se gostje zadrževali dalj časa. Letovanje pred prvo svetovno vojno je bilo dostopno zgolj premožnejšemu sloju prebivalstva, obisk jame pa je bil dostopnejši tudi manj premožnim slojem prebivalstva, zlasti po izgradnji železnice, ki je ponujala nižje cene vozovnic kakor prej poštna kočija. Zaradi njunega drugačnega turističnega značaja Postojne in Portoroža ne primerjamo toliko po absolutnem številu obiska, ki je v Postojni znatno večji, temveč preverjamo predvsem naraščanje števila obiskovalcev z izgradnjo parnih prometnih povezav. Pri Postojni je predstavljen obisk od začetkov turističnega razvoja (1819) do leta 1914. Pri Portorožu lahko statistiki obiska sledimo od leta 1889 do leta 1914, saj se je začel turistično razvijati kasneje. Pri obeh destinacijah je število obiskovalcev postopoma naraščalo, konstantnemu naraščanju obiska sledimo zlasti v Portorožu, ki ga je prekinila prva svetovna vojna. V Postojni je obisk postopoma naraščal v letih pred izgradnjo železnice in po njej. Opazni so posameznimi padci v napetih političnih ali vojnih razmerah (na primer leta 1848, 1859, 1866). Za promocijo turizma v mestu je skrbela Jamska komisija ter Olepševalno društvo, ki sta oglaševala obisk in organizirala prireditve.

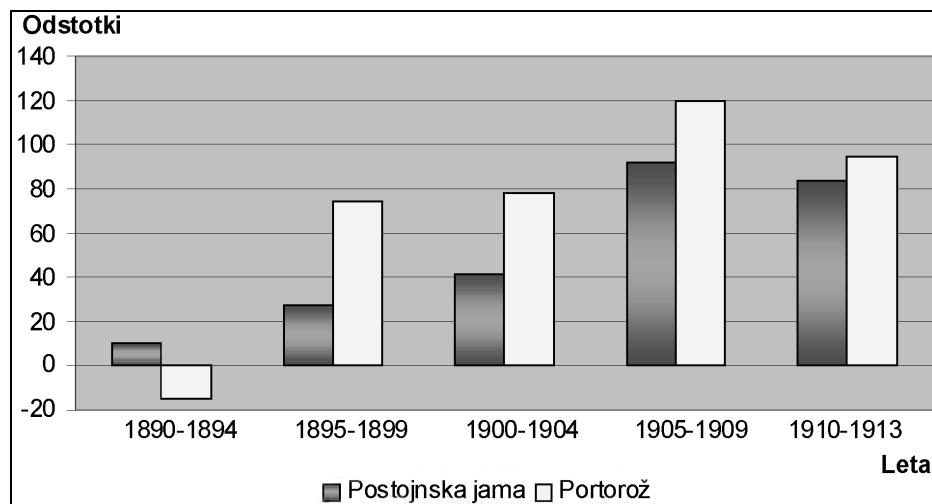
Graf 3: Število obiskovalcev v Postojni in Portorožu 1819–1914 (za nize podatkov glej tabele v prilogi).

Diagram 3: The number of visitors to Postojna and Portorož 1819–1914 (cf. data in Tables published in Supplements).

Graf 4: Naraščanje števila obiskovalcev v odstotkih v Postojni in Portorožu 1890–1913 (za nize podatkov glej tabele v prilogi).

Diagram 4: The increase in the number of visitors (in percentage) to Postojna and Portorož 1890–1913 (cf. data in Tables published in Supplements).

Če sledimo opazujemo statističnim podatkom v obdobju 1889–1914 (graf 4) za katero razpolagamo s podatki za obe destinaciji, lahko pri obeh sledimo postopnemu naraščanju števila obiskovalcev do prve svetovne vojne. V obdobju med letoma 1890 in 1894 je v Postojni obisk narasel za 10%, v Portorožu pa je število obiskovalcev v obravnavanih petih letih počasi naraščalo, vendar je ravno leta 1894 doživelo manjši padec. V naslednjem petletnem obdobju (1895–1899) je v Postojni zabeležena 27,3% rast, v Portorožu 74,4%. V tem obdobju je ministrstvo za notranje zadeve Portorož tudi uradno razglasilo za zdraviliški kraj. Večji odstotek obiska je pri obeh krajih značilen za prvo desetletje 20. stoletja, ko je obisk izredno narasel, v Postojni za 41,3%, v Portorožu za 78,8%. Največji porast števila obiskovalcev pri obeh destinacijah beležimo po letu 1905, ko je v Postojnski jami narasel za 91,9%, v Portorožu pa za skoraj 119,9%. Zadnja tri leta pred prvo svetovno vojno (1911–1913) se je obisk v Postojni povečal za 83,9%, v Portorožu pa za 94,8%.

Opazimo lahko, da je naraščanje obiska v Postojni do leta 1904 bolj konstantno, po tem letu in vse do leta 1913 pa je porast veliko večji in doseže skoraj 100%. V

Portorožu je takoj po letu 1895 opaziti bolj strmo naraščanje števila gostov, saj že pred začetkom 20. stoletja porast dosega okrog 70%. Porast števila gostov od 1905 do leta 1910 pa celo preseže 100 odstotkov. Pri obisku naravne znamenitosti je naraščanje obiska bolj konstantno, kjer so prisotni tudi posamezni padci, pri letovišču pa bolj bliskovito. V letih pred prvo svetovno vojno se obe destinaciji uspešno razvijata, v letu 1914 pa je zlasti pri Postojni že viden občuten padec obiska.

Na osnovi povedanega je mogoče sklepati, da je bil turistični obisk je bil odvisen od različnih dejavnikov, tako prometnih povezav kakor vloge zdravnikov (na primeru Portoroža) in nenazadnje sposobnosti samega kraja in njegovih organizacij za promocijo (plakati, brošure, oglasi v časopisju), popustov in zabave. Poleg naštetih so na gostoto obiska vplivali tudi drugi dejavniki, na primer vojna in politične krize. Pri obeh turističnih krajih sta parnik in vlak pozitivno vplivala na njuno boljšo dostopnost, vendar so drugi izpostavljeni dejavniki močno vplivali na večji obisk, čeprav bi brez modernih povezav tudi promocijski posegi imeli bistveno skromnejši vpliv.

Priloga 1: Število obiskovalcev v Postojnski jami do prve svetovne vojne (Šibenik, 1983, 37–40).

Supplement 1: The number of visitors to the Postojna Cave until WWI (Šibenik, 1983, 37–40).

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	
1819	104	
1820	313	
1821	392	
1822	335	
1823	485	
1824	471	
1825	705	Prvič organizirano binkoštno slavlje
1826	326	
1827	520	
1828	774	
1829	951	
1830	959	
1831	975	
1832	962	
1833	1063	
1834	1013	
1835	1219	
1836	1212	
1837	927	
1838	1005	
1839	1027	
1840	1432	
1841	1276	
1842	1211	
1843	1414	
1844	1256	
1845	2342	
1846	1611	
1847	1312	
1848	983	Marčna revolucija
1849	669	Odpade binkoštna prireditev
1850	1715	
1851	1476	
1852	1623	
1853	1506	
1854	2170	
1855	1647	
1856	2423	
1857	2630	Južna železnica
1858	4234	
1859	1352	Vojskovanje v Italiji; odpade binkoštna prireditev
1860	3200	
1861	2168	

Leto	Obiskovalci v Postojnski jami	
1862	2876	Dograditev železniške proge od Zidanega Mosta skozi Zagreb do Siska
1863	1628	
1864	3318	
1865	3363	
1866	997	Pruska vojna; odpade binkoštna prireditev
1867	3594	
1868	4948	
1869	3927	
1870	4140	
1871	4818	
1872	5407	Železniški tir v jami
1873	5857	
1874	4319	
1875	4802	
1876	4481	
1877	4572	
1878	4051	
1879	3973	
1880	4547	
1881	4602	
1882	5918	
1883	4872	
1884	6033	Napeljava elektrike v jamo
1885	6323	
1886	4015	
1887	6944	
1888	8221	
1889	5231	
1890	6669	
1891	6796	
1892	6905	
1893	7027	
1894	7341	
1895	7064	
1896	7949	
1897	8484	
1898	8727	
1899	8991	
1900	9527	
1901	10876	
1902	12610	
1903	14712	
1904	13459	
1905	12947	
1906	11230	
1907	8911	
1908	11808	
1909	24843	
1910	22279	
1911	23885	
1912	27503	
1913	40971	
1914	13743	Začetek prve svetovne vojne

Priloga 2: Število obiskovalcev v Portorožu do prve svetovne vojne (NUK, 1; AST, 1; AST, 2; NUK, 2; AST, 3; AST, 4; AST, 5; AST, 6; AST, 7; AST, 8; NUK, 3; AST, 9; NUK, 4; NUK, 5; AST, 10; AST, 11; AST, 12; NUK, 6; NUK, 7; NUK, 8; Blažević, 1987).

Supplement 2: The number of visitors to Portorož until WWI (NUK, 1; AST, 1; AST, 2; NUK, 2; AST, 3; AST, 4; AST, 5; AST, 6; AST, 7; AST, 8; NUK, 3; AST, 9; NUK, 4; NUK, 5; AST, 10; AST, 11; AST, 12; NUK, 6; NUK, 7; NUK, 8; Blažević, 1987).

Leto	Obiskovalci v Portorožu	
1889	130	
1890	298	
1891	380	
1892	351	
1893	398	
1894	254	Tega leta je zdravilišče in kopališče začelo svojo dejavnost pod imenom Portorož
1895	367	
1896	462	
1897	498	
1898	402	
1899	640	
1900	758	
1901	909	
1902	1254	Železnica Trst–Poreč
1903	1344	
1904	1355	
1905	1465	
1906	1718	
1907	2014	
1908	2590	
1909	3222	Trolejbus Lucija–Piran
1910	3707	
1911	4850	
1912	6114	Tramvaj Lucija–Piran
1913	7222	
1914	7000	Začetek prve svetovne vojne

STEAM ENGINE AND TOURISM IN PRIMORSKA. TRANSPORT LINKS AS FACTORS OF TOURISM DEVELOPMENT BEFORE WWI: CASE STUDIES OF POSTOJNA AND PORTOROŽ

Petra KAVREČIČ

University of Primorska, Sience and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

SUMMARY

The article deals with the history of tourism before World War I in the Slovene region of Primorska by researching the role of new transport links as a factor of tourism development in the case of two different Slovenes tourist destinations. The case studies of Postojna, a town famous for its cave that has been relatively early discovered and turned into a tourist attraction, and Portorož, a seaside spa and beach resort established in the second half of the 19th century, are used in order to examine the validity of historians' findings on the influence of new transport links on tourism development. The article examines in particular to what extent the new means of transport designed after the invention of the steam engine during the Industrial Revolution, which improved geographical accessibility, facilitated better tourism development and increased the number of tourists visiting the areas that profited from better transport links by land and sea and from new steam-powered means of transport.

Built in the second half of the 19th century, the railway line running across the Kras region connected Vienna and Trieste. As for the Kras region, the article focuses on the development of tourism in the Postojna Cave and examines whether the newly established railway line increased the number of visitors and spurred the development of day trips. The new means of transport by land not only improved the geographical accessibility of the cave, but also made travelling accessible to less-wealthy classes. The so-called Southern Railway (Südbahn) shortened the distance between Postojna and other towns within the Austrian monarchy and made Postojna more recognizable. As a result, the interest in the cave spread from a limited circle of Grand Tour travellers, adventurers and scientists to the wider strata of the population. However, the introduction of the railway line was not the only factor influencing the frequency of the visits to the cave. In Istria, in particular in its spa and seaside resorts, one can observe a different development of tourist destinations. The stay in those resorts lasted longer than visits to the Postojna Cave. Austrian statistics show that the majority of guests visiting resorts located in the regions of Istria, Gorizia and Gradisca d'Isonzo spent more than six days in the area, with only few staying less. In addition, it was easier to visit seaside spa and beach resorts as one could travel by land or by sea. The first train arrived to Istria as late as the beginning of the 20th century. It was owing to its favourable position in terms of maritime transport that Portorož developed regular passenger steamboat services that were also used by tourists. In comparison with the train, the steamboat was cheaper and faster. As in the case of Postojna, the development of Portorož into a tourist destination was also influenced by other factors, such as wars, unpredicted political changes and promotion.

Key words: means of transport, railway, steamboat, history of tourism, influence factors, cave tourism, spa resorts, tourist resorts, Postojna, Portorož

VIRI IN LITERATURA

AST, 1 – Archivio di Stato di Trieste (AST), Österreichische Statistik (ÖS), Band XXXVII, Heft 2, 1890.
AST, 2 – AST, ÖS, Band XXXVIII, Heft 2, 1891.
AST, 3 – AST, ÖS, Band XLIV, Heft 3, 1893.
AST, 4 – AST, ÖS, Band XLVIII, Heft 3, 1894.
AST, 5 – AST, ÖS, Band XLIX, Heft 4, 1895.
AST, 6 – AST, ÖS, Band LII, Heft 1, 1896.
AST, 7 – AST, ÖS, Band LV, Heft 1, 1897.
AST, 8 – AST, ÖS, Band LIX, Heft 1, 1898.
AST, 9 – AST, ÖS, Band LXVIII, Heft 2, 1900.
AST, 10 – AST, ÖS, Band LXXIX, Heft 2, 1903.
AST, 11 – AST, ÖS, Band LXXX, Heft 3, 1904.
AST, 12 – AST, ÖS, Band LXXXII, Heft 1, 1905.
DAPA, 1 – Državni arhiv Pazin (DAPA), Carsko – kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, škatla 51, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca.
DAPA, 2 – DAPA, Carsko – kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, škatla 56, 1898, G/5 Promet, pošta, telegraf, željeznica, Protokoll Eisenbahnministerialerlasses vom 30. September 1897 Z. 14284.
IRK, 1 – Institut za raziskovanje krasa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Stammbuch der Adelsberger Grotte, 5, 1859–1865.
L'indicatore di Portorose (1911): Stagione d'estate 1911, 1. La "commisione di cura". Portorose (Istria).

L'Istria, 17. 12. 1898. Anno XVII, N. 873.
L'Istria, 24. 12. 1898. Anno XVII, N. 874.
L'Istria, 20. 12. 1902. Anno XXI, N. 1062.
L'Osservatore Triestino, 21. 12. 1898. Anno CXIV, N. 291.
L'Osservatore Triestino, 1. 4. 1902. Anno CXVIII, N. 284.
L'Osservatore Triestino, 13. 12. 1902. Anno CXVIII, N. 284.
NUK, 1 – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (NUK), Österreichische Statistik (ÖS), Band XXXI, Heft 4, 1889.
NUK, 2 – NUK, ÖS, Band XL, Heft 2, 1892.
NUK, 3 – NUK, ÖS, Band LX, Heft 1, 1899.
NUK, 4 – NUK, ÖS, Band LXXII, Heft 3, 1901.
NUK, 5 – NUK, ÖS, Band LXXVII, Heft 1, 1902.
NUK, 6 – NUK, ÖS, Band LXXXVI, Heft 3, 1906.
NUK, 7 – NUK, ÖS, Band XCII, Heft 2, 1907–1910.
NUK, 8 – NUK, ÖS, Band 11, Heft 1,2, 1911–1912, Neue Folge.
PMSM, 1 – Pomorski muzej Sergeja Mašere Piran. Sool – und Seebad "Portorose" bei Pirano (Istrien).
Bädeker, K. (1876): Südbaiern, Tirol un Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende. Leipzig.
Battilani, P. (1998): Vacanze di pochi, vacanze di tutti, Breve storia del turismo. Bologna, Società editrice il Mulino.

- Baxa, C. (1914):** Führer durch Portorose, mit Situationsplan und zahlreichen Abbildungen. Triest, Buch- und Kunstdruckerei L. Herrmanstoreer.
- Baxa, C. (1920):** Guida di Portorose. Capodistria, Stabilimento Tipografico Nazionale Carlo Priora.
- Bayer, E. (1909):** Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue. Laibach, Im Selbstverlage der Verfasser.
- Becher, U. (1990):** Geschichte des modernen Lebensstils: Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen. München, Beck.
- Bezjak, V. (1977):** Analitični inventar fonda Občine Izola, 1. del, 1775–1848. Koper, PAK.
- Blažević, I. (1987):** Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, "Otokar Keršovani".
- Bohinec, V., Gospodarič, R., Savnik, R. (eds.) (1968):** 150 let Postojnske jame. Postojna, Zavod Postojnske jame.
- Bogić, M. (1998):** Ko je k nam prihajala železnica. Nova prog, 9. Ljubljana, 1–8.
- Brglez, A. (2005):** Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace. Ljubljana, Inštitut za civilizacijo in kulturo.
- Brilej, M. (1999):** 150 let Južne železnice, Od Celja do Ljubljane, 1849–1999. Litija, Tiskarna Aco.
- Brown, E. (M. D.) (1685):** A brief account of some travels in divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli, Through a great part of Germany and the Low-Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides the Po. With some observations on the Gold, Silver, Cooper, Quick-silver Mines, and the Baths and Mineral Waters in those Parts. As also, The Description of many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Places. The Second Edition with many Additions. London, printed for Benj. Tooke, at the Sign of the Ship in St. Paul's Church-yard.
- Carmichael, C. (1991):** Angleška gentlemana na potovanju po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1. Ljubljana, 41–46.
- Cavalcanti, M. L. (2003):** Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo. V: *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts- und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell'economia e dell'imprenditorialità nelle Alpi in età moderna e contemporanea. Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, Bd. 1 – Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1.* Innsbruck, Studien, 43–81.
- Contento, U. (1892):** Pirano, I bagni d'acqua madre e quelli di spiaggia. Trieste, Tipografia Tomasich.
- Cvirn, J., Studen, A. (2001):** "Ko vihar dirjajo hlaponi". K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju. Tiri in čas, 12. Ljubljana, Slovenske železnice, Železniški muzej.
- Čeč, D. (2001):** Zakaj je Postojna hotela postati mesto? Zgodovina za vse, 8, 1. Celje, 36–51.
- Darovec, D. (2001):** Cerkev krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper, Pavel Naldini. Knjižica Annales Majora. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije – Škofija.
- Fischer, J. (1998):** Izgradnja gospodarske infrastrukture v Sloveniji do druge svetovne vojne. V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva.* Vrhnika, Razum, 30–47.
- Furlani, E. (1910):** Führer durch Pirano und Portorose: mit praktischen und geschichtlichen Winken über die italienischen Küstenstädte, sowie über Strugnano, Buje, Montona, Miramar, Duino, Grado u. Aquileia. Trieste, G. Stockel & Debarba.
- Goljak, R. (1960):** Tri turistična obdobja slovenske morske obale. Turistični vestnik Ljubljana, 230–234.
- Janša, O. (1968a):** Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik, 16, 1. Ljubljana, 26–31.
- Janša, O. (1968b):** Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik, 16, 2. Ljubljana, 73–78.
- Janša, O. (1968c):** Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik, 16, 3. Ljubljana, 115–117.
- Janša, O. (1968d):** Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik, 16, 4. Ljubljana, 154–156.
- Janša-Zorn, O. (1998):** Turistična dejavnost na Slovenskem do druge svetovne vojne. V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva.* Vrhnika, Razum, 177–205.
- Janša-Zorn, O. (1994):** Zdravilišča in turizem na Slovenskem. V: *Dokumenti Slovenstva.* Ljubljana, Cankarjeva založba, 259–263.
- Kramar, J. (2001):** Primorski in istrski železničarji 1857–1947. Slovenski železničarji v NOB 1941–1945, 5. knjiga. Ljubljana, Slovenske železnice.
- Kranjc, A., Malečkar, F. (1988):** Postojnska jama, 170 let odkrivanja, raziskovanja in turističnega razvoja. Postojna, Postojnska jama.
- Mandl, A. (1856):** Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen geschildert: mit 30 Original – Ansichten in Stahlstich. Triest, Literarisch-artistische Abtheilung des österreichischen Lloyd.
- Mohorič, I. (1968):** Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana, Slovenska matica.
- Orbanič, J. (2005):** Promet u Istri, Od Argonauta do Ipsilon. Pula, C.A.S.H.
- Orbanič, J. (2004):** Parniki. Prve ladje so imele pogon na kolesa. Transport, 4, 12, Ljubljana, 50–51.
- Orožen-Adamič, M. (ed.) (1990):** Primorje, Zbornik 15. zborovanja slovenskih geografov. Ljubljana, Zveza geografskih društev Slovenije.
- Panjek, A. (2006):** Človek, zemlja, kamen in burja. Zgodovina kulturne krajine Krasi (oris od 16. do 20. stoletja). Koper, Založba Annales.
- Panjek, A. (2005):** Valvasor e la montagna del ducato di Carniola (1689). V: *Die Alpen!* (Studies on Alpine history; 2). Bern, P. Lang, 141–156.

- Portorose presso Trieste (1911):** Stazione climatica, bagno di spiaggia, bagno di sole, bagno d'acqua madre. Portorose, Commissione di cura di Portorose.
- Pucer, A. (1994):** Iz zgodovine Portoroža. Portorožan, 4, 9, 10 in 11. Portorož, 11, 10, 10–11.
- Pucer, A. (1997):** Portoroški ognjemeti. V: Avditorijevih 25 let. Portorož, Avditorij, 10–11.
- Pucer, A. (1985):** Portorož – Sto let organiziranega turizma. Koper, PAK.
- Pupini, O. (1910):** Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad. Wien – Leipzig, A. Hartlebens Verlag.
- Riedl, E. (1934):** Indicazioni terapeutiche dei bagni di acqua madre marina e dei fanghi di Portorose. Udine, Tipografia D. Del Banco e figlio.
- Roselli, G. (2002):** Draga Parenzana! Trieste, Bruno Fachin Editore.
- Rozman, J. (1896):** Avstrijska Riviera. Dom in svet, Ilustriran list za leposlovje in znanstvo, 9. Ljubljana, 15–18, 50–52, 86–88, 146–150.
- Rozman, F., Lazarevič, Ž. (eds.) (1996):** Razvoj turizma v Sloveniji, zbornik referatov, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Rustja, K. (1997):** Burja, snežni zameti in volkovi, posebnosti železniške proge čez kras. Kras, 24. Ljubljana, 34–37.
- Rustja, K. (1997):** Južna železnica, Velik gradbeni podvig. Kras, 24. Ljubljana, 28–33.
- Sanatorium Dr. Pupini (s.a.):** Sanatorium Dr. Pupini in Portorose (Istrien), N. 1.
- Savnik, R. (1958):** Iz zgodovine Postojnske jame. Kronika, 7, 3. Ljubljana, 138–145.
- Savnik, R. (1960):** Iz zgodovine Postojnske jame. Kronika, 8, 2. Ljubljana, 99–110.
- Shaw, T. R. (1998):** Early tourists at Škocjanske jame – 18th century to 1914. Acta Carsologica, Krasoslovni zbornik, XXVII, 2. Ljubljana, 235–264.
- Shaw, T. R. (2000):** Foreign travellers in the Slovene Karst 1537–1900. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Shaw, T. R., Čuk, A. (2002):** Royal and other noble visitors to Postojnska jama 1819–1945, Kralji in drugi plemeniti obiskovalci v Postojnski jami 1819–1945. Acta Carsologica, 31/1. Ljubljana, 1–107.
- Shaw, T. R. (1997):** Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. V: Historični seminar II. Ljubljana, ZRC SAZU, 165–193.
- Slovenska kronika XIX. stoletja (2001):** 1800–1860. Ljubljana, Nova revija.
- Slovenska kronika XIX. stoletja (2003):** 1861–1883 in 1884–1899. Ljubljana, Nova revija.
- Slovenska novejša zgodovina (2005):** Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1, INZ. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga.
- Stabilimento di cura di Portorose (ok. 1920):** Stabilimento di cura di Portorose.
- Stanonik, J. (1992):** Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. Zgodovinski časopis, 46, 1. Ljubljana, 112–118.
- Statistisches Jahrbuch (1863–1881):** Wien, K.K. Statistischen Central-Comission, 1864–1884.
- Studen, A. (1995):** K zgodovini potovanj in o začetku turizma pred prvo svetovno vojno. To in ono o meščanstvu v provinci. Celje, 70–77.
- Studen, A. (1997):** Ustavite, ustavite železnega slona, Prihod južne železnice v naše kraje. Zgodovina za vse, 4, 1. Celje, 14–19.
- Studen, A. (2006):** Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1. Ljubljana, 51–64.
- Šibenik, M. (1983):** Statistični pregled obiska Postojnske jame. V: 100 let turističnega društva Postojna. Postojna, TD Postojna, 37–40.
- Terčon, N. (2004):** Z barko v Trst. Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.
- Tissot, L. (2003):** Storia del turismo e storia economica: considerazioni metodologiche ed epistemologiche. V: Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart, Turismo e sviluppo in area alpina secoli, XVIII–XX: atti del seminario permanente sulla storia dell'economia e dell'imprenditorialità nelle Alpi in età moderna e contemporanea Tourism & museum: Studienreihe des Touriseum, Bd. 1 – Tourism & Museum: collana del Touriseum, vol. 1. Innsbruck, Studien, 23–41.
- Valentinčič, S. (ed.) (1997):** Zbornik Primorske – 50 let, 1. izd. Koper, Primorske novice.
- Vasko-Juhász, D. (2006):** Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels. Wien, Böhlau.
- Verginella, M. (1997):** Prihod vlaka v Trst. Zgodovina za vse, 4, 2. Celje, 59–65.
- Vrtačnik, K. (2005):** Tourism cycle(s) of Portorož – Portorose. Annales, Ser. Hist. Sociol., 15, 2005, 1. Koper, 39–54.
- Weidmann, F. C. (2004):** Ferrovia del Carso, Kraška železnica, Karstbahn. Trieste, MGS Press.
- Zanetti, S. (1933):** Il movimento turistico nelle stazioni balneari della Venezia Giulia. La Porta orientale – Rivista mensile di studi sulla guerra e di problemi Giuliani e Dalmati, 1. Trieste, 62–75.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-06-28

UDK 303.211:502.131.1(497.4Istra)

POIZKUS MERJENJA TRAJNOSTNEGA RAZVOJA SLOVENSKE ISTRE

Janez BERDAVS

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: janez.berdavs@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Trajnostni razvoj je v zadnjih letih vse bolj razširjen koncept, na katerega se sklicujejo mnoge javne ustanove, nevladne organizacije in podjetja, kar odpira vprašanja definicije in merjenja trajnostnega razvoja. Ta članek nakazuje možnosti merjenja trajnostnega razvoja v slovenski Istri s kazalniki. Razlaga in utemeljuje najustreznejši izbor metodologije izbora kazalnikov, pri čemer izhaja iz teoretske literature o merjenju trajnostnega razvoja. Rezultat dela je predlog kazalnikov trajnostnega razvoja, ki bi bil lahko uporaben predvsem s spremljanjem njihovih vrednosti v časovni perspektivi za osveščanje prebivalstva in informiranje tvorcev razvojnih politik v obravnavanem prostoru, predvsem lokalnih oblasti.

Ključne besede: trajnostni razvoj, spremljanje trajnostnega razvoja, kazalniki, slovenska Istra

TENTATIVO DI MISURAZIONE DELLO SVILUPPO SOSTENIBILE NELL'ISTRIA SLOVENA

SINTESI

Lo sviluppo sostenibile è diventato negli ultimi anni un concetto sempre più diffuso, a cui fanno appello molti enti pubblici, organizzazioni non governative e aziende, il che apre la questione di definire e misurare lo sviluppo sostenibile. Il presente articolo traccia le possibilità di misurazione dello sviluppo sostenibile nell'Istria slovena con l'ausilio di alcuni indici. Ci si propone di spiegare e approfondire la scelta più appropriata della metodologia per la scelta degli indici, basata anche sulla letteratura riguardante la misurazione dello sviluppo sostenibile. Il risultato del lavoro si esplica in una proposta di indici di sviluppo sostenibile che potrebbe essere utilizzata soprattutto con l'analisi dei loro valori nella prospettiva temporale per aumentare la consapevolezza della popolazione e per informare i promotori delle politiche di sviluppo dello spazio in esame, soprattutto le autorità locali.

Parole chiave: sviluppo sostenibile, seguire lo sviluppo sostenibile, indici, Istria slovena

UVOD

Cilj tega članka je v prvi vrsti na konkretnem primeru območja slovenske Istre prikazati možnosti merjenja trajnostnega razvoja (v nadaljevanju TR) na lokalni ravni in problematiko ter metodologijo oblikovanja kazalnikov TR obdelati tudi na praktičnem primeru. Gre za prvi poizkus ocenjevanja TR v slovenski Istri in tudi prvi poizkus merjenja TR na lokalni ravni v slovenski znanstveni literaturi. Nabor kazalnikov je oblikovan zato, da bi ob ustrezni dopolnitvi lahko služil namenu spremljanja trajnostnosti razvoja na lokalni ravni, informiranja snovalcev in izvajalcev razvojnih politik, usmerjanja razvojnih politik k večji trajnostnosti in informiranja ter osveščanja široke javnosti na območju. Kazalniki so temu namenu ustrezno oblikovani in izbrani. (Ne)trajnostnost razvoja v Istri naj bi se čim jasneje odrazila v spremembi vrednosti kazalnikov. Zato se uporabna vrednost takšnega nabora lahko pokaže šele z rabo v daljšem časovnem obdobju.

V slovenskem prostoru se je z vrednotenjem TR na regionalni ali lokalni ravni največ ukvarjala dr. Katja Vintar Mally, ki je v svojem magistrskem delu izdelala tematski model za ocenjevanje sonaravnosti razvoja slovenskih statističnih regij, ukvarjala pa se je tudi z vrednotenjem sonaravnega razvoja Spodnjeposavske regije (Vintar Mally, 2002). Andreja Ferreira (2006) je izdelala model za ocenjevanje trajnostnega razvoja Zgornje Gorenjske, ki temelji na razvrščanju vrednosti posameznih statistik v petstopenjske ocene vpliva na trajnostnost razvoja za posamezne pokrajinskoekološke enote. Pri izdelavi nabora kazalnikov TR slovenske Istre smo uporabili nekoliko drugačno videnje TR na lokalni/regionalni ravni, kot omenjeni slovenski avtorji. Pri obravnavi okoljske trajnostnosti slovenske Istre ne obravnavamo ločeno od drugih regij in delov sveta; kot kriterij trajnostnosti upoštevamo tudi vpliv dejavnosti v Istri na okolje ter izrabo virov v teh regijah (npr. obravnava prometa).

Kljub dejstvu, da nabor meri TR na lokalni ravni, veljajo vrednosti kazalnikov za območje treh občin: Koper, Izola in Piran. Meje teh občin približno sovpadajo z mejo flišnega Šavrinskega gričevja (z izjemo dela Čičarije in Podgorskega krasa), tako da lahko govorimo o naravnogeografsko precej homogenem prostoru. Istrske občine predstavljajo funkcionalno enoten prostor, za katerega je značilna tudi podobnost prostorskorazvojnih procesov in problemov. Ob tesni prepletenosti tokov ljudi, blaga in kapitala v treh istrskih občinah bi bilo merjenje TR in uvajanje bolj trajnostnih politik v samo eni od treh občin tudi nesmiselno. Menimo, da bi ob drugih poizkusih merjenja TR na lokalni ravni v Sloveniji nabore zaradi ozemeljske majhnosti in organizacijske šibkosti občin morali izdelati za skupine občin s sorodnimi geografskimi značilnostmi in razvojnimi izziivi. Možnosti izdelave nabora na nižjih naravnogeografskih enotah, kot so obalne naplavne ravnice ali fliš-

no gričevje v zaledju, nismo uporabili, ker je za te prostorske enote zelo težko pridobiti podatke, še posebej to velja za tiste, ki se nanašajo na socialno in ekonomsko komponento TR.

Proces izdelave v članku predstavljenega nabora kazalnikov TR lahko razdelimo na dve fazi: določanje oblike in značilnosti kazalnikov ter izbor kazalnikov samih. Metodologija določanja oblike kazalnikov obsega dva koraka. Ta iz splošne množice možnih značilnosti kazalnika pripeljeta do izbire takšne konkretne oblike kazalnikov, ki s svojimi značilnostmi kar najbolj ustrezajo naboru zastavljeni vlogi. V prvem koraku smo na podlagi pregleda literature identificirali različne lastnosti, ki jih lahko privzamejo kazalniki oziroma nabor TR, kot so na primer organizacija nabora (tematski, PSR, DPSIR), stopnja agregacije kazalnikov (enostavni kazalniki, indeksi) ali način izdelave nabora (pristopa od spodaj navzgor ali od zgoraj navzdol). Drugi korak predstavlja soočenje identificiranih možnih lastnosti kazalnikov in nabora z dejanskimi potrebami; rezultat je oblika kazalnika, ustreznega namenu spremljanja TR v slovenski Istri.

Tudi uporabljeno metodo izbora kazalnikov lahko razdelimo na več korakov. V prvem koraku smo za potrebe izvedbe problemske analize definirali TR in načela TR, na katera je bila analiza oprta. V drugem koraku je bila izvedena problemska analiza stanja in razvoja na območju slovenske Istre s stališča TR. Rezultat analize je bila identifikacija področij, ključnih za TR slovenske Istre in določitev ciljev TR. V nadaljevanju so bile izbrane količine, ki bi bile uporabne kot kazalniki za merjenje uresničevanja ciljev TR, v zadnjem koraku pa so bile izbrane količine, soočene z dosegljivostjo podatkov, rezultat so kazalniki.

Že v uvodu je potrebno opozoriti, da članek ne pri naša dokončne definicije TR za slovensko Istro in dokončnega nabora kazalnikov za njegovo merjenje in ocenjevanje. Kot je omenjeno tudi kasneje v prispevku, morata biti oblikovanje ciljev in kazalnikov TR odprt in participativen proces. Članek pa morebitnemu dejanskemu poizkusu oblikovanja takih kazalnikov postavlja teoretske podlage in daje okvir pri oblikovanju nabora.

KONCEPT TRAJNOSTNEGA RAZVOJA (TR)

Značilen problem koncepta TR je njegovo definiranje. Obstojećih definicij in interpretacij definicij je veliko; najbolj znana in najbolj citirana definicija pa je postavila Brundtlandina komisija: "zadovoljevanje potreb sedanjih generacij, ne da bi ogrozili zmožnost prihodnjih generacij, da zadovoljijo njihove potrebe". Ta definicija močno poudarja medgeneracijski vidik TR, čeprav je iz nadaljevanja poročila razviden tudi poudarek na okolju, gospodarskem razvoju in enakopravni delitvi dobrin (Kates et al., 2005). Poročilo Naša skupna prihodnost (Ringofpeace, 2007–04) navaja tudi, da koncept TR ne postavlja absolutnih meja razvoju, ampak ome-

jitve, ki jih določajo poleg sedanje razpoložljive tehnologije in socialne organizacije še sposobnost okolja za absorpcijo učinkov človeških aktivnosti.

Definicija TR Brundtlandine komisije je dovolj splošna in vseobsegajoča, da je sprožila množico poskusov natančnejšega definiranja TR in nastanka sektorskih definicij TR. Večina definicij vsebuje idejo o treh soodvisnih stebrih ali komponentah TR: okoljskem, socialnem in ekonomskem. Na podlagi različnih pogledov se je uveljavilo videnje, po katerem naj bi bil TR enakomeren gospodarski in socialni razvoj ob hkratnem ohranjanju okolja, njegovih virov in samočistilnih sposobnosti (Elliot, 2006). Ker pa predstavlja gospodarstvo le del družbe, družba pa je le del celotnega okolja, pa mora biti po našem mnenju okoljska komponenta na nek način kljub vsemu postavljena v ospredje. Vsekakor mora TR postati način razmišljanja, življenja, vodenja in poslovanja vseh družbenih skupin (Cooper, Vargas, 2004).

Pri problemski analizi razvoja slovenske Istre s stališča trajnostnosti smo izhajali iz sledečih načel TR: dolgoročni pogled, holistični pristop, načelo enakosti možnosti, priznavanje meja razvoja in fokus na lokalno raven (Wheeler, 2006). Pri tem smo kot najpomembnejše upoštevali dolgoročni pogled (v katerem so zastopane potrebe prihodnjih generacij in velik del okoljske komponente), načelo enakosti možnosti (v katerem so večinsko zastopane potrebe sedanjih generacij) in načelo holističnega pristopa (integracij treh področij TR).

Po enem od uveljavljajočih se stališč, ki dobro uvaja holistični pogled, koncept TR niti ne more imeti ene trdne, nespremenljive in splošno veljavne definicije, saj v množici različnih pogledov na TR en pogled ne more odzvati legitimnosti drugemu. Odgovor na vprašanje 'kaj je trajnostni razvoj' lahko zato da le soočenje različnih pogledov in stališč (Kates et al., 2005).

Konkretnih ciljev TR po mnenju nekaterih avtorjev ne moremo določati univerzalno, ampak ga je potrebno poiskati za vsak konkreten primer posebej, kot to na tem mestu poizkušamo v četrtem poglavju. Ne glede, ali nas zanimajo cilji TR globalno, za posamezno državo, regijo ali občino, v vsakem primeru morajo pri oblikovanju ciljev sodelovati predstavniki različnih skupin, ki zastopajo različne interese in imajo različne poglede na TR (t.i. stakeholders oz. deležniki) ter so obenem tudi dejansko akterji razvoja določenega prostora. Le participativen način definiranja TR zagotavlja, da se z njimi identificirajo različne interesne skupine v družbi, kar posledično prinaša tudi višjo stopnjo realnosti in uresničljivosti ciljev.

KAZALNIKI IN IZBIRA OBLIKE KAZALNIKOV

Zaradi naraščajoče pomembnosti koncepta TR v razvojnih politikah se samo po sebi odpira vprašanje, kako TR meriti in spremljati. Če lahko trajnostnost razvoja zmerimo, potem imamo tudi možnost usmerjanja

razvoja v želeno smer. Glavni namen spremljanja TR je pridobiti informacije o (prostorskem) razvoju in napredku oziroma odmiku od ciljev TR ter omogočiti usmerjanje razvoja k večji trajnostnosti. Merjenje TR mora pokazati slabosti v razvoju, priložnosti za bolj TR, nakazati mora potrebne ukrepe in meriti učinkovitost ukrepov za bolj TR. Merjenje TR mora skratka prispevati k boljšemu vodenju razvojnih politik in izbiranju potrebnih ukrepov. Preko merjenja TR se praktično približamo sicer abstraktno določeni vsebini trajnostne paradigme (Vintar Mally, 2006) in cilje TR konkretneje določamo.

Za potrebe merjenja TR v slovenski Istri smo izbrali kazalnike. Ti so najbolj razširjeni in tudi metodološko najbolj dodelani orodje za spremljanje TR. Namen kazalnikov ni v podrobnostih izražati vse procese, pomembne za TR določenega območja, ampak v enostavni, jasni in pregledni obliki podati čim boljši približek informacije o teh procesih. V čim bolj zgoščeni in razumljivi obliki morajo podati čim več informacij. Iz gibanja vrednosti dobrega kazalnika lahko sklepamo na veliko raznovrstnejše procese, kot je le spreminjanje vrednosti kazalnika neposredno.

Glavni funkciji naborov kazalnikov TR sta informiranje javnosti in oblikovalcev razvojnih politik, saj so kazalniki v primerjavi z drugimi načini enostaven, lahko razumljiv, učinkovit in tudi cenovno ugoden način predstavitve trajnostnosti razvoja (Gahin et al., 2003). S kazalniki lahko tudi opozorimo javnost na razvojne probleme in dileme družbe, ki se jih javnost ne zaveda v zadostni meri. Služijo torej tudi osveščanju in vplivanju na ravnanje javnosti, kar je največja uporabna vrednost naborov kazalnikov TR, kot je pokazala anketa, izvedena med 350 predstavniki britanskih občin (Cartwright, 2000). Vzporedno z izgradnjo sistema kazalnikov TR se razvija tudi sodelovanje med predstavniki različnih razvojnih interesov ter konsenz, potreben za realizacijo zastavljenih ciljev (Parris, Kates, 2003). Prednosti kazalnikov pa so lahko tudi slabosti, saj zaradi preprostosti ne morejo biti nadomestilo podrobnim študijam trajnostnosti razvoja v določenem prostoru.

V zadnjih dveh desetletjih je po svetu nastala množica različnih naborov kazalnikov TR, od katerih jih večina meri TR na regionalni ali lokalni ravni. Velika večina jih je nastala po deduktivni (top-down) metodi (Parris, Kates, 2003), že iz določanja ciljev TR, ki zahteva sodelovanje širokega kroga zastopnikov različnih razvojnih interesov, pa izhaja, da oblikovanje kazalnikov ni izključno teoretična ali akademska naloga (Rydin, Holman, Wolff, 2003).

Učinkovitejši so tisti nabori kazalnikov, ki so bili oblikovani v participativnem procesu. Ta naj bi vključeval vse igralce, ki lahko prispevajo k TR, kot so na primer (lokalne) oblasti, podjetniki, nevladne organizacije, široka javnost. S participativnim procesom oblikovanja nabora pridobijo posamezne družbene skupine občutek lastništva nad kazalniki in s tem tudi večjo zavezanost k

usmerjanju razvoja v večjo trajnostnost (Custance, 2002; Ukaga, 2001). Rezultat takega pristopa k oblikovanju kazalnikov je zavezanost celotne lokalne skupnosti, ne samo občine, k izpolnjevanju ciljev TR. Verjetnost sodelovanja prebivalstva v vladnih in občinskih pobudah ter vplivanja na ravnanje prebivalstva je višja (Cartwright, 2000). Najučinkovitejši so torej nabori, izdelani s kombinacijo top-down in bottom-up procesa, kjer niso vsi kazalniki določeni vnaprej, ampak se nabor lahko deloma dinamično oblikuje in spreminja sproti z rabo. Oblikovanje pričujočega nabora je bila zaenkrat izključno akademska naloga, zato je bil uporabljen top-down pristop. V primeru dejanske uporabe bo potrebno v pregled in dopolnitev nabora vključiti širok krog udeležencev.

Pomembna dilema pri oblikovanju nabora kazalnikov TR za slovensko Istro je predstavljala izbira med uporabo ločenih kazalnikov, od katerih vsak predstavlja le en podatek in izdelavo agregiranih kazalnikov oziroma indeksov, ki v sebi vključujejo večje število podatkov. Odločili smo se za uporabo enostavnih, ločenih kazalnikov.

Prva težava indeksov je primerjanje neprimerljivega, saj v sebi združujejo količine z različnimi merskimi enotami. Druga je ocenjevanje pomena različnih dejavnikov za TR. Zato so različnim podatkom, ki sestavljajo indeks, dane uteži, ki pa so lahko določene zelo arbitrarno. Poleg tega se lahko sčasoma spremenijo prioritetni dejavniki TR in uteži bi morali spreminjati. Sistem enostavnih kazalnikov je bolj fleksibilen za uporabo in omogoča lažjo interpretacijo rezultatov. Indeksi lahko zakrijejo močno poslabšanje stanja enega izmed sestavnih elementov zaradi delnega izboljšanja stanja drugih elementov. To pogosto ni v skladu z realnostjo, saj močno poslabšanje stanja enega elementa lahko ogrozi ravnoesje celotnega okoljskega in družbenega sistema (Bossel, 1999; Jackson, Roberts, 2000). V primeru rabe nabora pri oblikovanju razvojnih politik in osveščanju javnosti dajejo indeksi premalo informacij. Indeksi, ki izražajo splošno stanje s stališča trajnostnosti, zabrišejo posamezna področja, problematična s stališča trajnostnosti. Za ukrepe TR pa je potrebno vedenje, na katerih konkretnih področjih so ti potrebni.

Seznam kazalnikov TR pokrajine je razdeljen v skladu z danes najpogosteje uporabljanim tematskim modelom (Vintar Mally, 2006) na tri področja in več podpodročij. Nabora nismo delili po sistemu PSR ali DPSIR zaradi pomanjkanja podatkov (navadno je bil na voljo podatek le iz ene ali dveh kategorij DPSIR) in ker se po tem sistemu delijo le okoljski kazalniki.

PROBLEMSKA ANALIZA S STALIŠČA TRAJNOSTNEGA RAZVOJA (TR) IN IZBOR KAZALNIKOV

Splošnih in načelnih ciljev TR v slovenski Istri ni težko postaviti in o njih doseči konsenza. Razvoj slovenske Istre naj prebivalcem omogoči dostojne življenjske pogoje, materialno in tudi kulturno preskrbljenost, varnost in pravičnost, zagotoviti mora okolje, ki bo zdravo in ki bo omogočalo dobro počutje, prebivalcem ponujati priložnosti za njihov osebni razvoj in preprečevati socialno izključenost ter zagotoviti ugodne razmere za gospodarski razvoj in poslovanje podjetij.

Razvoj slovenske Istre mora omogočati izpolnjevanje zgoraj naštetih zahtev tudi bodočim rodovom. Zato lahko obremenjuje okolje in izkorišča okoljske vire največ v takšni meri, ki omogoča izkoriščanje in ohranjanje kvaliteto naravnih virov tudi v prihodnosti. Pri tem niso mišljeni samo naravni viri slovenske Istre, ampak tudi viri drugih delov sveta, od katerih je pokrajina odvisna. Razvoj mora ohraniti naravne in kulturne vrednote pokrajine. Skratka, TR slovenske Istre naj bi ustvaril takšno gospodarsko, socialno in naravno okolje, ki mora njenim prebivalcem dati priložnost živeti zdravo, dostojno in izpolnjujoče življenje – zdaj in v prihodnosti.

Ob podrobnejšem pregledu se odpira vrsta vprašanj. Kakšni so dostojni življenjski pogoji in kakšno okolje lahko imamo za zdravo, saj se vsem negativnim učinkom okolja na zdravje ne bomo mogli nikoli izogniti. Kdaj je prebivalstvo materialno preskrbljeno in kdo sploh lahko odgovori na ta vprašanja? Pri izpolnjevanju zahtev so potrebni kompromisi in prioritete. Tu se odpre novo vprašanje: katerim zahtevam bi morali dati prednost in na račun katerih? Vsa ta vprašanja nam potrjujejo tezo, da se morajo cilji TR za konkreten prostor določevati v širšem diskurzu z deležniki razvoja.

Osnova za izgradnjo nabora kazalnikov TR je problemska analiza, ki mora pokazati ključna vprašanja TR določene pokrajine, ključne teme TR pa se morajo nadalje odražati v kazalnikih. Pri identifikaciji problemov TR v pokrajini in potrebnih ukrepih se deloma naslanjamo na Regionalni razvojni program Južne Primorske za obdobje 2000–2006, materiale, nastale med pripravo novega RRP, na rezultate delavnic v okviru Sistemске analize in analize perspektiv trajnosti v Obalno-kraški statistični regiji, ki so bile izvedene med izvajanjem projekta CAMP in ki so se jih udeležili predstavniki občin, državnih ustanov, gospodarstva in nevladnih organizacij iz regije. Tako prispevek vsaj v omejenem obsegu odraža stališča različnih interesnih skupin.

Glede na trenutno relativno visoko gospodarsko in družbeno razvitost slovenske Istre v svetovnem in tudi evropskem ter slovenskem merilu prihajajo najpomembnejša vprašanja TR pokrajine z okoljskega področja. Obremenjevanje okolja ter prekomerna poraba okoljskih virov, tako lokalnih kot tudi uvoženih v obravnavano pokrajino, lahko dolgoročno najbolj spremeni pogoje za

življenje v pokrajini. Okolje smo tu postavili na prvo mesto tudi zato, ker podpira obstoj celotne družbe in gospodarstva TR. Druga trenutno problematična vprašanja so predvsem s socialnega področja, saj že definicija TR Brundtlandine komisije navaja, da so merilo TR ne le potrebe prihodnjih generacij, ampak tudi zadovoljevanje potreb sedanjih generacij. Pojavi, kot so družbena izključenost, neenakost možnosti, revščina in kriminal, morajo biti zmanjšani na najmanjšo možno mero. Seveda pa v naboru ne smejo izostati kazalniki gospodarskega razvoja, ki naj se izboljšujejo ob hkratnem ugodnem gibanju socialnih in okoljskih kazalnikov.

Eno od pomembnejših vprašanj TR v pokrajini predstavlja oskrba in ravnanje z vodo, ki nista zadovoljivo rešeni niti s stališča sedanjih potreb, še manj pa s stališča bodočih potreb, saj je Rižanski vodovod vodo-deficitaren (RRP JP 2007–2013, 2006). Dobava zadostnih količin kvalitetne pitne vode srednje- in dolgoročno ni zagotovljena. Nujna je tudi skrb za ustrezno kvaliteto pitne vode, saj je monitoring Rižanskega vodovoda pokazal občasno neustreznost pitne vode (RVK, 2007–03).

Ob skrbi za zadostne količine pitne vode moramo skrbeti tudi za njeno racionalno rabo, kljub dokaj ugodnim gibanjem. Poraba vode je po podatkih Rižanskega vodovoda precej padla v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja in kljub naraščanju življenjskega standarda ostaja stabilna na približno šestih milijonih m³ vode letno. Okoli leta 1990 je močno padla tudi izguba vode v omrežju, ki danes znaša 29 odstotkov, kar je ugodno v primerjavi s 43 odstotki leta 1987 ali današnjimi 50 odstotki pri ljubljanskem vodovodu (RVK, 2007–03).

Drugo področje ravnanja z vodami, problematično s stališča TR, pa so odpadne vode. Ravnanje z njimi v pokrajini ni ustrezno rešeno, saj imata med obalnimi mesti čistilno napravo le Koper in Piran – z le primarno stopnjo čiščenja (ARSO, 2007). Močno je ogroženo morje, ki je eden najpomembnejših naravnih virov pokrajine, saj je od čistega morja življenjsko odvisen turizem, pa tudi ribištvo, sicer manj pomembna, a tradicionalna gospodarska dejavnost v prostoru. Zaradi kratkih vodotokov in koncentracije poselitve ob morju so reke manj izpostavljene onesnaževanju, ki izvira znotraj pokrajine, so pa zato kraški izviri (viri pitne vode) toliko bolj izpostavljeni onesnaževanju v sosednjih pokrajinah.

Eden najpomembnejših ciljev TR pokrajine mora zato biti zmanjšanje onesnaževanja morja. Najpomembnejša ukrepa glede tega bi bila dogradnja kanalizacijskega omrežja ter ustrezno čiščenje odpadnih vod v čistilnih napravah; centralna čistilna naprava in povezovalni vodi so v izgradnji. Drugo področje ukrepov pa je industrijsko onesnaževanje vod, kjer so najpomembnejši onesnaževalci Vinakoper, Tomos, Kemiplas in Lama. Onesnaževanje je v manjši meri posledica tudi kmetijstva, še posebej intenzivnega zelenjadarstva in vino-

gradništva, večjega pomena pa kmetijskem onesnaževanju ne gre pripisovati (Cigale, 2000).

Pomembnost ravnanja z vodami za TR slovenske Istre je bila potrjena tudi s strani predstavnikov občin, državnih ustanov, podjetij in nevladnih organizacij v okviru projekta CAMP. Med problemi razvoja pokrajine je bilo onesnaževanje voda postavljeno na prvo mesto, med nalogami pa so na prvo mesto uvrstili gradnjo čistilnih naprav (RRC KP, 2005). Izboljšanje kakovosti voda in morja ter oskrba s pitno vodo pa je tudi eden od programov znotraj prioritete Okolje in prostor Regionalnega razvojnega programa Južne Primorske 2002–2006.

Če povzamemo, pomembnejši cilji TR na področju ravnanja z vodami slovenske Istre so sledeči:

- dolgoročno zagotoviti zadostne količine pitne vode,
- izboljšati kvaliteto pitne vode,
- nekoliko zmanjšati porabo pitne vode pri končnih uporabnikih,
- nekoliko zmanjšati izgube pitne vode v omrežju,
- zmanjšati onesnaženost morja,
- zmanjšati onesnaženost rek,
- izboljšati kvaliteto kopalnih vod.

Med vprašanji TR smo na drugo mesto postavili vprašanje rabe energetskega virov. Pokrajina ne razpolaga z večjimi količinami 'klasičnih' virov energije, pač pa z razpršenimi obnovljivimi viri energije (sončna in vetrna energija), ki pa so izkoriščeni v zelo majhni meri. Pokrajina je zato energetske skoraj popolnoma odvisna od uvoza energije v različnih oblikah. Pri rabi energetskega virov torej ne govorimo o rabi virov same regije, temveč o rabi naravnih virov drugih, bolj ali manj oddaljenih delov sveta. Menimo, da omejevanje vprašanja trajnostne rabe naravnih virov na vire znotraj obravnavane pokrajine ob današnji stopnji globalizacije in dejstvu, da bi ob spremembi okoljskih razmer na Zemlji (klimatske spremembe itd.) pokrajina delila usodo drugih (obmorskih) pokrajin na planetu, ni smiselno. Odgovornost Istrov je tako ohranjati svoje življenjsko okolje kot tudi okolje celotnega planeta.

Zato mora biti eden temeljnih ciljev TR slovenske Istre zmanjševanje rabe neobnovljivih virov energije. Ob sedanji stopnji tehnološkega napredka je iluzorno pričakovati, da bo raba neobnovljivih energentov prenehala. Vendar pa se lahko ciljem TR približamo z zmanjševanjem skupne porabe energije in postopnim večanjem proizvodnje energije iz obnovljivih virov.

Še preden naštejemo poglobitve cilje TR v slovenski Istri s področja rabe energije, pa preidimo na tretji glavni problem TR v pokrajini, ki je močno povezano s pretehtami energije – onesnaževanje zraka. Podobno kot pri rabi energije se tudi pri onesnaževanju ne smemo omejevati le na kratkoročne in lokalno omejene posledice onesnaževanja zraka, ampak moramo upoštevati tudi dolgoročne in globalne posledice spreminjanja sestave atmosfere.

Onesnaženost z SO_2 v slovenski Istri ni bila nikoli visoka in še naprej pada, zato ne predstavlja prioritete pri reševanju okoljskih vprašanj. Nasprotno pa velja za dušikove okside, ozon, VOC in trdne delce, saj je na primer bila v letu 2006 osemurna ciljna koncentracija ozona prekoračena kar 73-krat (ARSO, 2007). Manj pomembno je še onesnaženje z delci dima in nekaterimi onesnaževalci industrijskega izvora. Cilji TR pokrajine na področju onesnaževanja zraka morajo biti predvsem zmanjšanje koncentracij dušikovih oksidov in ozona ter zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov, predvsem CO_2 .

Poglavitni viri onesnaženja zraka so promet, ogrevanje bivalnih in drugih prostorov ter industrijske dejavnosti, trendi onesnaževanja zraka pa so v zadnjem desetletju najslabši na področju prometa, ki stalno narašča. Ravno promet predstavlja vse večji izziv TR na lokalni in globalni ravni, pri čemer istrske občine niso izjema. Verjetno je za naraščanje imisij dušikovih oksidov, ozona in VOC odgovorno ravno naraščanje prometa.

Kot velik porabnik energije in hkrati onesnaževalec zraka predstavlja po našem mnenju individualni cestni promet eno ključnih področij za TR regije in zahteva največ sprememb. TR je problematičen tudi s socialnega vidika: poleg tega, da povzročajo prometne nesreče visoko družbeno škodo, prispeva tudi k socialni neenakosti, saj v družbi vedno obstajajo skupine ljudi brez dostopa do osebnega avtomobila, kot na primer revnejši, nekateri starejši, nekateri invalidi in mladoletni. Zaradi nazadovanja javnega prometa in lociranja dejavnosti na javnemu prometu nedostopne lokacije ostajajo te skupine ljudi omejene v izbiri delovnih mest, krajev nakupovanja in drugih dejavnosti.

Kot je že bilo povedano v delu o rabi energije, bi morali zmanjšati ali vsaj zaustaviti rast cestnega prometa. To bi lahko dosegli predvsem na sledeče načine:

- z zmanjšanjem potrebe po prometu, kar bi lahko dosegli z zaustavitvijo suburbanizacije, večjimi gostotami gradnje in lociranjem centralnih dejavnosti na središčnih lokacijah (kar je tudi v interesu opremljanja s komunalno infrastrukturo),
- s pospeševanjem rabe javnega prometa in pa
- s prestitvijo tovora s cest na železnico (predvsem tranzit čez Luko Koper).

Spričo naštetega bi bili cilji TR na področju rabe energije in kvalitete zraka sledeči:

- zmanjšanje skupne rabe energije,
- povečanje proizvodnje energije iz obnovljivih virov,
- zmanjšanje povprečnega letnega dnevnega prometa (PLDP) na glavnih cestnih odsekih v regiji,
- povečanje potnikov na sredstvih javnega prometa,
- zmanjšanje izpusta toplogrednih plinov,
- zmanjšanje imisij dušikovih oksidov, ozona in prašnih delcev v zraku.

Za razliko od nekaterih avtorjev, ki obravnavajo višjo gostoto poselitve kot negativni dejavnik za TR, še pose-

bej ob ocenjevanju in primerjanju TR v različnih prostorskih enotah – na primer. prispevek Ferreire (2006), smo za potrebe ocenjevanja TR v slovenski Istri zavzeli stališče, da so višje gostote in koncentracija poselitve na lokalni ravni pozitivne za TR, saj se v tem primeru na ukvarjamo s primerjavo različnih pokrajin s stališča trajnostnosti, ampak trajnostnost ocenjujemo na primeru ene pokrajine z določeno površino in prebivalstvom. Razvoj poselitve vpliva na TR posredno, preko možnosti opremljanja naselij s komunalno infrastrukturo in generiranja potreb po mobilnosti. Iz obeh razlogov je ob danem številu prebivalstva bolj trajnostna višja koncentracija prebivalstva in dejavnosti ter višje poselitvene gostote v naseljih. Taka poselitev tudi prizadene najmanj območij ohranjene pokrajine.

Problematično je tudi področje, ki se dotika tako urejanja prostora kot tudi socialnega vidika TR: zemljiška politika. Zaradi privlačnosti obalnega dela obravnave pokrajine za poselitev in turizem so pritiski kapitala na ta prostor veliki (RRC KP, 2005), kar povzroča visoke cene nepremičnin, pogosto previsoke za domače prebivalstvo. To je razlog več za bolj racionalno izrabo prostora in večjo gostoto poselitve. Zato bi bila glavna cilja TR slovenske Istre na področju razvoja poselitve sledeča:

- zaustavitev suburbanizacije in višanje gostot poselitve,
- ohranitev poselitve v podeželskem delu koprsk občine.

Poleg ohranjanja energetskega virov je pomembno vprašanje TR ohranjanje materialnih virov in ravnanje z odpadki. Vprašanje ravnanja s komunalnimi odpadki ni zadovoljivo rešeno. V slovenski Istri so tri odlagališča komunalnih odpadkov, vsako v eni občini, ki so pred zapolnitvijo (RRC KP, 2006). Uveden je bil sistem ločevanja odpadkov, ki pa ga je prebivalstvo le delno sprejelo. Enkratna uporaba materialnih virov namesto recikliranja in večkratne rabe izčrpa naravne vire, poleg tega pa ustvarja vprašanje odlaganja izrabljenih dobrin – komunalnih odpadkov. V interesu TR slovenske Istre bi zato bilo:

- zmanjšati količino zbranih komunalnih odpadkov (ob hkratnem prenehanju uporabe vseh divjih odlagališč),
- povečati delež reciklaže zbranih komunalnih odpadkov.

Drugo težišče TR pokrajine pa bi moralo biti na socialni enakomernosti in pravičnosti razvoja, kar predvsem usmerja pozornost na nižje sloje družbe in socialno izključenost, kljub temu, da je bilo socialnemu vidiku TR v slovenski Istri do sedaj namenjeno manj pozornosti. Na delavnicah v okviru projekta CAMP, na katerih so predstavniki pomembnejših regionalnih in nacionalnih ustanov določali cilje TR Obalno-kraške regije, o socialnem vidiku TR večinoma ni bilo govora (RRC KP, 2007).

Poglavitni cilji TR na družbenem področju so predvsem povezani z izobrazbo, zaposlenostjo, revščino, varnostjo in zdravstvenim stanjem prebivalstva. Izobrazba prebivalstva je zelo pomembna, saj omogoča posameznikom in družbenim skupinam doseči in izkoristiti lastne potenciale in prispeva k vključenosti prebivalstva v reševanje okoljskih in razvojnih vprašanj (UN, 2007). Izobrazbena struktura v Sloveniji in v slovenski Istri je bila ob osamosvojitvi dokaj slaba in se počasi izboljšuje. Ob spremenjenih gospodarskih pogojih (globalizacija) je stalno višanje izobrazbene strukture nujnost, še posebej glede na dejavnostno strukturo istrskega gospodarstva. Zaposlitev je za veliko večino prebivalcev osnovni vir dohodka in najpomembnejši element življenjskega standarda in potrošnje. Stopnja nezaposlenosti je v istrskih občinah sicer pod slovenskim povprečjem, cilj pa jo je še znižati ali vsaj zadržati. Revščina je stanje, v katerem ljudje trpijo pomanjkanje finančnih in drugih virov in se v veliki verjetnosti soočajo s težavami pri zagotavljanju ustreznih bivalnih razmer in dolgoročnega zdravja (Jonston et. al, 2006). Zelo pomemben element socialnega vidika TR je tudi socialna vključenost, še posebej vključenost žensk ter etničnih in drugih manjšin.

Varnost je pomemben element zadovoljstva prebivalstva, vključuje pa tako vidik kriminala, prometno varnost kot tudi varnost pred naravnimi in okoljskimi nesrečami. Noben od navedenih vidikov varnosti ne predstavlja perečega problema, kljub temu pa je potrebno število žrtev kaznivih dejanj prometnih in drugih nesreč zmanjšati na minimum. Tudi zdravstveno stanje prebivalstva obravnavanega območja je v primerjavi z ostalo Slovenijo dobro, vendar pa primerjava z razvitejšimi evropskimi državami pokaže potrebo po napredku.

Kot rečeno, je v dokumentih glede TR slovenske Istre socialni vidik nekoliko v ozadju. Kot referenco pri določanju socialnih ciljev TR pokrajine lahko vzamemo RRP Južne Primorske 2007–2013. Ta si kot najpomembnejši cilj na področju človeških virov zastavlja dvig izobrazbene ravni in vzpostavitev družbe znanj, sledijo pa krepitev odprte in strpne družbe ter razvoj kulturnih dejavnosti.

Če povzamemo, bi bili cilji TR na socialnem področju sledeči:

- izboljšati izobrazbeno strukturo prebivalstva,
- še naprej zmanjševati nezaposlenost,
- še naprej zmanjševati stopnjo revščine,
- zmanjšati medspolne razlike v vključenosti,
- zmanjšati kriminaliteto,
- povečati prometno varnost,
- izboljšati zdravstveno stanje prebivalstva.

Gospodarski razvoj je trenutno najpomembnejše gibalno družbenih dogajanj in najpomembnejši cilj vlad, večine vladnih organizacij, organizacij lokalne samouprave, strank in podobnih organizacij. Zasebni sektor je le v omejenem obsegu (in še v teh primerih pogosto le na deklarativni ravni) zavezan širšim družbenim in okoljskim ciljem.

Zato je glavna naloga lokalnega gospodarstva, pa tudi občin, v odločitvah, ki se neposredno tičejo gospodarstva, na eni strani omogočiti doseganje že definiranih okoljskih in socialnih ciljev TR in ravnanje v skladu z njimi, kar lahko merimo s kazalniki okoljskega in socialnega vidika TR. Na drugi strani pa bo moralo dosegati takšno gospodarsko rast, ki bo neodvisna od naraščanja stopnje rabe naravnih virov. V seznam kazalnikov bomo zato vključili le nekaj glavnih kazalnikov gospodarskih gibanj. Gospodarski kazalniki TR zastopajo pomembno mesto v naborih kazalnikov, ki se uporabljajo v manj razvitih državah, oziroma v naborih, ki se uporabljajo na svetovni ravni, na primer kazalniki TR UNCSD (UN, 2007). V naborih kazalnikov TR gospodarsko razvitih družb pa gospodarski kazalniki zavzemajo relativno nepomembno vlogo ali pa se sploh ne pojavljajo; primer je britanski nabor kazalnikov TR, ki ga je razvilo njihovo ministrstvo za okolje, prehrano in kmetijstvo (DEFRA) (Sustainable development, 2007).

Kazalniki so bili izbrani s soočenjem dveh glavnih dejavnikov. Prvi kriterij za izbor je relevantnost glede na cilje TR, postavljene v prejšnjem poglavju. Kazalniki morajo odražati področja, ki so ključnega pomena za TR pokrajine, še posebej tista, ki so identificirana kot problematična, pa tudi tista, ki že ugodno prispevajo k TR pokrajine, a se zaradi pomembnosti njihovi parametri ne smeje poslabševati.

Drugi kriterij je na žalost dosegljivost podatkov. Zadrege z dosegljivostjo podatkov so toliko večje, ker gre v našem primeru za podatke na občinski ravni. Velika večina statističnih in drugih podatkov ni teritorialno diferencirana in je dostopna na državni oziroma v najboljšem primeru regionalni ravni. Dostopnost podatkov je splošno velika težava pri izdelavi naborov kazalnikov TR. Zaželeno je, da so vrednosti kazalnikov že zbirane, saj posebno zbiranje določenega podatka lahko povzroči stroške, ki presegajo dodano vrednost rabe tega kazalnika. Za kazalnike, za katere zbirajo podatke druge ustanove, praviloma velja, da preteče nekaj časa med zbiranjem podatka in uradno objavo, zaradi česar so lahko vrednosti kazalnikov zastarele že ob objavi. Omenjeno zahteva sklepanje kompromisov pri oblikovanju nabora in lahko vodi k prezastopanosti nekaterih dejavnikov, pomembnih za TR določenega območja.

Tabela 1: Okoljski kazalniki trajnostnega razvoja.
Table 1: Environmental indicators of sustainable development.

področje	naziv	Leto	merska enota	količina	vir	sloven-sko pov-prečje	zeleno gibanje kazalnika ¹
vode	Izgube vode v omrežju	2005	%	29	Rižanski vodovod	22,1 (2004, SURS)	-
vode	Poraba vode v gospodinjstvih na prebivalca (letno)	2005	m ³ /preb.	44	Rižanski vodovod	42,2 (2005, SURS)	-
vode	Delež neustreznih vzorcev pitne vode	2005	‰	9,8	Rižanski vodovod – rezultati preskušanj zdravstvene ustreznosti vode	24 ²	-
vode	Delež neustreznih vzorcev kopalne vode ³	2004	%	6,3	ARSO – kakovost kopalnih voda na naravnih kopališčih in na območjih kopalnih voda v Sloveniji v letu 2004		-
vode	Kvaliteta rek: ocena kemijskega stanja za merilno mesto Rižana – Dekani	2004		dobro	ARSO – Monitoring kakovosti površinskih vodotokov v Sloveniji v letu 2004		o
vode	Kvaliteta rek: ocena kemijskega stanja za merilno mesto Dragonja - Podkaštel	2004		dobro	Monitoring kakovosti površinskih vodotokov v Sloveniji v letu 2004		o
vode	Kvaliteta rek: biološka ocena kakovosti za merilno mesto Rižana – Dekani	2004	kakovostni razred	1. – 2.	Monitoring kakovosti površinskih vodotokov v Sloveniji v letu 2004		o
vode	Kvaliteta rek: biološka ocena kakovosti za merilno mesto Dragonja – Podkaštel	2004	kakovostni razred	1.	Monitoring kakovosti površinskih vodotokov v Sloveniji v letu 2004		o
vode	Delež stanovanj, priključenih na kanalizacijsko omrežje	2002	%	70,3	Popis prebivalstva 2002	50,8	+
vode	Letna količina očiščene odpadne vode	2003	m ³	1.509.152	Regionalni program varstva okolja in vodnih virov		
zrak	Prekoračitve 8-urne ciljne koncentracije ozona 120 µg/m ³ , merilna postaja Koper	2006	število pre-koračitev letno	73	ARSO	49 ⁴	-
zrak	Prekoračitve mejne dnevne vrednosti ⁵ delcev PM ₁₀ 50 µg/m ³	2006	število prekoračitev v letno	45	ARSO	57 ⁶	-
promet (zrak, raba energije)	Rast cestnega prometa ⁷	2000–2005	%	3,96	Direkcija RS za ceste, lastni izračuni	11,5	-
trdni odpadki	Količine odpadkov po občinah, zbrane z javnim odvozom, letno	2005	kg/prebivalca	506	SURS	397	-
raba prostora	Delež urbanega prebivalstva	2002	%	64	SURS, lastni izračuni	50,8	+
raba prostora	Delež prebivalstva v območjih širjenja poselitve ⁸	2002	%	69,9	Popis prebivalstva 2002		+
raba prostora	Indeks gibanja prebivalstva v podeželskih območjih slovenske Istre ⁹	1991–2002		92,5	Popisi prebivalstva 1991 in 2002		o

1 Glede na trenutno vrednost kazalnika.

2 Vrednost, podana za vodovodni sistem podjetja Vodovod-kanalizacija Ljubljana, Letno poročilo o skladnosti pitne vode za leto 2005.

3 Šteta so vsa morska kopališča ob slovenski obali.

4 Povprečje števila prekoračitev 8-urne ciljne koncentracije ozona za 12 merilnih postaj državne mreže za spremljanje kakovosti zraka: Krvavec, Iskrba, Otlica, Ljubljana Bežigrad, Maribor, Celje, Trbovlje, Hrastnik, Zagorje, Nova Gorica, Koper, Rakičan.

5 Zaradi izostanka podatkov za postajo Koper v mesecu decembru se vrednost nanaša na prvih 11 mesecev leta 2006.

6 Povprečje števila prekoračitev dopustne dnevne koncentracije delcev PM₁₀ (januar – november 2006) za 9 merilnih postaj DMKZ: Ljubljana Bežigrad, Maribor, Celje, Trbovlje, Zagorje, Rakičan, Nova Gorica, Koper, Iskrba).

7 Rast prometa, izračunana na podlagi gibanja PLDP na tistih merilnih točkah, ki v obdobju merjenja niso bile premeščene in na katere novogradnje cest niso imele neposrednega vpliva.

8 Območja širjenja poselitve na Obali, kot jih definira razvojni projekt Koper 2020: naselja Koper, Šalara, Bertoki, Prade, Zg. Škofije, Sp. Škofije, Dekani, Ankarani, Barizoni, Izola, Jagodje, Piran, Portorož, Lucija, Strunjan.

9 Kot podeželski so šteti tisti deli regije, ki niso urbani ali vplivom suburbanizacije, to so krajevne skupnosti Boršt, Brezovica, Gračišče, Črni Kal, Podgorje, Zazid in Rakitovec.

Tabela 2: Socialni kazalniki trajnostnega razvoja.
Table 2: Social indicators of sustainable development.

področje	naziv	leto	merska enota	količina	vir	slovensko povprečje	želeno gibanje kazalnika
izobrazba	Poprečno število let šolanja, starejši od 15 let	2002	leta	10,7	Popis prebivalstva 2002, lastni izračuni	10,6	+
brezposelnost	Registrirana stopnja brezposlenosti	dec. 2006	%	7,4	portal e-uprava.gov.si/, lastni izračuni	8,6 %	-
brezposelnost, enake možnosti	Delež mladih do 25 let med registriranimi brezposlenimi	2005	%	19,5 %	Zavod RS za zaposlovanje	19,9 %	-
brezposelnost, enake možnosti	Delež žensk med brezposelnimi	2005	%	49,2 %	RRP Južne Primorske, socioekonomska analiza	53,8 %	o
enake možnosti	Delež žensk med prebivalstvom, starim 15 let in več, z visoko- in višješolsko izobrazbo, Obalno-kraška statistična regija	2002	%	49,8 %	Popis prebivalstva 2002	53,0 %	+
kriminaliteta	Obsojene polnoletne osebe, na 1000 prebivalcev, Obalno-kraška statistična regija	2004	%	4,72	Statistične informacije št. 219	3,99	-
zdravstveno stanje prebivalstva	Starostno standardizirana stopnja umrljivosti, zdravstvena regija Koper	2005	Število pričakovanih smrti na 100.000 prebivalcev	704	Zavod za zdravstveno varstvo Koper	729	-
demografija	Indeks staranja	2003		124,5	Zdravstveni statistični letopis 2003 – Zdravstvena regija Koper, lastni izračuni	100,8	-

Tabela 3: Gospodarski kazalniki trajnostnega razvoja.
Table 3: Economic indicators of sustainable development.

področje	naziv	leto	merska enota	količina	vir	slovensko povprečje	želeno gibanje kazalnika
bruto domači proizvod	Bruto domači proizvod na prebivalca v tekočih cenah, Obalno-kraška regija	2003	SIT	16.534	SURS	12.438	+
poslovanje gospodarskih družb	Gospodarnost poslovanja: poslovni prihodki/poslovni odhodki	2004		1,028	AJPES	1,040	+
poslovanje gospodarskih družb	Dodana vrednost na zaposlenega	2004	SIT	29.879	AJPES	27.812,5	+
poslovanje gospodarskih družb	Investicijski izdatki gospodarskih družb	2004	%	13,1	RRP Južne Primorske, socioekonomska analiza	14,4	+
dohodki prebivalstva	Bruto osnova za dohodnino na zavezanca	2004	SIT	2.376.433	UMAR – Regije 2006, lastni izračuni	2.257.722	+

Sl. 1: Kmetijska zemljišča so v slovenski Istri vse bolj ogrožena (foto: J. Berdavs).

Fig. 1: Agricultural areas in Slovene Istria are becoming more threatened (photo: J. Berdavs).

REZULTATI

Rezultati dela so kazalniki TR, ki jih prikazuje naslednja tabela, razdeljena na tri področja in več podpodročij. Poleg vrednosti in primerjave na nivoju celotne Slovenije tabela prinaša tudi želeno gibanje vrednosti kazalnikov glede na obstoječe vrednosti. Glavna potencialna vrednost takšnega nabora je v njegovi rabi v daljšem obdobju in spremljanju gibanja kazalnikov.

Predlagan nabor ima nekaj slabosti. Poleg tega, da ni plod dela skupine strokovnjakov in širše debate, so nekateri podatki nedosegljivi na ravni slovenske Istre, zato je bila v treh primerih kot nadomestek uporabljena raven statistične ali zdravstvene regije. Zaradi velike koncentracije prebivalstva in gospodarske aktivnosti v istrskih občinah znotraj Obalno-kraške regije je to vendarle precej dober približek za socialne, gospodarske in večino okoljskih kazalnikov. Prav tako pogrešamo podatek o skupni količini odvedenih komunalnih odplak. O porabi energije na občinski ali regionalni ravni ni razpoložljivih podatkov, obstaja le nekaj približnih ocen, narejenih v okviru projektov CAMP in izdelave novega RRP. Zelo težko bi bilo oceniti modalno razdelitev prometa glede na različne vrste prometa. Prav tako ni ocen o emisijah toplogrednih plinov na lokalni ravni.

Pogojna slabost tako izdelanih naborov je tudi medsebojna slaba primerljivost in slaba sposobnost agregacije podatkov na višjo (državno) raven, saj je ta nabor prilagojen istrskemu prostoru in namenjen uporabnikom na lokalni in regionalni ravni.

Omejena dosegljivost podatkov pa povzroča še eno slabost. Podatki, ki niso točkovnega značaja (npr. onesnaženost zraka na merilnem mestu), so navadno dosegljivi na ravni upravnih teritorialnih enot, ki pa so iz geografskega stališča lahko zelo heterogene ali pa sploh prevelike za zaznavo določenega pojava ali procesa. Mnogi problemi TR tako niso zaznani, ampak so zamaskirani s heterogenostjo oziroma velikostjo teritorialne enote. Pričujoč nabor pa kljub naštetemu daje možnost spremljanja TR slovenske Istre skozi čas oziroma predstavlja vsaj izhodišče boljšemu naboru kazalnikov, pri katerem bi sodeloval širši krog ustvarjalcev.

SKLEP

Glavna prednost in uporabnost na prikazan način zgrajenega nabora je v možnosti spremljanja bistvenih elementov TR skozi čas. Ta nabor lahko pokaže svojo pravo vrednost šele skozi časovno dimenzijo, saj ocenjuje razvojno pot, po kateri hodi slovenska Istra. Ob

ustreznih dopolnitvah omogoča učinkovito informiranje o trajnosti razvoja občinskih, bodočih regionalnih ter državnih ustanov, istrskih podjetij in nevladnih organizacij ter široke javnosti, kar posledično omogoča oblikovanje učinkovitejših politik. Ker je nabor specifičen za Istro, ni neposredno, brez prilagoditev, uporaben v drugih pokrajinah ali večjih teritorialnih enotah (državna raven), možno pa bi bilo izdelati kazalnike TR po postopku, predstavljenem v tem članku, tudi za druge pokrajine.

Predstavljen nabor izpostavlja nekaj za TR pokrajine bolj problematičnih področij. Med njimi izstopa onesnaženost zraka (ozon), predvsem kot posledica prometa, pa tudi dotoka onesnaženega zraka iz Italije. Čeprav je promet v zadnjih letih v slovenski Istri naraščal počasneje kot v Sloveniji, je predvsem zaradi rabe naravnih virov in obremenjevanja okolja promet izrazito negativno vplival na TR pokrajine. Stanje je slabo na področju komunalnih odpadkov, višja od povprečja v Sloveniji pa je tudi poraba pitne vode, kar je glede na vododeficitarnost zaskrbljujoče. Glede na usmerjenost regije v turizem je nujno potrebno še izboljšati kvaliteto kopalnih voda, k čemur bo pripomogla nova čistilna naprava

v gradnji, in povečati doseg kanalizacijskega omrežja, kljub temu, da je delež gospodinjstev, priključenih na kanalizacijo, nad slovenskim povprečjem. Področje, ki močno negativno vpliva na TR Istre, je poselitev: vse močnejša suburbanizacija in nadaljnji upad prebivalstva v notranjosti. Neugodno je tudi stanje kriminalitete, na kar vpliva tudi tranzitna lega pokrajine, še bolj zaskrbljujoča pa je tudi v slovenskem merilu zelo slaba starostna struktura.

Prihodnji ukrepi bodo morali zato biti usmerjeni predvsem na področje poselitve in na s poselitvijo in kvaliteto zraka tesno povezano področje cestnega prometa. Ukrepi so nujni tudi na področju porabe virov in proizvodnje odpadnih snovi, še posebej pri porabi pitne vode in ravnanju s komunalnimi odpadki. Izboljšanje starostne strukture pa zahteva usklajeno ukrepanje na vseh sektorjih razvojnih politik. Pri tem pa poudarjamo potrebno diferenciacijo ukrepov za različne dele slovenske Istre, saj se večina omenjenih problemov (promet, padajoče gostote poselitve, kriminal) nanašajo na urbanizirani in suburbanizirani obalni del, medtem ko mora biti težišče delovanja v notranjosti predvsem v ohranjanju poselitve in komunalnem opremljanju.

AN ATTEMPT OF MEASURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE SLOVENE PART OF ISTRIA

Janez BERDAVS

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: janez.berdavs@zrs.upr.si

SUMMARY

The article investigates the possibilities of measuring sustainable development of the Slovene part of Istria with different indicators. The methodology of elaboration of indicators for monitoring sustainable development on a local scale, for purposes of informing producers and executants of local developmental policies and for the purpose of raising awareness of the local population in a long-term temporal perspective is explained. In recent years sustainable development has become a widely accepted concept referred to by numerous public institutions, non-government organizations and companies, however the problem of the exact definition of sustainable development and its measures in concrete situations have not yet been sufficiently addressed. The article contains a presentation of methodology and the process of defining the form and assortment of indicators. Assortment of indicators is constructed by using a bottom-to-top approach, the need for collaboration of representatives of different developmental interest groups from the area in question and experts from different fields of research in the formation of different assortments of indicators is stressed. The assortment is not a collection of indexes but rather simple indicators, constructed from several values and organized accordingly to a thematic model. The article offers a consideration of the weaknesses of the assortment, particularly its subject to error due to limited data accessibility. Finally the article presents a synthetic oversight of the developmental situation of the Slovene part of Istria from the point of view of sustainability.

Key words: sustainable development, monitoring of sustainable development, indicators, Slovene Istria

VIRI IN LITERATURA

- ARSO (2007-03):** Mesečni bilten, številka 12, letnik XIII. [http://www.arso.gov.si/o%20agenciji/knji%c5%benica/mese%c4%8dni%20bilten/MESECNI%20BILTEN%20ARSO%20-%20December%202006%20\(tisk\).pdf](http://www.arso.gov.si/o%20agenciji/knji%c5%benica/mese%c4%8dni%20bilten/MESECNI%20BILTEN%20ARSO%20-%20December%202006%20(tisk).pdf).
- ARSO (2007-04):** Podatki o komunalnih čistilnih napravah. http://okolje.arso.gov.si/onesnazevanje_voda/pages.php?op=print&id=CISNPR_POD.
- Bossel, H. (1999):** Indicators for Sustainable Development: Theory, Method, Applications. Winnipeg, International Institute for Sustainable Development.
- Cartwright, L. E. (2000):** Selecting local sustainable development indicators: does consensus exist in their choice and practice? Planning practice and research, 15, 1–2. Abingdon, 65–78.
- Cigale, D. (2000):** Okoljske obremenitve in stanje okolja na istrskem območju – primer Koprškega primorja. V: Pokrajinsko ranljiva območja v Sloveniji. Ljubljana, Inštitut za geografijo, 71–116.
- Cooper, P. J., Vargas, C. M. (2004):** Implementing Sustainable Development. From Global Policy to Local Action. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.
- Custance, J. (2002):** The development of national regional and local indicators of sustainable development in the United Kingdom. Statistical journal of the United Nations, 19. New York, 19–28.
- Elliot, J. A. (2006):** An Introduction to Sustainable Development. Abingdon, Routledge.
- Ferreira, A. (2006):** Ocena razvoja Zgornje Gorenjske z vidika okoljske, socialne in ekonomske trajnosti. Geografski vestnik, 78, 2. Ljubljana, 25–38.
- Gahin, R., Veleva, V., Hart, M. (2003):** Do Indicators Help Create Sustainable Communities? Local Environment, 8, 6. Abingdon, 661–666.
- Jackson, T., Roberts, P. (2000):** A Review of Indicators of Sustainable Development. Dundee, Geddes Centre for Planning Research, School of Town and Regional Planning
- Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.) (2006):** The Dictionary of Human Geography. Malden, Blackwell.
- Kates, R. W., Parris, T. M., Leiserowitz A. A. (2005):** What is sustainable development? Goals, indicators, values and practice. Environment, 47, 3. Washington, 4–24.
- Parris, T. M., Kates R. W. (2003):** Characterising and measuring sustainable development. Annual review for environmental resources, 28. Palo Alto, 559–586.
- Rydin, Y., Holman, N., Wolff, E. (2003):** Local sustainability indicators. Local environment, 8, 6. Abingdon, 581–589.
- Ukaga, O. (2002):** Participatory Evaluation of Sustainable Development. Greener management international, 36. Sheffield, 27–36.
- Vintar Mally, K. (2006):** Prednosti in omejitve kazalcev sonaravnega razvoja. Dela, 26. Ljubljana, 43–59.
- Vintar Mally, K., (2002):** Vrednotenje regionalnega razvoja Spodnjega Posavja z vidika sonaravnosti. Geografski vestnik, 74, 2. Ljubljana, 21–31.
- Wheeler, S., M., (2006):** Planning for Sustainability. Creating livable, equitable, and ecological communities. Abingdon, Routledge.
- Ringofpeace (2007-04):** Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. <http://ringofpeace.org/environment/brundtland.html>.
- RRC KP (2005):** The systemic and prospective sustainability analysis (SPSA) within CAMP Slovenia. Report on the 1st SPSA workshop. <http://camp.rrc-kp.si/news/news.php?id=144>.
- RRC KP (2006-05):** Dopolnjena analiza za področje okolja. (Delovno gradivo za RRP JP 2007-2013). <http://www.rrc-kp.si/slo/programi/108>.
- RRC KP (2007):** Sistemska analiza in analiza perspektiv trajnosti v CAMP "Slovenia". <http://camp.rrc-kp.si/news/news.php?id=203>.
- RRC KP (2007-02):** Regionalni razvojni program za Južno Primorsko 2002–2006. http://www.rrc-kp.si/files/RRP_JP_2002-2006_skr_verzija.pdf.
- RRP JP (2006):** Regionalni razvojni program Južne Primorske 2007–2013. Koper, Regionalni razvojni center.
- RVK (2007-03):** Rižanski vodovod Koper, Rezultati preskušanj zdravstvene ustreznosti pitne vode. <http://www.rvk-jp.si/index.php?p=1&k=578>.
- Sustainable development (2007-02):** <http://www.sustainable-development.gov.uk/about/index.htm>.
- UN (2007-02):** Indicators of sustainable development. UN department of economic and social affairs – Division for sustainable development. <http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/isd.htm>.
- UN (2007-04):** Agenda 21. <http://www.un.org/esasustdev/documents/agenda21/english/agenda21chapter36.htm>.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2006-12-18

UDK 371.671.1:372.891

GEOGRAFIJA EVROPE V ŠOLI: ISKANJE TEMELJNEGA UČBENIŠKEGA PRISTOPA IN IZBORA PROBLEMSKIH TEM ZA GIMNAZIJSKI UČBENIK

Jurij SENEKAČNIK

Modrijan založba, d.o.o., SI-1000 Ljubljana, Poljanska 15
e-mail: jure@modrijan.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je predvsem dvojen: najprej ugotoviti temeljni učbeniški pristop za gimnazijski učbenik geografije Evrope, ki bo najbližji slovenskim dijakom in učiteljem, potem pa narediti seznam aktualnih tem, ki bi se jih lahko vključilo v takšen učbenik. Pri iskanju temeljnega učbeniškega pristopa se je uporabilo novo metodo vrednotenja simulacije učbeniških pristopov. Dijaki in učitelji so dobili v ocenjevanje tri možne razporeditve istih učnih tem. Izkazalo se je, da jim je najbližji pristop, ki so ga na skupinskih diskusijah predlagali dijaki sami. Učne teme pri njem niso razporejene le po evropskih regijah, ampak tudi po državah, pri čemer je treba pred tem vsaki državi najprej podati njen kratek "geografski okvir". Seznam aktualnih tem iz geografije Evrope je nastal na osnovi analize tujih in domačih učbenikov. Kot tak ne more predstavljati konkretnega predloga učnega načrta, lahko pa služi kot dober vir, iz katerega se ob prenovi učnega načrta črpa (nove) učne vsebine. Na koncu prispevka je na kratko prikazano, kako različni slovenski gimnazijski učbeniki predstavljajo slovenska kontaktna območja.

Ključne besede: regionalna geografija, geografija Evrope, geografski učbenik, didaktika geografije, metoda vrednotenja simulacije učbeniških pristopov

LA GEOGRAFIA DELL'EUROPA NELLE SCUOLE: RICERCA DI UN APPROCCIO EDUCATIVO DI BASE E SCELTA DELLE TEMATICHE RILEVANTI PER IL LIBRO DI TESTO DEI GINNASI

SINTESI

Lo scopo del contributo è duplice: innanzitutto si prefigge di individuare un approccio educativo per i libri di testo di geografia europea per il ginnasio, un libro che possa avvicinarsi sia agli studenti, sia ai docenti sloveni, e inoltre vuole stilare una lista di tematiche attuali da poter inserire nel libro di testo in questione. Nella ricerca di un approccio educativo di base è stato utilizzato un nuovo metodo di valorizzazione della simulazione degli approcci allo studio. Gli studenti e i docenti hanno esaminato tre diverse catalogazioni delle stesse tematiche di studio. L'approccio più adeguato è risultato essere quello che è stato proposto dagli studenti stessi durante le discussioni di gruppo. I temi didattici non vengono distribuiti solo in base alle regioni europee, ma anche in base ai singoli paesi, per cui per ogni paese va innanzitutto elaborata una breve "cornice geografica". L'elenco dei temi attuali di geografia dell'Europa si è sviluppato sulla base dell'analisi dei libri di testo sloveni e stranieri. Non può ancora rappresentare una proposta concreta di percorso formativo, ma può essere una valida fonte da cui trarre (nuovi) contenuti didattici in occasione dell'aggiornamento degli obiettivi didattici. Alla fine dell'articolo viene descritto brevemente il modo in cui i libri di testo utilizzati nei ginnasi sloveni rappresentano le aree di contatto slovene.

Parole chiave: geografia regionale, geografia dell'Europa, libro di testo di geografia, didattica della geografia, metodo di valorizzazione della simulazione degli approcci allo studio

UVOD

Podoba sodobnega globaliziranega sveta, ki je predmet proučevanja geografije, se zelo hitro spreminja. Pri redko kateri vedi je predmet proučevanja izpostavljen tako hitrim in dinamičnim spremembam, kar ima svoj odraz tudi v šoli oziroma konkretno v šolski geografiji. Če se pri nekaterih šolskih predmetih vsebinske komponente učnih načrtov v krajših obdobjih ne spreminjajo kaj dosti, ker za to enostavno ni potrebe, pa je situacija pri geografiji drugačna. Fizičnogeografske osnove sicer ostajajo bolj ali manj stalnica, saj se tu vsebine z leti skoraj ne menjajo, povsem drugačna pa je situacija pri družbeni in regionalni geografiji. Če bi hoteli zadostiti imperativu, da dijaki usvajajo znanje o resnično aktualni podobi sveta, v katerem živijo, bi morali učne načrte in učbenike menjati tako rekoč vsako leto. Zaradi vrste razlogov je to seveda preprosto neizvedljivo. Potreba po hitrih vsebinskih spremembah pa se tudi v naši šolski geografiji ne nanaša v enaki meri na vse vsebinske sklope. Med njimi izstopa tisti, ki se nanaša na geografsko območje z največjimi (družbenimi) spremembami v zadnjem desetletju in pol, to je vsebinski sklop o Evropi. Zadnja vsebinska prenova učnih načrtov je bila narejena v času kurikularne prenove leta 1998. Številnih družbenogeografskih sprememb v Evropi, ki se nanašajo zlasti na njeno postsocialistično polovico, še ni mogla zajeti. Pri novi prenovi učnih načrtov, ki se je začela leta 2006, pa je napočil čas, da se te spremembe vključi v (prenovljene) učne načrte.

Namen tega prispevka ni predlog novega učnega načrta, ampak priprava seznama aktualnih tem, ki bi se jih lahko vključilo v gimnazijski učbenik geografije Evrope. Učni načrt po svoji namembnosti, funkciji in sestavi bistveno presega takšen seznam tem. Strategija načrtovanja v učnih načrtih se je namreč spremenila. Nekoč je bila v ospredju učnosnovna strategija (izhodišče načrtovanja je bilo na učni vsebini), razvoj pa je potem šel v smer učnociljne strategije (izhodišče načrtovanja so učni cilji) in procesno-razvojne strategije (izhodišče načrtovanja je proces izvajanja pouka ali drugi didaktično pomembni vidiki). Če bi primerjali nekdanje učne načrte z novjšimi, bi hitro dobili občutek, da učne vsebine nekako stopajo v ozadje, vse več pa je govora o ciljih, standardih znanja, medpredmetnih povezah in drugo. Ne glede na to pa pri načrtovanju pouka geografije slej ko prej trčimo na vprašanje izbora učnih vsebin, kjer nam tudi takšni spiski učnih tem, kot ga daje ta prispevek, pridejo zelo prav. Še posebej pa je to potem aktualno pri pripravi učbenika, ki mora slediti ciljem in predlogom vsebin iz učnega načrta. Učni cilji in vsebine sicer niso eno in isto, so pa v tesni soodvisnosti (Strmčnik, 2001, 261).

Ta nekoliko zapleten uvod se zdi nujno potreben za razumevanje smotra priprave tega spiska tem za gimnazijsko geografijo Evrope. Spiska ne moremo jemati kot

konkreten predlog vsebin, je pa lahko koristna pomoč za tiste, ki bodo prenavljali učni načrt. Ponuja namreč "košaro" aktualnih in uporabnih tem. Naj bo notranja organiziranost učnih vsebin v prenovljenem učnem načrtu takšna ali drugačna, v gimnaziji se bomo zagotovo srečevali z vsebinami iz Evrope, le "zapakirane" oziroma notranje organizirane bodo lahko na različne načine. Kot eno od iztočnic lahko vzamemo misel J. Kunaverja v zvezi s spreminjanjem vrednot in vsebin pri geografskem pouku: "Pouk postaja vse bolj tematski, eksemplaričen in problemski in naj bi se vrtel predvsem okrog ključnih ter aktualnih tem." (Kunaver, 2005, 46) Spisek problemskih tem iz tega prispevka skuša v čim večji meri slediti temu postulat. Pripravljen pa je bil ob predpostavki, da geografija Evrope tudi v prenovljenem gimnazijskem učnem načrtu ostane v obliki samostojnega vsebinskega sklopa in s tem v obliki samostojnega učbenika.

V posebnem razdelku v zadnjem delu prispevka se bomo na kratko lotili tudi vprašanja obravnave slovenskih kontaktnih območij v učbenikih geografije Evrope. Te vsebine lahko namreč po vsej logiki vključimo tudi v učbenike geografije Slovenije, kot je bila to do sedaj tudi prevladujoča praksa.

Če pa imamo začrtan ta okvir, se takoj zastavi vprašanje, kateri temeljni učbeniški pristop uporabiti pri takšnem učbeniku. Glede na sistem geografske vede (delitve na občo in regionalno geografijo) pa tudi glede na enega najbolj temeljnih dokumentov mednarodne šolske geografije, to je Mednarodne listine o geografskem izobraževanju (Resnik Planinc, 1993), imamo na voljo dva osnovna pristopa – tematskega in regionalnega. Oba se nanašata na vprašanje notranje organiziranosti učne snovi v geografskih učbenikih, kar močno asociira na zavestno in podzavestno notranjo organizacijo učne snovi, ki jo opravljajo naši možgani, kot to omenja Russel (1993) v svoji knjigi o možganih. Didaktika geografije do sedaj še ni zmogla dati odgovora, kateri od teh pristopov je didaktično ustrežnejši.

Tega tudi ni ugotavljala naša raziskava, saj je to enostavno prezahtevna naloga, skušala pa je dati odgovor, kateri od pristopov je (mentalno) najbližji slovenskim dijakom in učiteljem. Če se lotimo priprave učbenika, ima vprašanje izbora učbeniškega pristopa celo prioriteto pred vprašanjem izbora vsebin (učnih tem). Šele ko vemo, kakšno razporeditev oziroma notranjo organiziranost učnih vsebin (tem) bomo imeli v učbeniku, se lahko konkretno odločimo tudi za ustrezen izbor tem.

Namen našega prispevka je torej dvojen: najprej ugotoviti najustreznejši temeljni učbeniški pristop za obravnavo geografije Evrope v gimnazijskem programu, nato pa podati čim bolj aktualen seznam tem iz vsebinskega sklopa Evropa. Prvo vprašanje se dotika predvsem didaktike geografije, drugo pa predvsem "znanstvene" regionalne geografije Evrope. Pri ugotavljanju temeljnega učbeniškega pristopa prinaša prispevek del rezul-

tatov obširne raziskave, ki je bila narejena v okviru disertacije o geografiji Evrope v šolskih učbenikih evropskih držav (Senegačnik, 2005).

PREGLED DOSEDANJIH OBJAV

Učbeniški pristopi so v dosednji literaturi zelo zane-marjeno področje. Skoraj vsi tuji avtorji se vprašanja notranje organiziranosti učnih vsebin, to je vprašanja tematskega oziroma regionalnega pristopa, niso lotevali v okviru učbenikov, ampak v okviru učnih načrtov ali pa na splošno. Najbolj temeljiti so bili v nemški šolski geografiji. V zvezi s tem se lahko naslonimo na knjigo Böhna in sodelavcev (1999) z naslovom *Didaktik der Geographie Begriffe*, na Rinschedejevo *Geographie-didaktik* (2003), na priročnik *Handbuch der Geographie Unterrichts* (1986), ki ga je pripravil Köck s sodelavci ter na dokaj popoln slovarček izrazov, povezanih z regionalno geografijo, ki ga je v posebni številki *Praxis Geographie* (let. 20, št. 4) leta 1990 objavil Sperling (1990). Razumevanje, opredeljevanje in poimenovanje teh pojmov pri nemških avtorjih še zdaleč ni enotno.

V zvezi z učbeniki se oznaki "tematski" in "regionalni" ne uporabljata pogosto. Ena redkih izjem je danski geograf Biilman (1993), ki razlikuje "tematsko organizirane učbenike" nasproti "regionalno organiziranim", vendar se pri tem ne spušča v detajle. V Sloveniji se je tega vprašanja v učbenikih prvi temeljiteje lotil Senegačnik (2003).

Vprašanje, katere vsebine uporabiti v šoli pri vsebinskem sklopu Evropa, je večkrat razvnelo šolske geografje, čeprav manj, kot bi to lahko pričakovali glede na pomembnost tematike. Med domačimi avtorji se je tega vprašanja dotaknila predvsem T. Resnik Planinc (1998) v svoji magistrski nalogi, z vključevanjem evropskih vsebin pa se je ukvarjal tudi Rebernik (2005).

Med starejšimi tujimi deli o poučevanju evropskih vsebin velja vsekakor omeniti delo britanskega avtorja M. Williamsa z naslovom *Teaching European Studies* (1977). Nemški geograf Friese (1981) je v reviji *Geographische Rundschau* objavil deset tez o obravnavi Evrope pri pouku geografije. Krajše članke o Evropi pri pouku geografije sta objavila tudi nemška geografa Fuchs (1991) in Hasse (1991). Nizozemca J. van der Schee in P. J. Huigen (1992) navajata nekatere tematike, ki naj bi bile pri geografiji Evrope v ospredju. Med drugim omenjata migracije, oblike demokracije, kakovost življenja in onesnaževanje okolja.

Leta 1994 je izšel zbornik *Europe and the World in Geography Education*, ki ga je uredil H. Haubrich. V njem so prispevki Komisije za geografsko vzgojo pri IGU s kongresov v Berlinu in Pragi. Prva četrtina zbornika je namenjena evropski dimenziji (disparitetam, identiteti in solidarnosti v Evropi ter učnim gradivom in kurikulumom). Leta 1996 je izšel zbornik Komisije za geografsko vzgojo z 28. kongresa IGU v Haagu. V njem moramo izpo-

staviti predvsem prispevek V. Albrechta (1996) o poučevanju Evrope v evropskih multikulturnih družbah. Leta 1998 je izšel zbornik Komisije za geografsko vzgojo pri IGU s prispevki kongresa v Portu. Uredili so ga M. Ferreira, A. Neto in C. Sarmiento. Za uvodnim delom se zbornik posveča vlogi geografskih učbenikov za medkulturno sporazumevanje, pri čemer prinaša prispevke avtorjev iz petih evropskih držav (V. Britanije, Finske, Španije, Nemčije in Švedske).

Med nemškimi šolskimi geografi se jih je kar nekaj ukvarjalo s tematiko Evrope pri pouku geografije. Ti prispevki so v večji meri namenjeni Evropi kot temi in ne Evropi kot kontinentu oziroma njenim regijam in regionalnim problemom. Kirchberg v svojem članku z naslovom *Europa in Geographieunterricht* (1993), objavljenim v zborniku *Europa – Neue Konturen eines Kontinents*, ki ga je uredil K. Ruppert, izpostavlja štiri geografske elemente evropske vzgoje:

1. Topografija Evrope. Učenec naj bi pridobil osnovno topografsko znanje in razvil orientacijo v evropskem prostoru.

2. Evropski prostor. Tako diferenciranega in kompliciranega prostora, kot je Evropa, se ne da obravnavati v obliki nekega pavšalnega skupnega pregleda. Zaradi časovnih omejitev prav tako ni možen nek vseobsežen regionalni pristop. Kirchberg zato predlaga obravnavo eksemplarnih primerov nekaterih držav (ki pa jih ne našteje), s čimer naj bi učenci spoznavali predvsem raznolikost evropskih regij.

3. Tema Evropa. Vključuje razvijanje evropske ideje, tako imenovana evropska vprašanja ter notranjo prepletenost in povezanost Evrope.

4. Evropa in svet. Ta element vključuje predvsem povezanost Evrope s svetom in zunanjo prepletenost Evrope.

V naslednjem prispevku pa Kirchberg (1997) postavi šest poglobitvenih tez o učenju za Evropo. Nekoliko drugačna sta prispevka C. Vielhaberja (1994 in 1997). V prvem obravnava Evropo kot osrednjo nalogo politično obarvanega pouka geografije, v drugem pa se sprašuje, kaj iz Evrope naj bi predstavljalo vsebine pouka geografije, pri čemer pa ne naredi nekega konkretno izdelanega predloga.

V seriji pedagoških priročnikov, ki jih izdaja nemška založba Klett – Perthes, je leta 2000 izšlo delo *Unterricht "für" Europa*, ki ga je uredil G. Fuchs. Fuchs (2000) v svojem prispevku o didaktičnih perspektivah evropskih tem razčlenjuje svoje videnje evropske dimenzije pouka geografije. Köck (2000) obravnava evropski integracijski proces kot predmet nemške didaktike geografije, Salmen (2000) pa "učenje za Evropo" na primeru evropsko orientiranega kurikula, ki so ga razvili za eno od gimnazij v Bochumu.

Omeniti moramo tudi nekatere pomembnejše zbornike in druga dela o geografiji Evrope v šolskih učbenikih, ki pa se ne ukvarjajo toliko z vprašanjem, kaj naj

se vključuje v pouk o Evropi, ampak z analizo že narejenih učbenikov. Med starejšimi deli je to zbornik Europa in Schulbuch, ki sta ga leta 1978 pripravila Neumann in Schallenger. Prispevki se večinoma dotikajo zgodovinske in politične problematike Evrope. Obravnavi Evrope v avstrijskih zgodovinskih in geografskih učbenikih za osmi razred je namenjen prispevek A. Gintenstorfer (1991) v publikaciji tedaj še delujočega dunajskega inštituta za raziskavo učbenikov. Največ raziskav in objav o učbenikih so opravili v okviru Inštituta Georg Eckert. Rezultat enega pomembnejših nemško-francoskih bilateralnih projektov je bil obsežen skupen zbornik (Klasen, Nebel in Pletsch, 1987). Verjetno najpomembnejši je zbornik, ki ga je uredil F. Pingel (1995), z naslovom: Macht Europa Schule? Die Darstellung Europas in Schulbüchern der Europäischen Gemeinschaft. Najpomembnejšo raziskavo o geografiji Evrope v šolskih učbenikih pa je opravila U. C. Weinbrenner (1998) in jo objavila pod naslovom Erziehung zu europäischer Solidarität durch geographische Schulbücher der Sekundarstufe I.

METODE DELA

Pri ugotavljanju temeljnega učbeniškega pristopa, ki bo najbližji slovenskim dijakom, je bilo potrebno razviti novo metodo vrednotenja simulacije učbeniških pristopov. Idejo za njen nastanek je dal Wright (1987), ki je s svojimi idejami proučevanja učbenikov prvi "postavil svet na glavo". Njegovo izhodišče je bil paradoks, da so učbeniki namenjeni učencem, vrednotijo in ocenjujejo pa jih odrasli. Wright je to spremenil in dal učencem v ocenjevanje posamezne učbeniške elemente, kot so na primer slike. Na osnovi teh izkušenj smo tudi v našo raziskavo vključili ocenjevanja dijakov. Ker je šlo za precej starejše dijake kot pri Wrightu, smo jim lahko dali v ocenjevanje precej zahtevnejšo snov – simulacije različnih učbeniških pristopov. Uporabljena tehnika je bila anketiranje, uporabljeni instrument pa poseben anketni vprašalnik s simulacijo različnih učbeniških pristopov. Eden od pristopov je bil tisti, ki so ga dijaki sami predlagali na predhodnih skupinskih diskusijah z avtorjem raziskave. Posamezne pristope so ocenjevali s šolskimi ocenami od 1 do 5, pri čemer pomeni 1 najnižjo, 5 pa najvišjo oceno. Za tem so pristope še rangirali, in sicer tako, da so na prvo mesto postavili tistega, ki se jim je zdel najbližji. Ta del raziskave lahko uvrstimo med empirično pedagoško raziskovanje, ker pa nismo uporabili eksperimenta, je metoda neeksperimentalna.

Pri pripravi seznama problemskih tem za (bodoči) slovenski učbenik geografije Evrope smo poleg domačih učbenikov s to tematiko pregledali in analizirali množico tujih učbenikov s posebno obravnavo geografije Evrope iz 36 evropskih držav. S tem so bile zajete skoraj vse evropske države. Iz vsake smo skušali v analizo vključiti tisti učbenik, ki je imel v primerjavi z drugimi v

državi največji obseg vsebin iz geografije Evrope. Vključili smo tudi preostale učbenike iz neke države, če smo jih le dobili na razpolago. Vključevali smo čim novejšo izdajo. Slovenski geografi se večinoma ne zavedajo, da vsebujejo številni učbeniki na evropskem zahodu zelo skromen obseg vsebin iz Evrope, ki je včasih celo manjši od petine učbenika. Pri delu smo se naslonili na največjo zbirko geografskih učbenikov na svetu, ki jo imajo v Inštitutu Georg Eckert v Braunschweigu, pa tudi na novejšo izdajo drugih učbenikov.

Ker smo pri sestavljanju spiska iskali problemske teme (v smislu vsebine, ne metode dela) oziroma osrednje geografske probleme posameznih držav, smo se povečini naslonili na tuje učbenike za višjo stopnjo sekundarnega izobraževanja. Pri tem je šlo pretežno za knjižne izdaje iz zahodnoevropskih in srednjeevropskih držav, saj so v njih takšne teme zastopane v večji meri kot v vzhodnoevropskih državah. Nekatere teme smo našli v povsem tematsko zasnovanih učbenikih, druge v izrazito regionalno obarvanih. Glavni kriterij za njihovo vključitev v naš seznam je bil v tem, da se je morala neka tema čim večkrat (v takšni ali drugačni obliki) pojavljati v različnih učbenikih različnih držav. To pa seveda še ni merilo, da je neka tema res najprimernejša tudi z vidika "znanstvene" geografije, da je res družbeno aktualna in didaktično najustreznejša v vseh pogledih. Sicer pa didaktika geografije doslej še ni zmogla dokončno razrešiti vprašanja, kdaj je izbor neke teme res upravičen. V praksi zato marsikdaj ostaja neke vrste dogovor med sestavljavci učnih načrtov ali učbenikov.

Pri pregledu učbenikov smo uporabili deskriptivno in kompilacijsko metodo, pa tudi elemente metode vsebinske analize (ang. content analysis), ki so jo že uporabljali nekateri raziskovalci geografskih učbenikov (npr. Hard, 1978). Uporabna prispevka za našo raziskavo sta dala predvsem Kirschberg (1995) in Weinbrenner (1998).

UGOTAVLJANJE TEMELJNEGA UČBENIŠKEGA PRISTOPA

Bistvo tega dela raziskave je bilo v tem, da so dijaki dobili v ocenjevanje simulacije treh možnih razporeditev povsem istih učnih tem znotraj učbenika. V ta namen so najprej dobili popolnoma neurejen seznam učnih tem (iz geografije Evrope), ki niso bile razporejene (organizirane) niti po tematskih sklopih niti po evropskih regijah (Priloga 1). Teme še ne predstavljajo našega končnega izbora in so služile zgolj za izvedbo ocenjevanja različnih pristopov. Dijakom je bilo po skupnem pregledu seznama rečeno, naj iz neurejenih tem sami "sestavijo" učbenik. Teme naj razporedijo (notranje organizirajo) znotraj učbenika tako, kot smatrajo, da jim bo učbeniški pristop mentalno najbližji, da se bodo iz učbenika najlažje in najbolje učili. Za to so dobili na voljo naslednje tri možnosti oziroma pristope:

1. Pri tematskem pristopu so teme razporejene po tematskih sklopih, kot so človek v odvisnosti od narave, okoljski problemi in prevrednotenje prostora, družbeni in politični razvoj, etnični konflikti in politični problemi, kmetijstvo – potreba po reformi, industrijski razvoj in gospodarsko prestrukturiranje in drugo.

2. Pri prvem regionalnem pristopu so teme razporejene po evropskih regijah oziroma geografskih enotah, kot so Severna, Zahodna, Srednja, Južna, Jugovzhodna in Vzhodna Evropa. Na začetku učbenika je uvodno poglavje iz obče geografije Evrope.

3. Pri drugem regionalnem pristopu je tako kot pri prejšnjem pristopu na začetku učbenika najprej kratek občegeografski uvod v Evropo, potem pa so teme razporejene po evropskih regijah. Novost pristopa je v tem, da so teme potem še dodatno razporejene po posameznih državah. Pri vsaki državi se v kratkem uvodu najprej poda njen "geografski okvir", šele nanj pa se potem "nasloni" eno ali več izbranih osrednjih tem. Tak pristop, ki je v bistvu le kozmetična nadgradnja prejšnjega, so dijaki sami predlagali na predhodnih skupinskih diskusijah, ki jih je avtor raziskave opravil na različnih ljubljanskih gimnazijah.

Dijake se je opozorilo, da ostajajo teme pri vseh treh pristopih popolnoma iste, le njihova razporeditev znotraj učbenika je drugačna. Pri vseh treh pristopih je na začetku vsakega tematskega oziroma regionalnega sklopa krajši "uvod", vendar ti uvodi skupaj tvorijo zelo majhen del učbenika.

Prvi pristop lahko označimo tematski (razporeditev tem po tematskih sklopih), drugega in tretjega pa kot regionalna (razporeditev tem po regijah). S strogo didaktičnega vidika pa pri obeh regionalnih pristopih sploh ne gre več za regionalno, ampak za tematsko geografijo, čeprav v regionalni razporeditvi. Pri takšni razporeditvi učne snovi gre namreč bolj ali manj za tisto, kar je Newig s sodelavci že leta 1983 v odmevnem prispevku v *Geographische Rundschau* v nemščini označil kot *Allgemeine Geographie am regionalen Faden* oziroma v prevodu kot občo geografijo v regionalnih pramenih (Newig, Reinhardt, Fischer, 1983). Naši dijaki so se pri ocenjevanju in rangiranju teh treh pristopov potemtakem odločali med tematsko geografijo v tematski razporeditvi (prvi pristop) ter tematsko geografijo v regionalni razporeditvi (drugi in tretji pristop).

Spomladi 2005 se je šlo v anketiranje velikih vzorcev dijakov na osmih gimnazijah iz različnih delov Slovenije. Anketiranje je izvedlo 13 učiteljev, ki so anketirali cele razrede. Skupno je bilo anketiranih 929 dijakov, in sicer 666 dijakov tretjega letnika in 263 dijakov četrtega letnika. Na ta način je bilo zajetih več kot odstotkov ustrezne dijaške populacije, kar je pomenilo dovolj reprezentativen vzorec. Rezultati ocenjevanja in rangiranja so prikazani v tabeli 1. Kažejo nam, da sta oba regionalna pristopa dijakom bistveno bližja kot tematski pristop, pri čemer je dobil drugi regionalni pristop še

precej večjo podporo kot prvi. Rezultati po posameznih gimnazijah so se sicer nekoliko razlikovali, vendar je bil trend povsod isti.

Tabela 1: Ocenjevanje in rangiranje treh pristopov na vzorcu 929 dijakov z osmih gimnazij.

Table 1: Evaluation and grading of the three approaches by 929 pupils from eight high schools.

Pristop	Povprečna ocena	Delež dijakov glede na to, katerega od pristopov so postavili na prvo mesto
tematski pristop	2,61	9,7 %
prvi regionalni pristop	3,78	24,9 %
drugi regionalni pristop	4,24	65,4 %

Ker pri anketiranju celih razredov drugi regionalni pristop ni dobil tako vsesplošnega konsenza kot na predhodnih skupinskih diskusijah, ki jih je avtor raziskave opravil z manjšimi skupinami od 8 do 12 dijakov, smo anketiranje še enkrat ponovili, vendar pod nekoliko drugačnimi pogoji. Vanj niso bili več vključeni vsi dijaki iz posameznega razreda, ampak le od 8 do 15 bolj motiviranih, ki jih je določil učitelj. Anketiranja niso izvajali učitelji, ampak kar avtor raziskave. Potekalo je na devetih gimnazijah in zajelo 251 dijakov tretjih letnikov. Rezultati so prikazani v tabeli 2. Kažejo nam, da so se dijaki le še bolj izrazito kontrastno odločili v prid drugega regionalnega pristopa, ki ga je na prvo mesto postavilo kar 84,5 odstotka dijakov.

Tabela 2: Ocenjevanje in rangiranje treh pristopov na vzorcu 251 dijakov z devetih gimnazij.

Table 2: Evaluation and grading of the three approaches by 251 pupils from nine high schools.

Pristop	Povprečna ocena	Delež dijakov glede na to, katerega od pristopov so postavili na prvo mesto
tematski pristop	2,50	7,6 %
prvi regionalni pristop	3,44	7,6 %
drugi regionalni pristop	4,53	84,9 %

Iste pristope je ocenjevalo tudi 63 učiteljev, kar je več kot polovica vseh gimnazijskih učiteljev geografije v Sloveniji. Anketiral jih je avtor raziskave, in sicer na šestankih študijskih skupin, nekaj pa tudi po pošti. Rezultati, ki jih prikazuje tabela 3, so očitno zelo podobni kot pri dijakih.

Tabela 3: Ocenjevanje in rangiranje druge skupine pristopov na vzorcu 63 učiteljev.

Table 3: Evaluation and grading of the second approach by 63 high school teachers.

Pristop	Povprečna ocena	Delež učiteljev glede na to, katerega od pristopov so postavili na prvo mesto
tematski pristop	2,94	12,7 %
prvi regionalni pristop	3,87	22,2 %
drugi regionalni pristop	4,31	65,1 %

Povezava med dijaki in učitelji se je tu izkazala za bistveno tesnejšo kot povezava med teorijo in prakso. Didaktična teorija je namreč glede tematskih in regionalnih pristopov zelo razcepljena. Nekateri didaktiki poudarjajo tematski pristop, drugi pa regionalnega. Nemški šolski geografi so se leta 1969 na znamenitem kongresu v Kielu okoli tega vprašanja povsem razcepili. Za dolga leta je regionalni pristop padel v izrazito nemilost, šele leta 1995 pa so priznali nekakšno pravico do "sobivanja" obeh pristopov.

Na enem od zborovanj slovenskih šolskih geografov je bila izražena domneva, da so slovenski dijaki in učitelji sicer res nagnjeni k regionalnemu pristopu, vendar je to zato, ker so bili skozi celoten sistem geografskega izobraževanja vzgajani v regionalnem duhu. V njihovih glavah se je zato naložila nekakšna regionalna "matrica". Če bi vse skupaj obrnili in dijake vzgajali v tematski matrici, bi bili rezultati lahko povsem drugačni. Hipotezo se je lahko potrdilo ali ovrglo le z anketiranjem dijakov, ki so bili vseskozi vzgajani v tematskem duhu. V ta namen se je anketiralo 99 dijakov z Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu, kjer delajo po avstrijskem učnem načrtu in se dijaki z regionalnim pristopom sploh še niso mogli srečati. Rezultate anketiranja kaže tabela 4.

Tabela 4: Ocenjevanje in rangiranje druge skupine pristopov na vzorcu 99 dijakov z gimnazije v Celovcu.

Table 4: Evaluation and grading of the second approach by 99 pupils of the high school in Klagenfurt.

Pristop	Povprečna ocena	Delež dijakov glede na to, katerega od pristopov so postavili na prvo mesto
tematski pristop	3,04	12,1 %
prvi regionalni pristop	3,33	13,1 %
drugi regionalni pristop	4,43	74,7 %

Celovski dijaki so bili zaradi predhodne geografske vzgoje v tematskem duhu pri ocenjevanju precej bolj nekonistentni, vendar se je izkazalo, da so kljub temu dokaj prepričljivo podprli isti regionalni pristop kot njihovi kolegi v Sloveniji. Predhodna geografska vzgoja očitno ima nekaj vpliva, vendar je raziskava pokazala, da je dijakom regionalna organiziranost učnih tem (regionalni pristop) v učbeniku v vsakem primeru bližja od tematske.

SEZNAM PROBLEMSKIH TEM ZA UČBENIK GEOGRAFIJE EVROPE

Ko je bil ugotovljen dijakom najbližji učbeniški pristop, se je raziskava lahko usmerila v pripravo seznama tem za učbenik. Pred prebiranjem oziroma uporabo tega seznama v praksi moramo nujno opozoriti še na nekatere momente. Pregled tujih in tudi domačih učbenikov nam je kljub zavestnemu reduciranju "navrgel" preveliko število problemskih tem iz Evrope, da bi jih lahko vse vključili v gimnazijski program, tudi če se število ur za Evropo v bodoče ne bi spremenilo. Nekaterih tem ne bo smiselno vključevati v gimnazijski program že zato, ker bodo dovolj poglobljeno predstavljene že v osnovni šoli in bi bilo njihovo podvajanje na gimnazijski stopnji nepotrebno.

Drug problem je naslednji. Pregled tujih učbenikov je pokazal, da v njih za območje držav Jugovzhodne Evrope (Balkana) skoraj ni drugih tem, kot je razpad večnacionalne Jugoslavije in morda še problemi življenja na krasu. Za nas v Sloveniji pa je ta del Evrope precej pomembnejši kot za zahodnjake, saj mejimo nanj. Ne tako majhen del prebivalstva naše države izvira s tega območja, priseljevanje od tam se bo zagotovo nadaljevalo tudi v prihodnje. Prav zato smo v naš seznam vključili nekaj dodatnih tem, ki smo jih sicer lahko našli le v najnovejšem slovenskem učbeniku geografije Evrope. Nekaj dodatnih tem pa smo po lastni presoji vključili tudi z nekaterih drugih področij, ki jih sicer v tujih učbe-

nikih skoraj ne obravnavajo, so pa ravno v zvezi s položajem Slovenije v današnji Evropi zelo aktualne. Gre predvsem za problematiko kontaktnih prostorov.

Zamislimo si sedaj možnost, da bi bile vsebine iz geografije Evrope v bodočem gimnazijskem programu zbrane v učbeniku, ki bi uporabil drugi regionalni pristop, ki se je izkazal za najbližjega slovenskim dijakom in učiteljem. V tem primeru bi imeli najprej splošen uvod v Evropo, sledila bi obravnava po evropskih regijah, izbrane teme pa ne bi bile razporejene le po evropskih regijah, ampak tudi po posameznih državah. Na koncu (po obravnavi regij) bi lahko v učbeniku v idealnem primeru dodali še sklop Evropa kot celota. Ker se je med analizo učbenikov izluščilo preveč aktualnih problemskih tem, da bi se jih (ob predpostavki nespremenjenega fonda ur za gimnazijsko geografijo Evrope) dalo vse vključiti v en sam učbenik, smo vsebinsko manj primerne teme (po presoji avtorja raziskave) označili z znakom * (zvezdico). Končna razporeditev tem bi lahko izgledala tako, kot je prikazano v prilogi 2.

VPRAŠANJE VKLJUČEVANJA PROBLEMATIKE SLOVENSkih KONTAKTNIH OBMOČIJ V UČBENIK GEOGRAFIJE EVROPE

Država Slovenija je kot celota zagotovo primer enega najbolj izrazitih evropskih naravnih, kulturnih in družbenih kontaktnih prostorov v Evropi. Ob tem pa se nam takoj zastavi vprašanje, koliko ta problematika dejansko sodi v učbenik geografije Evrope, koliko pa v učbenik geografije Slovenije. Pri odgovoru na to vprašanje si lahko v dobršni meri pomagamo tudi z dosedanjimi praksami. V ta namen smo pripravili kratek pregled poglavitnih slovenskih učbenikov tako za geografijo Evrope kot geografijo Slovenije oziroma Jugoslavije, pri katerih smo se osredotočili prav na vprašanje obravnave različnih slovenskih kontaktnih območij ob mejah Slovenije s sosednjimi državami. Naš pregled se nanaša le na učbenike za stopnjo srednje šole oziroma gimnazije.

Naš pregled učbenikov geografije Evrope začnemo s slovitim delom S. Ilešiča (1972), v katerem je obravnaval Evropo s Sovjetsko zvezo. Kontaktnih območij v tedanji Evropi, v kateri so meddržavne meje igrale bistveno drugačno vlogo kot danes, ni posebej omenjal. Povsod pa je vsaj na kratko obravnaval tudi narodne manjšine, med njimi tudi slovensko v Avstriji, Italiji in na Madžarskem. Naslednji učbenik za geografijo Evrope smo dobili šele po osamosvojitvi, ko je geografija Jugoslavije iz razumljivih razlogov izpadla iz šolskega programa. Učbenik, ki so ga zasnovali Brinovec, Drobňjak, Pak in Senegačnik (1993), se v uvodnem poglavju na kratko dotakne tematike Slovenije in evropskega povezovanja, pri čemer navaja primer Delovne skupnosti Alpe Jadran. V nadaljevanju se pri obravnavi posameznih držav loti tudi kratke, a dovolj informativne obravnave slovenske manjšine v treh sosednjih državah.

Naslednji učbenik geografije Evrope je ugledal luč sveta šele desetletje kasneje. Pripravila ga je večja skupina avtorjev (Bola Zupančič et al., 2002). Učbenik sicer nikjer izrecno ne govori o evropskih kontaktnih območjih, na več mestih pa obravnava vprašanje državnih meja in problematiko narodnih manjšin, vendar povečini brez neposredne povezave s Slovenijo. Najnovejši učbenik za Evropo, ki so ga zasnovali Senegačnik, Lipovšek in Pak (2006), ravno tako problematike kontaktnih prostorov ne izpostavlja posebej. Pomembna izjema je razdelek, namenjen Evropi regij in regionalnemu povezovanju, pri čemer nameni več pozornosti Delovni skupnosti Alpe Jadran. V celotnem učbeniku je sicer zelo velika pozornost namenjena prav problematiki narodnih manjšin, pri čemer pa o slovenski manjšini v sosednjih državah skoraj ni govora.

Pregled učbenikov geografije Slovenije moramo pravzaprav začeti z učbeniki geografije Jugoslavije, saj samostojnega učbenika za Slovenijo dolgo nismo imeli. V učbeniku geografije Jugoslavije, ki sta ga napisala Kranjec in Leban (1971), je nekaj malega govora o nastanku njenih državnih meja, nekaj več pozornosti pa je namenjeno narodni sestavi Jugoslavije in Jugoslovanom v zamejstvu. Slovenskih kontaktnih območij se nikjer posebej ne izpostavlja. Skoraj povsem enaka ugotovitev velja tudi za učbenik, ki ga je napisal Lah (1974). V obdobju srednjega usmerjenega izobraževanja je izšla vrsta učbeniških gradiv. V delu, ki sta ga napisala M. Klemenčič in J. Kunaver (1982), je nekoliko podrobneje obdelano le vprašanje zgodovinskega razvoja politično-administrativnih enot Slovenije. Bistveno pomembnejši prispevek pa je dal M. Klemenčič (1982) v svojem naslednjem delu, v katerem je najboljše in najpodrobnejše do sedaj v dveh poglavjih obdelal tako vlogo Slovenije na stiku različnih kulturno-jezikovnih področij, kot tudi probleme slovenskega etničnega ozemlja in slovenske manjšine v zamejstvu. Tako izčrpne in delno tudi problemske prikaza tematike slovenske manjšine v tujini nismo potem dobili nikoli več. Ne glede na to pa se je obravnava osredotočila skoraj povsem le na problematiko manjšin, ne pa tudi na druge vidike obmejnih območij. Prav tako je izostala primerjava z obmejnimi območji znotraj slovenskih meja. V učbeniku geografije Jugoslavije, ki ga je pripravila večja skupina avtorjev (Pak et al., 1983), so bolj ali manj zgolj omenjene narodne manjšine v tedanji skupni državi.

S pripravo obsežnejših izpopolnjenih izdaj samostojnih gimnazijskih učbenikov geografije Slovenije je začel Gams (1991). V prvem, splošnogeografskem delu učbenika, je izpostavil stično lego Slovenije, kar nekaj pozornosti pa je namenil njeni narodnostni sestavi in Slovencem v zamejstvu. Slednjim je namenil posebno poglavje tudi v drugem, to je regijskem delu učbenika, kjer sicer obravnava vse slovenske pokrajine, tudi tiste na obeh straneh državne meje. Poudariti pa moramo, da je njegov prikaz obarvan dokaj fizičnogeografsko, zato

problematike stičnih območij ob meji posebej ne izpostavlja. Stičnost in prehodnost Slovenije izpostavlja tudi M. Klemenčič in I. Lipovšek (2002) v prvem, to je splošnageografskem delu učbeniškega kompleta za geografijo Slovenije, v katerem namenjata več pozornosti tudi Slovencem v zamejstvu in narodnostni sestavi naše države. Še precej več pozornosti kontaktnim območjem na obeh straneh meje pa sta namenila v drugem delu (Klemenčič in Lipovšek, 2003), kjer obravnavata posamezne slovenske regije. Avtorja izpostavlja tudi posledice spremenjene vloge državnih meja, didaktično zelo učinkoviti pa so tudi nekateri kartografski prikazi čezmejnih tokov, s kakršnimi se prej še nismo srečali. Gre za najkompleksnejši prikaz stičnih območij do sedaj, čeprav je dokaj strogo omejen na zahteve učnega načrta in se zato nujno osredotoča le na nekatere vidike. V najnovejšem učbeniku, ki ga je pripravila skupina avtorjev (Likar et al., 2006), je le prikaz splošnageografskih zunačilnosti Slovenije, vendar (zaenkrat) brez obravnave posameznih pokrajin. Izpostavljene so stična lega Slovenije, problematika narodnostne sestave v naši državi in slovenske manjšine v tujini.

Na osnovi pregleda lahko zaključimo, da se dosežanja slovenska šolska geografija s celotno problematiko kontaktnih oziroma obmejnih območij na eni in drugi strani slovenskih državnih meja ni ukvarjala kaj dosti. Dejansko je bila vseskozi omejena skoraj izključno le na problematiko narodnih manjšin, tako slovenske manjšine v sosednjih državah kot tudi manjšin znotraj Slovenije. Ta situacija se ni bistveno spremenila niti potem, ko je Slovenija postala samostojna država. Seveda pa zato ne moremo kriviti (le) avtorjev učbenikov, saj so se ti morali držati ciljev in predlogov vsebin iz učnega načrta. Ne glede na to pa lahko ugotovimo, da se učbeniki geografije Slovenije lotevajo te problematike bistveno bolj intenzivno (čeprav še vedno omejeno in enostransko) kot učbeniki geografije Evrope. V tem je seveda veliko logike. Če ne drugače, je učna snov geografije Evrope že tako dovolj natrpana z drugimi temami, medtem ko se pri geografiji Slovenije precej lažje najde dovolj (manevrskega) prostora tudi za to. Ne glede na to pa smo v naš predlog problemskih tem za učbenik geografije Evrope vključili tudi temo o obmejnih območjih na primeru zgornjega Jadrana, saj gre za enega najbolj nazornih in dijakom tudi mentalno najbližji primerov takšnih območij v Evropi. Problematika slovenskih kontaktnih območij sicer ni le tematika za geografijo Slovenije, iz vrste razlogov pa jo je povečini (tako kot do sedaj) bolj smiselno vključevati v učbenike za Slovenijo in ne toliko v učbenike za geografijo Evrope.

SKLEP

Geografija Evrope je tisti vsebinski sklop v gimnazijskem programu, pri katerem so vsebinske spremembe najbolj potrebne. Pri iskanju temeljnega učbeniškega

pristopa, ki bi ga lahko uporabili za nov gimnazijski učbenik Evrope, smo iskali pristop, ki bo najbližji slovenskim dijakom in učiteljem. V ta namen je bilo potrebno razviti novo metodo vrednotenja simulacije učbeniških pristopov. Raziskava je pokazala, da je tako dijakom kot učiteljem regionalna razporeditev učnih tem bistveno bližja od tematske. Največjo podporo je dobil tisti regionalni pristop, ki so ga na skupinskih diskusijah predlagali sami dijaki. Učne teme pri njem niso razporejene le po evropskih regijah, ampak tudi po državah (ali skupinah manjših držav). Pri vsaki državi je treba na začetku najprej podati kratek "geografski okvir", nanj pa se potem "postavi" eno ali več osrednjih tem. Ta pristop so v skoraj enaki meri podprli tudi dijaki na Zvezni gimnaziji za Slovence v Avstriji, kjer sicer uporabljajo zgolj tematski pristop. S strogo didaktičnega vidika lahko dijakom najbližji pristop označimo tudi kot tematsko geografijo v regionalni razporeditvi, vendar za avtorja raziskave ni bistveno poimenovanje pristopa, ampak njegovi rezultati.

Za učbenik geografije Evrope nimamo namena podati predloga učnega načrta, saj slednji predstavlja bistveno bolj zahtevno kategorijo, lahko pa nam služi kot nekakšen vir, iz katerega se ob prenovi učnega načrta črpa (nove) učne vsebine. Spisek ni narejen na osnovi izbora didaktično najustrežnejših tem, saj to vprašanje v teoretskem pogledu še ni dokončno rešeno, ampak predvsem na osnovi pojavljanja določenih tem v tujih in tudi domačih učbenikih. Pri tem smo seveda upoštevali specifičen položaj Slovenije sredi Evrope. V vsakem primeru pa bi se morali v gimnazijskem programu omejiti le na nekatere od tem, saj je spisek preobširen. Tudi iz teh razlogov je problematiko slovenskih kontaktnih območij bolj smiselno vključevati v učbenik geografije Slovenije kot pa v učbenik geografije Evrope.

Priloga 1: Neurejen seznam učnih tem iz geografije Evrope, pripravljen zgolj za simulacijo učbeniških pristopov.

Appendix 1: The unarranged list of topics concerning the geography of Europe, assembled for the purpose of simulating textbook approaches.

Mezzogiorno včeraj, danes in jutri
Posledice izolacije na primeru Belorusije
Centralizem in decentralizacija v Franciji
Makedonija na težavni poti
London – oživljanje prestolnice
Turizem in razprodaja obale na Hrvaškem
Borba proti poletni suši v Španiji
Nemčija: ena država – dva svetova
Romunija in Bolgarija – tekmič za vstop v evropske integracije
Turizem v Alpah – blagoslov ali prekletstvo

Problemi postsocialističnega kmetijstva na Poljskem
 Življenje v nizozemskih polderjih
 Kaj je Nizozemski prinesel delta plan
 Kosovsko vprašanje včeraj, danes in jutri
 Irska je prehitela Veliko Britanijo
 Berlin – nova "stara" prestolnica
 Portugalska na obrobju Evropske zvez
 Primerjava dveh alpskih držav, Avstrije in Švice
 Evropredor in njegovi učinki
 Zgornješlezjski bazen – borba za preživetje
 Pariz in suburbanizacija Pariške kotline
 Porurje kot življenjski prostor
 Življenje ob dremajočem vulkanu na Islandiji
 Se je švedski model države blaginje izčrpal
 Visoka in nizka Anglija
 Novi upi v industriji visoke tehnologije v Veliki Britaniji
 Ren – nič več evropsko odlagališče odpadkov
 Španski problemi množičnega turizma
 Model prilagodljivega kmetijstva 21. stoletja na Danskem
 Etnične manjšine in regionalizmi v Španiji
 Alpe kot prometni zamašek
 Francija kot kmetijska velesila
 Finski mobilni telefoni Nokia so osvojili svet
 Rusifikacija in današnji narodnostni problemi v pribaltskih državah
 Češka in Slovaška- vsaka na svoji poti
 Razlike med ruskimi mesti in podeželjem se povečujejo
 Problemi francoske industrije
 Moskva – spremenjena funkcija ruske metropole
 Volkswagen – Škoda: zgodba o uspehu
 Kmetijske dileme nove dobe na Madžarskem
 Iberski polotok je polotok treh podnebnih kontrastov
 Naravne katastrofe na italijanskem jugu
 Turizem na grških otokih
 Od švedskega jekla do izvoza znanja
 Fiat kot paradni konj italijanske industrije
 Gospodarstvo kot odraz različnih tipov površja v državah nekdanje Jugoslavije
 Etnični konflikti in posledice vojne v državah nekdanje Jugoslavije
 Transilvanija – etnično heterogena regija z negotovo prihodnostjo
 Albanija – majhna država velikih problemov
 Ruska družba in gospodarstvo po družbenem preobratu
 Irsko vprašanje še ni rešeno
 Ukrajina med Vzhodom in Zahodom

Priloga 2: Končni izbor aktualnih tem za gimnazijski učbenik geografije Evrope.

Appendix 2: The final selection of current topics for a textbook of the geography of Europe.

I. Uvod v Evropo

1. sklop tem (naravni okvir)

Naravnogeografske značilnosti Evrope – geološka zgradba in površje, podnebje, rastlinstvo, prsti, vodovje (več tem s "klasičnimi" naslovi po poglavjih obče geografije)

2. Sklop tem (družbeni okvir)

Ali evropsko prebivalstvo izumira?

V nekdanj skoraj povsem krščanski Evropi je vedno več muslimanov

Nacionalizmi in regionalizmi v Evropi

Vprašanje teritorialnosti in državnih mej v sodobni Evropi

So priseljenci v Evropi družbena skupina nižje kategorije?

Urbanizacija, suburbanizacija in metropolizacija Evrope*

Revščina v Evropi*

Tipi kmetijstva v Evropi*

Mineralna in energetska bogastva kot dejavnik razvoja evropskega gospodarstva*

Evropski "pas rje" – jeklarstvo in premogovništvo v krizi*

Kisel dež v Evropi in njegovi učinki

Jedrska energija – energija evropske prihodnosti?

Evropsko prometno omrežje se širi proti vzhodu*

Terciarizacija je zajela celotno Evropo*

Evropsko jedro in periferija*

3. Sklop tem (Evropska unija)

Evropski združitveni proces in delovanje institucij EU

Evropska monetarna unija*

Skupna agrarna politika EU – kriza in reforme brez konca

Regionalna razvojna politika Evropske unije in pomoč manj razvitim

Kaj prinaša širitev EU proti vzhodu?

Prekomejno sodelovanje, evropske regije in partnerstva*

Okoljska in energetska politika EU med jedrsko energijo in vetrnicami*

Štiri gonilne sile gospodarskega razvoja EU: Baden – Württemberg, Lombardija, Rhône – Alpes in Katalonija*

II. Evropske geografske enote (regije)**Severna Evropa****Skupne teme:**

- Skandinavija ima svoj nerazviti sever
- Samiji – ljudstvo evropskega severa*
- Okoljski problemi Baltskega morja*

Islandija:

- Problemi ribolova v severnem Atlantiku
- Življenje ob dremajočem vulkanu*

Norveška:

- Nafta in plin kot "zlata žila" izpod Severnega morja
- Izraba hidroenergije na Norveškem in Švedskem*

Švedska:

- Od izkoriščanja železove rude do izvoza tehnologije*
- Ali se je švedski model blagostanja in demokracije izčrpal?

Danska:

- Ali je danski model kmetijstva lahko zgled za druge?
- Nove cestne povezave čez morske ožine na Danskem*

Finska:

- Trajnostni razvoj lesnega gospodarstva na Finskem

Pribaltske države:

- Slovanski priseljenci kot dediščina nekdanje Sovjetske zveze
- Politična in gospodarska preusmeritev pribaltskih držav na primeru Latvije*

Zahodna Evropa**V. Britanija:**

- Kraljevina regionalnih disparitet*
- Kriza starih industrijskih panog in strukturne spremembe v Veliki Britaniji
- Škotska kot problemska regija*
- Veliki London in razvoj jugovzhodne Anglije
- Obnova mestnega jedra v Londonu*
- Fenomen Cambridge in razvoj industrije visoke tehnologije v jugozahodni Angliji
- Severnoirsko vprašanje še ni rešeno*
- Evropredor in njegov učinki*

Irski:

- Od krompirjeve lakote do keltskega tigra

Francija:

- Centralizem in decentralizacija v Franciji
- Francija kot kmetijska velesila*
- Francoska energetska dilema
- Problemi razvoja pariške mestne aglomeracije*
- Centralni masiv kot primer razvoja francoske periferne regije*

Države Beneluksa:

- Rotterdam kot vrata v Evropo in v svet*
- Nizozemska v stoletni borbi proti morju*
- Ranstadt Holland in njegovo "zeleno" srce

- V čem so prednosti intenzivnega vrtnarstva na Nizozemskem?

- Flamci in Valonci

Srednja Evropa**Avstrija in Švica:**

- Alpe kot evropski kontaktni prostor na družbenem in političnem področju
- Alpe kot evropski tranzitni prostor
- Turizem v Alpah – blagoslov ali poguba?
- Izraba hidroenergije v Alpah*

- Kako funkcionira večjezična švicarska konfederacija?*

Nemčija:

- Nemčija po združitvi – ena država, dva svetova
- Berlin – izgradnja nove prestolnice*
- Deindustrializacija na primeru nekdanje Vzhodne Nemčije
- Porurje – regija v vzponu ali v krizi?*
- Regija Ren – Majna kot finančno in storitveno središče Evrope*

- Ren – nič več evropska kloaka?

Poljska:

- Kmetijstvo na Poljskem pred novimi izzivi*
- Okoljski problemi in prestrukturiranje Zgornješlezjskega industrijskega območja

Češka in Slovaška:

- Češka in Slovaška po razdružitvi
- Praga kot zrcalo procesa transformacije*
- Zgodba o uspehu: joint-venture Škoda in Volkswagen*

Madžarska:

- Privatizacija kmetijstva v panonski Madžarski
- Budimpešta kot stara nova srednjeevropska prestolnica*
- Reaktiviranje starih disparitet med vzhodom in zahodom Madžarske*

Južna Evropa**Skupne teme:**

- Negativne okoljske posledice monokulturne pridelave oljke*
- Erozija prsti ogroža človekovo bivanje*
- Sonce, pesek in onesnaževanje morja – okoljski problemi Mediterana
- Industrija kot motor strukturnih sprememb v Južni Evropi*
- Litoralizacija kot proces celotnega Sredozemlja
- Prostorski konflikti med industrijo, kmetijstvom in turizmom

Portugalska in Španija:

- Portugalska po vključitvi v EU – emigracijo je zamenjala imigracija*
- Borba proti poletni suši

-Razvoj masovnega turizma in njegove ekološke posledice v Španiji

Italija:

-Dualizem razvoja na relaciji italijanski sever – Mezzogiorno

-Severna Italija kot propulzivna industrijska regija*

-Potresi in vulkanizem na primeru Italije*

Grčija:

-Litoralizacija v Grčiji in problemi konurbacije Atene – Pirej

Ciper:

-Ciper – ena ali dve državi?

Jugovzhodna Evropa

Skupne teme:

-Razpad Jugoslavije in njegove posledice

-Donava kot prometna pot*

Hrvaška:

-Razvojne razlike na Hrvaškem*

-Turistične perspektive Hrvaške

BiH:

-Ali bo vsiljeni mir v BiH postal trajna rešitev?

Srbija:

-Kosovo – kako dolgo še status quo?

Črna gora:

-Črnogorska pot v samostojnost

Makedonija:

-Makedonija na težavni poti reševanja medetničnih konfliktov

Albanija:

-Evropska država z najmlajšim prebivalstvom

Romunija in Bolgarija:

-Romunija in Bolgarija na poti v EU

-Manjšine kot element nestabilnosti na primeru Romunije in Bolgarije*

-Turizem ob Črnem morju*

Vzhodna Evropa

Skupne teme:

-Razpad multinacionalne velesile in nastanek ohlapne Skupnosti neodvisnih držav*

-Od planskega gospodarstva prek splošnega kaosa do počasnega umirjanja razmer

-Geoekološkim problemom ni konca

Belorusija, Ukrajina in Moldavija:

-Posledice rusifikacije v Belorusiji in Ukrajini

-Ukrajinski zahod proti ukrajinskemu vzhodu*

-Kaj se dogaja s kmetijstvom v Ukrajini?*

-Doneški bazen včeraj in danes*

-Pridnestrška republika kot zapuščina nekdanje Sovjetske zveze

Rusija:

-Kje so naravne meje človekovih bivalnih in gospodarskih zmožnosti? *

-Kako živeti na permafrostu?*

-Federalna ureditev ter novi etnično – teritorialni konflikti*

-Rusko kmetijstvo med starimi in novimi ovirami

-Procesi transformacije v ruski industriji

-Kuzbas – spremembe v starem industrijskem območju*

-Monopolna podjetja v Rusiji na primeru Gazproma

-Terciarni sektor ali siva ekonomija?

-Transformacijski procesi v naselbinski strukturi na primeru Moskve*

-Regionalne disparitete v Rusiji nekoč in danes*

-Povolžje kot prometni koridor in zgostitveno območje industrije*

-Infrastruktura kot dejavnik razvoja na primeru Sibirije*

-Razvoj in pomen energetske regije Zahodna Sibirija

-Čečenski drami ni videti konca

III. Evropa kot celota

Evropski turistični tokovi se spreminjajo*

Prostorske disparitete v Evropi zavzemajo drugačne dimenzije*

Tokovi priseljevanja v Evropo ne poenotajo

Multikulturne skupnosti v krizi*

Ali je prihodnost naše celine Evropa regij?

Pojem evroregij in primer evroregije Pomerania na poljsko-nemški meji

Obmejna območja na primeru zgornjega Jadrana

Evropa v sodobnem svetu

GEOGRAPHY OF EUROPE IN SCHOOL: THE SEARCH FOR A BASIC HIGH SCHOOL TEXTBOOK APPROACH, INCLUDING THE SELECTION OF TOPICS

Jurij SENEGAČNIK

Modrijan založba, d.o.o., SI-1000 Ljubljana, Poljanska 15

e-mail: jure@modrijan.si

SUMMARY

The geography of Europe stands out among other themes within the scope of Slovene high school (secondary school) programmes, since substantial changes to the geography curriculum are most urgent. Social change in Europe during the last decade and a half has been significant. It is not the intention of this paper to offer a definitive suggestion of changes in the teaching plan, for this is clearly a task of too great pretension, but rather to elaborate a list of current topics which, assuming that certain postulates hold, could be included in a new textbook of the geography of Europe. Before the preparation of the list this study focused on the establishment of a basic approach to textbooks from the point of view of the internal organization of learning topics that would best suit Slovene pupils and teachers. A new method of simulating textbook approaches has been employed. Pupils were asked to evaluate three textbooks with different organizational schemes of the same selection of topics, representing three textbook approaches. The first approach is thematic: topics included the relation of man and nature, environmental issues, social and political development, ethnic conflicts, etc. The other two approaches were regional. The second textbook comprised the same topics as the first one, but they were organized according to European regions (northern, western, 'Middle Europe', etc.). The third approach derived from the second; topics were organized not only accordingly to European regions but also with respect to individual European states with short presentations of their "geographical context". The latter approach was suggested by the pupils themselves during previous group discussions organized by the author of this study. The results have shown convincingly that both pupils and teachers favour this particular approach. To a slightly lesser degree the same textbook approach was also favoured by the pupils attending the secondary school Zvezna gimnazija in zvezna realna gimnazija za Slovence in Klagenfurt, Austria, where only the thematic approach is being used. The list of topics in the second part of this paper is elaborated according to a postulate that the concept of teaching geography is becoming increasingly thematic, exemplary and problem related and ought to focus primarily on current key issues. The list does not necessarily represent a selection of the didactically most appropriate topics, since this question still needs to be answered within the field of didactic theory. The selection was made on the grounds of the presence of certain topics in local and foreign textbooks from 36 European states. Most of the textbooks considered were recently published and designed for pupils of higher age. Selected topics are arranged as the table of contents of a hypothetical textbook of the geography of Europe. The complete list is too extensive to be included in a single textbook if the number of lessons of geography per year remains unchanged. That is why less important topics are specially marked. The last part of the paper discusses the question of including issues concerning Slovene interregional areas into a textbook of the geography of Europe. A review of essential Slovene textbooks of both the geography of Europe and that of Slovenia (Yugoslavia before 1991) has revealed that so far within the scope of geography as a school subject the entire theme of contact regions on both sides of the Slovene border has been reduced almost exclusively to a question of national minorities. It has been established that textbooks of the geography of Slovenia cover this particular topic much more thoroughly than textbooks of the geography of Europe. Since the latter are already overburdened with other topics it seems reasonable to continue including much of this topic into textbooks of the geography of Slovenia.

Key words: regional geography, geography of Europe, geography textbook, didactics of geography, method for the evaluation of simulation of textbook approaches

LITERATURA

- Albrecht, V. (1996):** Teaching Europe in the multicultural societies of Europe. V: 28th Congress of the International Geographical Union. Proceedings. Amsterdam, Centrum voor Educatieve Geografie Vrije Universiteit Amsterdam, 9–13.
- Biilmann, O. (1993):** Research Imperatives in Regional Geography. *Geographic and Environmental Education*, 1, 1. Brisbane, 72–74.
- Bola Zupančič, K., Cunder, K., Popit, S., Gartner, M., Purger, S. (2002):** Geografske značilnosti Evrope za 2. in 3. letnik gimnazij. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Brinovec, S., Drobňjak, B., Pak, M., Senegačnik, J. (1993):** Geografija Evrope. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Böhn, D. (ed.) (1999):** Didaktik der Geographie: Begriffe. München, Oldenburg.
- Ferreira, M., Neto, A., Sarmento, C. (1998):** Proceedings Vol. I Oporto Symposium. IGU Commission on Geographical Education. Lisboa, Universidade Alberta.
- Friese, H. W. (1981):** 10 Thesen zur Behandlung Europas im Erdkundeunterricht. *Geographische Rundschau*, 33, 4. Braunschweig, 168.
- Fuchs, G. (1991):** Wie europäisch ist das Europa des Geographieunterrichts. *Geographie heute*, 89. Seelze, 4–7.
- Fuchs, G. (ed.) (2000a):** Unterricht "für" Europa. Konzepte und Bilanzen der Geographiedidaktik. Perthes Pädagogische Reiche. Gotha, Klett-Perthes.
- Fuchs, G. (2000b):** Fachdidaktische Perspektiven auf "Europa". V: Unterricht "für" Europa. Konzepte und Bilanzen der Geographiedidaktik. Perthes pädagogische Reihe. Gotha, Klett-Perthes, 9–19.
- Gams, I. (1992):** Geografske značilnosti Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Gintenstorfer, A. (1991):** Das Europabild im Schulbuch. Zum Europabegriff in den österreichischen Geschichts- und Geographiebüchern der 8. Schulstufe. *Mittelungen des Instituts für Schulbuchforschung*, 2, 4. Wien, 6–7.
- Hard, G. (1978):** Inhaltsanalyse geographiedidaktischer Texte. *Geographiedidaktische Forschungen*, 2. Braunschweig, Westermann.
- Hasse, J. (1991):** Europa im Auf- und Umbruch. *Praxis Geographie*, 21, 9. Braunschweig, 12–14.
- Haubrich, H. (ed.) (1994):** Europe and the World in Geography Education (Geographiedidaktische Forschungen, 22). Nürnberg, Hochschulverband für Geographie und Ihre Didaktik.
- Ilešič, S. (1972):** Regionalna geografija za 2. razred gimnazije. Evropa s Sovjetsko zvezo. Ljubljana, DZS.
- Kirschberg, G. (1993):** Europa im Geographieunterricht. V: Europa. Neuen Konturen eines Kontinents. München, Oldenbourg, 329–339.
- Kirschberg, G. (1995):** Europa in deutschen Geographielehrbüchern. *Internationale Schulbuchforschung*, 84. Hannover, 63–79.
- Kirschberg, G. (1997):** Lernen für Europa. Thesen und Materialien für den Geographieunterricht. *Praxis Geographie*, 27, 10. Braunschweig, 30–33.
- Klasen, J., Nebel, J., Pletsch, A. (eds.) (1987):** Der Städtische Raum in Frankreich und in der Bundesrepublik Deutschland. *Studien zur internationalen Schulbuchforschung*, 50. Braunschweig, Georg Eckert Institut.
- Klemenčič, M., Kunaver, J. (1982):** Geografija 3. Geografske značilnosti in sodobni problemi Slovenije in Jugoslavije. Geografske značilnosti Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Klemenčič, M. (1982):** Geografija 3. Geografske značilnosti in sodobni problemi Slovenije in Jugoslavije. Družbenogeografski procesi in problemi Slovenije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Klemenčič, M., Lipovšek, I. (2002):** Geografija Slovenije 1. Učbenik za 3. letnik gimnazij. Ljubljana, DZS.
- Klemenčič, M., Lipovšek, I. (2003):** Geografija Slovenije 2. Učbenik za 4. letnik gimnazij. Ljubljana, DZS.
- Köck, H. (ed.) (1986):** Grundlagen des Geographieunterrichts. *Handbuch des Geographieunterrichts I*. Köln, Aulis Verlag Deubner & Co KG.
- Köck, H. (2000):** Der Europäische Integrationsprozess als Gegenstand der deutschen Geographiedidaktik. Eine Bilanz im Jahre 40 nach Rom. V: Unterricht "für" Europa. Konzepte und Bilanzen der Geographiedidaktik. Perthes pädagogische Reihe. Gotha, Klett-Perthes, 21–48.
- Kranjec, S., Leban, V. (1971):** Zemljepis Jugoslavije za gimnazije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kunaver, J. (2005):** Novejša mednarodna prizadevanja za sodoben pouk geografije, posebej o mednarodni listini o geografski vzgoji in izobraževanju. V: Slovenska šolska geografija s pogledom v prihodnost. Ljubljana, DZS, 27–56.
- Lah, A. (1974):** SFR Jugoslavija: naravno- in družbenogeografski oris. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Neumann, G., Schallenberger, E. H. (eds.) (1978):** Europa in Schulbuch. Duisburg, Norbert E. Kaschuge Verlag.
- Newig, J., Reinhardt, K., Fischer, P. (1983):** Allgemeine Geographie am regionalen Faden. Diskussionspapier für ein neues Konzept des Faches Erdkunde. *Geographische Rundschau*, 35, 1. Braunschweig, 38–39.
- Pak, M., Kert, B., Lah, A., Košak, M., Brinovec, S. (1983):** Geografske značilnosti SFRJ. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Pingel, F. (ed.) (1995):** Macht Europa Schule? Die Darstellung Europas in Schulbüchern der Europäischen Gemeinschaft (Studien zur internationalen Schulbuchforschung, 84). Frankfurt, Verlag Doritz Diesterweg.
- Rebernik, D. (2005):** Vključevanje vsebin, povezanih z Evropsko unijo, v pouk geografije. Referat na 14. Ilešičevih dnevih v Ljubljani 22.–24. septembra 2005.
- Resnik Planinc, T. (1993):** Mednarodna listina o geografskem izobraževanju. *Geografija v šoli*, 3. Ljubljana, 147–153.

Resnik Planinc, T. (1998): Evropska dimenzija pouka geografije v Sloveniji: magistrska naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.

Rinschede, G. (2003): Geographiedidaktik. Paderborn, Ferdinand Schöningh.

Russel, P. (1993): Knjiga o možganih. Ljubljana, DZS.

Salmen, H. J. (2000): "Lernen für Europa – Ein Europa-Curriculum für ein Bochumer Gymnasium. V: Unterricht "für" Europa. Konzepte und Bilanzen der Geographiedidaktik. Perthes pädagogische Reihe. Gotha, Klett-Perthes, 49–77.

Schee, J. van der, Huigen, P. J. (1992): International Understanding and Geography Teaching about Europe: A Dutch Perspective. V: International Perspectives on Geographic Education. Skokie, Rand McNally & Company, 221–227.

Senegačnik, J. (2003): Regionalni in tematski pristop v gimnazijskem programu na primeru učbenika geografije Evrope. Geografija v šoli, 3. Ljubljana, 21–29.

Senegačnik, J. (2005): Geografija Evrope v šolskih učbenikih evropskih držav. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.

Senegačnik, J., Lipovšek, I., Pak, M. (2006): Evropa. Geografija za 2. in 3. letnik gimnazij. Ljubljana, Modrijan.

Sperling, W. (1990): Grundbegriffe landeskundlichen Denkens. Praxis Geographie, 20, 4. Braunschweig, 44–46.

Strmčnik, F. (2001): Didaktika. Osrednje teoretične teme. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Vielhaber, C. (1994): Europa als zentrale Aufgabe eines politischen Geographieunterrichts. Praxis Geographie, 24, 3. Braunschweig, 16–22.

Vielhaber, C. (1997): Was von Europa soll Inhalt des Geographieunterrichts sein? Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 49, 10. Berlin, 367–376.

Weinbrenner, U. C. (1998): Erziehung zu europäischer Solidarität durch geographische Schulbücher der Sekundarstufe I. Eine quantitative und qualitative Inhaltsanalyse (Geographiedidaktische Forschungen, 30). Nürnberg, Hochschulverband für Geographie und Ihre Didaktik e. V.

Williams, M. (1977): Teaching European Studies. London, Heinemann Educational Books.

Wright, D. (1987): Turning the World upside down: Pupils as Evaluators of Textbook. Social Studies Monographs No 1. Brisbane, CAE.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-11

UDK 303.01:316.653

O ZGODOVINSKIH SPORIH IN PREOBRATIH V TEORIJAH JAVNEGA MNENJA

Slavko SPLICHAL

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: slavko.splichal@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek osvetljuje nekatere odmevnejše teoretske spore in protislovja, ki so zaznamovali zgodovino teorij javnega mnenja po tem, ko sta Bentham in Kant kodificirala načelo javnosti. V ospredju so vprašanja subjekta javnega mnenja ter odnosa javnega mnenja do demokracije in nadzorovanja. Dvestoletna tradicija javnomnenjskih teorij ni uspela dokončno razrešiti nobenega temeljnega protislovja, čeprav se zdi, da je uveljavitev javnomnenjskih poizvedb prinesla konsenz o definiciji javnega mnenja. Dejansko pa obstaja prepad med normativno-kritičnimi in empiričnimi pojmovanji javnega mnenja kot posledica nepreseženih razlik v pojmovanjih odnosa javnega mnenja do demokracije in nadzorovanja ter določanju njegovega nosilca.

Ključne besede: javno mnenje, javnost, publiciteta, demokracija, nadzorovanje, mnenjske poizvedbe

LE DISPUTE NELLA STORIA E I CAMBIAMENTI NELLE TEORIE DELL'OPINIONE PUBBLICA

SINTESI

L'articolo presenta alcune delle più significative dispute teoriche e le conseguenti contraddizioni che hanno caratterizzato la storia delle teorie dell'opinione pubblica dopo la codificazione del principio di pubblico da parte di Bentham e Kant. In primo piano si pongono le questioni del soggetto dell'opinione pubblica e dei rapporti di quest'ultima nei confronti della democrazia e del controllo. La tradizione bicentenaria delle teorie sull'opinione pubblica non è stata capace di risolvere definitivamente alcuna contraddizione di base, nonostante tutto faccia credere che l'affermazione dei sondaggi abbia portato un consenso sulla definizione dell'opinione pubblica. In verità esiste un abisso fra l'interpretazione normativo-critica e l'interpretazione empirica dell'opinione pubblica quale conseguenza delle differenze mai appianate nella concezione del rapporto dell'opinione pubblica con la democrazia e il controllo e con la definizione del suo portatore.

Parole chiave: opinione pubblica, pubblico, pubblicità, democrazia, controllo, sondaggi

Čeprav za prve teoretske obravnave mnenjske problematike v zahodni civilizaciji lahko štejemo že tiste, ki jih v antični Grčiji najdemo pri Platonu in Aristotelu, teoretizacije javnega mnenja v strožjem pomenu niso starejše od dobrih dveh stoletij; njihovi začetki segajo v obdobje poznega razsvetljenstva v Franciji, Britaniji in Nemčiji. Relativno kratko obdobje razvoja javnomnenjskih teorij pa zaznamuje vrsta sporov in preobratov, ki po eni strani izvirajo iz različnih teoretskih izhodišč obravnav, po drugi strani pa so nastajali kot posledica empiričnih, zgodovinskih sprememb proučevanega pojava, pri čemer so bile zlasti pomembne nove oblike institucionalizacije javnega mnenja, kot so elektronski mediji in javnomnenjske poizvedbe.

Mnogi filozofi so tudi že prej razpravljali o naravi človeških mnenj, vendar vse tja do konca 18. stoletja pojem "javno mnenje" ni bil v rabi – ne glede na to, da so procesi in pojavi, ki so vsaj sorodni tistim v javnem mnenju, sodeč po zgodovinskih zapisih nedvomno obstajali; danes bi jih najbrž obravnavali v poglavjih o psihologiji množic, ki se je uveljavila ob koncu 19. stoletja. Sem denimo sodijo pripovedi o vladarjih, ki so se že davno pred našim štetjem preoblečeni v navadne ljudi pomešali med množico, da bi slišali, kaj ljudje menijo o oblasti.

Poleg "mnenja" so bili v času razsvetljenstva v rabi še pojmi "zakon mnenja", "zakon mnenja in slovesa" in "zakon navade in zasebne cenzure" (Locke, 1690) – ki so po eni strani pomenili družbeni nadzor, po drugi strani pa tudi že izgubljali pomen povsem nezanesljivega mnenja – ter nato tako v angleščini kot v francoščini "javni duh" (*public spirit*, *l'esprit public*), ki je bil po iznajdbi pojma "javno mnenje" nekaj časa še njegov sinonim, potem pa je odmrll (Habermas, 1962/1989, 107–112; Ozouf, 1989, 592). Ne sicer dokončno, kajti po poldrugem stoletju ga je "obudil" Gabriel Tarde v knjigi *Mnenje in množica* (1901). Medtem ko je bil "javni duh" v 18. stoletju samo predstopnja kasnejšemu suverenemu "javnemu mnenju", je pri Tardu kot *l'esprit public* (javni duh), *l'esprit collectif* (kolektivni duh), *l'esprit social* (družbeni duh) ali tudi *conscience sociale* (družbena zavest) rodovni pojem ali skupni imenoalec za svoje tri konstitutivne dele oz. "frakcije" – mnenje (*l'opinion*), razum (*raison*) in tradicijo (*tradition*) –, hkrati pa kot *l'esprit individuel*, torej individualni duh, označuje posameznikovo duševnost. Tako je "javni duh" po eni strani sestavljen iz treh socialnih plasti, po drugi strani pa je rezultat individualnih duševnosti, saj Tarde poudarja, da "javni duh" ne more biti nič drugega kot rezultanta individualnih duševnosti. Kar je duša za telo, je v tem pojmovnem sistemu mnenje za javnost, kot podobno kasneje pri Tönniesu (Tarde, 1901, 38).

Odločilno spremembo v razvoju, ki je prinesel prve konceptualizacije javnega mnenja, določa pojem "javno/st", bodisi da je javno mnenje razumljeno kot mnenje določene kolektivitete ali socialnega agregata (javnosti)

bodisi da ima mnenje določeno odliko (je javno ali javno izraženo). Od vsega začetka je "javnost" oz. "publiciteta" imela zelo različne pomen; pojem je vključeval zelo različne in pogosto protislovne težnje in prizadevanja v političnih, kulturnih in ekonomskih procesih. Kako kočljiv je pojem javnosti, se je pokazalo takoj, ko je postal del družbeno-teoretskega besednjaka. V času revolucionarnega režima v Franciji je leta 1789 neki departmajski komisar v odgovoru na ministrovo zahtevo, da morajo opazovati javnega duha v svojih okrožjih, sporočil takole: "Če minister z 'javnim duhom' razume zgolj podvrženost zakonom, tedaj lahko sporoči, da v njegovem okrožju obstaja 'javni duh'. Če pa minister besedi pripisuje širši pomen, ki zajema 'splošni elan', določeno 'ljubezen do domovine', tedaj mora pač sporočiti, da nima česa opazovati" (Ozouf, 1989, 592).

Jedro vseh idej o javnem mnenju je publiciteta kot njegovo definirajoče načelo, ki sta ga iz različnih teoretskih izhodišč konec 18. stoletja prva opredelila Immanuel Kant (1795/1937) in Jeremy Bentham (1791/1994). Njuna prizadevanja za postavitev univerzalne definicije načela javnosti so temeljila na povsem različnih utemeljitvah: pri Benthamu na koristnosti načela javnosti za maksimiranje človekove individualne sreče, pri Kantu pa na posameznikovi potrebi in pravici, da svobodno uporablja svoj razum v javnosti. Razvoj sodobnih množičnih medijev je v veliki meri razširil implicirane praktične posledice tega načela, tako za medije in državljane kot za celotno družbo. Poleg novih priložnosti ustvarjajo spremembe v političnih, gospodarskih in družbenih okoljih ter tehnološke pridobitve tudi nove nevarnosti, ne le težave, pri aplikaciji načela publicitete; najpomembnejše se v sodobnosti nanašajo na odnos med pravico do lastnine in osebno pravico do komuniciranja, natančneje na podrejenost druge prvi.

V tem prispevku bomo osvetlili nekatere, morda najbolj odmevne teoretske spore in protislovja, ki so zaznamovali zgodovino teorij javnega mnenja, potem ko sta Bentham in Kant kodificirala načelo javnosti. V ospredju bodo vprašanja subjekta javnega mnenja ter odnosa javnega mnenja do demokracije in nadzorovanja.

JAVNO MNENJE IN DEMOKRACIJA

Od razsvetljskih začetkov naprej je za razprave o javnem mnenju središčnega pomena odnos med javnim mnenjem in demokracijo, ki pa je bil potisnjen v ozadje po vzponu javnomnenjskih poizvedb. Spori glede funkcij javnega mnenja za demokratični politični proces so stari nič manj kot sama ideja javnega mnenja. Latinski rek "*vox populi, vox dei*" pravi, da je ljudski glas božji glas. Toda hkrati je javno mnenje pogosto (bilo) obravnavano kot nevednež, ki se vtika v vsakogar in najraje govori o vsem, kar najmanj razume, kot je Hegel navajal pomisleke italijanskega renesančnega pesnika Ludovica Ariosta. Tudi na začetku tretjega tisočletja je "vzajemno

delovanje oblikovalcev ali voditeljev javnega mnenja" še vedno "najbolj zanimiv del" procesov oblikovanja in izražanja javnega mnenja, kot je pred več kot stoletjem pisal James Bryce (1888/1995). Od konca 18. pa do sredine 20. stoletja so se razprave o naravi in funkcijah javnega mnenja iskrale ob problemih tiranije večine, pomanjkanja državljanske kompetence, parlamentarnega predstavništva, dominacije elit, izključevanja nižjih družbenih slojev, etnične in spolne diskriminacije, manipulacije množic s prepričevalnim komuniciranjem in propagando ter mnogih drugih. Najnovejša zgodovina (teorij) javnega mnenja je k tem razpravam prispevala predvsem analizo vloge množičnih medijev in javno-mnenjskih poizvedb – oboji so se izjemno razvili predvsem po drugi svetovni vojni. Seveda so te spremembe povezane s širšimi družbenimi, političnimi in ekonomskimi spremembami, ki jih pogosto preprosto označujemo za "postmoderno"; ta pogojno vključuje tudi sicer sporne ideje o nastanku "informacijske družbe" kot zgodovinski negaciji industrijskega kapitalizma ali celo kot "koncu zgodovine" in s tem povezano poststrukturalistično kritiko dediščine razsvetljenstva.

Pojmovanje javnega mnenja je bilo do sredine 20. stoletja vedno obravnavano v povezavi z demokracijo, čeprav je bila narava njunega medsebojnega odnosa različno razumljena. V zborovanjih državljanov v mestnih državah stare Grčije nekateri vidijo edino polno izraženo javno mnenje. Toda v času prvih razprav o javnem mnenju v nacionalni državi konec 18. stoletja ideja neposredne demokracije ni bila več praktično izvedljiva, zato je bila večje pozornosti deležna (ne)povezanost javnega mnenja s predstavniško demokracijo, v kateri je prek splošnih volitev legitimnost odločanja prenesena na predstavniško zakonodajno telo. Od vsega začetka predstavniška demokracija ni pomenila neposredne reprodukcije večinskih mnenj v družbi. Prej je preprečevala, da bi vladanje temeljilo preprosto na večini; kot je na primer poudarjal Edmund Burke, mora biti poslanec odgovoren svoji vesti, ne pa "lojalen" svojemu volilnemu telesu.

Vse od razsvetljenstva naprej je javno mnenje podeljevalo avro legitimnosti zakonom, politikam, odločitvam, obsodbam in celo vojnem, čeprav pogosto za manipulativne namene. Delovanja in prepričanja so videti povsem upravičena, če so skladna z javnim mnenjem. Za legitimnost oblasti je neobhodno, da se sklicujejo na soglasje vladanih. Tak legitimacijski pritisk lahko delno pojasnjuje, zakaj sta (bila) javnost in javno mnenje tako različno in celo protislovno interpretirana in definirana v različnih obdobjih in okoljih; zakaj se je v preteklosti in se še vedno na javno mnenje tako pogosto sklicuje in se ga hkrati prezira.

Ne glede na to, ali je sodobna tehnološko pogojena naklonjenost participativni in deliberativni demokraciji utopična ali zgolj preveč optimistična za dane razmere, pa sedanje praktične spremembe na področju komuni-

ciranja vnovič spodbujajo razmišljanja o temeljih javno-mnenjskih procesov. Gre za tako rekoč večna vprašanja političnega predstavništva, participacije in javnega mnenja, ki oblikujejo naše razumevanje politične demokracije danes in so ga oblikovale v preteklosti. Če soglašamo, da javno mnenje je ali bi moralo biti bistveno za vsak demokratični družbeni sistem, potem je kajpak treba najprej jasno razčleniti sintagmo javno mnenje in njeni protislovni sestavini, "javno" in "mnenje". Pri tem je bistveno tudi vprašanje, ali je politična (demokratična) razsežnost javnega mnenja konstitutivna prvina javnega mnenja ali pa je mogoče (treba?) javno mnenje razumeti v mnogo širšem, antropološkem pomenu, ki praktično vključuje vse procese menjenja v družbi.

V razvoju normativno-političnih teorij javnega mnenja sta se izkristalizirali dve osnovni usmeritvi: v eni je javno mnenje razumljeno kot temelj demokracije in hkrati demokracija kot pogoj za to, da javno mnenje lahko sploh obstaja, v drugi pa je javno mnenje obravnavano kot nekoristen in nefunkcionalen privesek političnega sistema. Pri Benthamu je bila konceptualizacija publicitete in tribunala javnega mnenja del njegovega zagovora predstavniške demokracije kot edinega modela vladavine, ki bi služila javnemu interesu in ne bi zlorabljala moči. Za Benthama je bila to nevarnost, ki se ji ni nikoli mogoče izogniti zato, ker se voditelji ne ukvarjajo s svojimi zadevami, ampak z zadevami drugih, in ker so njihovi lastni interesi lahko v nasprotju z interesi, ki so jim zaupani v upravljanje. Temeljna naloga razsvetljenega javnega mnenja je, da zagotavlja odgovornost oblasti s tem, da jo nadzoruje.

V nasprotju z Benthamom, ki se je obširno ukvarjal s "tribunalom javnega mnenja" kot obliko institucionalizacije javnega menjenja, je za obdobje od sredine 19. stoletja naprej značilno predvsem razočaranje nad izgubo človekove individualnosti v množici enakopravnih, ki jo je prinesla meščanska revolucija. Proti koncu 19. stoletja so postajale kritike nelegitimnosti in neracionalnosti javnega mnenja vedno bolj pogoste. Medtem ko je bila zgodnja liberalno-demokratična koncepcija javnega mnenja kritično usmerjena proti absolutistični oblasti, je z utrditvijo pravne države revidirana teorija javnega mnenja poskušala legitimirati in konzervirati ekonomsko in politično moč meščanskega razreda nasproti "množici". V obdobju po meščanskih revolucijah je omejevanje javnosti na buržuazijo tudi dejansko pomenilo zoževanje socialne kategorije javnosti in njeno zapiranje pred nastajajočim delavskim razredom, in Tocquevillovi, Millovi in Bryceovi teoretski argumenti so tako zoževanje le legitimirali. Medtem ko je Bentham teoretsko utemeljeval nujnost nadziranja oblasti, je Alexis de Tocqueville (1840/1995) zagovarjal omejevanje vpliva javnega mnenja in dokazoval pogubnost sistema, v katerem se o političnih in vseh drugih zadevah odloča s posrednim ali neposrednim sklicevanjem na mnenje ali voljo neizobražene množice (večine), name-

sto da bi se odločitve sprejemale z ustreznim premislekom sorazmerno majhnega števila ljudi, ki so za dana vprašanja primerno izobraženi. Nasprotje med dvema tradicijama razumevanja javnega mnjenja – glede na njun zgodovinski izvor ju lahko poimenujemo za platonsko in aristotelsko – je značilno zasidrano v teorijah javnega mnjenja do Deweyja in Lippmanna oz. do nastanka javnomnenskih poizvedb v tridesetih letih 20. stoletja, ki radikalno spremenijo tudi teoretske poglede na javno mnenje in postavijo v ospredje nasprotje med zagovorniki in kritiki javnomnenskih poizvedb.

Nasprotja med Lippmannom in Deweyjem zadevajo ključne probleme teorije demokracije nasploh in zaznamujejo razprave o javnem mnjenju od obdobja razsvetljenstva naprej. Lippmann in Dewey sta zagovarjala povsem nasprotno rešitve, ko sta v opredeljevanju demokracije in javnega mnjenja izbirala med: (1) množičnim razširjanjem informacij (Lippmann) in medosebnim dialogom (Dewey); (2) samodisciplino in celo žrtvovanjem državljanov (Lippmann) ter osebno samoizpolnitvijo in zadovoljstvom (Dewey); (3) čisto racionalnostjo politike (Lippmann) in njeno povezanostjo s človeško osebno prizadetostjo (Dewey); (4) strogim znanstvenim realizmom v demokratični razpravi (Lippmann) in vključitvijo umetnostnih in kulturnih oblik delovanja (Dewey) ter (5) med izginotjem realne osnove participativne demokracije (Lippmann) in poskusom rekonstrukcije njenih praktičnih temeljev (Dewey).

MNENJE JAVNOSTI ALI JAVNO IZRAŽENO MNENJE?

Zgodnje normativne teorije javnega mnjenja, v katerih pojem mnjenja nastopa kot korelat javnosti, lahko poimenujemo "substantivne" – v nasprotju z "adjektivnimi", kot poimenuje Francis G. Wilson pojmovanja, v katerih pridevniško uporabljen izraz "javno/st" označuje specifično, vrsto ali kakovost mnjenja. Walter Lippmann in Abbott Lowell sta v zgodnjem obdobju najvidnejša predstavnik adjektivne teorije, ki pojem javnosti šteje za korelat ali možno značilnost mnjenja. Lippmann (1922/1999, 125) je opredeljeval javno mnenje kot "moralizirano in kodificirano verzijo dejstev", ki jih vidijo posamezniki; kakšno vrsto dejstev in v kakšni luči jih vidijo, je v veliki meri odvisno od njihovih stereotipov. Lippmannovi sodobniki Gabriel Tarde, John Dewey in Ferdinand Tönnies so bili najodločnejši zagovorniki substantivne teorije javnega mnjenja, ki pojem javnost izpeljuje iz vsaj idealne (zamišljene), intelektualne povezanosti med posamezniki in skupinami ter interakcijskega omrežja med skupinami, ki ga oblikujejo predvsem mediji (tisk). Dewey (1927/1999, 177) javno mnenje definira kot "sodbo, ki jo oblikujejo in imajo tisti, ki sestavljajo javnost, in je o javnih zadevah". Tudi pomemben del Tönniesove teorije in kritike javnega mnjenja (1922/1998) je namenjen obravnavi razlik med javnim mnjenjem (*öffentliche Meinung*) in mnjenjem jav-

nosti (*die Öffentliche Meinung*). Javno mnenje kot "normalen pojem", kar pomeni čisto teoretski pojem, je za Tönniesja lahko le mnenje javnosti oz. publike.

Substantivne teorije torej poudarjajo strogo, avtoritativno singularnost: javnost si prizadeva postati univerzalni kolektivni subjekt kot nosilec javnega mnjenja. Adjektivne teorije nasprotno poudarjajo, da imajo atribut javnega mnoge in zelo različne entitete, kar seveda velja tudi za mnenja. Medtem ko javno, ki ga za izhodišče javnega mnjenja postavljajo substantivne teorije, pretendira na univerzalno, objektivno in racionalno, je mnenje, ki ga v ospredje postavljajo adjektivne teorije, pretežno zaznamovano s subjektivnim, spremenljivim in raznovrstnim. Racionalizem 18. stoletja je izražal trdno zaupanje v možnost razsvetljenega mnjenja javnosti, premik od substantivnih k adjektivnim teorijam v 20. stoletju pa kaže izgubo zaupanja v racionalno-kritično naravo javnega mnjenja. Namesto tega se v teorijah javnega mnjenja kot ključni vprašanji pojavita vprašanji družbenega nadzora in v reprezentiranju.

Tönnies in Tarde sta razumela javnost kot "čisto psihično kolektiviteto, kot razpršene posameznike, ki so fizično ločeni in katerih kohezija je povsem duhovna" (Tarde, 1969, 277), nastanek te javnosti pa sta omogočila izum tiska ter razvoj transportnih in komunikacijskih sredstev (s. 281), in se razlikuje od množice, ki je le "zbirka psihičnih povezav, ki so v bistvu rezultat fizičnega stika". Tarde je podobno kot Tönnies videl v javnosti "družbeno skupino prihodnosti. ... Ne morem se torej strinjati s prodornim piscem dr. Le Bonom, da je naša doba 'doba množic'. Je doba javnosti ..."

Tardove in Tönniesove ideje o javnosti kot ohlapno določeni kolektiviteti ali skupini, ki se razlikuje od (prisotne) množice zlasti po tem, da nastaja v racionalni razpravi, so padle na plodna tla čikaške sociološke šole v začetku 20. stoletja. Toda to splošno idejo javnosti kot specifične skupine je, kot se je izkazalo, skoraj nemogoče natančno operacionalizirati in identificirati, s čimer je imel velike težave že Tarde. Klasično ali razsvetljensko razumevanje javnosti kot specifičnega družbenega akterja je temeljilo na njenem omejevanju na izobraženo elito – "publiko" naslovnikov, konsumentov in kritikov umetnosti, ki je nastajala v mestih z razvojem kapitalizma in meščanskega razreda –, ne da bi s tem poudarjalo tudi njen ekskluziven značaj. Kot ugotavlja Habermas (1962/1989, 43), mesta niso postala središče meščanske družbe le v ekonomskem smislu, ampak tudi v kulturnopolitičnem z udejanjem (literarne) javnosti v angleških kavarnah, francoskih salonih, nemških (in kasneje tudi slovenskih) omizjih. V teh elitnih družbah je v razpravah o literaturi in umetnosti in kasneje, ko se je bližal čas revolucij, tudi (ali predvsem) o politiki avtoriteta argumentov zamenjala argument avtoritete. Z omejevanjem in končno z odpravo cenzure so v njih imeli vse večji pomen časopisi, ki so se ukvarjali z umetniško, kulturno in politično kritiko in so postali sestavni del

razprav, ne le predmet ali povzemalec razprav prostorsko razpršenih in nepovezanih publik. Razprave v javnosti, ki naj bi temeljile na razumu in enakopravnosti razpravljavcev, so bile javne vsaj v dveh pomenih: (1) v pomenu prizadevanja za oblikovanje skupne volje in/ali skupnega dobrega (in torej ne le spopadanja individualnih interesov) ter (2) v pomenu odprtosti oz. dostopnosti razprave (sodelovanje v razpravi ni omejeno s socialnim ali ekonomskim statusom, čeprav aktivno sodelovanje – zaradi kriterija racionalnosti razpravljanja – dejansko ni omogočeno ženskam in drugim deprivilegiranim družbenim skupinam zaradi neugodnih kulturnih in političnih okoliščin; šele z uveljavitvijo temeljnih človekovih političnih, ekonomskih in socialnih pravic ter z nastankom države blaginje je ta omejitev postala manj pomembna, a so se pojavile nove).

Tardovo in Tönniesovo razumevanje javnega mnjenja kot mnjenja javnosti so uveljavljali tudi nekateri predstavniki čikaške sociološke šole oz. ameriškega pragmatizma, zlasti Robert E. Park, John Dewey, Herbert Blumer in C. Wright Mills. Dewey je avtor najsplošnejše definicije javnosti – opredeljene kot specifične skupine, ki se razlikuje od drugih oblik skupnostnega življenja, sestavljajo pa jo "tisti, ki so posredno in pomembno prizadeti v dobrem ali slabem" s posledicami transakcij, v katerih ne sodelujejo, in sicer do take mere, da postane potrebno te posledice sistematično regulirati (Dewey, 1927/1999, 35, 16). "Najbolj uporabno definicijo javnosti", kot je menil Habermas, pa je prispeval Mills, čeprav je bil do koncepcije javnosti, ki temelji na klasični demokraciji, skeptičen in jo je primerjal s "podobami iz bajke": "V javnosti, kot razumemo ta izraz, 1. v bistvu toliko ljudi izraža mnjenja, kot jih sprejema. 2. Javne komunikacije so organizirane tako, da je mogoče takoj in učinkovito odgovoriti na vsako mnjenje, izraženo v javnosti. Mnjenje, oblikovano s tako diskusijo, 3. se zlahka spremeni v učinkovito akcijo, celo proti – če je potrebno – vladajočemu sistemu oblasti. In 4. institucije oblasti ne prodirajo v javnost, ki je torej bolj ali manj avtonomna v svojem delovanju" (Mills, 1956, 303).

Ne samo na teoretski, ampak tudi na praktični ravni tako substantivna kot adjektivna konceptualizacija javnega mnjenja puščata nerazrešena mnoga protislovja, ki otežujejo operacionalizacijo. Ključni sta vprašanji, kdo sploh tvori javnost (pri substantivnih teorijah) in kaj je bistvo mnjenja (pri adjektivnih teorijah). V najširšem pomenu javno mnjenje kot določeno mnjenje javnosti ali porazdelitev mnenj med člani javnosti označuje "množično javnost", tj. vse državljane z volilno pravico. Tako razumevanje je posebej značilno za zagovornike javnomnenskih poizvedb. Toda tako razumevanje spregleduje komunikativno naravo javnega mnjenja; ni ne interakcije ne koorientacije med posamezniki in skupinami, ki bi ustvarili javno mnjenje, in javno mnjenje ne vključuje nikakršnega delovanja, tudi komunikativnega ne. Poizvedbe so ustrezna operacionalizacija javnega mne-

nja samo, če sprejmemo Keyjevo definicijo, da pomeni javno mnjenje "preprosto tista mnjenja zasebnih oseb, za katere vlada sodi, da jim je pametno slediti" (Key, 1961/1967, 14). Razumevanje javnomnenskih poizvedb kot oblike ali celo edine oblike javnega mnjenja osvo-baja pojem "javno mnjenje" vsakršnih demokratičnih načel in ne izključuje niti njegovega povezovanja z manipulacijo in pritiski; v bistvu reducira Kantovo zahtevo po javni rabi razuma na reprezentativno publiciteto, kot jo je opredelil Habermas.

Adjektivne teorije obravnavajo javna mnjenja kot posebno vrsto mnenj, ki so na tak ali drugačen način dostopna mnogim. Vse od Platona je "mnjenje" pomensko bližje prepričanju, ki ne temelji na rigoroznih postopkih spoznavanja, kot pa védenju oz. polnemu razumevanju, ki je vedno dostopno samo manjšini (npr. filozofom in znanstvenikom). Kot je dejal Kant, so mnjenja – nasprotno kot védenje in verovanje – subjektivno in objektivno nezadostna oblika "imetja za resnično". Kasneje je Tönnies mnjenje na lestvici zanesljivosti sicer približal védenju in ga dvignil nad verovanje, in s Habermasom je postalo javno mnjenje rezultat racionalnega, kritičnega diskurza. Toda te spremembe so se dogajale predvsem na ravni normativne teorije. V praksi je z nastankom množičnih medijev, še zlasti televizije, vse bolj prihajalo do transformacije v smeri, ki jo je nekako napovedoval že Lippmann s svojo prisposodbo javnosti kot dremavega gledalca na gledališkem balkonu, ki komaj vidi in sliši, kaj se dogaja na odru. Na lestvici zanesljivosti se je menjenje v praksi spuščalo navzdol – naj omenimo samo tabloidizacijo medijev – in se približevalo Ariostovi prisposobi z nevednežem, ki najraje in največ govori o tistem, kar najmanj razume. Ta razvoj gotovo opozarja na relevantnost poudarka substantivnih teorij na naravi javnosti kot socialne kategorije: niso vsa mnjenja, ki so tako ali drugače dostopna drugim, del mnenskih procesov v *javnosti*. V tem smislu je na primer Tönnies razlikoval med objavljenimi mnenji, ki so namenjena vnaprej določenemu krogu ljudi; mnenji, ki so načelno dostopna vsakomur; javnemu mnenju, ki v bistvenih elementih objavljeno mnjenje postane mnjenje mnogih; in mnenjem javnosti kot edinim čistim normativnim pojmom in eno od oblik refleksivne (in ne organske) socialne volje, kot "skupen način mišljenja, korporativni duh katerekoli skupine ali združenja, kolikor menjenje temelji na mišljenju in védenju, ne pa na nepreverjenih predstavah, verovanju in avtoriteti" (Tönnies, 1922/1998, 78).

Empirično usmerjena socialnopsihološka tradicija, ki se je začela uveljavljati v teoretski praznini, ki je nastala po Tardu, Tönniesu in ameriških pragmatistih, je zavračala kolektivno naravo, racionalnost in moralnost kot konstitutivne značilnosti javnega mnjenja. Javnega mnjenja ni več povezovala s specifično družbeno skupino – javnostjo, v kateri naj bi se javno mnjenje oblikovalo in ki naj bi ga ta izražala. Racionalnost je javnemu mnenju povsem odrekel že Lippmann, ko je javno mnjenje, kot

ga je obravnavala klasična tradicija, razglasil za "prikažen". Ne samo socialnopsihološki pristopi, ampak tudi empirično usmerjena sociološka tradicija (vključno z Blumerjem in Millsom) je zavračala idejo, da javno mnenje vključuje *moralno* razsežnost, na kateri naj bi temeljila njegova družbena veljavnost in vpliv. Pojmovanje vpliva javnega mnjenja je vse bolj povezano z obravnavo posledic psiholoških mehanizmov pritiska na posameznikova stališča v medosebni in skupinski interakciji, kakršne je na primer razkrival Solomon Asch (1955) in jih je Noelle - Neumann posplošila na celotno družbo ter jih poskušala pojasnjevati s strahom pred družbeno izolacijo v svoji teoriji "spirale molka" (1974; 1980).

Medtem ko so zgodnejše sociološke teorizacije še poudarjale izrazito politično naravo javnega mnjenja, a hkrati povzemale ugotovitve socialnopsiholoških raziskav, ki so jih po njihovem pomenu za teorijo javnega mnjenja šteli za enakovredne normativnim političnim teorijam 18. in 19. stoletja, je nova usmeritev javno mnenje vse bolj depolitizirala oz. univerzalizirala kot proces, ki poteka v vseh sferah družbe. Herbert Blumer, ki zaključuje klasično (čikaško) obdobje, po katerem so teoretske obravnave javnega mnjenja zasenčile javnomnenske poizvedbe, je poudarjal kolektivno, interaktivno in racionalno-diskurzivno (vendar tudi manipulabilno) naravo javnega mnjenja ter tekmovalnost skupin, ki sestavljajo javnost kot "elementarno in spontano kolektivitet" in si prizadevajo oblikovati mnjenja relativno nezainteresiranih posameznikov. Javnost nima več niti strogo politične niti racionalne narave. Zadeve, ki jih javnost obravnava, ne nastajajo nujno samo v političnem procesu, ampak z vsako razdelitvijo ljudi glede na "njihove ideje, kako se zadeve lotiti"; formiranje javnosti predpostavlja le "obstoje situacije, ki je ni mogoče razrešiti na temelju kulturno določenega pravila, pač pa s kolektivno odločitvijo, do katere se pride z razpravo" (Blumer, 1946/1966, 46–50).

Težko je z gotovostjo reči, koliko je sama iznajdba javnomnenskih poizvedb (*public opinion polls*) vplivala na razvoj teorij javnega mnjenja v 20. stoletju; vsekakor pa je očitno, da so sodobne, zlasti popularne predstave o javnem mnenju tesno povezane prav z njimi. V razpravi o naravi javnega mnjenja v drugi knjigi *The American Commonwealth* (1888/1995, 919) je James Bryce razlikoval tri stopnje v evoluciji javnega mnjenja "iz nezavednega in pasivnega stanja v zavedno in aktivno stanje". Glede na njegovo shemo naj bi v (dotlej) najrazvitejši fazi suverena večina izražala svojo voljo v enakih časovnih presledkih – na volitvah. Načelno naj bi bila mogoča tudi višja razvojna faza, "če bi bilo mogoče kontinuirano ugotavljati voljo državljanov, ne da bi bilo potrebno njeno sprejemanje v reprezentativnem telesu in morda celo brez potrebe po volilni mašineriji sploh". Toda Brycu se je zdela četrta razvojna stopnja povsem utopična predvsem zaradi "mehaničnih težav",

kajti "mašinerija za ocenjevanje ali merjenje ljudske volje iz tedna v teden ali iz meseca v mesec ni bila izumljena in ni verjetno, da bi jo izumili."

Njegova pričakovanja so bila očitno napačna – "mašinerija" je bila izumljena le nekaj desetletij kasneje v podobi javnomnenskih poizvedb v skoraj prav taki obliki, kot jo je nekaj let prej "napovedoval" Carl Schmitt (1828/1954, 245), ki je cinično in z aluzijo na ameriške glasovalne naprave predvideval, da bi nekega dne "vsak človek lahko neprestano izražal svoja mnjenja o političnih vprašanjih skozi aparat, v centrali pa bi se vsa ta mnjenja avtomatično registrirala." Kar je bilo za zagovornika javnega mnjenja v podobi aklamacije na množičnih mitingih, kot si je javno mnenje predstavljal Schmitt, videti popoln nesmisel, se je udejanjilo komaj desetletje kasneje v javnomnenskih poizvedbah.

S poudarjanjem empirične preverljivosti in zanesljivosti raziskovanja je bila nova empirična usmeritev pod močnim vplivom novih metodoloških postopkov (vzorčenja, lestvičenja, merjenja stališč) in je v tridesetih letih 20. stoletja dosegla položaj dominantne paradigme in tako potisnila v ozadje tradicionalne normativno-teoretske konceptualizacije javnega mnjenja. "Prihod tako imenovanih 'znanstvenih poizvedb' v tridesetih letih je naredil velik korak naprej v reševanju problema hitrega, ekonomičnega in natančnega ugotavljanja stanj in trendov javnega mnjenja", je pisal Childs (1965, 45). Javnomnenske poizvedbe so zagotavljale informacije in napovedi o mnjenjih državljanov in o njihovem volilnem vedenju, za kar je bila zainteresirana politika, ter informacije o nakupovalnem vedenju potrošnikov in o povezanosti nakupovalnih odločitev z reklamami, kar je postalo ključno področje tržnega raziskovanja. Javnost kot subjekt, kot Benthamov "tribunal" javnega mnjenja, ki ga sestavljajo politično rezonirajoči zasebniki, je v novem razumevanju javnega mnjenja nadomestila disperzna množica ali celo kar vsaka skupina, ki je temelj in okvir komuniciranja med vsaj dvema posameznikoma: "Teoretično je število možnih javnosti enako številu skupin z dvema ali več posamezniki, ki jih je mogoče izbrati. Beseda 'javnost' in beseda 'skupina' sta za vse praktične namene zamenljivi" (Childs, 1965, 13). Javno mnenje tako konec koncev ni nič drugega kot "zbirka individualnih mnenj". Novo, vse bolj prevladujoče razumevanje javnosti in javnega mnjenja je bilo osvobodeno vsake zgodovinske določenosti in normativne predpostavke.

Z redukcijo javnega mnjenja na individualna mnjenja in posledično z ločitvijo od družbenega konteksta, v katerem so posamezniki in skupine v interakciji, je kakršna koli že razlika, ki je ali naj bi obstajala med množico in javnostjo, izgubila vsak pomen. Z največjo kritično ostrino je zoper novo empiristično usmeritev nastopil Herbert Blumer, ki je pglavitni problem videl v tem, da je pri njej določitev generičnega predmeta raziskovanja "cilj in ne začetno izhodišče – in zato sedanja

nesposobnost identificirati javno mnenje kot generični predmet nima škode za javnomnenjske poizvedbe. ... Preseneča pa me očitna odsotnost prizadevanja ali iskrenega interesa izvajalcev javnomnenjskih poizvedb, da bi se premaknili v smeri identificiranja predmeta, ki naj bi ga hoteli proučevati, beležiti in meriti. ... Njihovo delo je pretežno gola uporaba tehnike" (Blumer, 1948, 542).

Zlasti z Bourdieujevim (1972/1979) dokazovanjem, da javno mnenje, kot ga predstavljajo javnomnenjske poizvedbe, sploh ne obstaja, se je vprašanje ideološke narave empiričnega mnenjskega raziskovanja zaostri, kar je puščalo malo možnosti za obujanje idej o zbliževanju različnih pristopov in razumevanj javnega mnjenja.

Mnenjske poizvedbe so pomagale preoblikovati avtonomno javno mnenje v mnogo bolj obvladljiva in upravljiva množična mnjenja, ki jih je mogoče ustvarjati in oblikovati v prid določenim interesom. V določeni meri bi lahko institucionalizacija javnega mnjenja prek poblagovljenja in politične institucionalizacije zmanjšala znanstveno relevantnost "javnega mnjenja" v njegovem strogem pomenu. Toda ker so zlasti volilne poizvedbe hitro dobile izraziti politični pomen, je morda to na neki način celo prispevalo k znanstveni relevantnosti "javnega mnjenja", čeprav seveda v močno spremenjenem teoretskem okviru. Mnenjske in volilne poizvedbe od vsega začetka spremljajo spori o njihovi vrednosti in funkcijah za demokratični politični proces; v njih pa se izražajo tudi mnogo starejši teoretski spori o naravi javnega mnjenja in njegovem odnosu do demokracije. Prva znamenita predstavnika radikalnega razhajanja v razumevanju politične funkcije javnomnenjskih poizvedb sta bila v štiridesetih letih 20. stoletja George Gallup (Gallup, Rae, 1940) in Lindsay Rogers (1949). V sporu med njima brez težav najdemo ideje, ki sta jih zastopala že Dewey in Lippmann v dvajsetih letih.

Gallup je trdil, da je rezultate poizvedb treba razumeti kot "mandat, ki so ga dali ljudje vladi"; v družbi, v kateri ni mogoča neposredna demokracija, naj bi bile mnenjske in volilne poizvedbe nadomestilo za omejitve v volitvah političnih predstavnikov. Javno mnenje, ki ga razkrivajo poizvedbe, naj bi bila nekakšna demokratična protiutež vse večji neodvisnosti političnih predstavnikov in s tem ločevanju predstavnštva od vladavine ljudstva. Kot je poudarjal Albig (1956, 175), je v tej perspektivi mogoče obravnavati javnomnenjske poizvedbe kot znak demokratičnega razvoja družbe. V mnogo kompleksnejših in bolj spremenljivih demokratičnih družbah, kot so bile poprej, so postale mnenjske poizvedbe eksistenčno pomembne za oblasti. Podobno je V. O. Key povezoval vladni interes za javno mnenje oz. izsledke poizvedb z "etičnim imperativom, da morajo vlade upoštevati mnenje javnosti, [kar] ima svoj izvor v demokratični ideologiji ter v praktični nujnosti, da vlade dobijo podporo med vplivnimi elementi v družbi" (Key, 1961/1967, 4).

Nasprotno pa je Rogers (1949) utemeljeval svojo kritiko javnomnenjskih poizvedb na kritiki tiranije javnega oz. večinskega mnjenja, ki so jo oblikovali najprej Edmund Burke in pravzaprav tudi Jean-Jacques Rousseau (z razlikovanjem med "občo voljo" in "voljo vseh"), predvsem pa kasneje Tocqueville, Bryce in Lippmann, ki so poudarjali, da voljeni predstavniki ne smejo podlegati diktatu javnosti, ker morajo biti odgovorni "pravemu" in splošnemu javnemu interesu, ne pa katerim koli partikularnim interesom. Rogers je imel za povsem zgrešene Gallupove ideje, da naj bi v družbah s predstavniki političnim sistemom mnenjske poizvedbe ponovno in na nacionalni ravni pomagale vzpostaviti institucijo neposrednih razprav državljanov, kot so jo poznali v antičnih mestnih državah. Nasprotno je Rogers poudarjal, da poizvedbe *onemogočajo* – ne pa *omogočajo* – razpravljanje in doseganje konsenza, ki sta bistvenega pomena za demokratično vladanje, in ju celo hočejo nadomestiti, predvsem pa vladam ne morejo pomagati pri odločanju. Največ, kar lahko prispevajo poizvedbe, je "razkrivanje zahtev skupin pritiska" in lokalno preiskovanje potreb in preference skupnosti.

V kritikah institucionalizacije javnega mnjenja v obliki mnenjskih poizvedb lahko najdemo tri osnovne smeri argumentacije oz. problematizacije njihovih protislovnih posledic. Zgodnje kritike javnomnenjskih poizvedb so bile osredotočene na probleme veljavnosti zbiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja kot metode raziskovanja javnega mnjenja ter uporabe kvantitativnih metod za analizo podatkov z vidika razlik v metodah in/ali v raziskovalnih ideologijah med administrativnim in kritičnim raziskovanjem. Kasnejše kritike so bile usmerjene na družbene in predvsem politične posledice poizvedb; poudarjale so neveljavnost in neprijetnost poizvedb kot metode oz. načina izražanja javnega mnjenja. Tretji val kritik je postavljaj pod vprašaj politični status poizvedb kot demokratične metode ali postopka ne glede na to, ali naj bi meril javno mnenje ali zasebna mnjenja – torej njegovo normativno veljavnost. Z večjim razmahom javnomnenjskih poizvedb se je torej kritični poudarek premaknil od vprašanj veljavnosti raziskovanja k vprašanjem njihovih posledic za demokratični politični proces.

Kljub kritikam poizvedb je treba ugotoviti, da je metodološki razvoj v prvi polovici 20. stoletja, ki se je odrazil zlasti v socialnopsihološkem razumevanju javnega mnjenja, pomagal razbliniti nekaj normativnih iluzij o javnem mnjenju. Normativno-politične teorije in zgodnje socialnopsihološke teorije javnega mnjenja so na primer zanemarjale razliko med mnenjskimi in vedenjskimi stališči, ki je kasneje postala temelj Fishbeinove in Ajznove teorije premišljenega delovanja (1975) ter Ajznove teorije načrtovanega vedenja (1991). Te raziskave so dokazale, da med stališči in vedenjem ni zelo visoke skladnosti, medtem ko je prej prevladovalo prepričanje, da so stališča odločilna predispozicija vedenja.

JAVNO MNENJE IN NADZOROVANJE

Od najzgodnejših začetkov je teorije javnega mnjenja zaznamoval odnos do nadzorovanja. Vendar pa se je v obdobju od Benthama do Noelle - Neumannove prevladujoči pogled na naravo nadzorovanja bistveno spremenil. Z razvojem množične družbe in množičnih medijev se tudi teoretska pozornost premešča z odnosa med javnim mnjenjem in njenim najpomembnejšim organom, časopisom, ter oblastjo na odnos med javnim mnjenjem in tiskom ter posameznikom v množični družbi. V zgodnjem obdobju je bilo javno mnjenje razumljeno kot polinstitucionalna oblika nadzora oblasti, slabi dve stoletji kasneje pa predvsem kot panoptično nadzorovanje vseh in vsakogar.

Bentham je v *Razpravi o politični taktiki*, v kateri je obravnaval "disciplino in ustrezne postopke v političnih skupščinah", prvi sistematično proučeval publiciteto in javno mnjenje. Bentham je zasnoval teorijo vladavine publicitete kot bistva "sistema nezaupanja" in hkrati kot temelj doktrine ljudske suverenosti, reprezentativne demokracije in javnega mnjenja. Ker je vsako, tudi demokratično oblast mogoče zlorabiti v prid partikularnih interesov, jo je treba neprestano nadzorovati, to pa omogoča publiciteta. Publiciteto je opredelil kot "najprimernejši zakon za zagotavljanje javnega zaupanja" in nujni pogoj za to, da "sodišče javnega mnjenja" lahko racionalno razsoja (1791/1994, 590). V nadzorstveni funkciji javnega mnjenja je videl udejanjenje utilitarističnega načela maksimiranja sreče za čim večje število ljudi. Tako razumevanje vloge javnega mnjenja je od posameznika pričakovalo avtonomijo, kompetentnost, moralnost in odgovornost za skupno dobro. Benthamove ideje pomenijo tudi najpomembnejšo teoretsko utemeljitev pojmovanja tiska kot "četrtega stanu" ali "četrte veje oblasti".

V nasprotju s poznejšimi kritiki "tiranije večine", kot so bili Tocqueville, J. S. Mill in Bryce, je bil Bentham prepričan, da bo maksimiranje javnega nezaupanja v zakonodajno in izvršilno oblast zagotovo preprečilo zlorabo oblasti. V delu *Constitutional Code* je javno mnjenje opredeljeval "kot pravni sistem, ki izvira iz ljudstva", katerega "zapovedi so večinoma skladne z načelom največje sreče"; v nekaterih primerih od njega sicer še odstopajo, "toda ker so ta odstopanja vse manj številna in manj razširjena, bodo prej ali pozneje povsem neopazna, odstopanje bo izginilo in skladnost bo popolna" (Bentham, 1830/1983, 36). Benthamovo "sodišče javnega mnjenja" so sestavljali vsi udeleženci sestankov in skupščin, ki so obravnavale politična vprašanja, ter vsi posamezniki, ki v svojih "govorih, pisanjih ali razmišljanjih obravnavajo katerokoli dejanje ali razpravljajo kateregakoli javnega predstavnika ali predstavniškega telesa" (s. 36). Vendar s tem ni imel v mislih preprostega nadzora večine nad manjšino, ki vlada. Nadzorovanje je razumel kot interaktivni proces, odvisen od

volje tistih, ki vladajo: "Sposobni voditelji vodijo [javno mnjenje]; pametni voditelji ga vodijo ali mu sledijo; nespametni voditelji ga omalovažujejo" (s. 36).

V generaciji po Benthamu so začela prevladovati manj optimistična in bolj kritična stališča do javnega mnjenja. Tocqueville (1840/1995) je bil razočaran nad izgubo vsakršne človekove individualnosti v množici enakih, ki naj bi jo zakrivila ameriška revolucija. Zagoval je omejevanje vpliva javnega mnjenja in je dokazoval pogubnost sistema, v katerem se o političnih in vseh drugih zadevah odloča s posrednim ali neposrednim sklicevanjem na mnjenje ali voljo neizobražene množice (večine), namesto da bi se odločitve sprejemale z ustreznim premislekom sorazmerno majhnega števila ljudi, ki so za dana vprašanja primerno izobraženi. V demokraciji je Tocqueville videl predvsem "tiranijo večine", ki posamezniku jemlje individualnost in svobodo. Tocqueville je prvi razkril, da javno mnjenje ni le učinkovito orožje proti zlorabi oblasti, ampak tudi sredstvo trajnega nasilja v rokah večine, ki ga je mogoče učinkovito uporabljati zoper manjšino in vse tiste, ki ne mislijo enako kot večina. Le nekaj let po Benthamovi smrti je Tocqueville opozarjal, da nadzorstvena moč javnega mnjenja lahko bistveno presega moč pravnih zakonov – seveda ne s prisiljevanjem voljenih funkcionarjev, da bi maksimirali srečo ljudi, ampak s potiskanjem v obup vseh tistih, ki bi brezuspešno hoteli nasprotovati večini, in s prisiljevanjem h konformnosti.

Smer, ki jo je s svojimi razpravami o demokraciji v Ameriki začrtal Tocqueville, je nadaljeval del čikaške sociološke šole, predvsem Edward A. Ross. Ross je značilen predstavnik nastajajoče socialnopsihološke teorije javnega mnjenja, ki načelo javnosti od javne rabe uma in/ali nadzorovanja oblasti preusmerja na iskanje zakonitosti, "kako javno mnjenje vpliva na človeka kot člana družbe, ne pa njenega predstavnika ali govornika" (Ross, 1901/1969, 97op). Obrat, ki se začneja s Tocquevillom, je tako legitimiran tudi kot raziskovalna usmeritev, ki izrazito prevladuje v vsem dvajsetem stoletju in povsem izgubi negativno konotacijo "tiranije večine".

Ross je bil prepričan, da je s svojo predvsem k posamezniku usmerjeno *teorijo družbenega nadzorovanja* odkril ključ za razumevanje dinamike družbenih odnosov. Napredek človeštva je povezoval s transformacijo represivnih načinov nadzorovanja vedenja posameznikov v *notranjo* disciplino ali discipliniranost, ki jo posamezniki ponotranjijo v komunikacijskih procesih. Poudarjal je internaliziranost družbenega nadzorovanja, kar je pogostejše učinkovitejši mehanizem od zunanje prisile, zato zakonska regulacija ni niti edina niti najučinkovitejša oblika nadzorovanja človekovega vedenja. Na seznamu načinov družbenega vplivanja je imel Ross sprva kar štiriintrideset vrst vplivov; v *Social Control* se je seznam skrajšal za polovico in zajema javno mnjenje, zakon, družbeno sugestijo (izobraževanje, običaji), družbeno religijo, osebne ideale, ceremoniale, umet-

nost, simpatijo in spoštovanje, razsvetljevanje, iluzijo in družbeno ocenjevanje.

Nova usmeritev poudarja predvsem moč javnega mnenja, da disciplinira samo sebe oz. množico, saj "javnost" v strogem pomenu ne obstaja več: "Prišli smo v čas, ko se povprečni ljudje komaj zavedajo nasilja javnega mnenja, tako navajeni so mu slediti. Nič drugega jim ne preostane, kot da se sprijaznijo z nezmotljivim ukazom množice" (Ross, 1901/1969, 105). Vendar je Ross v nasprotju s Tocquevilom videl poglobitveno nevarnost v dominaciji *manjšine nad večino*, ki nujno vodi v nasilno, avtoritarno nadzorovanje. V Rossovih delih ima ideja človekove enakopravne vključenosti v družbene interakcije v demokratični skupnosti središčno mesto pri obrambi skupne blaginje pred razdiralnostjo egoizma, ki se izraža tudi v velikih razlikah med družbenimi razredi.

Liberalna tradicija javnomnenjskih teorij je opozarjala na nevarnost nasilja večine in kolektivne povprečnosti nad sicer intelektualno močnejšo manjšino (Tocqueville, Mill, Bryce). V najradikalnejši (vendar tudi pristranski) socialnopsihološki verziji te paradigme je Tom Harrison formuliral železni zakon javnega konsenza, ki ga je kasneje Noelle - Neumannova (1974) – ne da bi vsaj omenila Harrisona – poimenovala "spirala molka": "Vedno in povsod pri večini navadnih ljudi običajno obstaja težnja slediti večini in javno izražati predvsem tista mnenja, ki so splošno sprejemljiva in spoštovana" (Harrison, 1940, 370). Harrison opredeljuje javno mnenje v okviru splošnejše ideje moči predvidljivih reakcij, ko posamezniki ali skupine anticipirajo namene nekega akterja oz. večine in se vedejo skladno s tem, da bi se tako izognili negativnim sankcijam. Javno mnenje tako ni nič drugega kot tisto, kar si vsakdo upa vsakomur povedati na glas (1940, 374) oz. "natančno rečeno, javno mnenje v demokratičnem smislu pomeni kompleks različnih pogledov, ki jih štirideset milijonov državljanov navede tujcem" (1948, 375).

Elisabeth Noelle - Neumann v svoji "teoriji spirale molka" kot edini vzrok za tako ravnanje posameznikov izdva "strah pred izolacijo". Javno mnenje obravnava kot rezultat interakcije med posamezniki in njihovim okoljem (pri čemer je slednje omejeno na prepričanje posameznikov, da se drugi odzivajo na podoben način). Temeljni kamni spirale molka so posameznikova težnja, da zmanjša kognitivno disonanco; zagotavljanje konsenza v družbi; množični mediji v vlogi koherentnega "javnega očesa" in vira informacij o prevladujočih družbenih normah ter hkratni nadzor javnega mnenja nad državljanji in nad oblastmi. Noelle - Neumannova pojem javno mnenje povezuje s sankcijami ter s kaznijo; posameznikova interakcija z okoljem je določena z njegovim strahom pred izolacijo, ki ga ugotavljajo raziskave majhnih skupin, kar naj bi bil tudi bistveni element vseh javnomnenjskih procesov. Model temelji na sledečih predpostavkah. (1) Družba preti odstopajočim posameznikom z izolacijo. (2) Posamezniki kon-

tinuirano izkušajo strah pred izolacijo, zaradi česar so se večinoma pripravljani podrediti mnenjem drugih in zatreti izražanje lastnih mnenj, da bi se izognili izolaciji. (3) Zaradi strahu pred izolacijo posamezniki stalno poskušajo ocenjevati mnenjsko ozračje. Katero mnenje zagovarjajo drugi in kdaj javna mnenja slabijo ali pridobivajo moč, so sposobni oceniti z neke vrste "kvazistatističnim organom". (4) Rezultati takšnega ocenjevanja učinkujejo na vedenje ljudi v javnosti, tako da jih vodijo v odločnejše izražanje mnenj ali v molk. Javno mnenje je pomemben vir posameznikove družbene usmeritve. (5) Množični mediji so konsonantna slika trendov v mnenjskem ozračju, ker vsi novinarji delijo ista prepričanja, kar omejuje možnost selektivnega zaznavanja medijskih vsebin in posledično omejuje tudi avtonomno oblikovanje mnenj, kar močno učinkuje na oblikovanje mnenja. Teoretska kritika modela posebej problematizira dihotomizacijo javnega mnenja na "racionalen proces" in "družbeni nadzor", ki se dejansko ne izključujeta. Podrobneje so obravnavani: (1) izvor moči javnega mnenja, (2) narava in pomen družbenega konsenza, (3) pomen pojma mnenje, (4) pomen pojma javno. Empirična kritika spirale molka pa je usmerjena na (1) strah pred izolacijo kot temelj pritiska h konformnosti, (2) možnost zaznavanja javnomnenjskih trendov, (3) predstavljanje javnega mnenja v medijih in (4) metode za raziskovanje spirale molka.

Ideja izenačevanja javnega mnenja z nadzorstvenim "javnim očesom" in opredelitev strahu pred izolacijo kot osnovnega motiva večine članov skupnosti v procesu oblikovanja in izražanja mnenja spominja na Benthamovo (in po njem na Foucaultovo) idejo *panoptikuma*: izpostaviti relativno veliko število ljudi stalnemu nadzoru oz. jih pravzaprav prepričati, da se vidi in ve čisto vse, kar koli napravijo, čeprav morda to sploh ni res. Po več desetletni usmeritvi razprav o javnem mnenju na vprašanja (ne)veljavnosti in (ne)demokratičnosti mnenjskih poizvedb je spirala molka ponovno, a nekritično postavila v ospredje vprašanje nadzorovalne funkcije javnega mnenja, ki ji je Bentham dal izrazito demokratični pomen (nadzorovanje oblasti), kritiki "tiranije večine" so jo obravnavali kot nasilje večine nad manjšino, čikaška sociološka šola pa jo je "preusmerila" v nadzorovanje vedenja ljudi nasploh. Gotovo je paradoksalno, da je Benthamov panoptični model zapor in zaporu podobnih institucij po dveh stoletjih kot model javnega mnenja v "spirali molka" nadomestil njegov izvirni model kritične publicitete, ki zagotavlja javnosti kritično razpravljanje o skupnih zadevah in – skupaj z njenim poglobitvnim "orodjem", mediji – učinkovito nadziranje oblasti.

Dvestoletna tradicija javnomnenjskih teorij ni uspela dokončno razrešiti nobenega temeljnega protislovja –

med posamičnim (mnenje) in kolektivnim (javnost), med singularnim (javnost) in pluralnim (mnenja), med subjektivnim in afektivnim (mnenje) ter racionalnim in objektivnim (javnost), med komunikativnim (menjenje) in instrumentalnim delovanjem (nadzorovanje, odločanje) –, ki so pojmovanjem javnega mnenja kot političnega fenomena imanentna. Z empiričnim redukcionizmom je na prvi pogled videti, da je trdna uveljavitev javnomnenske poizvedovalne industrije prinesla tudi konsenz o definiciji javnega mnenja in jo "stabilizirala za dogledno prihodnost", kot meni Philip Converse (1987, S13).

Toda bliže resnici bo skeptično Wilsonovo dognanje, da obstaja nepremostljiv prepad "med tistimi, ki zgolj obravnavajo proces in verjamejo v znanstveno proučevanje, ter onimi, ki bi v mnenjskem procesu videli napredovanje v smeri doseganja humanih in racionalnih

ciljev" (Wilson, 1962, 103). Empirični pristopi se želijo odreči vsakršnih normativnih vidikov, kar je mogoče doseči le na čisto metodološki ravni raziskovanja v ožjem pomenu (izdelava anketnih vprašanj, zbiranje informacij, analiziranje podatkov). Ni pa več mogoče zanemariti normativnih (ali kritično-teoretičnih) vidikov proučevanja javnega mnenja, ko se lotevamo določanja in zagotavljanja veljavnosti (v odnosu do teorije) in relevantnosti (za družbeno prakso) raziskovalnih vprašanj (vključno z anketnimi vprašanji) ter možnosti za "napredovanje v smeri doseganja humanih in racionalnih ciljev", kot je zapisal Wilson. Ni videti, da bi ta prepad med normativno-kritično in empirično-pozitivistično usmeritvijo lahko premostili; v določeni meri pa je to nasprotje lahko tudi produktivno, saj inovacije izhajajo lahko samo iz opozicije, kot nas je pred stoletjem opozarjal že Gabriel Tarde.

Sl. 1: Stenčas 21. stoletja, Havana, januar 2007 (foto: S. Splichal).

Fig. 1: Wall newspaper in the 21st century, Havana, January 2007 (photo: S. Splichal).

OF HISTORICAL CONTROVERSIES AND TURNABOUTS IN PUBLIC OPINION THEORIES

Slavko SPLICHAL

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

e-mail: slavko.splichal@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

This paper discusses the conceptual heterogeneity in the field of 'public opinion' in the light of a distinction between positions that reflect public opinion as a democratic-emancipatory category and positions that consider public opinion from an "anthropological" perspective – as an semi-institutional resource of social control. The paper discusses the main characteristics and implications of these two different perspectives in conceptualizing public opinion, primarily the questions of the differences between publicly expressed opinions and public opinion, subjectivity of public opinion (public opinions vs. opinion of the public), and the controversial relation of public opinion to democracy and surveillance. The argument is made that in the two centuries following Bentham's and Kant's codification of the principle of publicity, none of the fundamental controversies has been resolved. Although the belief that the establishment of a public opinion polling industry homogenized and stabilized the definition of public opinion is widely accepted by pollsters, the facts rather prove the contrary: despite the enormous quantities of money and attention devoted to public opinion polling, there are few theoretical perspectives to guide research on the role of public opinion in the political process, which is primarily a consequence of the fact that consistent and operationally valid definitions of the concept "public opinion" are still missing. There are no signs of "reconciliation" between normative-theoretical and empirical-statistical perspectives; on the contrary, it seems that Wilson was right when 45 years ago he stated that the differences between those who "believe in scientific study alone" and those who see in the study of public opinion a possibility of advancement of rational and humane goals can hardly disappear.

Key words: public opinion, the public, publicity, democracy, surveillance, opinion polls

LITERATURA

- Ajzen, I. (1991):** The Theory of Planned Behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes 50. Amsterdam, 179–211.
- Albig, W. (1956):** Modern Public Opinion. New York, McGraw Hill.
- Asch, S. E. (1955):** Opinions and Social Pressure. Scientific American 193, 5. New York, 31–35.
- Bentham, J. (1791/1994):** Of Publicity. Public Culture 6, 3. Durham, 581–595.
- Bentham, J. (1830/1983):** Constitutional Code. Vol. 1. (Rosen, F., Burns, J. H. (eds.)). Oxford, Clarendon Press.
- Blumer, H. (1946/1966):** The Mass, The Public, and Public Opinion. V: Berelson, B., Janowitz, M. (eds.): Reader in Public Opinion and Mass Communication. New York, The Free Press, 43–50.
- Blumer, H. (1948):** Public Opinion and Public Opinion Polling. American Sociological Review 13. New York, 542–554.
- Bourdieu, P. (1972/1979):** Public Opinion Does Not Exist. V: Mattelart, A., Siegelau, S. (eds.): Communication and Class Struggle. Vol. 1. New York, International General, 124–130.
- Bryce, J. (1888/1995):** The Nature of Public Opinion. V: The American Commonwealth. Indianapolis, Liberty Fund.
- Childs, H. L. (1965):** Public Opinion: Nature, Formation, and Role. Princeton (N. J.), D. van Nostrand.
- Converse, P. E. (1962):** Information Flow and the Stability of Partisan Attitudes. Public Opinion Quarterly, 26. Oxford (USA), 578–599.
- Dewey, J. (1927/1999):** Javnost in njeni problemi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Gallup, G. H., Saul, F. R. (1940):** The Pulse of Democracy. New York, Simon and Schuster.
- Habermas, J. (1962/1989):** Strukturene spremembe javnosti (Strukturwandel der Öffentlichkeit). Ljubljana, ŠKUC.
- Harrison, T. (1940):** What Is Public Opinion? The Political Quarterly, 11. London, 368–383.

- Kant, I. (1795/1937):** K večnemu miru. V: Dve razpravi. Ljubljana, Slovenska matica.
- Key, V. O., Jr. (1961/1967):** Public Opinion and American Democracy. New York, Alfred A. Knopf.
- Lippmann, W. (1922/1999):** Javno mnenje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Locke, J. (1690):** An Essay Concerning Human Understanding. <http://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/locke/Essay.htm>.
- Mills, C. W. (1956):** The Power Elite. Oxford, Oxford University Press.
- Noelle - Neumann, E. (1974):** The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion. *Journal of Communication*, 24, 2. Oxford, 43–51.
- Noelle - Neumann, E. (1980/1993):** The Spiral of Silence. Public Opinion – Our Social Skin. Chicago, University of Chicago Press.
- Ozouf, M. (1989):** Javni duh vodi ljudstvo. *Teorija in praksa* 26, 5. Ljubljana, 590–593.
- Rogers, L. (1949):** The Pollsters: Public Opinion, Politics, and Democratic Leadership. New York, Knopf.
- Ross, E. A. (1901/1969):** Social Control. A Survey of the Foundations of Order. Cleveland, The Press of Case Western Reserve University.
- Schmitt, C. (1928/1954):** Verfassungslehre. Berlin, Duncker & Humblot.
- Tarde, G. (1901):** L'opinion et la foule. Paris, Felix Alcan. <http://pages.infinet.net/sociojmt>.
- Tarde, G. (1969):** On Communication and Social Influence (Clark, T. N. (ed.)). Chicago, University of Chicago Press.
- Tönnies, F. (1922/1998):** Kritika javnega mnjenja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Tocqueville, A. de (1840/1995):** Democracy in America, Vol 2. <http://www.tocqueville.org/chap1.htm>.
- Wilson, F. G. (1962):** A Theory of Public Opinion. Chicago, Henry Regnery.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-27

UDK 32.019.52:303.4(4)

SOCIALNI KAPITAL V EVROPSKIH DRŽAVAH. UGOTOVITVE, TRENDI IN METODOLOŠKE POMANJKLJIVOSTI PRIMERJALNIH ŠTUDIJ

Frane ADAM

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: frane.adam@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK*

Članek je osredinjen na problematiko socialnega kapitala in različnih pristopov, ki se uporabljajo pri njegovem proučevanju v kontekstu mednarodnih primerjalnih raziskav. Te raziskave nam sicer nudijo neko grobo sliko o porazdelitvi te vrste kapitala v evropskem okviru, vendar podrobnejša analiza pokaže na njihovo metodološko nezadostnost in teoretsko fragmentarnost.

Ključne besede: socialni kapital, primerjalne raziskave, participacija, zaupanje, kakovost podatkov

CAPITALE SOCIALE NEI PAESI EUROPEI. SCOPERTE, TREND E CARENZE METODOLOGICHE DEGLI STUDI COMPARATIVI

SINTESI

L'articolo concentra l'attenzione sulla problematica del capitale sociale e sui diversi approcci che vengono utilizzati nello studio di questo fenomeno nel contesto delle ricerche comparative internazionali. Questi studi ci offrono un'immagine per sommi capi sulla distribuzione di questo tipo di capitale nel quadro europeo, ma un'analisi più attenta dimostra la loro insufficienza metodologica e la frammentazione teorica.

Parole chiave: capitale sociale, studi comparativi, partecipazione, confidenza, qualità dei dati

* Ta prispevek je nastal v okviru mojega študija v berlinskem Znanstvenem Centru (WZB), kamor sem bil med marcem in majem 2006 povabljen kot gostujoči raziskovalec oz. štipendist Humboldtove Fundacije. V tem kontekstu bi omenil še moje sodelovanje pri projektu CONNEX Network of Excellence (6th Framework Programme), v okviru pete raziskovalne skupine (Research Group 5), ki pokriva tematski sklop "Social Capital and Governance". Krajši čas je v tem projektu sodeloval tudi pokojni Andrej Pinter. Leta 2004 je izgubil službo oz. mesto na FDV oz. na oddelku za komunikologijo. Poznavajoč njegove intelektualne odlike sem ga povabil, da prevzame mesto "research managerja", dokler ne dobi nove službe (jeseni se je nato zaposlil na FHŠ).

UVOD

Zanimivo je, da navkljub izobilju empiričnih raziskav o socialnem kapitalu še vedno nimamo sistematičnega pregleda, ki bi nam omogočal zanesljiv vpogled v medčasovne (cross-time) in mednacionalne (cross-national) podobnosti ter razlike v distribuciji tega za družbeno samoorganizacijo pomembnega vira znotraj Evrope oziroma Evropske Unije. Številne obstoječe parcialne študije zaenkrat ne ponujajo zadovoljivega odgovora na ta vprašanja. Poglavitni cilj naše razprave je vzpostavitev kompleksnejšega pristopa k razlagi trendov in stanja socialnega kapitala, zavedajoč se dejstva, da imamo na razpolago le okvirne in preliminarne ugotovitve, ki jih je bo treba dopolniti z upoštevanjem novih izsledkov, ko bodo le-ti na voljo. Izkazalo se je, da ta cilj ne more biti v celoti dosežen brez metodološkega premisleka o kvaliteti in verodostojnosti podatkov, na katerih bi lahko temeljile ugotovitve o rasti ali upadanju socialnega kapitala znotraj evropskih družb.

Raziskave socialnega kapitala tako ostajajo v svojih začetnih fazah. Pri iskanju ustreznih konceptualizacij in načinov merjenja smo še vedno v pilotni fazi.¹ Tukaj je seveda možen ugovor, da imamo na eni strani nekatere obetavne pristope, ki napovedujejo uspešno kontinuiteto v raziskovanju, medtem ko so se drugi izkazali za manj produktivne (učinkovite). Gre za široko vrsto konceptualnih problemov, ki v glavnem izhajajo iz trditve, da je socialni kapital genotipski fenomen, ki obsega serijo kontekstualno pogojenih fenotipskih aplikacij (Adam, Rončević, 2003). Posledica tega so številni konceptualni nesporazumi ter preveč poenostavljene operacionalne definicije.² Razlikovati je mogoče štiri glavna področja aplikacij, ki povezujejo starejše teoretične pristope z aktualnimi razpravami o socialnem kapitalu. Prvo področje, na katerem je utemeljen tudi naš pristop, povezuje makronivojske raziskave civilne družbe in civilne participacije z indikatorji socialnega kapitala, kot sta sodelovanje v združenjih ter zaupanje. Drugo aplikacijsko področje izhaja iz ideje človeškega kapitala in obravnava socialni kapital kot dodatni resurs, ki omogoča kroženje ter delitev znanja in informacij. Pri tretjem področju gre v bistvu za implantacijo socialnega kapi-

tala na neformalnem in mikro nivoju v mrežno analizo (network analysis), medtem ko se četrto področje pridružuje teoriji kolektivnega delovanja (collective action theory) s socialnim kapitalom kot rešitvijo tako imenovanega free-rider problema.

Izhodišče za našo razpravo predstavlja van Dethova analiza metodoloških pasti, ki pravi, da se konceptualna heterogenost v operacionalnih in empiričnih domenah reflektira veliko manj, kot bi lahko pričakovali.³ Gre za prevlado anketne oz. javnomnenjske metode, kjer se merjenje zalog socialnega kapitala izvaja skoraj izključno na temelju respondentovih izjav in ocen. S tem opažanjem se strinjamo, vendar pa je naša kritična ocena konkretnjša in temelji na vrednotenju dveh mednacionalnih primerjalnih študij European Values Survey (EVS) ter European Social Survey (ESS). Podobno kot van Deth tudi sami poudarjamo nujnost triangulacijskega pristopa v raziskovanju, vendar s tem ne mislimo le na dodatno (razširjeno) uporabo drugih metod zbiranja podatkov, kot sta eksperiment ali sekundarna statistična podatkovna analiza, temveč tudi na kombinacijo različnih podatkovnih baz, ki izhajajo iz dveh ali več mednarodnih študij. Če hočemo priti do validne analize in verodostojne interpretacije, se ne smemo zanašati le na en podatkovni set, na primer izključno na uporabo podatkov WVS (glej Norris, 2002) ali EVS (glej Arts et al., 2003), temveč je treba upoštevati širši kontekst empiričnega gradiva. Kompleksnejši raziskovalni načrt mora vsebovati tudi kombinacijo deduktivnih (avtsajderskih) podatkov, pridobljenih v zgoraj omenjenih mednacionalnih raziskavah, ter induktivnih (insajderskih) nacionalnih in regionalnih primerjalnih študij.

Na osnovi obstoječih spoznanj in razprav je mogoče izpostaviti dve okoliščini, ki odražata aktualni razvoj dogodkov na področju raziskovanja socialnega kapitala. Prvič, gre za povečan obseg reflektiranja ter kritičnega ocenjevanja poglavitnih teoretičnih in metodoloških dilem (glej Stolle, Hooghe, 2005; Morales, 2002; van Deth, 2003; Schuler, Baron, Field, 2000). To velja na splošnem analitičnem nivoju, nima pa neposrednega vpliva na empirični nivo ali probleme operacionalizacije in merjenja.

1 Pred kratkim je nek avtor zapisal, da je koncept socialnega kapitala in njegovo merjenje trenutno v isti fazi, kot je bila pred tridesetimi leti teorija človeškega kapitala (Grootaert, Bastelaer, 2002, 341). Iz te ocene so delno izključeni pristopi, utemeljeni na empirično razvitejši analizi omrežja in "block modelling" (Lin, 2002; Savage et al., 2004). Tu je treba omeniti skupino okrog dr. Anuške Ferligoj iz FDV.

2 En avtor je zelo kritičen. Takole izjavlja: "Empirična literatura o socialnem kapitalu se zdi še posebej kontaminirana s konceptualno šibkimi definicijami, slabo izmerjenimi podatki, odsotnostjo ustreznih pogojev izmenljivosti (exchangeability conditions) in pomanjkanjem potrebnih informacij, na osnovi katerih bi lahko identifikacijske trditve (identification claims) imeli za verjetne" (Dur-lauf, 2002, 474).

3 Nakaže naslednje "paste": uporabo proxy spremenljivk iz obstoječih podatkovnih setov zaradi nedostopnosti specifičnih podatkov, uporabo percepcij namesto opažanj, uporabo skupnih meril (aggregate measures), izpeljanih z individualnega nivoja za namen raziskovanja kolektivnih fenomenov, uporabo obrnjenih meril (inverse measures) kot proxy spremenljivk (stopnja kriminalitete kot indikator odsotnosti socialnega kapitala), uporabo identičnih indikatorjev v različnih okoljih ter uporabo posamičnih indikatorjev namesto sestavljenih meril (composite measures) (Van Deth, 2003).

Drugič, na nivoju podatkovne analize je mogoče slediti razvoju zapletenih statističnih multivariantnih tehnik, občasno tudi s poskusi formaliziranja teoretičnih problemov v obliki matematičnih modelov (posebej, če sodelujejo tudi ekonomisti). Vendar pa ti natančni ("trdi") (raziskovalni) postopki ne morejo dati odgovora na vprašanje o kvaliteti vhodnih podatkov (podatkov, zbranih z vprašalniki). Povedano drugače, statistika je zgolj priročno orodje, ki samo po sebi še ne zagotavlja kvalitete vhodnih podatkov ter posledično visokega analitičnega in interpretativnega nivoja. Problem je v še delujočem empiricističnem oz. pozitivističnem "habitusu" mnogih družboslovcev in pomeni samoumevno vključevanje kvantitativnih podatkov – ne da bi se preverjalo njihovo kakovost in kontekst, v katerem so bili pridobljeni – v nadaljnje statistične postopke obdelave (glej zdaj že staro, toda ne zastarelo kritiko v Cicourel, 1964).

Izhajajoč iz teh predhodnih opažanj ter vpogledov bomo obravnavali in kritično reflektirali tri sklope vprašanj:

- 1 Kako so zaloge socialnega kapitala razporejene med evropskimi (EU) državami? Z uporabo konvencionalnih "proxy" spremenljivk, kot sta zaupanje in sodelovanje v združenjih, ter na osnovi podatkov, dobljenih v mednacionalnih raziskavah (EVS/WVS in ESS), bomo poskušali prikazati predvidene trende in vzorce.
- 2 Kakšna je kvaliteta teh podatkov? Ali so ugotovitve in indikatorji zanesljivi ter kredibilni? Kako razložiti nekonsistentnosti in celo nasprotujoče si ugotovitve v medsebojni primerjavi podobnih ali celo enakih formulacij pri (anketnih) vprašanjih?
- 3 Kako je mogoče izboljšati raziskovalni načrt v smislu večje metodološke refleksivnosti in uporabe strategije triangulacije? Kakšne interpretativne možnosti so nam na voljo upoštevajoč dejstvo, da imamo opravka z indikatorji in statističnimi izračuni, ki slonijo na podatkih dvomljive veljavnosti ter zanesljivosti?

MEDČASOVNA IN MEDNACIONALNA RAZPOREDITEV SOCIALNEGA KAPITALA: NEKATERI POSKUSNI TRENDI IN VZORCI

Navkljub številnim mednacionalnim raziskavam, ki so bile izvedene v obdobju zadnjih petih let in ki nam

omogočajo primerjalno analizo stanja socialnega kapitala, še ni mogoče podati celostnega odgovora na vprašanje, ali socialni kapital narašča ali upada ter pri katerih njegovih komponentah lahko opazimo napredek in kje ne.⁴ Poskus v tej smeri predstavlja analiza indeksa socialnega kapitala v 47 državah, čeprav temelji na starih podatkih WVS (leto 1995) in vključuje le nekatere evropske države (Norris, 2002). Izvedene so bile obsežne študije splošnega zaupanja in njegovih prediktorjev na osnovi podatkov WVS iz obdobja med 1990 in 1996 (Delhey, Newton, 2005). Večji poudarek na evropskih državah je opazen pri antologiji, narejeni na osnovi podatkov EVS 1999/2000, vendar je bil tudi tu zajet le socialni kapital v državah zahodne Evrope (Arts, Hageenaar, Halman, 2003).⁵ Enako velja za študijo, ki se osredotoča na determinante socialnega kapitala v državah članicah EU-15 na osnovi podatkov iz baze European Community Household Panel, izvedeno v letu 1999 (Christoforou, 2005).

Zelo malo empiričnih študij vključuje in primerja države iz zahodne in vzhodne Evrope. Omenimo lahko le tri takšne študije. Prva je utemeljena na raziskavah Eurobarometer (1998–2002) (Fidrmuc, Gerxhani, 2005), medtem ko je druga za osnovo vzela podatkovni nabor EVS (1999/2000) in v analizi podatkov in indikatorjev uporablja tako imenovano "fuzzy-set" metodo (Adam et al., 2005). Tretja raziskava je utemeljena na isti podatkovni bazi, vendar zajema le članstvo ter aktivno participacijo v prostovoljnih združenjih (Bratkowski, Jasinska - Kania, 2004). Vsekakor je bilo do sedaj izvedenih le zelo malo medčasovnih študij na evropskem nivoju (Oorschot, Arts, 2005, na podlagi podatkovne baze EVS s samo desetimi zahodnoevropskimi državami ter ZDA in Kanado; Morales, 2004, na osnovi podatkov EVS in ESS).

Prav tako velja omeniti še nekatere nacionalne študije primerov. Prva se nanaša na socialni kapital v posameznih državah zahodne Evrope (van Deth et al., 1999), druga obravnava pet zahodnoevropskih držav (Švedsko, Španijo, Francijo, Nemčijo in Veliko Britanijo) ter Japonsko, Avstralijo in Kanado (Putnam, 2002). Nekaj je tudi raziskav, ki obravnavajo vzhodno Evropo (Badescu, Uslaner, 2003; Mihaylova, 2004; Haerpfer et al., 2005).

Če želimo raziskovati socialni kapital in njegove trende v Evropi, se moramo osredotočiti na podatke, ki nam omogočajo mednacionalne in longitudinalne (med-

4 V pred kratkim objavljenem članku avtorja (Stolle, Hooghe, 2005, 157) govorita o pomanjkanju dolgoročnih empiričnih virov na evropskem nivoju kot razlogu za odsotnost sistematičnega spremljanja dinamike socialnega kapitala. Vendar pa so podatki EVS dostopni že od leta 2001 (glej Halman, 2001), medtem ko so podatki ESS za leto 2002 na voljo že vsaj od leta 2004. Poleg teh podatkovnih virov so uporabni še: Eurobarometer, New Democracy Barometer, deloma tudi International Social Survey Programme (ISSP) in Political Culture in East-Central Europe. Drži pa, da poleg WVS in EVS ni na voljo nobenih drugih celostnih "time-series" podatkovnih baz ali pa te niso primerna osnova za posploševanje.

5 Neki prispevek poudarja (pri čemer se sklicuje na primer držav zahodne Evrope) generacijski vidik. Avtorji izjavljajo: "V odgovor Putnamu lahko zaključimo, da mlajše generacije zunaj ZDA niso manj, temveč bolj vpete v procese participacije v primerjavi s starejšimi generacijami, bolj namesto manj so nagnjene k zaupanju drugim ljudem, ter še bolj in ne manj politično vključeni, večinoma ne glede na njihovo stopnjo vpetosti v civilno družbo" (Dekker, Ester, Vinken, 2003, 245). Nekateri drugi avtorji poudarjajo, da so v nekaj državah EU mlajše generacije manj prisotne v združenjih (Halpern, 2005).

Tabela 1: Generalizirano zaupanje – EVS 1981, 1990 ter 1999. Odstotek respondentov, ki meni, da večini ljudi lahko zaupa.

Table 1: Generalized trust – EVS 1981, 1990 and 1999. Percentage of respondents who believe that they can trust the majority of people.

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999***
Avstrija	N/A	31,8	33,9
Belorusija	N/A	25,5	41,9
Belgija	29,2	33,5	30,7
Bolgarija	N/A	30,4	26,9
Hrvaška	N/A	25,1**	18,4
Češka	N/A	27,4	23,9
Danska	52,7	57,7	66,5
Estonija	N/A	27,6	22,8
Finska	57,2	62,7	58,0
Francija	24,8	22,8	22,2
Nemčija	32,3*	32,9	34,7
Velika Britanija	43,1	43,7	29,7
Grčija	N/A	N/A	23,7
Madžarska	33,6	24,6	21,8
Islandija	39,8	43,6	41,1
Irska	41,1	47,4	35,8
Italija	26,8	35,3	32,6
Latvija	N/A	19,1	17,1
Litva	N/A	30,8	24,9
Nizozemska	44,8	53,5	59,8
Norveška	60,9	65,1	65,3**
Poljska	N/A	31,8	18,9
Portugalska	N/A	21,7	10,0
Romunija	N/A	16,1	10,1
Rusija	N/A	37,5	23,7
Slovaška	N/A	22,0	15,7
Slovenija	N/A	17,4	21,7
Španija	35,1	34,2	36,2
Švedska	56,7	66,1	66,3
Švica	N/A	42,6	37,0**
Turčija	N/A	10,0	15,7
Ukrajina	N/A	31,0**	27,2

Tako WVS kot EVS uporabljata isto formulacijo vprašanja o generaliziranem zaupanju, in sicer: "Gledano na splošno, ali bi rekli, da je večini ljudi mogoče zaupati ali da pri odnosih z ljudmi nikoli ne moreš biti zadosti previden?" (1 – Večini ljudi lahko zaupam, 2 – Nikoli ne moreš biti zadosti previden).

* na voljo podatki za zahodno Nemčijo

** na voljo podatki za 1995 – WVS

*** podatki EVS 1999 so obteženi

N/A – podatki niso na voljo

Viri: World Values Survey: wave 1981, wave 1990, wave 1995; European Values Survey: wave 1999

časovne) primerjave. S tem pridobimo na eni strani vpogled v razlike in podobnosti med državami ali skupinami držav, na drugi strani pa nam to omogoči sklepanje glede trendov in časovnih fluktuacij. Za ugotavljanje zalog socialnega kapitala bomo uporabili standardne indikatorje: splošno zaupanje (tabela 1), članstvo (tabela 2) in aktivnost oziroma količino neplačanega dela, opravljenega v okviru prostovoljnih združenj (tabela 3). Pomembno je poudariti, da gre pri tem za zelo posreden način – tudi kjer so vključeni povsem ustrezni merilni postopki – raziskovanja (potencialnih) zalog socialnega kapitala.

Generalizirano zaupanje

Čeprav velja medsebojno (generalizirano) zaupanje za eno glavnih komponent socialnega kapitala, se je le težko strinjati s trditvijo, da gre za komponento, ki je najboljši samostojen indikator socialnega kapitala (Uslaner, 2000; Newton, 2005; Halpern, 2005). Medtem ko ti avtorji precenjujejo pomembnost zaupanja – še posebej njegovega operacionaliziranja in merjenja – kot najboljši indikator socialnega kapitala, ga nekateri drugi avtorji v svoje analize sploh ne vključujejo (Bratkovski, Jasinska - Kania, 2004). To pomeni, da bi morala vsaka raziskava o socialnem kapitalu vključevati zaupanje, merjenje zgolj na osnovi zaupanja pa ni teoretično opravičljivo. Pri tem domnevamo, da splošno, razpršeno medosebno zaupanje kaže na akterjevo pripravljenost na stopanje v komunikacijo in kooperacijo z neznanimi osebami (tujci). Vsekakor pri tem ne smemo spregledati resnih situacijskih, semantičnih in kulturnih omejitev, ki pogosto razumevanje samega vprašalnika oziroma formulacije vprašanja ("večini ljudi lahko zaupam").

Na osnovi podatkov, dobljenih iz primerjave med različnimi časovnimi obdobji, ni mogoče odkriti enosmernega (linearne) trenda. V obdobju med letoma 1981 in 1990 se da v večini držav zaslediti naraščanje trenda posplošenega zaupanja; v nekaterih primerih je rast majhna ali stabilna, drugje, kot na primer na Nizozemskem in na Švedskem, pa bolj izrazita. Poleg Francije, kjer lahko zabeležimo rahel upad zaupanja, je edini tovrstni primer Madžarska – edina država postkomunističnega bloka, vključena v prvi val WVS –, kjer pa je padec stopnje zaupanja precej bolj izrazit. Pri tem je zanimivo, da je imela Madžarska v obdobju komunističnega režima relativno visoko stopnjo socialnega zaupanja, ki pa je ob začetku procesov demokratične tranzicije začela upadati. Negativni trend se je nadaljeval tudi v letu 1999. V primerjavi obdobja med leti 1990 in 1999/2000 lahko ugotovimo zmanjšanje stopnje splošnega zaupanja v dvajsetih državah, v osmih državah trend narašča, medtem ko je v ostalih državah ostal približno enak. Presenetljivo je, da največji porast zaupanja beležimo v Belorusiji, ki je še danes edina

nedemokratska država v tem delu sveta.⁶ V večini evropskih držav beležimo jasen trend upadanja splošnega zaupanja. Gre za dramatičen preobrat. Če se omejimo le na stare države (EU-15) Evropske unije, je slika sledeča: upadanje zaupanja je bilo ugotovljeno v šestih državah, v petih je trend pozitiven in v dveh stabilen. V vseh 25 državah EU (v našo raziskavo je bilo vključenih 22) je trend negativen v 13, pozitiven pa le v šestih državah.

Upoštevajoč razmere v novih (postsocialističnih) državah članicah EU (po letu 2004) je mogoče ugotoviti, da imajo vse, z izjemo Slovenije (kjer je opazen napredek glede na leto 1990, vendar je bilo izhodišče zelo nizko), negativen trend stopnje zaupanja. Vrednosti pod 26% jih uvrščajo v kategorijo družb z nizkim zaupanjem (low-trust societies) (glej Delhey, Newton, 2005). V kategorijo visokega zaupanja (high-trust) se uvrščajo štiri države (skandinavske države z Nizozemsko), šest se jih uvršča v srednjo kategorijo (medium-trust), ostali (vse nove članice ter Portugalska in Grčija) pa v nizko.

Članstvo in sodelovanje v prostovoljnih združenjih

Drugi indikator socialnega kapitala je pasivno in aktivno članstvo (participacija) v prostovoljnih organizacijah in je teoretsko zasnovan predvsem v Putnamovih delih (ne pa tudi v Colemanovem in Bourdieaujevem pristopu ali v analizi omrežij). V t. i. Tocqueville-Putnamovem modelu je za razumevanje dinamike in akumulacije socialnega kapitala bistvenega pomena gostota "horizontalnih omrežij državljske aktivnosti" ter pestro dogajanje v okviru združenj. Vključenost v združenja velja za šolo demokracije priložnost za učenje kooperativnega vedenja. Moč prostovoljnih združenj – ta formirajo intermediarno sfero družbe – je razumljena tudi kot indikator razvitosti civilne družbe in znak samoorganizacijske zmožnosti neke skupnosti ali družbe.

V analizi obdobja med letoma 1981 in 1990 dobimo glede članstva v organizacijah podobno sliko kot v pri-

meru splošnega zaupanja, torej povečanje članstva v večini držav. Obdobje med 1990 in 1999 (z večjim številom vključenih držav) pa kaže drugačno sliko. Trend je negativen v 14 državah, pozitiven v enajstih, nespremenjen pa v petih državah. Če pogledamo države EU-15, lahko opazimo upad članstva samo v treh primerih (presenetljivo izrazit upad v članstvu v Veliki Britaniji in Nemčiji). V državah EU-25 je situacija bolj mešana, v 13 primerih lahko govorimo o naraščanju ali stabilnosti trenda, v osmih pa gre za upad.

Vseeno pa so razlike ogromne, na primer med Švedsko na eni strani ter Litvo in Portugalsko na drugi strani. Zanimivo je, da imajo Slovenija, Češka Republika, Slovaška in (še posebej) Grčija relativno visoke vrednosti, navkljub precej nizkim stopnjam splošnega zaupanja.

Aktivno članstvo v prostovoljnih organizacijah je še posebej pomembno za učenje večšin ter vrednot, ki omogočajo samoorganizacijo in sodelovanje. Na strukturnem nivoju se zdi vloga aktivnega članstva pri generiranju socialnega kapitala v obliki zaupanja, solidarnosti in participacije dokaj očitna, čeprav o tem obstaja dokaj protislovna empirična evidenca. Posebej to velja glede odnosa med aktivnim članstvom in zaupanjem, kakor tudi glede povezave civilnodružbene in politične participacije (za več informacij o različnih ugotovitvah glej Halpern, 2005, 189–194; Delhey, Newton, 2005, 313–314). Po drugi strani je precej očitno, da niso vsa združenja enako pomembna in da je raznoliko ter večkratno (multiplo) aktivno članstvo morebiti pomembnejše za ustvarjanje višjih stopenj socialnega kapitala (Morales, 2002; 2004; Halpern, 2005). Večina mednarodnih analiz je še vedno precej oddaljena od tako sofisticiranega in selektivnega pristopa in uporablja zelo grobe indikacije za odkrivanje vloge participacije v združenjih, ki jo ima ta pri ustvarjanju in širjenju socialnega kapitala.⁷

Na temelju konvencionalnih in razpoložljivih meril aktivne udeležbe dobimo sliko, ki jo prikazuje tabela 3.

6 Obenem je očitno in presenetljivo, da je tudi v drugih državah bivše Sovjetske Zveze (Rusija, Ukrajina in Bolgarija, ne pa tudi Romunija) mogoče zaslediti – navkljub padajočemu trendu – relativno visoko stopnjo zaupanja v primerjavi z bolj razvitimi državami vzhodne ter srednje Evrope (tudi Baltičkih držav). To je v očitnem nasprotju s teoretičnimi pričakovanji. Na osnovi podatkov WVS vemo, da v nekaterih avtoritarnih državah (npr. Kitajska) beležimo visoko stopnjo zaupanja, vprašanje pa je, ali so ti podatki, glede na težavnost zbiranja in (ne)pripravljenost respondentov na razkrivanje resnice o nedemokratski družbi, vredni zaupanja. Naslednji zadržek se nanaša na dejstvo, da je ugotovitve, ki se nanašajo na Kitajsko in Belorusijo, mogoče razumeti le v specifičnem kulturnem in semantičnem kontekstu (to pomeni, da vprašanje o zaupanju pri respondentih izzove drugačne asociacije in izkušnje kot v zahodnoevropskem kontekstu).

7 Obstajajo nekateri poskusi podrobnejše analize. Nekateri avtorji uporabljajo razliko med Putnamom (z vključevanjem več družabno orientiranih ter v javno dobro usmerjenih združenj) in Olsonovo skupino (vključuje združenja, ki reprezentirajo posebne interese) (glej Fidrmuc, Gerxhani, 2006; Welzel, Inglehart, Deutsch, 2006) ali med mejling listo in face-to-face povezavami (face-to-face associations) (Dekker, van den Broek, 2005).

Glede merjenja vpetosti v združenja večina analiz uporablja delež respondentov, ki so člani ali opravljajo neplačano delo v vsaj eni od navedenih organizacij. Nekaj raziskav za izhodišče jemlje vsoto vseh članov v vsaki organizaciji, čeprav je ta postopek precej nenavaden in neprimerljiv z ostalimi (Raisén et al., 2001; Haerpfer et al., 2005). V tem prispevku uporabljamo merilo, ki ne vključuje samo respondentove samoopredelitve glede aktivnega članstva v vsaj eni organizaciji, temveč tudi večkratno članstvo in večkratne aktivnosti.

Tabela 2: Članstvo v prostovoljnih organizacijah – WVS 1981, 1990, EVS 1999. Indeks (vse članstvo na respondenta), v oklepajih odstotek članstva v vsaj eni organizaciji.

Table 2: Membership in voluntary organizations – WVS 1981, 1990, EVS 1999. Index (all memberships per respondent), the number in parenthesis shows the percentage of membership in at least one organization

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999
Avstrija	N/A	1,1 (53)	1,5 (67)
Belorusija	N/A	0,6 (47)**	0,5 (46)
Belgija	0,6 (41)	1,4 (57)	1,6 (65)
Britanija	0,9 (52)	1,1 (52)	0,6 (34)
Bolgarija	N/A	0,7 (41)	0,4 (23)
Hrvaška	N/A	1,1 (67)**	0,7 (43)
Češka	N/A	1,1 (62)	1,0 (60)
Danska	1,0 (64)	1,8 (81)	1,9 (84)
Estonija	N/A	1,2 (73)	0,5 (34)
Finska ⁸	N/A	1,8 (77)	1,9 (80)
Francija	0,4 (27)	0,7 (38)	0,6 (39)
Nemčija	0,7 (48)*	1,5 (74)	0,7 (47)
Grčija	N/A	N/A	1,3 (56)
Madžarska	N/A	0,7 (50)	0,5 (31)
Islandija	1,6 (82)	2,4 (90)	2,7 (93)
Irska	0,8 (52)	1,0 (49)	1,2 (57)
Italija	0,4 (24)	0,6 (34)	0,8 (42)
Latvija	N/A	1,2 (68)	0,4 (31)
Litva	N/A	0,9 (60)	0,3 (19)
Nizozemska	1,2 (61)	2,7 (84)	3,1 (92)
Norveška	1,1 (63)	2,0 (81)	1,5 (74)**
Poljska	N/A	0,6 (41)	0,4 (25)
Portugalska	N/A	0,6 (33)	0,4 (28)
Romunija	N/A	0,4 (30)	0,3 (21)
Rusija	N/A	1,0 (71)	0,4 (31)
Slovaška	N/A	1,0 (56)	1,1 (65)
Slovenija	N/A	0,6 (39)	1,0 (52)
Španija	0,5 (31)	0,4 (23)	0,5 (29)
Švedska	1,1 (67)	2,1 (85)	3,2 (96)
Turčija	N/A	0,2 (18)**	0,1 (8)
Ukrajina	N/A	0,5 (41)**	0,5 (34)

Indeks članstva v prostovoljnih organizacijah: WVS 1981 uporablja naslednje vprašanje o članstvu v prostovoljnih organizacijah: "Katerim (prostovoljnim organizacijam), če sploh, pripadate?" Navedeni so naslednji tipi organizacij: 1. Dobrodelne, ki skrbijo za dobrobit ljudi; 2. Cerkvene ali religiozne; 3. Izobraževalne ali umetniške skupine; 4. Sindikati; 5. Politične stranke ali skupine; 6. Organizacije, ki se ukvarjajo s človekovimi pravicami doma ali v tujini; 7. Ohranitvene, okoljevarstvene in skupine za zaščito živali; 8. Mladinske (na pr. skavti, vodenja, mladinski klubi ...); 9. Skupine za zaščito potrošnikov; 10. Profesionalna združenja.

WVS 1990 uporablja naslednje vprašanje: "Prosimo, če natančno pogledate naslednji seznam prostovoljnih organizacij in aktivnosti ter poveste, katerim, če sploh, od navedenih organizacij pripadate?" V primerjavi z WVS 1981 se je seznam organizacij povečal, medtem ko so bile skupine za varstvo potrošnikov izpuščene: 1. Socialna služba za zaščito starejših, invalidov ali depriviranih ljudi; 2. Religiozne ali cerkvene organizacije; 3. Izobraževalne, umetniške, glasbene ali kulturne aktivnosti; 4. Sindikati; 5. Politične stranke ali skupine; 6. Dejavnosti lokalnih skupnosti glede revščine, nastanitve, rasne enakosti; 7. Razvoj človekovih pravic v Tretjem svetu; 8. Ohranitev, okolje, ekologija; 9. Profesionalna združenja; 10. Mladinske dejavnosti (pr. skavti, vodenja, mladinski klubi itn.); 11. Šport in rekreacija; 12. Ženske skupine; 13. Gibanje za mir; 14. Pravice živali; 15. Prostovoljne zdravstvene organizacije in 16. Ostale skupine.

EVS 1999 uporablja isto vprašanje kot WVS 1990; točki 8 in 14 sta bili združeni v "Skupine za ohranitev, okolje in pravice živali"; "Trgovska združenja" pa spremenjena v "Delavska združenja".

* na voljo podatki za zahodno Nemčijo

** na voljo podatki za WVS 1995 – ta anketa uporablja drugačno besedilo vprašanja, in sicer: "Sedaj vam bom prebral seznam prostovoljnih organizacij; ali mi lahko za vsako od naštetih poveste, če ste aktivni član, neaktivni član ali sploh niste član tega tipa organizacije?" Vprašanju sledi seznam: 1. Cerkvene ali religiozne organizacije; 2. Športne ali rekreativne organizacije; 3. Umetniške, glasbene ali izobraževalne organizacije; 4. Delavskega združenja; 5. Politične stranke; 6. Okoljevarstvene organizacije; 7. Profesionalna združenja; 8. Dobrodelne organizacije; 9. Katere koli druge prostovoljne organizacije. V zgornjem indeksu so upoštevana samo "neaktivna" članstva.

N/A – podatki niso na voljo

Vira: Worlds Values Survey: wave 1981, wave 1990; European Values Survey: wave 1999.

8 Podatke za Finsko iz prvega vala je treba obravnavati z zadržkom (Morales, 2004). Šele pred kratkim (julij 2006) smo od osebe, odgovorne za podatke EVS pri Univerzi Tilburg, prejeli razlago, da finska datoteka ni več na voljo oziroma je bila izvzeta iz podatkov WVS 1981 zaradi "resnih težav s socio-demografskimi spremenljivkami".

Problem predstavlja dejstvo, da so se takšne napake ponavljale. Na primer v ESS 2002, ko sta bili iz podatkovnih datotek izključeni dve državi (Švica in Češka) zaradi "nepravilne formulacije sodelovanja v združenjih, zaradi česar podatki niso primerljivi z ostalimi državami" (Morales, 2004, 10).

Tabela 3: Neplačano delo v prostovoljnih organizacijah – EVS 1981, 1990 in 1999. Indeks (vse neplačano delo na respondenta), v oklepajih odstotek članov, ki opravljajo neplačano delo za najmanj eno organizacijo.

Table 3: Unpaid work in voluntary organizations – EVS 1981, 1990 and 1999. Index (all unpaid work per respondent), the number in parenthesis shows the percentage of membership engaged in unpaid work for at least one organization.

	EVS 1981	EVS 1990	EVS 1999
Avstrija	N/A	0,4 (26)	0,5 (30)
Belorusija	N/A	0,1 (9)**	0,3 (19)
Belgija	0,3 (21)	0,6 (28)	0,7 (35)
Vel. Britanija	0,3 (19)	0,4 (22)	0,8 (42)
Bolgarija	N/A	0,4 (20)	0,3 (19)
Hrvaška	N/A	0,6 (41)**	0,4 (24)
Češka	N/A	0,4 (29)	0,5 (33)
Danska	0,2 (18)	0,4 (26)	0,6 (37)
Estonija	N/A	0,5 (34)	0,3 (18)
Finska	N/A	0,9 (45)	0,6 (38)
Francija	0,2 (15)	0,5 (23)	0,4 (27)
Nemčija	0,3 (21)*	0,5 (34)	0,2 (19)
Grčija	N/A	N/A	1,0 (40)
Madžarska	N/A	0,2 (16)	0,3 (15)
Islandija	0,7 (28)	0,6 (36)	0,5 (33)
Irska	0,3 (22)	0,5 (27)	0,6 (33)
Italija	0,2 (17)	0,4 (24)	0,5 (26)
Latvija	N/A	0,7 (36)	0,3 (22)
Litva	N/A	0,5 (30)	0,2 (16)
Nizozemska	0,3 (24)	0,7 (36)	0,9 (49)
Norveška	0,4 (24)	0,6 (37)	1,0 (58)**
Poljska	N/A	0,4 (28)	0,2 (14)
Portugalska	N/A	0,3 (18)	0,2 (16)
Romunija	N/A	0,3 (25)	0,2 (16)
Russia	N/A	0,3 (23)	0,1 (8)
Slovaška	N/A	0,4 (27)	0,8 (51)
Slovenija	N/A	0,3 (15)	0,5 (29)
Španija	0,4 (23)	0,2 (12)	0,2 (16)
Švedska	0,3 (26)	0,7 (39)	1,1 (56)
Turčija	N/A	0,3 (18)**	0,1 (6)
Ukrajina	N/A	0,1 (9)**	0,1 (13)

Indeks neplačanega prostovoljnega dela v organizacijah: WVS 1981 uporablja naslednje vprašanje: "In ali trenutno opravljate kakršnokoli neplačano delo za katerokoli od njih?" V WVS 1990 in EVS 1999 je bilo uporabljeno besedilo: "Prosimo, če lahko podrobno pogledate naslednji seznam prostovoljnih organizacij in aktivnosti ter poveste, za katero, če sploh, trenutno opravljate neplačano delo?" Za seznam organizacij glej komentar pod Tabelo 2.

* na voljo podatki za zahodno Nemčijo

** na voljo podatki za WVS 1995 – glej komentar pod Tabelo 2. V zgornjem indeksu pridejo v poštev le "aktivni" člani.

N/A – podatki niso na voljo

Vira: World Values Survey: wave 1981, wave 1990; European Values Survey: wave 1999.

Tudi pri tem – v okviru Putnam-Tocquevilleovega modela – najbolj relevantnem in uporabnem indikatorju socialnega kapitala lahko ugotovimo porast v obdobju med letoma 1981 in 1990, medtem ko je v obdobju med 1990 in 1999 situacija bolj ambivalentna. Upoštevajoč celoten vzorec lahko v 19 državah opazimo naraščanje ali stabilnost aktivnega članstva, v enajstih pa upadanje le-tega. V državah EU-15 beležimo upadanje aktivnega članstva le v treh primerih, v razširjeni EU pa je takih primerov sedem. Lahko zaključimo, da je prevladujoč trend v povprečju usmerjen pozitivno. Največje presenečenje je Grčija, kjer je odstotek aktivnih članov precej nad povprečjem držav EU. Prav tako bi težko razložili zelo visoko uvrstitev Slovaške (glede na nizek nivo zaupanja, podobno kot v Grčiji).

Navkljub temu da interpretacija morda ne bo enoznačna, bi lahko zaključili, da socialni kapital v Evropi glede na podatke WVS/EVS na splošno ni v usihanju. Prisotni so tako znaki upadanja kakor tudi napredka. Medtem ko je upadanje stopnje posplošenega zaupanja precej očitno – čeprav ne v vseh državah –, pa vključenost v združenja kaže na bolj zapleten, vendar v povprečju pozitiven trend. Vendar pa dinamike in fluktuacije treh glavnih indikatorjev niso v skladu s teoretičnimi pričakovanji. Na primer, upadanje zaupanja nima za posledico zmanjšanja (aktivnega) članstva in obratno, kot to predvideva Putnamova teorija. Nekaj primerov (predvsem nordijske države) kaže na konsistentnost z omenjeno teorijo, v nekaterih primerih pa imamo opravka z odstopanji od teoretsko pričakovanih povezav. Vrednosti oz. izsledki v nekaterih državah so težko razložljivi (in razumljivi). V nekaterih primerih ostaja odprto vprašanje, ali dobljene ugotovitve odražajo resničen porast (ali upadanje) ali gre razlog za takšno sliko morda pripisati metodološkim artefaktom, statističnim napakam ali kulturno-semantičnim težavam, ki nastanejo v procesu priprave vprašalnikov in v fazi zbiranja podatkov. Nekatere ugotovitve in atipične oscilacije je resnično težko razložiti. Do še večjih težav pa pridemo, če želimo izpeljati sinhrono primerjavo rezultatov na osnovi dveh različnih podatkovnih baz, denimo EVS in ESS.

KVALITETA IN KREDIBILNOST INDIKATORJEV IN PODATKOV – PRIMERJAVA UGOTOVITEV EVS IN ESS

S primerjavo izsledkov, dobljenih na osnovi dveh različnih podatkovnih baz, lahko ustvarimo neke vrste logični nadzor (ki bi ga lahko poimenovali metasekundarna analiza podatkovnih baz). Poglejmo si rezultat primerjave podatkov iz raziskav EVS in ESS. ESS je bila izvedena tri leta, v nekaterih primerih pa dve leti za EVS. Kar zadeva instrument za merjenje, je prišlo do nekaterih sprememb vprašalnika, ki se nanašajo na posplošeno zaupanje. Namesto dihotomne lestvice je bila uporabljena metodološko korektna enajst-stopenjska

Tabela 4: Primerjava: generalizirano zaupanje EVS 1999 in ESS 2002. Generalizirano zaupanje, v oklepajih rangiranje po državah.**Table 4: Comparison: Generalized trust EVS 1999 and ESS 2002. Generalized trust, ranking in parenthesis.**

	EVS 1999 – % respondentov, ki izražajo zaupanje	ESS 2002 – % respondentov na lestvici 0–10 (0 = ne zaupa; 10 = popolnoma zaupa)*	ESS 2002 – povprečje na lestvici 0–10 (0 = ne zaupa; 10 = popolnoma zaupa)
Danska	66,5 (1)	74,7 (1)	7,0 (1)
Švedska	66,3 (2)	61,1 (3)	6,1 (4)
Nizozemska	60,0 (3)	58,4 (4)	6,6 (2)
Finska	57,4 (4)	70,9 (2)	6,5 (3)
Španija	38,6 (5)	40,9 (8)	4,9 (9)
Irska	36,0 (6)	50,8 (5)	5,5 (6)
Avstrija	33,4 (7)	41,9 (7)	5,1 (7)
Italija	32,6 (8)	33,7 (10)	4,5 (12)
Belgija	29,2 (9)	40,2 (9)	4,8 (10)
Vel. Britanija	28,8 (10)	43,1 (6)	5,0 (8)
Češka	24,5 (11)	27,6 (12)	4,3 (14)
Grčija	23,7 (12)	21,3 (16)	3,6 (19)
Madžarska	22,3 (13)	23,3 (14)	4,1 (15)
Slovenija	21,7 (14)	24,2 (13)	4,0 (17)
Francija	21,3 (15)	28,1 (11)	4,5 (13)
Poljska	18,4 (16)	18,9 (17)	3,7 (18)
Portugalska	12,3 (17)	22,9 (15)	4,0 (16)

* Iz podatkovne baze ESS je upoštevana le prva spremenljivka (ki ima isto dikcijo kot pri EVS)

lestvica. Problematično pa je, da ESS vključuje veliko manj držav kot EVS/WVS, zaradi česar ni mogoče pojasniti nekaterih "skrivnostnih" primerov (kot sta Slovaška in Belorusija).

Tabela nam kaže, da so vrednosti ESS (drugi stolpec) v večini primerov višje od vrednosti EVS, vendar te razlike do neke mere lahko pripišemo dejstvu, da ima ESS bolj diferencirano lestvico in tudi izračuni so drugačni. Če upoštevamo uvrstitev oz. rangiranje posamezne države, je pri večini držav dobro vidna kongruenca med obema podatkovnima bazama. Povedano drugače, razlike v posplošenem zaupanju med podatkovnima setoma EVS in ESS so relativno majhne glede na rangirni vrstni red držav. Prisotne so štiri izjeme, pri katerih je prišlo do bistvene spremembe (rangirnega) vrstnega reda, to so: Španija, Grčija, Francija in Velika Britanija. Medtem ko sta prvi dve bolje uvrščeni glede na podatkovno bazo EVS, imata drugi dve boljši položaj ob upoštevanju podatkov ESS. Še več takšnih deviacij ali neujemanj med EVS in ESS je mogoče najti v tretjem stolpcu (povprečna vrednost na lestvici od 0–10). S teoretičnega stališča je zanimivo, da je Finska glede zaupanja bolje uvrščena na ESS, toda njena uvrstitev glede

vključenosti v združenjih je v isti raziskavi mnogo nižja kot v EVS.

Poglejmo si rezultate primerjave obeh podatkovnih setov glede na vzorce pasivne in aktivne vpletenosti v združenja.

Če primerjamo podatke, ki se nanašajo na članstvo in neplačano delo v prostovoljnih organizacijah, se zdi, da prihaja med obema podatkovnima setoma do velikih nekonsistentnosti. Glede članstva je, na podlagi prve mere (vsa članstva na respondente, kar pomeni, da so nekateri respondenti člani več kot ene organizacije), v devetih primerih mogoče opaziti višje vrednosti po podatkih ESS, medtem ko je v osmih primerih ravno obratno. Nižje vrednosti v vseh državah, z izjemo Nemčije, je mogoče opaziti pri neplačanem oziroma prostovoljnem delu. V nekaterih primerih, kot na primer v Avstriji, ugotavljamo po podatkih ESS višji nivo članstva, vendar nižjo stopnjo sodelovanja v obliki neplačane dela. Glede na rezultate za neplačano (prostovoljno) delo so mednarodne razlike pri ESS manjše kot pri EVS. Kje so razlogi za te divergentne ugotovitve? Ali je sploh primerno izvajati neposredno primerjavo ugotovitev na osnovi omenjenih podatkovnih baz?

Tabela 5: Primerjava: European Social Survey (ESS) in European Values Survey (EVS). Indeks – članstvo in neplačano (prostovoljno) delo na respondenta; v oklepajih odstotek respondentov, ki so člani ali opravljajo neplačano delo za vsaj eno organizacijo.

Table 5: Comparison: European Social Survey (ESS) and European Values Survey (EVS). Index – Membership and unpaid (voluntary) work per respondent; the number in parenthesis shows the percentage of respondents who are members of at least one organization or are engaged in unpaid work for at least one organization

	Članstvo		Neplačano delo oz. prostovoljno delo	
	EVS 1999	ESS 2002	EVS 1999	ESS 2002
Avstrija	1,5 (67)	2,0 (74)	0,5 (30)	0,2 (13)
Belgija	1,6 (65)	1,6 (71)	0,7 (35)	0,4 (23)
Vel. Britanija	0,6 (34)	1,6 (69)	0,8 (42)	0,4 (23)
Danska	1,9 (84)	2,5 (92)	0,6 (37)	0,4 (28)
Finska	1,9 (80)	1,6 (76)	0,6 (38)	0,2 (12)
Francija	0,6 (39)	0,9 (48)	0,4 (27)	0,3 (19)
Nemčija	0,7 (47)	1,5 (70)	0,2 (19)	0,4 (24)
Grčija	1,3 (56)	0,4 (25)	1,0 (40)	0,1 (6)
Madžarska	0,5 (31)	0,4 (27)	0,3 (15)	0,1 (9)
Irska	1,2 (57)	1,6 (68)	0,6 (33)	0,3 (16)
Italija	0,8 (42)	0,6 (34)	0,5 (26)	0,1 (5)
Nizozemska	3,1 (92)	2,2 (83)	0,9 (49)	0,4 (29)
Norveška	1,5 (74)**	2,4 (84)	1,0 (58)**	0,6 (37)
Poljska	0,4 (25)	0,3 (21)	0,2 (14)	0,1 (6)
Portugalska	0,4 (28)	0,5 (28)	0,2 (16)	0,1 (5)
Slovenija	1,0 (52)	0,9 (52)	0,5 (29)	0,3 (19)
Španija	0,5 (29)	0,7 (35)	0,2 (16)	0,1 (6)
Švedska	3,2 (96)	2,5 (90)	1,2 (56)	0,6 (35)

Vira: European Values Survey 1999; European Social Survey 2002.

** podatki iz WVS 1995

Treba je poudariti, da se besedilo vprašalnika v nekaterih vidikih razlikuje. Najprej, v raziskavi ESS se respondentov ne sprašuje le po članstvu in neplačanemu prostovoljnemu delu v prostovoljnih organizacijah (kakor je to v EVS-WVS), ampak gre tudi za razlikovanje med: 1) članstvom (pripadnostjo); 2) participacijo v teh organizacijah; 3) opravljanjem prostovoljnega dela; 4) denarnimi donacijami. Primerjali smo neplačano delo in prostovoljno delo, kako pa je s kategorijo participacije?⁹ Razlike so tudi v samih seznamih organizacij, pri čemer jih je v EVS na seznamu 14 (in "druge"), medtem ko jih pri ESS zasledimo 23 (in "druge").

Omenjene razlike v besedilu vprašanj pomenijo, da je neposredno primerjavo med obema le težko opravičiti, možna pa je posredna primerjava oziroma gre za funkcionalno ekvivalentne instrumente. Navkljub določenim razlikam glede seznama organizacij (ki je v pri-

meru ESS bolj raznolik) bi bilo mogoče pričakovati podobne ali konvergentne ugotovitve. Odkrijemo lahko, da le v petih državah prihaja do takšnih konvergentnih rezultatov, medtem ko v nekaterih izmed njih, še posebej v Nemčiji, Veliki Britaniji, Grčiji, namesto tega opazamo zelo divergentne vrednosti. Če upoštevamo izračune za rangiranje, je slika v dveh ozirih podobna kot pri EVS. Na vrhu so zopet nordijske države (brez Finske) z Nizozemsko, na dnu pa Poljska, Portugalska, Madžarska ter Grčija. V nasprotju z EVS je položaj Grčije povsem drugačen (zdaj povsem na dnu). Rezultati držav med vrhom in dnom so v nekaterih primerih povsem različni (Nemčija, Velika Britanija). Povedano drugače, s primerjavo vrstnega reda držav v obeh podatkovnih setih naletimo na nekatere konvergentne (posebej na dnu in pri vrhu) in nekatere zelo divergentne izsledke. Če vzamemo v ozir še drugo mero – odstotek respondentov kot članov vsaj

⁹ Pravzaprav si je težko predstavljati, kaj je mišljeno s participacijo in kako so respondenti razumeli razliko med tema dvema kategorijama. Če kot participacijo razumemo tudi kratkotrajne oblike aktivnosti, kot je obiskovanje sestankov ali odgovarjanje na elektronsko pošto, izmenjava informacij, potem pridemo do vprašanja, kaj je mišljeno s članstvom ali pripadnostjo nekemu združenju. Če je nekdo član zgolj formalno (član z ozirom na čekovno knjižico ali mejling listo) in sicer nima nič skupnega s svojim združenjem, potem je težko govoriti o generiranju socialnega kapitala ali o moči civilne družbe. Vsekakor je pa res, da so v določenih obdobjih ljudje bodisi bolj aktivni ali bolj pasivni.

ene organizacije – se izkaže, da so razlike glede članstva med EVS in ESS precej manjše (z izjemo Velike Britanije in Grčije).

Druga možnost je, da izhajajoč iz podatkov ESS združimo spremenljivki participacije in prostovoljnega dela in to primerjamo z neplačanim delom po podatkih EVS. Tako bi se Norveška, Švedska, Belgija, Danska in Nizozemska pojavile na vrhu. Zopet gre za podobnost z EVS, čeprav manjka Finska (je šele na enajstem mestu). Sestava dna lestvice je, z izjemo Grčije, skladna s pričakovanji. Položaj Belgije in še posebej Nemčije ter deloma tudi Francije je veliko boljši po podatkih ESS kakor po EVS, medtem ko se tu Finska in Italija uvrščata slabše.

KAKO POJASNITI DIVERGENTNE IZSLEDKE

Naša predstavitev in obravnava indikatorjev socialnega kapitala, kot sta zaupanje in participacija v združenjih, na osnovi podatkovnih baz EVS in ESS kaže, da se v nekaterih ne tako osamljenih primerih soočamo s težko razložljivimi podatki in oscilacijami. Zdi se, da imajo mednacionalne raziskave resne probleme z zagotavljanjem kredibilnosti podatkov (glej Jowel, 1998), kar povzroča dvome glede posploševanja in teoretičnih zaključkov. Ti vidiki do sedaj še niso bili v veliki meri zajeti v diskusiji; prevladujoče stališče je, da se empirične podatke obravnava kot samoumevno osnovo za zapletene statistične analize.

S tega vidika je zanimivo prebrati zbornik, ki so ga uredili in (deloma) napisali avtorji, neposredno vpleteni v pripravo ter izvedbo projekta EVS. Med izvajanjem multivariantnih analiz, posebej tistih, povezanih s cluster pristopom, so prišli do odkritja "čudnih" vzorcev domnevno med seboj podobnih držav. Presenečeni nad rezultatom statističnih operacij so ugotovili, da "za interpretacijo teh ugotovitev ni na voljo nobene razumne razlage" in da gre pri tem spet za "cluster z nejasnimi povezavami" (Arts, Halman, 2004, 42–43).

Po njihovem mnenju za to kognitivno zmedo ni odgovorna kvaliteta (ali revščina, šibkost) vhodnih podatkov, temveč velike teorije, ki so jih uporabili kot interpretativni referenčni okvir. Takole trdijo: "*Takšne vzorce je težko razumeti in interpretirati in zdi se, kot da ti vzorci pravzaprav niso tako močno povezani z ekonomskim razvojem, kakor bi nas nekateri, med njimi tudi Ronald Inglehart, radi prepričali. Edini grozd (cluster) držav, ki se zdi smiselni, so nordijske držav*" (Arts, Halman, 2004, 51).¹⁰ Avtorji tega citata ne izhajajo iz stališča

vprašljivosti (problematičnosti) samih podatkov, temveč vidijo problem v neustrezni teoretični paradigmi, ki deluje kot Prokrustova postelja. Kar je frustrirajoče, je dejstvo, da ob tem ne ponujajo nobene alternativne rešitve niti kakšne teorije srednjega dometa. Vsekakor je povsem nemogoče, da bi bila konceptualna zmeda, ki jo opisujejo tudi sami, zgolj posledica pomanjkljive oziroma neustrezne teorije modernizacije ali postmaterializma. Teorija sicer tudi igra pomembno vlogo, vendar v drugem kontekstu – v smislu teoretično dobro premišljenega raziskovalnega načrta. Haller (2002) meni, da je ena glavnih šibkosti mednacionalnih projektov (npr. WVS/ EVS) nenačrtna priprava vprašalnikov, ki ne temelji na (predhodni) teoretični zasnovi. V tem oziru govori o induktivnem *post hoc* posploševanju v fazi interpretacije podatkov.

V citatu se omenja Ingleharta zgolj kot teoretika, ne pa tudi kot avtorja številnih študij, utemeljenih na podatkih EVS. Dejstvo je, da je omenjeni avtor resnična avtoriteta na področju raziskovanja sprememb vrednot – kamor vključuje tudi zaupanje in socialni kapital – v kontekstu svetovnih strukturnih in ekonomskih procesov (Inglehart, 1997; Welzel, Inglehart, Deutsch, 2006). V zadnjem času je bil podvržen kritiki glede napačne in *ad hoc* interpretacije podatkov mednacionalnih raziskav ter uporabe neustreznih statističnih postopkov in zamenjave nivojev v (agregatni) analizi (Seligson, 2002; Haller, 2002).¹¹

Za podobno zgodbo gre tudi pri Putnamu, ki velja za utemeljitelja empiričnega raziskovanja socialnega kapitala, čeprav sam podatkov WVS/EVS ne uporablja. Tudi Putnam je postal tarča resnih kritik. Presenetljivo je, da se kritike ne nanašajo samo na posamezne slabosti, temveč nekateri avtorji nasprotujejo bistvu njegove razlage o upadanju socialnega kapitala v ZDA (na primer Paxton, 1999). Problem Inglehartovega pristopa je v tem, da v svojih raziskavah vrednot skoraj izključno uporablja le podatke WVS, na drugi strani pa je Putnam skoraj ekskluzivno usmerjen na ameriške podatke iz različnih virov in v tem smislu deluje kot insajderski raziskovalec (Putnam, 2000). Najmanj dva raziskovalca, ki uporabljata podatke WVS – eden iz prvega vala, drugi iz četrtega vala – sta pokazala, da ti podatki ne kažejo na zmanjševanje socialnega kapitala v ZDA. Celo več, predvsem zadnji podatki iz WVS kažejo na izboljšanje razmer, vsaj kar se tiče participacije v združenjih (Baer, Curtis, Grabb, 2001; Dekker, van den Broek, 2005).

Za marsikoga bo presenetljiva naslednja informacija. Velja prepričanje, da članstvo v tradicionalnih organizacijah, kot so cerkvene organizacije, stranke in sindikati,

10 V nasprotju s tem dva avtorja, ki v isti knjigi obravnavata isti podatkovni set (vendar uporabljata drugačne eksogene (zunanje) spremenljivke – kot npr. Indeks človeškega razvoja (Human Development Index) ali indikator modernizacije – in aplicirata regresijsko analizo namesto cluster analize) prihajata do nasprotnih zaključkov, namreč, da teorija modernizacije "deluje", kar pomeni, da gre za tesno povezanost med družbeno-ekonomskim razvojem ter indikatorji socialnega kapitala (Bratkovski, Jasinska - Kania, 2004, 124, 134–135).

11 Haller pove celo takole: "Glede na to, da Inglehart ni spremenil ne pristopa ne metode, in ker je njegovo delo – navkljub očitnim slabostim – še vedno citirano po celem svetu, menim, da ga je treba nujno in vztrajno kritizirati" (Haller, 2002, 154).

upada. Vendar pa rezultati EVS/WVS kažejo na obraten trend, naraščanje članstva in aktivnosti (v obdobju med 1981 in 2001), in to – kar je zelo nenavadno – predvsem v ZDA. V ZDA narašča tudi število ljudi, ki so včlanjeni v sindikate ter politične organizacije, in je večje kot v večini evropskih (EU) držav. Drugod po Evropi je bila prav tako zabeležena rast, medtem ko upadanje bolj izjemoma. Vsekakor je to v ostrem nasprotju z informacijo o upadanju zanimanja za članstvo v sindikatih in strankah ali govor o obsežni sekularizaciji. Nekateri raziskovalci menijo, da je trditev o upadanju socialnega kapitala in civilne participacije napačna, ker preveč poudarja stare oblike sociabilnosti, ki so resnično v upadanju, kot je to pokazal Inglehart, in ne posveča dovolj pozornosti novim, manj formalnim ali celo virtualnim oblikam (Stolle, Hooghe, 2005). Vendar pa številke nasprotujejo tem mnenjem, prav tako kažejo drugačne trende kot Putnam. Mogoče je – celo verjetno – seveda, da je slika na osnovi rezultatov EVS/WVS neustrezna ali izkrivljena. Postavlja se vprašanje, zaradi česa prihaja do takšne diskrepance med ameriškimi podatki ter podatki iz WVS. Vsekakor so, kar se ameriških podatkov tiče, mogoče tudi druge interpretacije. Ena najbolj prepričljivih pravi, da se spreminja značaj prostovoljnih združenj, da so ta organizirana po načelih lobiranja, "advocacy" skupin, s profesionalnim vodenjem in vedno bolj pasivnim članstvom (Skockpol, 2003).

Tudi v Evropi se vedno bolj soočamo s tovrstnimi konfliktnimi in nasprotujočimi si ugotovitvami in interpretacijami, utemeljenimi na domnevno natančnih statističnih izračunih. To je še posebej značilno – kot je bilo že omenjeno – pri raziskovanju povezav med različnimi spremenljivkami ali indikatorji socialnega kapitala, na primer med posplošenim zaupanjem ter članstvom v združenjih, ali med različnimi komponentami socialnega kapitala in zunanjimi (eksogenimi) spremenljivkami (stopnja ekonomske razvitosti, nivo demokratizacije ali politične kulture itn.). Zdi se, kakor da imamo opraviti z nepregledno množico nasprotujočih si analiz ter zaključkov, pri čemer nekateri dokazujejo, drugi pa zanikajo iste povezave.¹² Duh empiricizma je še vedno prisoten, v mnogih primerih pa je očitno pomanjkanje širše kontekstualne in kvalitativne refleksije.

KULTURNI IN INSTITUCIONALNI KONTEKST MEDNARODNIH RAZISKAV

Kadar govorimo o metodoloških pomanjkljivostih,

moramo razločevati med dvema nivojema. Prvi nivo se nanaša na šibke točke, ki izhajajo iz primerjalnega, mednacionalnega raziskovanja. Drugi nivo pa je neposredno povezan z vprašanji konceptualizacije, operacionalizacije in merjenja socialnega kapitala. Oba nivoja se prekrivata na več načinov; izpostavili bomo samo nekatere značilne vidike.

Na več mestih v razpravi smo govorili o kvaliteti (ali, z drugimi besedami, veljavnosti in zanesljivosti) vhodnih podatkov. V tem oziru razlikujemo med tremi vidiki. Prvi se nanaša na vprašanje, ali podatki mednacionalnih študij odražajo situacijo in trende v posameznih državah, ki so bile vključene v primerjalno raziskavo. Ta vidik bomo poimenovali *korespondenca*. Omenjeni vidik je mogoče preveriti s primerjavo podatkov različnih mednarodnih raziskav ali – kar je še primerneje – s primerjavo mednacionalnih ugotovitev z ugotovitvami nacionalnih študij primera. Če v primerjavi ni veliko odstopanj, lahko govorimo o ustreznih korespondenci. Omenili smo že neujemanje ameriških podatkov (ali Putnamovo interpretacijo), ki kažejo na upadanje članstva in aktivnosti v prostovoljnih organizacijah, ter podatkov WVS, na osnovi katerih je mogoče sklepati, da civilna participacija v ZDA narašča, celo bolj kot v Evropi (Dekker, van den Broek, 2005). Osrednje vprašanje bi se moralo glasiti, zakaj prihaja do pojavljanja takšnih divergentnih ugotovitev. Kot kaže, trenutno ni nikogar, ki bi na to vprašanje lahko podal sistematičen odgovor, kajti zdi se, da mnogo raziskovalcev ni navajenih na soočanje s kontroverznimi in nasprotujočimi si ugotovitvami ali na to, da bi uporabljali različne vire (baze) podatkov. To meče slabo luč na zmožnosti sociološke analize – in še posebej na del, ki se ukvarja z raziskovanjem dinamike in trendov v akumulaciji ter distribuciji socialnega kapitala – da bi se spoprijela z zahtevnejšimi metodološkimi izzivi in dilemami.

Drug vidik kvalitete podatkov je *vzajemna primerljivost* ali ekvivalentnost. Gre za vprašanje, ali so rezultati, ki so pridobljeni v eni deželi, primerljivi (ekvivalentni) z izsledki drugih držav. Ali so, na primer, švedski respondenti v raziskavi EVS 1999/2000 razumeli vprašanje o članstvu v religioznih organizacijah (vprašanje 5B) na enak način kakor nemški ali češki. Omenili smo že, da temu ni tako in da so švedski respondenti verjetno vprašanje razumeli povsem drugače od ostalih. Kaj so razlogi za to? Po mnenju dveh nizozemskih sociologov je problem v tem, da se švedske državljane "avtomatično opredeljuje kot člane luteranske cerkve" (Oorschot, Arts,

12 Na primer, Delhey in Newton (2005) sta odkrila (po širšem WVS vzorčenju), da prostovoljne organizacije morda niso najbolj pomembne za proizvodnjo zaupanja, in podobno mnenje izraža tudi Uslaner (2000). Po drugi strani pa nekateri avtorji (izhajajoč iz nekoliko drugačne selekcije držav) trdijo drugače: "Pripadnost prostovoljnim združenjem je bila pozitivno povezana s socialnim zaupanjem v 10 od 12 državah, s politično vključenostjo v 11 državah ... Najden ni bil niti en negativen učinek" (Dekker, van den Broek, 2005, 53–55). Van Deth in soavtorji (Gabriel et al., 2002, 71) nasprotno trdijo, da ima politična vključenost oziroma participacija le malo skupnega s socialnim kapitalom; glej tudi van Deth (2000). Včasih so te nasprotujoče si ugotovitve in izračuni posledica drugačnega tipa selekcije (vzorca) držav in nivojev (statistične) analize (individualni nivo vs. agregatni ali nacionalni nivoji).

2005, 11) in zato to vprašanje razumejo kot konfesionalno pripadnost, ne pa kot članstvo v kvazicerkvenih prostovoljnih organizacijah (kar pa je namen vprašanja). Vendar pa ta razlaga zanemara dejstvo, da vprašalnik EVS vsebuje tudi posebno vprašanje: "Ali pripadate religiozni denominaciji?" (vprašanje 22). Šestinsedemdeset odstotkov švedskih respondentov je na to vprašanje odgovorilo pritrdilno, le malo manj (71%) jih je izjavilo, da so člani religiozne ali cerkvene organizacije (od katerih se jih je 23% opredelilo za aktivne člane ali člane, ki opravljajo prostovoljno delo). Mogoče je, da so zamenjali pomen teh dveh vprašanj ali pa da so ju razumeli na enak način, vendar so v letu 1990 na isto vprašanje odgovorili povsem različno. V tistem letu se jih je namreč le 11% opredelilo kot člane religioznih ali cerkvenih organizacij. Kaj se je zgodilo, da so v letu 1999 odgovarjali tako različno? Če pogledamo podatke ESS iz leta 2002, le-ti ponovno kažejo "normalno" sliko, saj se izkaže, da je le 15% švedskih respondentov članov prostovoljnih organizacij tega tipa.¹³

Nekateri avtorji trdijo, da so respondenti v Veliki Britaniji napačno in neustrezno odgovorili na vprašanje glede pripadnosti organizacijam na področju športa in rekreacije (ali da to vprašanje ni bilo zastavljeno pravilno) (Dekker, van den Broek, 2005, 56, opomba 5). Vendar pa gre tu za bolj "eksotične" podrobnosti. Naša analiza primerjave podatkov EVS in ESS odkriva nekaj veliko bolj kritičnega, namreč kar sistematične merske napake v primeru sodelovanja v združenjih v Grčiji.¹⁴ V povezavi z načelom primerljivosti se zato v EVS pojavlja veliko nerešenih problemov, kot na primer "neverjetno nizek nivo prostovoljstva v Nemčiji" (Dekker et al., 2003, 233) in nesorazmernost med članstvom in neplačanim delom v primeru Velike Britanije (ki se pojavlja le v EVS, ne pa tudi v ESS). Še posebej zaskrbljujoče je to,

da se nejasni ali kontradiktorni izsledki ne pojavljajo le v vzhodni Evropi (kot npr. visoka stopnja zaupanja v Belorusiji), ampak predvsem v zahodni Evropi, kjer imajo mednacionalne raziskave in javnomnenjske ankete dolgoletno tradicijo.

Tretji vidik je *teoretična relevantnost* podatkov. Vprašanje je, ali ti podatki predstavljajo ustrezno bazo za oblikovanje indikatorjev in ali so le-ti utemeljeni na teoretičnih izhodiščih (v našem primeru na teoriji socialnega kapitala). Večkrat se dogaja, da indikatorji temeljijo na neustreznih in za druge namene načrtovanih podatkih ali spremenljivkah (Van Deth, 2003). Na tem mestu je treba ponoviti Hallerjevo mnenje, da gre pri tem za post-hoc in ad-hoc posplošitve, kar pomeni, da je težava v improvizirani pripravi vprašalnika ali v samem dejstvu, da vprašalnik ni osnovan na teoretičnem premisleku.

Merske napake in neskladja – ki vplivajo na korespondenčnost in primerljivost, kakor tudi na teoretično relevantnost – so v veliki meri odvisni od dveh dejavnikov. Prvi se nanaša na *tehnični načrt* (dizajn) raziskave. Pri tem je kritična faza sestavljanja in prevoda vprašalnika (večinoma iz angleškega v druge nacionalne jezike), vključno s t. i. vzratnim prevodom (back translation) – ta vidik je lahko le tehnične narave, v določenih primerih pa je vendarle povezan s semantičnimi vprašanji. Napake lahko nastanejo v fazi vzorčenja, ponekod so problemi z nadzorom nad potekom terenskega dela.¹⁵ Takšne pomanjkljivosti se lahko zelo hitro odpravi, vendar je za to potrebna volja in dogovor med raziskovalci, ki koordinirajo raziskavo.

Večjo težavo pa predstavljajo napake v merjenju, ki izhajajo iz *semantičnih (hermenevtičnih)* razlogov (za devajo pa način respondentovega razumevanja in interpretacije "pravega" pomena anketnega vprašanja), ki

13 Ugotavljamo še eno nasprotje s podatki EVS, in sicer med vprašanjem o članstvu in o tem, koliko časa respondenti preživijo v cerkvi (vprašanje 6-C). Tukaj je 70% švedskih respondentov – kar je več kot v večini drugih držav – odgovorilo, da sploh ne hodijo v cerkev. To kaže tudi na to, da nimajo posebne povezave – ali da je ta povezava zelo simbolična in jo lahko razumemo le v švedskem nacionalnozgodovinskem in institucionalnem kontekstu – s cerkvijo ter njenimi organizacijami.

14 Tudi drugi podatkovni seti, kot na primer Eurobarometer (glej Fidrmuc, Gerxhani, 2004) in European Community Household Panel (Christoforou, 2005), potrjujejo, da je sodelovanje v združenjih v Grčiji izjemno nizko.

15 V zadnjem poglavju poročila EVS (Halman, 2001; EVS Metodology, 335–378) lahko najdemo podrobno informacijo o nadzoru celotnega postopka priprave in testiranja vprašalnika (problem prevoda), glede obveznosti (about compulsory), opcijskih vprašanj in vprašanj, specifičnih za določeno državo. Navedena so tudi vprašanja o vzorčenju, stopnji odzivnosti (response rate) in preverjanju zanesljivosti podatkov. Namen transparentnega prikaza teh vidikov je vreden pohvale. Vendar pa je zaskrbljujoče, da navkljub tem informacijam raziskovalci niso upoštevali vseh relevantnih postopkov nadzora, s čimer bi lahko zagotovili zanesljivost in veljavnost ugotovitev. Zdi se, kot da bi nekatere nacionalne ekipe imele preveč svobode pri odločanju o (ne)vzpostavitvi nadzora. Na primer, nadzor nad opravljanjem intervjujev je bil opravljen le v polovici nacionalnih ekip, v sedmih državah pa niso preverili skladnosti in logičnosti podatkov. Zdi se tudi, da bi bila dodatna ("državno-specifična") vprašanja in modalitete nacionalnim ekipam v dodatno pomoč. Ugotovili smo na primer, da je slovenska ekipa dopolnila vprašanje, ki se nanaša na članstvo na nivoju lokalnih organizacij, z dodanimi (sugeriranimi) imeni takšnih organizacij (npr. dodali so Rdeči križ). Povsem možno je, da bi do podobne ugotovitve prišli tudi brez posredovanja nacionalne ekipe, vendar pa obstajajo dvomi, saj ne vemo, ali so tudi druge nacionalne ekipe izvajale takšne lokalne prilagoditve vprašalnika. V splošnem se zdi, da je bilo to dovoljeno. Če pa je to povezano z nezadostno stopnjo nadzora, potem rezultati ne morejo biti optimalni. To pomeni tudi, da *moramo biti glede takšnih prilagoditev zelo pazljivi; so nujne, vendar morajo biti narejene transparentno (vsaka nacionalna ekipa naj bi o prilagoditvah in razlogih zanje poročala)*. Še več vprašanj in dvomov pa se nanaša na WVS, kjer je bila izvedba nadzora še veliko težja (glej tudi Haller, 2002).

imajo svoj izvor v *idiosinkratičnih kulturnih* in/ali *institucionalnih kontekstih*.¹⁶ V razumevanju in interpretaciji pomena medosebnega zaupanja (večini ljudi je mogoče zaupati) obstajajo tako individualne kot tudi kulturno pogojene razlike. Kaj "večina ljudi" sploh pomeni? Za nekatere to vprašanje res kaže na njihovo zaupanje do tujcev, medtem ko za druge ne, še posebej tiste, ki se gibljejo znotraj ozkih omejitev vsakdanjega življenja (*Lebenswelt*). Omenili smo že "izjemnost" nordijskih držav, ki se kaže v visoki stopnji zaupanja. Določeni avtorji so zelo prepričani v ustreznost klasičnega vprašanja o splošnem zaupanju in trdijo, da dejansko meri zaupanje v ljudi, ki nam niso blizu (na primer Uslander, 2000). Delhey in Newton sta, čeprav je njuna analiza na začetku temeljila na Uslanderjevi tezi, prišla do drugačnega zaključka. V empirični analizi sta odkrila, da "... etnična homogenost je močno povezana s splošnim zaupanjem..." (Delhey, Newton, 2005, 324). V bistvu gre za izražanje dvoma, da to vprašanje resnično meri zaupanje v tujce. Ker so skandinavski narodi med etnično najbolj homogenimi narodi v Evropi (gre pa tudi za majhne narode z relativno majhnimi socialnimi razlikami), je logično, da se zaupanje nordijskih respondentov nanaša na segment ljudi, ki jih – v smislu "imaginarne skupnosti" – obravnavajo (vidijo) kot sebi podobne in ne kakor tujce.¹⁷

Težave z razumevanjem in interpretacijo se – kot smo videli – pojavijo tudi pri vprašanjih glede članstva in aktivnosti v prostovoljnih združenjih. Eden od znanih raziskovalcev, ki dela s podatki EVS 1999, pravi celo naslednje: "...zdi se, da so anketna vprašanja v različnih državah različno razumljena" (Anheier et al., 2004, 98). Neka avtorica o primerjavi podatkov EVS in Eurobarometer (EB) (kakor tudi medčasovnih EB podatkov) izjavlja, da utegnejo biti problematična celo enako formulirana vprašanja, ki se ponovijo v anketi v določenih časovnih sekvencah (kakor npr. EB), saj dajejo zelo različne – včasih celo nasprotujoče si – ugotovitve. Izhajajoč iz zelo sistematične (statistične) analize zaključuje, da "... naše merjenje sodelovanja v združenjih in članstva je daleč od idealnega in znanstveniki bi morali biti zelo previdni pri oblikovanju trdnih teoretičnih sklepov na osnovi šibkih podatkov, še posebej če gre za primerjalne analize ... Kar lahko storimo v prihodnosti je, da izboljšamo določene vsebine pri načrtovanju prihodnjih raziskav" (Morales, 2002, 516). Poleg težav z vzorčenjem izpostavi tudi zanemarjanje mednarod-

nih razlik v strukturi in pojmovanju članstva in aktivnosti v prostovoljnih združenjih. Tudi dva druga avtorja sta v zadnjem času prišla do podobnih ugotovitev (Dekker, van den Broek, 2005, 56).

Glede na vse napake in pomanjkljivosti bi lahko rekli, da upoštevanje podatkov EVS/WVS (ali katerega koli drugega samostojnega podatkovnega seta) kot edine empirične baze v analizi socialnega kapitala pomeni resno tveganje, da zastavljeni spoznavni cilji ne bodo doseženi. Kar se tiče prihodnjih raziskav, bi bilo primerno upoštevati Hallerjev predlog (2002) o sestavi ekipe raziskovalcev iz različnih kulturnih okolij, ki bi izvajala evropske primerjalne raziskave, z namenom da bi zmanjšali napake, ki bi se lahko pojavile zaradi kulturnih razlogov in spremenljivih (variabilnih) institucionalnih ureditev. Pri tem naj bi šlo za raziskovalce, ki ne bi slepo sledili empiricističnim načelom, pač pa za ljudi s smislom za družbeno hermenevtiko, kot je bila ta zasnovana v sociološki tradiciji od Webra do Schutza in naprej (za bolj epistemološki vidik glej Cicourel, 1972; Habermas, 1971; Luckmann, 1980; za bolj empirični vidik Ruschmeyer, 1992; Alvesson, Skoeldberg, 2000; Ragin, 1987). Upoštevajoč semantične vidike vprašanja glede zaupanja je zaželena izvedba pilotske študije v obliki diskusije v fokus skupinah, tako na nacionalnem kot tudi na mednarodnem nivoju, z namenom ugotoviti, kako je vprašanje zaupanja razumljeno in kakšni pomenski odtenki se mu pripisujejo.

RAZPRAVA IN SKLEP

Na začetku smo si zadali tri cilje. Prvi je bil določitev strukture in distribucije socialnega kapitala v evropskem kontekstu. Tukaj smo naleteli na problem kvalitete in kredibilnosti podatkov, dobljenih v primerjalnih raziskavah, še posebej iz podatkovnih baz EVS/WVS. Naše izhodišče je bila hipoteza, da je uporaba podatkov iz ene same podatkovne baze problematična in da bi morali – vsaj (najmanj) v interpretativni fazi – stremeti k triangulaciji, torej kombinaciji podatkov različnega tipa. Nazadnje smo se vprašali, kako izboljšati mednarodne raziskave, predvsem glede preučevanja in merjenja socialnega kapitala.

V povezavi s prvim ciljem bi bilo verjetno napačno delati velike zaključke ali izvajati dodatne statistične analize na bazi podatkov vprašljive kvalitete. Dejansko to v resnici tudi ni bila naša naloga. Menimo, da je razum-

16 Zelo ilustrativen primer idiosinkratičnega kulturnega konteksta je že omenjen švedski primer "cerkva in religioznih organizacij". Enako velja za članstvo v sindikatih v isti državi, ki pa ni povsem prostovoljno, saj prinaša določene dejanske (finančne) ugodnosti, kar pojasnjuje, zakaj je članstvo v sindikatih na Švedskem tako visoko. Podrobnejša analiza podatkov o sodelovanju v združenjih v Belorusiji kaže, da je relativno velik delež članstva dejansko usmerjen v sindikate (približno 70% vsega članstva) in tudi v tem primeru ne gre za povsem prostovoljno članstvo. Je zgolj posledica še vedno obstoječe komunistične tradicije in družbene inercije, ki bo morda v nekaj letih (v primeru reform) povsem izginila. Za ustvarjanje socialnega kapitala ima takšna konstelacija le majhen pomen.

17 Avtorji trdijo takole: "Z drugimi besedami, splošno zaupanje je najmočnejše tam, kjer imamo kaj skupnega z ostalimi, še posebej če imamo isto etnično ozadje ... Postavlja se vprašanje, kako posplošeno je dejansko splošno zaupanje" (Delhey, Newton, 2005, 324).

ljiva interpretacija utemeljena na širšem kontekstualnem (kvalitativnem) vpogledu, ki upošteva korekcijo napak v merjenju (npr. v primeru Grčije). V tem okviru je, glede na distribucijo socialnega kapitala na evropskem nivoju, mogoče govoriti o štirih skupinah. Bistvene (signifikantne) razlike so dejansko opazne le med prvo ter četrto skupino. Nekatere države, ki imajo mejne rezultate, je težko opredeliti. Prva skupina, ki ima največjo zalogo socialnega kapitala, seveda vključuje nordijske države (vendar je tudi Finska mejni primer) ter Nizozemsko. Četrto skupino sestavljajo države s šibkim socialnim kapitalom. Ta vključuje tudi članice EU. Gre za naslednjo skupino: Poljska, Madžarska, Latvija, Litva, Grčija, Portugalska, Romunija, Bolgarija, Rusija, Ukrajina in Turčija. Če gre verjeti visokim rezultatom Belorusije glede zaupanja, bi se ta država uvrščala med četrto in tretjo skupino. Razlike so velike, na primer razmerje med Švedsko in Portugalsko v članstvu je ena proti osem po EVS in ena proti šest po podatkih ESS – če gledamo celotno članstvo – ali ena proti pet, če vzamemo delež respondentov, ki so člani najmanj ene organizacije) ter ena proti šest v aktivni udeležbi. Glede na podatke tako EVS kot ESS imata južni članici EU, Portugalska in Grčija, zgolj po podatkih ESS pa tudi Španija in Italija, relativno slabo razvito civilno družbo. V tem pogledu gre za velik zaostanek, ki še ni ustrezno pojasnjen ali pa so pojasnitve neprepričljive, na primer v smislu path-dependency (Christoforou, 2005).

Druga skupina s dokaj visoko ravni socialnega kapitala vključuje (zahodne) kontinentalne ter anglosaksonske države, vse članice EU. Vsekakor pa je včasih težko potegniti črto, ki razločuje to skupino od tretje skupine. Medtem ko so nekatere države blizu prve skupine (Belgija), so druge bližje tretji skupini. Tak primer bi lahko bila Nemčija zaradi nizkega nivoja aktivnega članstva v prostovoljnih organizacijah (po podatkih EVS, ne pa tudi ESS). Drugače pa, poleg Slovenije, Češke Republike ter Slovaške, tretjo skupino (s povprečno ravni socialnega kapitala) sestavljajo še mediteranske države Italija, Francija in Španija. Vse te tri ekonomsko razvite države imajo nižje ali podobne rezultate v aktivni participaciji kot tri nove države članice EU iz vzhodne ter centralne Evrope (vendar Italija in Španija izkazujeta višji nivo zaupanja). V nasprotju z avtorji, ki trdijo, da "ni velikih razlik v povprečnih rezultatih med regionalnimi vzorci" (Oorshot, Arts, 2006, 160), smo prišli do bolj raznolikih zaključkov. Med prvo in četrto skupino lahko potegnemo jasno mejno črto, medtem ko so razlike med drugo in tretjo manj izrazite.

Zdi se, da ni sistematične povezave med generaliziranim zaupanjem in participacijo v civilnodružbenih organizacijah. Kot smo že omenili, so skandinavske države izjema v tem pogledu.

V longitudinalnem smislu je opazno upadanje splošnega zaupanja (ponekod zelo drastično, spet drugje pa dec ni tako izrazit). Glede participacije v združenjih se razmere v večini držav (še posebej v članicah EU) izboljšujejo, čeprav v nekaterih primerih prihaja do nazadovanja.

Drug pomemben del naših ugotovitev se nanaša na mednacionalne oz. mednarodne študije. V povezavi z njimi smo našli nekaj napak ter nekonsistentnosti, do katerih je prišlo zaradi neprimerne tehnike postopka načrtovanja tovrstnih raziskav in tudi zaradi semantično-kulturnih dejavnikov, ki se jim je – tako v fazi priprave in izvedbe študij kakor tudi v fazah interpretacije in posploševanja podatkov – posvečalo premalo pozornosti. Domnevamo, da specifične institucionalne ureditve (ki se razlikujejo od države do države) igrajo določeno vlogo, kar je vzrok za slabšo primerljivost odgovorov glede participacije v prostovoljnih združenjih.

V primerjalnih študijah bo treba posvetiti več pozornosti dialogu med nacionalnimi podatkovnimi bazami ali nacionalnimi študijami primera in mednacionalnimi podatki (glej Ruschemeyer, 1991). Le tovrsten dialog lahko ustvari bolj kontekstualen in "hermenevtičen" pogled na kvantitativne izsledke. Zaželeno je tudi vključevanje kvalitativnih študij.¹⁸

V povezavi z raziskovanjem socialnega kapitala v ožjem smislu usmerjamo pozornost v dve stvari. Prva se nanaša na razširitev repertoarja indikatorjev; brez dvoja so pomembne tudi manj formalne in celo virtualne (internet) oblike interakcij in izmenjav. Dejstvo je tudi, da razne fenotipske aplikacije, na primer pri odkrivanju medsebojne povezave človeškega in socialnega kapitala ali transferja znanja, zahtevajo nabor različnih indikatorjev (npr. kooperacija med industrijo in raziskovalci z inštitutov).

Na drugi strani pa bi bilo treba zmanjšati visoka pričakovanja glede pojasnjevalnega potenciala socialnega kapitala. Zavedati se moramo, da dosedanje raziskave v najboljšem primeru odkrivajo embrionalne in potencialne vidike tega fenomena. Povedano drugače, nekaj vemo o akumulaciji in dostopnosti tega resursa, bolj malo pa o mehanizmi vplivanja (spillover efekt) na družbo ter njegovo dejansko uporabo in reprodukcijo (Torsvik, 2004). Pri tem ne gre la za strukturne (omrežja, organizacije) in kulturne dimenzije (norme recipročnosti, altruizem, zaupanje...), ampak tudi za *procesno*, dinamično dimenzijo, ki pa v večji meri še ni bila raziskana, saj je metodološko dostopna le z uporabo kompleksnega raziskovalnega pristopa, utemeljenega na triangulaciji, kvalitativnih študijah primera in trans-disciplinarnosti.

18 Poglejmo si še en citat: "Bolj in bolj raznoliki kvantitativni podatki bi bili v pomoč pri ustvarjanju boljše slike trendov, potrebno pa je tudi več kvalitativnih raziskav za odkritje pomenov in mehanizmov prostovoljnega vključevanja v odnosu do čustev skupnosti in sreče ter do kvalitete civilne družbe in politike" (Dekker, van den Broek, 2005, 56).

SOCIAL CAPITAL IN EUROPEAN COUNTRIES. RESEARCH FINDINGS, TRENDS AND METHODOLOGICAL SHORTCOMINGS OF COMPARATIVE STUDIES

Frane ADAM

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: frane.adam@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article critically discusses two issues. The first is related to the distribution of social capital across European (EU) nations, and describes the main (expected) trends and patterns on the basis of conventional "proxy" variables, such as trust and level of involvement in voluntary organizations, in the framework of international studies (EVS/WVS and ESS). The second deals with data quality, in particular with the question whether the findings obtained in such a manner can be regarded as reliable and credible.

As for the first issue, one can define four groups as regards the distribution of social capital across European nation-states. Contrary to the authors who claim that there is no significant difference between individual countries, the results of our analysis have revealed a considerable level of differentiation. There is a clear distinction between groups I and IV, while the difference between groups II and III is less obvious. In the context of critical reflection and discussion of the comparability and credibility of empirical data, one should point out some mistakes and inconsistencies most probably brought about partly by inappropriate execution of international surveys (studies) and partly by various semantic, cultural and institutional factors that were not paid appropriate attention during the phases of survey preparation and planning, as well as those of data interpretation and generalization (analysis).

Key words: social capital, comparative research, involvement, trust, data quality

LITERATURA

Adam, F. et al. (2005): The Challenges of Sustained Development – The Role of Socio-cultural Factors in East-Central Europe. Budapest – New York, CEU Press.

Adam, F., Rončević, B. (2003): Social Capital: Recent Debates and Research Trends. V: Social Science Information/Information sur les sciences sociales, vol. 42, no. 2. Paris, 155–184.

Alvesson, M., Skoeldberg, K. (2000): Reflexive Methodology. London, Sage Publication.

Anheier, H., Stares, S., Grenier, P. (2004): Social Capital and Life Satisfaction. V: Arts, W., Halman, L. (eds.): European Values at the Turn of the Millennium. Leiden – Boston, Brill.

Arts, W. et al. (2003): The Welfare State: Villain or Hero of the Piece. V: Arts, W., Hagenaars, J., Halman, L. (eds.): The Cultural Diversity of European Unity. Leiden – Boston, Brill.

Arts, W., Halman, L. (2004): European Values Changes in the Second Age of Modernity. V: Arts, W., Halman, L. (eds.): European Values at the Turn of the Millennium. Leiden – Boston, Brill.

Badescu, G., Uslaner, E. (eds.) (2003): Social Capital and Transition to Democracy. London, Polity Press.

Braer, D., Curtis, J., Grabb, E. (2001): Has Voluntary Association Activity Declined? Cross-national Analyses for Fifteen Countries. The Canadian Review of Sociology and anthropology, vol. 38, no. 3. Toronto, 242–274.

Bratkovski, J., Jasinska - Kania, A. (2004): Voluntary Organisations and Development of Civil Society. V: Arts, W., Halman, L. (eds.): European Values at the Turn of the Millennium. Leiden – Boston, Brill.

Cicourel, A. (1964): Method and Measurement in Sociology. New York, The Free Press.

Christoforou, A. (2004): Building Social Capital: A Discussion on the Determinants of Social Capital in Countries of the European Union, tipkopis. Athens, University of Economics and Business.

Dekker, P., Ester, P., Vinken, H. (2003): Civil Society, Social Trust and Democratic Involvement. V: Arts, W., Hagenaars, J., Halman, L. (eds.): The Cultural Diversity of European Unity. Leiden – Boston, Brill.

Dekker, P., van den Broek, A. (2005): Involvement in Voluntary Associations in Nord America and Western Europe: Trends and Correlates 1981–2000. Journal of Civil Society, vol. 1, no. 1. Los Angeles, 45–59.

Delhey, J., Newton, K. (2005): Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Patterns or Nordic Exceptionalism. European Sociological Review, vol. 21, no. 4. Oxford, 311–327.

Fidrmuc, J., Gerxhani, K. (2004): Formation of Social Capital in Eastern Europe: Explaining Gap vis-à-vis Developed Countries. CEPR Discussion Paper, No. 5068. <http://cepr.org/Pubs/new-dplist.asp?authorid=135282>.

Gabriel, O. et al. (2002): Sozialkapital und Demokratie. Universitaetsverlag, Wien.

- Grotaert, C., Bastelaar, T. (eds.) (2002):** The Role of Social Capital in Development. University Press, Cambridge.
- Habermas, J. (1971):** Zur Logik der Sozialwissenschaften. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Haller, M. (2002):** Theory and Method in the Comparative Study of Values. Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, vol. 18, no. 2. Oxford, 139–158.
- Halman, L. (ed.) (2001):** The European Values Study: A Third Wave. Sourcebook of the 1999/2000 European Values Study Surveys, WORC. Tilburg, Tilburg University.
- Halpern, D. (2005):** Social Capital. London, Polity Press.
- Haerpfer, C. et al. (2005):** Social Capital and Economic Performance in Post-Communist Societies. V: Koniordos, S. (ed.): Networks, Trust and Social Capital. Aldershot, Ashgate.
- Inglehart, R. (1997):** Modernisation and Postmodernisation. Princeton (NJ), Princeton University Press.
- Jowell, R. (1998):** How Comparative is Comparative Research? *American Behavioral Scientist*, vol. 42. Princeton, 168–177.
- Lin, N. (2001):** Social Capital. A Theory of Social Structure and Action. Cambridge, Cambridge University Press.
- Luckmann, T. (1980):** Lebenswelt und Gesellschaft. Schoeningh, UTB.
- Mihaylova, D. (2004):** Social Capital in Central and Eastern Europe. Budapest, Central European University, Center for Policy Study.
- Morales, L. (2002):** Associational Membership and Social Capital in Comparative Perspective: A Note on the Problem of Measurement. *Politics and Society*, vol. 30, no. 3. London, 497–523.
- Morales, L. (2004):** Changing Patterns of Associational Involvement in Europe. Paper presented at the ECPR. Uppsala.
- Norris, P. (2002):** Making Democracies Work: Social Capital and Civic Engagement in 47 Societies. V: van Deth, J. et al. (eds.): Social Capital and Democratic Politics. Russel Papers – Civic Series 3/2002. Ames, Iowa State University.
- Putnam, R. (2000):** Bowling Alone. New York, Simon & Schuster.
- Putnam, R. (ed.) (2002):** Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society. Oxford, Oxford University Press.
- Ragin, C. C. (1987):** Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategy. Berkley, University of California Press.
- Ruschemeyer, D. (1991):** Different Methods – Contradictory Results? Research on Development and Democracy. *International Journal of Comparative Sociology*, no. 1–2, vol. 32. Leiden, 9–38.
- Savage, M. et al. (2004):** Social Capital and Political Activism: A Social Network Approach. V: Franklin, J. (ed.): Politics, Trust and Networks: Social Capital in Critical Perspective. London, South Bank University.
- Seligson, M. (2002):** The Renaissance of Political Culture or Renaissance of the Ecological Fallacy? *Comparative politics*, vol. 34, no. 3. New York, 273–291.
- Schuler, T., Baron, S., Field, J. (2000):** Social Capital: A Review and Critique. V: Baron, S. et al. (eds.): Social Capital: Critical Perspectives. Oxford, Oxford University Press.
- Stolle, D., Hooghe, M. (2005):** Review Article: Inaccurate, Exceptional: One-Sided or Irrelevant? The Debate about the Alleged Decline of Social Capital and Civic Engagement in Western Societies. *British Journal of Political Science*, 35. Cambridge, 149–167.
- Sztompka, P. (1999):** Trust. A Sociological Theory. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Torsvik, G. (2004):** Social Capital and Economic Development: A Plea for Mechanism. V: Prakash, S., Selle, P. (eds.): Investigating Social Capital. London, Sage Publications.
- Uslaner, E. M. (2000):** Producing and Consuming Trust. *Political Science Quarterly*, vol. 115, no. 4. New York, 569–590.
- van Deth, J. et al. (eds.) (1999):** Social Capital and European Democracy. London – New York, Routledge.
- van Deth, J. (2000):** Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe. *European Journal of Political Research*, vol. 37. Amsterdam, 115–147.
- van Deth, J. (2003):** Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 6, no. 1. London, 79–92.
- van Oorshot, W., Arts, W. (2005):** Social Capital of European Welfare States: the Crowding Out Hypothesis Revisited. *Journal Of European Social Policy*, vol. 15, no. 1. Harlow, 5–26.
- van Oorshot, W., Arts, W., Gelissen, J. (2006):** Social Capital in Europe. *Acta Sociologica*, vol. 49, no. 2. London, 149–167.
- Welzel, C., Inglehart, R., Deutsch, F. (2006):** Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest "Civic" Payoff. *Journal of Civil Society*, vol. 1, no. 2. Los Angeles, 121–146.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-07-08

UDK 1Dewey:130.2

K POJMU MEDKULTURNOSTI PRI DEWEYJU

Lenart ŠKOF

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper in Fakulteta za humanistične študije Koper,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: lenart.skof@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prvem delu članka je pozornost namenjena filozofiji ameriškega filozofa Johna Deweyja ter njenemu razmerju do medkulturne misli. Posebej je obravnavana ideja demokracije v njegovi družbeni filozofiji ter Deweyjevo osebno srečanje s kitajsko politično mislijo. V drugem poglavju pa se z navezavo Deweyjeve filozofije na tradicije svetovnega juga – to je afriško, latinskoameriško in indijsko filozofsko in politično misel – sprašujemo o aktualnih družbenih vprašanjih sodobne pragmatistične politične etike.

Ključne besede: ameriški pragmatizem, John Dewey, medkulturna filozofija, konfucijanstvo, svoboda, demokracija, latinskoameriška filozofija, Enrique Dussel, afriška družbena filozofija, indijska družbena filozofija, družbena etika

IL CONCETTO DI INTERCULTURALITÀ IN DEWEY

SINTESI

La prima parte dell'articolo dedica particolare attenzione al pensiero del filosofo americano John Dewey e alla sua dimensione nei confronti del pensiero interculturale. Viene trattata a parte l'idea della democrazia nella sua filosofia sociale e l'incontro personale di Dewey con il pensiero politico cinese. Il secondo capitolo si allaccia alla filosofia di Dewey sulle tradizioni dell'emisfero australe – quindi sul pensiero politico e filosofico africano, latinoamericano e indiano – per trattare le questioni sociali attuali della moderna etica politica e pragmatica.

Parole chiave: pragmatismo americano, John Dewey, filosofia interculturale, confucianesimo, libertà, democrazia, filosofia latinoamericana, Enrique Dussel, filosofia sociale africana, filosofia sociale indiana, etica sociale

I

Pred več kot pol stoletja je Dewey skupaj s S. Radhakrishnanom in G. Santayano napisal prvo stran prvega izvida nove filozofske revije *Philosophy East and West*. Naslov tematskega bloka in njihovega skupnega ukvarjanja je bil O filozofski sintezi, in prav Dewey je s svojim pragmatističnim pojmovanjem vseh nadaljnjih pojmov medkulturnosti v času, ki svet še ni v celoti pripoznaval pomembnosti medkulturnega mišljenja, omogočil vstop revije na globalno filozofsko prizorišče:

"Mislim, da je najpomembnejša funkcija, ki jo vaša revija lahko opravi pri uresničevanju poslednjega cilja 'temeljite sinteze Vzhoda in Zahoda', to, da pomaga razkrojiti pojem, da obstaja kaj takega kot 'Zahod' in 'Vzhod', ki ju je potrebno sintetizirati. (...) Nekateri elementi zahodnih in vzhodnih kultur so tako tesno povezani, da problem njihove 'sintetizacije' sploh ne obstaja, če jih vzamemo v izolaciji. Toda stvar je v tem, da noben teh elementov – na Vzhodu ali Zahodu – ni izoliran. Vsi so v zgodovinsko-kulturnem procesu prepleteni na veliko različnih načinov. Osnovna zahteva za vsak plodni medkulturni odnos – v katerem filozofija predstavlja zgolj en sestavni del – je razumevanje in upoštevanje kompleksnosti, razlik ter razvejenih povezav tako znotraj določenih dežel kot med njimi, na Vzhodu in Zahodu, vzetih bodisi narazen ali skupaj" (Dewey, 1991, 35).¹

V zakulisju povojnih političnih razmer in pod pritiskom političnih blokov svojega časa je Dewey v skladu s svojo idejo demokracije jasno nakazal družbenoetični pomen nastajajoče medkulturne filozofije pri konstituiranju boljše svetovne skupnosti. Trdil pa bi celo, da ne gre za prenapihnjeno interpretacijo njegovih izvornih besed in namer, če rečemo, da Deweyjev kratki prispevek naznanja nekaj veliko pomembnejšega za sodobno medkulturno mišljenje. Vse od začetkov afriške in latinskoameriške filozofije je stara distinkcija med Vzhodom in Zahodom kot temeljna medkulturna dihotomija postala zastarela, pred kratkim pa jo je nadomestila političnoekonomsko in filozofsko aktualna os

Sever-Jug ali celo Jug-Jug. Prav Dewey je s svojimi predavanji na Kitajskem že v zgodnjih dvajsetih letih prejšnjega stoletja razgrnil nov filozofski prostor, ki ga je kasneje naselila medkulturna filozofija. Po drugi strani in vzporedno z Jamesovim radikalnim empirizmom ima tudi Deweyjev pojem izkustva pomembne posledice za primerjalno in medkulturno filozofijo. Moj argument za Deweyja in medkulturnost bo zato napredoval vzdolž argumenta o vlogi deweyjevske skupnostne ideje demokracije v medkulturnih kontekstih na poti k nekaterim novim oblikam bodoče družbene etike.

Če uporabimo metaforo (izposojeno od W. Jamesa, ki jo je vzel pri italijanskem pragmatistu G. Papiniu), je pragmatistična metoda (kot jo je v izvornem pomenu predlagal C. S. Pierce) kakor hodnik v hotelu. Ta predlog bi, z drugimi besedami, s pragmatično metodo relativiziral kulturne razlike natanko zato, ker imajo različni filozofi (kot seveda tudi teologi in mnogi drugi) skupen ta isti hodnik – vsi se bodo morali sprehoditi skozenj, če bodo želeli v ali iz svojih 'sob' (James, 2002, 40).² Pomembno se je zavedati, da James v tej točki ni "anticipiral ali privilegiral nobenega določenega rezultata. Metoda je bila ponujena zgolj kot metoda – vozovnica za vožnjo, kamorkoli je metoda pač peljala" (Shusterman, 2004, 66; gl. James, 2002, 39ff). Če povemo na pragmatistični način: "[P]omen pojma je razlika, ki jo bo ustvaril znotraj našega bodočega izkustva in za naše bodoče izkustvo" (Shusterman, 2004, 68).³ Toda s perspektive našega vprašanja zahteva našo pozornost Deweyjev pojem izkustva kot del njegovega *rekonstrukcijskega* dela v filozofiji (prim. Dewey, 1988a).

Deweyjeva izkustvena oblika evolucijskega naturalizma s svojimi učinki na življenja posameznikov kot članov demokratične skupnosti je zasnovana kot gibanje k novim skupnostim upanja. Njegova skupnostno orientirana rekonstrukcija izkustva odpira nov horizont za našo *biti-v-svetu*. Je z zgodovinskostjo in odgovornostjo obtežen predlog. Toda v spomin si moramo priključiti Jamesa, če želimo v popolnosti razumeti Deweyjev prispevek. Njegova zastavitev radikalnega empirizma⁴ je

1 Revija je prvič izšla leta 1951. Med drugimi velikimi zahodnimi filozofi tega časa je bil medkulturnega mišljenja takšne vrste verjetno zmožen le Sartre (v njegovem uvodu v *Orphée Noir* leta 1948).

2 Glej R. Shusterman (2004, 63–79). Pierce je v svojem spisu Kako narediti naše ideje jasne iz leta 1878 zapisal: "Preudarite, katere učinke, katerih praktično relevantnost si je mogoče zamisliti, pripisujemo objektu našega pojma. Tedaj je naš pojem teh učinkov celota našega pojma objekta" (Pierce, 2004, 96).

3 Glej James (2002), drugo poglavje (Kaj pomeni pragmatizem).

4 Mislimo na Jamesovo tezo iz njegovih *Esejev o radikalnem empirizmu*, da je vse izkustvo proces v času (v Whiteheadovem in Bergsonovem smislu). James, kritičen do vseh nad-eksperimentalnih teženj, dekonstruira zavest in pod vplivom Locka in Berkeleyja zapiše: "Mislim, da je zavest, ko je enkrat izparela do tega stanja čiste prosojnosti, na točki popolnega izginotja" (str. 3). Njegov pojem čistega izkustva kot edine primarne materije sveta ter njegov pojem spoznavanja (tj. 'toka misli') kot relacije med zaznavami tako odpirata filozofiji radikalno novo perspektivo. Jamesova misel je v 'hermenevitičnem' smislu dejansko analogna (seveda s pomembno razliko) mnogo poznejšim medkulturnim pojmom, ki jih denimo najdemo pri R. A. Mallu (2000): na začetku procesa spoznavanja ni nobenega zlitja horizontov, niti ni nikakršne analogije na začetni stopnji časovnega izkustvenega procesa, saj so "[m]oje zaznave in vaše zaznave ene 'z' drugimi na različne zunanje načine, toda moje prehajajo v moje, vaše pa v vaše na način, kot vaše in moje nikdar ne prehajajo ene v druge" (James, 1976, 25). S pojmom intersubjektivnosti, ki odpre svet izkustev z vstopom v druge kontekste, so torej naši skupni svetovi niz presekov, kjer se srečujejo različni mentalni konteksti. Intersubjektivnost je tako oznaka tega procesa znotraj 'mozaične filozofije' čistega izkustva (James, 1976, 42).

prvi korak v procesu rekonstrukcije naše *biti-v-svetu* po zatonu metafizike kot onto-teologije in v tem predhodna Husserlu in fenomenologiji (gl. tudi Bourgeois (1996)).⁵ Jamesov pojem intersubjektivnosti, ki je vsebovan v tem, pa izvorno ni bil zasnovan za uporabo v 'sodobnih' filozofsko-političnih kontekstih. Zato je neprimerno, če Jamesa obtožujemo 'individualističnega' razmišljanja (kar se je pogosto počelo pri ocenjevanju njegovega pragmatizma) in kažemo na pomanjkanje solidarnostnih elementov v njegovi filozofiji: novo, solidarnostno obliko razmišljanja je Deweyjeva specifična situacija v spreminjajočem se svetu prvih desetletjih dvajsetega stoletja preprosto zahtevala (prim. Dickstein, 1998, 83–127). Za Deweyja je običajno živeto izkustvo v celoti človeški način življenja tako reakcija na kot interakcija z okolico. Saj "vednost ni izpeljana iz kakega neutelešenega 'razuma', temveč iz utelešene 'inteligence'" (Boisvert, 1998, 10). Prav ta *somatski*, utelešen antikartezijanski in antikantovski modus *biti-v-svetu* (-z-drugimi), ki ga je predlagal Dewey, sledi Jamesovemu pojmu radikalnega empirizma in ga hkrati tudi razširja. Kot tak predstavlja nov modus naše skupinske biti, tudi zato, ker so naše sočutje, praktična odgovornost in skrb zmerom namenjene *določenim* bitjem, ne pa neutelešenim posameznikom; tudi, ko so tem posameznikom dodeljene univerzalne človekove pravice. Nagibam se k trditvi, da to zaznamuje pragmatistično gibanje v celoti (vključujoč, denimo, Rortyjeve neopragmatizem). Saj analiza izkustva kot modusa medsebojnega prežemanja naših življenj z okoljem, v katerem živimo, in obratno izhaja iz elementarnih bioloških fenomenov, kot so dihanje, hranjenje in podobno, ki, če jih vzamemo v 'celoti' in če nanje gledamo kot na 'konstitutivne' za naše vsakdanje življenje, očitno nakazujejo določene metafizične posledice. Vendar pa se je potrebno, če se želimo izogniti upravičeni kritiki Deweyjevih tovrstnih 'metafizičnih' tendenc (prim. Rortyjevo delo *Posledice pragmatizma; Consequences of Pragmatism*),⁶ izogniti integralni analizi izkustva pri Deweyju (ki je, po Santayani, tako ali tako *contadictio in termini*; zraven tega Santayana misli, da "vsaka faza idealnega sveta izhaja iz naravnega" (Dewey, 1988a, 54). Prav Deweyjevo povezovalno razlago izkustva bi morali razširiti in brati medkulturno. Metafizično obteženemu pojmu izkustva se lahko namreč izognemo ravno z Deweyjevo družbeno filozofijo in njenim medkulturnim potencialom, kar pomeni, da se lahko znebimo metafizične pristranskosti, ki je lahko vanj položena. S tem se lahko v medkulturnem smislu pragmat(ist)ično lotimo težavnih problemov sodobnega družbenega in političnega mišljenja iz – za naš namen – perspektive latinskoameriške,

afriške in azijske družbene filozofije (revščina, pravičnost/zvestoba/solidarnost, ideja demokracije, svobode in podobno). Tako lahko isto merilo, ki ga najdemo v Peircovem, Jamesovem in Deweyjevem pragmatizmu, uporabimo tudi za medkulturno družbenoetično aplikacijo pragmatizma: to je *razlika*, ki bo nastala v sedanjem in prihodnjem izkustvu revnih in teh, ki jim gre najslabše. Gledano politično in etično, so to, na kar upamo, nove oblike solidarnostnega skupnega življenja, to je življenja, bogatega s kooperativnim in skupnostno izpovedanim izkustvom.

Leta 1919 je Dewey imel na Japonski imperialni univerzi v Tokiu niz predavanj, ki so bila ponovno napisana in leta 1920 izdana kot *Rekonstrukcija v filozofiji* (*Reconstruction in Philosophy*) (gl. Clopton, Ou, 1973, 3).⁷ Potem ko je prejel povabilo za obisk na Kitajskem, je v maju 1919 prispel v Šanghaj in tam ostal do julija 1921. Leta 1920 mu je Narodna univerza v Pekingu podelila častni doktorat, imenovali pa so ga 'drugi Konfucij'. V nizu zgodovinskih srečevanj med zahodnimi filozofi in nezahodnim okoljem – ali z njihovimi kulturnimi Drugimi – je to verjetno eden najvplivnejših primerov za obe strani in je kot tak že na sebi izvorna medkulturna izkušnja. D. L. Hall in R. Ames nam v svoji knjigi o pragmatizmu in demokraciji (*The Democracy for the Dead*) (Hall, Ames, 1999; gl. tudi Grange, 2004) predstavita bogat potencial Deweyjeve filozofije v medkulturnih kontekstih, še posebej v konfucijanstvu. V svojem pragmatističnem pristopu h Kitajski in njeni bogati civilizacijski in kulturni tradiciji sledita romantičnemu pristopu – seveda v dobrem pragmatističnem smislu odprtosti za alternative. Za Halla in Amesa je Kitajska s svojo specifično obliko politične organizacije, v nasprotju z zahodno individualistično demokratično tradicijo, ki temelji na pravicah (to je tradicija družbene pogodbe), bolj 'komunitarna' oziroma skupnostna družba, ki v večji meri od evropske ali ameriške družbe temelji na obredih in je zaradi tega primerljiva z drugimi nezahodnimi alternativnimi modeli družbene organizacije. Z Deweyjem kot "glavnim ameriškim zagovornikom komunitarne demokracije" (Grange, 2004, 15) je v tem srečanju gotovo prisoten bogat medkulturni potencial. Za naš namen pa se odpirajo še druge možnosti aplikacije Deweyjeve družbene in politične misli na druge medkulturne kontekste. Na poti do novega upanja za izboljšanje demokratičnih družb, posebej tistih, ki so še zmerom podvržene različnim oblikam revščine in nesvobode (pri čemer jemljem svobodo v Deweyjevem, to je pozitivnem smislu), vzemimo prvi in uvodni primer iz Hallove in Amesove knjige o Deweyju in demokraciji na Kitajskem.

5 Za sorodno bibliografijo o pragmatizmu in fenomenologiji glej opombe na straneh 381–397.

6 Glej R. Rortyjeve esej "Dewey's Metaphysics" (Rorty, 1982).

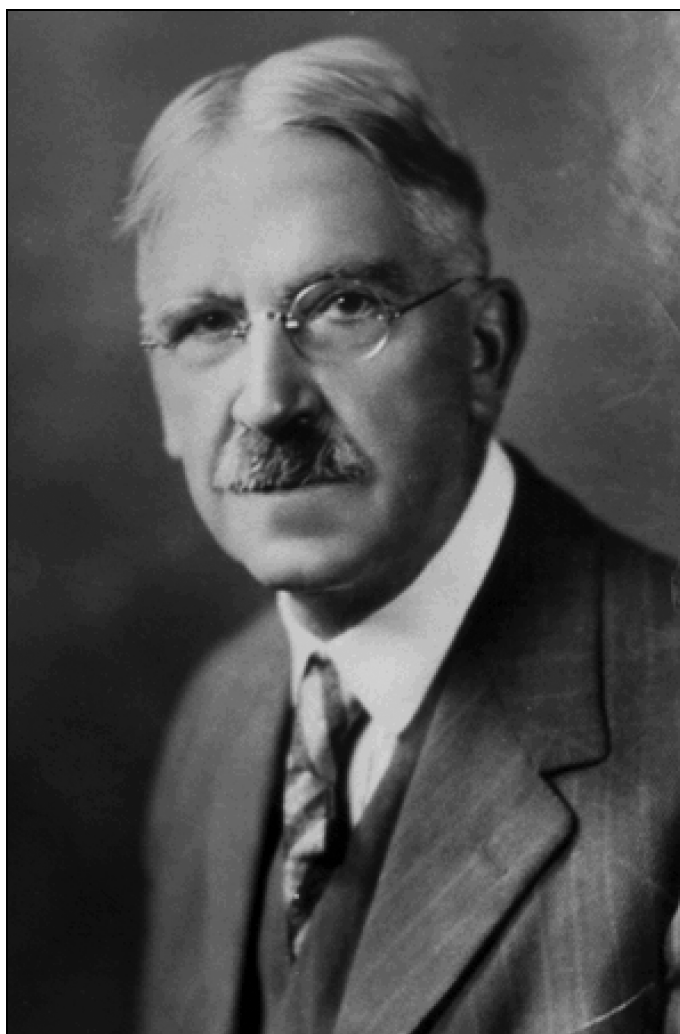
7 Deweyjeva predavanja so bila prevedena iz kitajščine. Dewey jih je nameraval ponovno pregledati, razširiti in objaviti, toda "ta namen ni bil izvršen" (1973, 2). O procesu prevajanja njegovih predavanj nazaj v angleščino, glej "Uvod".

Za Deweyja sta svoboda in demokracija, v njunem pragmatističnem pomenu, umeščeni v kontekst določene kulture: "Problem svobode in demokratičnih institucij je povezan z vprašanjem, kakšne vrste kultura obstaja". Ideja demokracije "ni v nasprotju z drugimi načeli združevanja življenja. Je prav ideja o življenju skupnosti" (Dewey, 1999, 112). V prvem poglavju njegove *Svobode in kulture* (*Freedom and Culture*) se srečamo s konstitucijo skupinske 'človeške narave', to je primarne človeške socialnosti, ki predhodi vsakršni apriorni (v smislu izoliranega posameznika v nekem zamišljenem naravnem stanju) ter 'individualistični' razlagi 'človeškega stanja', četudi je ta izražena skozi altruistične vrline (simpatijo in podobno). Za Deweyja si rehabilitacijo, kot osnovna oblika socialnosti, zasluži prav bratstvo (*fraternité*, kasneje je v okviru evropske tradicije pripoznano kot *solidarité*). Kultura je definirana kot kompleksni zbir navad in prav Dewey nas v pristnem medkulturnem smislu opozarja pred vsemi univerzalnimi posledicami Lockovskih (in sorodnih) liberalnih političnih teorij: "Ideja, da sta duh in zavest intrinzično individualna, se v pretežnem delu človeške zgodovine nikomur ni niti porodila" (Dewey, 1988b, 72). Če se demokracija spoji s humanizmom, potem mora njeno rekonstrukcijo spremljati neka oblika humanistične kulture: ne more biti odvisna zgolj od političnih institucij, ampak se mora izražati tudi v *odnosih* med človeškimi bitji, pragmatistično "izmerjenih glede na posledice, povzročene v njihovih življenjih" (Dewey, 1988b, 151). Deweyjevska 'Velika Skupnost' ('Great Community') je ta, ki mora biti s tem dosežena. To je skupnost, katere ideal je od denimo kolektivističnih zahtev po urejanju družbe oddaljen enako kot od vseh drugih idej prisilno vzpostavljene 'svobode', s tem pa je tudi skupnost, ki temelji na ideji popolnoma neomejene zasebne in javne svobode. Tako skupinska družbena etika torej ne implicira podreditve naših navad in življenj kaki obliki institucionalizirane 'skupinske' svobode. Kot je rekel Dewey v svojem velikem delu o politični misli, *Javnost in njeni problemi*, je že sama demokracija ideja življenja v skupnosti; ni racionalnost skupka racionalnih postopkov, ampak sestoji iz (kulturno pogojenih) občutij in navad, ki podpirajo odnose določene skupine in njenih posameznikov na njihovi poti k Veliki Skupnosti. Toda katera je tista skupnost, ki bi se skladala z Deweyjevo stvarjo, kot je opredeljena znotraj njegovega 'humanističnega' pogleda na demokracijo? Kako naj bratstvo ali solidarnost dosežemo? Hall in Ames zagovarjata medkulturni dialog med pragmatizmom in konfucijanstvom. Številne 'delovne povezave', kot je predlagal še en predlagatelj Deweyjeve medkulturne aplikacije, J. Grange, med Deweyjem in Konfucijem zares obstajajo. Deweyjeva ideja

'rasti' je v povezavi z *daom* kot izkustveno potjo, ki se je je potrebno držati; *de* lahko razumemo kot privlačno dobro in ga primerjamo z Deweyjevo idejo poboljšanja; končno pa je tudi osrednji konfucijanski pojem *ren* analogen Deweyjevemu ustvarjanju samega sebe v družbeno odgovorno človeško bitje. Za to gibanje, ki je prisotno tako znotraj pragmatizma kot tudi v konfucijanstvu, pa so značilne še nekatere druge skupne poteze: oba, tako Dewey kot Konfucij, privzemata, da je oseba zmerom "oseba-v-kontekstu. Pojem 'individuov' ima za ameriški pragmatizem tako majhen pomen, kot ga ima tudi za kitajsko kulturo. (...) Širši smotri skupnosti vzniknejo iz osebnih in skupinskih ciljev" (pri čemer skupnost ni mišljena kot kolektivnost) in podobno (Hall, Ames, 1999, 184 isl.). Avtorja, ki zagovarjata implementacijo demokracije na Kitajskem, tako upata na nov model pragmatistične demokratične skupnosti, ki naj bi vzniknila iz svojega srečanja s konfucijansko kulturo:

"Zato je najino upanje v tem, da bo kombinacija kitajskih in zahodnih vrednot in prepričanj, ki vznika iz bodočih pogovorov, sestavljena iz elementov kitajskega konfucijanstva in zahodnega pragmatizma" (Hall, Ames, 1999, 186).

Vprašanje demokracije na Kitajskem je seveda soočeno tudi s številnimi drugimi vprašanji, denimo s potekajočo razpravo o človekovih pravicah na Kitajskem (in vprašanjem Tibeta), ki pa jih tukaj ne moremo obravnavati v vsej širini. Iz perspektive klasične zahodne liberalne interpretacije, s tezo o brezpogojnih in univerzalnih človekovih pravicah, si njeno implementacijo znotraj katerekoli demokratične kulture le stežka predstavljamo. Toda Hall in Ames sta skeptična tudi glede uporabe in učinkovitosti človekovih pravic znotraj kulturnih okolij Kitajske, ki temeljijo na obredih. Glede na komunitarni kontekst kitajske kulture se zdi, da je bolj uporaben pojem povezanosti, ki skupinsko 'sodelovanje' in 'odgovornost' postavlja nad 'svobodo' in 'avtonomijo'. Toda ali je ta pragmatistično-konfucijanski spoj živa opcija nove (pragmatistične) družbene filozofije in kot tak priložnost za alternativni razvoj deweyjevske ideje demokracije? Vsekakor bi trdil, da je Deweyjeva ideja demokracije nadvse uporabna celo v nekaterih najtežjih družbenih vprašanjih sedanjega sveta, vključujoč Kitajsko; a celo več – uporabna je tudi za območja z veliko družbeno neenakostjo in revščino. Mislimo na Južno Ameriko, Afriko in Indijo, kajti tukaj se dogaja, da "trpljenje revnih" postaja preveliko (Hutchens, 2005, 166). Tako se zdaj zdi primerno poskusiti začrtati tri alternativne predloge pragmatistično-medkulturnega dialoga na deweyjevsko temo 'svobode in demokracije'.

Sl. 1/ Fig. 1: John Dewey.

II

V tem, kar sledi, bom zato s pomočjo treh tematsko povezanih primerov poskušal izrisati možen pragmatistični model prihodnje medkulturne družbene etike. Vrnimo se torej k našemu vprašanju – kako naj dosežemo bratstvo in solidarnost, ko v medkulturnem smislu razmišljamo o deweyjevski ideji Velike Skupnosti? Naš prvi primer se bo nanašal na 'demokracijo Majev', ki je podana v filozofiji osvoboditve argentinsko-mehiškega filozofa E. Dussla. Njegova interpretacija skupinske solidarnosti kot "merila etične veljavnosti" (gl. Mendieta, 2003)⁸ lahko razširi naše razumevanje tega, kakšno

vrsto etičnega mišljenja potrebujemo za to, da stopimo na pot k deweyjevski Veliki Skupnosti in njenemu družbenemu upanju. Za Dussla proces etičnega pripoznanja zatiranega Drugega kot osebe *predhodi vsakršnemu diskurzu*. Na tem mestu uporabi sledeč 'femenomenološki' argument, ki kaže na zanikanje najosnovnejših telesnih potreb človeških bitij:

"[To je r]azlog, ki predhodi začetku, ki predhodi sedanjosti, kajti moja odgovornost do Drugega se zastavi še pred vsakršno odločitvijo, pred vsakršno namero (pred vsakršnim argumentom ali diskurzom)" (Mendieta, 2003, 172).⁹

8 Glej str. 173 (poglavje The 1994 Maya Rebellion in Chiapas). Dussel se nanaša na uradna poročila, ki jih je EZLN (Zapatistična vojska za narodno osvoboditev) objavila leta 1994 v svojem boju za pravičnost v Chiapasu. Dusslovo 'merilo etične veljavnosti' razširjamo v naš pojem pragmatistično-medkulturnega 'etičnega merila'. O EZLN gl. tudi Terčelj (2007).

9 Odlomek je Levinasov (iz njegove *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*).

"Naši sinovi in hčere so brez šol, zdravil, oblačil in hrane; ni strehe, ki bi nudila zavetje naši revščini. (...) Naši otroci morajo za grizljaj, požirek vode in zdravila delati od zgodnje mladosti naprej. (...) Strahotni položaj revščine, ki ga trpi naše ljudstvo, ima samo en vzrok: pomanjkanje svobode in demokracije. Verjamemo, da kakršnokoli izboljšanje ekonomskih in družbenih okoliščin za revne v naši državi zahteva resnično avtentično spoštovanje svobode in demokratične volje tega ljudstva. (...) Naši glasovi bodo ponesli glasove dobrih moških in žensk, ki hodijo po teh svetovih bolečine in jeze; in otrok in starejših, ki umirajo od osamljenosti in zanemarjenosti; in ponižanih žensk; in majhnega človeka" (Mendieta, 2003, 177).

Ekstremna oblika širše solidarnosti z drugimi kot modusa naše skupinske etične *biti-v-svetu* se nadalje manifestira v sloganu EZLN: *todo por todos, nada pro nosotros* ("za vsakogar vse, za nas nič") (Schaffer, 2004, 207 isl.). Solidarnost z drugimi (tistimi, v podobnem stanju revščine in trpljenja), ki temelji na političnoetičnem pripoznanju osnovnih telesnih potreb, je zato znak novega družbeno-etičnega mišljenja v globaliziranem svetu.

S tem ko smo citirali Dusslov (Levinasovski) argument skupaj s komunikeji EZLN, vstopamo v območje deweyjske ideje svobode in demokracije. Zahteva po svobodi in demokraciji, kot je zastavljena pri Majih iz Chiapasa, je vprašanje, na katero se mora odgovoriti znotraj pragmatističnega načina *biti-v-svetu-z-drugimi*, načina, ki je občutljiv za naše najprvotnejše skupinsko izkustvo – sporazumevanje in svobodo. Če beremo Deweyja v medkulturnem in družbenoetičnem smislu, nas doseganje svobode ne pelje samo v smer, kjer je abstraktnemu individuumu zagotovljeno nevmešavanje drugih (negativna svoboda), temveč tudi v smer, kjer je posameznik, rečeno levinasovsko, zmerom v službi zatiranih, zanemarenih, potrlih – posameznih otrok, žensk in moških, obdanih z revščino – kjer je oseba svobodna v antropološko-etičnem smislu, tako, da nadzira svoje življenje in zmore to prepoznati tudi kot *znamenje etičnega življenja* pri drugi osebi. Dewey je v svojem najbolj 'socialističnem' delu iz tridesetih (*Liberalism and Social Action*) opredelil svobodo kot pojem, ki v družbi, kjer trpljenje ne obstaja več, ni potreben.

Naš drugi primer prihaja iz sodobne afriške filozofije. V 'Uvodu' v knjigo o ideji svobode in njenih lokalnih in globalnih oblikah, R. H. Taylor pravi:

"Besede za svobodo, ali kar bi nekateri v sodobnem diskurzu videli kot nesvobodo, lahko najdemo v vsakem jeziku in kulturi. Ljudje so bili s tem, kar ni svoboda, seznanjeni zato, ker je večina afriških in azijskih družb, podobno kot večina zgodnjih modernih evropskih

družb, gojila ideje družbenega statusa in hierarhije, ki so za posameznika opredeljevale meje njegove svobode. Ljudje so bili označeni za svobodne ali zaslužnjene, svobodne ali podložne, pripadajoče določeni kasti ali razredu, znotraj razdelane hierarhije družbenih in političnih odnosov" (Taylor, 2002, 4).

Za kratek oris nekaterih afriških idej svobode in družbenosti se bom poslužil standardnih virov primerjalnih zgodovinskih in političnih študij (Afrika je mišljena kot politični in geografski pojem) in pokazal na prevladujočo skupnostno naravnost afriških filozofskih odzivov na zahodne kolonialne/postkolonialne realnosti, kasneje pa bom uporabil še tradicionalno akansko (etno)filozofijo, kot jo v svojih delih predstavlja K. Gyekye. Seveda so se različni *indigeni* odzivi z vprašanjem nesvobode obarvali ob nastopu dobe atlantskega trgovanja s sužnji, ki ji je sledilo kolonialno podjarmljenje celotnega kontinenta ter – v obdobju po neodvisnosti – v boju proti domačim avtoritarnim režimom (danes proti globalizirajočemu kapitalizmu v Afriki), v teh kontekstih pa so se tudi radikalno izrazili. Po C. Youngu so tako glavni razlogi nesvobode Afriki zunanji. Opozoriti pa vendarle moramo, da je, po drugi strani, v sodobni Afriki na različne načine kontekstualizirana in internalizirana tudi zahodna ideja svobode – to pomeni, da je bila "združena z indigeno dediščino" (Taylor, 2002, 12). Toda v debatah, ali lahko ideje, povezane s pojmom svobode (in demokracije), zasledimo v predkolonialni Afriki, K. Gyekye uporabi svoje, na komunitarizmu temelječe argumente, ki jih lahko tesno navežemo na medkulturno aplikacijo Deweyjeve družbene in politične misli na Afriko in ki lahko celo upravičijo predlagane primerjalne pristope znotraj okvira Deweyjevega pragmatizma. Natanko to misel lahko uporabimo v naši razpravi o sodobnih problemih revščine in neenakosti v 'globalizirani' Afriki in – širše – znotraj družbene in politične filozofije *Afrikane*.¹⁰ Za Gyekyeja so bile afriške predkolonialne politične oblike konsenzualne in so v toliko spominjale na zahodne demokratične postopke.¹¹ Gyekye stopi na pot zagovarjanja zmernega komunitarizma, zavzemajoč se za avtonomijo posameznika, ki je v tem procesu zagotovljena, s kritiziranjem posledic radikalne (celo ekstremne) komunitaristične interpretacije Mbitijevega stavka: "Sem, ker smo; in ker smo, tudi sem", saj ta implicira stališče, ki je za dobro delujočo definicijo sebstva znotraj sistema preveč reducirano in preozko. Drugo etično merilo družbenega življenja, ki temelji tako na individualnih kot tudi na družbenih aspektih življenja v skupnosti (ki je v tem primeru globalna), lahko najdemo v sodobni afriški 'ubuntu etiki'. Pot k družbenemu upanju v ubuntu etiki sestoji iz dveh osnovnih načel: prvo pravi, da je

10 Ta pojem združuje in povezuje afriško, afroameriško in (afro)karibsko filozofijo.

11 Glej Gyekyejevo poglavje *Democratic Elements in the Traditional Akan Political Practice* v Gyekye (1997, 124–133).

"blatenje in nespoštovanje drugega človeškega bitja v prvi vrsti blatenje in nespoštovanje samega sebe le vtoliko, če sprejmemo, da sem tudi sam subjekt, vreden dostojanstva in spoštovanja", drugo pa zatrjuje, da moramo, kadar smo soočeni z izbiro "med bogastvom in ohranitvijo življenja drugega človeškega bitja, *izbrati ohranitev človeškega življenja*" (Gyekye, 1997, 52).¹² Če se vrnemo k Gyekyeju: afriški zmerni komunitarizem lahko kot znak naravne družbenosti človeških bitij priskrbi vez s pragmatističnim modusom *biti-v-svetu-z-drugimi*, modusom, ki, vzet medkulturno, izpostavlja prednost skupinske izkušnje pred individualizmom, a si hkrati v tem procesu vendarle prizadeva ohraniti še nek smisel aktivne in celostno zaznavajoče osebnosti. Za Gyekyeja "prav zmerni komunitarizem v zadnji instanci ustrezno odslikava tako trditve individualnosti kot skupinskosti, ki morajo biti moralno in funkcionalno prepoznane" (Gyekye, 1997, 61). V tem smislu nam 'komunitarna' razlaga lahko pomaga pri snovanju alternativnih poti ukvarjanja s sodobnimi političnoetičnimi problemi sveta, kot so 'človekove pravice', 'pravičnost', revščina in razne oblike družbene neenakosti. S tega stališča demokracija in svoboda zahtevata tako skupinskost kot tudi individualnost. V tradicionalni akanski 'demokraciji' (demokracijo tu razumemo v širšem smislu kot "oblast ljudstva, od ljudstva in za ljudstvo"; Gyekye, 1997, 124), ki jo predstavi Gyekye in ki temelji na 'politični pogodbi' (to je pogodbi, ki ima ljudi za družbene po naravi, v nasprotju z družbeno pogodbo razsvetljenjskega političnega mišljenja), lahko najdemo institucije, v njih pa pomembne demokratične elemente, kot jih razumemo v zahodni tradiciji. Ti so utelešeni v nizu pozitivnih postopkov sprejemanja političnih odločitev, ki so, po Gyekyeju:

"rojeni iz prizadevanja za družbeni ideal ali cilj solidarnosti – ki je sam navdihnjen z verjetjem v enakost interesov vseh članov skupnosti – in iz pripoznanja političnih in moralnih vrednot enakosti, vzajemnosti in spoštovanja stališč drugih" (Gyekye, 1997, 130).

Ti 'konsenzualni' demokratični postopki so ne glede na družbeni položaj jasno v skladu z deweyjevskima idejama svobode in demokracije, ki obe stremita k večji družbeni enakosti kot obliki solidarnosti (*fraternité*) znotraj vsake družbe. S tem 'pragmatističnim' sporočilom akanske demokracije in sodobne 'ubuntu etike' pa smo naposled prišli do našega zadnjega primera.

Zaključimo torej s tretjim in zadnjim primerom, ki odpira možnosti medkulturne rabe in aplikacije Deweyjeve pragmatistične filozofije v Indiji. V sodobni Indiji smo soočeni s specifičnim pojmom tako individualnosti kot tudi skupinskosti. Indijski narodni kongres, ki je bil ustanovljen že zgodnjega 1885. leta kot temeljna institucija indijske narodne volje za bodoče politično samoodločanje nasproti britanski nadoblasti, ni predlagal koncepta enakih pravic za vse državljane ali koncepta svobode kot osnovne pravice med široko zasnovanimi političnimi pravicami posameznika. V indijski politiki tistega časa je posebno politično obliko svobode opredelila "narodova kolektivna pravica do samoodločanja" (Khilnani, 1999, 26).¹³ Za I. Berlina bi bil tak pojem 'narodne' svobode seveda zelo razviden primer krivice. Toda v Indiji nasproti zahodnima pojmom negativne in pozitivne svobode stoji pojem dvojne svobode za posameznika *in* skupnost (katere del je posameznik, drugo pa je kasta ali nacionalna identiteta).¹⁴ Ta je vendarle še zmerom zmožnost prenosa sektaškega iskanja 'svobode' znotraj ločenih religij *in* skupinskih identitet v "prizadevanje za egalitarne obveze" (Sen, 2005, 38), in to je zdrav pojem svobode za posameznika in javnost, kot se ga razume znotraj demokratične vizije in ideje deweyjevske Velike Skupnosti. Indijo, soočeno s starim, kulturno in metafizično (ter, seveda, religiozno) podkrepljenim vprašanjem kastne neenakosti in hierarhije (*jati-varna* sistem indijske družbe), je k zahodnemu tipu ustavne demokracije peljalo prizadevanje ustanovnih očetov indijske ustave. Toda v svojem govoru ob priložnosti sprejetja ustave leta 1949 je B. R. Ambedkar, ki je bil njen glavni arhitekt, dejal:

"26. januarja 1950 vstopamo v življenje protislovij. V politiki bomo imeli enakost, v družbenem in ekonomskem življenju pa neenakost. V politiki bomo priznavali načelo en človek, en glas in en glas, ena vrednost. V našem družbenem in ekonomskem življenju bomo zaradi naše družbeno-ekonomske strukture zanikali načelo ene vrednosti na enega človeka (...) Kako dolgo bomo še zanikovali enakosti v našem družbenem in ekonomskem življenju?" (Jaya, 2001, 24).¹⁵

To bi lahko bile tudi Deweyjeve besede, ki so naslavljalje njegove sodobnike v družbeni in ekonomski politiki Združenih držav v tridesetih letih ali celo razredno neenakost in pomanjkanje družbenih in političnih priložnosti neprivilegiranih v današnji Ameriki. Izražajo

12 Gyekye kritizira Menkitijevo interpretacijo. Za sodobno 'ubuntu etiko' glej M. B. Ramosejeve eseje v Coetzee, Roux, 2003.

13 Vredno je omeniti, da je bil tradicionalno pojem 'individualnosti' v Indiji pridržan za askete (*sannyasin, sadhu*), ki so živeli na obrobju družbe. Za demokratičnega duha in njegovo družbeno življenje je to gotovo primer težavne svobode, ki je hkrati ideja in ideal onstranskega tipa svobode.

14 Prim. Berlin (2006), poglavji 2 in 3: "The Idea of Freedom" ter "Two Concepts of Freedom: Romantic and Liberal," glej str. 155; glej tudi Taylor (2002, 97). Po A. Appadoraiju, je Indija poznala ekvivalent teorije 'družbene pogodbe' – v kanoničnih budističnih *Digha Nikayi* ter v *Jatakah* najdemo pripoved o izvoru družbe, ko so ljudje, po zlati dobi harmonije in po tem, ko so nastopili slabi običaji in grehi, izbrali najboljšega od ljudi in z njim sklenili dogovor. Poznan je bil kot *Maha Sammata* (Appadorai, 2002, 3–4).

15 Odlomek je iz Ambedkarjevega govora ob sprejetju indijske ustave (Speech on the adoption of the Constitution).

pristno zaskrbljenost za prihodnost demokratičnega življenja in družbene enakosti v Indiji. Razlog njegovega opozorila je bila visoka stopnja družbene neenakosti, ki je – navkljub rezervacijski politiki in pozitivni diskriminaciji, ki je bila v ustavi za nedotakljive indijske kaste ali tako imenovane 'razvrščene kaste' (in 'razvrščena plemena')¹⁶ izvorno zagotovljena – ostala dobro ohranjena oblika kastne hierarhije tudi še v današnji indijski družbi (skupaj z razrednimi neenakostmi in neenakostjo spolov). Različne protidemokratske prakse in elementarna zanikanja svobode – če slednjo razumemo v širšem in pozitivnem deweyjskem smislu – še zmerom ovirajo demokratične svoboščine, izpostavljene v indijski ustavi (temeljne pravice, svoboda govora, enakost pred zakonom in drugo). Po A. Senu so "te vrzeli med največjimi neprimernostmi v rabi demokracije v današnji Indiji" (Sen, 2005, 36).¹⁷

Indija je že pred svojo prvo ustavo poznala reformatorje in družbenokritične mislece, kot sta bila R. M. Roy in R. Tagore, katerih ideje svobode in družbene enakosti so navdihnile politične teoretike in družbena gibanja v Indiji. Tagore je ideal onstranske odrešitve ('mukti') transformiral v posvetni pojem družbene svobode, Roy pa je prvi nasprotoval tradicionalnemu pojmu družbene neenakosti. Sodobna družbena gibanja v Indiji pa je navdihnil Jotirao Phule, revolucionar iz devetnajstega stoletja, ki ga sprejemajo kot predhodnika sodobnih dalitskih skupin in preostalih protikastnih gibanj. Phule je svojo knjigo o suženjstvu (*Ghulamgiri*) posvetil celo A. Lincolnu, indijske oblike suženjstva pa primerjal z evropskimi in ameriški. S tem ko je prispeval svoje lastno razumevanje tradicionalnih indijskih brahmanskih teorij o vrojeni družbeni in etični neenakosti med nedotakljivimi in šudrami na eni strani ter drugimi *dvija*

kastami na drugi (šudre in ati-šudre so ostali zunaj teh religiozних in družbenih *rites de passage*), je predlagal novo *etično merilo*, ki je temeljilo na obrnjeni 'Arijski teoriji'.¹⁸ Phule je s tem (idealno) prepoznal, da je bila predpostavljena predarijska družba, ki je temeljila na enakosti vseh srednjih in nižjih kast, uničena s posegom ideologije brahmanske kaste, s katero bi morali po njegovem lastnem razumevanju te 'revolucionarne' politike izbrati proti-brahmansko "resnično religijo skupnosti".¹⁹ Ta racionalno zasnovana religija, ki temelji na etičnem merilu enakosti, spominja na Deweyjev idiosinkratični pojem vere in je načelo, ki se mora praktično in pragmatično-demokratsko izvršiti.²⁰ Tudi Phulejeve in Ambedkarjeve ideje in njihov vpliv na sodobna demokratska gibanja (kot so dalitska gibanja, ki temeljijo na skupnosti, to je na kasti)²¹ so tako v koraku z Dusslovimi Maji in afriškimi oblikami demokracije, s tem pa v nasprotju z različnimi institucionalnimi oblikami izkoriščanja in diskriminacije tistih, ki živijo v morečih družbenih stanjih neenakosti in revščine.

Če sklenem svoj oris nekaterih možnih uporab Deweyjeve filozofije v medkulturnih kontekstih, menim, da bodo zahteve po svobodi in demokraciji kot izrazu družbenoetičnih oblik skupinskega življenja pri soočanju s praktičnimi problemi revščine, neenakosti in vsakršne oblike krivičnosti, lahko nanovo opisane na medkulturni in pragmatistični način. Tukaj lahko po mojem mnenju zasledimo tudi korenine naše prihodnje družbene etike kot praktične skupinskosti ter posledično svobode – vzete v utopičnem deweyjskem pragmatističnem smislu – kot pojma, ki v bodoči demokratski in solidarni družbi, kjer trpljenje ne obstaja več, postane odvečen.

16 Gre za 'scheduled castes' in 'scheduled tribes'.

17 Za ekstermini in 'brutalni' vidik neenakosti spolov v Indiji glej Senova članka (Sen, 1992; 2003: Missing Women in Missing Women Revisited).

18 Za 'etično merilo' glej E. Dussla in demokracijo Majev; za 'etično merilo' kot ohranitev življenja glej sodobno Ramosejevo verzijo 'ubuntu etike' v afriški filozofiji, oboje v tem poglavju.

19 Za Phulejevo revolucionarno teorijo glej G. Omvedt, The Anti-caste Movement and the Discourse of Power (v: Jayal, 2001, 481–508). Za citat iz Phulejevega Sarvajana Satya Dharma načela glej Omvedt, 2004, 6.

20 Prim. Deweyjevo *Skupno vero*: "Vera v nenehno razkrivanje resnice, ki ga omogoča sodelovanje naklonjeno prizadevanje ljudi, je bolj religiozna, kot je katerakoli vera v dokončno oziroma že dokončano razodetje." (Dewey, 2004, 107).

21 Za zgodovino dalitskega in drugih protikastnih gibanj glej Omvedt, 2004, in dodano bibliografijo.

TOWARDS DEWEY'S NOTION OF INTERCULTURAL PHILOSOPHY

Lenart ŠKOF

University of Primorska, Science and Research Centre Koper and Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: lenart.skof@zrs.upr.si

SUMMARY

The first part of the article deals with Dewey's pragmatism and its relation to intercultural philosophy. Already Dewey's early thought took into consideration the importance of intercultural philosophy, and the article points out some elements in his thought that reveal the hidden potential of Dewey's philosophy for contemporary intercultural philosophy. It also discusses several characteristics of pragmatism with regard to intercultural thought, and lays special emphasis on Dewey's stay in China, which gave rise to a new epoch of intercultural contacts between the American and Chinese philosophical and political tradition. Furthermore, it highlights Dewey's social philosophy that gave this American philosopher of classical pragmatism the platform to develop his notion of democracy. The second part of the article suggests a possible way of applying Dewey's social philosophy to modern political theories as developed by Latin American, African and Indian philosophers. The questions posed by the article relate to the currently very topical intercultural North-South divide and related issues of poverty and social inequality. They place special emphasis on the notions of freedom as developed by the West and the South, thereby proposing a possible alternative understanding of the Western notion of liberal democracy.

Key words: American pragmatism, John Dewey, intercultural philosophy, Confucianism, Maya democracy, Enrique Dussel, freedom, democracy, African philosophy, Indian philosophy

LITERATURA

Appadorai, A. (2002): Political Thoughts in India (400 b.C.–1980). Delhi, Khama Publishers.

Berlin, I. (2006): Political Ideas in the Romantic Age (ed. H. Hardy). Princeton in Oxford, Princeton University Press.

Birt R. E. (ed.) (2002): The Quest for Community and Identity. Lanham, Rowman & Littlefield.

Boisvert, R. D. (1998): John Dewey: rethinking our time. New York, State University of New York Press.

Bourgeois, P. L. (1996): From Common Roots to a Broader Vision: A Pragmatic Thrust of European Phenomenology. American Catholic Philosophical Quarterly, 70, 3. Washington, 381–397.

Clopton, R. W., Ou, T.-C. (eds.) (1973): John Dewey, Lectures in China, 1919–1920. Honolulu, The University Press of Hawaii.

Coetzee, P. H., Roux A.- P. J. (eds.) (2003): The African Philosophy Reader. London, Routledge.

Dewey, J. (1987): Art as Experience. V: The Later Works of John Dewey, zvezek 10 (ed. Jo Ann Boydston). Carbondale, Southern Illinois University Press.

Dewey, J. (1988a): Experience and Nature. V: The Later Works of John Dewey, zvezek 1 (ed. Jo Ann Boydston). Carbondale, Southern Illinois University Press.

Dewey, J. (1988b): Freedom and Culture. V: The Later Works of John Dewey, zvezek 13 (ed. Jo Ann Boydston). Carbondale, Southern Illinois University Press.

Dewey, J. (1991): On Philosophical Synthesis. V: The Later Works of John Dewey, zvezek 17 (ed. Jo Ann Boydston). Carbondale, Southern Illinois University Press.

Dewey, J. (1999): Javnost in njeni problemi (prev. A. Pinter). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Dewey, J. (2004): Religija in religiozno (prev. A. Pinter). Poligrafi, 9, 35/36. Ljubljana, 91–108.

Dickstein, M. (ed.) (1998): The Revival of Pragmatism: New Essays on Social Thought, Law, and Culture. Durham – London, Duke University Press.

Grange, J. (2004): John Dewey, Confucius and Global Philosophy. New York, State University of New York Press.

Gyekye, K. (1997): Tradition and Modernity: Philosophical Reflections on the African Experience. New York – Oxford, Oxford University Press.

Hall, D. L., Ames, R. T. (1999): The Democracy of the Dead: Dewey, Confucius, and the Hope for Democracy in China. Chicago – Lasalle (Ill.), Open Court Publishing.

Hutchens, B. C. (2005): Jean-Luc Nancy and the Future of Philosophy. Montreal – Kingston, McGill-Queen's University Press.

- James, W. (1976):** *Essays in Radical Empiricism*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- James, W. (2002):** *Pragmatizem* (prev. M. Šerčer). Ljubljana, Krtina.
- Jayal, N. G. (ed.) (2001):** *Democracy in India*. New Delhi, Oxford University Press.
- Khilnani, S. (1999):** *The Idea of India*. New York, Farrar–Straus and Giroux.
- Mall, R. A. (2000):** *Intercultural Philosophy*. Oxford, Rowman & Littlefield Publishers.
- Mendieta, E. (ed.) (2003):** *Beyond philosophy: ethics, history, Marxism, and liberation theology* / Enrique Dussel. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Omvedt, G. (2004):** *Jotirao Phule and the Ideology of the Social Revolution in India*. New Delhi, Critical Quest.
- Rorty, R. (1982):** *Consequences of Pragmatism: Essays, 1972–1980*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sen, A. (1992):** Missing Women. *British Medical Journal*, 304, 7. marec 1992. London, 586–587.
- Sen, A. (2003):** Missing Women Revisited. *British Medical Journal*, 327, 6. december 2003. London, 1297–1298.
- Sen, A. (2005):** *The Argumentative Indian*. New York, Farrar–Straus and Giroux.
- Shusterman, R. (2000):** *Performing Life: Aesthetic Alternatives for the Ends of Art*. Ithaca, Cornell University Press.
- Shusterman R. (ed.) (2004):** *The Range of Pragmatism and the Limits of Philosophy*. Malden, MA, Blackwell Publishing.
- Taylor, R. H. (2002):** *The Idea of Freedom in Asia and Africa*. Stanford, Stanford University Press.
- Terčelj, M. (2007):** Med subverzivnostjo in karizmo: realnost in legenda nekaterih latinskoameriških gverilcev (s posebnim poudarkom na poveljnikih indijanske Zapatistične vojske za narodno osvoboditev – EZLN v Chiapasu). *Acta Histriae*, 15, 2007, 2. Koper, 1–26.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-03

UDK 316.653:303

POJEM VPLIV IN KRMILJENJE JAVNOMNENJSKIH PROCESOV

Peter SEKLOČA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: peter.sekloca@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Integrativni potencial vpliva, ki ga nekateri teoretiki funkcionalnih družbenih sistemov (Parsons, Mayhew) obravnavajo kot krmilni medij, je v članku dopolnjen z modelom, v katerem vplivanje v javnomnenskih procesih poraja konflikte in vodi k soočenju mnenj. V tem primeru je razumevanje vpliva ravno nasprotno kot ga poskušajo prikazati prispevki, ki javnost zaradi kompleksnosti konteksta javne razprave delijo na elitno javnost ter na informacijsko deprivilegirano in konformno razpršeno občinstvo, ki pri družbeni integraciji potrebuje asistenco prve. Čeprav je podelitev strinjanja v določeni situaciji lahko posledica konformnosti, prepričevanje javnosti vodi tudi do razkritja družbenih nasprotij, kar vplivu odvzema avtomatizem krmilnega medija, teoriji javnega mnenja pa nudi konceptualne nastavke za osmišljanje odprtosti javne sfere.

Ključne besede: javno mnenje, vpliv, krmilni medij, konflikt

IL CONCETTO DI INFLUENZA E PILOTAGGIO DEI PROCESSI DI OPINIONE PUBBLICA

SINTESI

Il potenziale integrativo delle influenze che da alcuni teorici dei sistemi sociali funzionali (Parsons, Mayhew) vengono considerate come strumenti di pilotaggio, viene integrato nell'articolo tramite un modello in cui l'influenza nei processi di opinione pubblica provoca conflitti e porta verso un confronto delle opinioni. In questo caso la comprensione dell'influenza è contraria a quanto si cerca di dimostrare nei vari contributi che a causa della complessità del contesto della discussione pubblica dividono la massa in pubblico di élite e pubblico di informazione non privilegiato e disperso – un pubblico potenziale che nell'integrazione sociale necessita dell'aiuto del primo gruppo. Nonostante il raggiungimento di accordi in una determinata situazione possa essere una conseguenza del conformismo, il convincimento del pubblico porta anche alla scoperta di contrasti sociali, il che toglie all'influenza l'automatismo del media trainante mentre offre alla teoria dell'opinione pubblica delle basi concettuali per dare un senso all'apertura della sfera pubblica.

Parole chiave: opinione pubblica, influenza, media trainante, conflitto

UVOD

Pojmovanje vpliva v javnomnenskih procesih se veže na dilemo med mogočim avtomatizmom sistema javnega mnenja in odprtostjo javne razprave za komunikativno validacijo argumentov o perečih zadevah. Mediji med drugim služijo poenostavitvam transakcij in olajšujejo doseganje sporazumov, ko ti funkciji naslovi teorija javnega mnenja, se vpliv pokaže kot bližnjica do odločitev v javni razpravi. Vloga vpliva je lahko razumljena povsem funkcionalistično, kjer je sporazum v javnosti podrejen doseganju učinkovitosti celotnega družbenega sistema z jasno načrtanimi vlogami in rigidnimi družbenimi strukturami, lahko pa že pot do sporazuma – torej javna razprava – s samim komunikativnim procesom odpira nove vidike in možnosti rešitve problemov ter poti družbene integracije.

V funkcionalnem sistemu javnega mnenja javni akterji, zagovorniki simbolne javnosti, poskušajo dobiti kar najštevilčnejšo oziroma najkoristnejšo podporo, kar v teoriji o *Novi javnosti* ameriškega sociologa Leona Mayhewja vključuje delitev javnosti na vplivne voditelje in informacijsko deprivilegirane vodene (Mayhew, 1997, 134). Takšna konceptualizacija javnega mnenja vključuje prepričanje, da množice niso zmožne dojeti kompleksnosti sveta, zato naj jih pri odločitvah vodijo strokovnjaki, kar je značilno za platonistično razumevanje sveta in vloge javnosti (glej Lippmann, 1999), radikalnost te pozicije pa Mayhew delno omili s komunikativno racionalizacijo prepričevanja preko javnih forumov. Šele forumi naj bi namreč omogočali, da so zadeve prikazane z različnih zornih kotov in da občinstvo lahko izrazi svoje dvome o zgoščenih retoriki javnih govorcev.

Mayhewjevo razumevanje vpliva izhaja iz sinteze Parsonsovega pojma vpliva (1967) in Habermasove teorije komunikativnega delovanja (1984; 1989a). Kot ugotavlja Mayhew, je razhajanje Parsonsa in Habermasa mogoče razložiti ravno preko njunega različnega razumevanja podpore¹ vpliva. Medtem ko je Parsons poudarjal samo sistemski nivo podpore, naj bi se Habermas preveč strogo usmeril na relacijski nivo. *Sistemske oblike podpore* slonijo na solidarnosti voditeljev in vodenih, na zavedanju obojih, da z medsebojnim zaupanjem lahko dosežejo skupne cilje; *relacijske oblike* pa slonijo na zmožnosti "tarč" vpliva, da od vplivnih zahtevajo in tudi dobijo dodatne argumente za podane trditve (Mayhew, 1997, 134).

S sintezo obeh pogledov na podporo vpliva, ki v svoji "čisti obliki, neomadeževan z dejansko močjo viso-

kega statusa, temelji izključno na argumentih" (Mayhew, 1999, 712), Mayhew izpelje konceptualizacijo javnosti, v katerem vpliv preko prepričevanja krmili funkcionalni sistem, ki ravno zaradi komunikativnega preverjanja podpore vpliva kot krmilnega medija omogoča doseganje sporazuma. Vendar je reverjanje relacijske podpore vpliva v Mayhewjevem modelu samo možen odziv občinstva, ki zahteva dodatno argumentacijo šele v primeru nejasnosti informacijskih bližnjic ali omajanega zaupanja v govornika. V primeru, da anomalij v komunikacijskih procesih ni, občinstvo brez zadržkov sprejme simbolne poenostavitve realnosti, kot jih predstavljajo govorniki.² Javno razpravljanje govorcev, katerih vprašanje statusa naj bi ostalo ob strani, se nadomešča s sistemskimi načini integracije, v katerih množični mediji predstavljajo govorniške platforme, ki že same po sebi podeljujejo družbeni status oziroma ga zahtevajo za dostop nanje. Kot je opazil že Pinter, "zaradi kompleksnosti komunikacijskega okolja nastaja 'nova javnost', ki komaj še vsebuje kaj skupnega s klasično, meščansko javnostjo, ki se je razvila v modelu liberalne javne sfere" (Pinter, 2005).

V funkcionalnem sistemu javnega mnenja so idealne razmere opredeljene z odsotnostjo javne razprave, saj se člani javnosti opredelijo za različne alternativne rešitve javnega problema na temelju zaupanja v javne govornike. Torej celoten proces komuniciranja v stiliziranih razmerah predvideva tišino in nekonfliktnost, česar pa ni mogoče trditi za diskurzivne teorije javnosti (Dewey, 1999; Habermas, 1989b; Mills, 1965), v katerem šele soočenje različnih sodb vodi do sporazuma. Na eni strani je ideal funkcionalni sistem, v katerem sistemske oblike podpore vpliva poskrbijo za opredeljevanje do alternativnih rešitev problema brez nepotrebne izmenjave razlogov, na drugi strani je ideal diskurz o alternativah, ki jih relacijske oblike podpore razporedijo glede na sprejemljivost. Seveda se v obeh pogledih na javno komuniciranje omenjene oblike podpore kombinirajo, vendar ostaja vprašanje podrejenosti in nadrejenosti: medtem ko so v funkcionalističnih konceptualizacijah javnosti sistemske oblike prevladujoče in jih relacijske le pomagajo vzdrževati, so v diskurzivnih razumevanjih javnosti sistemske oblike samo posledica učinkovite izmenjave razlogov na relacijskem nivoju.

Model oblikovanja javnega mnenja, v katerem nastopajo akterji, ki posedujejo določene informacije in jih nudijo v zameno za strinjanje tistim, ki teh informacij nimajo, potrebuje vsaj dopolnitev. Nasprotja med posamezniki in skupinami večkrat izvirajo iz njihovih spe-

1 Podpora se nanaša na zmožnost zagotovitve vrednosti krmilnih medijev (na primer denarja) oziroma veljavnosti trditev, vsebovanih v posplošenih oblikah komuniciranja. V Parsonsovi teoriji igra osrednjo vlogo pri zagotovitvi podpore ohranjanje zaupanja v normativno strukturiran statusni red družbe (glej Parsons, 1967, 369; Mayhew, 1997, 58–62).

2 Javni govorniki javnosti v prvi fazi prepričevanja zagotavljajo, da sistemska podpora popolnoma zadovoljivo predstavlja skupne interese. Mayhewjeva kritika Nove javnosti (1997) pa gradi na izostanku druge faze (relacijske), ko javni akterji niti na poziv ne utemeljijo svoje zgoščene retorike, kar pripelje do razkroja celotnega sistema vpliva.

cifičnih interesov in argumentov, katerih veljavnosti ne moremo preveriti z ekspertnim ali tehničnim znanjem, tako da bi že mnenje bolj ekspertnega akterja lahko prepričalo javnost. Ta je mnogokrat soočena s problemom, katerega rešitev je povsem arbitrarne narave. V primerih, ko ni instrumentov, ki bi objektivno ocenili problem in njegovo rešitev, so vsi posamezniki brez trdnih temeljev, na katerih bi lahko gradili svoje sodbe. Zakaj bi potem nekdo sprejel sodbo ali vodstvo drugega, ki prav tako tava v temi? Nedvomno imajo nekateri več izkušenj pri reševanju specifičnih problemov kot drugi, vendar bi težko trdili, da obstaja samo ena avtoriteta na določenem področju, ki bi bila sposobna "pravilnejšega" mnenja od drugih. Poleg tega so interesi največkrat tako specifični, da "največ konfliktov izhaja iz kolizije skupinskih interesov in zadevajo probleme razdelitve, ki jih je mogoče rešiti samo po poti sklepanja kompromisov" (Habermas, 1994, 35). Vprašanje o konceptu vpliva zato zadeva samo egalitarnost in odprtost javnomnenskih procesov. Če je vpliv krmilni medij in javno mnenje funkcionalni sistem, potem je posedovanje primerljive količine socioekonomskih virov prepričevanja edina pot do sporazuma. V tem primeru vplivni eksperti dezorientiranim množicam kažejo smeri odločitev. Koncept vpliva je zato tudi politično vprašanje in posredno zadeva (ne)problematično kompatibilnost interesov, izvirajočih iz hierarhizirane družbene strukture. Neposredno pa razumevanje vpliva pod vprašaj postavlja zmožnosti posameznikov in skupin, da po potrebi zahtevajo preverjanje upravičenosti oziroma kredibilnosti osebe ali institucije, ki uporablja svoj vpliv. Ta zmožnost se operacionalizira v postavitvi družbenega statusa³ govorca pod vprašaj in mogočim zmanjšanjem vpliva. Nadalje funkcionalistično razumevanje vpliva implicira tudi neprehodnost med nivojema vodenih in voditeljev, s tem pa se vodenim pripiše nezmožnost sodelovanja v oblikovanju javnega mnenja. So diskurzivni forumi potemtakem še temelj odprtega oblikovanja javnega mnenja ali pa so le sistemske varovalke za ohranjanje rigidnih družbenih struktur? Mar javnomnenski procesi, sestavljeni iz zaprtih nivojev in avtomatizirani s krmilnim medijem, ne izgubijo demokratičnega potenciala?

Teza je, da vpliv po postavitvi nasprotij med javnimi akterji v središče procesa oblikovanja javnega mnenja izgubi svojo sistemsko sposobnost krmiljenja odločitev javnosti, še vedno pa obdrži orientacijsko funkcijo. Zaradi personifikacije mnenj in distribucije simbolnih reprezentacij v javni sferi bo vpliv posledično razumljen kot simbolna oblika, ki v medsebojnem naslavljanju reprezentacij in akterjev spreminja svojo *kvaliteto*, s tem pa izgublja krmilni avtomatizem, obenem s to izgubo pa postane vprašljiva tudi rigidnost razlike med tistimi, ki

krmilijo oziroma vodijo, in tistimi, ki so vodeni. Parsonsova sociološka teorija družbenega sistema bo služila za vpogled v delovanje vpliva, prav tako Habermasov kritični odnos do Parsonsove konceptualizacije vpliva. Mayhewjeva teorija javnega mnenja, ki gradi razumevanje vpliva na združitvi prvih dveh – in je prav tako kot Parsonsova funkcionalistična – pa bo dopolnjena s prispevkom francoskega socialnega psihologa Sergeja Moscovicia, ki je vpliv konceptualiziral skozi teorijo socialne reprezentacije.

PARSONSOVO IN HABERMASOVO RAZUMEVANJE KRMILNIH MEDIJEV

Parsons razume vpliv v skladu s svojo konceptualizacijo družbenega sistema (1951), ki je eden od štirih podsistemov občega sistema delovanja (angl. general action system). Sestavljajo ga tudi vedenjski organizem, sistem osebnosti individualnih akterjev in kulturni sistem. Vsi štirje tvorijo drug za drugega okolje. Ne glede na to, da se ti sistemi glede na vrsto funkcij med seboj razlikujejo, je Parsons razvil štiri temeljne za vse sisteme univerzalne funkcije, ki jih povzema shema AGIL. Funkcije določajo procese znotraj sistemov. Vsako akcijo je mogoče analitično razčleniti glede na štiri funkcije, ki so lastne vsakemu sistemu: vedenjski organizem opravlja funkcijo adaptacije (adaptation), sistem osebnosti poskrbi za funkcijo doseganja ciljev (goal attainment), družbeni sistem opravlja funkcijo integracije (integration), kulturni sistem pa ohranja vzorce (latent pattern maintenance) (glej Škerlep, 1991, 64). Parsonsova teorija je izredno kompleksna, zato njena natančnejša razčlenitev ne sodi na to mesto. Oris njenih osnovnih potez pa je tukaj potreben, saj je le tako mogoče razumeti Parsonsovo koncepcijo komunikacijskih medijev, med katere spada tudi vpliv.

Z delitvijo občega sistema delovanja v štiri podsisteme (vedenjski organizem, sistem osebnosti, kulturni in družbeni sistem) razčlenitev še ni končana. Družbeni sistem, ki opravlja funkcijo integracije, zopet sestavljajo štirje podsistemi: ohranjanje kulturnih vzorcev, družbena skupnost, ekonomija in politika. Dinamične procese v njih si lahko predstavljamo kot "mehanizme", ki vplivajo na delovanje sistema, "obči komunikacijski mediji" (general media of communication) pa poskrbijo za usmeritev teh procesov. Obči komunikacijski mediji so: "posplošitev predanosti vrednotam" (generalisation of commitments), ki aktivira pripravljenost za ohranjanje strukturnih vzorcev (za kulturno reprodukcijo), "vpliv" (influence) pospešuje družbeno integracijo, "denar" (money) je medij za menjavo v ekonomiji, "moč" (power) pa se veže na politični sistem (Parsons, 1967, 364).

3 Po Parsonsu družbeni sistem vrednot določa, katere družbene vloge ljudje najbolj cenijo: "vrednote določajo družbeni status, status podeljuje prestiž, prestiž vključuje spoštovanje in spoštovanje je vir vpliva" (Mayhew, 1997, 28).

Obči komunikacijski medij deluje v kontekstu, v katerem ima občo vrednost, kar pomeni, da mu vsi akterji priznavajo sposobnost kontrole lastništva oziroma situacije – sposobnost, ki jo tudi sami lahko pridobijo s posedovanjem medija. Akterji definirajo tudi razmere, v katerih lahko v zameno za denar pridobijo ali izgubijo lastništvo nad nekim objektom, torej morajo biti meje konteksta, v katerem potekajo transakcije, obče sprejete. Tako ne prihaja do negotovosti, v kateri situaciji se medij lahko uporablja. Razmere za menjavo so določene s standardnimi situacijami, v katerih akter lahko zavzema eno od dveh pozicij, torej pozicijo kupca ali prodajalca. Lahko jo kadarkoli zapusti in izstopi iz razmerja, s tem pa ne tvega nesporazuma. Normativno ogrožje delovanja je standardizirano in akterji imajo na razpolago točno določeno zalogo odzivov, ki se jih lahko poslužujejo.

Po Parsonsu je denar najpopolnejši medij, zato je z njim najlažje ponazoriti funkcionalno in simbolno komponento občih komunikacijskih medijev. Denar je možno meriti, mogoče ga je "odtujiti", to je prenesti na drugo osebo, shraniti in investirati, je ugotovil Parsons. Tudi Habermas je v pregledu lastnosti, ki naj bi jih imel obči medij, ugotovil isto kot Parsons in jih, enako kot on, povzel po denarju (Habermas, 1989a, 264–265). Pridevnik obči tudi pomeni, da morajo vsi udeleženci medij v vsakem času in kraju sprejemati enako, se pravi, da le tako postane objektivno merilo za vrednost: "Pod temi pogoji lahko stranke v menjavi recipročno pogojujejo svoje odzive skozi ponudbo, ne da bi se morale zanašati na usmerjenost k sodelovanju, ki ga predvideva komunikativno delovanje. Namesto tega se od akterjev pričakuje objektivni odnos do akcijske situacije in racionalna orientacija do posledic delovanja. *Dobičkonosnost* služi kot merilo, s katerim se tehta uspeh" (Habermas, 1989a, 264). Zato Habermas tudi uporablja izraz krmilni medij, saj omogoča avtomatično orientiranje akterjev v določeni situaciji in se jim ni potrebno zatekati k definiranju normativnega ogrožja delovanja. Zaradi obče sprejemljivosti uporaba medija kot posrednika v razmerjih in menjavah med partnerji odstrani tveganje nesporazuma o izidu delovanja.

Ker medij predstavlja objektivno vrednost, ki je neodvisna od kraja in časa v okviru že dogovorjenih pogodb, jezika ni moč razumeti kot krmilni medij, saj je njegova uporabna vrednost odvisna predvsem od situacije, na katero se nanašajo sporočila. "Pogodbe" oziroma norme so v primeru jezika skozi izmenjavo pomenskih vsebin šele dogovorjene. Pri krmilnem mediju so raz-

mere drugačne. V mediatizirani situaciji subjekt vpliva na odločitve drugega samo z uporabo krmilnega medija v kontekstu, v katerem norm ni potrebno vedno znova in znova definirati; delovanje akterjev vodi samo predvidevanje uspeha. Krmilni medij v koordiniranju aktivnosti nadomesti jezik, ki v svoji nalogi koordinacije ni krmilni medij, saj z njim sporazum oziroma cilj delovanja dosežemo s tehtanjem argumentov, s sprotnim dogovorom o normativnem kontekstu delovanja.

Jezik, enako kot denar, nima neke otipljive notranje vrednosti. V tem sta si podobna. Medtem ko je simbolna vrednost denarja za vse akterje enaka in je posameznik lahko popolnoma prepričan, kakšen bo rezultat uporabe določene količine denarja, je simbolna vrednost jezika odvisna od argumentov, ki jih jezik prenaša. Če notranjo vrednost jezika definiramo kot pomen, ki ga ima določena zaloga znakov, je ta notranja vrednost v zmožnosti, da lahko zagotovi razumevanje⁴ (glej Habermas, 1989a, 266).

Nasprotno pa notranja vrednost krmilnega komunikacijskega medija rešuje akterje negotovosti o izidu njihove interakcije. Notranja vrednost simbolizira sankcije (nagrade ali kazni), ki so jih akterji deležni za delovanje v smeri, ki jo preferirajo uporabniki krmilnih medijev. Parsons v osnovi navaja štiri⁵ medije, ki delujejo na podlagi sankcij. Habermasova kritika Parsonsove sistemske teorije se nanaša predvsem na krmilna medija vpliva in predanosti vrednotam, ki naj ne bi bila prava krmilna medija, temveč samo posplošeni obliki komuniciranja. Za medij moči pa se Habermas v bistvu strinja s Parsonsovo konceptualizacijo. Na področju legitimnosti moči pa se njuna pogleda razhajata, saj Habermas (1989a, 267–270) trdi, da je legitimnost moči normativno zasidrana v svetu življenja in mora zato biti neprestano podvržena preverjanju v procesu komunikativnega delovanja, Parsons pa se ustavi pri trditvi, da ji legitimnost zagotavlja pozitivno normirano pravo. Za druga dva medija Habermas poskuša dokazati, da nimata notranjih sankcij, temveč samo olajšata sporazumevanje v procesu komunikativnega delovanja.

Po Parsonsu obstajajo štirje načini, kako "jaz" pripravi "drugega" k sodelovanju (Parsons, 1967, 361–362). V primeru ekonomske menjave med jazom in drugim je medij denar, ki zamenja lastnika, tako kot zamenja lastnika nek predmet ali storitev. V zameno za odpoved drugega do lastniške pravice do predmeta ali storitve, jaz nameni drugemu denarno nagrado, ki odseva uporabno vrednost objekta transakcije. V primeru, ko je medij moč, grožnja jaza vsebuje negativno sankcijo, ki

4 Habermas dopušča možnost, da sporazum ni vedno dosežen v čistem diskurzu, kar odpira pot za uporabo retorike in simbolov v sporazumevanju: "*Resnična vrednost* razumevanja sestoji zato v komunikativno ustvarjenem sporazumu, ki je merjen v razmerju do veljavnosti trditve in je *podprt* s potencialnimi razlogi (z razlogi, ki so lahko podani, če je potrebno)" (Habermas, 1989, 265–266).

5 Pozneje je Parsons razvil dodatne štiri medije: *intelligence*, *performance capacity*, *affect*, *interpretation*, ki se tudi nanašajo na štiri podsisteme občega sistema delovanja. Nekateri raziskovalci so s permutiranjem potem razvili do 64 menjalnih medijev (Škerlep, 1991, 73).

jo bo jaz izvedel nad drugim, če ne bo ravnal tako, kot jaz želi. Pri aktivaciji privrženosti jaz apelira na vrednote drugega in mu poskuša prikazati, kako je ravnanje, ki ni v skladu z željo jaza, tudi v nasprotju z vrednotami drugega in mu bo naprtilo psihične bolečine, samoobtoževanje oziroma slabo vest. Prepričevanje jaza pa drugega poskuša napeljati k privolitvi z navajanjem razlogov, zakaj naj bi bila njegova privolitev v njegovem lastnem interesu, to je v interesu drugega. Jaz ne uporablja nobenih empiričnih sankcij, temveč poskuša spremeniti pogled drugega na situacijo, ki ostaja nespremenjena ali pa se slučajno spreminja – delovanje jaza je do spremembe situacije nevtravno. Vpliv kot simbolni medij, ki deluje preko prepričevanja, vključuje pozitivno sankcijo, ki jo poosebljajo dejstva, iz katerih oseba, ki je prepričevana, lahko zaključí, da je zanjo privolitev oziroma strinjanje koristno.

Parsons je o sistemih delovanja razmišljal podobno kot ekonomisti klasiki o ekonomskem sistemu, v katerem naj bi bili odnosi regulirani po načelu inputa in outputa. Ni ga zanimalo notranje delovanje ekonomije, temveč se je usmeril predvsem na odnose med ekonomskim sistemom in drugimi sistemi. Zaradi naklonjenosti neoklasični ekonomski misli je specifične lastnosti denarja kot občega komunikacijskega medija poskušal pripisati tudi drugim komunikacijskim medijem. Ravno zato je tudi vse odnose med sistemi in v njih videl vodene po načelu menjave.

KRITIČNI POGLED NA PARSONSOVO RAZUMEVANJE VPLIVA

Habermas v svoji kritiki funkcionalistične systemske teorije družbe (Habermas, 1989a) izčrpno obravnava Parsonsovo pojmovanje vpliva. Kritika se opira na lastnosti, ki bi jih vpliv moral imeti, da bi ga bilo mogoče klasificirati kot medij, kar pomeni, da bi ga bilo mogoče meriti, odtujiti in shraniti. Vpliv je po Habermasovih besedah težko oziroma nemogoče meriti, čeprav nekaterim osebam lahko pripišemo višji status in uživajo večjo mero zaupanja kot drugi. Vendar v sodobni družbi statusna hierarhija ni več tako razvidna, kot je bila v predmodernih družbah, kar pomeni, da vrednote niso več uradno institucionalizirane – za to so včasih skrbele cerkev in institucije fevdalnega gospodstva (Habermas, 1989a, 275). Še vedno pa je moč reči, da imajo nekateri več avtoritete kot drugi in jo uporabljajo za prepričevanje, ne da bi navajali natančne razloge svojih trditev ali demonstrirali legitimnost svojih kompetenc. Izjave akterjev so zato avtoritativne samo v pogledu kritično-pozivne moči (Habermas, 1989a, 273). Prav zato vpliva ni mogoče meriti tako kot denar in moč, lahko pa ga

obravnavamo kot depozit zadnjih dveh, kar pomeni, "da manipulativno uporabljamo nemanipulativne dobrine" (Habermas, 1989a, 275).

Habermas tako dokazuje, da ima jaz samo več kompetenc glede na dano situacijo in več vpogleda v naravo stvari, kar pa ne pomeni, da se mu za dosego konsenza ni potrebno zatekati k sredstvom, ki jih nudi komunikativno delovanje. Sporazum se zaradi različnega družbenega statusa akterjev dosega samo na višji stopnji, na kateri so trditve podane v "kondenzirani"⁶ obliki, ne more pa se ločiti od sveta življenja oziroma sprotne definicije veljavnih norm in kulturnih vzorcev. To naj bi tudi pojasnjevalo, zakaj ni potrebno posebno institucionalno zasidranje vpliva v svetu življenja:

"Vpliv in aktiviranje privrženosti nista nevtralna do alternativ v sklepanju sporazuma in do neuspeha v doseganju konsenza; bolje rečeno, oba primera samo povzdigneta oba primera doseganje konsenza do posplošenih vrednot, še vedno pa imata svoje temelje v intersubjektivnem prepoznavanju veljavnosti kognitivnih in normativnih trditev. Ne moreta, tako kot denar in moč, nadomestiti običajne uporabe jezika v njegovih koordinativnih funkcijah, temveč njegovo uporabo lahko samo olajšata z abstrahiranjem kompleksnosti sveta življenja. V eni povedi: taki mediji ne morejo avtomatizirati sveta življenja" (Habermas, 1989a, 276–277).

Diskvalifikacija vpliva iz skupine krmilnih medijev naj bi potemtakem temeljila na uporabi jezikovnih oblik, ki so nujne za retorično artikulacijo ponudb za sodelovanje, Mayhew razume Habermasovo dokazovanje, da mora krmilni medij empirično motivirati drugega k akciji. V rigoroznem smislu mora medij avtomatično izključiti vse možnosti za nesporazum, zato naj bi strateška akcijska orientacija izključevala uporabo jezika. Kot dokazuje Mayhew (1997, 101–102) pa obstajajo situacije, v katerih se mediji kombinirajo. V bolj kompleksnih ekonomskih transakcijah, ko se, na primer, poslovni partnerji pogajajo o nakupu podjetij ali o poslovnem sodelovanju, naj bi bilo ovrednotenje transakcij v denarju dopolnjeno tudi z dogovori, tako da uporaba jezika nikakor ni izključena. Dobro ime podjetja, ki temelji na preteklem delovanju, je v tem primeru porok za izpolnitev pogodbe. Najsi bo delovanje še tako usmerjeno k uspehu, katerega merilo je dobiček, se morajo partnerji še vedno sporazumeti z uporabo jezika. Ta argument naj bi dokazoval, da kot uporaba jezika za dopolnitev strateško usmerjenih dogovorov ne diskvalificira denarja kot krmilnega medija, tudi dodaten diskurz, uporabljen za argumentacijo "informacijskih bližnjic", ne more izločiti vpliva iz družine krmilnih medijev (Mayhew, 1997, 102).

6 Habermas ločuje med dvema vrstama medijev, od katerih so *krmilni mediji* diferencirani iz sveta življenja, *posplošene oblike komuniciranja* pa ne nadomeščajo jezika kot sredstva za doseg sporazuma, temveč jezik samo "kondenzirajo", zato jih ne moremo ločiti od sveta življenja (Habermas, 1989, 390). Med posplošene oblike komuniciranja Habermas uvršča tudi množične medije.

Koda denarja določa razmerja med strankami do te mere, da se stranke lahko popolnoma usmerijo samo na posledice uspešnosti svojih ponudb, saj jim komunikacijskega konteksta ni potrebno vedno znova definirati. Z denarjem je zato mogoče izraziti tudi dobro ime podjetja, ki se ob prodaji oziroma nakupu tudi dejansko izraža v denarju. In če prodaja ne uspe, lahko potem nesojeni kupec z denarjem, ki je bil prvotno namenjen nakupu določenega podjetja z vsemi njegovimi materialnimi in nematerialnimi osnovnimi sredstvi, kupi kakšno drugo podjetje, ki bo mogoče prinašalo še več dobička. Dodaten diskurz v ekonomskih transakcijah je še vedno generiran s strateškimi cilji, z usmeritvijo k uspehu. Zato je boljše merilo za ločitev krmilnih medijev in posplošenih oblik komuniciranja *namen*, s katerim akterji vstopajo v razmerja. Vpliv bi bilo mogoče definirati kot enega izmed predstavnikov družine krmilnih medijev samo v primeru, ko simbol kredibilnosti – sloves akterja – temelji na preteklem strateškem delovanju, verjetnost nagrade pa je vabilo za sledenje akterju. S tem se v sistemu razvija avtomatizem. Subjekti, na katere se vpliva z nagrajevanjem, delujejo mehanično, avtomatizirano in niso kritični do preteklega in prihodnjega ravnanja, ki jim je že prineslo nagrado (Dickson in drugi, 1993, 38). Poleg tega akterji, usmerjeni k poslovnemu uspehu, ne posvečajo pozornosti tistim, ki so samo posredno vključeni v transakcije, saj je tudi njihovo strinjanje "kupljeno" za primerno odškodnino. Heid Vernon-Wortzel dokazuje, da "človekovi možgani delujejo najbolje, ko vidijo direktno povezavo med trdom in nagrado" (Vernon-Wortzel, 1994, 14), kar napelje na misel, da samo pozitivne sankcije lahko prebudijo (aktivirajo) javnost. Njeni člani potem delujejo samo v horizontu, ki nagraduje samo njih, posledic njihovih dejanj pa zopet ni mogoče nadzorovati z ničemer drugim kot s pozitivnimi sankcijami.

Vabilo h kolektivni akciji je tem bolj uspešno, čim bolj zaupanja vredna oseba ga izreče. Obljuba izboljšanja stanja v prihodnosti je potemtakem lahko tudi notranja pozitivna sankcija, trdi Mayhew (1997, 120), vendar ne gre pozabiti, da se ta "sankcija" v javnosti spreminja pod vplivom argumentov in drugih simbolnih vsebin, v ekonomskih transakcijah pa so spremembe posledica ponudb, ki se izražajo v krmilnem mediju denarja, medtem ko naslovljenci lahko brez posledic izstopijo iz transakcije. Edino merilo delovanja akterjev je v tem primeru ocenitev vrednosti ponudb. Ekonomski partnerji si sloves dobrega poslovnega partnerja namreč pridobijo le z doslednim izpolnjevanjem pogodbenih obveznosti, katerih merilo je uspeh, zopet izražen v denarju.

Seveda se tudi gospodarski subjekti v svojem delovanju oklepajo norm, dogovorjenih ravno z lingvističnimi sredstvi, na primer zakonov, ki urejajo razmerja med podjetji, davčnih obveznosti... Vendar je delovanje subjektov v teh situacijah še vedno usmerjeno k uspehu, torej je instrumentalno in strateško, norme oziroma po-

godbe, ki so bile poprej dogovorjene z jezikovnimi sredstvi, pa delujejo samo na podlagi pozitivnih in negativnih sankcij, ki nagradijo ali doletijo podjetje. Pravna določila, standardi, pogodbe in kodeksi, ki usmerjajo ekonomsko delovanje, omogočajo samo lažjo orientacijo akterjev v kompleksnem okolju ekonomskega sistema, v katerem dobro ime in sloves zanesljivega poslovnega partnerja vsaj na dolgi rok služita doseganju dobička. Slovesa, ki ga uživa partner v ekonomski transakciji, zato ne moremo primerjati s slovesom, potrjenem v razmerjih, ki se vzpostavljajo na podlagi običnih interesov in katerih zadovoljitev ne more biti ocenjena ali nadomeščena z denarjem. Namen ohranjanja slovesa prvega (ekonomskega) subjekta je dolgoročen dobiček lastnikov podjetja, namen ohranjanja slovesa drugega (člana javnosti) pa je ohranjanje zmožnosti vplivanja v kontekstu, v katerem sankcije, pozitivne ali negativne, ne morejo zagotoviti kolektivnega delovanja v smeri občega dobrega. Namen delovanja torej močnejše določa delovanje kot uporaba sredstev sporazumevanja.

PREVERJANJE PODPORE VPLIVA

Za razliko od ekonomskega sistema, ki ga navajata Parsons in Habermas kot najpopolnejši sistem, v okviru katerega je možna definicija denarja kot najbolj reprezentativnega krmilnega medija, ima sistem, ki ga krmili vpliv, nemalo težav pri določanju moči, ki jo ima vpliv posamezne osebe (ali množičnega medija). Tržne sile ponudbe in povpraševanja dobrinam točno določijo vrednost, izraženo v denarju. Menjalno razmerje med denarjem in dobrinami je določeno ali pa se spreminja glede na ponudbo in povpraševanje. Tako je vrednost dobrine, izražena v denarju, enaka za vse subjekte, ki nastopajo na trgu, in denar ima za vse akterje enako kupno moč. Vpliv pa različni subjekti različno ocenijo. Ali bolje rečeno: na podlagi vpliva različno ocenijo veljavnost argumentov, ki so zgoščeni v vplivu, torej je njegova simbolna vrednost ocenjena povsem subjektivno.

Na drugi strani pa tudi akterji ne predstavljajo svojih ponudb kot nespremenljivih, samozadostnih simbolov, temveč se ti pod vplivom drugih vsebin, ki so podane z namenom diskreditacije nasprotnih zagovornikov in njihovih trditev, spreminjajo. Občinstvo ni omejeno samo na enkratno identifikacijo z določenim zagovornikom ali skupino, temveč se njegove preference spreminjajo in preoblikujejo skladno z razvojem razprave, ki prevzame obliko mediatiziranega dialoga simbolnih reprezentacij. "Tarče" vpliva retoričnih "žetonov" ne sprejemajo enosmerno, tudi žetoni niso nespremenljivi, temveč se v dialogu posameznikov, skupin ali simbolnih vsebin preoblikujejo. Žetoni nimajo neke notranje empirične vrednosti, ki bi motivirala posameznike k aklamaciji in podreditvi, temveč se njihova "koristnost" kaže le v ponostavitvi primerjave in tehtanju trditev govorcev.

S prehodom iz parterja na oder, s katerega so distribuirane simbolne oblike, proces oblikovanja mnenja postane bolj dialoški, spremlja pa ga normativno definirano (politično) vprašanje, kdo v načelu lahko sodeluje v javni razpravi. "Ustvarjanje javnosti" iz amorfnе socialne strukture družbe namreč zahteva definiranje in selekcioniranje informacij ter njihovo publikacijo (Gerbner, 1995, 146), ki je po sistemske razumevanju vpliva rezervirana za vplivne javne akterje. Slednji selekcijo informacij opravijo s pogledom na konkurenčne javne akterje, ki javnosti nudijo ravno nasprotnе, medsebojno izpodbijajoče se informacije. Javni forum, pa naj bo v odsotnosti sinhronega dialoga med posamezniki še tako nedialoško razumljen, se ustvari samo s prepričevanjem in proti-prepričevanjem vplivnih. Ob nastanku konflikta različne skupine ali posamezniki v borbi za vidnost in podporo naslavljajo občinstvo z apeli, ki so producirani z enim očesom na vsebinah konkurenčnih interesnih skupin in z enim očesom na občinstvu. Tönnies pravi, da so množični mediji bojno polje in tudi "največkrat uporabljeno sredstvo za seznanjanje z mnenji, za njihovo uveljavljanje, za njihovo javno oznanjanje in obrambo, za napadanje nasprotnih mnenj in za ustvarjanje sovraštva do njih in zaničevanja – večina časnikov je postala bojišče, na katerem se nenehno razplamteva in z vročim ognjem gori nenehna bitka misli in mnenj" (Tönnies, 1999, 73). Mnenjski boji so namenjeni prepričevanju "velikega občinstva" (Tönnies, 1999, 67), ki nima možnosti udeležbe v javni razpravi v množičnih medijih, temveč si oblikuje sodbe v primarnih skupinah ob spremljanju bitke na forumih. Zagovornika določenih interesov tako ne diskreditirajo zahteve razpršenega občinstva, ki si je slučajno zaželelo sodelovati v javni razpravi, temveč predvsem argumentacija javnih akterjev, ki govorijo v imenu drugih skupin ali simbolne javnosti, ki naj bi se šele razpoznala v podani podobi. Zato Mayhewjeva zahteva po vzpostavitvi diskurzivnih forumov ne izključuje ideje o javnosti kot publiki, ki se deli na voditelje in vodene. Diskurzivni forum se sicer vzpostavi z zahtevami po argumentaciji informacijskih bližnjic in ponudb za sodelovanje, ki jih zagovorniki nudijo občinstvu, vendar te zahteve ne podaja razpršeno občinstvo, temveč tisti, ki se borijo za politični vpliv v javni sferi in že imajo nek družbeno priznan status. Z ločitvijo na informacijsko samozadostne voditelje in tiste, ki potrebujejo pomoč pri družbeni integraciji, se zadnjim posredno priznava le negativno definirana pravica spremljati razpravo na forumih, v okviru katere lahko v osami svojega doma procesirajo pridobljene informacije, zanika pa se jim aktivna pravica postati javni zagovornik in s tem postati objekt ocenjevanja ustreznosti postati reprezentant oziroma ratificirani zagovornik javnosti.

ISKANJE INFORMACIJ IN KONFLIKT INTERESOV

Mayhew nadgradi Parsonsovo sistemsko razumevanje vpliva s kombinacijo relacijskih oblik zavarovanja, ko zatrdi, da je vpliv "mešanica nujnih argumentov in pozivov, da naj bi govorniku verjeli na podlagi zaupanja, povezava med tema modalnostima pa naj bo že vnaprej zamišljena v osnovni paradigmi" (Mayhew, 1997, 62). V komunikacijski situaciji, kjer se srečajo zagovorniki skupin, nasprotniki resda lahko sprejemajo "faktografsko gradivo ali objektivne informacije o dogajanju v okolju", vendar je tako sporočanje predvsem informacijsko in nima prepričevalnega namena (Vreg, 2000, 92). Ima namreč nevtralen temelj. Posameznik se v taki situaciji zanaša na druge samo zato, ker jih vidi kot kredibilen vir informacij, nagnjenost k sprejemanju vpliva pa je funkcija odvisnosti od informacij in ne konformnosti zaradi potrebe po pripadanju (Moscovici, 1976, 17, 28). Šele ko se razprava usmeri v izpostavljanje partikularnih interesov, so zagovorniki izpostavljeni intencionalnim informacijam in prepričevanju, naj zavoljo skupnih ciljev spremenijo pogled na situacijo.

Moscovici dokazuje, da je vplivanje tem bolj uspešno, čim bolj je prepričevani posameznik negotov (1976, 26). V primeru, da so javni zagovorniki različnih taborov močno prepričani v svoje cilje in interese, jim ostane samo diskusija, kako cilje kar najbolje uskladiti oziroma kako odpraviti konflikte. Sprejemanje drugačne interpretacije situacije zato ne sloni na zaupanju v nasprotnega komunikacijskega partnerja, temveč na negotovosti, ki jo vplivanje šele povzroči. Vsak predlog za rešitev problema je pretresen v luči ustreznosti za nasprotno stranko in ni sprejet samo na temelju "dobrega imena". Zagovorniki posameznih skupin so v razpravi dobro opremljeni z informacijami, prepričani v svoje cilje in samozavestni. Šele primanjkljaj teh lastnosti bi vodil akterje v sprejetje mnenj nasprotnikov brez natančne argumentacije, samo na podlagi njihovega slovesa, prestiža. Zato procesa oblikovanja mnenja na forumu, na katerem zagovorniki usklajujejo svoje interese skozi argumentacijo, ni mogoče označiti kot krmiljenega z medijem vpliva.

Nadalje je vpliv množičnih medijev in javnih akterjev, ki množične medije uporabljajo za distribucijo sporočil, lahko razumljen z dveh vidikov. Po prvem občinstvo (pasivno javnost) naslavljajo vsebine, ki nudijo zadovoljitev informacijskih potreb kar najširšemu krogu posameznikov. Drugi pogled razkriva nasprotja, ki jih generira vpliv. Mayhewjeva teorija potrebuje dopolnitev ravno na točki, kjer vplivanje sproža konflikte. Njegovo konceptualizacijo vpliva zato dopolnujem z drugim pogledom, ki gradi na dejanskem nasprotovanju in inovacijah kreativnih manjšin, kar odpira sfero razprave tudi občinstvu in vodenim, torej "pasivnemu delu" javnosti, saj vplivanje sproži potrebo po sodelovanju v razpravi. Ta pristop k dinamiki manjšin in večin je značilen

za socialnega psihologa Sergeja Moscovicia in njegove sodelavce (Moscovici, 1976; Moscovici in Doise, 1994). Ob združitvi obeh vidikov javno mnenje ni več nujno neko večinsko mnenje, ki sili v konformizem, temveč rezultat recipročnega vpliva akterjev, različnih manjšin in prepričevanih večin, s tem pa se polje razprave tudi dejansko širi vertikalno po družbeni strukturi. Ob tem spoznanju konceptualna ločitev na elitno in pasivno javnost slednji zanika komunikacijske kompetence in načelno zapira dostop do javne sfere, takšna pozicija selekcioniranja udeležencev javne razprave pa znižuje demokratični potencial javne sfere.

Prvi vidik vodi k pristopu, ki obravnava uporabo in nagrajujoče učinke mediatiziranih vsebin in kjer vpliv simbolizira informacijsko privilegiranost enih in odpoved informacijski samozadostnosti drugih oziroma pomoč prvih pri integracijskih problemih drugih (Mayhew, 1997, 109). Za ta pristop je značilno, da interpretacijske sposobnosti občinstva igrajo osrednjo vlogo pri oblikovanju stališč njegovih članov. Procesiranje podanih informacij je tudi glavna dejavnost v času in prostoru razpršenega občinstva. Takemu razumevanju občinstva dajejo mnogo kredibilnosti raziskave, ki izpodbijajo mit o informiranem članu javnosti in ga nadomeščajo s sliko posameznika, ki si poenostavlja iskanje informacij z motrenjem delovanja javnih akterjev v času. Vezana racionalnost in uporaba enostavnih, črno-belih interpretacij dogodkov se dogaja predvsem s pogledom na nosilce dejanj ter na njihovo predstavitev v množičnih medijih in ne toliko z interpretacijo vsebin, ki jih akterji sporočajo:

"Vpliv je vodilno sredstvo delovanja vezane racionalnosti, zato je povsem brezpredmetno kritizirati množične medije kot institucije, ki temeljijo na vplivu. Pomoč pri ekonomiziranju informacij je ravno tisto, kar ljudje pričakujejo od medijev. Ni smiselno objokovati površnosti medijev v odnosu do informiranih državljanov, saj proces oblikovanja javnega mnenja ni povezan z ustvarjanjem zelo informirane publike" (Mayhew, 1997, 254).

Občinstvo naj bi sproti pozabljalo nove informacije in naj bi se osredotočalo samo na ocenjevanje zaupanja v javne akterje. Informacije so hitro pozabljene, ocena kredibilnosti javnega govornika pa ostane v zavesti članov javnosti, vse dokler ne nastopi priložnost, da se ocena spremeni (Mayhew, 1997, 254). Po takšnem razumevanju javnosti je iskanje in procesiranje informacij zadosten pogoj, da lahko govorimo o procesu oblikovanja javnega mnenja. Poudarjeno je ekonomiziranje informacij in sprejem najboljše, najbolj nagrajujoče rešitve problema, ki jo odseva vpliv javnih akterjev. Direktna konfrontacija alternativ v javni sferi je odsotna oziroma je prisotna samo kot tehtanje kredibilnosti in iskrenosti javnih govorcev, ki se dogaja v glavah članov občinstva. V tem primeru bi bilo mogoče reči, da vpliv krmili samoregulirajoč se funkcionalni sistem. Po analogiji z

ekonomskim sistemom v integrativnem sistemu, temelječem na vplivu, ravnotežje zagotavlja ponudba in povpraševanje po informacijah (Mayhew, 1997, 110). Plačilo za informacijo je strinjanje, ki deluje v mejah, ko ni potrebno, da bi bila izjava spoznana za veljavno, temveč jo tehtajo po koristnosti. Pomembno je samo zupanje v tistega, ki prepričuje in je kot spoštovana oseba edini zmožen razpršenim članom javnosti pokazati pot k reintegraciji v družbeni sistem. Tak model družbenega vpliva strogo ločuje med vplivnimi osebami, ki imajo moč, visok družbeni položaj in zaslonbo močne skupine, ter tistimi, ki nimajo virov prepričevanja, so pasivni in lahko vodljivi. Omenjeno razumevanje vpliva je po Moscoviciju značilno za funkcionalistične modele vpliva, v katerih je pasivna "tarča" vpliva prisiljena v konformnost, če pa se ji upira, je dojeta kot deviantna in upirajoča se družbenim normam (Moscovici, 1976, 12–13). Ob tem pa se seveda odpira vprašanje, ali sploh še lahko govorimo o javnosti, saj naj bi njeni člani po diskurzivnih in participativnih teorijah tudi tvorno in kritično sodelovali pri oblikovanju javnega mnenja.

Drugi vidik vplivanja preko množičnih medijev kot dopolnitev prvemu vpelje konflikt med ponudbami. Različne ponudbe za pomoč so vzrok negotovosti. Prvi vidik poudarja iskanje in ekonomiziranje informacij, ki so distribuirane preko množičnih medijev z namenom družbene integracije, drugi obrača pozornost na potrebo po komuniciranju, ki jo sproži vplivanje. Če bi vpliv na množično občinstvo povezovali samo z namero prepričati posameznike, naj se odrečejo določenemu mnenju in sprejmejo drugo, ki je bolj nagrajujoče, ne bi pojasnili, od kje izhaja potreba po informacijah in spremembah mnenj. V situaciji, "v kateri sta oba partnerja prepričana v svoje sodbe in mnenja, ne bi bilo potrebe po družbenem vplivu, ki tudi na noben način ne bi mogel delovati, ker ne bi bilo nobene negotovosti, ki bi jo bilo treba zmanjšati" (Moscovici, 1976, 27). Iz perspektive informacijsko deprivilegiranega občinstva – potencialne javnosti – bi bilo vplivanje smiselno samo takrat, ko posamezniki ne bi bili popolnoma prepričani v pravilnost svojega mnenja ali ga niti ne bi imeli. Vzrok vpliva je zato drugje, ne šele v negotovosti, saj se v medsebojno prepričevanje spuščajo tudi subjekti, ki so trdno prepričani v svoje sodbe. Če razčlenimo situacijo, v kateri nastopajo javni govorniki in občinstvo, oboji pa so prepričani v svoja mnenja, šele izpostavljenost prepričevanju napelje k iskanju novih informacij. Če ponujeno pomoč kot notranjo sankcijo vpliva občinstvo zavrne – ker se ji zdi v dani situaciji neustrezna – razumevanje vpliva kot krmilnega medija izgubi svojo kredibilnost. Ko nezadovoljstvo s ponujeno "pomočjo" preseže prag tolerance, se javnost zave nereprezentiranosti.

Moscovici dokazuje, da je potreben pogoj za vplivanje konflikt (1976, 98–108). Je začetna točka sprememb, saj šele konflikt sproži negotovost. Dvom v pravilnost sodbe se pojavi, ko se posameznik sreča z različnim

mnenjem oziroma interpretacijo situacije, ki je do tedaj ni poznal ali o njej niti ni dvomil: "Dvom izvira iz srečanja s tistim, kar je drugačno. V mnogih eksperimentih se dvom ne pojavlja kot dan, temveč kot produkt vpliva" (Moscovici, 1976, 105). Šele poskus vplivanja na dojemanje situacije v subjektu sproži konflikt med njegovo starejšo reprezentacijo realnosti in podano novo. Čeprav je posameznik še tako prepričan v svoja mnenja, ga drugačno mnenje napelje na razmišljanje o situaciji, za katero se je izkazalo, da je vsi ne dojemajo enako. Družbena pogodba, ki naj bi se je držala partnerja v komuniciranju, je tako ogrožena. Obstaja velika verjetnost, da bo potrebno norme in sistem njihovega vrednotenja definirati na novo. Partnerjem v komuniciranju grozi *nesporazum*, ki je lahko viden samo skozi interakcijo med komunikacijskimi partnerji, prav tako pa tudi njegova rešitev. Konflikt je nastal zaradi namere subjekta vplivati na drugega in je posledica inter-individualnih relacij, čeprav sproža intraindividualno nekonsistentnost, rešljivo samo z delovanjem drugega. To delovanje pa mora upoštevati tudi komunikacijskega partnerja, kar ima za posledico, da sporočevalec in sprejemalec stopita v dialog. "Notranja sankcija" napeljevanja je zato pretehtana, ocenjena in je spodbuda za iskanje novih interpretacij realnosti, ki bodo izzvale prvotno interpretacijo. Sankcije v tem primeru ne opravijo svoje naloge, saj člane nasprotnih skupin ne prepričajo v spremembo mnenja, temveč šele povzročijo konflikt. Nujnost komuniciranja v taki situaciji vodi v preoblikovanje ponudb za sodelovanje, saj so prvotne ponudbe odgrnile zastor, ki je skrival nasprotja v družbi. Informacijsko deprivilegirani oziroma vodeni člani javnosti se ne zatečejo v konformizem, temveč inovativno predstavijo poglede na pereče družbene probleme, s tem pa njihova sporočila postanejo objekt ocenjevanja veljavnosti, obenem pa se tehta kredibilnost govorcev. Iz v tišino pogreznjenega občinstva začno izstopati angažirani razpravljavci.

SKLEP

Interesi stopijo na pot preoblikovanja šele v soočenju, kar pomeni, da diskurzivni forumi igrajo osrednjo vlogo pri oblikovanju mnenja javnosti, saj nudijo družbeni prostor, v katerem konflikti postanejo vidni in slišni. Relacijske oblike podpore vpliva zato niso podrejene sistemskim. Prej so soodvisne oziroma omogočajo dvig sporazuma na višji nivo, ki pa ga v diskurzivnih teorijah javnega mnenja ne moremo enačiti s sistemsko avtomatiziranim nivojem. Za teorijo javnega mnenja je pomembna ugotovitev, da zagovor avtomatizma v javni razpravi v načelu ohranja zaprte nivoje družbene hierarhije, saj člani občinstva zaradi pričakovanja nagrad in kazni nekritično sledijo voditeljem in se v javno razpravo niti ne vključujejo: sistemski avtomatizem preverjanja vpliva je z vidika svobode komuniciranja proble-

matičen v toliko, kolikor omejuje aktivno pravico vsakega člana javnosti, da tudi njegova kredibilnost postane predmet ocenjevanja s strani drugih govorcev.

Funkcionalistično razumevanje javnega mnenja ne problematizira instrumentalizacije prepričevanja in tako posredno zagovarja avtomatizem, ki ohranja hierarhizirano družbeno strukturo, s tem pa med njenimi nivoji ne dopušča konflikta. Slednji je dopuščen le na relativno primerljivih nivojih hierarhije, podrejenost in nadrejenost v družbi pa se ne problematizirata. Sistemske in relacijske oblike podpore vpliva torej nastopajo skupaj na določenem družbenem hierarhičnem nivoju. Zagovornikom javnosti, ki v družbi uživajo nek ugled, vprašanja o njihovih interesih in kredibilnosti postavljajo ravno govorci, ki imajo vsaj primerljiv družbeni status – in ne razpršeno informacijsko deprivilegirano občinstvo, ki mu funkcionalistične teorije že od samega začetka razvoja javne razprave namenjajo pasivno vlogo. S tem ne ločujem sistemskih in relacijskih oblik preverjanja vpliva, temveč problematiziram procese ohranjanja družbene strukture, v kateri sankcije kontrolirajo položaj članov javnosti in dosegljivost socioekonomskih virov, ki omogočajo potencialno vplivanje. Na takšen način se kontrolira njihov družbeni status in s tem tudi možnost postati zagovornik javnosti. Že Parsons je v statusni hierarhiji družbe videl potencial, ki naj bi omogočala in ohranjala sistemsko delovanje vpliva, obenem pa je spregledal, da le ločitev javnosti na vodene in voditelje omogoča konceptualizacijo javnosti kot sistema dela družbe; ločitev vzdržuje hierarhijo, v kateri izraženi interesi posestevajo družbeno strukturo in so glede na nivoje specifični, konflikti pa se kontrolirajo s kaznimi in nagradami. Takšno razumevanje javnomnenskih procesov vključuje vsaj dvostopenjski model javnosti, saj ločitev na voditelje in vodene ne implicira samo pokroviteljstva prvih nad drugimi, temveč tudi politično vključitev in javno izključitev vodenih, kot bi se izrazil Bohman (1997, 333). Vodeni oziroma informacijsko deprivilegirani so namreč naslovniki komunikacijskih strategij voditeljev in so vključeni v njihove načrte, vendar pa nad načrtovalci nimajo kontrole in vpliva.

Obe teoretski smeri – funkcionalistična in participativno-diskurzivna – za osnovo ocenjevanja veljavnosti zgoščenih argumentov pri razumevanju vpliva postavita tehtanje kredibilnosti akterja, ki podaja zgoščene simbolne oblike, razlikujeta pa se pri razumevanju (z)možnosti sodelovanja članov javnosti v določanju načina družbene integracije, kjer prva zagovarja konformistične in sistemske načine, druga pa odpira prosto pot oblikovanju družbenih norm skozi javno razpravo. Diskurzivna teorija zato vpliv razloži z vidika konflikta, saj emancipirani člani javnosti niso (vedno) pripravljeni slediti voditeljem. Od tu tudi trditev, da vpliv aktivira javnost in ne šele prepričevalna sposobnost javnih akterjev. Člani javnosti ne čakajo, da bodo v množičnih medijih predstavljeni pred samimi seboj, temveč se v naelek-

trenem polju javne razprave borijo za pravico do produkcije lastne reprezentacije. Ko pa družbeno integracijo konceptualiziramo skozi uporabo sankcij, se takšno ravnanje zdi prej tratenje energije kot pa tvorno sodelovanje pri oblikovanju javnega mnenja. Na ravni posamezne odločitve ima član javnosti sicer povsem odprte

možnosti za izstop iz "menjalnega razmerja", ki ga krmili vpliv, vendar pa se na ravni sistema izstop zdi nemogoč. Torej razlike med obema teoretskima smere- ma izvirajo tudi iz razumevanja komunikacijske svobode javnosti.

INFLUENCE AND THE STEERING OF PUBLIC OPINION FORMATION PROCESSES

Peter SEKLOČA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: peter.sekloca@zrs.upr.si

SUMMARY

The article conceptualises influence in order to follow principles of open and egalitarian public discussion, which enables to test the integrative potential of influence; at the same time functional understanding of influence as a steering medium is reflected as an opposing concept. One of the more innovative conceptualisations of influence has been presented by an American sociologist Leon Mayhew, who has combined Parsons' concept of influence as a steering medium and Habermas' concept of influence as a condensed form of communication. In Mayhew's theory the public opinion process is a self integrating functional system, in which influence is a steering medium, which steers decisions of the public with intrinsic sanctions. Here comes to the fore the discrepancy between two concepts of the public: between the two-step model of elite and passive public and between more egalitarian model of the public. It is of course possible to explain influence from the system point of view; however, it is assumed that in the egalitarian and free public sphere the agreement is not steered with sanctions and trust. The process will rather be driven with recognition of differences, as shows Moscovici's theory of social representations. From this perspective, antagonisms are the motor of the society and the cause of the communication in the public sphere. Mayhew's concept of influence is thus supplemented with a more dynamic conceptualisation of influence in which levers of persuasion even enhance communication. Namely, influence is the cause of conflict and in this case intrinsic sanctions do not automatize decisions of the members of the public. In the improved model, which presupposes free access to the public sphere, influence could not be conceptualized as a steering medium.

Key words: public opinion, influence, steering medium, conflict

LITERATURA

Bohman, J. (1997): Deliberative Democracy and Effective Social Freedom: Capabilities, Resources and Opportunities. V: Bohman, J., Rehg, W.: Deliberative Democracy. Cambridge, MIT, 321–348.

Dewey, J. (1999): Javnost in njeni problemi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Dickson, D., Saunders C., Stringer M. (1993): Rewarding People: The Skill of Responding Positively. London, Routledge.

Gerbner, G. (1995): Toward 'Cultural Indicators': The Analysis of Mass Mediated Public Message Systems. V: Boyd-Barrett, O., Newbold, C.: Approaches to Media: A reader. London, Arnold, 144–152.

Habermas, J. (1984): The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society. Boston, Beacon Press.

Habermas, J. (1989a): The Theory of Communicative Action. Volume Two: The Critique of Functionalist Reason. Boston, Beacon Press.

Habermas, J. (1989b): Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana, ŠKUC.

Habermas, J. (1994): Predgovor k novi izdaji Strukturnih sprememb javnosti. Javnost, 1, 1. Ljubljana, 23–42.

Lippmann, W. (1999): Javno mnenje. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Mayhew, L. H. (1997): The New Public: Professional Communication and the Means of Social Influence. Cambridge, Cambridge University Press.

Mayhew, L. H. (1999): Money, Persuasion and American Values. *Media, Culture & Society*, 21. London, 707–726.

Mills, C. W. (1965): Elita oblasti. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Moscovici, S. (1976): Social Influence and Social Change. London, Academic Press.

Moscovici, S., Doise W. (1994): Conflict and Consensus: A General Theory of Collective Decisions. London, Sage.

Parsons, T. (1951): The Social System. New York, The Free Press.

Parsons, T. (1967): On the Concept of Influence. V: Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*. New York, The Free Press, 355–382.

Pinter, A. (2005): Sodobne teorije javne sfere. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Škerlep, A. (1991): Krmilni mediji in posplošene forme komuniciranja. *Družboslovne razprave*, 8, 11. Ljubljana, 63–73.

Tönnies, F. (1998): Kritika javnega mnenja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Vernon-Wortzel, H. (1994): Business and Society: A Managerial Approach. Burr Ridge, Irwin.

Vreg, F. (2000): Politično komuniciranje in prepričevanje. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Sl. 1: Zahteve po preverjanju podpore vpliva političnih voditeljev; neme demonstracije v Londonu, september 2004 (foto: S. Splichal).

Fig. 1: Demands for checking support of the influence of political leaders; silent demonstration in London, September 2004 (photo: S. Splichal).

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-10

UDK 316.33:004.738

KONCEPT SKUPNOSTI V INFORMATIČNI DRUŽBI

Blaž LENARČIČ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: blaz.lenarcic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V članku preučujemo koncept skupnosti v današnji družbi, ki jo opredeljujejo nove informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT). Poglavitna lastnost IKT je časovno-teritorialno krčenje, zaradi česar današnja skupnost ni več nujno opredeljena s tesno povezanimi solidarnostnimi skupinami posameznikov, ki so si teritorialno blizu, temveč vključuje predvsem solidarnostna omrežja (teritorialno oddaljenih) posameznikov, ki delujejo v kibernetičnem prostoru. Na takšnih izhodiščih zagovarjamo tezo, da smo priča širitvi koncepta skupnosti iz fizičnega v kibernetični prostor. Pri tem izhajamo iz tega, da je razumevanje skupnosti tesno povezano z razumevanjem prostora družbenega delovanja. Zato prvi del prispevka namenjamo pojasnjevanju kibernetičnega prostora. V drugem delu pa argumentiramo koncept virtualnih skupnosti, pri čemer posebno pozornost namenjamo problemom, ki se nanašajo na njihovo utemeljevanje.

Ključne besede: virtualna skupnost, teritorialna skupnost, kibernetični prostor, nove informacijsko-komunikacijske tehnologije

CONCETTO DI COMUNITÀ NELLA SOCIETÀ INFORMATICA

SINTESI

Nell'articolo si studia il concetto di comunità nella società odierna, influenzata da nuove tecnologie di informazione e comunicazione (TIC). La caratteristica principale delle TIC è la contrazione temporale-territoriale, per cui la comunità moderna non è necessariamente definita da gruppi di solidarietà di singoli individui strettamente collegati tra loro che si trovano vicini sul territorio, bensì include soprattutto le reti di solidarietà di soggetti territorialmente lontani che operano nello spazio cibernetico. Su queste basi si fonda la tesi che siamo testimoni di un concetto di comunità che si sta trasferendo dallo spazio fisico allo spazio cibernetico. Partiamo dal presupposto che la comprensione della comunità è strettamente legata alla comprensione dello spazio in cui essa opera. Per questo motivo la prima parte dell'articolo è dedicata alla descrizione dello spazio cibernetico. Nella seconda parte argomentiamo il concetto di comunità virtuali, dedicando particolare attenzione ai problemi che riguardano la loro argomentazione.

Parole chiave: comunità virtuale, comunità territoriale, spazio cibernetico, nuove tecnologie di informazione e comunicazione

"... buckle your seatbelt Dorothy,
'cuz Kansas is going bye-bye"
(Cypher, The Matrix, 1999)

UVOD

Jedro informatične¹ paradigme družbenega razvoja, kot jo je utemeljil Castells (1989, 1996), so hitrorastoča transnacionalna dinamična omrežja, temelječa na novih informacijsko-komunikacijskih tehnologijah (IKT).² V ta omrežja se s pomočjo novih IKT, neodvisno od teritorija in časa, povezujejo posamezniki različnih interesov. S takšnim načinom družbenega delovanja, če uporabimo Mlinarjev (1994) pojasnjevalni aparat, procesa individualizacije in globalizacije izpodkopavata dosedanje teritorialno organizacijo družbe. V kontekstu preučevanja skupnosti to pomeni, da se je definicija navzočnosti ločila od fizičnega kraja in se navezala na socialno omrežje posameznikov, ki se v večini primerov razteza onkraj posameznih teritorialnih lokacij.

V prispevku zagovarjamo tezo, da logika delovanja današnje (informatične) družbe vzpostavlja drugačen koncept skupnosti, ki ni več nujno opredeljen s tesno povezanimi solidarnostnimi skupinami posameznikov, ki so si teritorialno blizu, temveč vključuje tudi solidarnostna omrežja (teritorialno oddaljenih) posameznikov, ki temeljijo na novih IKT. Pri tem izhajamo iz tega, da je razumevanje skupnosti tesno povezano z razumevanjem prostora družbenega delovanja. Slednji pa v našem primeru ni zgolj materialni, ampak tudi nematerialni. V slednjem se posamezniki po Stonovi (v Jones, 1998a; Trček, 2002; 2003) še vedno srečujejo neposredno (*face to face*), vendar pod novimi definicijami obojega "srečevanja" in "neposrednosti".

NOVI PROSTOR DRUŽBENIH DINAMIK

Podobno kot v fiziki prostor ne more biti definiran izven dinamike materije, v družbeni teoriji ne more biti definiran izven družbenih praks. To pomeni, da prostor predstavlja neizogibno ozadje družbenih odnosov in procesov, kajti če bi ga popolnoma izločili iz tovrstnih

dogajanj, bi postal *prazna danost* (Mlinar, 1990). Podobno tudi Castells (1996) označi prostor kot materialni produkt v odnosu do drugih materialnih produktov, ki vstopajo v zgodovinsko determinirane družbene odnose in tako vzpostavljajo prostor z obliko, funkcijo in družbenim pomenom.

Idejo, da je prostor nekaj več kot zgolj materija, zasledimo že pri sociološkem klasiku Georgu Simmelu. "To, kar tvori veliko cesarstvo, ni njegov zemljepisni obseg, prikazan v določenem številu kvadratnih kilometrov, temveč psihološke sile, ki iz vladajočega središča politično združujejo prebivalstvo tega območja" (Simmel, 2000, 292). Podobno daje pri opredeljevanju prostora poudarek nematerialnemu tudi Mumford, ko pravi, da "mesto namreč ni množica stavb, temveč kompleks med seboj povezanih in trajno medsebojno vplivajočih funkcij /.../" (Mumford, 1961, 123). Skratka, materialni in nematerialni prostor nenehno trkata drug ob drugega, se spajata, usklajujeta ter dopolnjujeta in skupaj tvorita celostno družbeno konstrukcijo prostora.

Zgodovina človeške družbe kaže na tesno povezanost prostora in tehnološkega razvoja. Na vsaki razvojni stopnji družbe se namreč kot odraz stopnje tehnološkega razvoja pojavlja različna infrastruktura, kraji in zgradbe, ki oblikujejo značilno podobo prostora. Podobno ugotavlja tudi Lefebvre (2000), in sicer po njem vsaka družba oziroma vsak način proizvodnje ustvarja svoj lastni prostor. Nadaljnje razmišljanje v tej smeri nas pripelje do sklepa, da prehod od enega načina proizvodnje k drugemu obenem pomeni tudi prehod iz ene vrste prostora v drugo, pri čemer prejšnji prostor služi za izhodišče novemu (gl. Lenarčič, 2004). Povedano drugače, prehod od enega načina proizvodnje v drugega posledično pomeni tudi proizvodnjo novega prostora. Če to misel apliciramo na informatično družbo, v kateri je najpomembnejši proizvodni in potrošni produkt informacija (Toffler, 1981; Roszak, 1994; Castells, 1989, 1996; 2001, Virilio, 1996; Mitchell, 1996; 1999; Der-touzos, 1997; Kitchin, 1998; Schiller, 2007), lahko postavimo trditev, da kot prostor družbenih dinamik današnjega vsakdanjega življenja postaja vse bolj pomemben kibernetski prostor.

1 Pomembno razlikovanje med informacijsko (*information society*) in informatično (*informational society*) družbo je vpeljal Castells (1996). Po njegovem prepričanju informatična družba za razliko od informacijske družbe izpostavlja specifično obliko družbene organizacije, ko postane generiranje, procesiranje in transmisija informacij poglaviti vir produktivnosti in moči z omrežno logiko kot temeljnim načinom strukturacije. S takšno opredelitvijo so v kontekstu novih družbenih sprememb na novo definirane bistvene spremembe v družbenih odnosih in procesih. V tem smislu se zdi bistveno izogibanje uporabi izraza informacijska družba in zato tudi uporabljamo izraz informatična družba.

2 Uporaba termina nove informacijsko-komunikacijske tehnologije se v tem prispevku nanaša predvsem na storitve interneta, med katere sodijo: elektronska pošta, klepetalnice (MSN, Gtalk, IRC), forumi, kratka telefonska sporočila (SMS), videokonference, internetni telefon (npr. Skype in Gtalk), *peer to peer* programi za izmenjevanje datotek, blogi, portali, namenjeni kolaboraciji (wikis) ipd. V zadnjem času se za tovrstno tehnologijo oz. aplikacije, ki omogočajo interakcije in kooperacijo med posamezniki, uporabljajo poimenovanja *social software*, *groupware*, *collaborative software* ter *Web 2.0*. Več o tem glej v Fuchs (2006), Saveri, Rheingold, Vian (2005) ter Plant (2003).

Kibernetški prostor

Pri definiranju kibernetskega prostora moramo nujno upoštevati njegov družbeni izvor. S tem mislimo predvsem na razmerje med idejo kibernetskega prostora, ki se je razvila med pisci kiberpankove literature na eni ter med pripadniki zgodnejših kibernetskih subkulturnih gibanj na drugi strani. Jordan (1999) prvega poimenuje gibsonovski,³ drugega pa barlowski⁴ kibernetski prostor. Gibsonovski kibernetski prostor so po Jordanu (Ibid.) utemeljevali pisci znanstvenofantastičnih del, za katera Trček (2003) pravi, da so bila "psevdo-teoretsko" izhodišče hekerskih subkultur. Slednje so se pojavile v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ter v glavnem zagovarjale svoboden dostop do informacij⁵ (XS4ALL) in delovale v (barlowskem) kibernetskem prostoru. Razmerje med gibsonovskim in barlowskim kibernetskim prostorom Trček (Ibid.) izredno slikovito pojasni, ko pravi, da gre pri Barlowu za prehod iz literarne utopije v družbeno stvarnost.

Informatična družba je po Castellsu (1989; 1996) skonstruirana okrog tokov informacij, kapitala, podob, glasov, simbolov in organiziranih interakcij. Vendar ti tokovi niso zgolj elementi družbene organizacije, temveč so predvsem izrazi procesov, ki dominirajo v vsakdanjem življenju posameznikov. Iz tega Castells (1996) izpelje teorijo, da obstaja nova prostorska oblika, ki je značilna za družbene prakse v informatični družbi in to je prostor tokov (*space of flows*). Ta prostor Castells (Ibid.) definira kot materialno organizacijo časovne delitve družbenih praks, ki potekajo skozi tokove, pri katerih gre za namenske, ponavljajoče se programske sekvenčne izmenjave in interakcije med teritorialno oddaljenimi družbenimi akterji znotraj ekonomskih, političnih ter simbolnih družbenih struktur.

V kasnejših delih Castells (2001) s prostorom tokov razume materialne razvrstitve, ki omogočajo simultane družbenih praks brez teritorialne omejenosti. Zanj to ni čisto elektronski prostor, niti ga ne enači s kibernetskim prostorom. Ravno nasprotno, kibernetski prostor je zanj le komponenta prostora tokov, ki ga v prvi vrsti sestav-

ljajo tehnološka infrastruktura, informacijski sistemi in nove IKT. Prostor tokov se po njem sestoji tudi iz habitatov družbenih akterjev, ki kakorkoli upravljajo s temi omrežji, nenazadnje pa obsega tudi elektronske kraje,⁶ kot so na primer spletne strani, klepetalnice, forumi in podobno.

Kljub temu da Castells (1996; 2001) na analitični ravni prostora tokov ne enači s kibernetskim prostorom, gre po našem prepričanju tukaj za en in isti prostor. Kibernetski prostor je namreč po eni strani "/.../ virtualno, omrežno, elektronsko posredovani interesni prostor, skratka prizorišče za zagotavljanje različnih formalnih in neformalnih interesnih nagnjenj, potreb akterjev, ki potekajo z interakcijo in transakcijo med akterji" (Trček, 2003, 13). Po drugi strani pa je to (Levy, 2001) komunikacijski prostor, ki je dostopen preko globalne povezave računalnikov in vključuje vse elektronske komunikacijske sisteme (vključno z brezžičnimi omrežji in konvencionalnimi telefonskimi sistemi), ki lahko prenašajo informacije iz digitalnih virov ali virov, ki so namenjeni digitalizaciji.

V splošnem lahko razlikujemo med dvema tipoma kibernetskega prostora (Lenarčič, 2003), in sicer omejenim oziroma zaprtim (CD-romi, igrice in simulacije), ki ni povezan z omrežjem internet, ter neomejenim oziroma odprtim, ki je dostopen preko omrežja internet in odprt za (pre)oblikovanje, ter povezovanje.

Kibernetski prostor lahko torej zelo poenostavljeno opišemo kot prostor, ki nima specifične lokacije in v katerem delujemo vsakokrat, ko brskamo po svetovnem spletu, beremo in pošiljamo elektronsko pošto, igramo igrice na računalniku, GSM telefonu, in podobno.

Virtualno

V vsakdanjem življenju se beseda *virtualno* nanaša na nekaj, kar naj bi obstajalo, vendar ni realno. Glede na to, da namen tega prispevka ni poglobljanje v konceptualne razprave o dihotomiji virtualno realno, bomo na tem mestu izpostavili zgolj to, da je virtualnost za nas v prvi vrsti pomembna z vidika, kot jo opredeljuje

3 William Gibson je avtor sintagme kibernetski prostor oz. kiberprostor (*cyberspace*), s katero je v svojih romanih *Burning Chrome* (1982) in *Neuromancer* (1984) označil globalno zavest oz. zalogo znanja, ki določenim posameznikom, ki se znajo vanjo potopiti oz. vstopiti prek od telesa ločene zavesti, nudi pomembne informacije.

4 John P. Barlow, eden izmed prvih t.i. kiber aktivistov, je začel uporabljati besedo kibernetski prostor za poimenovanje prostora, ki ga proizvajajo nove IKT.

5 Heker je bil na začetku šestdesetih let izraz za posameznike, ki ustvarjajo računalniške sisteme. Kot navaja Rheingold (2003), so etiko hekerjev sestavljala naslednja načela:

- dostop do računalnikov mora biti neomejen in popoln,
- vedno je potrebno imeti neposreden stik z računalnikom,
- vse informacije morajo biti brezplačne,
- ne zaupaj oblastem – podpiraj decentralizacijo.

Brez te etike se omrežje internet sploh ne bi razvilo v takšni obliki, kot ga poznamo danes.

6 "Slovenščina (tako na semantični kot na etimološki ravni) ne razlikuje učinkovito med angleškima pojmom *space* in *place*. Običajno se prvi prevaja kot prostor (splošnejši prostor), drugi pa kot kraj (specifičen, konkreten prostor) /.../" (Hočvar, 2000, 37). Podobno dihotomijo lahko vpeljemo tudi med kibernetskim prostorom, ki je splošen, ter posameznimi spletnimi stranmi oz. aplikacijami, ki jih s pomočjo url-jev (*universal resource locator*) lahko natančno lociramo in s tem tudi konkretiziramo.

Levy (2001). In sicer Levy (2001) v filozofskem smislu definira virtualno kot tisto, kar obstaja potencialno in ne dejansko. Potemtakem je vsaka entiteta virtualna, če je deteritorializirana, sposobna manifestacij ob drugačnem času in teritoriju, ne da bi bila vezana na točno določen teritorij ali čas. Na primer, kakor hitro informacija najde pot v kibernetski prostor, postane virtualna, kar pomeni, da je takoj na voljo uporabniku, neodvisno od prostorskih koordinat njenega fizičnega medija (na primer računalnika). V tem kontekstu je torej tehtno govoriti o procesu virtualizacije entitet, ki se iz fizičnega prostora selijo v kibernetski prostor, prav tako je s tega vidika smiselna uporaba pridevnika virtualno tudi pri njihovem poimenovanju, na primer virtualna mesta, knjige, skupnosti, prostor in podobno.

SKUPNOST V KIBERNETSKEM PROSTORU

Pojasnjevanja in umeščanja poznanih družbenih pojavov v nov družbeni kontekst za sociologijo niso ravno novost. Eno izmed njenih temeljnih poslanstev je namreč tudi reinterpretacija oziroma resocializacija pojavov v novih pogojih družbenega delovanja. Tako smo od prve polovice devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej priča reinterpetaciji družbenih dinamik, ki so nam poznane iz fizičnega prostora, sedaj pa s pomočjo vse bolj množične uporabe novih IKT potekajo tudi v kibernetskem prostoru. Prav zaradi tega, ker so nam tovrstne dinamike že znane, se raziskovalci pri njihovem pojasnjevanju in opredeljevanju v večini primerov poslužujejo tvorjenja različnih kategorizacij oziroma referenčnih okvirjev iz fizičnega prostora, s pomočjo katerih jih skušajo umestiti v kontekst nove družbene paradigme, temelječe na novih IKT. Pri tem se pogosto zgodi, da pojav iz fizičnega prostora s svojimi lastnostmi oziroma značilnostmi močno obremeni dvojnika v kibernetskem prostoru, kar, kot bomo videli v nadaljevanju na primeru virtualnih skupnosti, lahko povzroči težave pri znanstvenem utemeljevanju družbenih pojavov v tem prostoru.

Med raziskovalci kibernetskega prostora tako imenovani kibersociologi vlada izredno zanimanje za preučevanje virtualnih skupnosti. "Lahko rečemo, da je koncept skupnosti enako pomemben v današnjih študijah interneta, kot je bil v zgodnjem obdobju sociologije" (Jankowski, 2002, 37). Takšno zanimanje za virtualne skupnosti ne preseneča, saj je (Bell, 1973; Trček, 2003;

Memmi, 2006) problem izginjanja intimne, na tradicionalnih vezeh in vrednotah utemeljene skupnosti z močnimi občutki skupinske solidarnosti in neposrednimi stiki v socioloških razpravah prisoten že od samih začetkov te znanosti. Rezultat takšne raziskovalne zainteresiranosti se med drugim kaže tudi v "preobilju" definicij skupnosti, saj je po navedbah Wellmana (2001a), Brinta (2001), Jankowskega (2002), Trčka (2003) in Bahovca (2005) kar 94 različnih definicij skupnosti,⁷ zaradi česar se je vmesno vprašati o znanstveni uporabnosti tega koncepta. Na slednje namigujejo tudi avtorji pri Critical Art Ensemble (CAE) (1995), in sicer je po njihovih ugotovitvah v današnjem obdobju pomen besede skupnost tako izprazen, da z njo lahko opišemo skorajda vsak družbeni pojav.

Raziskovalci, ki se ukvarjajo s preučevanjem skupnosti v današnji družbi (Rheingold, 1993; CAE, 1995; Wellman, Gulia, 1997; Putnam, 2000; Willson, 2000; Bell, 2001; Lull, 2001; Trček, 2003; Bahovec, 2005; Fuchs, 2006; Wilkinson, 2007) izpostavljajo, da pod vladavino kapitalizma številne posameznike prizadene skrajna odtujenost, ki se kaže na primer v nepoznavanju lastnih sosedov, ne vključenosti v družbeno življenje v krajih bivanja in podobno. V tem smislu se virtualne skupnosti po eni strani kažejo kot primerno sredstvo za premagovanje izoliranosti v vsakdanjem življenju⁸ (Rheingold, 1993; Willson, 2000), po drugi strani pa kot način uspešnega funkcioniranja posameznikov v pogojih delovanja današnje družbe (Jones, 1998; 1998a; Robins, 2000). V prid slednjemu govori predvsem to, da interakcije v kibernetskem prostoru lahko potekajo ne glede na teritorialne, časovne ali psihološke ovire, ki eventualno otežujejo vsakdanjo posameznikovo komunikacijo. Premagovanje omenjenih ovir omogočajo predvsem naslednje specifične lastnosti kibernetskega prostora: (1) virtualnost, (2) možnost sinhrona in asinhrona komunikacije, (3) osvoboditev od lastnega telesa kot tudi fizičnega prostora ter (4) občutek anonimnosti.⁹

Omenjene lastnosti kibernetskega prostora družbenim akterjem dopuščajo relativno veliko možnost avtonomnega delovanja, zaradi česar vstopajo v odnose medsebojne odvisnosti z vse večjim številom posameznikov brez teritorialnih omejitev. "Posamezniki prožno preskakujejo iz omrežja v omrežje in svoja komunikacijska sredstva uporabljajo za navezovanje stikov s socialnim omrežjem, ki ga trenutno potrebujejo. To pomeni, da v mobilnem vseobsegajočem svetu skupaj

7 Vsi omenjeni avtorji se sklicujejo na članek Hillery, G.: Definitions of Community: areas of agreement, ki je bil objavljen leta 1955. Torej lahko sklepamo, da je trenutno število definicij skupnosti še večje, kajti v teh 94 definicijah skupnosti niso zajete tiste, ki so nastale po letu 1955.

8 Putnam (2000) trdi ravno obratno, in sicer, da imajo novi mediji negativen vpliv na medsebojno druženje posameznikov. To argumentira s tem, da naj bi se posamezniki zaradi uporabe novih IKT zapirali v domove, namesto da bi se medsebojno družili v javnih prostorih. Vendar takšno prepričanje v kasnejših delih (2003) prične spreminjati, saj ugotavlja, da so nove IKT zelo pomembne kot podpora in stimulans dolgoročnih oblik skupnosti.

9 Več o zasebnosti v kibernetskem prostoru glej v Kovačič (2003).

s finančnim in socialnim kapitalom postaja pomemben omrežni kapital – zmožnost uporabljati tehnološko omrežje za navezovanje stikov s socialnimi omrežji" (Wellman, 2001, 195). Na tem mestu je smiselno izpostaviti tudi Simmelovo ugotovitev (v Mlinar, 1994), in sicer, da s tem, ko se povečuje število akterjev, od katerih je posameznik odvisen, se hkrati zmanjšuje odvisnost od vsakega izmed njih. Po Mlinarju (Ibid.) temu sledi, da se ob povečanem številu alternativ interakcij relativno zmanjšuje tudi odvisnost in ranljivost posameznikov v odnosu do tistih, ki so v njegovem neposrednem okolju. Podobne ugotovitve o tako imenovani čustveni inflaciji uporabnikov novih IKT zasledimo tudi pri Jonesu (1998) in Uletovi (2005). Oba izpostavljata, da naj bi bili uporabniki novih IKT zaradi praktično neomejenih možnosti vzpostavljanja velikega števila medsebojnih poznanstev bolj nagnjeni k nenehnemu vzpostavljanju novih in opuščanju starih odnosov oziroma poznanstev. "Zdi se, da internet ponuja obenem odnosno puščavo in preobilje odnosov" (Ule, 2005, 410).

Konceptualna izhodišča virtualnih skupnosti

Ljudje že od nekdaj razvijajo pripomočke, s pomočjo katerih premagujejo časovno-teritorialne ovire, in kar je za nas v kontekstu prispevka še posebej pomembno, omenjeni pripomočki prispevajo tudi k razpadu tradicionalnih in vzpostavitvi novih vrst skupnosti. Tako je na primer v obdobju agrarne družbe skupnost v glavnem temeljila na določenih teritorijih (vas, mesto, soseska). Glavni značilnosti te tako imenovane tradicionalne skupnosti sta bili teritorialna kompaktnost in tesne vezi med posamezniki, kar Wellman (2001) metaforično poimenuje "povezanost od vrat do vrat" (*door-to-door connectivity*). Tovrstna povezanost se je z nadaljnjim razvojem družbe in vse večjo dostopnostjo na primer prevoznih sredstev ali fiksnih telefonov po Wellmanu (Ibid.) spremenila k "povezanosti od kraja do kraja" (*place-to-place connectivity*) oziroma v primeru IKT k "povezanosti od osebe do osebe"¹⁰ (*person-to-person connectivity*). Predstavljeno preoblikovanje v načinu povezanosti je v posameznikovem življenju vneslo pomembno spremembo, ki po eni strani pomeni odmik od delovanja v zgolj enem kraju oziroma teritoriju, po drugi pa razširitev njihove vključenosti v več (raznovrstnih) družbenih entitet. "Posamezniki niso več prepoznani kot člani zgolj ene skupine; sedaj lahko preklapljajo med mnogovrstnimi omrežji" (Wellman, 2001, 8). V takšnem preklapljanju Castells (1996) prepozna

prispevek novih IKT k širitvi socialnih vezi v družbi, za katero se zdi, da je v procesu hitre individualizacije.

Osnovna enota skupnosti današnje družbe je torej *oseba portal* (Wellman, 2001) oziroma *globalni človek* (Vreg, 2001) in temu primerno je potrebno prilagoditi tudi koncept skupnosti. "Star koncept skupnosti je namreč zastarel v mnogih smereh, zato potrebuje nadgradnjo, da se zoperstavi sedanjim izzivom" (Schuler v Jones, 1998, 10). S tem namenom bomo v nadaljevanju podrobneje preučili razprave o (virtualni) skupnosti v kontekstu informatične družbe, ki se sestoji iz novih oblik kolektivnih entitet, temelječih na omrežjih. V takšnih pogojih postane izključno na teritorialni podlagi temelječa definicija skupnosti nezadostna, saj ne zajame vseh (relevantnih) odnosov in procesov, ki potekajo med posamezniki v današnji družbi.

Ena izmed poglavitnih karakteristik virtualnih skupnosti je, da ne temeljijo na teritoriju oz. fizičnem prostoru, ampak se nahajajo v virtualnem oziroma kibernetskem prostoru. Iz tega tudi izhaja potreba po teoretskem odmiku od zgolj na teritoriju temelječega koncepta skupnosti. Kot argument za utemeljevanje tovrstnega konceptualnega premika v nadaljevanju navajamo pomembnejše sociološke koncepte, ki pri definiranju skupnosti posegajo onkraj teritorialne dimenzije:

- Po Tonniesu (1999) je najširša in najvišja zvrst skupnosti *skupnost duha*. Pri tem konceptu gre za razširitev skupnosti kraja, ki se razvije iz skupnosti krvi. Skupnost duha sega od prijateljev, preko velikih religijskih skupnosti pa vse tja do celotne človeške skupnosti. Ta vrsta skupnosti se kaže kot skupno učinkovanje in delovanje posameznikov v isto smer in v enakem smislu. Tovrstne skupnosti so po Tonniesu (Ibid.) prisotne predvsem v velikih urbanih krajih, kjer posameznike povezuje isto delo in družbeno delovanje.

- Drugi koncept je *skupnost brez bližine*, ki ga je definiral Melvin Webber (1963). Avtor je skupnost brez bližine utemeljeval na predpostavki, da se vse več ljudi zgošča v srednjih slojih, za katere je značilno, da imajo širok dostop do informacij, tako da skupnost, ki ji pripadajo, ni več skupnost določenega kraja, temveč interesa.

- Na podlagi Sorokinove tipologije kumulativnih skupnosti govori Mlinar (1973) o agregatih teritorialnih sosedov, ki jih razčlenjujejo različna "*funkcionalna združenja*". Med tovrstnimi skupnostmi je težko določiti lokacijo posamezne skupnosti, ker nobena ne zajame vseh prebivalcev danega kraja, obenem pa vsaka izmed njih vključuje tudi številne posameznike iz drugih krajev in se širi preko območja, ki daleč presega dano lokalno

10 Komunikacijski pripomočki, kot so na primer stacionarni telefoni, osebni računalniki s kabelsko internetno povezavo ipd., so medsebojno povezovali ljudi na točno določenih krajih (kjer so bili pripomočki nameščeni). Današnje komunikacijske pripomočke pa v večini primerov nosimo s seboj (mobilni telefoni, prenosni računalniki z brezžično internetno povezavo ipd.), zaradi tega lahko med seboj komuniciramo kjerkoli in kadarkoli. S takšnim družbenim delovanjem se ustvarja *omrežni individualizem*, ki je po Wellmanu et al. (2002) temelj današnje skupnosti. Podobne ideje o omrežnem individualizmu zasledimo tudi pri Castellsu (2001).

območje (na primer članstvo v političnih strankah, različnih zvezah, društvih in podobno). V takšnih pogojih je izredno težko določiti, kje so meje skupnosti in kateri posamezniki jo tvorijo, saj se različna funkcionalna področja medsebojno teritorialno ne skladajo. Mlinar (Ibid.) zaključí, da v takšnih primerih samo prostorska bližina naseljenosti predstavlja preveč slabotno elementarno vez, da bi lahko določala meje skupnosti.

- Koncept, ki je v razpravah o virtualnih skupnostih najpogostejše citiran, je skupnost, ki je zamišljena okoli skupnih kulturnih praks (Anderson, 1998). Z *zamišljenimi skupnostmi* je Anderson (Ibid.) posegel onkraj zgodovinskih in geografskih opredelitev, na katerih temeljijo tradicionalne skupnosti.

- Wellman (2001) se je preučevanja skupnosti lotil z omrežnim pristopom, ki namesto teritorialni bližini daje poudarek odnosom, ki veljajo v skupnosti. V tem smislu je skupnost definirana kot omrežje medosebnih vezi, ki zagotavljajo sociabilnost, podporo, informacije, občutek pripadnosti in družbeno identiteto. Rezultati tega pristopa kažejo, da poleg lokalnih in teritorialnih obstajajo tudi druge oblike skupnosti, na primer na socialnih omrežjih temelječe teritorialno razpršene skupnosti.

- Za ta prispevek najbolj relevanten koncept skupnosti temelji na novih načinih časovno-teritorialno neodvisnega povezovanja posameznikov z uporabo novih IKT. Socialne entitete, ki se razvijajo na takšen način, Rheingold (1993) imenuje *virtualne skupnosti*. Zanj so to družbene agregacije, ki nastanejo v kibernetskem prostoru, ko zadostno število posameznikov z občutkom za sočloveka v javnih diskusijah tako dovolj dolgo razpravlja, da se med njimi oblikujejo omrežja osebnih odnosov.

Skupni imenovalac predstavljenih konceptov je neomejevanje definiranja skupnosti zgolj na soseske in vasi oziroma določeni teritorij. Takšno opredeljevanje skupnosti predstavlja pomembno izhodišče za premislek o konceptualizaciji skupnosti v informatični družbi, kjer posamezniki s pomočjo novih IKT neodvisno od časovno-teritorialnih ovir ustvarjajo, poglobljajo in ohranjajo medsebojne vezi. "Novi komunikacijski sistem bo radikalno preoblikoval prostor in čas, temeljni dimenziji človeškega življenja. Lokalne skupnosti se bodo ločile od svojih kulturnih, zgodovinskih, geografskih pomenov in se vključevale v funkcionalna omrežja /.../." (Castells, 2001, 406).

Iz povedanega sledi, da današnji posameznik ni več član zgolj ene same (virtualne) skupnosti, ampak večih, ki se medsebojno dopolnjujejo, ignorirajo, včasih pa

celo izključujejo.¹¹ Pomembnejše vloge, ki jih imajo nove IKT pri ustvarjanju oziroma ohranjanju skupnosti v današnji družbi, so naslednje: (1) mobilnim posameznikom omogočajo ohranjanje stikov s prijatelji, sorodniki oziroma z *osebno skupnostjo* (Wellman, 2001a; Wilkinson, 2007), (2) omogočajo in podpirajo oziroma spodbujajo družabne stike v fizičnem prostoru (na primer spletne ženitne posredovalnice; www.ona-on.com/), (3) omogočajo interakcijo med posamezniki s podobnimi interesi, ki ne živijo teritorialno si blizu (na primer ljubitelji potovanj z avtodom; <http://caravaning.zanimiv.net/>), ter nenazadnje (4) omogočajo (neomejeno) ustvarjanje omrežja čustvene opore (na primer premagovanje bolečine ob izgubi ljubljene osebe; <http://med.over.net/forum5/list.php?108>). Skratka, nove IKT so s svojo specifično logiko delovanja, ki pomembno vpliva na celotno organizacijo vsakdanjega življenja družbenih akterjev, ustvarile posebno vrsto skupnosti, katere pripadniki so osvobodjeni ovir, značilnih za teritorialno skupnost, kot so na primer: čas, teritorij, rasa, spol, status in podobno. V tem je tudi vzrok ene izmed poglobitvenih značilnosti informatične družbe, da relativno veliko posameznikov deluje v več skupnostih hkrati.

Virtualne skupnosti lahko v splošnem razdelimo na dva tipa:

1) Virtualne skupnosti, ki obstajajo izključno v kibernetskem prostoru, katerih delovanje je popolnoma neodvisno od fizičnega prostora. Člani tovrstnih skupnosti so ponavadi teritorialno precej oddaljeni in razpršeni, zaradi česar se verjetno nikoli ne bodo srečali. Za njihove interakcije pa je značilno, da so osredotočene na določene topike oziroma zanimanja.

2) Virtualne skupnosti, ki imajo svoje dvojnike tudi v fizičnem prostoru oziroma obratno. Mednje uvrščamo skupnosti, ki so obstajale najprej v fizičnem prostoru ter svoje delovanje "razširile" v kibernetski prostor in skupnosti, ki so se razvile v kibernetskem prostoru ter se nato "razširile" še v fizični prostor. Slednje so zaradi relativno visoke stopnje teritorialne razpršenosti članov dokaj redke. V prvem primeru služi virtualni ekvivalent skupnosti članom kot komunikacijsko dopolnilo aktivnostim fizičnega prostora, s čimer se intenzivirajo in poglobljajo njihovi medosebni odnosi. Temu v prid govori tudi empirična raziskava, ki jo je na reprezentativnem vzorcu internetnih uporabnikov (N=1967) v ZDA izvedla Norrisova (2002). Teoretsko izhodišče Norrisove (2002) je Putnamovo (2000) razločevanje med vezivnim (*bonding*) in premostitvenim (*bridging*) socialnim kapitalom,¹² ki ga

11 Glede na to, da se posamezniki vključujejo v virtualne skupnosti na podlagi skupnih interesov, problemov, zanimanj ipd., nekateri analitiki (Plant, 2003; Trček, 2003; Kozmus, 2004; Fuchs, 2006) te skupnosti delijo na različne identifikacijske tipe, vendar pa bi nadaljnja razprava v tej smeri zahtevala preveč prostora, zaradi česar se ji bomo v tem prispevku izognili.

12 Vezivni socialni kapital temelji na gostem omrežju, obsega posamezno skupino in krepi posameznikovo identifikacijo s to skupino. Premostitveni socialni kapital pa temelji na redkih omrežjih in izkoriščanju strukturnih lukenj, kar pomeni, da se med seboj povezujejo fizično bolj oddaljeni posamezniki in skupine s podobnimi interesi.

je prenesla v kibernetski prostor in v tem smislu razlikuje med vezivnimi in premostitvenimi vlogami virtualnih skupnosti. Rezultati njene raziskave so pokazali, da je v splošnem v virtualnih skupnostih nekoliko bolj prisotna vezivna vloga (poglobljanje stikov s posamezniki podobnih interesov) in ne toliko premostitvena (širjenje stikov s posamezniki različnih kulturnih in družbenih ozadij).

Predstavljena tipologija nakazuje na relativno visoko kompleksnost virtualnih skupnosti, ki jo pogojuje prepletanje družbenih dinamik med fizičnim in kibernetskim prostorom. V tem smislu Rhiengold (1994) poudarja, da so najuspešnejše virtualne skupnosti tiste, ki delujejo v obeh prostorih, fizičnem in kibernetskem, kar Trček (2002) označuje s sintagmo info-urbani habitat.

PROBLEMI PRI UTEMELJEVANJU KONCEPTA VIRTUALNIH SKUPNOSTI

Vsakršen poizkus apliciranja družbenih struktur na nov zbir pojavnosti se srečuje z določeno mero skeptičnosti in težav. Virtualna skupnost pri tem ni izjema. Na podlagi pregledane literature v nadaljevanju predstavljamo ključne ovire pri utemeljevanju koncepta virtualnih skupnosti:

1. nesprejetost obče definicije virtualne skupnosti,
2. nerazločevanje med virtualnimi skupinami in skupnostmi,
3. nostalgija oziroma obremenjenost z idealnotipsko skupnostjo, ki naj bi nekoč obstajala,
4. raziskovalci, ki raziskujejo pristnost virtualnih skupnosti, sami ne prakticirajo tovrstnih interakcij oziroma niso kiberneti,
5. družbene dinamike, ki potekajo v kibernetskem prostoru, so obravnavane kot izolirani družbeni fenomeni in jih ne povezujemo z drugimi vidiki vsakdanjega družbenega življenja,
6. pojem skupnost je bil prvotno namenjen za označevanje družbenih entitet, ki imajo izvor v fizičnem prostoru.

Nesprejetost obče definicije virtualne skupnosti

Kljub temu, da med raziskovalci na intuitivni ravni obstaja strinjanje glede obstoja virtualnih skupnosti, do sedaj še ni soglasja glede enotne definicije tovrstnih skupnosti. Glede na pregledano literaturo lahko izpostavimo, da je veliki večini definicij virtualnih skupnosti skupna zgolj tehnologija (nove IKT), ki tovrstne skupnosti omogoča. Upoštevajoč druge elemente, ki jih avtorji definicij izpostavljajo, pa jih lahko v splošnem razdelimo v dve skupini:

1. Definicije, ki poudarjajo egocentrična posameznikova socialna omrežja, sestavljena iz šibkih vezi (Granovetter, 1973). V tovrstnih skupnostih gre po večini za *ad-hoc* povezave oziroma komuniciranje, ki je namenjeno uresničevanju kratkoročnih ciljev. Tako na

primer Mitra (1998) virtualno skupnost definira kot skupen zamišljenih povezav med oddaljenimi posamezniki, ki so povezani preko omrežja internet, kjer edina otipljiva povezava s skupnostjo poteka preko računalnika. Podobno meni tudi Plant (2004), da je virtualna skupnost kolektivna skupina entitet, posameznikov ali organizacij, ki se začasno ali trajno povežejo preko elektronskega medija, da bi vzajemno delovala pri rešitvi določenega problema ali zgolj zaradi skupnega interesa. Za Castellsa (1996) pa so virtualne skupnosti samodefinirana elektronska omrežja interaktivne komunikacije, ki je organizirana okrog skupnih interesov ali ciljev.

2. Definicije, ki dajejo poudarek vrednotam in normam. Jones (1998a) in Kollock (2003) kot bistveno lastnost virtualnih skupnosti izpostavljata ritual medsebojnega deljenja informacij. Medtem ko Rheingold (1994) pravi, da virtualna skupnost nastane na Mreži, ko zadostno število ljudi z občutkom za sočloveka v javnih diskusijah dovolj dolgo razpravlja, da se v kibernetskem prostoru oblikujejo omrežja osebnih odnosov. Podobno definicijo postavi tudi Blanchardova (2004), in sicer po njenem virtualne skupnosti sestavljajo posamezniki, ki primarno delujejo preko računalniško posredovanega komuniciranja in se medsebojno identificirajo ter razvijejo občutja pripadnosti drug do drugega. Iz tovrstnih definicij je razvidno, da so v teh entitetah prisotne močne vezi (Granovetter, 1973), prepletene z emocijami kot tudi dolgotrajna in kompleksna razmerja. Na podlagi takšnih odnosov se po Etizioniju in Etizioniju (1999) med posamezniki ustvarja kultura, kar je značilnost skupnosti in ne skupin.

Do podobnih sklepov pride tudi Fuchs (2006), le da definicije virtualnih skupnosti razdeli na:

- *Subjektivne definicije*, ki virtualne skupnosti obravnavajo kot dolgotrajne komunikacijske on-line prakse brez homogenih interesov ter konsenzov glede skupnih vrednot in norm.

- *Objektivne definicije* so razdeljene v dve podzvrsti. V prvo sodijo definicije, ki poudarjajo skupne vrednote in norme pripadnikov. V drugo podzvrst pa avtor uvrsti definicije, ki virtualne skupnosti obravnavajo bodisi kot tehnološke bodisi kot ekonomske artefakte/strukture, s pomočjo katerih si posamezniki izmenjujejo informacije in dobrine. "V prvem primeru je virtualna skupnost definirana kot omrežena digitalna tehnologija, ki omogoča komuniciranje ter socialne interakcije, medtem ko so pomeni prezrti. /.../ V drugem primeru je virtualna skupnost definirana kot on-line kraj za trgovanje in poslovanje na primer za izmenjavo ekonomskih dobrin/blaga" (Fuchs, 2006, 41).

Fuchsova (Ibid.) delitev definicij virtualnih skupnosti postane sporna v drugi podzvrsti objektivnih definicij. Tu gre namreč za izrazito instrumentalno naravo družbenih entitet s poudarkom na komuniciranju ter omrežnih resursih in ne na tesnih medosebnih odnosih, ki so značilni za skupnosti. Med drugim da avtor za primer

takšne skupnosti portale, na katerih potekajo spletne dražbe (npr. e-bay) in niso namenjeni intenzivni komunikaciji udeležencev oz. jo niti ne omogočajo. Komunikacija, ki poteka med njimi, je zreducirana na strogo poslovne odnose: dvigovanje cen in prodajne pogoje. Nesporo dejstvo pa je, da je med udeleženci prisoten element skupnosti, in sicer zaupanje. Glede na povedano bi morali ta tip definicij uvrstiti med subjektivne definicije.

Po našem mnenju bi moralo biti osnovno izhodišče razprav o virtualnih skupnostih razlikovanje med virtualnimi skupnostmi in skupinami. To pa je v dosedanj literaturi žal še vedno izjema in ne pravilo. Posledica takšnega izhodiščnega nerazlikovanja je pojav študij, v katerih avtorji vse vrste družbenih agregacij v kibernetskem prostoru obravnavajo skupaj in na podlagi enakih kriterijev. Na takšnih temeljih nato zagovarjajo in utemeljujejo stališče, da virtualne skupnosti niso skupnosti, ampak skupine.

Nerazločevanje med virtualnimi skupinami in skupnostmi

Izhajajoč iz delitve definicij virtualnih skupnosti, ki smo jo predstavili v prejšnjem razdelku, ter značilnosti že omenjenih socioloških dihotomij družbenih agregacij¹³ fizičnega prostora sklepamo, da tudi v kibernetskem prostoru obstajajo dve (glavni) vrsti povezovanj posameznikov. Povedano z drugimi besedami, vse vrste povezovanj posameznikov v kibernetskem prostoru nimajo značilnosti skupnosti, ampak tudi skupin. Slednje izpostavita tudi Etzioni in Etzioni (1999), in sicer v kibernetskem prostoru razlikujeta med agregacijami ter skupnostmi. Med prve uvrstita posameznike, ki se medsebojno družijo, vendar brez obveznosti in skupne kulture. Sem sodijo na primer že omenjene spletne dražbe, novičarske skupine (*mailing list*) in podobno. Med skupnosti pa uvrstita posameznike, ki se medsebojno družijo, ampak med njimi obstajajo občutek pripadnosti, zaupanje, skupne norme in vrednote.

Podobno ločevanje zasledimo tudi pri Liju (2004). Tu gre za razlikovanje med virtualnimi skupnostmi in virtualnimi skupinami oziroma timi, ki ga avtor poda v naslednjih točkah: (1) večina virtualnih skupin oziroma timov se oblikuje z namenom reševanja točno določenih problemov ali nalog, nasprotno so virtualne skupnosti, osredotočene na razvijanje odnosov v realnem življenju, kjer posamezniki nimajo natančnih razlogov, da v njih

ostanejo, (2) virtualne skupnosti se oblikujejo spontano s strani posameznikov s podobnimi interesi, medtem ko so virtualne skupine oziroma timi oblikovani s strani organizacij, in (3) virtualne skupnosti obstajajo, dokler se njihovi člani ne razpršijo, virtualne skupine oziroma timi pa prenehajo z obstojem, ko je določena naloga zaključena ali cilj izpolnjen.

Kljub temu, da imamo pri Liju (Ibid.) občutek, da z virtualnimi skupinami oziroma timi misli na tovrstne agregacije v poslovnih oziroma raziskovalnih okoljih (čeprav sam tega nikjer ne izpostavi), je njegovo razlikovanje z vidika vzpostavljanja razlik med virtualnimi skupnostmi in skupinami močno relevantno.

Pri tem razlikovanju je nujno potrebno upoštevati, da lahko virtualna skupina sčasoma preraste v virtualno skupnost. Takšno izhodišče nas vodi k razmišljanju, ki ga zagovarja Fuchs (2006), in sicer, da se družbene agregacije v kibernetskem prostoru sestojijo iz treh nivojev: tehnološkega omrežja, računalniško posredovane komunikacije in kooperacije. Pri tem opozori, da ni nujno, da vse agregacije v kibernetskem prostoru dosežejo tretji nivo.

Takšno "evolucijsko" razmišljanje se v našem kontekstu zdi smiselno. Namreč, če izhajamo iz Bella (2001), se skupnost razvije iz skupnih interesov, ki spremenijo socialne vezi, ki se nato raztezajo onkraj ozkih interesov posameznikov. Na takšnih temeljih se po Rheingoldu (1993) s pomočjo skupnih moralnih kodov (*Netiquette*, *Chatiquette*) in norm recipročnosti (*Wiki-quette*) iz virtualnih skupin razvije virtualna skupnost.¹⁴ Podobno razmišlja tudi Trček (2003), ko skuša podati odgovor na vprašanje, ali gre v kibernetskem prostoru za virtualne skupnosti ali skupine. In sicer dopušča možnost, da te skupine za zadovoljevanje interesov lahko s svojo interakcijsko in transakcijsko kontinuiteto ter oblikovanjem skupinskih vedenjskih vzorcev kot tudi sistemov sankcioniranja nezaželenega vedenja prerastejo v skupine s tesnimi in intimnimi vezmi ter se tako transformirajo v skupnosti.

Eden izmed osnovnih elementov virtualnih skupnosti so recipročne interakcije, ki jih Rheingold (1993), Trček (2002) in Kollok (2003) imenujejo ekonomija obdavanja.¹⁵ Po njihovih opažanjih si namreč člani tovrstnih skupnosti medsebojno izmenjujejo informacije, nasvete, izkušnje, nudijo čustveno oporo in podobno brez pričakovanj o neposrednem in takojšnjem povračilu.¹⁶ Glavnina recipročnih odnosov, ki potekajo v virtualnih skupnostih, se razlikuje od antropološkega

13 Durkheim (2002) organska – mehanska solidarnost Tonnies (1999) družba – skupnost, Granovetter (1973) šibke – močne vezi, Norris (2002) vezivna – premostitvena vloga virtualnih skupnosti.

14 Giddens (2003) imenuje takšno ustvarjanje vrednot in norm skupnosti strukturacija. Gre za proces, v katerem se iz ponavljajoče se interakcije posameznih udeležencev oblikuje struktura oz. skupek pravil določene skupnosti.

15 Podobno razmišljanje o odnosih, ki prevladujejo med člani teritorialnih skupnosti, zasledimo tudi pri Bahovcu (2005).

16 Primer takšnih kooperativnih odnosov so različni neprofitno usmerjeni t.i. wiki portali, na katerih lahko spletne strani in njihove vsebine urejajo vsi uporabniki (npr. spletna enciklopedija <http://wikipedia.org/>), obenem pa o njih še diskutirajo.

koncepta ekonomije obdarovanja, ki ga je utemeljil Mauss (1996), saj se tisti, ki nudijo "darove", v večini primerov osebno ne poznajo s prejemniki in tudi možnosti, da bi se še kdaj ponovno srečali, so zelo majhne. Zaradi tega se načelo obvezne recipročnosti med dvema udeležencema izredno težko uresniči. To je tudi razlog, da tisti, ki nudijo pomoč, ne pričakujejo, da bodo v zameno dobili povrnjeno uslugo od osebe, ki je sprejela njihovo uslugo, ampak od skupnosti, ki ji ta oseba pripada. Tako so posamezniki, ki velikokrat nudijo pomoč oziroma informacije članom virtualne skupnosti, sami deležni hitre in učinkovite pomoči, ko jo potrebujejo (Rheingold, 1993; Wellman, Gulia, 2003).

Pomemben argument raziskovalcev (Kozmus, 2004; Praprotnik, 2003), ki družbene agregacije v kibernetnem prostoru obravnavajo kot skupine in ne skupnosti, je, da imajo te entitete visoko stopnjo prepustnosti. Na primer njihovi člani se lahko preprosto odjavijo oziroma jih zapustijo kadarkoli hočejo, zaradi tega se po njihovem mnenju med njimi ne razvije dovolj visoka stopnja povezanosti in intimnosti, da bi lahko govorili o skupnosti. Takšno stališče zavračajo rezultati raziskav in analiz, ki kažejo na to, da člani virtualnih skupnosti doživljajo le-te kot zelo realne. Tako na primer Uletova (2005) in Rheingold (1993) izpostavljata izkušnje številnih članov virtualnih skupnosti za samopomoč, ki pogosto govorijo o avtentičnih in intimnih odnosih, ki prevladujejo med njimi. Takšno stališče podpira tudi Levy (2001), ko ugotavlja, da komunikacija v kibernetnem prostoru ne izključuje intenzivnih emocij. Skratka, "premik k personaliziranemu, brezzičnemu svetu nudi resnično osebnost skupnosti, ki vsakemu posamezniku posebej ponujajo podporo, družabnost, informacije in občutek pripadnosti" (Wellman, 2001, 9).

Pri preučevanju posameznih agregacij v kibernetnem prostoru je torej najprej potrebno določiti, na katerem izmed treh predstavljenih nivojev se le-ta nahaja, in jo nato tudi obravnavati v skladu s kriteriji tega nivoja. Le na takšen način se bomo izogibali nekonistentnostim pri preučevanju in utemeljevanju virtualnih skupnosti oziroma virtualnih skupin.

Nostalgija oziroma obremenjenost z idealnotipsko predstavo o skupnosti

Na nek način bi kritike, ki se nanašajo na pojem skupnosti v kibernetnem prostoru, lahko označili za poizkus ohranitve tradicionalnega razumevanja (na teritoriju temelječih) skupnosti. Karakteristike tovrstnih skupnosti imajo svoj izvor predvsem v razpravah o izginjanju (tradicionalnih) skupnosti, ki so jih podali

klasični sociologi,¹⁷ med katerimi ima posebno mesto Tonnies (1999). Prav v zvezi s slednjim je nujno potrebno izpostaviti, da je njegov koncept skupnosti (*Gemeinschaft*) v sociološki literaturi večinoma napačno interpretiran. Tako na primer Bahovec (2005) opozarja, da se ga pogosto povezuje z majhnimi skupinami, intimnimi skupnostmi ali pa v smeri pripisovanja tendenc k homogenosti in tradicionalizmu. Omenjene interpretacije Tonniesovega (1999) koncepta skupnosti so se skozi čas razvile v romantičnonostalgično konzervativno smer, ki se ji je trudil izogniti že sam avtor (Kerševan v Tonnies, 1999). Ta smer teoretiziranja ima še posebej močan vpliv na kritike virtualnih skupnosti, ki so v svojih argumentacijah vedno bolj ujeti v kletko nostalgičnih predstav ter idealiziranih podob skupnosti, ki (vsaj v takšnih oblikah) verjetno nikoli niso obstajale. "Ta tip skupnosti je v množičnih medijih, kot sta televizija in film, pogosto opisan s toplino in emocijami. To je kliše, ki se redno vrača v televizijskih fikcijah, postavljenih na podeželje ali v manjša mesta" (Memmi, 2006, 290). Takšni emocionalni prizivi idealnotipskih nostalgičnih predstav o skupnosti so med drugim močan izvir zaslepitve tako družbenih akterjev, ki vstopajo v omenjene odnose, kot (žal) tudi analitikov, ki preučujejo skupnosti v današnji družbi. Podobno kot Memmi (Ibid.) išče izvor nostalgičnih predstav skupnosti v množičnih medijih tudi Vogrinc (1998). "Kar zadeva /.../ skupnosti "iz oči v oči", kjer da so stiki med ljudmi zgolj neposredni in se vsi poznajo, je že čas, da se spomnimo, kako je ta mit vzniknil hkrati z nastankom industrije, vелеmest, delavskega razreda in množičnega tiska, skupaj s predstavo o "masovnih medijih", in da ni drugega kot "komunikacijska" različica iluzorično pravkar minule Gemeinschaft in z njo izgubljene pristnosti v medčloveških stikih" (Vogrinc, 1998, 186). Idealnotipske romantične predstave in opise zasledimo tudi pri starejših študijah virtualnih skupnosti (npr. Rheingold, 1994), ki imajo verjetno svoj izvor v začetnem navdušenju nad zmožnostmi novih IKT.

Sprejemljivo rešitev, ki bi pripomogla k bolj znanstveno objektivnemu preučevanju virtualnih skupnosti, ponuja Trček (2002), po katerem je za razumevanje dejanskih družbeno-prostorskih implikacij kibernetnega prostora potreben obrat v izhodiščnem jedru, ki ga dosežemo z odpovedjo tako imenovane kulturo-centričnosti. Skratka, nujno potrebno se je odpovedati tako znanstvenim kot tudi laičnim nostalgičnim ter idealiziranim pogledom na (smrt) skupnosti ter sprejeti dejstvo, da evolucija družbe poteka v smeri proti abstraktnjšim odnosom in procesom, ki se trenutno manifestirajo tudi v virtualnih skupnostih.

17 Med katere sodijo: Karl Marx (1974), Max Weber (1946), Emile Durkheim (2002).

Raziskovalci, ki raziskujejo pristnost virtualnih skupnosti, sami ne prakticirajo tovrstnih interakcij oziroma niso kiberneti

Pri utemeljevanju virtualnih skupnosti je smiselno izpostaviti, da relativno veliko posameznikov, ki sodi o pristnosti virtualnih skupnosti, ne prakticira tovrstnih interakcij oziroma niso kiberneti. Povedano v Trčkovi (2003) terminologiji, vsakdanji uporabniki novih IKT niso samoreprezentativni, kar pomeni, da sami ne oblikujejo opisov svojega delovanja v virtualnih skupnostih, temveč jih "zastopajo" raziskovalci, ki praviloma niso njihovi člani.

Pri takšnem raziskovanju virtualna skupnost ni obravnavana kot nadgradnja oziroma komplement teritorialne, ampak ju hočejo raziskovalci (po Watsonu, 1998) na vsak način medsebojno primerjati ter ločiti kot dve dihotomni entiteti. To pa namesto komplementarnega odnosa ustvarja umetno ter zavajajoče razlikovanje med teritorialnimi in virtualnimi skupnostmi.

Družbene dinamike, ki potekajo v kibernetnem prostoru, so del vsakdanjega življenja

Pred desetletjem sta Wellman in Gulia (1997) v svoji analizi virtualnih skupnosti ugotovila, da je večina preučevanj družbenih dinamik, ki potekajo v kibernetnem prostoru, obravnavanih kot izolirani družbeni fenomen, nepovezan z drugimi vidiki življenja, ki poteka v fizičnem prostoru. Zaradi tega avtorja predlagata obravnavo virtualnih skupnosti v kontekstu tega, kar vemo o socialnih omrežjih skupnosti fizičnega prostora. Nove IKT so namreč zgolj eden izmed načinov, s katerim posamezniki medsebojno komunicirajo, in ne druga realnost. Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Hampton (2004), ki meni, da navdušenci nad novimi IKT pogosto obravnavajo omrežje internet kot družbeni sistem, ločen od drugih načinov, s pomočjo katerih posamezniki medsebojno komunicirajo. Gre torej za problem, ki ima po Bellu (2001) svoje srce v odnosu med on-line življenjem in off-line "resničnem" življenjem. Vzroke za takšno ostro ločnico med družbenimi procesi in odnosi, ki potekajo v fizičnem in kibernetnem prostoru, išče Jones (1998a) v tem, da smo skozi čas razvili predstavo, da mora biti vsa komunikacija kot določen model – v našem primeru je to neposredna komunikacija v fizičnem prostoru (*face to face*) – pa naj ta model resnično obstaja ali ne.

Kljub opisanim težavam se v zadnjem času pojavlja vedno več raziskav (Blanchard, 2004; Hampton, Wellman, 2003; Praprotnik, 2003; Wellman, Boase, Chen, 2002; Wellman 2001; Watson, 1998), ki obrav-

navajo računalniško posredovano komuniciranje kot legitimno sredstvo komuniciranja in s tem tudi celostno vrednotijo učinke novih IKT na medosebne vezi tako v kibernetnem kot tudi v fizičnem prostoru. Izsledki tovrstnih raziskav so v prid tezi, da se dinamike posameznikovega vsakdanjega življenja medsebojno podpirajo in dopolnjujejo v obeh prostorih, fizičnem in kibernetnem. To pomeni, da za virtualne skupnosti velja večina lastnosti oziroma interakcijskih vzorcev, ki so značilni za teritorialne skupnosti. ".../ s tega vidika virtualne skupnosti niso prav nič drugačne od realnih skupnosti. Od njih se razlikujejo samo v "metodi" konstrukcije, saj se širijo na podlagi novega medija. Virtualne skupnosti torej niso nove, ampak se le širijo drugače kot realne" (Praprotnik, 2003, 11). Tako na primer Wellman in Gulia (1997) ugotavljata, da so vezi, ki jih vzpostavijo in vzdržujejo posamezniki v kibernetnem prostoru, v večini enake kot njihove vezi v fizičnem prostoru: vsebujejo premore, so specializirane in varirajo v moči. Podobno opaža tudi Praprotnik (2003), in sicer, da člani virtualnih skupnosti delujejo in komunicirajo v skladu z že naučenimi komunikacijskimi obrazy, ki so značilni za fizični prostor. Torej so v kibernetnem prostoru prisotna vsa dogajanja, ki jih poznamo že iz fizičnega prostora vključno z dejanji, ki so družbeno definirana kot izrazito patološka.

Izhajajoč iz teh dejstev lahko sklenemo, da moramo virtualne skupnosti preučevati v kontekstu današnjih (novih) družbeno-kulturnih sprememb, ki temeljijo na intenzivni uporabi novih IKT. Povedano na drugačen način: virtualne skupnosti ne obstajajo v drugem svetu oziroma družbi, zaradi tega mora biti tudi kakršnokoli razmišljanje o tovrstnih skupnostih umeščeno v kontekst današnje družbe, v kateri živimo *hit et nunc*.

"Zakoreninjenost" pojma skupnost v fizični prostor

Pri konceptualnem utemeljevanju skupnosti v kibernetnem prostoru predstavlja eno izmed pomembnejših težav dejstvo, da je bil ta koncept prvotno namenjen opredeljevanju družbenih agregacij v fizičnem prostoru, kar se vidi že iz etimologije besede skupnost.¹⁸ Takšno poreklo precej otežuje epistemološki oziroma paradigmatški premik z razširitvijo koncepta iz fizičnega tudi v kibernetni prostor. Na tem mestu gre seveda upoštevati, da je ta premik brez dvoma povezan s pomembno spremembo percepcije družbene stvarnosti, ki jo pogojujejo nove IKT. Pri tem ima bistveno vlogo tudi širša družbena adaptacija na novo polje delovanja, v katerega se vse intenzivneje širijo procesi in odnosi, za katere je do sedaj veljalo, da so vezani izrazito na fizični prostor. "Čeprav bo trajalo še desetletje, preden bo stvar stekla s

18 O etimologiji besede skupnost glej v Fuchs (2006), Bahovec (2005), Kozmus (2004), Plant (2004), Praprotnik (2003) in Watson (1998).

polno paro, pa mobilne komunikacije in povsod navzoča računalniška tehnologija skupaj z družbenimi pogodbami, ki nikoli prej niso bile mogoče, že zdaj spreminjajo navade ljudi pri srečevanju, dvorjenju, delu, bojevanju, kupovanju, prodajanju, vladanju in ustvarjanju" (Rheingold, 2003, xii).

Za preučevanje družbenih dinamik v kibernetnem prostoru je izrednega pomena preseganje vsiljevanja tradicionalnih konceptov, značilnih za fizični prostor. Tako se pridružujemo stališču Jonesa (1998a), da je za analiziranje netradicionalnih oblik družbenih formacij potreben tudi nov pristop raziskovanja. Glede na to, da etnografija velja za izrazito teritorialni raziskovalni pristop, v tem kontekstu gotovo najbolj izstopajo dela, katerih avtorji se lotevajo razprav o etnografskih študijah interneta (Hine, 2001; Senjković, Pleše, 2004). Izhajajoč iz tovrstnih spoznanj sklepamo, da kibernetni prostor lahko pričnemo znanstveno preučevati takrat, ko pričnemo o njem razmišljati kot o družbenem prostoru.

SKLEP

V prispevku smo pokazali, da je zaradi logike delovanja današnje družbe potrebna sprememba na področju definicij družbenih dinamik in entitet – v našem primeru skupnosti –, ki poleg teritorialne oziroma fizične zajamejo tudi nematerialno dimenzijo. S tem namenom

smo opravili pregled dosedanjih pomembnejših razprav o virtualnih skupnostih, pri čemer se je pokazalo, da njihove definicije lahko razdelimo v dve skupini. In sicer definicije, ki dajejo poudarek računalniško-posredovanemu komuniciranju, ter definicije, ki poudarjajo elemente recipročnih odnosov in občutek pripadnosti. Ključna ugotovitev, ki izhaja iz tega, je, da večina avtorjev pri svojem raziskovanju ne izhaja iz dihotomije skupina – skupnost, temveč vse družbene agregacije v kibernetnem prostoru analizira skupaj na podlagi enakih kriterijev – značilnih predvsem za skupnosti. V slednjem se po vsej verjetnosti nahaja najmočnejši argument, ki kaže v prid temu, da virtualne skupnosti niso skupnosti, temveč skupine.

Glede na to, da so virtualne skupnosti dokaj kompleksne netradicionalne oblike družbenih formacij, bi moralo biti temu primerno prilagojeno tudi njihovo znanstveno preučevanje. Izhajajoč iz tega je pri raziskovanju družbenih agregacij v kibernetnem prostoru potrebno najprej določiti, na katerem izmed treh nivojev se le-ta nahaja, in jo nato tudi temu primerno obravnavati. S tem se bo po eni strani vzpostavilo relevantno razlikovanje med virtualnimi skupnostmi in skupinami, po drugi strani pa bo takšen raziskovalni pristop nedvomno prispeval tudi k znanstvenemu utemeljevanju tega koncepta.

THE CONCEPT OF COMMUNITY IN THE INFORMATIONAL SOCIETY

Blaž LENARČIČ

University of Primorska, Science and research centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: blaz.lenarcic@zrs.upr.si

SUMMARY

The article argues that the logic of the functioning of the current (informational) society establishes a different concept of community, not necessarily defined by closely integrated groups of individuals from territorially proximate areas, but primarily including solidarity networks of (territorially distant) individuals, which are enabled by and based on new information and communication technologies (ICTs). Such spatial restructuring of the organisation of society is an extension of the concept of community from physical to cyberspace. This argument is based on the premise that the conception of community is closely related to the conception of social action space. For this reason, the article is divided into two parts. The first part presents in detail the new (cyber) space of social dynamics generated by new ICTs. This also establishes the theoretical framework for the second, key, part of the article, in which the arguments supporting the concept of virtual communities are presented. The reasoning is based on major sociological concepts of community established to date whose common characteristic is that they are not limited merely to neighbourhoods and villages or a determinate territory. Namely, such a definition of society represents an important starting point for reflection on the conceptualisation of community in the informational society, where individuals are able, through new ICTs, to create, build up and maintain interpersonal relationships independent of temporal-territorial obstacles. Although some consensus about the existence of virtual communities can be found among researchers on the intuitive level, there is as yet no generally accepted and uniform definition of such communities. This is one reason why scientific argumentation of this concept presents certain types of problems

or doubts, which are also treated in detail in the present article. The main conclusion of the article is that modern individuals possess egocentric social networks or communities consisting of relatively weak bonds, which are maintained in the physical as well as cyberspace. On the basis of this it can be deduced that the term community in today's society can refer to social aggregations located in a determinate territory both in the physical as well as cyberspace.

Key words: virtual community, territorial community, cyberspace, new information and communication technologies

VIRI IN LITERATURA

- Anderson, B. (1998):** Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Bahovec, I. (2005):** Skupnosti: teorije, oblike, pomeni. Ljubljana, Založba Sophia.
- Bell, D. (2001):** An introduction to cybercultures. New York, Routledge.
- Bell, D. (1973):** The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting. New York, Basic Books.
- Blanchard, A. (2004):** The effects of dispersed virtual communities on face-to-face social capital. V: Huysman, M., Wulf, V.: Social capital and information technology. Cambridge (Mass.), The MIT Press, 53–74.
- Brint, S. (2001):** Gemeinschaft Revisted: A critique and reconstruction of the community concept. Sociological Theory, 19, 1. Cambridge (Mass.), 1–23.
- Castells, M. (2001):** The Internet Galaxy. Reflections on the internet, business and society. Oxford, University Press.
- Castells, M. (1996):** The Rise of the Network Society. The information age: economy, society and culture. Volume 1. Oxford, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1989):** The Informational City. Information technology, economic restructuring and the urban-regional process. Massachusetts, Basil Blackwell.
- Critical Art Ensemble (1995):** Utopian Promises – Net Realities. <http://www.well.com/user/hlr/texts/utopiancrit.html> (23. 5. 2005).
- Dertouzos, M. (1997):** What Will Be. How the new world of information will change our lives. London, Piatkus.
- De Kerckhove, D. (1992):** Virtualna resničnost za kolektivno kognitivno obdelavo. Virtualna resničnost, Časopis za kritiko znanosti, 20, 150–151. Ljubljana, 25–35.
- Durkheim, E. (2002):** Samomor/Prepoved incesta in njeni izviri. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Etzioni, A. in Etzioni, O. (1999):** Face-to-face and computer mediated communities: A comparative analysis. The information society, Routledge, 15, 4. London, 241–248.
- Fuchs, C. (2006):** The self-organization of virtual communities. Journal of new communication research, 1, 1. Salzburg, 29–68.
- Giddens, A. (2003):** The constitution of society: outline of the theory of structuration. Cambridge, Polity Press.
- Granovetter, M. (1973):** The strenght of weak ties. American Journal of Sociology, 78, 6. Chicago, 1360–1380.
- Hampton, K. (2004):** Networked sociability online, offline. V: Castells, M.: The Network society. A cross-cultural perspective. Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, 217–232.
- Hampton, K., Wellman, B. (2003):** Neighboring in Netville: How the internet supports community and social capital in a wired suburb. City and Community, 2, 4. Malden (MA), 277–311.
- Hine, C. (2003):** Virtual Ethnography. London, SAGE Publications.
- Hočevar, M. (2000):** Novi urbani trendi, prizorišča v mestih – omrežja med mesti. Ljubljana, Znanstvena knjižnica, FDV.
- Jankowski, N. (2002):** Creating community with media: History, theories and scientific investigations. V: L. Lievrouw in S. Livingstone: Handbook of new media: Social shaping and consequences of ICTs. London, Sage, 34–49.
- Jones, S. (1998):** The internet and its social landscape. V: S. Jones (ed.): Virtual Culture. Identity & Communication in Cybersociety. London, SAGE Publications, 7–35.
- Jones, S. (1998a):** Information, Internet and Community: Notes Toward an Understanding of Community in the Information Age. V: Jones, S.: Cybersociety 2.0 Revisiting Computer Mediated Communication and Community. London, Sage, 1–34.
- Jordan, T. (1999):** Cyberpower: The Culture and Politics of Cyberspace and the Internet. London, Routledge.
- Kitchin, R. (1998):** Cyberspace. The world in the wires. J Chichester, John Wiley & Sons.
- Kollock, P. (2003):** The Economies of Online Cooperation. Gifts and Public Goods in Cyberspace. V: Peter, K., Smith, M.: Communities in Cyberspace. London, Routledge, 220–239.

- Kovačič, M. (2003):** Zasebnost na internetu. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne in politične študije.
- Kozmus, D. (2004):** Razumevanje skupnosti v kiber-prostoru: Znanost kot virtualni kolaboratorij. Doktorska disertacija. Ljubljana, FDV.
- Lefebvre, H. (2000):** The Production of Space. Oxford, Blackwell.
- Lenarčič, B. (2004):** Prihodnost in dileme pri preučevanju slovenskih mest v informatični družbi. V: Prosen, A.: Prostorske znanosti za 21. stoletje: jubilejni zbornik ob 30-letnici Interdisciplinarnega podiplomskega študija urbanističnega in prostorskega planiranja in 60-letnici prof. dr. Andreja Pogačnika. Ljubljana, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 61–69.
- Lenarčič, B. (2003):** Prihodnost in razvojne dileme sodobnih mest v informatični družbi. Teorija in praksa, 40, 3. Ljubljana, 455–469.
- Levy, P. (2001):** Cyberspace. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Li, H. (2004):** Virtual community studies: A literature review, synthesis and research agenda. Proceedings of the Americas Conference on Information Systems, New York. New York, August. <http://www.hsw-basel.ch/iwi/publications.nsf/id/345> (9.10.2006).
- Lull, J. (2001):** Superculture for the communication age. V: Lull, J.: Culture in the communication age. London, Routledge, 133–163.
- Marx, K. (1974):** Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. Ljubljana, Komunist.
- Mauss, M. (1996):** Esej o daru in drugi spisi. Uvod v delo Marcela Maussa. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Mitchell, W. (1999):** e-topia "urban life, Jim – but not as we know it". Cambridge, The MIT Press.
- Mitchell, W. (1996):** City of bits, space, place and the infobahn. Cambridge, The MIT Press.
- Mitra, A. (1998):** Virtual commonality: Looking for India on the Internet. V: Jones, S.: Virtual Culture. Identity & Communication in Cybersociety. London, SAGE Publications, 55–79.
- Mlinar, Z. (1994):** Individuacija in globalizacija v prostoru. Ljubljana, SAZU.
- Mlinar, Z. (1990):** Prostor in sociologija. Družboslovne razprave, VII, 16. Ljubljana, 3–12.
- Mlinar, Z. (1973):** Sociologija lokalnih skupnosti. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FSPN.
- Mumford, L. (1969):** Mesto v zgodovini 1. in 2. del. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Norris, P. (2002):** The bridging and bonding role of online communities. The Harvard International Journal of Press-Politics, 7, 3. Cambridge, 3–13.
- Plant, R. (2004):** Online communities. Technology in Society, 26. New York, 51–65.
- Praprotnik, T. (2003):** Skupnost, identiteta in komunikacija v virtualnih skupnostih. Ljubljana, ISH.
- Putnam, R. (2000):** Bowling Alone. New York, Simon & Schuster.
- Putnam, R. et al. (2003):** Better Together. Restoring the American Community. New York, Simon & Schuster.
- Rheingold, H. (2003):** Ne-vidne množice, horizontalne združbe, trenutne skupnosti in mobilna plemena. Ljubljana, Vale Novak.
- Rheingold, H. (1993):** The Virtual Community; Homesteading on the Electronic Frontier. New York, William Patrick Book – Harper Collins.
- Robins, K. (2000):** Cyberspace and the world we live in. V: Bell, D., Kennedy, B.: The Cybercultures reader. London, Routledge, 77–95.
- Roszak, T. (1994):** The Cult Of Information. A neoluddite treatise on high-tech, artificial intelligence, and the true art of thinking. Berkeley, University of California Press.
- Saveri, A., Rheingold, H., Vian, K. (2005):** Technologies of cooperation. Institute for the Future, Palo Alto. http://www.rheingold.com/cooperation/Technology_of_cooperation.pdf (8.9.2007).
- Schiller, D. (2007):** How to think about information. Chicago, University of Illinois Press.
- Senković, R., Pleše, I. (2004):** Etnografije interneta. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku – IBIS Grafika.
- Simmel, G. (2000):** Sociologija prostora. Izbrani spisi o kulturi. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Toffler, A. (1981):** The Third Wave. New York, Bantam Books.
- Trček, F. (2003):** Problem informacijske (ne)dostopnosti. Zbirka Kiber 1. Ljubljana, Center za prostorsko sociologijo, FDV.
- Trček, F. (2002):** Ljublj@na: iz vasi kablov v info-urbani habitat. V: Kos, D.: Sociološke podobe Ljubljane. Knjižna zbirka Teorija in praksa. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 81–96.
- Trček, F. (2002):** Kiberkulture – k novim ekonomijam obdarovanja. V: Debeljak, A. et al.: Cooltura. Uvod v kulturne študije. Ljubljana, Študentska založba, 329–344.
- Trček, F. (1998):** Demokratični potencial kibernetkega prostora. V: Vehovar, V. et al.: Internet v Sloveniji: Projekt RIS '96 – '98. Izola, Desk, 193–203.
- Tonnies, F. (1999):** Skupnost in družba. Temeljni pojmi čiste sociologije. Ljubljana, FDV.
- Ule, M. (2005):** Psihologija komuniciranja. Ljubljana, FDV.
- Virilio, P. (1996):** Hitrost osvoboditve. Ljubljana, Študentska organizacija Univerze.
- Vogrinc, J. (1998):** Zamišljene skupnosti danes. Sprema na beseda. V: Anderson, B.: zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Vreg, F. (2001): Globalizacija in elektronska demokracija. Politološko-sociološki vidiki razvoja informacijske družbe. Teorija in praksa, 38, 1. Ljubljana, 5–28.

Watson, N. (1998): Why we argue about virtual community: A case study of the Phish.net fan community. V: Jones, S.: Virtual Culture. Identity & Communication in Cybersociety. London, SAGE Publications, 102–132.

Weber, M. (1946): From Max Weber: essays in sociology. New York, Oxford University Press.

Weber, M. (1963): Order in diversity: Community without propinquity. V: Lowdon, W.: Cities and space: The future use of urban land. Baltimore, John Hopkins University Press, 62–93.

Wellman, B. (2001): Physical Place and CyberPlace: The Rise of Personalized Networking. <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/individualism/ijurr3a1.htm> (8. 8. 2007)

Wellman, B. (2001a): The Persistence and Transformation of Community: From Neighbourhood Groups to Social Networks. Report to the Law Commission of Canada. Wellman Associates. <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/lawcomm/lawcomm7.pdf> (8. 8. 2007)

Wellman, B. (1999): "The Network Community" An Introduction. V: Wellman, B.: Networks in the Global Village: Life in the Contemporary Community. Boulder, C. O. Westview Press, 1–48.

Wellman, B., Boase, J., Chen W. (2002): The networked nature of community: Online and offline. IT&SOCIETY, 1, 1. Stanford, 151–165.

Wellman, B., Gulia, M. (1997): Net surfers don't ride alone: Virtual communities as communities. V: Kollock, P., Smith, M.: Communities and cyberspace. New York, Routledge, 167–194.

Willson, M. (2000): Community in the abstract. A political and ethical dilemma. V: Bell, D., Kennedy, B.: The Cybercultures reader. London, Routledge, 644–657.

Wilkinson, J. (2007): Personal communities – another fall for public (man)? Paper presented at the International conference Extended and extending families, Centre for research on families and relationships. University of Edinburgh, June, 27 – 29, 2007.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-06-20

UDK 159.923.2:316.77

SEBSTVO V MEDOSEBNEM KOMUNICIRANJU

Metka KUHAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

V članku je prikazan pomen medosebnega komuniciranja za konstitucijo sebstva. Začetni opredelitvi sebstva sledi ilustracija pomena zgodnjih ameriških pragmatistov (W. Jamesa, C. H. Cooleyja, G. H. Meada) in ruske kulturno-historične šole (M. Bahtin, L. Vygotsky) za umestitev sebstva v medosebno komuniciranje ter primerjava njihovih ključnih prispevkov h konceptualizaciji sebstva v medosebnem komuniciranju. S pomočjo novejših dognanj (med drugim s področja nevropsihologije in razvojne psihologije) je dodatno osvetljen pomen medosebnega komuniciranja za razvoj sebstva. V zaključnem delu je strnjena konceptualizacija 'komunikacijskega' sebstva.

Ključne besede: sebstvo, medosebno komuniciranje, ameriški pragmatizem, ruska kulturno-historična šola, jezik

L'EGO NELLA COMUNICAZIONE INTERPERSONALE

SINTESI

L'articolo tratta il significato della comunicazione interpersonale per la costituzione dell'ego. L'iniziale definizione di ego viene seguita dall'illustrazione del significato dei primi pragmatisti americani (W. James, C. H. Cooley, G. H. Mead) e della scuola culturale-storica russa (M. Bahtin, L. Vygotsky) nel processo di inserimento dell'ego nella comunicazione interpersonale, per passare poi al confronto dei loro contributi chiave nella concettualizzazione dell'ego nella comunicazione interpersonale. Con l'ausilio delle scoperte più recenti (nel campo della neuropsicologia e della psicologia dello sviluppo) si approfondisce ulteriormente il significato della comunicazione interpersonale per lo sviluppo dell'ego. Nella parte finale viene sintetizzata la concettualizzazione dell'ego "comunicativo".

Parole chiave: : ego, comunicazione interpersonale, pragmatismo americano, scuola culturale-storica russa, lingua

KONCEPTUALIZACIJA SEBSTVA

Biti pomeni *komunicirati*... Biti pomeni biti za drugega in skozi drugega za sebe. Oseba nima suverenega teritorija, temveč je povsem in vselej na meji. Ko se ozira vase, gleda v oči drugega ali z očmi drugega (Bahtin, 1984, 287).

V pričujočem članku zastopam relacijski, komunikacijski pogled na sebstvo. Na osnovi dela zgodnjepagmatističnih avtorjev in nekaterih avtorjev ruske kulturno-historične šole, ki so kot prvi sebstvo umestili v vsakdanji svet komunikacij in odnosov, pa tudi novejših spoznanj razvojne psihologije in nevroznanosti, razvijam tezo o ključnosti medosebnih odnosov in komunikacijskih razmerij za konstituiranje sebstva.

Odkar je Hume razvezal Lockov sveženj spominov, je mnogo teoretikov zanikalo, da ima sebstvo¹ neodvisen obstoj. William James (1890) je hkrati dokazoval pluralnost ter enotnost in trajnost sebstva, ki ima po njegovem funkcionalni, ne pa metafizični značaj. V sodobnosti radikalni dekonstrukcionisti sicer slavijo smrt sebstva, vendar številni članki in knjige pričajo o popularnosti teoretiziranja o sebstvu. V sodobnosti sebstvo velja večinoma za odvisno, relacijsko entiteto, na katero ne moremo pokazati, temveč jo lahko samo razumemo. Charles Taylor (1985 v Martin, Sugarman, 2001, 103) pravi takole: "Sebstva ne moremo znanstveno obravnavati na enak način kot naše organsko bitje. Jetra ali srce lahko definiramo neodvisno od prostora, v katerem obstajamo, kar ne velja za sebstvo."

Prostor, na katerega se Taylor nanaša, določajo zgodovinske, družbeno-kulturne konvencije, standardne prakse in oblike razumevanja, v katere so vpeta človeška življenja. To nepogrešljivo ozadje je vir teorij o sebstvu. Ali kot je dejal Rom Harré (1998, 44): "Živa bitja so popolnoma človeška samo, če posedujejo teorijo o sebi.

Teorija jim omogoča urejanje lastnih izkustev in doživljanj, razmišljanje o njih, posredovanje in nadzor nad njimi". Martin in Sugarman (2001, 104) ga dopolnjujeta: "Sebstvo je nenehen, dinamičen proces tvorbe, stalno nastajajoč dosežek, ki ga omogoča prisvojitve sredstev samorefleksivnega samonanašanja, vključno z družbeno-kulturno teorijo sebstva."

Bolj kot stvar, ki jo lahko razumemo, oziroma stvar, ki razume, je sebstvo proces razumevanja in teoretiziranja. V zahodni filozofski in psihološki tradiciji ima dolgo zgodovino prepričanje, da je sebstvo edinstveno in enotno.² Vodilnim razsvetljskim mislecem, kot so John Locke, Rene Descartes in Immanuel Kant, se je nedeljivost sebstva zdela samoumevna. Kartezijanski subjekt³ je koherenten, avtonomen, prost. Sodeluje v racionalnih debatah z drugimi subjekti, da bi prišel do konsenza. Freudovska revolucija poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja je prva opozorila na krizo koherentnega subjekta. Um je razcepila na zavestna in nezavedna področja ter pokazala, da velik del sebstva ni pod nadzorom posameznikov. Toda freudovski subjekt ima kljub večplastnosti in dinamičnosti enotno psiho, poleg tega se zaveda lastne kontinuitete in individualnosti, zato ta tradicija ni resno izpodbila uveljavljenega zahodnega prepričanja o edinstvenosti in integriteti sebstva. Predstava o sebstvu kot fenomenološko trajni entiteti je skladna s porazsvetljskim, liberalnodemokratskim poudarjanjem individualizma, samodeterminacije in egalitarizma. Predpostavlja jo zahodni ideal edinstvenega ter nase in vase osredotočenega posameznika, ki hkrati ostaja empatičen in povezan z drugimi.

Predstava o notranjem osebnem sebstvu ni niti zgodovinsko niti medkulturno univerzalna. Vsakemu zgodovinskemu obdobju je lasten nek splošni tip osebnosti, subjektivnosti, individualnosti oziroma značilni repertoar osebnih značajskih tipov, oblik individualnega

- 1 Sebstvo v sodobni literaturi ni univerzalno sprejet termin, pogosteje se uporablja termin identiteta. Uporabi termina identiteta sem se izognila, ker ima v literaturi veliko protislovnih in nejasnih konotacij ter je "razcefran in splošen od ekstenzivne in večpomenske uporabe" (Brubaker, Cooper, 2000, 9). V topilnem loncu identitete se mešajo raznolika samorazumevanja, npr. tista, ki izhajajo iz rase, etničnosti, religije, spola itd. Identiteta označuje močno skupinsko, ekskluzivistično samorazumevanje; obenem pa ohlapnejše in bolj odprto samorazumevanje, ki obsega občutek sorodnosti, skupnosti ali povezanosti s posameznimi drugimi (prav tam). Uletova (2000, 187) identiteto med drugim definira kot "socialni sistem posameznika" oz. minimalno družbeno institucijo, ki ji posameznik pripada. Pojem sebstva bolj jasno kaže na ključen paradoks: da ga po eni strani označujeta raznolikost in spremenljivost, po drugi strani pa konsistentnost in kontinuiteta. Poenostavljeno povedano: ljudje imamo eno sebstvo (ki pa je večplastno, ima več dimenzij oz. zaobjema množico pozicij) in več identitet. Pojem sebstvo ne more obsegati vsega, kar obsega pojem identiteta. Identiteto lahko definiramo tudi kot konstelacijo značilnosti in učinkov sebstva v delovanju (po Anderson, Schoening, 1996, 207). Pojmu identiteta dajejo izrazito prednost predvsem vedenske in kognitivne psihološke teorije. Pojem sebstvo so na različne in včasih celo konfliktne načine uporabljali oz. ga uporabljajo filozofi, psihologi, sociologi (npr. Nietzsche, Jung, W. James, nekateri psihoanalitiki itd.). V slovenskem jeziku se sliši nekoliko okorno, ker slovenski jezik tega termina tradicionalno ni imel (uporabljajo pa se pojmi, kot so *samozavedanje*, *samospoštovanje*, *samoizboljševanje*); v angleščini se sebstvo pogosto uporablja kot samostojna beseda (*self*), v nemščini (*das Selbst*) pa ga velikokrat srečamo v samostojni in v sestavljeni obliki.
- 2 S širjenjem krščanstva na Zahodu je bilo sebstvo dejansko enakovredno človeški duši. S pojavom razsvetljske filozofije in prakse postane esenca sebstva namesto duše *zavestni razum*; refleksivno mišljenje pa naj bi bilo sredstvo doseganja moralnosti, osebne integritete in koherentnega življenja.
- 3 Pojem subjekt označuje konec srednjeveškega svetovnega nazora, za katerega je značilen statičen, od Boga predpisan univerzum ustaljenih hierarhij, v katerih posameznikom in socialnim razredom pripada nespremenljivo mesto. Razsvetljski subjekt izhaja iz pojmovanja osebe kot osredščene in enotne, obdarjene z razumom, zavestjo in sposobnostjo za delovanje (Hall, 1996).

ali subjektivnosti (Ule, 2000). Sebstvo velja za jedro individualnosti in šele nato intersubjektivnosti (to je porajajočih se značilnosti človeškega komuniciranja in diskurzivnih praks) predvsem oziroma zgolj v sodobnih zahodnih družbah. Medkulturne primerjave pojmovanj sebstva močno nasprotujejo zahodnjaškim individualističnim pojmovanjem sebstva kot "edinstvenega, omejenega, bolj ali manj integriranega motivacijskega in kognitivnega univerzuma, dinamičnega centra zavedanja, emocij, presoj in delovanja, ki je organizirano v posebno celoto" (Geertz, 1984 v Tafarodi et al., 2004, 99).

Shweder in Bourne (1984 v Tafarodi et al., 2004, 99) razlikujeta med "sociocentričnim organskim" in "egocentričnim pogodbenim" pogledom na osebo. Za vzhodne Azijce, ki so po tej opredelitvi sociocentrični, je značilno, da se skušajo čim bolj prilagoditi socialnemu kontekstu. Vzhodnoazijski občutek sebstva se fleksibilno spreminja glede na socialne okoliščine. Lebra (1992 v Tafarodi et al., 2004, 100) imenuje tako prilagodljivo sebstvo "interakcijsko". Značilnosti interakcijskega sebstva se spreminjajo iz situacije v situacijo v skladu z relativnim pozicioniranjem. Japonci, na primer, intenzivno upravljajo svoje kompleksno, dialektično sebstvo, ki sestoji iz neizogibnih nasprotij in protislovij, da bi bilo njihovo vedenje situacijsko ustrezno. Predstava o enotnem, integriranem, stabilnem in notranje konsistentnem sebstvu na Japonskem (in v številnih drugih kulturah) ni samoumevna (prav tam).⁴

Tudi feministične avtorice opozarjajo, da pojmovanja sebstva, ki so v zahodni kulturi najpogostejše razširjena,⁵ niso univerzalna. Uletova (2000, 303) trdi celo, da so predstave o zaključenem in harmoničnem sebstvu zgolj ideološki pritiski na posameznika oziroma posameznico, da se čim bolj gladko podreja družbenim hierarhijam in avtoritetam ter sublimira agresije in libidinalne impulze. Kantovski etični subjekt in *homo economicus* klasične ekonomije sta svobodna, avtonomna in racionalna akterja. Prvi s pomočjo razuma presega kulturne norme in odkriva absolutno moralno resnico; drugemu razum pomaga pri razvrščanju želja v koherentni red in pri maksimiziranju zadovoljitve želja. Ne glede na to, ali je sebstvo enačeno s čistim abstraktnim razumom ali instrumentalno racionalnostjo trga, ti pojmovanja sebstva posameznika izolirata od osebnih odnosov in širših socialnih vezi. Emocionalne vezi in so-

cialne konvencije so grožnja objektivnosti kantovskega etičnega subjekta in slabijo njegovo obvezanost dolžnostim. Za *homo economicus* pa je načeloma vseeno, katere socialne silnice oblikujejo njegove želje. Odnosi in povezave so zanj predmet kalkuliranja in načrtovanja, podobno kot druge želje.

Obe pojmovanji sebstva zmanjšujeta težo osebnega in moralnega pomena nepredvidljivih okoliščin in medosebnih odnosov. Zasenčujeta družino, prijateljstvo, strastno ljubezen, skrb za otroke, invalidne in starejše, skupnost ter podcenjujeta težavnost reševanja konfliktov med temi obvezami ter osebnimi vrednotami in aspiracijami. Prav tako zanemarjata raznovrstne vplive na oblikovanje socialnega sebstva, kot so spol, seksualna usmerjenost, rasa, razred, starost, etničnost in podobno. Tudi strukturna dominacija in podrejanje ne predirajo v notranjo trdnjavo takih sebstev. Omenjeni pojmovanji zanikata kompleksnost znotrajpsihičnega sveta fantazij, strahov, želja. Steriliziran racionalni subjekt ni žrtev anksioznosti, ambivalentnosti, obsesij, predsodkov, sovraštva, nasilnosti. Telo je periferno – za *homo economicus* je samo vir želja, ki jih nenehno tehta; kantovskemu etičnemu subjektu pa predstavlja skušnjava, ki ga lahko spravi ob pamet. Starost, videz, seksualnost, fizične spretnosti naj ne bi bile bistvene. Kantovski subjekt in *homo economicus* se nedvomno lahko izkažeta v situacijah, ki zahtevajo racionalno analizo, drugače pa je sebstvo veliko več.

Omenjeni pojmovanji sta predstavljeni kot spolno, seksualno, starostno, rasno in razredno nevtralni, toda kantovski etični subjekt ali *homo economicus* je dejansko lahko zgolj bel, zdrav, mladosten, heteroseksualni moški srednjega razreda. Tovrstna pojmovanja ohranjajo stereotipe in ideale moškosti ter pomagajo ohranjati moško dominantnost. Konceptualiziranje sebstva ni nikoli vrednotno nevtralno početje. Sebstvo se namreč vselej oblikuje in preoblikuje v določenem zgodovinskem in družbeno-kulturnem kontekstu.

Tradicionalne skupnosti so bile relativno stabilne, vsaj v smislu, da so jih zaznamovali ponavljajoči se vzorci medosebnih komunikacij, relativno majhno število komunikacijskih partnerjev v življenju ene osebe, medsebojno poznavanje, skupna prepričanja in vrednote, vzajemna podpora. Industrializacija, urbanizacija, razvoj prometa (železniškega, avtomobilskega in letal-

4 Japonci delijo sebstvo na zunanje in notranje. Notranji del predstavlja trdno jedro sebstva ter nudi potencialno osnovo za neodvisnost pred številnimi zahtevami iz socialnega okolja. V njegovem središču je *kokoro*, kar pomeni srce, čustva, duha, voljo ali um (Lebra, 1992 v Tafarodi et al., 2004, 100).

5 Zahodno filozofijo sebstva lahko zelo v grobem razdelimo na dva nespravljiva tokova: prvi sega od Descartesa prek nemškega idealizma (Kant) do danes (npr. ameriška filozofija uma); sebstvo enači z zavedanjem, posebej s samozavedanjem. Drugi tok se začne z Avguštinom in dobi veljavo v eksistencialistični filozofiji (Dilthey, Nietzsche, Heidegger) in fenomenologiji – po njem je sebstvo bolj prvobitno kot mišljenje oz. refleksivnost. V evropski zgodovini so se obdobja, v katerih je bil večji poudarek na razumevanju človeških občutij oz. na 'subjektivnem' (npr. nemška klasika, prelom v 20. stoletje), izmenjevala z obdobji, ko je prevladovala fasciniranost nad refleksivnim in 'objektivnim' (npr. v 19. stoletju se pojavi eksperimentalna psihologija; v 20. stoletju kognitivna psihologija, ki je človeka in njegovo delovanje primerjala z informacijskimi sistemi).

skega transporta) in množičnih komunikacij (javnega tiska, radia, televizije, interneta) so v zahodnem delu sveta že povsem izbrisali tradicionalno skupnost. Umiki posameznikov iz skupnosti so fizični (s pomočjo transporta in drugo) in psihološki (s poslušanjem radia, gledanje televizije in podobno). Vse kompleksnejše, številnejše in spreminjajoče se informacije z interneta, televizije, mobilnih telefonov spreminjajo psihološko delovanje ljudi, njihovo samorazumevanje in obseg socialnega življenja. Izpostavljeni smo obilici mnenj, vrednot, konfliktnih ali nekomenzurabilnih zahtev. Konzumiramo lahko svet neomejenih razsežnosti oziroma ta svet konzumira nas. Nismo več vezani na majhno mesto ali urbano sosesko.

Radikalni konceptualni premik od pojmovanja sebstva v tistem delu zahodne, evropske filozofske tradicije, ki je sebstvo pojmovala kot vzvišeno, idealizirano, abstraktno platformo do "socialnega" sebstva, umeščenega v vsakdanji svet komunikacij in odnosov, so uspešno izpeljali šele zgodnji pragmatisti William James, Charles Horton Cooley, predvsem pa George Herbert Mead. Preobrat od predpostavke o sebstvu kot centru socialnega sveta do predpostavke o odnosih in razmerjih kot osnovnih realnostih, v katerih je sebstvo samo sestavni del, je kulturni preobrat kopernikove velikosti in kliče k rekonstruiranju psihološkega področja kot socialnega. Kasneje je to smer nadaljevala simbolično-interakcionistična perspektiva.⁷ Goffman (1959, 1981, 1982) je še bolj izpostavil in argumentiral tezo, da se sebstvo tvori in oblikuje v interakcijah. Iz njegovega zornega kota jedrno sebstvo ne obstaja. Ljudje izvajajo performanse za druge in so to, kar predstavljajo.

V sodobnem svetu instantnih komunikacij, hiperknetičnega potrošništva in elektronsko posredovanih podob se zdi, da je sebstvo povsod in nikjer prav posebej. Če so ga zgodnji pragmatisti obravnavali kot center posameznikove navzočnosti v socialnem življenju, nekatere postmodernisti⁸ govorijo, da gre za entiteto "any-

thing goes" (Gergen, 1991, 7).⁹ Tipični postmoderni subjekt je decentriran, razpršen, netrajen, včasih tudi eklektičen, ironičen in ciničen (Hall, 1996). Vse pogosteje je slišati, da je sebstvo narativno konstruirano (Bruner, 1986); celo, da je vselej s/komunicirano (Sarbin, 1990; Gergen, 1991). Za sodobno sebstvo je značilna visoka stopnja obvladovanja socialnih odnosov in kontekstov, ki se reflektivno vgrajuje v njegov razvoj (Ule, 200, 27).

SEBSTVO V MEDOSEBNEM KOMUNICIRANJU

Med prve teoretike, ki so sebstvo umestili v vsakdanje življenje in medosebno komuniciranje, sodijo zgodnji ameriški pragmatisti,¹⁰ ki so ustvarjali na prehodu iz 19. v 20. stoletje (W. James, C. H. Cooley, G. H. Mead) in ruska kulturno-historična šola (M. Bahtin, L. Vygotsky). Ti so se distancirali od njegovega transcendentnega, kozmičnega statusa in poudarjali, da to, kar je našemu sebstvu edinstveno in osebno, ne izhaja iz samega sebstva kot vnaprej danega ali naravnega, temveč izhajajo razlike med ljudmi in njihovimi sebstvi iz družbe in socialnih odnosov med posamezniki. Podobno je Rorty (1990) trdil, da um (mind) ni ogledalo narave, temveč da socialno znanje nastaja v pogovorih med ljudmi in kot rezultat njihovih socialnih izkušenj. Vsi omenjeni teoretiki bi se strinjali, da se sebstvo razvija, oblikuje in spreminja v vsakdanjih praksah in v komuniciranju običajnih ljudi.

Zgodnji predhodniki sodobnih socialnokonstruktivističnih pojmovanj sebstva so med prvimi zavrnili dihotomijo posameznik-družba in plodno povezali strukturne dejavnike kulture in socialnokonstruktivistične, akterske vloge. Sebstvo so "pripeljali na zemljo in ga postavili v vsakdanje življenje" (Holstein, Gubrium, 2000, 17). Tako postane vidno in slišno. James (1892 v Holstein, Gubrium, 2000, 17) je to razumevanje sebstva poimenoval "empirično", s čimer je želel povedati, da je sebstvo entiteta, ki obstaja v svetu.¹¹ Empirično razu-

7 Mead je postavil ogrodje perspektive, ki je kasneje obveljala kot 'simbolični interakcionizem' (ta termin je skoval Herbert Blumer, 1986).

8 *Postmodernizem* je težavno definirati. Pogosto se uporablja za označevanje ironične intelektualne drže v poznokapitalističnih družbah, ki odraža izgubo zaupanja v "velike zgodbe". Te so zaznamovale moderno obdobje od sredine 17. stoletja naprej: npr. iskanje temeljev človeškega znanja, ideali razuma in znanstvene objektivnosti, upanje na osnovanje racionalnega političnega reda, integralno sebstvo. Obstaja širši konsenz, da so ga sprožili: evolucija komunikacijskih tehnologij; razpoke v globalnem multinacionalnem hiperkapitalizmu; občutek, da ima razsvetljenška racionalnost meje; kriza zaupanja v zahodne konceptualne sisteme. Postmodernizem je privzel številne poststrukturalistične ideje o jeziku in kulturi. Osebno raje uporabljam termin pozna moderna kot postmoderna, saj prvi ne postavlja pod vprašaj osnovne izkustvene realnosti.

9 Primeri postmodernističnih pojmovanj sebstva so: dekonstrukcija sebstva (Derrida), izginotje avtorja (Foucault), posameznik kot meja v mreži krožečih podob (Baudrillard), ženska kot kiborg (Haraway).

10 Pragmatistična filozofija se osredotoča na vsakdanje značilnosti doživljanja, načasne resnice in znanje iz vsakdanjega življenja oz. o njem, torej na znanje v socialnih 'situacijah', ki se razvija za reševanje problemov. Idealizem postkantovske nemške transcendentalne filozofije, ki sebstvo pojmuje kot etični ideal in nosilca absolutne vednosti, zoperstavlja skupnost delujočih in komunicirajočih človeških bitij (Joas, 1997, xxii).

11 James je prvi začel razpravljati o "empiričnem" sebstvu vsakdanje zavesti, ki se oblikuje z razmišljanjem o sebi. Poglavlje *The Consciousness of Self* v njegovih *Principles of Psychology* (1890) predstavlja enega prvih temeljnih pretresov problematike sebstva na začetku moderne psihologije. Z njim se pojavi odločilna terminološka sprememba: jaz se preimenuje v sebstvo in se začne uporabljati kot osnovni termin v ameriški psihologiji in kasneje tudi v ameriški psihoanalizi (npr. Jacobson, Kohut).

mevanje je prekinilo s transcendentalnim, misterioznim razumevanjem sebstva, za katero je klasični primer Descartesov izrek: "Mislim, torej sem" iz 17. stoletja.¹² Ta izrek predpostavlja obstoj centraliziranega jaza, ki je odgovoren za razmišljanje – pravzaprav monološko rezoniranje.

Številni kasneje ustvarjajoči filozofi (na primer Jean Jacques Rousseau) so izpostavljali moralni značaj sebstva, toda prevladovalo je pojmovanje o brezčasnem, univerzalnem, neutelešenem sebstvu, vzvišenem nad običajnim socialnim življenjem. Socialno življenje, čustva in telo bi lahko logično, transcendentalno sebstvo "pokvarili". To sebstvo so obravnavali kot filozofsko postavko, s pomočjo katere so presojali različna družbena vprašanja in moralni red. Teza o transcendentalnosti sebstva ni politično nedolžna, saj je opravičevala evrocentrično presojanje moralnosti oddaljenih civilizacij in "divjakov" ter toleriranje paternalizma.

V tradiciji Hegla in W. von Humboldta¹³ James, Cooley in Mead¹⁴ pri formuliranju sebstva niso sprejeli pomena običajnih socialnih odnosov in vsakdanjih komunikacij. Sebstva niso razumeli kot bivanjsko stanje (state of being), temveč kot praktično doživljanje, kdo smo – sami zase in za druge (Holstein in Gubrium, 2000, 20). Nova vizija sebstva kot sestavnega dela vsakdanjega življenja je bila skladna z ideologijo ameriškega napredka in iznajdljivosti. V skladu s pragmatistično osredotočenostjo na prakse vsakdanjega življenja je zgodnje ameriške pragmatiste zanimalo, kako se sebstva v vsakdanjih odnosih in komunikacijah oblikujejo, kako posamezniki vodijo svoje odnose z drugimi in kako na podlagi teh odnosov razmišljajo o sebi in drugih.

Socialno življenje v ZDA ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja je pomenilo nenehno trgovanje in različne interakcije z drugimi. Sčasoma so ljudje razvili občutek, kdo so, glede na to, kako so se drugi odzivali

nanje – individualna sebstva so se razvila iz socialnih. Ali kot je trdil Mead: "Posameznik sebe doživlja kot objekt, ne direktno, temveč posredno, z vidikov drugih članov iste socialne skupine... Samosvoj objekt postane na enak način, kot predstavljajo drugi posamezniki objekt njemu... sebstva si brez socialnih izkušenj ne moremo predstavljati" (1967, 138–140).

Sebstvo je začelo odražati sodelovanje med ljudmi in reflektivno zavest navadnih moških in žensk. Pojmovali so ga kot dinamično, ne kot brezčasno filozofsko postavko. Odsevalo je hitro spreminjanje okoliščin modernega življenja. Prilagodljivost je bila ena njegovih najpomembnejših kvalitativnih in spremenljivih okoliščin rastočih aspiracij in brezmejnih možnosti, ki so bile del ameriških sanj na prelomu stoletja. Kljub temu v njem niso videli zgolj lutke socialnega, temveč so posameznikom pripisovali zmožnost aktivnega in ciljnega prilagajanja socialnim zahtevam v imenu lastne dobrobiti, za blagor drugih in za izboljšanje sveta.

V sodobnosti so nove komunikacijske in medijske tehnologije z eksplozijo informacij in možnostmi elektronskega komuniciranja ter povečana mobilnost ljudi prispevale k slabenju konsistentnih, koherentnih in pomenljivih odnosov in upadu kulturnih avtoritet: "konec je stabilnih družbenih in kulturnih okvirov ter velikih zgodb, ki bi človeka zasidrale v kozmosu in zgodovini ter mu nudile smisel, trdno in stabilno sebstvo" (Ule, 2000, 258). Prepričanje o resničnem, celostnem, enotnem sebstvu je omajano. Razsrediščen svet vsakdanjega življenja, nenehni spektakli, potrošnja, medijsko oblikovanje življenjskih stilov in kulturnih okusov kar kličejo po sebstvih, ki niso zakoreninjena v tradicionalnih sidriščih. Samopredstavitve, vsakdanje interakcije, rutine in rituale regulirajo komercialni kodi. Mnogo ljudi niha med ekstazami oziroma evforičnostjo in strahom ter odtujenostjo; med delirijem in anksioznostjo.¹⁵

12 Spoznanje o premišljajočem, zavedajočem se sebstvu (jazu), ki ima do sveta absolutni poseben položaj, je Descartesova arhimedova točka. Um naj bi imel neposreden dostop do samega sebe; brez interakcije oz. komunikacije z drugimi. Descartesov zelo pomemben prispevek je v premestitvi moralnosti iz kozmosa v sebstvo. Toda njegov "jaz mislim" temelji na neutelešenem mentalnem procesu, ki naj bi se bistveno razlikoval od telesa in vsega materialnega (npr. čustev), obenem pa naj bi bil ločen od drugih ljudi in kulture (Rorty, 1990). Descartesa pogosto navajajo kot kronsko pričo racionalnega in logičnega pojmovanja sebstva, čeprav nekateri, npr. Bittner (2003, 16), dokazujejo, da niti njegovo spoznanje "Cogito, ergo sum" ni bilo tako distancirano racionalno, kot ga pogosto predstavljajo filozofski učbeniki, ampak prej emocionalno razburkano in eksistencialno.

13 Nemški filozof Wilhelm von Humboldt je že v zgodnjem 19. stoletju dokazoval, da komunikativna dejanja vključujejo skupne predpostavke in da so komunikativne oblike življenja prepletene z odnosi medsebojnega priznavanja. Njegova jezikovna teorija predstavlja nasprotje formalistični filozofiji jezika (npr. Saussurjevi), saj intersubjektivnost in kreativna jezikovna uporaba (ne sledenje pravilom) po von Humboldtu predstavljata bistvo jezika (in ne reprezentacija sveta). Od jezika je odvisen razvoj sebstva, z njegovo pomočjo ljudje osmišljajo svet. Že von Humboldt je poudarjal, da je posameznikov obstoj odvisen od drugih; govor pa osrednjega pomena za oblikovanje zavesti (v McLuskie, 2003). McLuskie (2003, 26, 30) opozarja na vpliv von Humboldtove alternativne teorije komuniciranja na "teorijo komunikativnega delovanja" oz. na celotno evropsko tradicijo, ki izpostavlja pomen komuniciranja za razvoj vrst in družb ter kultiviranje demokratičnih praks.

14 James, Cooley in najbolj eksplicitno Mead so navdih našli v Darwinovem modelu organizma v okolju, po katerem se mora organizem okolju prilagajati, da bi preživel; in ne v nespremenljivih teleoloških načelih, ki so obvladovala vso dotedanjo zgodovino. Kljub temu niso v maniri pozitivizma zavračali metafizike kot brezpomenske, temveč so ji pripisovali vlogo pri problemih, ki jih niso znali rešiti (Holstein, Gubrium, 2000, 17).

15 Leta 1844 je Marx s teorijo alienacije dokazoval, da blago popači sebstvo in odtuja osebo kot posebno bitje (v Osterkamp, 1999). Marx si verjetno ni predstavljal svetovnega trga in dejstva, da bodo dobrine in množičnomedijske podobe postale jedro samoizražanja.

Priznavanje s strani drugih je najmočnejši motiv sebstva. Vsaj intimnost v zasebni sferi obljublja toplino, afektivne zadovoljitve in pristno sebstvo. Tovrstna intimnost je težko dosegljiva, saj je družina pod udarom. Danes se zdijo realistične družine različnih struktur, katerih člani uspešno premagujejo konflikte, odprto in odkrito komunicirajo ter se spoštujejo in podpirajo, "hiperrealnosti". Pričakovanja mnogih ostajajo neuresničena. Neuspeh rojeva jezo, žalost in praznino. Ko družina postaja pribežališče pred pritiski javnega sveta, je podvržena vse več zunanjim pritiskom. Zasebna sfera je tako kolonizirana, da slabo služi kot branik sebstva in zatočišče pred anksioznostjo.

Vsi ljudje, ne samo pripadniki elit, do neke mere občutijo razpršenost življenja v potrošniški družbi in težavnost ohranjanja občutka notranje stabilnosti. Destabilizacija sebstva ponuja nove možnosti osebne osvoboditve in kreativnosti. Nekaterim omogoča relativno svobodno eksperimentiranje s številnimi možnostmi. Za ekonomsko privilegirane je sebstvo postalo reflektivni projekt. Eksperimentirajo z alternativnimi podobami, stili in kolektivnimi identifikacijami. Zvestoba samemu sebi, trden značaj, iskanje pravega, avtentičnega sebstva se zdijo zastarele, nedobičkonosne fraze.

Skoraj vse, za kar si prizadevamo ali kar smo dosegli, je povezano s tem, kakšne vrste sebstvo smo oziroma imamo. Sebstvo je v temelju vseh izbir in odločitev, ki pomembno vplivajo na naše življenje. Z manifestiranjem sebstva osmišljamo svoje vedenje in odnose. Sebstvo torej ni samo to, kar smo in kar občutimo in mislimo, da smo, temveč je tudi objekt, ki ga oblikujemo zavestno, s katerim živimo in ki ga predstavljamo v medosebnih komunikacijah. Niti teorije, ki dajejo poudarek samo/refleksivnosti akterjev, pa ne zanikajo, da sodelujejo pri razvijanju in ohranjanju sebstva poleg zavestnih kognitivnih procesov tudi emocionalni in manj zavedni procesi.

KONCEPTUALIZACIJA KOMUNIKACIJSKEGA SEBSTVA

Sebstvo je nujno umestiti v socialni kontekst (ne samo v kulturnega) – torej v medosebne odnose in komunikacijska razmerja. Brez komuniciranja se niti sebstvo niti mentalna stanja v najširšem smislu ne morejo oblikovati. Ljudje smo bitja, ki iščemo druge in svoje

vedenje usmerjamo proti njim. Odzivi soljudi nam priskrbijo definicije, kdo smo. Nekateri postanejo docela odvisni od sprejemanja in potrditev s strani drugih. Lokalne definicije ustreznosti in lokalni pomeni (od sistematičnih podrobnosti vsakdanjega pogovora in socialnih interakcij do institucionalnih komunikacijskih vplivov) oblikovanju sebstva postavljajo začasne in fluidne meje. Bolj ali manj smo torej obsojeni na milost socialnega. Vendar to ne pomeni, da se poplavi socialnega ne moremo upreti.

Sebstvo pojmem v prvi vrsti kot socialni fenomen, ki se tvori, razvija, ohranja, doživlja in preoblikuje v procesih komuniciranja. Ključni moment sebstva predstavlja komunikativna kompetentnost, saj meja sebstva ni zaprt teritorij, na katerega imajo drugi občasno zgolj začasen dostop, temveč gre za odprt prostor, ki ga zasedajo "različni glasovi" (Bahtin, 1984, 311). Sebstvo se aktivno in kreativno oblikuje v številnih, tudi hkratnih dejanskih in imaginarnih¹⁶ medosebnih komunikacijah. Gergen (1994, viii) pravi celo: "Komuniciramo, torej sem" ("communicamus ergo sum"), s čimer daje različnim oblikam medsebojne povezanosti ontološko prednost pred neodvisnim, avtonomnim in samozadostnim sebstvom.

Sodobno sebstvo pojmem tudi kot dinamično množico različnih pozicij, ki so lahko v soglasju, nasprotju, protislovju in podobno (Hermans, Kempen, 1993). Danes je zaradi vstopanja v vse več komunikacijskih situacij in odnosov pozicij vedno več. Sebstvo ni socialno samo v tem smislu, da avtonomen posameznik vstopa v komunikacijska razmerja z "zunanjimi" drugimi, temveč tudi drugi zavzemajo pozicije znotraj sebstva. Oseba si s pomočjo domišljije lahko predstavlja, da je nekdo drug ali da so drugi na njegovem mestu.¹⁷

Mead (1967) se celo izogiba strogemu ločevanju med notranjim govorom in zunanjo socialno interakcijo, ker gre po njegovem prepričanju obakrat za obliko komuniciranja. Mišljenje, ki ima osrednji pomen za oblikovanje sebstva, je notranji pogovor s samim seboj, socialna interakcija pa zunanji pogovor z drugimi. Oba sta simbolična in reflektivno interaktivna. Empirično sebstvo ni niti bolj niti manj del notranjega kakor zunanjega komuniciranja oziroma življenja. Je celosten del delujoče subjektivitete,¹⁸ ne glede na to, kam je ta umeščena.

16 Ljudje so v odnosih s številnimi imaginarnimi drugimi. *Imaginarni dialogi* igrajo pomembno vlogo tako v zahodnih kot v nezahodnih kulturah (Hermans, Kempen, van Loon, 1992). Primeri imaginarnih drugih so: medijske podobe (npr. filmski zvezdniki, športniki, karizmatični voditelji, prek katerih ljudje doživljajo domišljjski svet); imaginarne podobe, ki jih proizvaja naša zavest (duhovi, sanjske podobe, angeli varuhi, vest); imaginarni dvojniki ljudi, s katerimi smo v interakciji ali s katerimi smo v preteklosti bili v interakciji (partnerji, starši, prijatelji, mentorji, voditelji). "Glasovi" imaginarnih drugih vplivajo na naše sebstvo in na interakcije z dejanskimi drugimi (prav tam).

17 Hermans (2001) ločuje med notranjimi pozicijami (npr. pozicijami, ki jih posameznica občuti kot del sebe, npr. žena, mati, raziskovalka) in zunanjimi pozicijami – te občuti kot del okolja (moj prijatelj, moj otrok itd.).

18 Termin subjektiviteta zaobsega širše zgodovinske in kulturne kontekste ter posameznikove pozicije v strukturah moči, kot so spol, razred in rasa.

Tudi Vygotsky (1978) opozarja, da notranji govor in mentalno delovanje nesporno izvirata iz socialne interakcije, torej iz medosebnih procesov: "Vse, kar je notranjega v višjih mentalnih funkcijah, je prej bilo zunanje, to je namenjeno drugim. Vsaka višja mentalna funkcija gre nujno skozi zunanjo fazo razvoja, kajti preden postane notranja funkcija, je bila socialna" (Vygotsky, 1986, 108–109). Sestava in načini delovanja višjih mentalnih funkcij so torej socialni. Ljudje obdržijo v svoji zasebnosti funkcije socialne interakcije (Vygotsky, 1978; 1986).

Bahtin (2002) *notranji govor* celo eksplicitno pojmuje kot *dialoški*. Pojem notranji govor pri njem nadomešča idealistično pojmovano zavest (Skaza, 1982, 392). Opredelil ga je semiotsko in ga vključil v proces komuniciranja. Individualna zavest in objektivna stvarnost sta po Bahtinu dva različno strukturirana znakovna sistema, ki na znakovni način drug z drugim komunicirata. Individualno zavest opredeljuje kot posebno pozicijo v družbenoideološkem komunikacijskem sistemu: "Individualna zavest je družbenoideološko dejstvo" (Bahtin, 1980, 17). Človeka kot družbeno bitje s tega vidika opredeljuje njegova pozicija. V družbenem okolju ima posebni odnos do drugih pozicij (Bahtin, 1980, 17).

Notranji govor naj bi vselej vseboval predpostavke o dejanskih ali potencialnih naslovnih, kar Bahtin (1990 v Baxter, 2004, 118–119) imenuje "občutek za poslušalca". Po njegovem so glasovi drugih nenehno prisotni v notranjem govoru in v zunanjem komuniciranju v konkretni govorni situaciji, saj ljudje ponotranjijo celotne zunanje konverzacije. Vsaka izjava se nanaša na predhodne in obenem na možne prihodnje izjave. Bahtin (2002) imenuje mnogoterost različnih in nasprotnih glasov *polifonija*. Po njegovem 'drugi' niso samo del 'mene', ampak so zaobseženi tudi v 'jazu' ali pa je 'jaz' zaobsežen v 'drugem'. Sebstvo drugemu ne pripisuje vloge pasivnega poslušalca niti prejemnika že gotovih sporočil, ki jih mora samo dekodirati, temveč si ga predstavlja kot soustvarjalca sporočila – tako vsebine kakor tudi strukture in stila. Pripisuje mu tudi sposobnost, da lahko pove zgodbo o sebi kot relativno avtonomno bitje z lastnim obstojem. Po Bahtinu torej drugega ne obravnavamo kot dejstvo, temveč ga lahko spoznamo samo z dialoškim pristopom – če mu dopustimo, da se predstavi z lastne perspektive. Ker po Bahtinu (1999) vselej tvorimo govor tako, da predvidevamo možne odzive drugih, avtor trdi, da nikoli ne 'posedujemo' lastnih izjav.

Notranjega govora ne bi bilo brez zunanjega komuniciranja; prav tako sebstva ne moremo tvoriti brez

komuniciranja z drugim (Bahtin, 2002). Zunanje komuniciranje in notranji govor nenehno vzajemno vplivata drug na drugega. Ta dinamika soustvarja sebstvo, ki se neprestano spreminja. Posameznik shranjuje diskurzivne izkušnje iz vseh svojih predhodnih interakcij. V njegovem notranjem govoru nastopajo glasovi, ki zrcalijo njegovo preteklo in sedanjo pozicioniranost v različnih stabilnih ali spremenljivih socialnih skupinah. V vsakdanjih komunikacijskih situacijah in notranjih govorih sporočevalci zasedajo številne pozicije hkrati. Nenehno jih morajo usklajevati in predelovati. V njem nastopajo tudi pričakovani glasovi prihodnosti (glasovi sosporočevalcev in kolektivni glasovi oziroma glasovi tako imenovanih posplošenih drugih po Meadu – glasovi kolektivitet, kot so kulturne institucije, skupnost, z impliciranimi kulturnimi pomeni). Sebstvo daje različnim glasovom edinstveni poudarek.

Cooley (1964) je še pred Meadom trdil, da sebstvo deluje tako, da si predstavlja realne ali imaginarne druge, iz katerih črpa, jih odraža in se nanje odziva. To tvori Cooleyjevo dobro poznano "ogledalno sebstvo", ki ima tri glavne komponente: *predstavo o tem, kako nas vidi drugi; predstavo, kako drugi presoja našo pojavo, in samoobčutenje, ki izhaja iz naše zaznave, kako nas vidijo drugi*, na primer ponos, sram (1964, 184). Občutek sebstva se torej razvija skozi zaznave in predstave o odzivih drugih na nas. Pričakovanja drugih igrajo osrednjo vlogo pri razvoju predstave o sebi in samoocenjevanju.

Celo Cooley, ki je sicer poudarjal, da je sebstvo že po rojstvu utelešeno, instinktivno in del naravnih človeških lastnosti ter da je njegovo jedro samoobčutenje (self-feeling) (Cooley, 1964, 184),¹⁹ trdi, da brez medosebnega in znotrajosebnega komuniciranja sebstvo ne more obstajati. Socialne izkušnje ga oblikujejo in spreminjajo, da postane zelo raznoliko in pridobi številne odenke. Samoobčutenje šele v vsakdanjih interakcijah pridobiva pomene, smer in nadzor. Cooley je posebej izpostavil, da se sebstvo razvija v kontekstu majhnih skupin, v katerih je komuniciranje neposredno. Zanj sta posameznik in družba dve plati iste medalje: nihče ne obstaja ločeno od družbe, sebstva brez drugih ni. Še pred Cooleyjem je James (1890) poudarjal, da so sebstvo in njegove nanašalnice vidiki komuniciranja – ali notranjega samozavedanja ali izražanja sebstva s sklicevanjem na svoje oziroma sogovorčeve osebne značilnosti.

Sebstvo je del procesa nanašanja na sebe, na druge, na svet. Ne obstaja ločeno od komuniciranja. Z Meadom²⁰ postane pojmovanje sebstva še bolj socialno

19 Po Cooleyju (1964) formalne definicije samoobčutenja ni. Spoznamo ga lahko samo z doživljanjem, izraža se v različnih dejanjih in reakcijah. Sebstvo kot samoobčutenje se težko razvije iz medosebnih procesov. Samoobčutenje implicira telo, ki je po Cooleyju temelj vsakdanjega samozavedanja in samonadzorovanja.

20 Mead v času svojega življenja ni objavil svojih zamisli o komuniciranju in sebstvu. Knjiga *Mind, Self, Society* (1967/1934) je nastala po zapiskih njegovih študentov.

interaktivno, lingvistično in intersubjektivno ter manj instinktivno. Mead trdi, da jedrno in primarno strukturo sebstva zagotavlja samozavedanje, ne čustva (Mead, 1967, 173). Mead se ne strinja z Jamesovim in Cooleyjevim poudarjanjem samoobčutenja kot osrednje dimenzije sebstva, ker po njegovem tak poudarek sebstvo esencalizira, izpostavlja njegovo nesocialno naravo in sugerira, da je sebstvo zgolj sekundarno socialno. Cooleyju ne oprostí teze, da naj bi se proces oblikovanja sebstva začel znotraj posameznika, ne v socialnih interakcijah (Mead, 1967, 29). Fizični organizem sam po sebi in zase po Meadovem prepričanju (1967, 135) še ni sebstvo. Prav tako sebstvo ni naravno dano ob rojstvu. Tudi zavest sama po sebi ne more biti objekt sebstva brez vsebinskih izkustev, ki se v njej zrcalijo. Šele ta izkustva zagotavljajo pomen, s pomočjo katerih se posameznik zaveda, kdo je. Meadova osrednja teza je, da se sebstvo lahko oblikuje in doseže integralnost samo v procesu socializacije, ki poteka v intersubjektivnem življenjskem svetu.

Njegovo teorijo sebstva lahko razumemo samo v luči njegovega razumevanja simbolične interakcije, ki je povezano z Wundtovim proučevanjem vokalnih izrazov. Čeprav imajo živali možnost medsebojnega gestikuliranja,²¹ so se le ljudje zmožni *refleksivno odzivati na simbole (jih opomenjati)*, kar se najpogosteje dogaja v *neposrednem glasovnem (vokalnem) komuniciranju*. Komuniciranje po Meadu (1967, 47) izhaja iz mehanizma, s pomočjo katerega glasovni izrazi vzbudijo v drugih članih vrste občutke, identične z afekti, ki so izraze sprožili. To spodbudi mišljenje in reakcije.

Značaj glasovnih izrazov je najprej neintencionalen, vendar njihova funkcija ni zgolj izražanje emocij, temveč tudi inhibicija neposrednih impulzov. Mead komuniciranja ne pojasnjuje z zatekanjem k posnemanju in izražanju emocij, temveč poudarja pomen komuniciranja za koordinacijo instrumentalnih delovanj, organizacijo in delitev dela ter kooperativno obvladovanje različnih problemov. Najverjetnejši začetek človeškega komuniciranja je po Meadu torej v sodelovanju.²² Individualna zavest se razvije šele naknadno. Pomeni izvirajo iz razmerij med akterji in se utrjujejo v njihovem delovanju. Komunikativno sodelovanje in izmenjava mnenj sta osnova socialnega značaja zavesti. V družbi se s komuniciranjem vzpostavljajo recipročna pričakovanja med posamezniki, katerih vedenje po naravi ni fiksno ali rigidno. Skupna pričakovanja so obvezujoča in

vzajemna ter kot taka predpogoj kolektivnih aktivnosti. Sposobnost komuniciranja je torej predpogoj tako za nastanek in ohranjanje sebstva kakor tudi družbe.

S simboličnim komuniciranjem se poraja samozavedanje, ki predstavlja osnovo samopojmovanja. *Samoza-vedanje* po Meadu (1967, 47, 173) ima podobno kot pri Bahtinu dialoško strukturo: gre za notranjo reprezentacijo *zunanjega pogovora* z opomenjenimi simboli (significant symbols) – v tem pogovoru Mead vidi izvor *uma* oziroma inteligentnosti (mind). Um kot oblika udeležnosti v medosebnih socialnih procesih je predvsem rezultat prevzemanja stališč drugih do lastnega obnašanja. Vsak izraz, s katerim posameznik lahko vpliva nase na tak način kot bi na druge in ki sproža podoben odziv v njem samem, služi kot mehanizem oblikovanja sebstva. Predpogoj nastanka in obstoja sebstva so izmenjave simboličnih izrazov. Sebstvo po Meadu ne obstaja, dokler se človek ne nauči jezika, ki je temeljni vir sebstva. Ljudje se naučijo anticipirati odzive drugih in prek predstav o odzivih drugih delovati nase, kot da bi šlo za drugo osebo: "Šele ko odziv drugega postane sestavni del posameznikovega doživljanja ali obnašanja, ko postane prevzemanje stališč pomemben del njegovega obnašanja – takrat posameznik doživlja svoje sebstvo, pred tem pa ne" (Mead, 1967, 195).

Ugotovitve omenjenih avtorjev potrjujejo novejša spoznanja s področja raziskovanja možganov, ki kažejo celo, da si lahko otrokovega komunikacijskega partnerja predstavljamo kot del njegovih razvijajočih se možganov (Cacioppo, Berntson, 1992; Panksepp, 1991 v Hermans, 2003, 106). Na dialoške sposobnosti mišljenja se neposredno nanašajo ugotovitve, povezane z orbito-frontalnim korteksom, to je področjem, ki leži nad očmi in ima mnogo povezav z desno cerebralno hemisfero. Ta del možganov sodeluje pri razvoju recipročnih interakcij med materjo in otrokom ter pri razvoju afektivne samoregulacije, ki je tesno povezana s takšnimi interakcijami.

Eden najbolj znanih raziskovalcev orbito-frontalnega korteksa, Schore (1994, 2001 v Hermans, 2003, 106–107), trdi, da kompleksni funkcionalni možganski sistemi ob rojstvu še niso izoblikovani ter da se v razvoju ne pojavijo spontano, temveč se oblikujejo s socialnimi stiki med otrokom in skrbniki, pa tudi kot rezultat otrokovih aktivnosti. Osrednja Schoreva teza je, da *zgodnje socialno okolje, ki ga posreduje primarni oskrbnik, neposredno vpliva na razvoj možganskih struktur,*

21 Gestikularno komuniciranje je po Meadu (1967) za razliko od komuniciranja z opomenjenimi simboli nezavedno, torej se sporočevalci ne zavedajo, da komunicirajo. Jezik oz. zavestno komuniciranje (s pomočjo simbolov) se razvije iz gestikularnega. Meadova teorija komuniciranja je evolucijska: komuniciranje se razvija od bolj ali manj primitivnih do višjih oblik socialne interakcije. V človeškem svetu jezik nadomešča gestikularno komuniciranje, čeprav ga povsem ne odpravlja.

22 Mead analitično loči vedenje do socialnih objektov od vedenja do fizičnih objektov; torej komunikativno in instrumentalno delovanje. Nasprotuje pojasnjevanju s pojmom primitivnega posnemanja, ki predpostavlja individualno zavest, in ne socialnih, kolektivnih procesov delovanja, ki prispevajo k tvorjenju pomenov v jezikovnem komuniciranju.

odgovornih za otrokov socialno-emocionalni razvoj. Vplivi skrbnikov naj bi prek hormonskih in nevrohormonskih odzivov sprožili fiziološke spremembe na določenih področjih otrokovih možganov. Skrbnik se prilagaja otrokovim notranjim stanjem, tako da se sinhronizira z otrokovimi afekti (Stern, 1985). Z neverbalnimi, predlingvističnimi dialogi (z intonacijo, obraznimi izrazi, zvoki, dotiki) vpliva na emocionalna stanja, ki jih lahko doživlja porajajoče se sebstvo.

Različne ugotovitve s področja razvojne psihologije opozarjajo, da je sebstvo le delno socialno konstruirano (glej npr. McIntosh, 1994, 20). Pomembno naj bi ga določalo predlingvistično sebstvo, ki je prirojeno; nelingvistično in nezavedno ter ni socialni produkt. Iz predlingvistične otroške dobe izvirata tako notranji svet subjektivnih občutij kakor zunanji svet fizičnega obstoja v času in prostoru. Dojenčki gradijo sebstvo in predstavo o drugih na podlagi lastnih izkušenj in na svoji način. Življenjski svet je vplivno okolje, a v tem obdobju se še ne ponotranja s pomočjo jezika. 'Delovni modeli' lastnega sebstva in drugih pa se pri dojenčkih razvijajo na podlagi lastnih izkušenj sebe, ki jih pomembno oblikujejo medosebne komunikacije (McIntosh, 1994, 15). Uletova poudarja, da jedrni občutek sebstva omogoča občutek kontinuitete in tudi ona opozarja, da razvoj identitete ni le duševni proces ponotranjanja ogledalnih razmerij v socialnih interakcijah (2000, 125). Življenjski svet oblikuje 'jaz' iz enotnega in globalnega sebstva, tako da ga prevede v zavest, pa tudi z ločevanjem na fizični/vedenjski in mentalni/motivacijski del (McIntosh, 1994, 22).

Novije raziskave v celoti potrjujejo tezo, da se verbalno artikuliran 'mene' pojavi vzporedno z uporabo jezika in pod vodstvom staršev in drugih 'pomembnih drugih' (McIntosh, 1994, 18). 'Mene' sestavljajo fizične značilnosti, pripadnost različnim kategorijam ali skupinam (spol, družina), značilni načini delovanja (igranje), ime – vse to definira, kdo otrok je in kako naj bi se obnašal. Kot tak se 'mene' ne razvije neposredno iz predlingvističnega sebstva. Socialne kategorije lahko prezrejo otrokova čutna izkustva in doživljanje (prav tam).

'Mene' naj bi v začetku enostavno prekril predlingvistično sebstvo. Na nek način pa ima v njem vendarle pomembne korenine. Želje in motivi, ki 'mene' spodbujajo k nekemu delovanju ali aktivnosti, se ne razlikujejo od tistih na predverbalni ravni. Na tej stopnji motivi še niso ločeni od delovanja (McIntosh, 1994, 19). Socialno definirani 'mene' se postopoma integrira v 'jaz'. Otrok ga mora uskladiti s predhodno nezavedno intencionalnostjo, ki išče pot v zavest. Pri tem ni nujno, da 'mene' vselej sprejme in ponotranji v 'jaz' v celoti; lahko ponotranji samo njegove dele. Tukaj se kažejo možnosti za individualnost in kreativnost, a tudi za neuspeh, pride pa lahko celo do patološko konfliktnega sebstva.

SKLEPI

Ugotovitve s področja nevroznanosti in razvojne psihologije opozarjajo na oba vidika: da je sebstvo po eni strani utelešeno – en vidik sebstva predstavlja emocionalno-afektivno aktualno občutenje sebe oziroma trenutno doživljajsko stanje; po drugi strani pa se drugi, trajnejši vidik sebstva oblikuje pod vplivi socialnih in komunikacijskih procesov. Šele ti procesi ga bistveno oblikujejo, saj je človeško bitje od najzgodnejšega obdobja komunikativno, tak pa je tudi značaj zgodnjih interakcij. Interakcije s skrbniki vplivajo celo na razvoj možganov, pa tudi na razvoj koherentne intencionalnosti.

Sebstva ne moremo pojmovati kot enotno, ekskluzivno, individualistično, trajno in zasebno, temveč je sebstvo dinamično in spremenljivo glede na kulturni in zgodovinski kontekst. Zaobjema tako bolj emocionalni, manj zavedni, kakor bolj refleksivni vidik. Zaznamujejo ga tako stabilnost, edinstvenost in kontinuiteta kakor tudi variabilnost in mnogoterost. Jezik, komuniciranje, odnosi, vsakdanje institucionalne in druge kulturne diskurzivne prakse ga pomembno oblikujejo, ohranjajo in spreminjajo. V osnovi je sebstvo komunikativno. Ljudje si glede na dostopne kognitivne in diskurzivne vire in v okviru kontekstov, v katerih se znajdejo skupaj z drugimi, prizadevajo oblikovati relativno integrirano in skladno sebstvo. Vsebine zavesti in zaznave, ki predstavljajo jedro individualnosti, se oblikujejo v skupnem, komunikativnem delovanju.

Če preciziram, pod sebstvo razumem, kaj oseba aktualno občuti, da jê, tako kognitivno kakor tudi emocionalno-afektivno, pa tudi, kako se kaže drugim (glej tudi Kuhar, 2005). Konceptualno ločujem med dvema vidikoma sebstva. Prvi vidik je utelešen, delovnjaški: gre za voljo do delovanja oziroma občutek moči delovanja. Ta vidik je edinstven, kaže se v občutku, da smo ena in ista oseba v različnih življenjskih obdobjih. Obsega kreativni, spontani del sebstva, pa tudi zorni kot, s katerega posameznik dojema svet. Celotni ta vidik sebstva je do neke mere socialna tvorba, saj se že v najzgodnejši fazi oblikuje v komunikacijah/interakcijah. Pri tem vidiku ne gre spregledati, da je občutek sebstva tesno povezan s spolom in seksualnostjo, čeprav imata v psihosocialnem razvoju tudi pri oblikovanju teh vidikov pomembno vlogo kultura in jezik.

Drugi vidik je refleksivni. Povsem je odvisen od zgodovinskega časa, načinov komuniciranja, odnosov, diskurzivnih praks in drugih socialnih aktivnosti. Refleksivnost v tem smislu pomeni, da lahko sebstvo samega sebe naredi za objekt in je torej objekt in subjekt hkrati. Do individualnega kognitivno-afektivnega doživljanja sebe se ne dokopljemo z neposrednim opazovanjem, temveč vselej posredno, prek komuniciranja s posplošenimi, konkretnimi in imaginarnimi drugimi. Prevzemanje stališč drugih je ključno za oblikovanje osebnih prepričanj

o lastnih značilnostih (samopodobe). Refleksivni vidik zaobjema tudi podobe sebstva, kot si jih posameznik predstavlja v različnih situacijah.

Sebstvo se kristalizira postopoma. Posameznik postaja vse bolj sposoben menjavati pozicije, zavestno privzemati vloge in se jih držati, dokler socialna situacija to zahteva, privzemati stališča celotne skupnosti ter celo spreminjati zunanja pravila. Kot trdi Mead (1967), postanejo *posplošeni*, ne zgolj *konkretni drugi* osnova kompleksnega socialnega sodelovanja, pa tudi individualnega abstraktnega mišljenja.

V sodobnosti je sebstvo socialno zelo kompleksno, "delo" na njem je raznotero ter zahteva obvladovanje številnih veščin (zlasti komunikativno kompetentnost). Sodobno sebstvo namreč ni samo utelešeni objekt doživetih izkustev, ki izhajajo iz neposrednega komuni-

ranja. Osmišlja se tudi z različnimi posredovanimi komunikacijskimi praksami (na primer prijateljstva prek računalniških omrežij, zabava po nareku televizije, seksualna zadovoljitev prek telefona, lakomno navdušenje nad virtualnimi realnostmi, kaotični tek MTV podob in podobno). Nove oblike posredovanega medosebnega komuniciranja so pogosto predstavljene kot ključ do avtonomnega, fluidnega oblikovanja sebstva ter bolj demokratične družbe. Toda raziskave zaenkrat kažejo, da je improvizirano oblikovanje sebstva pogosto samo navidezno, ker so komunikacijski vzorci in samopredstavitve dokaj stereotipni. Kot so zatrjevali že pragmatisti na začetku 20. stoletja: sebstvo je vitalni projekt vsakdanjega življenja in pojem, ki nudi možnost refleksije družbene klime in eksistenčnih dilem.

THE SELF IN INTERPERSONAL COMMUNICATION

Metka KUJAR

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

e-mail: metka.kuhar@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The paper develops the thesis that interpersonal relations and communication relationships are of key importance in constituting the self. The author interprets the thesis that the self is not only who we are and what we feel and believe to be, but is also an object that is developed, formed, presented and modified in interpersonal communication. Currently, due to our involvement in an ever growing number of communication situations and relations the self is growing increasingly complex.

The paper opens with a presentation of the radical conceptual shift from the conception of self in that part of the western philosophical tradition which understood the self as a superior, idealised and abstract platform to the "social" self, integrated in the everyday world of communication and relationships. This shift was first made successfully only by the early pragmatists William James, Charles Horton Cooley, and especially George Herbert Mead, so their contributions to the conceptualisation of self, Mead's in particular, are treated in more detail. Given that some authors of the Russian cultural-historical school (M. Bakhtin, L. Vygotsky) also contributed importantly to the turnabout from the premise of the self as the centre of the social world to the premise of relationships and relations being the basic realities of which the self is merely one of the constituting parts, the paper also relies on their key emphases in developing the thesis of the "communicative" self. The conclusions of early theoreticians are updated with recent findings from the fields of brain research and developmental psychology to make them more topical.

The consideration of early social-communication conceptions of the self as well as the recent findings of neurosciences and developmental psychology leads to the conclusion that the self is on the one hand embodied – one aspect of the self is the current emotional-affective perception of oneself or the temporary experiential state – whereas on the other hand, that other, more permanent and essential aspect of the self is formed under the influence of social and communication processes. Conceptually, the author thus distinguishes between two aspects of the self. The first aspect is embodied, actional; it is about the will to act or the perception of the power of action. It comprises the creative, spontaneous part of the self, but also the point of view from which the individual perceives the world. Even this aspect of the self is to a certain degree a social formation, as it is shaped even in the earliest phase through communication/interaction. The other aspect is reflexive. It is entirely dependent on historical time, modes of

communication, relationships, discourse practices and other social activities. Reflexiveness in this sense means that the self can make itself into an object and is thus object and subject at the same time. The individual cognitive-affective perception of oneself cannot be achieved through direct observation, rather always indirectly, through the communication with generalised, concrete and imaginary others.

Key words: self, interpersonal communication, American pragmatism, Russian cultural-historical school, language

LITERATURA

- Anderson, J.A., Schoening, G. T. (1996):** The Nature of the Individual in Communication Research. V: Grodin, D., Lindlof T. R. (eds.): *Constructing the Self in a Mediated World*. London, Routledge, 206–225.
- Bahtin, M. M. (1984):** Problems of Dostoevsky's poetics. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Bahtin, M. M. (1999):** Estetika in humanistične vede. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Bahtin, M. M. (2002):** The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin, University of Texas Press.
- Baxter, A. L. (2004):** Dialogues of Relating. V: Anderson, R., Cissna, K. N., Baxter, L. A. (eds.): *Dialogue: Theorizing Difference in Communication Studies*. London – New Delhi, Thousand Oaks – Sage, 105–124.
- Bittner, G. (2003):** Kein Mensch kann für mich fühlen: ich bin. Über Paradoxien, Komplexitäten und Multiplizitäten des Ich-Gefühls. Würzburg, Königshausen & Neumann GmbH.
- Blumer, H. (1936, 1986):** Symbolic Interactionism: Perspective and Method. Berkeley, University of California Press.
- Brubaker, R., Cooper, F. (2000):** Beyond "Identity". *Theory and Society*, 29. Heidelberg, 1–47.
- Bruner, J. (1986):** Actual Minds, Possible Worlds. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Cooley, H. C. (1964):** Human Nature and the Social Order. New York, Schocken.
- Gergen, J. K. (1994):** Realities and Relationships: Soundings in Social Constructionism. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Gergen, K. (1991):** The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life. New York, Basic Books.
- Goffman, E. (1959):** The Presentation of Self in Everyday Life. Harmondsworth, Penguin.
- Goffman, E. (1981):** Forms of Talk. Philadelphia, University of Pennsylvania.
- Goffman, E. (1967, 1982):** Interaction Ritual: Essays on Face to Face Behaviour. New York, Pantheon.
- Stuart, H. (1996):** Who Needs Identity? V: Hall, S., du Gay, P. (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1–18.
- Harré, R. (1998):** The Singular Self: An Introduction to the Psychology of the Selfhood. London, Sage.
- Hermans, J. M. H., Kempen, H. J. G. (1993):** The Dialogical Self: Meaning as Movement. San Diego, Academic Press.
- Hermans, J. M. H., Kempen, H. J. G., van Loon, R., J. P. (1992):** The Dialogical Self: Beyond Individualism and Rationalism. *American Psychologist*, 47. Washington, 23–33.
- Hermans, J. M. H. (2001):** The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning. *Culture & Psychology*, 7, 3. London, 243–281.
- Hermans, J. M. H. (2003):** The Construction and Reconstruction of the Dialogical Self. *Journal of Constructivist Psychology*, 16. Washington, 89–127.
- Holstein, A. J., Gubrium, J. F. (2000):** The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World. New York – Oxford, Oxford University Press.
- James, W. (1890):** The Principles of Psychology, Vol. 1., 10. poglavje The Consciousness of Self. <http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin10.html> (26. 9. 2004).
- Joas, H. (1980, 1997):** G. H. Mead: A Contemporary Re-examination of his Thought. Cambridge, MIT Press.
- Kuhar, M. (2005):** Teorije medosebnega komuniciranja, komunikativna kompetentnost in analiza sebstva. Doktorska disertacija. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Martin, J., Sugarman, J. (2001):** Is the Self a kind of Understanding? *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 31, 1. Oxford, 103–114.
- McIntosh, D. (1994):** Language, Self, and Lifeworld in Habermas's Theory of Communicative Action. *Theory and Society*, 23. Heidelberg, 1–33.
- McLuskie, E. (2003):** Reading Humboldt through the Theory of Communicative Action: The Democratic Potential of Symbolic Interaction. *Javnost*, 10, 2. Ljubljana, 25–44.
- Mead, G. H. (1934, 1967):** Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist. Chicago, University of Chicago Press.
- Osterkamp, U. (1999):** On Psychology, Ideology and Individuals' Societal Nature. *Theory & Psychology*, 9, 3. London, 379–392.
- Rorty, R. (1980, 1990):** Filozofija i ogledalo prirode. Sarajevo, Veselin Masleša.
- Sarbin, R. Th. (1990):** The Narrative Quality of Action. *Theoretical and Philosophical Psychology*, 10, 49–65.

Stern, N. D. (1985): The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology. New York, BasicBooks.

Tafarodi, W. R. et al. (2004): The Inner Self in three Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35. London, 97–117.

Ule, M. (2000): Sodobne identitete: V vrtincu diskurzov. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Vygotsky, L. (1978): Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, The MIT Press.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-03-05

UDK 366.636:316.723

UPORNIŠTVO KOT POGOJ ZA ANGAŽIRANO PODREDITEV AVTORITETI OGLAŠEVANJA

Oliver VODEB

SI-1000 Ljubljana, Apihova 24

e-mail: oliver@memefest.org

IZVLEČEK

Namen prispevka je kritična raziskava trenutnih medijskih in komunikacijskih praks s pudarkom na oglaševanju. Avtorja je predvsem zanimalo, kakšno vlogo igrata uporništvo in kritika v kontekstu tržnega komuniciranja. V svoji analizi avtor preuči teoretsko literaturo in različne oglaševalske prakse ter opazuje kulturne vzorce kulturnih posrednikov. Delo je napisano z namenom raziskati najnovejše oglaševalske prakse ter v luči značilnosti trenutnega medijskega in komunikacijskega okolja preučiti in razjasniti vlogo kritike in uporništva v oglaševanju kot tržni komunikacijski praksi. Skozi analizo teorije, praktičnih primerov in opazovanja, prispevek pokaže, da sta v času interaktivnih komunikacijskih praks in povečane medijske pismenosti potrošnikov interaktivnost in samoreferenčna kvazikritičnost oglaševanja pristopa, ki v povezavi s socialno-psihološko dinamiko družbene norme internosti zagotavlja oglaševanju manevrski prostor, da si lahko pridobi toliko zaupanja potrošnikov, kot je v trenutnem medijskem in komunikacijskem okolju potrebno za nakup blaga ali naročila storitev.

Ključne besede: oglaševanje, interaktivni spektakel, interakcija, podrediva avtoriteti, upor, kulturna kritika, medijska pismenost, participacija v procesih komuniciranja, kul

LA RIBELLIONE COME CONDIZIONE PER UNA SUBORDINAZIONE IMPEGNATA ALL'AUTORITÀ DELLA PUBBLICITÀ

SINTESI

Lo scopo dell'articolo è quello di impostare una ricerca critica delle prassi attuali nella comunicazione e nei media, con particolare attenzione alla pubblicità. L'autore è particolarmente interessato al ruolo della ribellione e della critica nel contesto della comunicazione di mercato. Nella sua analisi l'autore analizza la letteratura teorica e le diverse prassi di pubblicità e osserva gli schemi culturali dei mediatori culturali. L'articolo è stato scritto con lo scopo di analizzare le prassi di pubblicizzazione più moderne e, alla luce delle caratteristiche dell'ambiente dei media e della comunicazione attuale, studiare e chiarire il ruolo della critica e della ribellione nella pubblicità in qualità di prassi del mercato. Attraverso l'analisi della teoria, degli esempi pratici e dell'osservazione, l'articolo dimostra che nel tempo delle prassi di comunicazione interattiva e di una maggiore conoscenza degli utenti nei confronti dei media, l'interattività e la quasicritica autoreferenziale della pubblicità, che assieme alla dinamica sociale-psicologica della norma sociale di internet assicura alla pubblicità sufficiente spazio di manovra, può acquisire una tale fiducia da parte degli utenti, necessaria nell'ambiente moderno dei media e delle comunicazioni per poter acquistare nuove merci o richiedere nuovi servizi.

Parole chiave: pubblicità, spettacolo interattivo, interazione, subordinazione all'autorità, ribellione, critica culturale, alfabetizzazione dei media, partecipazione nei processi della comunicazione, cool

UVOD

Tradicija upora, ki se je manifestiral na ulicah skozi študentska in delovska gibanja v šestdesetih letih in ki je imel intelektualno in teoretsko podlago predvsem v delih mislecev frankfurtske šole, se danes, sicer v drugačni obliki, nadaljuje v gibanjih proti globalizaciji in postmoderni medijski manipulaciji.

Če je bil upor včasih naravnani proti avtoriteti, standardizaciji, birokratizaciji in razosebljanju življenja, je danes naravnani predvsem proti komercializaciji vsakdanjega življenja in korporacijam, ki so postale glavni globalni nosilec moči.

Postmoderni mehanizmi nadzora (kulture) so danes postali veliko subtilnejši, za kar pa je ob vseprisotnosti medijev, politični ekonomiji znaka (Baudrillard, 1999) ter zmesi Debordovega spektakla in Baudrillardove hiperrealnosti in simulakra v precejšnji meri kriva neoliberalnemu kapitalizmu inherentna sposobnost privzema kritike in uporabe te za prostovoljno, angažirano podreditev (medijskim) avtoritetam.

V nadaljevanju bom izhajajoč iz stanja, v katerem se spajata simulacija in spektakel, kar se manifestira v interaktivnem spektaklu, skozi analizo razvoja oglaševanja v kontekstu širših družbenokulturnih sprememb od šestdesetih let naprej obravnaval "uporništvu," ki se manifestira znotraj tržnega diskurza in je s strani tržnega diskurza velikokrat tudi inicirano. Pogosto takšno "kul uporništvu" samo sebe označi za kulturno kritiko, katere glasniki so akterji v polju dominantnega tržnega diskurza (komuniciranja) (Frank, 1997).

Osredotočil se bom predvsem na oglaševanje – tržno komuniciranje – in izhajajoč iz analize značilnosti trenutnega medijskega in komunikacijskega okolja ter teorije podrejanja avtoritetam (Beauvois, 2000) pokazal, da je uporništvu, kot se manifestira skozi procese privzema s strani tržnega diskurza, pogoj za podreditev avtoriteti oglaševanja, s tem pa v veliki meri pogoj za učinkovito tržno komuniciranje.¹

PREPLET SPEKTAKLA IN SIMULACIJE V INTERAKTIVNEM SPEKTAKLU

Tako Baudrillard kot Debord sta razpravljala o abstrakcijah, ki so del razvoja potrošniške in medijske družbe. Za oba so elektronski mediji nova stopnja abstrakcije, na kateri so medosebni odnosi posredovani s tehnologijo. Za oba so mediji enosmerni kanali komuniciranja, ki reducirajo publiko na raven pasivnih

opazovalcev spektaklov. Oba sta se zavzemala za radikalno predrugačenje obstoječega družbenokulturnega stanja v smeri bolj avtentičnega komuniciranja, bolj žive in neposredne družbene resničnosti, ki naj bi bila neodvisna od funkcionalnih zahtev racionalizirane družbe.

Baudrillard je zahteval uničenje vseh medijev, saj je njihova funkcija po njegovem posredniška, kar zavira pristno komunikacijo. V nasprotju z njim je Debord predlagal uporabo znanih tehnik širjenja idej ter uporabo medijev za spremembo prevladujočih vzorcev razmišljanja in družbene zaloge znanja. Debord se je v okviru ogromnega vpliva in moči medijsko posredovanih sporočil zavzemal za vzpostavitev alternativnih medijev in uporabo teh proti uveljavljenim strukturam moči v družbi.

Baudrillard trdi, da se nahajamo v novi dobi, dobi simulacije. Gre za popolnoma novo dobo in novo obliko družbenega razvoja. Po njegovem se nahajamo v abstraktni obliki družbe, oropani trdnih vezi med posamezniki. Pomeni, ki bi lahko imeli kvaliteto intersubjektivnega razumevanja oz. interpretacije le-teh, izginejo. V tej dobi prav tako ni več pravega političnega boja (Baudrillard, 1999).

Baudrillard je vzpostavil teorijo, v okviru katere govori o kibernetični, samoreproduktivni družbi, ki temelji na potrošnji, medijih, informacijah in visoko razvitih tehnologijah in v kateri se menjava vrši na ravni znakov, podob in informacij. Družbe ni razumel v pojmih spektakla, temveč v "vrednosti znaka" (sign value). Razvoj in narava blaga izvirata v strukturalni logiki znaka. Za Deborda pa lahko trdimo obratno, da kvaliteta podobe izhaja iz logike blaga in ugodja. Pri Baudrillardu je objekt spremenjen samo v znak svoje uporabe, ki pa je ločen od fizičnih potreb oz. dejanske funkcionalne uporabnosti objekta. Pri vsem tem gre za dematerializacijo sveta skozi semiološko samovzpostavljajanje, pri čemer imajo podobe in znaki svoje lastno življenje, ki se razvija v skladu z logiko sistema.

Realnost se zamenja s hiperrealnostjo. Digitalne podobe, znaki ali spektakli zamenjajo "realno" življenje. Simulaker je reprezentacija realnega, ki postane realnost, brez navezave na njen izvor. Dinamika (predvsem ekonomske) rasti prihaja do svojega viška, kjer se znajde na točki začetka implozije, ki kot rezultat pogoltni vse strukturne razlike, trenja in nasprotja. Izginejo prav tako resnica, resničnost – realnost. Namesto tega se pojavi standardizirana abstrakcija, ki je univerzalna v svoji abstraktnosti in ločenosti znaka od pomenskega izvora (Kellner, 1999).

¹ Učinkovitost je v tem primeru mišljena v smislu povečanja prodaje blaga in/ali storitev ali izboljšanja podobe blagovne znamke. Učinkovitost, ki prinaša strogo ekonomske koristi, brez zavedanja o lastnih učinkih delovanja tržnih subjektov in komuniciranja v javnem prostoru na družbo in kulturo ali načrtnega in odgovornega delovanja, ki bi upoštevalo družbeno in kulturno raven.

Spektakel² danes prežema vse plasti družbe. Ekonomija je bolj kot kadar koli prej odvisna od podobe, saj prodaja v glavnem z njeno pomočjo ali pa je podoba blago, ki se prodaja. Zabavna industrija beleži vsako leto večji dobiček in prežema tako novinarsko poročanje (npr. večerna televizijska poročila), kot izobraževanje, politiko in vsakdanje življenje. Grafično oblikovanje, ki je v veliki meri v službi oglaševanja, pridobiva veljavo tako v univerzitetnem, kot profesionalnem svetu. V Sloveniji so na primer grafični oblikovalci eni izmed najlažje zaposljivih kadrov, ne glede na to, ali diplomirajo ali ne. Razvoj tehnologij je omogočil še večjo vseprisotnost spektakla, zaradi česar nam je ta vedno na dosegu roke. Kvaliteta filmov in kulturnih dogodkov se meri po številu obiskovalcev in po velikosti proračuna, nujnega za produkcijo. Čeprav lahko praktično vsi ljudje konzumirajo spektakel prek medijev, si ga lahko privoščijo le tisti, ki imajo dovolj kapitala. Dominacija subjekta s strani objekta, pasivizacija potrošnika, npr. televizijskega gledalca, je sicer osrednja tema tako Deborda kot Baudrillarda.

Debord je zagovarjal agencijo, delovanje in s konceptom vzpostavljanja situacij teoretiziral v smeri alternative skozi spektakel izkrivljene in posredovane realnosti, ki jo je mogoče spet avtentizirati. Menim, da je takšno stališče pomembno in predvsem konstruktivnejše kot Baudrillardov nihilizem. V članku zastopam nujnost dekonstrukcije medijskega/komunikacijskega okolja in aktivne kritične udeležbe v njem. Zajeten teoretski korpus – od kritičnih teorij družbe in kulture (Horkheimer, Adorno, 2002), analiz manipulacije oglaševanja, zabavne industrije in pasivnosti potrošnika, spisov francoskih situacionistov (Debord, 1999), analiz komunikativnega delovanja (Habermas, 1997a; 1997b), do novejših, predvsem v devetdesetih letih razvitih konceptov medijskih virusov (Rushkoff, 1995), taktičnega komuniciranja, taktičnih medijev, suverenih medijev (Lovink, 1997), mrežnih komunikacijskih konceptov (Ronfeldt, Arquila, 1993), "culture jamminga" (Dery, 1993) in komunikacijske gverile (gl. Blissett et al., 2001) – ponuja močno analitično podlago za razmišljanje in teoretiziranje o emancipacijskih komunikacijskih pristopih. Točka konflikta med dominantnim – tržnim in izzivajočim – kritičnim diskurzom nam hkrati osvetli značilnosti trenutnega medijskega in komunikacijskega okolja, v katerem se (interaktivno) spajata spektakel in simulacija, kar bom pokazal na primeru oglaševanja. Najprej pa si pogledjmo, kako oglaševanje definirajo znanost, stroka in praksa.

INTERAKTIVNOST OGLAŠEVANJA

Oglaševanje predstavlja družbeno matrico in kontekst, znotraj katerega razumemo sebe in svet. Oglaševanje oblikuje in informira naše zaznavanje s tem, ko nam posreduje ideje, upe in jezik, zaradi česar je oglaševanje močna sila v naši družbi (Gustafson, 2001, 5). Na nas vpliva neposredno, ko se odločamo za nakupe, in posredno s tem, da "penetrira in privzame vse aspekte svetovnega nazora s potrošniškimi idejami in vrednotami" (Gustafson, 2001, 6). Oglaševanje, kot ga javnost definira v spletni enciklopediji Wikipedia, je: "Promocija izdelkov, storitev, podjetji in idej, ponavadi s strani sponzorja, ki ga je mogoče identificirati. Tržniki gledajo na oglaševanje kot na del širše promocijske strategije" (Wikipedia, 2007-03).

Inštitut praktikov v oglaševanju (IPA), telo, ki predstavlja oglaševalske agencije, definira oglaševanje kot načine posredovanja najbolj prepričljivega mogočega prodajnega sporočila pravilnim naslovnikom z najnižjimi mogočimi stroški (gl. tutor2u, 2006-01).

Marketinški guru Philip Kotler in njegov kolega Armstrong pa definirata oglaševanje kot vsako plačano obliko neosebne predstavitve ter promocije idej, izdelkov in storitev prek množičnih medijev, kot so časopisi, revije, televizija ali radio, s strani sponzorja, ki ga lahko identificiramo (tutor2u, 2006-01; gl. tudi Kotler, Armstrong, 2002).

Definicije oglaševanja, kot jih lahko najdemo v strokovni literaturi, se razlikujejo, še posebej, če jih analiziramo v daljšem časovnem obdobju, kar je seveda logično, saj se oglaševalske prakse z leti spreminjajo. Raziskava, s katero so avtorji želeli ugotoviti, katere so skupne značilnosti različnih definicij o oglaševanju, je pokazala, da vsebujejo definicije naslednje skupne elemente: (1) plačano, (2) neosebno, (3) sponzor, ki ga je mogoče identificirati, (4) množični mediji ter (5) vplivati in prepričati. Avtorji raziskave, ki je bila objavljena poleti leta 2002, so iz naštetih elementov oblikovali skupno definicijo: "Oglaševanje je plačana neosebna komunikacija s strani sponzorja, ki ga je mogoče identificirati, z uporabo množičnih medijev z namenom prepričati ali vplivati na publiko" (Richards, Curran, 2002, 67).

Zanimivi so tudi cilji, ki jih navaja organizacija oglaševalskih praktikov na svoji spletni strani (tutor2u, 2006-01). Oglaševalske cilje deli na tri dele:

- informirati – npr. kupce o novem proizvodu;
- prepričati – npr. vzpodbuditi kupce, da zamenjajo blagovno znamko;
- spominjati – npr. spomniti kupce, kje lahko najdejo proizvod.

2 Za analizo prepleta simulacije in spektakla glej tudi Kelner, 1999.

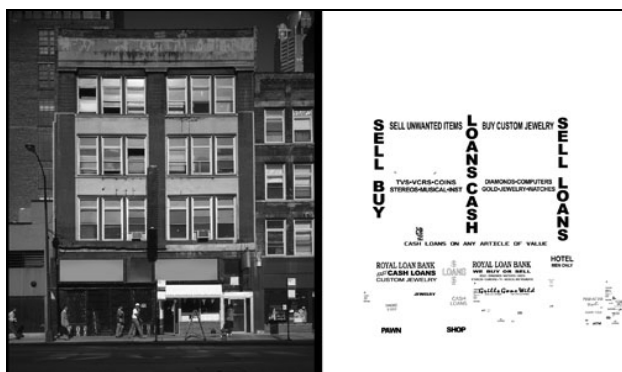
Ob tem je poudarjeno, da gre za cilje, ki jih je treba doseči v določenem časovnem obdobju. Oglaševanje kot komunikacijska praksa, ki v končni fazi more povišati prodaje blaga, storitev, in če se držimo diskurza, ki je naveden zgoraj, tudi idej, v večini primerov ne deluje le na ravni spominjanja in informiranja, saj takoj, ko vpelje v svojo komunikacijo elemente, ki vplivajo na podobo oglasa,³ ki presega le osnovno navajanje informacij, vpliva prek mehanizmov (medijske) konstrukcije realnosti na posameznika, družbo, kulturo in vsakdanje življenje na ravneh, ki presegajo racionalen odnos posameznika/potrošnika z oglaševalcem. Kolonizacija javnega prostora s strani tržnega diskurza, vdor v zasebnost in kolonizacija vsakdanjega življenja s strani medijev in oglaševanja so tisti učinki, ki jih je nujno obravnavati skupaj z zgolj ekonomskimi, če želimo oglaševanje obravnavati celostno (gl. tudi Klein, 2000; Vodeb, 2003).

V definicijah oglaševanja je navedeno, da gre za prepričevanje oz. vplivanje na kupca, pri čemer pa definicije ne problematizirajo narave odnosa, ki se vzpostavlja med oglaševalcem in publiko. Oglaševanje

je zaradi razvoja tehnologij in povišane medijske pismenosti potrošnika v veliki meri prešlo iz svoje sporočevalne funkcije na odnosno (Ule, 2005, 266). Vzpostavlja moment prodaje, torej za oglaševalca pozitiven učinek strategij ter taktik prepričevanja in vplivanja prav skozi naravo odnosa, znotraj katerega se vzpostavljajo relacije moči, ki v končni instanci odločijo o razmerju odnosa in posledičnem delovanju potrošnika. Proaktivni potrošniki se tako znajdejo v interakciji z oglaševalcem (to je sicer širši medijski pojav, ki presega oglaševanje).

Skozi tehnologije omogočena in s posebnimi komunikacijskimi pristopi kanalizirana *specifična interaktivnost* med pošiljateljem in prejemnikom sporočila, med blagovno znamko in kupcem, med korporacijo in potrošnikom, med televizijo in gledalcem, med radijem in poslušalcem, med naftno družbo in naravovarstveniki se kot spoj simulacije in spektakla odvija predvsem v polju kritike in njenega privzema, ki producira simulirano, kvazimedijsko pismenost.⁵ Ugled, ki si ga ustvari blagovna znamka, temelji na od uporabne vrednosti produkta ločenih vrednotah, ki so medijsko posredovane. Vzpostavitev prostorov nadzorovane interakcije, simuliranega dialoga, izolira problematiko od realnosti družbe, kulture, razreda, narave, vsakdanjega življenja in jo vpne v simulacijo samodekonstrukcije tržnega diskurza, ki je potem v maniri spektakla predstavljena v javnem prostoru.

Novi pristopi oglaševalskih⁶ agencij kažejo tudi težnjo po abstraktnih, za potrošnika težje oprijemljivih pristopih. Npr. prikaz le dela ženskega telesa namesto prikaza postave manekenke v celoti zagotavlja vsesplošno identifikacijo s prikazanim in se hkrati izogne kritiki lepih manekenskih teles, s tem pa kritiki medijsko proizvedenih idealov. Metoda, ki je v oglaševalski industriji znana pod imenom abstraktno prikazovanje, se kaže tudi v tem, da oglasi na (vizualno) zanimiv in atraktiven način prikazujejo vsebino, katere pomen je v veliki meri

Sl. 1: Vizualna komercializacija urbanega okolja.⁴

Fig. 1: Visual commercialization of urban environment.

3 Tukaj ne mislim le na vizualno podobo temveč na vse tisto, kar določenemu označevalcu – ponavadi gre za blagovno znamko – pripiše neki okvir socialnega in/ali kulturnega kapitala.

4 Na levi strani – izsek iz vizualnega okolja – pročelje hiše v urbanem središču ZDA, na desni strani –, na beli podlagi izpostavljene komercialne vsebine, ki so del pročelja; Matt Siber, USA, *The Untitled Project* (Siberart, 2005-03).

5 V tej dinamiki prihaja do spoja modernega spektakla in postmodernega simulakra. Simulirana interaktivnost se odvija na kognitivni ravni, kjer oglaševanje vzpodbuja potrošnika k interakciji, skozi katero interpelira posameznika v nakup ali naklonjenost določeni blagovni znamki. Pri tem je v veliko pomoč tehnologija, kot npr. medmrežje. Prevpričevanje in kritičnost pa se nanašata sami nase, saj ostajata le na ravni tržnih komunikacijskih prijemov, na ravni podobe. Dejstvo, da obstaja tovrstna interakcija, pa je kapital, ki ga oglaševanje posreduje na spektakelški način, in je dodana marketinška vrednost. 27. 1. 2005 je bil na televizijskem *Kanal A* dan brez oglasov. Ta dan je sponzoriral Mercedes, ki je s posebnimi oglasi deset dni prej napovedoval dan brez oglasov (glej: mmportal, 2006-01). Za preplet simulacije in spektakla glej tudi Best, Kellner, 2001.

6 Na tem mestu je zanimivo to, da je veliko komunikacijskih pristopov, ki jih uporabljajo oglaševalske agencije v Sloveniji, bilo ponavadi že prej uporabljenih v tujini. Hermetičnost oglaševalske stroke in industrije v smislu njene nereflektiranosti v luči družbenokulturnih implikacij povzroči zanimiv pojav. Kulturni posredniki (predvsem copywriterji in grafični oblikovalci) se ne zavedajo, da delujejo v sferi spektakla in simulacije. Džambo plakati, ki npr. prikazujejo steklenico pitne vode, slovenske znamke, upodobljeno na džambo plakatu znotraj nekega fiktivnega mestnega središča, posejanega z nebotičniki, jasno kaže na samoreferenčnost, a na tej točki trdim, da je le ta avtomatična, rezultat nekega spontanega razvoja kulture komunikacijskih pristopov znotraj oglaševalske stroke in ne premišljenega strateškega koncepta, na podlagi teoretskih konceptov (Oglas za vodo *Zala* leta 2005, gl. arih, 2005-06).

Sl. 2, 3, in 4: Simulirano oboževanje.⁷
Fig. 2, 3 and 4: Simulated admiration.

nejasen. Pristop je učinkovit, saj prav z nakazovanjem, nedokončano zgodbo oz. zgodbo brez jasnega sporočila vzpodbudi potrebo po ustvarjanju smisla, razumevanju sporočila. Psihološki preskok smiselne interpretacije in razumevanja naj bi bil vzrok za to, da bo posameznik kupil sporočilo (Rushkoff, 2000). Tržne komunikacijske, predvsem oglaševalske kampanje, kot odgovor na izzive trenutnega komunikacijskega okolja uporabljajo tehnike ironije in samoironije, s katerimi (samo)ironizirajo pretekle medijske reprezentacije lastne blagovne znamke, določene trende ali problem medijske manipulacije in potrošništva oz. natančneje samega *akta prodaje*. Kot že rečeno, pa le do določene mere, skratka (razumljivo), nikoli res direktno in dokončno ne dekonstruirajo lastne blagovne znamke oz. sporočila oglasa, s tem pa se sicer na neki način "priklopijo" na relativno "medijsko osveščenost" ciljne skupine (Rushkoff, 2000). Povečanje televizijskih (programskih) vsebin, ki se ironično odzivajo na probleme potrošništva, globalizacije, kapitalizma, medijev in oglaševanja, imajo funkcijo "varovanja" oglasnih sporočil, od katerih televizijske postaje živijo. Marc Crispin Miller govori o cirkularni kulturni operaciji in ugotavlja, da televizija "brani" oglase pred zasmehovanjem (dekonstrukcijo) s tem, da že sama (s svojimi vsebinami) opravi vse zasmehovanje (Miller v Frank, 1997, 231).

Subjekt je v svoji dekonstrukciji aktiven v svetu simulacij, ki je spektaklsko posredovan. Predstavlja dodano marketinško vrednost, saj posamezniku podeli vso svobodo, ki si jo je ta zmožen predstavljati.

Trenje med oglaševanjem in kritiki se na makro ravni kaže na eni strani v povečani medijski pismenosti potrošnikov, ki je posledica informacijske zasičenosti, komercializacije vsakdanjega življenja, razvoja tehnologij (predvsem medmrežja in mobilnih komunikacijskih tehnologij) ter povečanemu poudarku, ki ga izobraževanje daje dekonstrukciji medijske manipulacije. Na eni, pozitivni strani, gre za dejansko, realno povečano medijsko pismenost, ki je podlaga za kritiko in upor.

Na drugi strani pa gre za stopnjo "na pol poti", neko stanje, v katerem potrošnik/bralac medijskih besedil sicer v vsakodnevni praksi poskuša dekonstruirati akt medijske manipulacije, pri čemer pa se ujame v opisan interaktivni spektakel ter kritiko prakticira in razume na površini, na deklarativni ravni, na ravni podobe, na ravni potrošnje. Tukaj gre torej za simulirano, za kvazimedijsko pismenost, ki se manifestira v kvazikritiki in kvaziuporu. Poglejmo si izvore in v svojem bistvu še danes veljavne vzorce tovrstnega, *napetega odnosa* med oglaševalci in potrošniki/bralci medijskih tekstov.

⁷ Lažni oboževalci ameriškega rokerja Lennyja Kravitzja pred osrednjo stavbo MTV-ja na Times Squaru v New Yorku za "interaktivno" oddajo z naslovom TRL (Total request live <http://www.mtv.com/onair/trl/>). Vsakdo je plačan 50 \$, da igra oboževalca, izgleda kul in sledi natančnim navodilom MTV-ja. Na roko napisane slogane, transparente, balone in plakate je prav tako razdelil MTV. Ti "oboževalci" so v živo snemani iz studia in prikazani kot vneti ljubitelji takratnega gosta oddaje, v živo po televiziji (foto: Oliver Vodeb).

Sl. 5. Kvaziodgovornost oglaševalske industrije.⁸
Fig. 5: Quasi-responsibility of advertising business.

ZAČETKI UPORA

V šestdesetih letih prejšnjega stoletja sta se skozi kulturno revolucijo in družbena gibanja združili dve kritiki kapitalizma. Prva, katere nosilec je bil delavski razred, se je imenovala kritika izkoriščanja oz. "kritika družbe". Druga, tradicionalno razširjena predvsem v literarnih krogih, je bila kritika alienacije – odtujitve oz. "umetniška kritika" (Boltanski, Chiapello, 2001). Zadnja se je razširila in postala zelo pomembna v času množičnega izobraževanja skozi univerze, financirane s stra-

Sl. 6 in 7. Oglas za pičit!⁹
Fig. 6 and 7: An ad to sting!

ni socialne države, ki je sicer zgodovinski dosežek delavskega razreda. Za nas je posebej zanimiv razvoj takrat mlade, izobražene in ambiciozne generacije mladih izobražencev, menedžerjev, ki so postali "umetniški kritiki" obstoječega birokratskega razosebljanja množične družbe.

Toga oglaševalska industrija v petdesetih letih in v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja, katere simbol kritizirane dobe je bil t. i. "organizacijski človek", je bila polje pretresov, ki so bili posledica omenjene kritike. Spremembe v filozofiji oglaševanja, kot tudi *poslovni in*

8 Družbena odgovornost je za slovensko oglaševalsko industrijo produkt in predstavlja predvsem novo tržno nišo. Tekst zgornjega oglasa pravi: "Draga študentka, dragi študent, kaj je lahko lepše od tega, da greš za tri dni v Portorož in na svoje bodoče sodelavce ali celo delodajalce zmečeš goro paradižnikov. "Buaaa, stari, tvoj oglas je za en ... khm ... zanič!" Nič, in to za 15.000 SIT. In ker vas v tem oglasu mečemo na blazno poceni štos, lahko vržete kakšen paradižnik tudi vanj. – Oglas za Slovenski oglaševalski festival 2005, ki je imel naslovno temo "Oglaševanje in odgovornost", eksplicitno ironizira točko prodaje z namenom njenega prikrivanja. Avtor oglasa: Futura DDB.

9 Kampanja Culture jamming v Ljubljani. *Stencilgrafi* pravi: "Oglas za pičit!". Nacionalna oglaševalska kampanja znamčenja je bila predstavljena trgu za izboljšanje podobe največjih slovenskih blagovnih znamk. Kot je pokazala analiza Naomi Klein, v delu *No logo*, samo ime še ne zagotavlja kakovosti, kaj šele družbeno odgovornega ravnanja podjetji. Culture jam: memefest, 2002. Foto: Oliver Vodeb.

delovni kulturi, so bile usmerjene h kršenju in kritiki rigidnih družbenih norm, ki so se kazale tudi v poslovnem svetu in proti katerim so bila usmerjena takratna družbena gibanja, za katera so bile spremembe eksistencialnega pomena. Upravljaljsko filozofijo agencij je zamenjala kreativna filozofija, ki je za sabo pripeljala življenjski stil, ki je vseboval potrošnje drog, rokenrol, in hipijevska oblačila, razvrat in škandal. Oglase iz petdesetih let, ki so stilizirano preigravali klišeje takratne idealne družbe s kompleksnimi oblikovnimi rešitvami in poudarjali različne prednosti izdelka ali storitve hkrati, so zamenjali provokativni, vizualno minimalistično estetizirani oglasi, ki so velikokrat provocirali ustaljene poslovne, velikokrat pa tudi družbene norme.¹⁰ To spremembo oglaševalske ideologije je treba razumeti s simultanim prehodom mlade uporniške generacije v poslovni svet, kjer so počasi zavzemali mesta odločevalcev, ki so imeli velike vzvode moči za vpliv na poslovne spremembe. Proces, ki je značilen za vsako dobo kapitalizma, opisujeta Boltanski in Chiapello v delu *Le Nouvel Esprit du Capitalism*, kjer pravita, da mora vsaka doba kapitalizma opravičiti iracionalno težnjo po neskončni akumulaciji z vsaj delno integracijo oz. prilastitvijo kritike prejšnje dobe, tako da lahko postane sistem ponovno znosen – vsaj za lastne menedžerje (Boltanski, Chiapello, 2003).

Povojna generacija je začela živeti v relativnem izobilju in se je v Ameriki srečevala z izrednim razmahom produkcije dobrin, načinov in prostorov potrošnje ter za razliko od svojih staršev ni s strahom pričakovala prihodnosti. Vzorci potrošnje so se spremenili od varnih naložb do užitkov "tukaj in zdaj". Potrošnja se je izredno razmahnila na kulturne produkte, kot so knjige, glasba in filmi. Vseposplošno prevpraševanje družbenih in poslovnih norm ter nove vzorce potrošnje je bilo mogoče v praksi trženja in oglaševanja prenesti na pojem mladosti, ki je bil takrat v glavnem asociiran s psihedelijo, svobodno ljubeznijo in seksualnostjo ter uporom vsakršni avtoriteti. Prodajati mladost lej mladim, ki so bili nosilci uporniške mentalitete in ki so predstavljali ciljno skupino z veliko kupno močjo, ni imelo smisla, zato pa je bilo smiselno prodajati mladost z vsemi atributi starejšim generacijam. Mladost ni bila toliko povezana z leti, pač pa z načinom, s stilom življenja. Oglaševalci so bili izredno pozorni, da so govorili v kul jeziku, ki so ga lahko istočasno razumeli tako mladi kot starejši. Oglaševalci nikakor niso videli nasprotja med kontrakulturo in novi-

mi vrednotami potrošnje, saj so v svoji ciljni populaciji videli somišljenike vesplošnega upora (Frank, 1997). "Kul" je postal termin, ki je zaobjel mladost, uporništvo in nove čase hkrati. Kul je postal "blagovna znamka" vseh izdelkov in storitev, ki so komunicirali skozi uporništvo. Pomembno je bilo biti kul in kupovati kulizdelke. Kul je sporočal edinstvenost, nikakor ne množičnosti. Tisti, ki je bil kul, je izstopal iz množice, bil je samosvoj, poseben, drugačen, bil je upornik. Kul je bil pristop, s katerim je bilo v tisti dobi na enostaven način mogoče zaobjeti ter nagovoriti množico in izoliranega postmodernega potrošnika hkrati, pod ideologijo upora¹¹ pa biti zvest kapitalističnemu načelu kopičenja (finančnega) kapitala. Kot pravi Frank v svojem izvrstnem delu *The conquest of cool*: "Pod črto je oglaševanje šestdesetih let predstavljalo kritiko množične kulture. Prikaz odtujitve, gnusa in prizadevanja za avtentičnost, individualnost, ki se jo da primerjati s knjigami, kot je npr. *Growing up absurd*, in filmi, kot je *The Graduate*. A razlika med oglaševalsko kritiko in ostalimi je bistvena: za nove oglaševalce z avenije Madison¹² je bila rešitev potrošniške družbe še večja potrošnja" (Frank, 1997, 55).

Metoda prevzema kulturne kritike z namenom prodajanja je še danes v svojem bistvu enaka. Še več, kritika odtujitve in razumevanje življenja, v katero posameznika interpelira današnja potrošniška družba, sta postala atributa, na katerih se gradi lojalnost potrošnikov

Sl. 8. Kul oglaševanje kot metoda tržne diferenciacije.¹³
Fig. 8: Cool advertising as a method of market differentiation.

¹⁰ Dober primer so oglasi za družbo Volkswagen, ki jih je naredila agencija DDB v šestdesetih letih.

¹¹ V kontekstu skozi tržno komuniciranje sugeriranega uporništva imam v mislih upor, ki se kaže predvsem v kršenju družbenih norm. To kršenje pa je izvedeno predvsem na akt potrošnje izdelkov in/ali storitev, ki so jim marketinške službe in oglaševalske agencije nadele imidž uporništva. V tem kontekstu je upor praktično vse, kar bi naj bi bilo "drugačno od večine".

¹² Avenija v New Yorku, kjer ima sedež večina največjih svetovnih oglaševalskih agencij.

¹³ Oglas za slovenski mobilni operater Simobil Vodafone, ki sledi pravilom "kula" – imitira uporništvo, kršenje družbenih norm in mladostništvo iz leta 2004/2005.

določenim blagovnim znamkam. Danes oglaševalci odkrito nagovarjajo relativno medijsko osveščeno ciljno skupino¹⁴ na način, s katerim komunicirajo razumevanje potrošnika in celo njegovega razumevanja marketinških in oglaševalskih pristopov. Informacijska zasičenost in posledice večdesetletnega izobraževanja v smeri dekonstrukcije medijskih sporočil v šolah in na univerzah, razvoj tehnologij, ki omogočajo visoko stopnjo udeležbe v komunikacijskih procesih, ter rezultati prizadevanj medijskih aktivistov rezultirajo v precej veliko skepsu publike nasproti medijem in še posebej oglaševanju. Potrošnik je namreč z leti razvil nezaupanje do oglaševanja ter hkrati postal laični kritik medijskega prostora.¹⁵ Če je bilo kršenje oglaševalskih konvencij v šestdesetih letih kršenje togih poslovnih in družbenih norm, pomeni kršenje konvencij danes samoironiziranje prodaje, potrošnje in medijske manipulacije. Deloma gre ponovno za naraven proces, saj so kritiki prejšnje dobe postali oglaševalci v sedanji dobi. Medijske vsebine, ki ironizirajo potrošnjo,¹⁶ se nanašajo na knjige, glasbo, filme, televizijske nadaljevanke, kot tudi na oglase, njihov učinek pa je treba razumeti v kontekstu cirkularnosti kulturnih operacij, znotraj katerih delujejo. Opisani mehanizmi tržnega komuniciranja so se prilagodili novim časom. Oglaševalske kampanje kot odgovor na izzive trenutnega komunikacijskega okolja uporabljajo nove pristope,¹⁷ ki se razlikujejo od preteklih predvsem v subtilnejšem mehanizmu prodaje.¹⁸ Hkrati pa le do določene točke, skratka (razumljivo) nikoli res direktno ne dekonstruirajo lastne blagovne znamke oz. sporočila oglasa, s tem pa se sicer na neki način "priklopijo" na relativno "medijsko osveščenost" ciljne skupine in tako pridobijo njeno zaupanje, ki se v idealnem primeru v končni fazi kaže v nakupu določenega proizvoda ali storitve (Rushkoff, 1999).

Razvoj prevzema kulturne kritike s strani oglaševalcev in integracija te v lastni tržni diskurz, ki je rezultiral v spremembi ideologije, "s katero je posel razlagal

dominacijo nad vsakdanjim življenjem" (Frank, 1997, 229), je treba razumeti v kontekstu povezav med osebnimi motivacijami, ideološkimi opravičili in kompleksnimi družbenimi in tehnološkimi funkcijami novega ekonomskega sistema (Holmes, 2001).

Poslovna analitika Piore in Sabel govorita v delu *The second industrial divide* o stanjih, ki jih je mogoče opisati kot "krize uravnavanja". Zaznamuje jih zavedanje, da obstoječe institucije ne zagotavljajo več zadovoljivega razmerja med proizvodnjo in potrošnjo dobrin (Piore, Sabel v Holmes, 2001). Obdobje, v katerem je smer industrijskega razvoja pod vprašajem, se imenuje "industrijsko razvodje". V takšnem obdobju na videz popolnoma nepovezani družbeni konflikti narekujejo tehnološki razvoj naslednjih desetletji. Čeprav se industrialci, delavci, politiki in intelektualci komaj zavedajo, da se soočajo z odločitvami o tehnološkem razvoju, njihova dejanja oblikujejo ekonomske institucije za dolgo obdobje v prihodnost. Industrijska razvodja so tako okvir regulacijskih kriz v prihodnosti (Piore, Sabel v Holmes, 2001). Industrijskemu razvodju, kot je bilo npr. razvodje, ki je sledilo krizi v sedemdesetih letih, ko je gospodarska recesija z naftno krizo končala fordistični sistem množične proizvodnje, je sledil nov produkcijski sistem, ki ga avtorja imenujeta "fleksibilna specializacija" in ga opišeta kot: "strategija permanentne inovacije – bolj prilagoditev nenehnim spremembam kot težnja po nadzoru" (Piore, Sabel v Holmes, 2001, 7). V nasprotju z osrednjim načrtovanjem povojnih let je značilnost nove dobe hitro prilagajanje tržnim razmeram, fleksibilnih, majhnih produkcijskih enot. Uporaba visoko izobraženih kadrov na projektni osnovi, ki skoraj spontano sodelujejo z drugimi na najcenejši in najhitrejši mogoči način. Najpomembnejši produkti, ki so prešli v množično uporabo in zaznamovali našo dobo, pa so naprave za telekomunikacijo, predvsem pa osebni računalnik.

14 Splošna medijska osveščenost oz. pismenost se je v zadnjih dveh desetletjih izredno povečala. Vzrokov je več. V izobraževalnih kurikulumih so vedno pogostejše umeščeni predmeti, ki se ukvarjajo z kritično analizo komuniciranja in medijev. Povečanje števila medijev, informacijska zasičenost in vdor tržnega komuniciranja v vsakdanje življenje so posledično prisilili posameznika, da vzpostavlja taktične mehanizme selektiranja informacij in komercialnih vsebin. Sprememba tehnologij, kot npr. že uvedba daljinskega upravljalnika za televizijo, pa je spremenila zavest o enosmernih medijih na raven možnosti manipulacije in upravljanja z mediji. O relativni medijski pismenosti govorim zato, ker še vedno ne morem govoriti o ravni dekonstrukcije medijev in tržnega komuniciranja, ki ne bi dopuščalo ali minimiziralo možnosti manipulacije posameznika. V nadaljevanju prispevka se bom še osredotočil na ta problem.

15 Razširjenost (laičnega) znanja o medijih in oglaševanju je posledica vseprisotnosti medijev in oglaševanja v vsakdanjem življenju. Za oglaševalske agencije to pomeni dvojni problem. Prvič na ravni percepcije oglasa s strani ciljne skupine in širše javnosti, kjer je sicer tudi zaradi informacijske prenasatosti in oglaševanja vedno težje prodati izdelek oz. uspešno oglaševati. Drugič pa v odnosu do naročnikov, ki plačujejo oglaševalskim agencijam, saj te vedno težje legitimirajo ekskluzivnost lastnega strokovnega znanja, posledično avtoriteto, ki pa je predpogoj za to, da naročnik najame določeno agencijo. Seveda pa se oglaševalska industrija odziva na opisano stanje in temu prilagaja komuniciranje.

16 Ironizacija oglasov vzpostavi neke vrste distanco do dejanskega komunikacijskega cilja. Medijski aktivisti jo uporabljajo za to, da preliči cenzuro komercialnih medijev. Komercialni oglaševalci jo uporabljajo za to, da kot v primeru oglasa za fanto prikrijejo namen prodaje pijače, saj ga ironizirajo in s tem dosežejo učinek pri relativno medijsko osveščeni ciljni skupini (pbs, 2005–10).

17 Primer abstraktnega prikazovanja. Primer nike freesbe (youtube, 207–02).

18 Specifično komuniciranje imenujem prodaja, ker gre za standardizacijo komuniciranja. Za tržno komuniciranje.

UPORABNOST UPORA

Boltanski in Chiapelo prikažeta, kako organizacijska oblika *omrežja* zagotovi odgovor protisistemske kulturne kritike petdesetih in šestdesetih let. Odgovor, ki je prinesel najboljšo mogočo rešitev – vsaj za razred menedžerjev (Boltanski, Chiapello, 2003).

Holmes podaja odgovor na vprašanje, katere so družbene in estetske privlačnosti mrežnega sistema proizvodnje in organizacije. "Prvič – pritisk toge, avtoritarne in hierarhične organizacijske strukture je omečen z ukinitvijo kompleksnega menedžerskega dela fordističnih organizacij. Hkrati pa se podpira komunikacija 'ena na ena' med posameznimi člani omrežja. Drugič – problem neosebni, razosebljenih racionaliziranih postopkov se reši s spontano komunikacijo, kreativnostjo, z relativno fluidnostjo odnosov, kar pa tudi velja za faktorje motivacije in produktivnosti znotraj omrežji. Tretjič – pospešuje se mobilnost posameznikov, kar omogočajo majhne, prenosljive tehnologije. Orodja v veliko primerih postanejo le mentalna, z njimi pa je mogoče delati in sodelovati prek komunikacijskih kanalov, kot je npr. medmrežje. Četrtoč – standardizaciji proizvodov, kot jo poznamo iz časov množične proizvodnje, se je mogoče izogniti s formacijo nišnega marketinga v omejenem, manjšem obsegu, pri čemer se proizvodnja organizira v mikroobratih, ki pa so del večje mreže. Petič – želje je mogoče umetno proizvajati, predvsem v sektorju kulture, najbolj na področju multimedije, pri čemer je mogoče nagovarjati potrebo po smislu na strani zaposlenih in potrošnikov, hkrati pa se izogniti problemom izdelkov z dolgim rokom trajanja" (Holmes, 2001, 10, 11).

Samoupravljanje in delovni odnosi, v katerem je vsakdo "svoj šef", se skladata z zahtevami iz leta 1968. Upor se permanentno dogaja, kaže pa se le v tržnem diskurzu. Kritika, neke vrste kršenje norm in konvencij, je dobrodošla, še več, nujna je, saj se iz nje črpajo potrebne sveže ideje in inovacije. Pogoj, da lahko posameznik ostane znotraj omrežij, je, da prinaša finančni dobiček, za kar pa mora biti posameznik sam fleksibilen in iznajdljiv. Vedno pripravljen na spremembo, samoinovacijo in prilagoditev nepredvidljivim spremembam na trgu (delovne sile). Hkrati pa tako prevzet upor postane legitimizacija za nadaljno uničevanje socialne države, katere mehanizmi uravnavanja so v nasprotju koncepta priložnostnih delovnih razmerij in dislociranih produkcijskih obratov. Osebni računalnik je tako orodje

za industrijsko in kulturno produkcijo, hkrati pa združuje kompromis, ki začasno rešuje družbene boje, ki jih je zanetila umetniška kritika (Holmes, 2001, 10). Ob tem je zanimivo opozoriti na oglas, ki ga je na trg lansiralo podjetje Apple – Machintosh, izdelovalec osebnih računalnikov, leta 1984. Na Orwelovo leto je Apple za svoj prodor na trg uporabil oglas, v katerem so uniformiranim ljudem poveljevali z velikega ekrana,¹⁹ ki je predstavljal avtoriteto, velikega brata. Če ne najbolj, pa zagotovo enega najbolj znanih televizijskih oglasov vseh časov, ki je hkrati prototip za "hip-" in kulpotrošnjo, kot sem jo opisoval v kontekstu šestdesetih let, je režiral Ridley Scot, Apple pa je z njim predstavil svojo marketinško filozofijo, s katero se še danes prodaja. Upor, kršenje norm, je inherentno marketinški filozofiji podjetja in je vidno v večini njihovih oglasov.

Najnovejši oglaševalski pristopi spajajo med seboj različne medije. Praviloma medmrežje in televizijo. Ob tem pa v nagovoru uporabljajo ironijo, s katero poskušajo zaobiti odpor do oglaševanja kot posledici informacijske zasičenosti in oglaševalskega vdora v vsakdanje življenje ter relativni medijski pismenosti s strani ciljne publike, prejemnika sporočila. Nagovor za konec leta 2004, lansiran za oglaševanje, je inovativen in izredno uspešen oglas ameriškega podjetja *Americian express*: "Na srečo tega, kar gledate, ne bomo prekinjali z oglasnimi sporočili – saj je to, kar gledate, oglas." Tako gledalce nagovori Jerry Seinfeld, priljubljeni ameriški komik. Oglas, ki traja štiri minute, je predvajan predvsem prek medmrežja, televizijski, petnajst sekund dolgi spot, pa gledalce le opozori, kaj jih čaka v medmrežju, in kot pravijo avtorji oglasa, s tem potrošniku ne vsiljuje, temveč mu le da možnost. V bistvu mu predlaga, da bi bilo krasno, če bi obiskal korporativno spletno stran podjetja American Express in si ogledal Seinfeldove dogodivščine s Supermanom, ki dela znanemu komiku družbo v vseh oglasih kampanje. Kombinacija medmrežja in televizije pa je tudi odgovor na hkratno uporabo več medijev, imenovano *multitasking*, ki je postala vsakodnevna praksa potrošnikov, predvsem moških. Na marketinški strani Dela, kjer so predstavili omenjeno kampanjo, novinarka je sicer pisala o oglaševalski revoluciji, o inovaciji, novem pristopu (Sušnik, 2004). A če si stvar pogledamo natančneje, lahko vidimo, da zadeve niso bile ravno nove. V takšnem komunikacijskem pristopu lahko zasledimo dinamiko prevzema kritike s strani oglaševalske industrije. Ironizacijo prodaje prek oglasa je sicer zelo odmevno uporabila že korporacija

19 Besedilo oglasa 1984, nagovor, ki ga govori človek, prikazan na velikem ekranu, uniformirani množici poslušnih gledalcev: "Today, we celebrate the first glorious anniversary of the Information Purification Directives. We have created, for the first time in all history, a garden of pure ideology. Where each worker may bloom secure from the pests of contradictory and confusing truths. Our Unification of Thoughts is more powerful a weapon than any fleet or army on earth. We are one people, with one will, one resolve, one cause. Our enemies shall talk themselves to death and we will bury them with their own confusion. We shall prevail!" (uriah, 2004-04).

Coca Cola za pijačo Sprite v drugi polovici devetdesetih let.²⁰ A ironija, katere namen je v bistvu prikriti pravo sporočilo in jo zaviti v neke vrste lupino, ki nosi v sebi meme,²¹ je razširjena praksa medijskih aktivistov že iz konca osemdesetih let (Rushkoff, 1996). Dober primer za uporabo ironije s subverzivnim sporočilom v medijih *mainstream* pa sta npr. risanki *The Simpsons* in *South Park*. Družbena kritika, ki je kot v teh primerih ovita v formo risanke ter estetiko ilustracije in animacije, je odlična za to, da se izogne cenzuri in kritiki. Medmrežje pa se ne uporablja le kot glavni medij za ogled oglasov, temveč tudi kot medij za brezplačno distribucijo, replikacijo oglasov, saj lahko vsakdo, ki se mu zdi spot zabaven, pošlje link svojim prijateljem in znancem po elektronski pošti, kar je sicer lastnost medijskih virusov, ki so jih inovirali medijski aktivisti.²² Tovrstna komunikacija pa deluje tudi zaradi omenjene intimnosti, ki jo povzroči distribucija znotraj posameznikovih socialnih mrež, na ravni govoric. Agencija Tribal DDB, ki je oblikovala kampanjo za American Express, je napovedala kampanjo v stilu gverilskega, virusnega marketinga. Brian Holmes glede tovrstnih privzemov pravi: "Verjetno je najboljši primer privzemanja 'gverilski marketing'. Agencije so ugotovile, da lahko uporabljajo lahek, intimen, vsakdanji material, kot na primer nalepke, ki jih je zabavno razširjati, in to tako, da ciljne skupine same poskrbijo za distribucijo. Zato izgledajo, kot da so narejene doma, spontane, kar delno tudi so. Osrednja ideja tega pristopa je delovanje na ravni govoric, pogovorov, kjer se dejansko oblikuje javno mnenje" (Vodeb, 2003, 17). Prav tako, kakor je oglaševalska industrija prevzela kritiko svoje dobe ter jo naredila za inherenti del marketinških strategij in oglaševalskih pristopov, so v današnjem času kritika akta manipulacije, prodaje ideje o določeni storitvi ali proizvodu prek medijev in oglaševanje točke, okoli katerih se gibljeta tako kritika kot privzem kritike. S tehnološkim razvojem računal-

nikov in multimedije, razvojem svetovnega spleta in mobilnih komunikacijskih tehnologij pa se privzem ne izvaja le na ravni nagovora, vsebine oglasov. Prevzem in kritika se odvijata tako na ravni vsebine kot na ravneh procesov komuniciranja in uporabe različnih medijev komuniciranja. Glavni razlog za tovrstno dinamiko vidim v tem, da gre za posledico želje tržnih komunikatorjev po izrabi visoko učinkovitih komunikacijskih pristopov, ki jih uporabljajo medijski aktivisti ter progresivni medijski in komunikacijski akterji, ter potrebi po izničenju kritike s samim prevzemom te s strani tržnega diskurza. A bolj ko se tovrstni pristopi uporabljajo, bolj ko tržna komunikacija postaja intimna, bolj postajajo ljudje s časom zahtevni, kar se tiče pomena komuniciranja. Tovrstne pristope je vedno težje dekonstruirati, to pa praviloma lahko počnejo vsi tisti, ki se samoiniciativno ukvarjajo z notranje motivirano aktivnostjo. Prizadevanja manipulacije se zato osredotočajo predvsem na kvazimedijsko osveščeno in polozaveščeno množico na sredini, ki bi jo teoretično bilo mogoče s primerno komunikacijsko strategijo voditi in pripeljati do nakupa določenega proizvoda ali storitve. "Za oglaševalsko industrijo širše, pa tudi za uveljavljene centre moči, za vse tiste, ki hočejo, da nenehno "kupujemo", moderno družbo, je primarni cilj, kako večino obdržati v prepričanju, da ti poskusi prevzemanja resnično delujejo – seveda pri drugih" (Ibid., 18).

PODREDITEV AVTORITETI IN INSTANTUPOR

Svoboda in svobodna izbira, ki ju s komuniciranjem obljublja oglaševanje skozi zgoraj opisane prakse kritike in upora, pa sta zelo varljivi. Prevzem kritike to v večini primerov zbanalizira na raven blaga (commodity), res je tudi, da penetracija kritike v obči tržni diskurz zbledi takrat, ko kritika postane kliše, kritiki pa prenehajo s prevpraševanjem tržnega komuniciranja v javnem pro-

20 Za analizo omenjenega primera priporočam ogled dokumentarca *The merchants of cool*, avtorja Douglasa Rushkoffa.

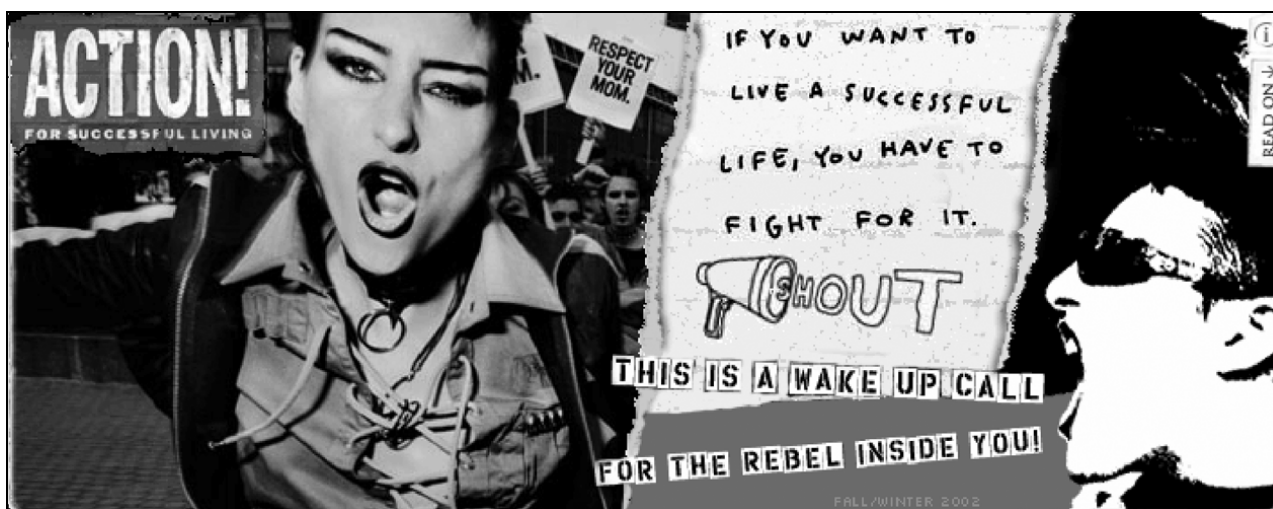
21 Meme so kognitivni ali vedenjski vzorci – ideje, samostojni živi organizmi, katerih narava je težnja po preživetju, ki ga dosežejo s samoreplikacijo. Meme preživijo tako, da "okužijo" čim več ljudi, ki so njihov medij za nadaljnji prenos. Mediji so iz vidika teorije memetike trenutno najbolj sofisticirani preživetveni stroji memov. Posredujejo veliko število različnih memov, kar ima ob srečanju s potencialnim nosilcem večjo možnost okužbe. Poti, prek katerih lahko meme dosežejo nosilca oziroma kar največ potencialnih nosilcev, so v stanju omejenih virov pri medijih idealno izkoriščene. Prek medija lahko meme dosežejo kar največ možganov, v katerih se bodo naselili.

Za replikacijo mema mora le-ta uspešno skozi štiri stopnje:

- asimilacija – sprejetje s strani posameznika, ki postane gostitelj mema;
- obstanek v posameznikovem spominu;
- izražanje tega s strani posameznika skozi jezik, vedenje oziroma kakšno drugo obliko, ki je lahko zaznana s strani drugih;
- transmisija tako ustvarjenega nosilca mema k enemu ali večposameznikom. Za zadnjo fazo pride spet prva in tako je kroženje zaključeno.

V vsaki fazi obstaja selekcija, ki pomeni, da določeni meme ne bodo preživeli. (gl. Heylighen, Aerts, 1998; za podrobnejšo analizo glej Dawkins, 1990).

22 Za dober medijski virus priporočam ogled internetnega spota *The Meatrix*, ki ga je producirala ameriška agencija, specializirana za servisiranje klientov iz nevladnega in neprofitnega sektorja – Freerangegraphics.com Spot, ki je bil lansiran v času začetka predvajanja filma *Matrica 2*. del, si je v nekaj mesecih ogledalo po podatkih avtorjev več kot milijon ljudi, ki so ga zastoj pošiljali prek elektronske pošte znotraj svojih socialnih mrež (thematrix, 2004-06).

Sl. 9: "Uporniški" oglas.²³
Fig. 9: "Rebel" advertisement.

storu. Pri vsem skupaj gre za proces, za nikoli končano in dokončno stanje. Teza, da tržni diskurz vedno razvrednoti moč lastne kritike s prevzemom, bi bila poenostavljanje. Gre za kumulativne učinke. Za skozi intersubjektivne procese ustvarjanja družbene realnosti spreminjajoče se vnaprejšnje vednosti,²⁴ ki je potencialno spremenljiva in jo je potencialno mogoče prepriševati ter reflektirati. Vprašanje pa je, kakšno stanje prevladujočih komunikacijskih praks je potrebno, da bi postali prepriševanje in refleksija širša družbena praksa.

Privzeta, v kul spremenjena kritika in uporništvo, ki pomagata prodajati, simbolizirata svobodo, ki je potrebna za to, da neoliberalna ideologija z njej inherentnimi, skozi socializacijo priučenimi kognitivnimi vzorci doseže paradoksalno stanje. Stanje podreditve zaradiodeljene svobode.²⁵

Svoboda, ki se v medijskem prostoru izraža skozi tržno komuniciranje upora, kvazikritike v obliki samironizacije in svobode v smislu ponudbe različnih proizvodov in storitev, ki jih je mogoče kupiti skupaj s pripetimi vrednotami, rešuje na ravni kulpotrošnje nasprotje med vsakdanjim življenjem, ki je med drugim vpeto v sistem nadzora povpraševanja in ponudbe na trgu delovne sile in vrednotami, posredovanimi skozi

komunikacijske mreže tržnih subjektov, predvsem multinacionalnih korporacij.

Ljudje skozi potrošnjo simbolno kršijo norme, ki so jim podvrženi in prek katerih so disciplinirani v vsakdanjem življenju, pri čemer pa se večina posameznikov ne zaveda določil lastnih ravnanj, ki jim v praksi ponavadi podajajo pomene, ki v določenem času visoko kotirajo na trgu pomenov v družbi.

Jean Leon Beauvois v svojem lucidnem delu *Razprava o liberalni sužnosti* – Analiza podrejanja opiše jasno razliko med določilom²⁶ obnašanja, do katerega imamo v redkih primerih dostop, in pomenom, ki ga pripisujemo obnašanju. Torej socialne in socialnopsihološke okoliščine, ki vplivajo na naša ravnanja in pomene, ki jih sami pripisujemo lastnim ravnanjem (Beauvois, 2000, 32–35). "Spet moramo najti korenine, ki jih težnje po "koncu ideologij" na srečo niso še povsem izbrisale, in reči, da bi moral socialni psiholog z ideološko analizo družbenega delovanja odkrivati pomene, ki jih družba postavlja na mesto nekaterih določil" (Beauvois, 2000, 35). Avtor argumentira idejo, da na procese, ki delujejo pri vsakdanji razlagi dogodkov, bolj vpliva družbena koristnost ponujenih razlag kot prizadevanje za veljavnost, zaradi katerega bi ljudje iskali resnične razlage s stališča določila dogodkov.

23 Oglas za džins *Diesel*. Kampanja iz let 2004/2005 je imela naslov *Taking Action* in nagovarja "glas uporništva" v vsakem od nas. Hkrati ironizira primarno avtoriteto. V ozadju "Spoštuj svojo mater". Nagovor pa postavlja v kontekst uličnih demonstracij (diesel, 2006-04).

24 Habermas definira vnaprejšnjo vednost kot individualni fond vednosti, ki je utemeljen na družbenem fodu vednosti (Škerlep, 1997, 185).

25 Več o tem v nadaljevanju.

26 Določilo v tem primeru izhaja iz analize vzročnosti in se v deskriptivnih vedah opira na načelo kovariance. Neki dejavnik, neki vzrok je določujoč, če njegove variacije potegnejo za seboj razumljive variacije opazovanega pojava (Beauvois, 2000, 32).

Pri tem opre argument na štiri točke (Ibid., 35):

"V naših družbah obstaja norma presojanja, družbene norma internalnosti, zaradi katere pripisujemo vrednost razlagam, ki poudarjajo vzročno težo akterja. (t. i. internalne razlage).

Ta družbena norma internalnosti je povezana z demokratičnim liberalnim izvajanjem oblasti.

Družbena koristnost internalnih razlag v osebnem spoznanju izhaja iz asimilacije a) vrednotenja oseb (kar veljajo, njihova koristnost) in b) psihološke diagnostike, ki zadeva te osebe (kot so moški in ženske). Prav ta asimilacija se nam zdi značilna za pomene, ki jih prakse demokratičnega liberalnega izvajanja oblasti podeljujejo dogodkom.

Ta koristnost se lahko udejanji brez uporabe obsežnejših kognitivnih sredstev. Internalne razlage je namreč lažje obravnavati kot eksternalne. S kognitivnega stališča je dogodkom v vsakdanjem toku stvari praktično podeliti pomene, navdane z družbeno koristnostjo, ki jo zahteva demokratično liberalno izvajanje oblasti. Pokazalo se je, da so ti pomeni učinkovita kognitivna orodja za internalizacijo družbene koristnosti."

Pomeni ravnanj, ki se v praksi postavljajo na mesto določila ravnanj, morajo izpolnjevati določene norme, proizvedene v družbi. Družbena norma internalnosti²⁷ bo potemtakem vplivala na posameznika tako, da bo projiciral skozi medije in oglaševanje posredovano uporništvo na lasten življenjski kontekst, pri čemer bo atributom določenega komuniciranega (uporniškega) življenjskega stila podal pomen, ki je v skladu z družbeno zaželenimi vrednotami²⁸ v danem trenutku. Hkrati bo pripisal zasluge za uporništvo, ki v tem primeru poudarja predvsem njegovo drugačnost, individualnost, in je plod v glavnem skozi potrošnjo dobrin z uporniškimi imidžem izživetega življenjskega stila, samemu sebi.

Tako nastala družbena vrednost, s katero je mogoče razlikovati posameznike od posameznika, se meri v po-

vezavi s psihološkimi ideali, ki so inherentni ideologiji demokratičnega liberalizma (Ibid., 93–100). Ta družbena vrednost, ki nosi v sebi moč razlikovanja, pa je izredno uporabna za ustvarjanje distinkcije med proizvodi in storitvami, za ustvarjanje in repliciranje t. i. "unique selling proposition." Ob tej ugotovitvi je treba obrniti pozornost na zgoraj razdelano dinamiko tržnega komuniciranja. Naštete psihološke ideale, ki temeljijo na internalnosti, je mogoče najti v jedru filozofije tržnega komuniciranja, še prav posebej oglaševanja. Komuniciranje, ki poteka na podlagi standardnih lastnosti množice, ima moč, da te lastnosti gnete, jih spreminja, še vedno pa bo rezultat standard.²⁹ Statistično izravnano komuniciranje goji množice in spreminja posameznike v množico. To pa v ničemer ne izključuje socialnopsihološke diferenciacije na podlagi individualne vrednosti. Uporništvo v smislu deklarativnega kršenja družbenih norm ali s strani tržnega komuniciranja prevzete kritike samega akta oglaševanja in potrošnje ločuje posameznika potrošnika v množici od drugega posameznika potrošnika v množici. Iz potrošnika naredi individualista v standardizirani množici individualistov. Drugačnih na enak način.

Cilj upravljanja z blagovnimi znamkami je poleg ugleda lojalnost. Pripadnost določeni blagovni znamki zaradi njenih atributov.³⁰ Zaradi povišane medijske osveščenosti, zasičenosti z informacijami in oglasi se upravljavci blagovnih znamk soočajo s problemi učinkovitosti tržnega komuniciranja glede na stroške, ki med drugim nastanejo pri produkciji oglaševalskih kampanj, raziskavi trgov in zakupu medijskega prostora. Konkurenca s povečanjem števila blagovnih znamk narašča. Narašča tudi število medijev, kot tudi število komunikacijskih kanalov, ki jih uporablja oglaševanje. Velik del današnjih potrošnikov si ne želi manipulacije s strani medijev in oglaševanja. Oglaševanju in komercialnim medijem nekako ne zaupajo.³¹ Še več, sam akt prodaje

27 Kult internalnosti je osnovan na prepričanju, da na vsa dejanja posameznika vpliva prav posameznik in nikakor ne okolje. Zaradi družbene norme internalnosti pripisujemo vrednost razlagam, ki poudarjajo vzročno težo dejavnika (Beauvois, 2000, 57).

28 Na tem mestu je treba poudariti, da se vrednote, ki v družbi visoko kotirajo, skladajo z vrednotami, ki so posredovane s strani medijev in oglaševanja. Menim, da gre v obeh primerih v glavnem za komodificirano vnaprejšnjo vednost.

29 Čeprav je danes trženje osredotočeno na posameznika v smislu, da posamezniku ponuja individualno prirojene izdelke, kot je recimo napis lastnega imena na šprtnih copatih Nike, se raven standardizacije odvija na ravni pripadnosti, v tem primeru blagovni znamki Nike. Branding – upravljanje z blagovnimi znamkami – pa je največja skrb podjetji.

30 Pripadnost določenim blagovnim znamkam zavzema v nekaterih primerih ekstremne dimenzije. Zaščitni znak nekaterih pouličnih tolpa v Ameriki in Evropi je logotip korporacije Nike, ki si ga člani tolpa kot znak pripadnosti vtetovirajo na kožo. V neke vrste priročniku za kreativnost, knjigi, ki jo je uredil Jean Marie Dru, prvi človek multinacionalne verige oglaševalskih agencij TBWA, z zanimivim naslovom *Disruption*, ki govori o tem, da je "disruption" v resnici prevpraševanje poslovnih in družbenih konvencij, najdemo primer posebej izurjenih kadrov, katerih naloga je motiviranje prodajalcev športne opreme v trgovinah. Po avtorjevih besedah gre za ekstremne športne fanatike, ki si pogosto vtetovirajo logotip svoje najljubše blagovne znamke.

31 Na področju prodaje na drobno, na Švedskem je se je število blagovnih znamk v obdobju 1992–2002 povečalo za desetkrat. Od leta 1980 so se investicije v medije per capita na Švedskem povečale za 450%. Spomladi leta 2000 je deset največjih podjetij "dot.com" porabilo 200 milijonov ameriških dolarjev za oglaševanje, katerega rezultat je bil 3,4%. V Združenih državah je bilo leta 1970 dvajset blagovnih znamk za brezalkoholne pijače. Leta 2002 jih je bilo 87. Število blagovnih znamk za šprtno compute za tek se je povečalo s 5 na 285. Število stilov kontaktnih leč se je povečalo z 1 na 36. Število blagovnih znamk za osebne računalnike z 0 na 300. Manj kot 10% Američanov verjame oglaševanju. Število priklica oglaševalskih kampanj še ni bilo nikoli tako nizko (Dru, 2002, 160).

komuniciran prek oglaševanja ter kultura potrošništva in problemi globalizacije povzročajo negativne odzive s strani velikega dela potrošnikov. Potrošnik išče smisel ob nakupu določenih blagovnih znamk. Zanj morajo v večini primerov predstavljati nekaj, kar je v skladu s posameznikovim življenjskim stilom in vrednotnim okvirjem. Blagovne znamke se predstavljajo potrošnikom skozi komunikacijske kampanje, ki v glavnem komunicirajo v javnem prostoru komuniciranja. Pri tem celotni komunikacijski splet, povezan z medijem/mediji, predstavlja za potrošnika avtoriteto oz. množstvo avtoritet.³² Koncept avtoritete o katerem bom govoril tukaj izhaja iz pedagogike in se nanaša na psihološko razmerje med posameznikom in avtoriteto.

Otrokova notranja avtoriteta se gradi v navezi oz. odnosu do staršev. Najprej v odnosu do matere, kasneje v odnosu do očeta. V preseganju simbiotične povezave z materjo in uresničevanju simbolno posredovanih zahtev pomembnega tretjega se otroku vzpostavlja notranja avtoriteta, ki bi naj bila v idealnem primeru samostojna in samosvoja. Ker pa je proces mnogo kompleksnejši in otrok ne deluje ter se ne socializira le v družini, ki jo nekateri imenujejo agencija za reprodukcijo osebnosti, vpliva na otroka tudi socializacija, ki se izvaja tudi izven tega primarnega otrokovega zavetišča. Družba z vsemi vplivi je tukaj socializator in prav tukaj prihaja do konstantne reprodukcije vzpostavljanja zunanjih avtoritet. Tržno komuniciranje in komercialni mediji delujejo na način prikrite avtoritete, ki deluje tako, da posamezniku navidezno pusti čim večjo svobodo, pri tem pa ga nenehno nadzoruje ter usmerja delovanje njegovega (mentalenga) okolja. To bo imelo vlogo omejevanja posameznikovih želja in kaznovalca njegovih prekrškov ter se bo v kombinaciji z zgoraj opisano relativno medijsko osveščenostjo ciljne publike bolj kot v samocenzuri v veliki meri izražal v cinizmu, s katerim posameznik deluje v vsakdanjem življenju. Kot pravi Virno: "Osnova za današnji cinizem je dejstvo, da se moški in ženske učijo z izkušanjem pravil in ne "dejstev" ... Učenje pravil pomeni prav tako prepoznanje njihove neutemeljenosti in konvencionalnosti. Ne igramo več le ene same "igre", v kateri sodelujemo z resničnim prepričanjem. Sedaj se soočamo z različnimi "igrami", vsaka oropana resnosti in jasnosti, le samopritrjevanje, ki je veliko brutalnejša in arogantnejša, veliko bolj cinična,

bolj ko uporabimo, brez iluzij, ampak z dovršeno vdanostjo, prav ta pravila, katerih konvencionalnost in spremenljivost smo zaznali" (Virno: v Holmes, 2001, 13). Naloga oglaševalskih strategov in kreativcev je – bolj kot to, da uspešno prodajajo izdelke in storitve – ta, da uspešno prepričajo posameznika, *naj kupi brez, da kupuje*. Da gleda, bere ali posluša oglas, ki ni oglas, ampak je komunikacija v vmesnem prostoru med tolerančnim robom za tržno komuniciranje s strani posameznika – prejemnika sporočila na eni strani in mero očitnosti motiva prodaje, ki je za samim oglasom na stani oglaševalcev. Uporaba zgoraj opisane ironije na primeru oglasa za pijačo Fanta ali koncepti oglaševanja, ki komunicirajo z naracijo, ki pa v bistvu nima smisla, saj mora smisel najti sam prejemnik sporočila, ki to zagotovo začne početi po določenem času izpostavljenosti določeni oglaševalski kampanji, so nekateri izmed odgovorov na obstoječe stanje. Oglaševalci komunicirajo to, da razumejo ciljno publiko. A ne preveč! Preveliko razumevanje bi bilo že sumničavo in bi bilo videti kot, da oglaševalci vdirajo v intimo in vedo že preveč o svoji ciljni publiku. To pa bi imelo nasproten učinek. A nenehno biti pozoren je naporno. Nenehna dekonstrukcija trikov, sporočil podob oglasov zahteva čas in angažma, kar pa je precej nepotrebno, če pomislimo na to, koliko je že samo obveznosti, s katerimi se posameznik srečuje, in problemov, ki jih mora vsakodnevno reševati. "Just be." je bil slogan za linijo izdelkov Calvina Kleina CK Be, ki je potrošnika razbremenjeval muk "kritičnega" dekodiranja sporočil (Rushkoff, 1999, 191).

Svoboda posameznika se danes izraža v glavnem z nakupom dobrin, ki dajejo občutek drugačnosti, individualnosti. Kot sem opisal, pa svobodo v glavnem komunicirata vsebina in način tržnega komuniciranja – komunikacijskega pristopa, s katerim se sreča relativno medijsko osveščeni posameznik – potrošnik. Posameznik lahko, kolikor mu dopušča njegova refleksija tržnega komuniciranja, svobodno izbira med posameznimi izdelki in storitvami. Svobodno lahko izbira med različnimi mediji in vrstami medijev. Nekateri mediji, kot npr. medmrežje ali mobilni telefoni, imajo zaradi svoje narave emancipacijski potencial, ki ga izkoriščajo tako posamezniki, kot večja omrežja, kot npr. deli antiglobalističnega gibanja (Rheingold, 2003). Ti mediji so relativno poceni ali zastoj. Tehnološki razvoj jih bo še pocenil in povečal

32 Pojem "avtoriteta" izvira iz latinskih izrazov "auctor" ki pomeni množitelj, ustanovitelj, svetovalec, dostojanstvenik, učitelj, zastopnik, vzor, in pojma "auctoritas", ki pomeni oblast, veljavo, ugled, vpliv.

Paradoksalna vsebina pojma je predstavljena v naslednji sintagmi:

pomoč, napredovanje, osvobajanje s pomočjo podrejanja. Iz daljšega seznama pomenov pojmov "avtoriteta", "avtoritaren" in "avtoritativen" lahko izluščimo dve temeljni značilnosti:

– pojem označuje tako izvor moči kot določeno obliko in kakovost odnosa,

– pomenske težave nastopijo, ko se določeni vrsti podrejanja, pokorščine ali oblasti želi pripisati pozitivna (osvobajajoča) moč, drugi vrsti pa negativna moč (zahteva po brezpogojni pokorščini).

Najpogostejše se z avtoriteto označuje poseben odnos. Večino odnosnih definicij pa lahko strnemo v opredelitev, po kateri je avtoriteta neenakovreden odnos, v katerem nadrejeni pol določa vsebino odnosa in teži k temu, da bi podrejeni pol ta vsebinska določila internaliziral in jih bolj ali manj zavestno (svobodno) sprejel za svoja (Kroftlić, 1997, 14–15).

njihove komunikacijske (z)možnosti. Mrežni koncepti komuniciranja in upravljanja z informacijami, kot je že napovedal ameriški možganski trust, korporacija Rand, v besedilu iz leta 1993 *Cyberwar is coming*, uporabljajo tako za namene nadzora kot emancipacije (Arquilla, Ronfeldt, 1993).

S pridom jih uporabljajo aktivisti in medijski aktivisti. Tisti, ki zavestno in angažirano pristopajo k komuniciranju in se ga aktivno udeležujejo. Čeprav število tovrstnih udeležencev v podatkovni sferi narašča, je velika večina potrošnikov medijskih vsebin pasivnih udeležencev v procesih komuniciranja. Komercialni mediji, ki so jim ti v glavnem izpostavljeni, so po naravi predvsem enosmerni mediji. Z izjemo, npr. rubrik pisma bralcev ali radijskih in televizijskih oddaj, v katere se lahko poslušalec in gledalec "vklopi" tako, da v živo pokliče na oddajo in je v nekakšni interakciji z voditeljem in/ali gosti oddaj, je tovrstno sodelovanje v glavnem le še en vzvod, kako podjetja pridejo do tržno unovčljivih podatkov svojih ciljnih skupin (Rushkoff, 1999). Skupnostni mediji, kot so npr. medmrežni forumi, weblogi ipd., so tako danes sestavni del vsake resnejše kampanje za odnose z javnostmi. Glasbene založbe tako npr. plačujejo najstnike, da se ti udeležujejo blogov in forumov ter tam v na videz avtentičnem okolju in intimnem vzdušju promovirajo določene glasbene skupine. Dobra plat forumov in blogov pa je ta, da ju je izredno lahko vzpostaviti. Tehnologije, spletne aplikacije, ki so za to potrebne, so v veliki meri dostopne zastonj, tako da lahko praktično vsak vzpostavi lasten medij. Ko to enkrat stori, si mora vzpostaviti le še skupnost, katere člani bodo znotraj takšnega okolja dejansko komunicirali. Nove tehnologije omogočajo realno in navidezno svobodo. Možnost izbire različnih komercialnih medijev ne spremeni dejstva, da je posameznik soočen s standardiziranimi informacijami. V glavnem gre za komercialne vsebine. Udeležba je v glavnem mogoča na ravni dekonstrukcije posredovanih sporočil in ob hkratnem kombiniranju raznovrstnih medijev, kot npr. televizije in medmrežja, na kar pa mediji, in predvsem oglaševanje, odgovarjajo na zgoraj opisani način.

A občutek svobode obstaja. Mnoštvo medijskih avtoritet³³ komunicira in predstavlja svobodo, saj lahko posameznik svobodno izbira med njimi. Lahko kombinira različne vrste medijev in se sam odloča, katere vsebine bo spremljal z zanimanjem. Najbolj eksplicitno sugerirajoča medijska vsebina – oglaševanje prav tako ponuja estetske in vsebinske različice za praktično vse profile ljudi, hkrati pa posameznika nenehno spominja na to, da je drugačen od ostalih, samosvoj, nekonformist. Upornik, ne glede na estetske afinitete ali izbiro vrednot in življenjskega stila. Instantkultura kritika.

PODELITEV SVOBODE IN ANGAŽIRANA PODREDITEV

Zaradi zgoraj opisanih značilnosti delujejo mediji in oglaševanje kot prikrita avtoriteta. Posameznika sicer spremljajo na vsakem koraku, a s pridihom svobode spretno prikrijejo očitnost avtoritete in njene sugestivnosti. Najmočnejši učinek poleg same sugestivnosti vsebine in načina, s katerim je ta posredovana, je zavedanje potrošnika, da je določenim oglasom ali medijskim vsebinam izpostavljenih še veliko drugih ljudi. Pomembna razlika med spletno stranjo in npr. časopisom, radiem ali televizijo je ta, da obiskovalec prve ne ve, ali je istemu mediju izpostavljen še kdo drug. Zavedanje, da komuniciranje deluje tudi na druge, doda avtoriteti še dodatno težo. Avtoriteta je v splošnem definirana kot: neenakovreden odnos, v katerem nadrejeni pol določa vsebino odnosa in teži k temu, da bi podrejeni pol ta vsebinska določila internaliziral in jih bolj ali manj zavestno (svobodno) sprejel za svoja (Kroflič, 1997). V primeru medijev in oglaševanja gre za avtoritete, katerih značilnost je predvsem vzpostavljane okolja, ki bo delovalo v želeni smeri (prodaji proizvodov in storitev, življenjskih stilov, političnih programov, ideologij in svetovnih nazorov), to pa počelo kar se da ne očitno, prikrito. Ob tem mora takšna avtoriteta poskrbeti za konsistentno izločanje vseh faktorjev, ki bi lahko bili moteči element in bi lahko delovali v nasprotju z zastavljenimi cilji. Pri tem je v praksi seveda zaželena kritika vladajočega diskurza, a le v pravilno majhnih dozah in sprejemljivih, pravih trenutkih.

V takšnem okolju je lahko vse dovoljeno, saj bo posameznika okolje samo, s pravili, ki so vpisana v družbeno matrico, kaznovalo oz. ga z manjšimi "opomini" korigiralo. Gre za simbolno oblast, ki pa konstruira družbeno realnost prek specifično institucionaliziranih procesov komuniciranja. Komodificirana vnaprejšnja vednost igra v tem primeru vlogo prepoznavanja obstoječega reda moči, njegove legitimizacije in s tem njegove "naravnosti". Trdim torej, da so mediji in oglaševanje prikrita avtoriteta, ki s svojim specifičnim odnosom – komuniciranjem, ki mu je inherentna privzeta, komodificirana, v veliki meri spektakelsko, skozi odnosno funkcijo komuniciranja simulirana in posredovana kulturna kritika, dosežejo podreditev potrošnika.

Jean Leon Beauvois je z analizo več socialnopsiholoških eksperimentov pokazal, da se posameznik, če je postavljen v specifično situacijo in je nagovorjen s strani avtoritete,³⁴ tej avtoriteti tudi podredi in naredi to, kar se od njega zahteva. Pri tem loči eksperimentalne situacije na dve izredno zanimivi različici. Kljub ugotovitvi, da se posameznik podredi pričakovanjem, ki so

33 Tukaj mislim na komercialne medije in oglaševanje.

34 V njegovem primeru simbolne ali institucionalne, v večini primerov pa je šlo za strokovno-znanstveno avtoriteto.

lahko v neskladju z njegovimi vrednotami, je razlika v tem, ali posameznik ob podreditvi spremeni ali obdrži stališča, ki jih je zastopal v zvezi z dejanjem, ki se od njega pričakuje. Beauvois je ugotovil, da bo posameznik, ki mu je bila podeljena svoboda, podreditev racionaliziral in spremenil svoja stališča. Podelitev svobode pa ima še dve posledici. Posameznik bo angažiran v podreditev. Angažiran bo v podreditev avtoriteti, in ne nujno zahtevani nalogi, ob tem pa bo podreditev spremenil v vrednoto. S podelitvijo svobode ima Beauvois v mislih že samo stavek, kot je npr: "Odločitev je vaša. Če ne želite, vam tega ni treba narediti" (Beauvois, 2000).

Kot je pred nekaj leti prikazala Naomi Klein v svojem delu *No logo*, je blagovna znamka tisti označevalec, ki ga podjetja prek oglaševanja, ali če pogledamo širše – znamčenja, želijo vcepiti v spoznavanje potrošnikov. Vse komunicirane vrednote, vsa oglaševalska prizadevanja se v končni fazi izvedejo na blagovne znamke, ki so prisotne tako rekoč na vseh ravneh vsakdanjega življenja (Klein, 2001). Blagovne znamke gradijo na intimnosti odnosa s potrošniki. Z "brandingom" postanejo neznanci prijatelji in prijatelji kupci. V konkretnem primeru pa je potem simbolna oblast rezultat uspešnosti tržnega komuniciranja določene blagovne znamke, saj se vsaka od njih bori za naklonjenost čim večjega števila kupcev. Kupci lahko izbirajo, v končni fazi pa se bodo odločili za tisto znamko, ki bo najbolje ustrezala njihovim željam.³⁵ V letu napada ZDA na Irak je upadla priljubljenost najbolj znanih ameriških blagovnih znamk, kot so Microsoft, McDonald's, Nike, Coca Cola. Tako velja v oglaševalski industriji v zadnjem času "prepoved" eksplicitnega asociiranja ameriških blagovnih znamk z blagovno znamko – Amerika, saj je ta postala sinonim za nesvobodo.

Zmes relativne medijske osveščenosti, svobodne izbire medijev, vrst medijev, blagovnih znamk, proizvodov in storitev ter uporništvo, ki je skozi oglaševanje komunicirano kot sestavni del znamčenja, vzpostavlja okolje, do katerega je zelo težko imeti (kritično) distanco in ki ga je zelo težko dekonstruirati. Čeprav je relativna medijska pismenost del vsakdanje recepcije medijskih besedil s strani povprečnega posameznika, je zaradi prilagoditve tržnega diskurza in novonastalih znakovnih režimov, ki so rezultat razvoja medijev, tehnologij in oblikovanja sveta, posameznik svoboden v pri poskušanju dekonstruiranja komunikacijskih pristopov v okolju, kjer se spajata (medijski) spektakel in samoreferenčnost (kulturne) kritike medijskega prostora. Praviloma pa se ta

svoboda izraža v svobodni in angažirani podreditvi avtoriteti oglaševanja.

Kulturna kritika je inherentna tržnemu komuniciranju. Postala je instantna! Angažiranost podreditve mediju in/ali oglaševanju se kaže v vseprežetosti vsakdanjega življenja s komercialnim diskurzom in komodifikaciji vnaprejšnje vednosti. Pri tem niti ni pomembno, katere blagovne znamke ljudje kupujejo in koliko so pri tem določeni blagovni znamki vdani. Pomembno je, da jih kupujejo in da se identificirajo z vrednotami, ki so komunicirane v procesih tržnega komuniciranja. Ob tem pa je vseeno, ali gre za mladost, ki jo je mogoče kupiti s kremo za obraz, antiglobalistični upor, kot ga je komunicirala kampanja za kavbojke znamke *Diesel*, odpor do oglaševanja in samega akta prodaje, kot jo je komuniciral Spike Lee v ironičnem oglasu za telekomunikacijskega giganta *Orange* (uvista, 2006-03) ali pa v zadnji interaktivni in inkluzivni kampanji za športne copate Adidas (beinghunted, 2006-04).

Igra med mediji in oglaševalci na eni strani ter potrošniki na drugi strani se bo nadaljevala. Nadaljevala se bo v interaktivnem spektaklu, ki se hrani iz prevzete, komodificirane, spektakelske kulturne kritike. Za svobodo, ki ne bo le komunikacijski pristop za prodajo izdelkov ali storitev, bo potrebna večja medijska osveščenost. Komunikativni interakciji in komunikativnemu delovanju (Habermas, 1997) bo moral postati inherenten tudi (medijsko multipismen) aktivizem, tako na ravni prakse, kot teorije, tako na ravni produkcije, kot recepcije medijskih besedil. Kar potrebujemo, je načrtna udeležba v procesih komuniciranja.

ZAKLJUČEK

Specifična interakcija se kot rezultat novega, napetega odnosa med oglaševalci in ciljno skupino vzpostavlja v režimih, kjer se spajata simulacija in spektakel. Povečana medijska pismenost kot učinek uporabe mrežnih in mobilnih komunikacijskih medijev, izobraževanja ter nezaupanja v medije in oglaševanje, kot posledica komercializacije javne sfere in vsakdanjega življenja, se izvede na dva dela. Na medijsko pismeno in kvazimedijsko pismeno publiko. Kuluporništvo kot del poslovne ideologije in izredno pomemben del komunikacijskih pristopov tržnega komuniciranja se v oglaševanju kaže v deklarativnem kršenju norm, ki posamezniku podeli navidezno svobodo. Točka največje komunikacijske napeitosti je mesto, na katerem se srečata dominantni in iz-

35 Na tem mestu pa je treba povedati, da v praksi kot stroki, tudi tisti, ki se poučuje na univerzah, prevladuje obravnavanje tržnega komuniciranja, ki je osredotočeno na blagovne znamke in metode znamčenja. Čeprav je mogoče jasno opaziti spremembe v medijskem in komunikacijskem okolju, zaradi katerih se avtoriteta blagovnih znamk razgrajuje, njihov pomen pa v smislu dejanskega učinka manjša. Oglaševanje se bo spremenilo in namesto kopičenja simbolnega in kulturnega kapitala, posledično seveda finančnega kapitala okoli glavnega označevalca – blagovne znamke, bo pozornost usmerjena v medsebojne družbene odnose potrošnikov, katerih blagovna znamka, proizvod, storitev in seveda oglas so samo posredniki.

Sl. 10: Brez besed (lokidesign, 2006-03).

Fig. 10: No comment (lokidesign, 2006-03).

živajoči kritični medijski diskurz. Čeprav lahko zaznamo velik premik v smeri aktivnejšega vključevanja potrošnikov v procese komuniciranja, je prav simulirana interakcija trenutno tista točka, na kateri oglaševanje premaga nezaupanje potrošnika. Kot smo videli, se učinek tovrstnih komunikacijskih konceptov v praksi zaradi družbene norme internalnosti kaže v angažirani podreditvi prikriti avtoriteti oglaševanja, ki posledično povzroči, da potrošnik pripiše uporniške kulvrednote, ki so sestavni del oglaševalskega nagovora, sebi in svojemu delovanju. Kvaziuporništvo je pisano na kožo kvazimedijsko pismenim potrošnikom. Privzem kritičnih medijskih in komunikacijskih praks kot tudi emancipatorne, kritične medijske in komunikacijske prakse se v trenutnem medijskem in komunikacijskem okolju odvijata istočasno. Večja ko bo zavestna in načrtna medijsko večpismena udeležba v procesih komuniciranja s strani vseh vpletenih akterjev, bolj demokratično, produktivno in konstruktivno bo komuniciranje.

REBELLIOUSNESS AS A CONDITION FOR ENGAGED SUBORDINATION TO THE AUTHORITY OF ADVERTISING

Oliver VODEB

SI-1000 Ljubljana, Apihova 24

e-mail: oliver@memefest.org

SUMMARY

Cool rebellion in the sense of a declarative violation of social norms, especially at the level of image, is in the changing media and communication environment a condition for an engaged subordination to the authority of advertising.

The rebelliousness that evolved from the cultural revolution of the 1960s, has also highly influenced the culture of the advertising business. When the heralds of the cultural rebellion transplanted the value of defiance into business, the latter became inherent to the business culture of advertising and assumed the function of a marketing communication tool. Cool advertising has in the use of such communication approaches found a solution for a successful advertising aimed at the single postmodern consumer and mass society at the same time.

Taking into account the development of technologies, especially those of internet and mobile communication, the increased role of critical analysis of the media and communication in education, as well as the consumers' distrust of advertising caused by the penetration of the marketing discourse into everyday life, advertising has adjusted to the new characteristics of the media and communication environment. The intertwining of simulation and spectacle in the form of interactive spectacle represents the answer to new consumer demands that creates a media and communication environment allowing the transcendence of the one-way flow and exclusivity of marketing communication. This is usually not about establishing a dialogue or equal positions of power for the advertiser and the consumer, but rather exploiting the emancipatory potentials of media and communication for marketing purposes. Marketing communication often adopts communication approaches developed by media activists. Activist communication approaches are utilised because of their communication efficiency and adoption of critical discourse, which in this case usually decreases in critical potential. The interest of the advertising business in these kinds of innovative communication approaches is also a result of the mentioned cool business culture and its inherent (declarative) questioning of the social norms, which answers the consumers' distrust of advertising with quasi self-criticism and (self-)irony. This self-referential criticism is communicated and expressed in the form of a spectacle and represents an approach that makes up an important part of advertising campaigns.

In our societies there exist norms of judgement, social norms of internality, which make us assign value to explanations emphasising the importance of the agent as a causal factor (the so-called internal explanations). As a result of these norms of judgment the processes occurring in everyday explanations of events are more affected by the social utility of the offered explanations than by the efforts for validity, which would prompt people to search for the true explanations from the viewpoint of those who determine events. The freedom communicated by the said advertising approaches is thus, thanks to the social norms of internality, reduced to an engaged subordination of the consumer to the covert authority of advertising. As such it reproduces the mechanisms of the declarative and superficial violation of social norms in the service of the marketing success of advertising.

Key words: advertising, interactive spectacle, interaction, subordination to authority, rebellion, cultural criticism, media literacy, participation in communication processes, cool

LITERATURA

- Arquilla, J., Ronfeldt, D. (1993):** *Cyberwar Is Coming!* Comparative Strategy, Vol. 12, no. 2. London, 141–165. http://2004.memefest.org/shared/www/cyberwar_is_coming.html.
- Baudrillard, J. (1999):** *Simulaker in Simulacija/Popoln Zločin*. Ljubljana, Študentska založba.
- Beauvois, J. L. (2000):** *Razprava o liberalni sužnosti*. Analiza podrejanja. Ljubljana, Krtina
- Best S., Kellner D. (2001):** *Debord and the Postmodern Turn: New Stages of the Spectacle*. <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/Illumina%20Folder/kell17.htm> (2006-12).
- Blissett, L. et al. (2001):** *Handbuch der Kommunikationsguerilla*. Berlin, Assoziation A.
- Boltanski, L., Chiapello, E. (2003):** *Der neue Geist des Kapitalismus*. Konstanz, UVK.
- Dawkins, R. (1990):** *The Selfish Gene* (2nd Rev. Ed.). Oxford, Oxford University Press.
- Debord, G. (1999):** *Družba spektakla: komentarji k družbi spektakla*. Ljubljana, Koda.
- Dery, M. (1993):** *Culture Jamming: Hacking, Slashing and Sniping in the Empire of Signs*. Open Magazine Pamphlet Series. Westfield, New Jersey.

- Dru, J. M. (1996):** *Disruption: Overturning Conventions and Shaking up the Marketplace*. Boston, John Wiley and Sons.
- Enis, B. M., Cox, K. K. (eds.) (1981):** *Marketing Classics*. Boston, Allyn and Bacon.
- Gustafson, A. (2001):** *Advertising's impact on Morality in Society: Influencing Habits and Desires of Consumers*, *Busines and Society review*, Blackwell Publishers, Malden.
- Habermas, J. (1989):** *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Habermas, J. (1984, 1997):** *The Theory of Communicative Action*. Volume 1. Reason and the Rationalization of Society. London, Heinemann.
- Habermas, J. (1984, 1997):** *The Theory of Communicative Action* Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. London, Heinemann.
- Heylighen F., Aerts, D. (eds.) (1998):** *The Evolution of Complexity*. Dordrecht, Kluwer Academic.
- Holmes, B. (2001):** *Flexible personality: For a new cultural critique*. http://memefest.org/shared/docs/theory/brian_holmes-the_flexible_personality.doc.
- Horkheimer, M., Adorno, T. (2002):** *Dialektika razsvetljenstva*. Ljubljana, Studia Humanitatis.

- Frank, T. (1997):** The conquest of cool. Chicago, The University of Chicago Press.
- Klein, N. (2000):** No Logo. London, Flamingo.
- Kotler, P., Armstrong, L. (2002):** Marketing: an introduction. Sydney, Prentice Hall.
- Kroflič, R., (1997):** Avtoriteta v vzgoji. Ljubljana, ZPS.
- Lovink, G. (2005):** The principle of Networking, Concepts in Critical Internet Culture. Amsterdam, HVA.
- Marcuse, H. (1994):** Represivna toleranca. ČKZ, 22, 164/165. Ljubljana, 97–118.
- Rheingold, H. (2004):** Nevidne množice. Horizontalne združbe, trenutne skupnosti in mobilna plemena. Ljubljana, Vale Novak.
- Richards, J. I., Curran, C. M. (2002):** Oracles on "Advertising": Searching for a Definition. Journal of Advertising, Summer, 31, 2. Memphis, 63–77.
- Rushkoff, D. (2001):** Coercion. Why we listen to what they say. New York, Ballantine Books.
- Škerlep, A. (1997):** Komunikacija v družbi, družba v komunikaciji: analiza družbenega konteksta komunikacije prek študije Luhmanove in Habermasove teorije družbe. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Sušnik, D. (2004):** Kampanja za American Express. Delo, 26. april 2004. Ljubljana, 23.
- Ule, M. (2005):** Psihologija komuniciranja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Vodeb, O. (2005):** Oblikovanje je javni govor. Časopis za kritiko znanosti, 2005, 222. Ljubljana, 301–316.
- Vodeb, O. (2003):** Intervju z Brianom Holmesom. Ljubljana, Emzin, XII, 3–4. Ljubljana, 16–22.
- Vodeb, O. (2003):** Medijski aktivizem kot komunikacijska praksa reinstitucionalizacije družbene distribucije znanja. Teorija in praksa, 40, 4. Ljubljana, 734–751.
- Wikipedia (2007-08):** Advertising. [Http://en.wikipedia.org/wiki/Advertising](http://en.wikipedia.org/wiki/Advertising) (28. 8. 2007).
- mmportal (2006-01):** [Http://www.mmportal.delo.si/index.php?sv_path=1085,12164&PHPSESSID=672a8fb1e2205cb6e5fbd767e85d16a9](http://www.mmportal.delo.si/index.php?sv_path=1085,12164&PHPSESSID=672a8fb1e2205cb6e5fbd767e85d16a9) (26. 8. 2007).
- arih (2005-07):** [Http://www.arih.si/?datoteka=trade-marks&proj=37&lang=slo&detail=detail&delo=159&akcija=98&proj=37](http://www.arih.si/?datoteka=trade-marks&proj=37&lang=slo&detail=detail&delo=159&akcija=98&proj=37) (26. 8. 2007).
- beinghunted (2006-04):** [Http://www.beinghunted.com/features/2006/04_adicolor_berlin/adidas_adicolor.html](http://www.beinghunted.com/features/2006/04_adicolor_berlin/adidas_adicolor.html) (10. 4. 2006).
- diesel (2006-04):** [Http://www.diesel.com/successful-livingguides](http://www.diesel.com/successful-livingguides) (10. 4. 2006).
- findarticles (2006-03):** [Http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3694/is_200207/ai_n9101709](http://www.findarticles.com/p/articles/mi_qa3694/is_200207/ai_n9101709) (25. 3. 2006).
- lokidesign (2006-03):** [Http://www.lokidesign.net](http://www.lokidesign.net) (25. 3. 2006).
- memefest (2006-04):** [Http://www.memefest.org](http://www.memefest.org) (25. 4. 2006).
- pbs (2005-10):** [Http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/cool/](http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/cool/) (20. 10. 2007).
- siberart (2005-03):** [Http://www.siberart.com](http://www.siberart.com) (25. 4. 2007).
- themeatrix (2004-06):** [Http://www.themeatrix.com/](http://www.themeatrix.com/) (1. 2. 2007).
- tutor2u (2006-01):** [Http://www.tutor2u.net/business/marketing/promotion_advertising.asp](http://www.tutor2u.net/business/marketing/promotion_advertising.asp) (25. 1. 2006).
- uriah (2004-04):** [Http://www.uriah.com/apple-qt/1984.html](http://www.uriah.com/apple-qt/1984.html) (26. 4. 2004).
- uvista (2006-03):** [Http://www.uvista.ru/rolls/spike_lee_orange.swf](http://www.uvista.ru/rolls/spike_lee_orange.swf) (5. 3. 2006).
- youtube (2007-02):** [Http://www.youtube.com/watch?v=3mfSXFzwC_E](http://www.youtube.com/watch?v=3mfSXFzwC_E) (25. 10. 2007).

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-06-09

UDK 316.774:329.051(497.4)"1992/2006"

MEDIJSKI PLURALIZEM IN DINAMIKA MENJAV POLITIČNIH ELIT

Matevž TOMŠIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: matevz.tomsic@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja z analizo povezanosti med karakterjem medijskega prostora ter politično dinamiko in ustrojem politične elite. Mediji kot okvir družbene in politične komunikacije pomembno vplivajo na razvoj odprte in demokratične družbe. Demokracija temelji na političnem tekmovanju in ravnovesju moči, zato je za vzdrževanje kvalitetne demokracije potrebna določena stopnja cirkulacije elit, tj. menjav političnih elit na oblastnih pozicijah. Pri tem je pluralnost medijskega prostora eden od dejavnikov, ki v pomembni meri prispevajo k omenjeni cirkulaciji. V kakšni relaciji je ustroj medijskega prostora do dogajanja na političnega prizorišču v smislu dinamike menjav na oblasti, prikaže avtor na primeru postkomunistične Slovenije.

Ključne besede: demokracija, politična elita, pluralizem, medijski prostor, Slovenija

PLURALISMO DEI MEDIA E LA DINAMICA DELLA SUCCESSIONE DELLE ÉLITE POLITICHE

SINTESI

L'articolo si occupa dell'analisi dei legami fra il carattere dello spazio dei media e la dinamica politica e la struttura della élite politica. I media rappresentano il quadro della comunicazione sociale e politica e influiscono significativamente sullo sviluppo di una società aperta e democratica. La democrazia si basa sulla competitività politica e sull'equilibrio delle forze, per questo motivo per poter conservare una democrazia di qualità è necessario un determinato livello di circolazione delle élite nei posti di potere. La pluralità dello spazio nei media è in questo caso uno dei fattori che contribuiscono alla circolazione limitata. Quale sia il legame fra la distribuzione dello spazio nei media e gli eventi sulla scena politica nel senso della dinamica di successioni al potere, viene spiegato dall'autore portando ad esempio la Slovenia post-comunista.

Parole chiave: democrazia, élite politica, pluralismo, spazio nei media, Slovenia

UVOD

Uspešno preživetje demokratične ureditve je odvisno od različnih dejavnikov: zunanjega (mednarodnega) okolja, socio-ekonomskih in kulturnih podlag, narave institucionalnega sistema in nenazadnje značilnosti in ravnanja ključnih političnih akterjev, predvsem političnih elit. Politični akterji s svojimi dejanji v pomembni meri določajo ustroj in dinamiko različnih družbenih področij (podsistemov), kar je še posebej izrazito v obdobjih korenitih družbenih sprememb; vendar so njihova dejanja po drugi strani opredeljena s količino resursov, ki obstajajo v družbi, prevladujočimi vrednotami in normami ter razmerji med družbenimi skupinami, njihovimi interesi in načinom artikulacije le-teh. Od tega so v veliki meri odvisna razmerja znotraj politične sfere, tj. odnosi med različnimi frakcijami politične elite.

V tem smislu igra pomembno vlogo javna sfera in še posebej medijski prostor kot mesto, kjer prihaja do artikulacije omenjenih interesov. S tem se izražata družbeni in politični pluralizem, ki predstavljata podlago demokratične ureditve. Ureditve, katere bistvo je prav raznolikost v razmišljanjih, vrednotah in interesih državljanov – in seveda priznavanje legitimnosti oz. celo zaželenosti tovrstnih razlik.

Posledica legitimizacije razlik je politični prostor, katerega glavna značilnost je tekmovanje med različnimi političnimi opcijami za podporo volivcev in s tem pridobitev ali ohranitev oblasti. Predpostavka pričujočega članka je, da je za vzdržno in kvalitetno demokracijo potrebna določena stopnja cirkulacije elit, tj. menjav političnih elit na oblastnih pozicijah. Menjave na oblasti oz. možnosti teh menjav, ki so povezane z obstojem realne alternative vsakokratni vladajoči eliti, omogočajo vzdrževanje relativne razpršenosti politične moči v družbi in preprečujejo njeno monopolizacijo s strani katere koli politične skupine. Druga predpostavka članka pa je, da je pluralnost medijskega prostora eden od dejavnikov, ki v pomembni meri prispevajo k omenjeni cirkulaciji elit. Ta namreč omogoča različnim posameznikom in skupinam, da na enakovreden način izražajo svoje poglede, razmišljanja in vizije v javnosti, s čimer je volivcem olajšana možnost pretehtane politične izbire.

V članku bodo najprej na kratko predstavljene temeljne značilnosti politične dinamike demokratične ureditve; nato konfiguracija politične elite, tj. razmerja med posameznimi njenimi frakcijami v razmerju do omenjene dinamike; nadaljevanje pa bo namenjeno tematizaciji javne sfere in medijskega prostora kot njenega ključnega elementa, kot prostora, kjer se manifestirata

družbeni in politični pluralizem. V kakšni relaciji je to do dogajanja na političnega prizorišču v smislu dinamike menjav na oblasti, bo prikazano na primeru postkomunistične Slovenije.

POLITIČNA RAZMERJA V STABILNI DEMOKRACIJI

Ena od bistvenih značilnosti demokracije je vzajemni nadzor različnih vej oblasti oz. t. i. 'checks and balances', kot ga je opredelil ameriški državnik in politični teoretik Madison in ki naj bi pomenil glavno zagotovilo pred zdrsom v tiranijo. Če je komunistična ureitev izhajala iz enotnosti oblasti, ki je bila izraz enopartijskega monizma, temelji demokratična ureitev na načelu delitve oblasti, ki pomeni razpršenost moči med različne politične institucije in njihove nosilce.

To ravnesje je do neke mere odvisno od institucionalne strukture političnega sistema, se pravi medsebojno povezanega sistema različnih političnih vlog. Mogoče je namreč reči, da so nekatere institucionalne rešitve bolj, druge pa manj primerne za razvoj demokracije, predvsem v tistih deželah, kjer se demokratična ureitev šele nahaja v fazi konsolidacije. Pri tem je posebno pomemben sistem izvajanja oblasti, ki določa, kateri instituciji je položeno v roke upravljanje z državo. Gre predvsem za dilemo med parlamentarnim in predsedniškim sistemom. Mnogi teoretiki demokratizacije, denimo Juan Linz (1996), menijo, da je predsedniški sistem problematična oblika vladanja, še posebej za novonastale demokracije, saj koncentrira moč v rokah enega posameznika. To lahko vodi v osebno izvajanje oblasti, ki se kaj hitro izrodi v samovoljo in avtoritarizem; ali – v primeru, da predsednik nima na svoji strani zakonodajne večine – v politični konflikt in blokado, kar močno oteži vodenje javnih zadev.¹

Vendar narava političnega življenja ni odvisna samo od institucionalne strukture, ki je v veljavi v določeni deželi. Na delovanje političnega sistema vplivajo njegovi akterji, ki predstavljajo gonilno silo delovanja političnega sistema. Zato je razvoj demokracije (kot tudi ostalih oblik politične ureditve) odvisen od razmerij med različnimi segmenti nacionalne elite. Potrebna je namreč vzpostavitev dolgoročnega ravnesja moči med več različnimi političnimi opcijami (najmanj dvema). Na ravni formalne moči to pomeni relativno pogostost menjav na oblasti. Dolgotrajna vladavina ene politične stranke ali opcije namreč ne prispeva k razvoju demokracije, saj privede do koncentracije in s tem nesorazmerja moči v družbi, pa tudi do razmaha klientelizma in korupcije. Vladajoča politična elita se v pri-

1 Poleg tega so pomembni tudi drugi elementi sistemske ureditve, kot so sistem politične artikulacije (strankarski sistem), sistem politične reprezentacije (volilni sistem), sistem teritorialne ureditve, sistem ureditve odnosov med različnimi vejami oblasti in sistem političnega nadzora (več o tem glej Tomšič, 2002). Ti elementi se na različne načine kombinirajo v posameznih konkretnih oblikah političnih sistemov. Tako v idealno tipskem smislu lahko razlikujemo med dvema tipoma demokracije – konsenzualnim in večinskim, ki se jima bolj ali manj približajo vse obstoječe demokratične ureditve. Več o tem glej Lijphart, 1999.

meru dolgotrajnega zasedanja oblasti začne počutiti 'nedotakljivo' in s tem se izrazito povečajo skušnjave (in priložnosti) njenih pripadnikov za uporabo javnih resursov v nelegitimne namene. To dokazujejo tudi primeri iz etabliranih demokracij (denimo škandal, ki je pred leti izbruhnil v Nemčiji, ko je prišlo na dan, da se je največja in dolga leta vladajoča stranka CDU financirala na nezakonit način). Poleg razmeroma pogostih menjav na oblasti je pomembno tudi relativno ravnovesje med posameznimi političnimi opcijami glede posedovanja različnih strateških resursov (finančnih, intelektualnih), saj jim to omogoča enakovredno politično tekmovanje.

Demokracija je kompleksen sistem, poln neskladij in paradoksov. Kot pravi Larry Diamond (1990) v svoji znani tematizaciji paradoksov demokracije, se sodobna demokratična ureditev sooča s tremi glavnimi napestostmi oz. nasprotji: med konfliktom in konsenzom, med sposobnostjo upravljanja in reprezentativnostjo ter med učinkovitostjo vladanja in soglasjem vladanih. Glede vseh treh je, da bi sistem optimalno deloval, potrebno vzpostaviti ustrezno ravnotežje. Prevlada enega elementa na račun drugih lahko privede do problemov ali celo destabilizacije v delovanju demokratične ureditve.

Ključni element kvalitete demokracije je odgovornost (accountability) nosilcev politične moči (Berg – Schlosser, 2003; Schmitter, 2004). To pomeni, da le-ti ne sprejemajo svojih odločitev samovoljno, ampak jih morajo upravičiti pred javnostjo (Held, Koenig – Archibugi, 2004, 127). Za vzpostavljane in vzdrževanje odgovornosti pa sta potrebna tako 'interni' nadzor v obliki učinkovite pravne države in vzajemnega 'gledanja pod prste' s strani avtonomnih državnih institucij kot tudi 'eksterni' nadzor v obliki razpršenosti politične moči, vsakokratnega obstoja političnih protielit in socialnega pluralizma.

KONFIGURACIJA POLITIČNIH ELIT IN DINAMIKA POLITIČNIH PROCESOV

Večina sodobnih raziskovalcev elit pri njihovi opredelitvi izpostavlja strukturni vidik, saj je v sodobnih družbah večina resursov v posesti različnih interesnih organizacij. Tako opredeljujejo elito kot "tiste posameznike, ki so na podlagi svojih strateških pozicij v različnih pomembnih organizacijah zmožni stalno in bistveno vplivati na nacionalno politiko" (Field et al., 1990, 152) oz. ki "na podlagi aktivne kontrole nad družbenimi resursi posedujejo veliko družbeno moč" (Etzioni – Halevy, 1993, 94). Tisto, kar je značilno za elito, je torej njena strukturna umeščenost na ključne družbene pozicije, iz katerih izhaja njihova moč. Vendar pa za vzdrževanje svojega položaja elita potrebuje določeno znanje in sposobnosti.

Med različnimi segmenti elite je politična elita zagotovo tista, ki ima najpomembnejšo vlogo pri oblikovanju in kontroliranju družbenih institucij, kar v še po-

sebni meri velja za obdobja intenzivnih družbenih sprememb (Kaminski in Kurczewska, 1994, 136). Politični oz. oblastni eliti večina teoretikov elit vse od Pareta naprej namenja največ pozornosti. Nanjo se v prvi vrsti nanaša kriterij posedovanja moči, čeprav je, kot rečeno, pomembno tudi posedovanje ustreznih sposobnosti in vrlin. Bottomore (1993, 7) uporablja za označevanje ključnih političnih akterjev pojem politični razred (sicer sposojen od Gaetana Mosce), ki se nanaša na "vse skupine, ki posedujejo politično moč ali vpliv in so direktno vključene v boj za politični primat v družbi". V politični razred pa štejemo poleg vladajoče elite, ki jo sestavljajo nosilci dejanske politične moči (se pravi nosilci oblastnih pozicij), še t. i. protielite, tj. vodstva tistih političnih strank, ki nimajo dostopa do oblastnih pozicij, ter zastopnike različnih družbenih interesov (npr. voditelje sindikatov in organizacij delodajalcev) in politično angažirane intelektualce.

Položaj in vloga elit sta v kompleksnem razmerju do družbeno-zgodovinskega konteksta, v katerem le-te delujejo. Karakter elit in njihova družbena pozicija pa sta odvisna od kulturno zgodovinskih okoliščin, predvsem v smislu odnosa do pretekle institucionalne strukture ter njihovih razmerij do ostalih družbenih skupin (Eisenstadt, 1973, 34). Po drugi strani elite niso samo objekt, ampak so tudi subjekt oz. nosilec družbenih procesov, saj imajo v določenih okoliščinah ključen vpliv na strukturo in delovanje družbenih institucij. To velja predvsem za razmere korenitih sprememb institucionalne zgradbe in principov delovanja družbe. V takih razmerah so politične elite kot glavni politični akter sicer izpostavljene negotovostim nejasno definiranega političnega prostora, zato pa so v večjem obsegu (glede na stabilne demokracije) vključene v njegovo definiranje (Cotta, 1996, 70).

Konfiguracija elite in dinamika odnosov med različnimi elitnimi frakcijami pomembno vplivata na naravo političnega režima, predvsem na možnost stabilizacije demokracije. Tako Higley in sodelavci poudarjajo pomen odnosov med različnimi frakcijami elite, od katerih naj bi bil v veliki meri odvisen tudi karakter politične ureditve. V eni od svojih klasifikacij tako razlikujejo tipe političnih elit na osnovi dveh dejavnikov: integriranosti in diferenciranosti elit (Higley et al., 1998, 3–5). Integriranost elit je opredeljena na osnovi dveh dimenzij: normativne (skupne vrednote) in interakcijske (medsebojna komunikacija). Diferenciranost elit ima prav tako dve dimenziji: horizontalno, ki se nanaša na socialno heterogenost, organizacijsko raznolikost in avtonomijo; in vertikalno, ki se nanaša na samostojnost elit nasproti pritiskom množic na eni strani in nadnacionalnih akterjev na drugi strani. Glede na stopnjo integriranosti in diferenciranosti elit razlikujejo idealnotipsko med štirimi vrstami elit: konsenzualno elito (za katero sta značilni tako visoka stopnja enotnosti kot tudi visoka stopnja diferenciranosti), ideokratsko elito (visoka stopnja enotnosti in nizka stopnja diferenciranosti), fragmentirano elito

(nizka stopnja enotnosti in visoka stopnja diferenciranosti) in razcepljeno elito (nizka stopnja enotnosti in nizka stopnja diferenciranosti). Očitno je, da je samo konsenzualni tip elitne konfiguracije kompatibilen s sistemom stabilne poliarhične demokracije. V razmerah, ko med ključnimi političnimi akterji ni ustrezne stopnje konsenza, ne more priti do oblikovanja politične stabilnosti, zato tovrstne režime praviloma zaznamujejo politični pretresi in prevrati ter pogosta uporaba nasilja v spopadih med sprtimi političnimi frakcijami (kar se najbolj drastično izraža v primerih državljanskih vojn). V razmerah ideološke poenotenosti politične elite imamo sicer opraviti s stabilnostjo režima, vendar ne moremo govoriti o političnem pluralizmu in reprezentaciji (čeprav institucije političnega predstavnštva, kot so volitve, parlament itd., pogosto obstajajo), saj vse ključne pozicije v družbi obvladuje dominantna politična frakcija.

Konfiguracija elit je povezana z dinamiko menjav znotraj nje, se pravi z načinom rekrutacije na elitne položaje in razmerji med različnimi frakcijami elite. Higley in Lengley (2000, 4–6) opredelita štiri vzorce menjav oz. cirkulacije elit, ki se razlikujejo med seboj glede na obseg (število pozicij, ki so podvržene menjavam, in korenitost teh menjav²) in način (hitrost in /ne/nasilnost) sprememb. To so: klasična cirkulacija (classic circulation), kjer gre za obsežne in korenite, a mirne in postopne spremembe; reprodukcija (reproduction circulation) – mirne in postopne, a majhne po obsegu in globini; zamenjava (replacement circulation) – korenite, obsežne ter nagle in nasilne; in kvazi-zamenjava (quasi-replacement circulation) – nagle in nasilne, a majhne po obsegu in globini. Pri tem je le klasična cirkulacija tista, ki lahko privede do oblikovanja konsenzualnega tipa elite in s tem do konsolidacije demokracije, medtem ko vodijo ostali vzorci menjav do takšne konfiguracije elit, ki ne predstavlja osnove za uspešen demokratični razvoj (reprodukcija ustreza fragmentirani eliti in šibki oz. nekonsolidirani demokraciji, zamenjava ideokratski eliti in totalitarizmu oz. posttotalitarizmu režimu,³ kvazi-zamenjava pa razcepljeni eliti in avtoritarnemu režimu).

Konfiguracija nacionalne elite, ki pomeni relativni položaj različnih elitnih krogov v smislu medsebojnih razmerij moči (Dogan, 2003, 1), se od dežele do dežele

precej razlikuje, kar velja tudi za razmerje med cirkulacijo in reprodukcijo elit, ki se nanaša na tempo in obseg menjav na oblasti. To velja tudi za nekdanje komunistične dežele, kar potrjujejo rezultati različnih empiričnih raziskav.⁴ Glede na te podatke lahko rečemo, da je situacija na Madžarskem, na Poljskem, na Češkem in v baltskih državah bližja principu cirkulacije na elitnih položajih, medtem ko denimo v Rusiji prevladuje reprodukcijski princip, kateremu je bližje tudi stanje v Sloveniji.⁵ Vendar se je v Sloveniji situacija glede tega po zadnjih parlamentarnih volitvah do neke mere spremenila. Tako danes za večino novih članic EU lahko rečemo, da so kljub vsem slabostim in težavam, ki obremenjujejo njihovo politično življenje, uspele vzpostaviti takšen sistem, ki zagotavlja temeljni demokratični nadzor in tako onemogoča večje zlorabe politične moči ali celo ponovno vrnitev avtoritarizma.

Ob poudarjanju konsenzualnosti elit kot pogoja demokratične stabilnosti je potrebno pripomniti, da se tudi konsenz in kvazi-solidarnost med političnimi elitami lahko izrodi v klientelizem in pomanjkanje odgovornosti elit za nacionalni razvoj – v smislu zagotavljanja sistemskih pogojev, ki določeni družbi omogočajo uspešno eksistenco v globalnem svetu. O tem pričajo celo nekateri primeri iz razvitih zahodnih demokracij. Tako je za uspešno delovanje demokracije nujno ravnanje med konsenzom in kompeticijo ter med reprodukcijo elit, ki zagotavlja določeno stopnjo stabilnosti in predvidljivosti, in cirkulacijo elit, ki predstavlja dejavnik sprememb in inovativnosti, pomeni pa tudi dejavnik političnega nadzora nad vsakokratno oblastjo.

MEDIJSKI PROSTOR KOT PROSTOR ARTIKULACIJE DRUŽBENEGA IN POLITIČNEGA PLURALIZMA

Pogoj za razvoj političnega pluralizma, ki prestavlja osnovo demokracije, je obstoj družbenega pluralizma. Ta se nanaša na določeno družbeno dinamičnost v smislu mnoštva organiziranih skupin z različnih področij družbenega življenja in pestrosti njihovih organizacijskih oblik. To je povezano z dejavnikom, kot sta ekonomska razvitost in kulturni pluralizem, katerih posledica je kompleksnejša družbena struktura in s tem večja raznolikost družbenih interesov. Vendar pa je za

2 Gre za to, kako 'novi' so ljudje, ki zamenjajo stare nosilce elitnih pozicij, se pravi, kolikšen preskok na družbeni lestvici so izvedli ob prehodu v elito.

3 O značilnosti posttotalitarnega režima glej Linz, Stepan, 1996; Rose, 1999).

4 V tem smislu velja še posebej omeniti obsežno mednarodno komparativno študijo o nacionalnih elitah, ki je bila opravljena v nekaterih državah postsocialistične tranzicije v letih 1990–94 (bila je del projekta *Social Stratification in Eastern Europe*). V okviru te raziskave je bilo opravljenih okoli 40000 intervjujev, in sicer z nosilci nomenklature pozicij v letu 1988 ter s pripadniki novih političnih, ekonomskih in kulturnih elit v letu 1993; poleg tega pa v vsaki državi še s primerjalnim vzorcem naključno izbranih predstavnikov celotne populacije. Ob koncu leta 1993 so bili dostopni podatki za Poljsko, Madžarsko in Rusijo. Poleg tega so bile raziskave nacionalnega profila elite opravljene še na Češkem, v baltskih državah in v Sloveniji.

5 Za primerjalne podatke o stopnji reprodukcije/cirkulacije elit na Madžarskem in na Poljskem glej Szelenyi in Szelenyi, 1995. Za Poljsko glej Wasilewski, 1999. Za baltske države glej Steen, 1997. Za Češko glej Srubar, 1998; Mahonin, Tuček, 2000. Za Slovenijo glej Kramberger, 1998; Iglič, Rus, 2000.

politično demokratizacijo potrebna njuna akcijska 'nadgradnja', se pravi obstoj raznolikih akterjev, ki zastopajo omenjene interese.

Rečemo lahko, da je za vzpostavitev stabilne demokracije pomemben samoorganizacijski potencial družbe, se pravi sposobnost njenih posameznikov in skupin, da na organiziran način delujejo v javnosti. To nas privede do koncepta civilne družbe. Gre za še enega od pogosto uporabljenih, a različno pojmovanih konceptov politične teorije. Na tem mestu nam ne gre za neko poglobljeno konceptualizacijo civilne družbe, ampak nas zanima predvsem demokratični potencial, ki izhaja iz določenega načina organiziranosti družbe – in vloga medijev pri aktivaciji tega potenciala.

Kot pravi Diamond (1999, 221), predstavlja civilna družba "sfero organiziranega družbenega življenja, ki je odprta, prostovoljna, samodelujoča, avtonomna nasproti državi, ki se (vsaj do neke mere) vzdržuje z lastnimi viri in ki deluje v okviru pravnega reda oz. sklopa skupnih pravil. Gre torej za področje, ki se – splošno rečeno – nahaja med sfero posameznikovega zasebnega ali družinskega življenja in ekonomske produkcije na eni ter med sfero države in njenih institucij na drugi strani oz. ki – kot meni Barber (2000) – predstavlja posredniško področje med oblastjo in trgom. V civilnodružbeno sfero tako sodijo formalne in neformalne organizacije, ki zastopajo množico najrazličnejših interesov, lociranih na različnih področjih človekovega delovanja (vanjo pa ne sodijo ekonomske organizacije, namenjene pridobivanju profita). Pri tem lahko govorimo o individualni oz. zasebni in o javni oz. asociacijski komponenti civilne družbe (Cohen, Arato, 1992, 22). Na eni strani gre namreč za skupine, namenjene zadovoljevanju pretežno privatnih potreb (rekreacija, zabava), na drugi strani pa za organizacije, pri katerih gre za delovanje v javni sferi v funkciji izražanja določenih kolektivnih interesov, emocij in vrednot ter zasledovanja določenih skupnih ciljev.⁶ V ta kontekst sodijo tudi organizacije, katerih delovanje je implicitno ali eksplicitno politično opredeljeno, bodisi v motivih bodisi v posledicah. Civilnodružbeno sfero lahko v jeziku sistemske teorije poimenujemo kot asociacijski podsistem družbe, ki tvori nekakšno okolje funkcionalno

specializiranih družbenih področij in omogoča prevajanje "parcialnih" pogledov in interesov v sfero javnosti.⁷

Pri odnosih med politično relevantnimi akterji (pri tem so mišljeni tako različni segmenti elite kot tudi druge družbene skupine) tako ne moremo mimo koncepta javne sfere.⁸ Gre za prostor komunikacijskih procesov med različnimi (tudi politično angažiranimi) akterji, ki omogočajo družbeno refleksijo (Pinter, 2005); prostor, ki na kompleksen način povezuje območje zasebne avtonomije s sistemom politične oblasti v različnih oblikah družbenega komuniciranja (Habermas, 1989). Bistvo t. i. civilnodružbenega angažmaja je prav v javnem udeleževanju v smislu izražanja stališč in sodelovanja pri reševanju problemov, ki so za določenega akterja relevantni. Enega od ključnih elementov demokratičnosti predstavlja svoboda komuniciranja, ki omogoča prost pretok informacij v obliki idej, mnenj in predlogov, ki zadevajo celoten spekter področij in vidikov družbenega življenja. Kot pravi Pinter (2005, 18), je javna sfera "podobno funkcionalna za demokratično organizirane skupnosti, kot so institucije državne oblasti in območje ekonomske svobode oz. trga". V demokratični ureditvi naj bi namreč politično delovanje temeljilo na argumentiranem in civiliziranem dialogu med akterji političnega procesa (Rawls, 1971; Habermas, 1984), kar je nujna osnova za vodenje 'deliberativne politike' (Habermas, 2001).

Problematika javnosti je tesno povezana z vprašanjem strukturiranosti in delovanja sredstev javnega obveščanja, se pravi medijev. Mediji predstavljajo mehanizem družbene komunikacije med akterji z različnih družbenih področij, pri čemer je še posebej pomembna njihova vloga mediatorja med državljani oz. civilno družbo na eni strani in oblastno-političnimi strukturami in njihovimi nosilci na drugi strani. Poleg funkcije izmenjave informacij, katere namen je izobraževanje tako državljanov kot tudi nosilcev oblasti, je pomembna njihova funkcija nadzora nad oblastno elito. Pri tem služijo po eni strani kot sredstvo prezentacije stališč, idej, kritik in predlogov, oblikovanih v sferi civilne družbe, po drugi pa te sami producirajo, s čimer nastopajo v vlogi kreatorja javnega mnenja. Tako lahko rečemo, da medijske institucije – časopisi, radijske in televizijske hiše – in njihovi protagonisti – uredniki, novinarji in publicisti – po-

6 Področja interesov, ki jih izražajo, so zelo različna. Tako imamo organizacije, ustanovljene za zastopanje različnih funkcionalnih in poklicnih interesov (razne stanovske skupine in poklicna društva, združenja delodajalcev, sindikati), izobraževalne in kulturne organizacije (razne neformalne oblike izobraževanja, kulturno-umetniška društva), asociacije, namenjene socialnim dejavnostim (skupine za samopomoč in pomoč različnim ogroženim skupinam – ostarelim, brezdomcem, beguncem itd.), lokalne iniciative (denimo različne organizacije, ki imajo na skrbi razvoj lokalne skupnosti), organizacije za zadovoljevanje duhovnih potreb (predvsem verske organizacije) in organizacije, usmerjene v uresničitev različnih javnih oz. občnih ciljev (okoljevarstvene in mirovne organizacije, skupine za izboljšanje delovanja državnih institucij itd.).

7 Asociacijski podsistem uravnava različni mediji oz. principi funkcioniranja. Med njimi so najpomembnejši interes, vpliv in solidarnost (Makarovič, 1997).

8 Pri tem nekateri teoretiki razlikujejo med pojmom javne sfere in javnosti. Pri tem je prva razumljena kot prostor soočanja različnih družbenih interesov, v katerem se manifestira družbena raznolikost; medtem kot je slednja razumljena kot družbeni akter, pogosto v smislu sile, ki ima emancipatorični potencial in ki deluje v smeri demokratizacije (več o tem glej Pinter, 2005). Pričujoči članek se ukvarja predvsem s fenomenom javne sfere kot izraza pluralnosti sodobne družbe.

sredno, a pogosto zelo pomembno vplivajo na potek in rezultate političnega procesa, s čimer nastopajo kot element političnega prostora. Če se vrnemo k vprašanju nadzora: tako lahko denimo članek, v katerem so razkrite nepravilnosti ali celo nezakovitosti v delovanju določenega državnega organa, sproži postopek ugotavljanja odgovornosti in posledično sankcioniranja odgovornih. Od tod pogosto označevanje medijev kot četrte veje oblasti, v kateri nastopajo od oblasti neodvisni medijski akterji, ki "utelešajo javno mnenje in od tod črpajo moč, da nadzorujejo preostale veje oblasti" (Splichal, 2005, 13).

Kljub temu da se zmožnosti medijev za konstruiranje zavesti ljudi pogosto precenjuje, pa njihovega vpliva na stališča ljudi (tudi ali predvsem v odnosu do politike) ni mogoče zanemariti. Zato lahko rečemo, da sta od načina delovanja medijskega prostora v veliki meri odvisni družbena in politična dinamika. S stališča razvoja demokracije namreč ni pomembna samo svoboda izražanja posameznikov in skupin, ampak tudi možnost, da so njihova stališča prezentirana v javnosti na celovit in korekten način. In da nobeni nazori niso *a priori* privilegirani. V primeru medijske dominacije določene politične, ideološke ali interesne opcije (praviloma tiste, ki poseduje tudi ostale pozicije družbene moči) pride do zanikanja enega od temeljnih demokratičnih postulatov, tj. enakopravnosti političnega tekmovanja, saj različne politične alternative nimajo možnosti primerne artikulacije. Posledica tega je lahko umetno povzročeno neravnovesje političnega prostora v smislu, da si določena politična struja pridobi večjo moč in vpliv, ki je legitimna podpora, ki jo uživa med volivci. V primeru sprege (finančne, kadrovske, ideološke) z oblastno elito (in ostalimi elitami, denimo gospodarsko) mediji ne opravljajo svoje vloge kritikov oblasti, s čimer je okrnjen drugi temeljni postulat demokracije – nadzor nad oblastjo. Zato je brez avtonomnega in pluralnega medijskega prostora, ki bi omogočil izražanje široke palete stališč, oblikovanih na podlagi različnih idejno-nazorskih in vrednotnih orientacij, in kjer bi različne družbene skupine imele možnost do svojega 'glasu', demokratičnost političnega življenja resno okrnjena.

Demokracija torej zahteva ne le svobodo, ampak tudi enakopravnost izražanja. Tu pride do izraza pomen medijskega pluralizma. Čeprav nekatere študije ponujajo mešane rezultate glede povezanosti med demokracijo in medijskim pluralizmom (Woods, 2007), pa ni mogoče zanikati, da se politično življenje demokratične družbe, ki je po svoji naravi pluralna, tj. sestavljena iz medsebojno različnih internih in nazorskih skupin, lahko kvalitetno razvija le ob razvejanem in diverzificiranem medijskem prostoru, sestavljenem iz organizacij (časopisnih, radijskih in televizijskih hiš), ki so dovzetne

za stališča različnih idejno-nazorskih orientacij. Seveda takšnih, ki sodijo v okvir ustavne ureditve, se pravi da pristajajo na temeljne postulate sodobne in demokratične družbe. (V ta okvir seveda ne sodijo stališča, ki spodbujajo demokratično ureditev, propagirajo katero od avtoritarnih ideologij ali sejejo sovraštvo med ljudmi na etnični, rasni, religiozni ali ideološki osnovi.)

Dejstvo je, da v sodobni kompleksni družbi posamezniki in skupine ne morejo posredovati sodržavljanom svojih stališč, pogledov, idej, itd. na neposreden način (razen zelo majhnemu številu), ampak za to potrebujejo posrednike. To vlogo opravljajo množični mediji. Ti posredujejo interpretacije o dogodkih in akterjih, kar velja tudi za politične dogodke in akterje. Na ta način dobijo državljani določeno predstavo o dogajanju v politiki in družbi. Seveda pa vsak medij posreduje svojo interpretacijo dogajanja, v skladu z vrednotnimi in ideološkimi orientacijami njegovih nosilcev (novinarjev, urednikov ...). V tem smislu objektivnost kot takšna ne obstaja. Obstajajo sicer razlike v profesionalnosti medijskih akterjev. Tako v uglednih medijih z dolgoletno tradicijo obstajajo visoki standardi profesionalnosti novinarskega dela, kjer je podajanje dejstev in informacij strogo ločeno od njihovega komentiranja, pri čemer slednje pretežno temelji bolj na racionalnih argumentih kot na predsodkih. Vseeno se določeni stopnji pristranosti noben medijski ustvarjalec ne more izogniti.

V tem smislu je pomembno, da imajo državljani možnost pridobiti politične informacije iz različnih virov. Le na ta način si lahko ustvarijo relativno celovito in veljavno sliko stanja. Gre torej za pluralnost, ki je poleg profesionalnosti in nepristranskosti (v smislu odsotnosti namernega zavajanja in potvarjanja dejstev) bistvena za to, da lahko mediji opravljajo svojo demokratično vlogo.

Samo dejstvo, da je posamezen medij nazorsko ali politično opredeljen, načeloma ni problematično. Večini uglednih medijev v etabliranih demokracijah (v evropskem prostoru velja to predvsem za časopise) ima oblikovan prepoznaven nazorski in ideološki profil (konzervativen, liberalen, socialdemokratski).⁹ Važno je, da je medijski prostor kot celota vsaj relativno uravnotežen (se pravi sestavljen iz medijev različnih nazorskih orientacij, ki so po svojem 'dosegu' vsaj približno enakovredni), tako da se posamezno družbeno vprašanje osvetli iz različnih zornih kotov.

MEDIJSKA PLURALNOST IN NJENE POLITIČNE IMPLIKACIJE – PRIMER SLOVENIJE

Politični prostor v postkomunistični Sloveniji je bil tradicionalno zaznamovan z bipolarno delitvijo na tabor

9 V večini evropskih držav obstajata vsaj po en večji levo in desno orientiran dnevnik. Tako imamo npr. v Avstriji (desni) Die Presse in (levi) Der Standard, v Nemčiji (desni) Die Welt in (levi) Frankfurter Rundschau, v Franciji (desni) Le Figaro in (levi) Liberation, v V. Britaniji (desni) The Times in (levi) The Guardian itd.

t. i. levo-liberalnih strank in t. i. pomladnih strank,¹⁰ kar se javnosti ponavadi označuje z 'levico' in t. i. 'desnico'.¹¹ To se v splošnem pokriva z delitvijo na 'stare' in 'nove' stranke, tj. stranke naslednice nekdanjih družbenopolitičnih organizacij, nastale v procesu demokratizacije.¹²

Ta razvoj je bil opredeljen z dominacijo levoliberalnega tabora, kjer je igrala odločilno vlogo LDS. Ta stranka je bila na čelu slovenske oblasti večino posamosvojitvenega obdobja. Šlo je torej za relativno šibko stopnjo menjav političnih elit oz. njihovo visoko reprodukcijo – višjo kot v primerljivih državah vzhodno-srednje Evrope (Adam, Tomšič, 2000; 2002). Premoč tega tabora je bolj kot iz njegove legitimne moči v smislu volilne podpore državljanov (ta je bila večino časa relativno izenačeno – izjema so bile volitve 2000, kjer je 'levica' močno zmagala) izhajala iz njegovih močnih povezav z različnimi strateškimi skupinami z različnimi pomembnimi resursi (Adam, 1999; Tomšič, 2000; 2006). In med temi strateškimi skupinami so po mnenju mnogih igrali zelo pomembno vlogo mediji, ki so (bili) izrazito prevladujoče naklonjeni temu taboru. To je vsaj do določene mere mogoče pojasniti z že omenjeno reprodukcijo elit, tudi na medijskem področju; kar je povezano s prevlado stališč, ki sodijo v repertoar ideološke leve, in večinsko levičarsko identifikacijo medijskih ustvarjalcev (Lah, 2004).

Problematika medijskega pluralizma je bila v Sloveniji deležna precej majhnega raziskovalnega zanimanja znanstvenih krogov. To je presenetljivo glede na sicer dokaj razvito in produktivno znanstveno-raziskovalno delo na področjih medijev in komuniciranja. Še posebej presenetljivo pa je dejstvo, da v slovenski

javnosti in politiki že vsaj zadnjih deset let potekajo dokaj intenzivne polemike o (ne)uravnoteženosti slovenskega medijskega prostora in pomenu le-tega za razmerja med političnimi akterji in nasploh za stanje slovenske demokracije. Pri tem gre pogosto za diametralno nasprotna stališča: na eni strani za benevolentne ocene, da je stanje v medijih dobro oz. vsaj zadovoljivo in da ne predstavlja problemov za delovanje demokracije, na drugi strani za kritična stališča, ki slovenski medijski prostor ocenjujejo kot nepluralen, pristranski in naklonjen slovenski politični levici, kar naj bi v preteklosti oviralo enakopravno politično tekmovalstvo.

Prva večja raziskava medijskega prostora z vidika njegove pluralnosti, prevladujočih vrednotnih obrazcev in povezanosti s politiko je bila opravljena s strani skupine raziskovalcev Zavoda za oživitev civilne družbe.¹³ Avtorji so prišli do sklepa, da je medijski prostor v svojih političnih in ideoloških preferencah izrazito enostranski, tj. da podpira t. i. tranzicijsko levico, se pravi politične stranke in skupine, ki so naslednice nekdanjih družbenopolitičnih organizacij, predvsem stranki LDS in ZLDS (sedaj SD). Ta politična opcija, ki po mnenju avtorjev predstavlja kontinuiteto s prejšnjim režimom, saj zastopa interese nekdanje družbene elite, se naj bi ohranjala na oblasti prav zaradi izrazite naklonjenosti, ki jo uživa s strani najpomembnejših sredstev množičnega obveščanja. Ta namreč s svojih poročanjem in interpretiranjem 'konstruirajo' realnost tako, da ustvarjajo predstave in promovirajo stališča in vrednote, ki so v skladu z interesi omenjene politične opcije (Aplenc in Jerovšek, 2002).

Rezultati te analize so povzročili precej burne reakcije v javnosti, kar je bilo pričakovano glede na dej-

10 V prvega sodita SD in LDS, v slednjega pa SDS, SLS in NSi.

11 Pri tem je nujno potrebno omeniti, da je to označevanje v marsičem problematično, saj se ne ujema z evropskim pojmovanjem 'levice' in 'desnice'. Ta delitev je v določeni meri upravičena v smislu kulturnega razločevanja, saj t. i. 'desne' stranke bolj poudarjajo pomen tradicije in imajo bolj naklonjen odnos do religije in cerkve, medtem ko so 'leve' stranke (vsaj deklarativno) bolj naklonjene raznim kulturnim manjšinam in imajo skeptičen odnos do religije (predvsem katoliške). V ekonomskem smislu pa je bila ta delitev dolgo časa paradoksalna, saj je 'levica' uživala prevladujočo podporo centrov ekonomske moči, medtem ko je velik del tistih, ki so se imeli za družbeno deprivilegirane, podpiral t. i. desnico. Situacija se je nekoliko spremenila (lahko bi rekli, da se je v normalizirala v smislu evropske primerljivosti) po zadnjih parlamentarnih volitvah, saj je nova desnosredinska vlada napovedala obsežne socialno-ekonomske reforme, ki naj bi šle v smer večje deregulacije ekonomije in družbe, medtem ko je velik del t. i. leveice temu nasprotoval. Natančno opredelitev ideološkega profila slovenskih strank otežujejo tudi precejšnje spremenljivosti strankarskega prostora, ki se odraža tudi v profilu posameznih strank (kar nam kaže dogajanje v dolga leta vladajoči LDS).

12 Ta delitev je v formalnem smislu sicer upravičena, saj se nanaša na strukturni izvor posameznih strank. Stranke, ki so nastale iz nekdanjih režimskih organizacij, so namreč podedovale mnoge resurse, npr. vzpostavljeno organizacijsko strukturo in aparat ter materialna sredstva (npr. prostori); še pomembnejši pa so t. i. neformalni resursi, kot so večje število osebnih kontaktov in poznanstev s ključnimi ljudmi na različnih družbenih področjih, dostop do informacij in tudi do kapitala, kar naj bi bila največja prednost 'stare' politične elite. Vendar pa je po drugi strani težko strogo ločiti med 'starimi' in 'novimi' političnimi silami v smislu ekonomske in politične vezanosti na bivši režim, saj vse politične stranke formalno pristajajo na sistem parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva. Poleg tega pa velja omeniti, da člani nekdanje komunistične partije niso zbrani le v 'strankah kontinuitete', ampak jih najdemo tudi v 'novih' strankah, kar nekako 'razprši' partijsko dediščino – čeprav po drugi strani o 'bivših komunistih' ni mogoče govoriti na splošno, saj je bilo njihovo delovanje pod bivšim režimom zelo različno.

13 Njihove ugotovitve so objavljene leta 2002 v reviji Dignitas kot posebna tematska številka (št. 13/14) s pomenljivim naslovom *Medijska konstrukcija realnosti*, katere urednika sta Andrej Aplenc in Janez Jerovšek. Gre za zbir dvaindvajsetih prispevkov avtorjev različnih profesionalnih profilov, ki je razdeljen v pet tematskih sklopov: prvi obravnava problem medijskega monopola kot sredstva za vzdrževanje politične in družbene hegemonije, drugi se ukvarja z oblikovanjem javnega mnenja, tretji za medijskimi diskreditacijami, četrty z raziskavami javnega mnenja, peti pa se ukvarja z vprašanjem poslanstva slovenskih medijev.

stvo, da so bili predmet dokaj ostre kritike prav najpomembnejši slovenski mediji. Avtorjem se je očitalo politično pristranskost, kar se je dokazovalo s tem, da gre večinoma za ljudi, ki so blizu politični desnici, zato naj bi njihove ugotovitve bolj kot na znanstveni metodi temeljile na političnih stališčih in predsodkih. Nekateri so jim očitali tudi pomanjkljivo metodološko znanje in premajhne raziskovalne izkušnje. Kljub upravičenosti določenih očitkov (metodološke pomanjkljivosti, pretirano vnašanje vrednotnih sodb) pa je omenjena raziskava vendarle uspela detektirati nekatere izmed najbolj problematičnih momentov slovenskega medijskega prostora, ki imajo velik pomen za razvoj odprte in demokratične družbe.

Bolj sistematična, celovita in metodološko dodelana raziskava medijskega pluralizma je bila opravljena leta 2006 s strani sodelavcev Inštituta za strateške in razvojne analize.¹⁴ Cilj raziskave je bil "odgovoriti na vprašanje, ali v Sloveniji obstaja ustrezna stopnja medijskega pluralizma, kakšne vrste je ta pluralizem, kje so deficit in kako to vpliva na družbeno klimo in demokratično politično kulturo" (Adam et al., 2006, 2). Raziskovalno delo je vsebovalo tako kvantitativni kot kvalitativni metodološki pristop. Prvi je bil uporabljen pri analizi vsebine štirih dnevnikov z vidika odnosa do vlade in njenih reform, drugi pa pri študiji primera kolumn v časopisu Dnevnik, tj. idejno-nazorske usmeritve njihovih sporočil.

Ta raziskava je bila opravljena v času po zadnjih parlamentarnih volitvah, na katerih je zmagala t. i. pomladna opcija. To je pomenilo določene premike glede strukture in razmerij moči in vpliva na različnih področjih – tudi na področju medijev. Prišlo je do spremembe zakona o javni radioteleviziji – kar so spremljale burne polemike in močna nasprotovanja, izveden je bil celo referendum (sicer neuspešno za predlagatelje). Napovedovala se je ustanovitev posebnega sklada, katerega namen je bil po mnenju predlagateljev ustvariti bolj diferzificiran medijski prostor predvsem v smislu večje nazorske pluralnosti, medtem ko so nasprotniki predloga videli v njem poskus političnega preurejanja/podrejanja medijskega prostora.

Avtorji raziskave so prišli do ugotovitve, da kljub solidni strukturi razvitosti medijskega prostora obstaja precejšen deficit v smislu pomanjkljive mnenjske in nazorske diferenciacije in raznovrstnosti, kar pomeni tudi izrazito neenakomerno naklonjenost posameznim političnim opcijam.¹⁵ Ta deficit je po njihovem mnenju

gradualističnega modela slovenske tranzicije, opredeljenega s postopnimi spremembami in visoko stopnjo reprodukcije elit, saj ta model "enostavno ni potreboval nazorsko konkurenčnih medijev, tako da se ti niso 'spontano' izkristalizirali kot posledica družbenih konfliktov in pluralne javne sfere" (Adam et al., 2006, 29). Ne moremo sicer govoriti o odsotnosti nazorskega pluralizma v medijih, saj obstajajo (in so ves čas obstajali) tudi pogledi, ki se ne vklapljajo v 'glavni tok', kar pomeni, da zagovarjajo bolj konzervativne vrednote in podpirajo t. i. pomladno opcijo. Vendar so kljub temu v izraziti manjšini, tako da o pravem nazorskem ravnotežju ne moremo govoriti.

Pri omenjeni raziskavi gre za preliminarno analizo oz. sondažo nazorskega in profesionalnega profila slovenskih (tiskanih) medijev, katere namen je predvsem spodbuditi razpravo o tej zelo občutljivi problematiki, o kateri obstajajo zelo različna mnenja. Vseeno pa lahko na slovenskem primeru ugotovimo, da obstaja precejšnja vzajemna povezanost med dinamiko političnih sprememb in konfiguracijo politične elite na eni strani in ustrojem medijskega prostora na drugi strani.

SKLEP

Demokracija je sistem, katerega bistvena opredeljujoča značilnost je odprtost političnega procesa. Tisto, kar je trdno in gotovo, so mehanizmi politične selekcije, tj. pravila in postopki, na podlagi katerih poteka politično tekmovanje, ki morajo biti javni in transparentni; medtem ko je rezultat tega tekmovanja, ki se manifestira na ponavljajočih se volitvah, vsaj v načelnem smislu vselej negotov, kar pomeni, da omogoča kontinuirano cirkulacijo političnih elit na oblastnih položajih. Ta cirkulacija je tako na eni strani izraz politične odprtosti, po drugi strani na njeno zagotovilo, saj oblastnikom onemogoča (ali pa vsaj močno otežuje) prisvojitve države in uporabo/zlorabo njenih vzvodov za nelegitimne namene.

Vendar za to, da se politični proces odvija na inkluziven način, tj. ob enakopravnem sodelovanju in vključenosti različnih akterjev, ne zadostujejo zgolj korektni oz. nediskriminatorni postopki, ki predstavljajo institucionalni okvir političnega tekmovanja (čeprav so ti zelo pomembni). Potrebni so tudi družbeni pogoji za obstoj kvalitetnega tekmovanja in realnih političnih alternativ. In med temi pogoji nikakor ni mogoče iti mimo medijskega prostora kot institucionalizirane kom-

14 Gre za raziskavo z naslovom *Stanje medijskega pluralizma v Sloveniji*, ki je bila leta 2006 opravljena za potrebe Ministrstva za kulturo. Raziskovalno delo na tem področju se nadaljuje v okviru ciljno-raziskovalnega projekta *Vrednotna in nazorska usmerjenost slovenskih tiskanih medijev*.

15 Analiza vsebine prispevkov kaže na precej odklonilen odnos do trenutno vladajoče opcije in precej močnejšo zastopanost idej in stališč, ki sodijo na območje slovenske tranzicijske levice. Tako je med analiziranimi prispevki izrazito več takšnih, ki so do ('desne') vlade negativno nastrojeni, kot pa takšnih, ki so ji naklonjeni; med analiziranimi kolumnami pa je bistveno več takšnih, ki bi jih lahko opredelili za 'levo' usmerjene (Adam et al., 2005).

ponente javne sfere. Brez njegove odprtosti in nazorske diverzificiranosti določeni akterji težko promovirajo svoja legitimna stališča, kar jih postavlja v neenakopraven položaj nasproti tekmeccem, ki imajo 'medijsko zaslombo'. Na ta način strukturiranost medijskega prostora vpliva na politično dinamiko.¹⁶ Čeprav v slovenskem primeru ne moremo reči, da je bila šibka pluralnost medijskega prostora glavni ali celo izključni razlog dominantnega položaja določene politične opcije, pa je vseeno prispevala svoj delež k temu.

Seveda medijskega pluralizma ni mogoče uvajati na dirigističen način, preko direktnih političnih posegov. To je mogoče doseči edino s pomočjo t. i. mehanizmov kontekstualnega usmerjanja, tj. vzpodbud za razvoj novih medijev, negovanja nazorske in siceršnje raznovrstnosti in zagotavljanja visokih standardov profesionalne odličnosti ter z umikom državnih in paradržavnih igralcev iz lastniške strukture podjetij, kar je glavno zagotovilo za njihovo neodvisnost od vsakokratne oblasti.

MEDIA PLURALISM AND DYNAMICS OF POLITICAL ELITE CHANGE

Matevž TOMŠIČ

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: matevz.tomsic@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article deals with the analysis of relationship between the character of the media sphere and political dynamics and the profile of political elite. Media as a framework of social and political communication exert significant influence on development of open and democratic society. Democracy as political system is based on competition between different political actors for support of the citizenry as well as on the balance of power between different political institutions and branches of government. The main thesis of this article is that a certain level of elite circulation, in terms of continuous change on top positions in political space, is necessary for sustained and developed democracy to take place. These changes – or at least the prospect of them – that are related to the existence of feasible alternative to incumbent ruling elite contribute to the maintenance of relative dispersion of power, thus preventing its monopolization by the hand of political group of any kind.

Media pluralism is one of the factors that importantly contributes to this elite circulation. It provides different individual and groups with a chance to present their views, ideas and problem-solutions in public on the equal basis what enables the voters to make an informed political choice. Furthermore, it is important for the citizens to have opportunity to get information from different sources. In this regard, the media space should be composed of media providers that follow diverse political and ideological orientations, thus dealing with particular political and social issue from different angles, in order to perform its democratic function.

The author shows the connection between the structure of media sphere and dynamics of change on power position on the case of post-communist Slovenia. He argues that weak media pluralism, in terms of prevalence of particular ideological orientations in Slovenian media and political affiliation of most opinion-leaders to particular political camp, contributed to long-term dominant position of this camp in Slovenian political space.

Key words: democracy, political elite, pluralism, media space, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

Adam, F. (1999): Ambivalentnost in neznosna lahkost tranzicije. V: Grafenauer, N. et al.: Sproščena Slovenija. Ljubljana, Nova revija, 99–113.

Adam, F., Tomšič, M. (2000): Transition Elites: Catalysts of Social Innovation or Rent-Seekers. Družboslovne razprave, XV, 32/33. Ljubljana, 223–245.

Adam, F., Tomšič, M. (2002): Elite (Re)configuration and Politico-economic Performance of Post-socialist Countries. Europe-Asia Studies, 54, 3, 435–454.

Adam, F., Makarovič, M., Tomšič, M., Lah, P. (2006): Nazorski in politični pluralizem v okviru slovenskih tiskanih medijev. Nova revija (Forum), XXV, 293–294, 2–32.

16 Velja pa tudi obratno. Dolgotrajno vztrajanje določene politične opcije na oblasti ima določene posledice na delovanje medijskega prostora, saj lahko preko različnih kanalov odločanja in resursov, s katerimi država oz. vladajoča politika razpolaga, vpliva na večjo naklonjenost medijev. To še posebej velja za države v tranziciji, ki imajo praviloma šibko demokratično tradicijo ter šibko tradicijo avtonomnega in profesionalnega novinarstva.

- Aplenc, A., Jerovšek, J. (eds.) (2002):** Medijska konstrukcija slovenske realnosti. Dignitas, 13–14. Ljubljana, Nova revija.
- Barber, B. (2000):** Civilna družba: poskusi za oživitve močne demokracije. Nova revija, XIX, 213–214, 252–262.
- Berg - Schlosser, D. (2004):** The Quality of Democracies in Europe as Measured by Current Indicators of Democratisation and Good Governance. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20, 1, 28–55.
- Bottomore, T. (1993):** Elites and Society. London, Routledge.
- Cohen, J., Arato, A. (1992):** Civil Society and Political Theory. Cambridge, MIT Press.
- Cotta, M. (1996):** Structuring the New Party Systems After the Dictatorship: Coalitions, Alliances, Fusions and Splits During the Transition and Post-transition Period. V: Pridham, G., Lewis, P.: *Stabilizing Fragile Democracies*. London, Routledge, 69–99.
- Diamond, L. (1990):** Three Paradoxes of Democracy. *Journal of Democracy*, 1, 3, 48–60.
- Diamond, L. (1999):** Developing Democracy. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Eisenstadt, S. N. (1973):** Tradition, Change and Modernity. New York, John Wiley & Sons.
- Etzioni-Halevy, E. (1993):** The Elite Connection: Problems and Potential of Western Societies. Cambridge, Polity Press.
- Field, G. L., Higley, J., Burton, M. G. (1990):** A New Elite Framework for Political Sociology. *Cahiers Vilfredo Pareto*, 28, 88, 149–181.
- Habermas, J. (1984):** The theory of communicative action. Boston, Beacon Press.
- Habermas, J. (1989):** Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana, ISH.
- Habermas, J. (2001):** Trije normativni modeli demokracije. V: Šumič – Riha, J.: *Pravo in politika*. Ljubljana, Liberalna akademija, 75–99.
- Held, D., Koenig - Archibugi, M. (2004):** Introduction. *Government and Opposition*, 39, 2, 125–131.
- Higley, J., Lengyel G. (2000):** Elite Configuration after State Socialism. V: Higley, J., Lengyel, G.: *Elites after State Socialism*. Lanham. Rowman & Littlefield Publishers, 1–21.
- Higley, J., Pakulski, J., Wesolowski, W. (1998):** Introduction: Elite Change and Democratic Regimes in Eastern Europe. V: Higley, J., Pakulski, J., Wesolowski, W.: *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London, Macmillan Press Ltd., 1–33.
- Iglič H., Rus, A. (2000):** From Elite Reproduction to Elite Adaptation: The Dynamics of Change in personal Networks of Slovenian Elite. *Družboslovne razprave*, XVI, 32–33, 181–197.
- Kaminski, A., Kurczewska, J. (1994):** Strategies of Post-Communist Transformation. *Elites as Institution-Builders*. V: Grancelli, B.: *Social Change and Modernization. Lessons From Eastern Europe*. Berlin, De Gruyter, 131–152.
- Kramberger, A. (1998):** Positional Elites in Politics, Economy and Culture in Slovenia during 1988–95: Summary Statistics on Elite Segments. Ljubljana, CESTRA.
- Lah, P. (2004):** Quality Newspapers and in Slovenia and Germany. *Implications for the European Public Sphere*. Evanston, IL.
- Lijphart, A. (1999):** Patterns of Democracy. New Haven, Yale University Press.
- Linz, J. (1996):** The Perils of Presidentialism. V: Diamond, L., Plattner, M. F.: *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Linz, J., Stepan, A. (1996):** Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press.
- Machonin, P., Tuček, M. (2000):** Czech Republic: New Elites and Social Change. V: Higley, J., Lengyel, G.: *Elites after State Socialism*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 25–45.
- Makarovič, M. (1997):** Civilno-družbene asociacije kot sistem: k pojmu civilne družbe v sistemsko-teoretski perspektivi. *Teorija in praksa*, 39, 3, 407–429.
- Pinter, A. (2005):** Sodobne teorije javne sfere. Ljubljana, FDV.
- Rawls, J. (1971):** A Theory of Justice. Cambridge, Harvard University Press.
- Rose, R., Mishler, W., Haerpfer, C. (1999):** Democracy and its Alternatives. London, Polity Press.
- Schmitter, P. (2004):** The Ambiguous Virtues of Accountability. *Journal of Democracy*, 15, 4, 47–60.
- Splichal, S. (2005):** Kultura javnosti. Ljubljana, FDV.
- Šrubar, I. (1998):** Elitewandel in Der Tschechischen Republik. *Aus Politik und Zeitgesichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* B8/98, 21–31.
- Steen, A. (1997):** The Baltic Elites after the Change of the Regime. V: Best, H., Becker, U.: *Elites in Transition*. Opladen, Leske & Budrich, 149–170.
- Szelenyi, I., Szelenyi, S. (1995):** Circulation or Reproduction of Elites During the Post-Communist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, 24, 615–638.
- Tomšič, M. (2000):** Oblikovanje političnega prostora in političnih elit na Slovenskem. *Nova revija*, XIX, 219–220, 260–277.
- Tomšič, M. (2002):** Politična stabilnost v novih demokracijah. Ljubljana, ZPS.
- Tomšič, M. (2006):** Kulturne značilnosti slovenskih elit v luči evropskih integracijskih procesov. *Družboslovne razprave*, 22, 51, 73–91.
- Wasilewski, J. (1999):** The Integration of the Polish Post-Transition Elite. *The Soviet and Post-Soviet Review*, 26, 1–2, 139–180.
- Woods, J. (2007):** Democracy and the Press: A comparative analysis of Pluralism in the international press media. *Social Sciences Journal*, 44, 2, 213.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2007-09-17

UDK 316.77:81'42(497.4)"2001/2003"

DISKURZIVNA KONSTRUKCIJA SLOVENSKE NACIONALNE IDENTITETE. ANALIZA ČASOPISNIH POLITIČNIH KOMENTARJEV V OBDOBJU VSTOPANJA SLOVENIJE V EVROPSKO UNIJO

Andreja VEZOVIK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je pokazati, kako so diskurzi, ki so se oblikovali v obdobju vstopanja Slovenije v evroatlantske povezave, vplivali na konstrukcijo sodobne nacionalne identitete. Avtorica se pri tem osredotoči na diskurze, ki so jih v komentarjih producirali slovenski tiskani mediji v obdobju od leta 2001 do 2003. Ugotavlja, da se je slovenska nacionalna identiteta oblikovala v odnosu do 'Evrope', obenem pa tudi v odnosu do 'Balkana'. Drugačenje 'Evrope' se je kazalo predvsem skozi krekovski diskurz s konca 19. stoletja, ki poziva k domačijskosti, strahu pred tujim ter 'hlapčevstvu', kar se tudi dandanes kaže kot pomemben dejavnik konstruiranja slovenske nacionalne identitete. Po drugi strani se drugačenje 'Balkana' kaže v nacionalističnem in domoljubnem diskurzu, ki se konstituira kot podoba 'necivilizirane balkanske preteklosti'. Zasledovanje demokratičnosti naj bi slovensko identiteto namreč popeljalo od barbarske 'balkanskosti' k civilizirani 'evropskosti'.

Ključne besede: diskurz, identiteta, intertekstualnost, univerzalno, partikularno, 'Evropa', 'Balkan', Slovenija

COSTRUZIONE DISCORSIVA DELL'IDENTITÀ NAZIONALE SLOVENA. ANALISI DI COMMENTARI POLITICI GIORNALISTICI DURANTE IL PERIODO DELL'ACCESSIONE DELLA SLOVENIA ALL'UNIONE EUROPEA

SINTESI

Il contributo cerca di mostrare come i discorsi formati nei processi dell'adesione della Slovenia alle associazioni euroatlantiche influenzarono il costruirsi dell'identità nazionale slovena. La ricerca si incentra sui discorsi presenti nei commentari giornalistici sloveni nel periodo tra il 2001 e il 2003. Stabilisce che l'identità nazionale slovena si formò in relazione all' 'Europa', ma allo stesso tempo anche in relazione ai 'Balcani'. L'alterazione dell'Europa si dimostra soprattutto attraverso il discorso cattolico della fine del 19. secolo che invocò il patriottismo, la paura di fronte agli influssi stranieri e la servitù, il che rappresenta ancora oggi un fattore importante dello costruirsi dell'identità nazionale slovena. D'altra parte l'alterazione dei 'Balcani' si dimostra nel discorso nazionalista e patriottico che si costituisce come opposizione al 'passato balcanico barbaro'. Nel seguire la democraticità, l'identità slovena dovrebbe passare dalla 'barbaria balcanica' alla 'civilizzazione europea'.

Parole chiave: discorso, identità, intertestualità, universale, particolare, 'Europa', 'Balcani', Slovenia

UVOD

Slovenski narod se je skozi svojo zgodovino soočal z različnimi bolj ali manj korenitimi družbenimi spremembami. Le-te so narekovale spremembe v družbenih strukturah, diskurzih in obstoječih hegemonskih pozicijah. Navadno je to tudi čas, ko se v javnih razpravah nenadoma pojavijo številna vprašanja v zvezi z nacionalno identiteto. Kdo smo, kam spadamo, kje so naše korenine, so vprašanja, na katera navadno skušamo odgovoriti z esencialističnimi argumenti, ki zasledujejo 'pravo' bistvo narodove identitete. Identiteta je pojem, s katerim se je ukvarjala že moderna sociologija, vendar je v sodobni postmarksistični in poststrukturalistični teoriji dobil nove interpretacije. Kot pravi Bauman (1996, 18), je bil moderni 'problem identitete', kako konstruirati identiteto in jo obdržati trdno ter stabilno. Primarni postmoderni 'problem identitete' pa je, kako se ogniti fiksaciji in ohraniti odprte možnosti. Moderna teza o identiteti je torej esencialistično predpostavljala nespremenljivost identitete, medtem ko je postmoderna posledično zavezana neesencialističnemu oziroma celo antiesencialističnemu razumevanju identitete. Kot pokaže poststrukturalizem, identiteta ni nespremenljivo bistvo ali esenca, temveč je jezikovno oziroma diskurzivno konstituirana.

Pred obdobjem socializma je oblikovanje nacionalne identitete potekalo predvsem v odnosu do avstro-ogrske monarhije, ki je predstavljala močan politični, vojaški, kulturni, gospodarski in strateški center. Slovenija je imela v monarhiji bolj marginalno vlogo, posebno zaradi majhnega ozemlja, ekonomske odvisnosti in pretežno kmečkega prebivalstva. Ko je v obdobju nastanka modernih narodov meščanstvo odigralo veliko vlogo, je slovenski predmeščanski etos ostajal močan. Podpiralo ga je predvsem krščansko-socialistično gibanje (krekovstvo), ki je vzniknilo konec devetnajstega stoletja. V obdobju socialistične ureditve je Slovenija imela v Jugoslaviji pomembno vlogo, vendar po osamosvojitvi leta 1991 je vprašanje nacionalne identitete postalo ponovno aktualno, in to predvsem zato, ker je Slovenija prvič v zgodovini svojega obstoja postala neodvisna suverena država. Posledično je tudi v obdobju slovenskega vstopanja v evroatlantske povezave vprašanje identitete ostalo pomembno. Vse od odcepitve so imeli slovenski politiki za cilj: pridružiti se Evropski uniji in Natu. V javnih razpravah zato ni bilo resnih dilem o tem, ali naj Slovenija prične s procesom pristopanja.¹ Kot bom navedla v nadaljevanju, je analiza diskurza v političnih komentarjih pokazala, da se je slovenska nacionalna identiteta oblikovala v odnosu do dveh entitet: Evrope in

Balkana, ki sta oba prevzemala vlogo Drugega. Oblikovala pa se je tudi kot kontinuiteta glede na svojo preteklo konstrukcijo, predvsem tako imenovane 'slovenske hlapčevske identitete'.

V pričujočem sestavku želim odgovoriti na vprašanja, kako so evropski integracijski procesi vplivali na konstrukcijo slovenske nacionalne identitete, ali se slovenska nacionalna identiteta res spreminja ali pa jo lahko še vedno razlagamo z elementi predmodernega etosa, ki je slovensko identiteto zaznamoval na koncu devetnajstega stoletja. Kateri so temeljni diskurzi, ki so oblikovali slovensko nacionalno identiteto v integracijskem procesu, bom pokazala z analizo političnih komentarjev. Gre za 'žanr', v katerem se izražajo pretežno mnenja. Glede na tip in politiko časnika so ta mnenja bolj ali manj obtežena z ideološkimi predpostavkami (van Dijk, 1998, 21). Analize političnih komentarjev, ki so bili v slovenskih časnikih in tednikih objavljeni v obdobju od leta 2001 do 2003, smo se lotili z metodo analize besedil že v letu 2004 pod okriljem projekta *Oblikovanje spornih tem v javnosti: Metodološki korektiv longitudinalnega anketnega raziskovanja na podlagi uporabe analize besedil in procesne teorije javnega mnenja*. Takrat ga je vodil doc. dr. Andrej Pinter (glej Pinter et al., 2005). V poročilu navedene raziskave so bili tudi že podani zametki kvalitativne analize komentarjev s ključnima besedama Evropska unija in NATO. Predvidena je bila tudi publikacija, ki pa zaradi objektivnih razlogov ni ugledala luči. V pričujočem sestavku zato predstavljam to, kar bi lahko bil prispevek k omenjeni Andrejevi publikaciji. Žal ga namesto 'v njej' objavljam zdaj v publikaciji 'za njega'. Gre za kvalitativno analizo 200² političnih komentarjev. Pričujoče analize ne gre razumeti kot rezultat stroge uporabe določene kvalitativne metode, gre bolj za kombinacijo dveh pristopov, diskurzivne teorije in kritične diskurzivne analize, rezultati predhodnega kvantitativnega dela so v pričujočem sestavku popolnoma izpuščeni.

INTERPRETATIVNI OKVIR KONSTRUKCIJE SLOVENSKE NACIONALNE IDENTITETE

V skladu s poststrukturalistično teorijo Laclau in Mouffe (1987) pravita, da identiteta nastane v procesu identifikacije z določeno subjektno pozicijo v diskurzivni strukturi. V nasprotju z marksistično tezo o fiksosti subjektivnih pozicij trdita, da bi vsaka identiteta potencialno lahko bila tudi drugačna, kajti, vsaj na ravni teorije, želita ponuditi odprtost relacij v družbeni strukturi, s tem pa tudi emancipatorni potencial. V kontekstu njune diskurzivne teorije bi lahko nacionalno identiteto

1 Trditev velja za EU, ne pa tudi za NATO, kjer se je vzpostavila dokaj močna protihegemonška pozicija, katere akterji so bili predvsem intelektualna elita in del civilne družbe.

2 Na tem mestu bi se želela pristrčno zahvaliti družini Pinter – posebej Katji, da je nesebično pobrskala med gorami papirjev, ki jih je Andrej pustil za sabo, in mi odstopila vseh nekaj tisoč komentarjev, iz katerih sem nato izbrala primere za analizo.

opredelila kot 'prazen označevalec'. Nacionalna identiteta je torej vozlišče, okrog katerega poteka diskurzivni boj za hegemonizacijo njenega pomena. Različni javni diskurzi so torej v antagonističnem razmerju, saj si prizadevajo za fiksiranje pomena, torej za vsaj začasen prevzem hegemonске pozicije. Glede na diskurze, ki identitete konstruirajo, ima subjekt lahko različne identitete. Subjekt ima torej potencialno možnost, da se v dani situaciji identificira tudi drugače, zato je dana identiteta vedno kontingentna (Ibid).

Diskurzi pa niso nikdar nevtralni, vselej jih oblikujejo določene ideologije. Po mnenju Laclaua in Mouffove ideologija igra pomembno vlogo pri oblikovanju hegemonskih razmerij. Hegemonске formacije vedno vključujejo odločitve za vzpostavljajnje ideološkega zaprtja nekega pomena. Althusser razlaga, da ideologija deluje tako, da med posamezniki rekrutira subjekte z operacijo, ki ji sam pravi interpelacija. Posledica interpelacije je, da posamezniki sami sebe prepoznavajo kot subjekte. "Kategorija subjekta je konstitutivna za vsako ideologijo do te mere, do katere ima vsaka ideologija funkcijo, da konkretne posameznike naredi za subjekte" (Althusser, 1995, 309). Na delu je torej proces identifikacije individuumov z določeno subjektno pozicijo. Posamezniki, živeči na določenem ozemlju, ki delijo isto kulturo in preteklost, so interpelirani v določeno subjektno pozicijo, ko se jih naslavlja s povezovalnim imenom, na primer kot na Slovence. Identiteta se torej oblikuje skozi proces identifikacije z določeno subjektno pozicijo v diskurzivni strukturi.

Individuumi pa se ne 'preobrazijo' v subjekte zgolj zaradi njihove interpelacije v določeno subjektno pozicijo. Kot Subjekte se prepoznajo tudi z razlikovanjem od Drugega. Slovenci se torej prepoznavajo za Slovence, ker vedo, da niso Hrvati, Italijani, Avstrijci in drugo. Identitete se torej konstruirajo relacijsko in so zato tudi točke začasnega pripenjanja na določeno subjektno pozicijo, ki nam jih ponujajo spremenljive diskurzivne prakse (Hall, 1996, 6). Identitete so konstruirane skozi razlike, to je skozi relacijo, s tem, kar niso, ali, kot temu pravita Laclau (1990) in Derrida (1981), v razmerju do konstitutivne zunanosti. "... biti nekaj vedno pomeni ne biti nekaj drugega (biti A implicira ne biti B)" (Laclau, Mouffe, 1987, 110). Seveda vse le ni tako enostavno in Derrida je pokazal, kako konstrukcija identitete vedno temelji na izključevanju nečesa drugega in vzpostavljanju hierarhije enega pola

nad drugim (Laclau, 1990, 33). Posebnost omenjene dvojice je, da je drugi pojem navadno reduciran na funkcijo slučajnosti, prvi pa pojmovan kot esenca. Potemtakem je drugi nasproten esenci prvega. Slovenec je torej enako človek, 'Balkanec' pa je zgolj znak (označena beseda) v primerjavi z neoznačeno besedo 'Slovenec'.

Proces oblikovanja slovenske identitete je kompleksen in večplasten. Poleg omenjenih dveh načinov se identiteta oblikuje tudi v odnosu do svoje pretekle konstrukcije. Bodisi da se vzpostavi kot njena negacija, lahko pa se tudi ohrani kot njena kontinuiteta. Odprta družbena struktura, ki jo predpostavlja diskurzivna teorija, govori o spreminjajočih se diskurzih in subjektivnih pozicijah, posebej kadar v družbeni strukturi pride do dislokacije. Takrat nastane priložnost za reartikulacijo hegemonskih pozicij in posledično za drugačno pomenjenje nacionalne identitete. Laclau in Mouffe v osnovi predpostavljata nevtrarno egalitarno družbeno situacijo in se osredotočata predvsem na kontingenčnost diskurzov in identitet ter zato spregledata dejstvo, da možnosti za spremembo niso vedno enake. Vsi vidiki družbenega namreč niso nujno enako odprti. V družbi imamo večinoma relativno zaprte in obstojne strukture ali konstrukte (spol, rasa, etnična pripadnost). Zato se bom v članku, poleg s prej opisanim relacijskim razumevanjem oblikovanja identitete, ukvarjala tudi z intertekstualnimi oziroma interdiskurzivnimi³ elementi oblikovanja današnje slovenske identitete v odnosu do preteklih konstrukcij.

Konstrukcija slovenske nacionalne identitete je vezana na nekatere posebnosti in značilnosti slovenske zgodovine:

- zavedanje o majhnem geografskem območju Slovenije,
- podjarmljenost Slovenije s strani močnejših in razvitejših politično-ekonomskih centrov,
- močna kulturna zavest,
- spodletela modernizacija,
- vloga krščanskega socializma.

Majhno geografsko območje se je skozi zgodovino pogosto kazalo kot pomemben del konstrukcije slovenske nacionalne identitete. Oblikovala se je ob ideji geografske majhnosti in manjšinskega statusa. Čeprav se Slovenci identificirajo z majhnostjo svojega ozemlja, pa trdim, da je geografska obsežnost vprašljiv kriterij. Definicija majhnih in velikih držav ne obstaja. Primer

3 Intertekstualnost se opredeljuje kot prehajanje enega ali več sistemov znakov v druge, pri čemer vedno nastaja razlika na deklarativni in denotativni ravni (Kristeva, 1986/1996, 111). Koncept intertekstualnosti Fairclough torej razume kot "...značilnost tekstov, ki pomeni, da so teksti polni odlomkov iz drugih tekstov, ki so lahko eksplicitno razmejeni ali spojeni s prvotnim tekstom. Ta jih lahko asimilira, jim ugovarja, jih ironizira in tako dalje" (Fairclough, 1992, 84). Fairclough (1992) intertekstualnosti razširi na koncept interdiskurzivnosti, kar pomeni, da ga ne zanima zgolj iskanje jezikovne značilnosti teksta, temveč značilnostim teksta želi pripisati pomen, ki ga je mogoče smiselno interpretirati. Fairclough razvije obširen model, ki omogoča tako analizo intertekstualnih kot tudi analizo interdiskurzivnih elementov tekstov in diskurzov, kar nam omogoča empirično preverjanje in analiziranje konstrukcije določene identitete.

Norveške je indikativen, saj je ta država zelo majhna, če vzamemo za kriterij število prebivalcev (4,2 milijona), in zelo velika, če za kriterij vzamemo geografsko velikost, ki je večja od Poljske, čeprav ima Poljska 40 milijonov prebivalcev (Šabič, Brglez, 2002). Zato trdim, da je enačaj med geografsko majhnostjo in nepomembnostjo le sredstvo za naturalizacijo marginalnega statusa Slovenije, o čemer priča tudi sledeč primer: *"Se bomo vsaj ob večjih polemikah trudili za svojo identiteto na vseh področjih. Ne bo lahko, saj smo bili v prejšnji 'federaciji' najbolj razviti, čeprav majhni, zdaj bomo pa predvsem majhni"* (Jana, 26. 11. 2002). Majhnost torej ni zaznana kot problem, ko je imela Slovenija status najbolj razvite republike v Jugoslaviji, je pa majhnost dojeta kot problem, kadar gre za odnos Slovenije do Evrope.

Iz problema majhnosti ozemlja, ki je že od nekdaj del slovenskega imaginarija, izhaja tudi splošen konsenz, da je majhno ozemlje vzrok za različne vrste dominacije, ki so jo nad Slovenijo imele druge nacije. Slovenija je bila namreč samostojna tvorba le enkrat v zgodovini, v obdobju med letoma 1991 in 2004, ko se je z vstopom v EU odrekla delu svoje suverenosti. Zaviran modernizacijski proces v Avstro-Ogrski je Slovence pripeljal do tega, da so sprejeli svoj manjšinski status. Ko je Slovenija postala neodvisna, je bila na novo odkrita slovenska identiteta, temelječa na slovenski samobitnosti, ki se jo je posebej razumelo kot nekaj direktno nasprotnega socialističnemu diskurzu. Od tod se je kazala nova in še bolj zaostrena potreba po obrambi 'lastnega' oziroma naše 'nacionalne substance' (Dolar, 2003, 25). Prav zato lahko trdim, da se je slovenska nacionalna identiteta nedvomno razvijala v odnosu in nasprotovanju do identitetnih konstruktov večjih nacij.

Kljub podjarmljenosti Slovenija, za razliko od velikih evropskih držav, ni nikdar svoje moči gradila na vojaški moči. Za razliko od velikih evropskih nacij, ki so svojo moč manifestirale predvsem vojaško, je slovenska nacionalna identiteta močno vezana in izražena skozi slovensko kulturo. "...slovenstvo je v zadnjih tisoč letih preživelo prav skozi svojo naslonitev na kulturo, ne pa spričo svoje politične, ekonomske in vojaške moči; da je kultura nastopila prav na mestu umanjkanja in šibkosti onih drugih moči in postala stožer, okoli katerega so se lahko nato tvorili in uveljavljali zametki političnih, ekonomskih itd. programov" (Dolar, 2003, 21). Prav v odnosu med kulturo ter kulturno produkcijo Slovencev in njihovo identiteto je izhodišče za pojasnjevanje relacije med Slovenijo in Evropo. Na konstrukcijo slovenske identitete so namreč v veliki meri vplivali prav pesniki in pisatelji, kot sta na primer France Prešeren in Ivan Cankar.

Cankarjeva ideja slovenske hlapčevskosti je pravzaprav kritika persistentnosti predmodernega etosa v slovenski družbi. Različni avtorji (Žižek, 1981–1982; 1987; 1984; Močnik, 1981–1982; Rotar, 1981–1982) trdijo, da slovenski modernizacijski proces ni bil običajen. Pro-

blem vidijo že v obdobju nastajanja moderne nacionalne države. Zaradi specifičnih zgodovinskih pogojev – gospodarska, politična, kulturna in druga nemoč Slovencev pred prodirajočim nemškim kapitalom – je v ključnem trenutku oblikovanja nacionalne identitete prevladala ideološka perspektiva. Kot 'ogrožujoče' za konstitucijo naroda je videla v izgubi kmetske zakoreninjenosti, v razkroju te samorasle zakoreninjenosti, v proletarizaciji, ki jo je prinesel razvoj kapitalizma. Zato je kot osnovni nosilec slovenstva nastopil priden-varčbenobogaboječ kmet. Najčistejši zgled teh vrednot predstavlja krščanski socializem J. Ev. Kreka. Paradoks je v tem, da se je narod kot specifično meščanski pojav konstruiral v ideološki perspektivi predmeščanskosti, torej v perspektivi, ki je prav razvoj meščanskih razmerij čutila kot 'ogrožujoče' za narod (Žižek, 1981–1982, 91), saj liberalno meščanstvo ni imelo moči, da bi delovalo kot nosilec narodnega prebujanja. "V Sloveniji je torej šlo 'zares' za ohranjanje predmeščanskih družbenih razmerij" (Žižek, 1984, 156). Narod, ki utemeljuje svojo nacionalno identiteto na samem zanikanju temeljnega 'načela' narodnosti je lahko le 'napol narod', 'polovičarski' in 'kompromisarski' (Žižek, 1984, 158). Kakšno vlogo je to ideološko polje igralo v procesu oblikovanja identitete Slovencev, bomo videli kasneje.

Kot opozarjajo Močnik (1981–1982), Žižek (1981–1982) in Rotar (1981–1981), je bila krekovska ideologija v različnih diskurzivnih oblikah prisotna tudi v obdobju socializma in je ohranjala predmeščanske družbene odnose. "Zgled Slovenca, Slovenec par excellence, 'utelešanje samega rodu', je samostojen kmet, gospodarsko, politično in moralno trden in neodvisen od zmešnjav širnega sveta – in nasprotno, glavna nevarnost, ki preti slovenstvu, je zunanji in notranji razkroj samostojnih kmetov" (Žižek, 1984, 157). Krekovstvo torej ni zahtevalo neodvisne nacionalnosti, ampak je še poudarjalo podrejenost avstro-ogrske monarhiji. Slovenci so bil vedno dojeti v kontekstu nadnacionalne totalnosti. Predvsem zato je bil krekovski diskurz še vedno prisoten v konstrukciji slovenske nacionalne identitete tudi v obdobju integracijskega procesa. Kajti vsakršno dejstvo, ki bi izpostavljalo ali pričalo o uporniškem ali revolucionarnem naboju Slovencev v odnosu do nadvlade različnih nacij, je iz analiziranih besedil izpuščeno. Identiteta Slovencev se danes torej ne konstituira na diskurzivnih formacijah o zgodovinskih dogodkih, kakršni so bili na primer kmečki upor, reformacija, partizanski boj ali spor z Informbirom.

Če se vrnem k vprašanju prevlade predmodernega etosa, se lahko ponovno sklicujem na Žižka, ki je rešitev za slovenski narod videl v proletarski revoluciji kot edinem načinu za afirmacijo slovenske nacionalne identitete. Proletarska revolucija predstavlja alternativo za spodletelo meščansko revolucijo in je popolnoma v nasprotju s krščansko-socialističnimi rešitvami (Žižek, 1984). Tudi Ivan Cankar je kot največji kritik predmo-

dernosti slovenstva razumel slovenski nacionalni problem kot problem proletariata. Ker so Slovenci najprej proletarski narod, je za njihovo konstitucijo, nacionalno svobodo in potrditev Slovenije kot nacije potrebna osvoboditev proletariata. Proletarska revolucija je torej edini način za afirmacijo slovenske nacionalne identitete (Pirjevec, 1964, 441).

V nadaljevanju izvemo, kateri diskurzi so imeli aktivno vlogo pri konstruiranju slovenske nacionalne identitete. Najprej bom pod drobnogled vzela diskurze, ki so se pojavili okrog pomenske dvojice Slovenija – Evropa, kasneje pa se bom ukvarjala tudi z dihotomizacijo odnosa med Slovenijo in Balkanom.

SLOVENSKA IDENTITETA V ODNOSU DO 'EVROPE'

Konstrukcijo slovenske identitete moram osvetliti skozi dvojico univerzalno – partikularno. Laclau (1996) pravi, da je popolni partikularizem nemogoč, ker vedno nastaja v odnosu do univerzalnega, čeprav je univerzalno samo po sebi prazen označevalec. Vendar pa univerzalno vedno vznikne iz partikularnosti kot rezultat negiranja določene identitete. V obdobju jugoslovanskih sporov je slovenski partikularizem nastal kot posledica negacije slovenskih zahtev v odnosu do takratnega univerzalnega – jugoslovanskosti. Partikularnost slovenskega pogleda se nato kot zahteva oblikuje nasproti novemu univerzalnemu – evropskosti. Hkrati pa evropska univerzalnost ni povsem konsenzualna, saj se partikularnost Slovenije kaže tudi v želji po njeni popolni avtonomnosti. 'Evropa' se v tem primeru kaže kot nevaren Drugi. Oblikovanje slovenske identitete torej hkrati poteka v odnosu do Drugega, to pa sta tako 'Balkan' kot tudi 'Evropa'. Diskurzi so temu ustrezno ambivalentni. Kadar stremijo k partikularnosti, je Evropa konstruirana kot konstitutivni Drugi. V primeru, ko smo del evropskega univerzalnega, se navadno kot Drugi konstruirata slovenska družbeno-politična polpretekla zgodovina in 'Balkan'. Evropa je po eni strani reprezentirana kot grožnja in avtoriteta, po drugi strani pa nastopa kot fantazma boljše prihodnosti, ekonomskega položaja in priložnosti.

V naslednjih poglavjih se posvečam diskurzom, ki Evropo kot kulturno in geografsko entiteto ter Evropsko unijo kot politično formacijo pozicionirajo kot opozicijo slovenski identiteti. Predstavljam predvsem tiste vidike slovenske identitete, ki jih je oblikoval krekovski diskurz, saj prav ta v veliki meri vpliva na odnos Slovencev do univerzalnega simbolnega polja.

Domačijski diskurz

Zaradi dolgotrajne podjarmljenosti Slovencev je njihova identiteta vezana predvsem na partikularnost domačega in na strah pred univerzalnim zakonom tujega. Musek (1994, 173–174) razlaga, da se Slovenci počutijo kot otroci, ki jih je izoblikoval tujec. Temu ustrezna je metafora, ki Slovenijo personificira kot otroka, 'Evropi' ali Evropski uniji pa pripisuje mačehovski odnos. "*Unija ni mati naddomovina, ki bo poskrbela za nas, svoje otroke. V Bruslju nas bodo upoštevali toliko, kolikor se bomo za to potrudili sami*" (Dnevnik, 17. 4. 2003).

V kolektivni zavesti se Slovenci torej istovetijo z majhnostjo, neobglenostjo, marginalnostjo in provinci- alnostjo, ki jim neprestano grozi tujec. Zato je koncept tujca in odtujenosti močno prisoten v slovenski kulturni zgodovini, kar je razvidno tudi iz Cankarjevih del. Kako lahko s pomočjo Cankarja razlagamo slovensko domačijskost in zaprtost, osvetljuje Pirjevec (1964) in Žižek (1987, 35). Avtorja poudarjata, da je Cankar pogosto obravnaval dualizem med partikularnostjo domačnosti in univerzalnostjo tuje učenosti. Tu nastane problem, ker se identifikacija Slovencev z njihovo nacijo ne more zgoditi, če je identiteta razpeta med dve omenjeni alternativni. Njegovi junaki so bili razpeti med tujo učenostjo in domačnostjo oziroma materinskostjo (Pirjevec, 1964).

Mati je bila za Cankarja vrhovni etični princip in prav zato v njegovi simboliki zavzema tako močno vlogo. Pirjevec (1964, 437) pravi, da "se pri Cankarju kot njegov nad-jaz, *superego*, ni pojavil oče, marveč mati". Vendar kaj pomeni, če kot nosilka 'nadjaza' nastopi mati in ne oče? Normalni očetovski 'nadjaz' deluje tako, da nas s 'prepovedjo incesta' iztrga samorasli partikularnosti in odpre širši univerzalnosti. Subjekt sam teži k zaprtosti domačega kroga, nadjaz pa ga prisili, da se povzpne do univerzalnosti. Tuje torej nastopi kot zunanja travma, kot nekaj, kar od zunaj ogroža domače. Odločilen prelom je, ko se subjekt identificira ravno s tem, kar se mu je sprva prikazovalo kot zunanja sila negativnosti (Žižek, 1982, 245–246). Tuja učenost torej ni več doživljena kot tuja, marveč kot del subjekta samega, kot tisto, kar je že na delu v poziciji, od koder govori, in zato postavlja na laž sleherno neposredno identifikacijo z domačim. Iz tega sledi tudi Žižkova (1987, 38) ugotovitev, da je cankarjanski lik matere v bistvu simptom potlačene resignacije nad zmago univerzalnega zakona. Mati nastopi kot utelešenje domačije, torej kot nosilka univerzalnega zakona.⁴ "Mati kot nosilka 'nad-jaza' zato ni nekaj izvirnejšega od očetovskega 'nad-jaza', marveč vselej že *reakcijska tvorba*, reakcija na to, da se subjekt ni zmozel identificirati s

4 V psihoanalitičnih terminih bi lahko rekli, da če Božje ime deluje kot instanca univerzalnega Zakona, ki nas iztrga zaprtosti incestuoznega razmerja z Materjo-Domačijo, t.j. kot instanca 'simbolne kastracije', tistega Tretjega, ki blokira skladnost dualnega-zrcalnega razmerja mati-sin, grobo povedano: kot nadjaz, Cankar razreši zagato 'neponotranjenega Zakona' (klinično rečeno 'nerazrešenega Ojdipa') tako, da mu kot nosilec ideala-jaza nastopi Mati (Žižek, 1987, 38–39).

Tujim, da ni zmožen vzeti nase prehoda v medij Uni-verzalnosti: tako kot je drugotna reakcijska tvorba tudi sleherna ideologija 'domačije', 'vrnitev h koreninam', 'organskosti', 'samoraslosti' itn." (Žižek, 1982, 247).

Močna vloga matere v slovenskem imaginariju ni naključna. Musek (1994, 170–171) poudarja, da je raz-log za to, da je mati postala nosilka nadjaza, pravzaprav odsotnost moških v slovenskih družinah, predvsem v 19. stoletju. Glavni vzroki so bili vojaščina, sezonsko delo in emigracija pa tudi močan kmečki in podeželski etos in zakasnel razvoj meščanstva. Kajti kmečka in podeželska kultura je karakteristično bolj tradicionalna in vezana na ženski ideal.

Pravkar zapisano seveda ni samo sebi namen, to je potrebno prenesti na raven oblikovanja slovenske narod-ne identitete. Tu moram ponovno slediti interpretacijam Žižka in Pirjevca, ki trdita, da je Cankarjeva ljubezen do matere simbol za patriotsko ljubezen do domovine. Vendar ne gre zgolj za arbitraren nacionalni problem, temveč problem majhnega kmečkega naroda, ki je bil vedno v podrejenem položaju glede na druge – tuje nacije. Zaradi specifičnih zgodovinskih razlogov, kot so ekonomska in kulturna šibkost Slovencev pred vdorom nemškega kapitala, je kot poglobitveni trenutek v obliko-vanju slovenske nacionalne identitete nastopila ideo-loška perspektiva, ki je poudarjala, da je največja ne-varnost za narod prav izguba kmetijske zakoreninjenosti v razvijajočem se kapitalizmu. Ta se kaže tudi v političnih komentarjih, ki obravnavajo vstop Slovenije v Evropsko unijo. Dojemanje slovenske majhnosti kot problema za njeno suverenost in samobitnost je bilo namreč zelo pogosto. Za začetek si pogledajmo dva jezikovna meha-nizma, s katerima se bomo srečali v nadaljevanju in prek katerih se v prvi vrsti konstruira tudi domačijski diskurz.

Personifikacija

Antropomorfna reprezentacija Evrope kot 'nevarne pošasti, ki bo pojedla nemočno Slovenijo', je v politič-nih komentarjih zelo pogosta. "Personifikacija je poseb-na oblika metafore, ker povezuje dve različni si kon-ceptualni polji, to je koncept s semantičnimi značil-nostmi (- človek) s konceptom (+ človek). Rezultat je antropomorfizem" (Wodak et al., 1999, 44). Abstraktnim identitetam, na primer nacijam, je s personifikacijo dodeljena človeška oblika (de Cillia et al., 1999, 165). Skupno jim je dejstvo, da se uporabljajo za pomenjenje različnih pojavov v svetu v počlovečeni, antropomorfni obliki. Te metafore so zelo sugestibilne in v navezavi na mentalne konstrukte nacije implicirajo znotraj-nacional-no enakost in podobnost, saj je moč te metafore ravno v tem, da spodbuja identifikacijo naslovnikov s personi-ficiranim kolektivnim subjektom (Wodak et al., 1999, 44). Personifikacija tudi omogoči, da sporočevalec dolo-čenega akterja razbremeni odgovornosti, tako da ga

semantično ohranja v ozadju. Pogledajmo si ponazoritev na primerih:

"Še posebej v Sloveniji obstaja ta zgodovinski urangst, da nas bodo veliki narodi oziroma države požrli" (Finance, 31. 1. 2003).

"Vem in razumem, da nas je strah. Ali nas ne bodo veliki partnerji preplavili in 'pojedli'? Ali bomo sposobni preživeti v odprtem svetu in ohraniti svojo slovensko samobitnost?" (Delo, 1. 2. 2003).

Veliki evropski narodi so reprezentirani kot tuji in nevarni, poleg tega so personificirani, kar občutek ogroženosti še poveča, saj je iz neke abstraktne entitete simbolno prenešen v konkretnega – počlovečenega ak-terja.

Kot kaže naslednji primer, se kot osnovni problem odnosa Slovenija-Evropa predpostavlja izguba suvereno-sti in nacionalne identitete zaradi majhnosti slovenskega geografskega ozemlja.

"...identiteta naroda pa je nekaj, kar sega čez okvire dnevnooperativnih meril. (Podobno je z merjenjem suverenosti in njenega oddajanja na oltar skupne evrop-ske države; kar je 'malo' suverenosti za velike narode, ni malo za tako majhne, kot je slovenski.) Od te identitete je seveda odvisno, po kakšnih poteh in s koliko po-končnosti in samozavesti ter s koliko uslužnosti in kle-čeplaznosti bo šla Slovenija v Evropo" (Nedelo, 6. 5. 2001).

V tem primeru je slovenska suverenost personifi-cirana kot nevesta, ki je oddana na oltar evropske dr-žave. Slovenija zaseda le pasivno pozicijo. Lingvistično gledano Slovenija nima nobene možnosti za avtonomno delovanje. Če analiziramo konotacijo metafore, se pasivna pozicija dodatno izkazuje. Nevesta je namreč v tradicionalni miselnosti simbol za pasivni subjekt, saj jo mora oče, kot predstavnik družine, izročiti soprogu – torej univerzalnemu, kar pa pomeni izgubo njene ne-odvisnosti. Navedeni primer nam torej govori, da sprejemanje univerzalnega zakona implicira izgubo na-cionalne suverenosti.

'Mi' Slovenci

Lingvistično je razlikovanje med Slovenijo in 'Evro-po' največkrat ubesedeno z zaimkoma 'mi' in 'oni', ki izražata prvo in tretjo osebo množine. Odnos do naroda se dojema kot odnos do 'naše vrste – reči, ki je drugi nimajo, ki 'nas' loči od 'njih' (Salecl, 1993, 148). V analiziranih komentarjih je dihotomija pogosta, posebej kadar se besedilo nanaša na slovensko suverenost na-sproti evropski dominaciji. Avtor besedila lahko občin-stvo združi v "eno samo interesno skupino tako, da z uporabo zaimka 'mi' znotraj nje zabriše razlike o izvoru, veroizpovedi, razredu in življenjskem stilu" (de Cillia, 1999, 164).

Zgodovinsko gledano je bila Slovenija vedno pod okriljem drugih nacij ali nadnacionalnih tvorb in to

dejstvo je vidno tudi v konstrukciji slovenske identitete v političnih komentarjih. Že krekovstvo je odnos Slovenije do drugih nacij obravnavalo kot grožnjo za finančno in ekonomsko suverenost in tak nazor se kaže tudi v naslednjih primerih.

"Tujega kapitala se otepamo kot hudič uši. Raje smo gospodarji na svoji njivici – Slovenska smer! – kot da bi se udinjali brezdušnemu tujcu" (Mladina, 26. 2. 2001).

Prva oseba množine je rabljena, da se poudari povezanost velikega števila ljudi oziroma da se oblikuje občutek skupnosti. Pomanjševalnica 'njivica' v tem kontekstu konotira majhno teritorialno ozemlje, na katerem živijo pretežno kmetje. Stavek 'Slovenska smer!' pa ponovno priča o nekem skupnem cilju ali modusu operandi, kar ponazarja predmeščanski etos in zapiranje v domačijskost.

"Še globoko v časih nekdanje Jugoslavije smo se 'pogovarjali' v nemških markah, na zahodnem koncu še v lirah, in tudi v dolarji, markami, s franki, šilingi... smo se kar dobro znašli. ... od tolarja se bomo morali posloviti že po dobrem desetletju njegove zgodovine. ... Marsikomu bo slovo od svojega nacionalnega simbola, in denar to nedvomno je, težko" (Primorske novice, 4. 1. 2002).

V tem primeru so močnejše in dominantnejše države simbolizirane kot denarne valute. Zaimek 'mi' – torej prva oseba množine ('smo se') se nanaša na Slovence na splošno. V tem primeru lahko govorimo o 'zgodovinskem 'mi' (Wodak et al., 1999; de Cillia et al., 1999), kar pomeni, da 'mi' ohranja kohezivnost in razsežnost neke skupnosti, tako da potencialno vključuje tudi vse v preteklosti živeče sonarodnjake.

Poudarjanje razlike od tujega se kaže tudi v svojilnih zaimkih, na primer 'naše':

"Ni treba biti ravno finančni strokovnjak, da bi dognali, da usodno nevarnost razprodaje naših bank... tujemu kapitalu" (Delo, 1. 12. 2001).

Sklenem lahko, da je reprezentacija statusa Slovenije vezana na dominacijo drugih evropskih držav in evropske skupnosti kot celote. Predpostavljena dominacija pa je naturalizirana z različnimi zgodovinskimi dejstvi.

Slovenci kot pridni, ubogljivi in učinkoviti

'Bodi svoje sreče kovač!' se glasi osnovni krekovski rek, s katerim se identificirajo pridni, ubogljivi in pokorni Slovenci. Čeprav se na prvi pogled zdi, da rek kliče po protestantskem individualizmu in afirmaciji posameznika kot subjekta, s tem nima nič opraviti. Gre namreč za krščansko-socialistični etos. Protestantsko meščanstvo se namreč osredotoča na akumulacijo kapitala, medtem ko krekovstvo glorificira kult dela, karakterističen za predmoderno obdobje. Rek meri na samostojnost kmeta, navezanega na svoje posestvo in neodvisnega od zunanjega sveta. 'Bodi svoje sreče

kovač!' pomeni: ne išči vzroka svojih težav zunaj sebe in se ne upiraj, marveč okrepi svojo vzdržnost, moli, delaj in varčuj. Človek mora delati, saj le delo lahko človeka odreši grehov (Žižek, 1981–1982; 1987). Poglejmo, kako se enak diskurz kaže v političnih komentarjih.

"Še bolje, če bi se letos izpolnila tudi želja po Natu,...kar si lahko zagotovimo z lastno prizadevnostjo in prepričljivostjo" (Delo, 4. 4. 2001).

"Ob pregovornem hlapčevstvu slovenskega značaja se moj optimizem še zmanjša. Evropa sama od sebe Sloveniji ne bo nič poklonila. Pravice si bomo morali sami izbojevati... Tudi svoj jezik bomo morali sami spoštovati in sami zaščititi, svojo kulturo pa sami poznati, promovirati in biti najprej sami nanjo ponosni" (Primorske novice, 7. 2. 2003).

Oba primera nazorno kažeta na reinterpretacijo zgoraj navedenega krekovskega reka. V prvem primeru je raba prve osebe množine mišljena za vse Slovence, ki so kot akterji pozvani k pridnosti in prizadevnosti, na katero lahko sami vplivajo, da bi dosegli narodov cilj. V drugem primeru izstopa svojilni zaimek 'svoj', ki poudarja ekskluzivnost slovenske kulture in jezika – dva najpomembnejša slovenska nacionalna simbola. Navsezadnje beseda 'zaščititi' vsebuje "implicitno predpostavko" (glej Fairclough, 1992), da Sloveniji preti nevarnost, kar opravičuje njeno zapiranje v domačijskost.

Kot kažejo naslednji primeri, se v odnosu do Evrope pogosto pojavljajo persoinifikacijske metafore, ki Slovenijo prikazujejo kot učenko, Evropo pa kot učiteljico. Uporaba te metafore Evropo konstruira kot Drugo.

"...Slovenija se je v zadnjih letih v pripravi na sprejem v Evropsko skupnost izkazala kot 'najbolj pridna učenka v razredu'..." (Večer, 29. 12. 2001).

"Leta 2002 bomo opravljali še zadnje izpite za vstop v Evropsko skupnost..." (Večer, 29. 12. 2001).

V persoinifikacijskih metaforah ima Slovenija vlogo pridne učenke, medtem ko je Evropa reprezentirana kot učiteljica. *"...učiteljica Evropa..."* (Večer, 15. 11. 2003). To pomeni, da je Evropa na položaju avtoritete, do katere ima Slovenija dvojni odnos. Po eni strani je Evropa grožnja, po drugi pa nekaj pozitivnega in bolj razvitega, po čemer se je potrebno zgledovati.

"...sodelovanje z bogatimi in močnejšimi, ki imajo tudi več znanja in izkušenj, nam bo koristilo" (Delo, 1. 2. 2003).

Krekovska ideja o pridnih, varčnih in ubogljivih Slovencih je ponovno vzniknila v obdobju integracijskega procesa. Če predpostavljam, da se hegemonski boj okrog definiranja identitete navadno pojavi v obdobju intenzivnih družbenih sprememb in celo ob dizlokaciji v strukturi – na primer vključitev Slovenije v Evropsko unijo – se zgodi tudi re-afirmacija diskurzov, ki so v preteklosti pomembno konstruirali slovensko nacionalno identiteto. Primeri političnih komentarjev pričajo o tem, da so Slovenci še vedno interpelirani v pridne in ubogljive subjekte, čeprav se to dogaja v dveh različnih

pomenskih verigah. Prvo, priden – prizadeven – učinkovit, sem pravkar prikazala in jo lepo ponazarja tudi sledeč primer: *"Mi pridni Slovenci pa smo prvi in verjetno še vedno edini med kandidatki, ki smo vzpostavili sistem skupne kmetijske politike..."* (Finance, 28. 10. 2003). Druga, ki predstavlja nekakšno radikalizacijo prve, pa se glasi priden – ubogljiv – pokoren (Žižek, 1981–1982, 85). Lotila se je bom v naslednjem poglavju.

Slovenci kot narod hlapcev

Meja med pridnostjo, prizadevnostjo in hlapčevstvom je zelo tanka. Hlapčevstvo lahko razlagamo kot negativno radikalizacijo teh načeloma pozitivnih lastnosti. Imenovanje Slovencev za narod hlapcev izhaja iz Cankarjeve kritike slovenskega katolištva. V slovenskem kolektivnem imaginariju je slovenska identiteta močno vezana na njegovo videnje Slovencev kot naroda hlapcev. Cankar je Slovence imel za narod, ki je nesposoben svobodne zgodovinske akcije, torej kot narod, ki ni sposoben, da bi si 'pisal sodbo sam'. Slovenski narod je poimenoval za 'hlapčevsko drhal', ki nikakor ni zmožna biti svoboden zgodovinski subjekt, temveč mu 'usodo krojita frak in talar' (Pirjevec, 1968). Če se sklicujem na Cankarjevo dramo *Hlapci*, so Slovenci to priložnost zamudili v obdobju protireformacije. Slovenski narod se je ohranil tako, da je hlapčeval.

Cankarjevo *imenovanje* (naming) je še danes močno prisotno pri konstruiranju slovenske identitete. Poglejmo, kaj je zapisal Cankar in kako se je to kasneje sprevrglo v del slovenske samozaznave. "Zdaj pregledujem zgodovino protireformacije. Takrat so v naših krajih pobili polovico poštenih ljudi, druga polovica pa je pobegnila. Kar je ostalo, je bila smrdljiva drhal." (Cankar, 1994, 33). Kasneje v drami besedno zvezo 'smrdljiva drhal' zamenja z besedo hlapci. "...Hlapci! Za hlapce rojeni, za hlapce vzgojeni, ustvarjeni za hlapčevanje! Gospodar se menja, bič pa ostane in bo ostal na vekomaj, zato ker je hrbet skrivljen, biča vaje in željan!" (Cankar, 1994, 56).

Povezavo med *imenovanjem* (naming) in identiteto razumem v kontekstu diskurzivne teorije, ki se opira na Lacanovo psihoanalizo. "Medtem ko je za večino družbenih ved 'skupina' entiteta, ki obstaja pred samim procesom imenovanja, v teoriji hegemonije družbeni akter obstaja le v tolikšni meri, do katere je podvržen imenovanju" (Marchart, 2005). Laclau teorijo hegemonije zato reformulira v teorijo imenovanja. Če identiteta dane družbene skupine ne izvira iz neke trdne podlage znotraj družbenega (na primer pozicije znotraj produkcijskih razmerij), je lahko zgolj rezultat procesa hegemonijske signifikacije oziroma artikulacije. Edino, kar ohranja skupino, je torej ime, ki izhaja iz omenjenega procesa. Ime torej "ne izraža enotnosti skupine, ampak postane njen temelj" (Marchart, 2005). Šele lacanovski

pristop torej poskrbi za preboj: identiteta in enotnost objekta sta rezultat operacije imenovanja (Laclau, 2005, 104).

V analiziranih komentarjih se imenovanje Slovencev za hlapce eksplicitno kaže:

"Hlapci na poti v Babilon" (Primorske novice, 29. 3. 2003).

"Slovenci namreč še zdaleč najraje previdno in udobno pustimo, da nas tok nosi s seboj...Radi vemo, kakšno je trenutno pravilno vladajoče mišljenje, ne branimo se napotkov, kaj naj si mislimo in kako naj se vedemo" (Nedelo, 7. 7. 2002).

"Slovenec pa se na nove razmere niti ne bo tako težko privaditi: nekoč smo imeli partijske komisarje, sedaj imamo evropske komisarje. Nekako smo tudi navajeni na diktat... toda že nekajkrat smo pokazali, da se Slovenci v vseh razmerah dobro znajdemo" (Večer, 1. 10. 2001).

Prvi primer Slovence eksplicitno imenuje za hlapce, medtem ko sta druga dva bolj implicitna in navajata le značilnosti, ki se jih navadno povezuje s hlapčevstvom, kar se posebej v tretjem primeru skuša naturalizirati. Predstavljena je kot nekaj običajnega, saj je bila Slovenija v obdobju skozi zgodovino ves čas pod 'dikta-kom' tujih nacija, kot da drugih možnosti pravzaprav sploh ni imela.

Naturalizacija se kaže tudi v besedah, kot je na primer 'pač'. Z njo je izražena vdanost, nemoč: takšni smo in tako naj tudi ostane, ker smo pač takšni. Tudi označevalca slovenskosti z izrazoma 'drobtinčarstvo' in 'preračunljivost' se v interpretacijah navadno pripisujeta hlapčevstvu oz. sta pojmovana kot negativni lastnosti, v kateri interpelira krekovstvo.

"Slovenci smo pač takšni. Drobtinčarji" (Delo, 9. 1. 2003).

"Slovensko je preračunljivo: proti vojni smo, če bodo tudi drugi proti, kolikor pa bodo drugi podprli ZDA, smo tudi mi za" (Mladina, 10. 3. 2003).

Preseganje hlapčevstva in bujenje narodne zavesti

Želja po preseganju hlapčevske identitete je v bistvu težnja po ohranjanju partikularnosti. Gre za posledico integracijskega procesa, ko zaznavanje spremembe spodbudi vprašanja izgube oziroma ohranitve nacionalne identitete. Rek 'Bodi svoje sreče kovač!' je v političnih komentarjih zavzel tudi drugo, bolj odporniško in narodnozavedno obliko, ki se je mestoma kazala v nacionalistični retoriki. V sledečih primerih komentatorji navajajo nerazrešene dileme, ki se nanašajo na definiranje slovenske nacionalne identitete.

"Bomo potem, ko bomo člani obeh klubov, imeli svoja stališča in jih tudi zagovarjali? Bojim se, da ne...Dolež se je obnašal samo kot pridni učenec, ki marljivo, brez večjih pripomb izpolnjuje to, kar so mu naložili veliki...vsi so se obnašali enako: hlapčevsko."

...vse kaže, da iz enega protektorata silimo v drugega, samo da bi se otresli neznosnega bremena odgovornosti pred samim seboj in svetom" (Primorske novice, 29. 3. 2003).

Avtorji političnih komentarjev pogosto pozivajo k preseganju hlapčevske identitete, kot v primeru: "Da bi bili 'mesto' in ne 'vas', je potreben občutek obstojnosti, ravnotežja, izogibanja ponižnosti in ustrežljivosti" (Mladina, 7. 1. 2002). V tem primeru je dualnost mesto-vas metafora za moderni in predmoderni etos. Vstop v Evropsko unijo je prikazan kot zadnja možnost, da se Slovenci otresejo hlapčevskosti. "Pri tem ne dvomimo, da bomo kot narod postali samozavestnejši in da se bomo (upajmo) dokončno poslovili od Cankarjeve oznake, da smo 'narod hlapcev'..." (Demokracija, 20. 3. 2003).

Značilna je tudi retorika, ki poudarja samozadostnost: "... evropskega denarja niti ne potrebujemo, saj vse zmoremo sami" (Večer, 27. 11. 2002), emocionalnost in viktimizacijo:

"Svoje preživetje in varnost smo z davki in krvjo plačevali kakim sedmim državam, v kritičnih trenutkih pa smo vedno ugotovili, da se lahko zanesemo samo nase" (Delavska enotnost, 20. 3. 2003). Navedeni dramatičen govor hoče vzbujati intenzivna čustva.

"Ukrivljena drža 'pogajalcev', ki tiho in ponižno hodijo k evropskim veljakom in s sklonjeno glavo pricaplajo nazaj... Človek tako nehote dobi vtis, da mora Slovenija storiti veliko več pri vključevanju kot druge države na čakanju. Kaj pa ponos? Zagotovo v Evropo, toda s pokončno držo! Mar se ta oblast sramuje te države, tega naroda, teh korenin?" (Demokracija, 12. 4. 2001). V prvem delu primera se pojavi kar nekaj predpostavk o hlapčevski drži slovenskih politikov v odnosu do Evropske unije. V drugem delu pa avtor skuša preseči hlapčevsko identiteto z dvigovanjem narodne zavesti. Svoje videnje utemeljuje esencialistično – torej z naturalizacijo oziroma legitimizacijo, sklicujoč se na 'nacionalne korenine'. V tem se kaže esencialistični način dojemanja in homogeniziranja naroda in njegove zgodovine.

Mazohistična introjekcija

Krščansko-socialistični konceptiji slovenskega naroda je lastna razsežnost, ki jo Žižek imenuje 'introjekcija' spora oziroma obrnitev agresivne energije nazaj vase. "... ob vsem jamranju nad žalostno usodo Slovencev v sodobnem svetu, nad 'brezčutnim' tujim kapitalom, ki izkorišča in proletarizira naše 'delovne sloje' itn., krščansko-socialistična konceptija nikoli ne nalaga 'agresivnega' reagiranja, dejavnega boja zoper nasprotnika, marveč najprej že vzrok težav napol 'ponotranji', kot da smo bili mi sami tisti, ki smo s svojimi slabostmi omogočili sovražnikov prodor ... nato pa se rešitev vidi predvsem v tem, da mi sami še bolj vztrajamo v 'de-

lavnosti, varčnosti, zadovoljnosti in krščanski potrpežljivosti'" (Žižek, 1987, 30). Viktimizacija in mazohistična introjekcija problematičnega odnosa s tujino je razvidna iz sledečih primerov:

"Evropska javnost nas je spet uvrstila na začetke med vsemi kandidatki za vstop v Evropsko unijo, med najmanj priljubljene države. Pravzaprav se ne bi smeli čuditi, da nas Evropa ne mara..." (Tednik Ptuj, 10. 5. 2001).

"Ali se vam ne zdi, da vse skupaj ni več pogajanje, ampak le še diktat EZ, ki nas že sedaj obravnava bolj kot nebodigatreba..." (Družina, 28. 7. 2002).

Pravi odgovor torej ni divje upiranje, ampak predvsem slovenska notranja samosprememba. "Slovenija se ne širi in ne krči, le polepšat in izboljšat se mora..." (Slovenska panorama, 23. 7. 2003).

Pri procesu identifikacije Slovencev z dano subjektivno pozicijo je zanimivo, da se poudarjajo predvsem negativne lastnosti, medtem ko so druge evropske nacije svojo identiteto konstruirale predvsem na lastnostih, simbolih in dosežkih, ki jih vrednotijo kot pozitivne (na primer galska mitologija, kosovski mit in drugo). Reprezentacija Slovencev kot naroda hlapcev pa nosi negativno konotacijo, čeprav so se v procesu vstopanja v Evropsko unijo kazali različni pozivi preseganja hlapčevske identitete. Imamo torej dva ekstrema, na eni strani se hlapčevska identiteta kaže skozi mazohistično introjekcijo slovenskega odnosa z 'Evropo', na drugi strani se narodnobuditeljski diskurz zlahka sprevrže v nacionalističnega, posebej ko se slovenska nacionalna identiteta konstruira v odnosu do 'Balkana'.

SLOVENSKA IDENTITETA V ODNOSU DO 'BALKANA' IN SOCIALIZMA

Vsakič ko se odpre vprašanje 'nacionalne substance', se nujno trči tudi ob kopičenje tujkov, tujerodnih vrinkov, ki da jo ogrožajo in ji ne dajo dihati. Potrebno jih je nevtralizirati, izločiti in onemogočiti, jim odmeriti kakšen oddaljen prostor proč od oči javnosti. Po osamosvojitvi so ti tujki napolnjeni z vsebino socialistične in jugobalkanske preteklosti. Po drugi strani pa so vplivi Zahoda dobili novo podobo 'Evrope', ki nas utegne pohrustati in v kateri se bomo utopili, če ne bomo stopili v bran 'lastnega' (Dolar, 2003, 25–26). Do sedaj sem skušala osvetliti persistentnost krekovskega diskurza pri obravnavanju odnosa med Slovenijo in Evropo, v nadaljevanju prikažem še drugo plat konstruiranja slovenske nacionalne identitete, ki se oblikuje v odnosu do 'Balkana' in jugoslovanske socialistične preteklosti. Pomenska veriga, ki označuje slovensko identiteto v luči tega odnosa, je "priden – prizadeven – učinkovit" Slovenec (Žižek, 1981–1982, 85). Temu nasproti se izgraja predstava o 'lenem – kaotičnem – lažnivem Balkancu'. Na konotativni ravni gre za razkol med 'civiliziranim Slovincem' in 'barbarskim Balkancem' ali ne-

demokracijskim jugonostalgikom. Ob tem mi verjetno ni potrebno izgubljati besed, kateri pol omenjene dvojice zavzema hegemonsko pozicijo.

Zapuščanje Balkana in socializma

"*Identiteta od Balkana do Evrope*" (Mag, 26. 3. 2003) se glasi eden izmed naslovov številnih političnih komentarjev, ki se ukvarjajo tudi z odnosom Slovenije do Balkana in Evrope. Pri tem postavljajo v ospredje tranzicijo slovenske identitete od 'balkanske', za katero je značilno, da je vplivala na slovensko v obdobju Jugoslavije, do 'evropske', ki naj bi vpliv šele pridobivala in ga imela tudi v prihodnosti. Tu gre za dve različni zapolnitvi univerzalnega. Univerzalno se kot prazno ali pomensko nično polje zapolni z novo hegemonistično pozicijo. V časih Jugoslavije je bila to ideja socializma s svojimi vrednotami in normami, sedaj pa gre za evropskost, kar kaže naslednji odlomek:

"...naša država se je po dvanajstih letih negotove mednarodne tranzicije dokončno odcepila od Balkana in se pridružila razvitemu zahodnemu svetu. Sanje so takorekoč postale resničnost..." (Mag, 27. 11. 2002). Iz navedenega primera lahko z analizo implicitnih predpostavk (Fairclough, 1992) izluščim nekaj 'značilnosti' Balkana. Ker citat govori o razvitem zahodu kot najpomembnejši pridobitvi opuščanja Balkana, gre pravzaprav za implicitno sporočilo, da je Balkan nerazvit. Vendar pogledajmo še naslednji primer, ki bolj nazorno utemeljuje, zakaj se je smiselno pridružiti Evropski uniji:

"Slovenija ima veliko zgodovinsko priložnost, da se 1. maja 2004 dokončno odreče svojim komunističnim koreninam, ki sežejo globoko v čas pred letom 1991... Priključitev Uniji pomeni enkratno priložnost, da za večno prekinemo s propadlo jugoslovansko miselnostjo... Slovenija bo s prvim majem 2004 in pridružitvijo EU dobila tudi priložnost, da se nepreklicno odreče pogubni balkanski inflacijski navadi in sprejme temeljno ekonomsko pravilo zahodnega sveta... Hkrati bo ta dan velik poraz za vse jugonostalgike, ki ne morejo in nočejo pretrgati svoje balkanske popkovine s komunistično dediščino propadle Jugoslavije" (Mag, 27. 11. 2002).

V jezikovnem smislu Slovenija ponovno zavzema personificirano podobo, reprezentirana je kot otrok, ki se odcepi od svoje 'matere' – Balkana in komunizma. Gre za težnjo po prehodu k univerzalnemu zakonu Evrope. Kot osnovni razlog, ki naj bi zaviral prehod v univerzalnost, sta navedena Balkan in komunizem. Da je prehod v univerzalno zaviral tudi in predvsem krščansko-socialistični diskurz, pa sem že pokazala.

Dihotomizacija 'Balkana' in 'Evrope' je očitna. Balkan je vedno opisan z negativnimi oznakami, tako da se vse evropsko kaže v toliko bolj pozitivni luči. "Še nekaj dni in vsega bo konec: uspešna referendum bosta nas Slovence potisnila v drug svet, kjer bomo svobodno zadihali med (enakopravnimi) evropskimi narodi in kjer

bo ostal le še spomin na naše balkanske dogodivščine (na izsiljevanja, vojne, umore, atentate itd.). To bo izjemen zgodovinski preskok..." (Mag, 19. 3. 2003).

Čeprav je nova slovenska identiteta konstruirana glede na svojo balkansko in socialistično preteklost, je tranzicija k evropskosti še vedno do neke mere negotova. To se kaže predvsem v vprašanju, ali je Slovenija res uspela opustiti svojo 'balkansko' identiteto, kajti 'evropska' in 'balkanska' identiteta se popolnoma izključujeta.

"(Ne)pravi Evropejci... Čeprav si kar naprej prizadevamo, da bi Evropo prepričali, da nismo Balkan... kar naprej ustvarjamo vtis nekakšne konfliktnosti in nenormalnosti, lahko bi rekli politične blaznosti, kar je tako značilno za Balkan" (Tednik Ptuj, 10. 5. 2001).

"Ostaja seveda kanček grenkobe, ker v Sloveniji kampanja za referendum ni potekala v najbolj omiknem ozračju. Še zlasti in kampanji o vstopu v zvezo Nato so se nekateri posluževali prostaških prijemov in osebnih žalitev. Ne eno in ne drugo ne bi smelo spadati v politiko, še zlasti pa ne v omikano srednjeevropsko državo. ...'evropski' namreč nisi samo zato, ker so te sprejeli v elitni klub, 'evropski' si, če se znaš tako tudi obnašati" (Večer, 27. 3. 2003).

Biti del Balkana ali imeti elemente 'balkanske' identitete je negativno, o čemer pričajo stereotipne predstave o Balkanu. Negativno konotacijo ima vse, kar označuje balkanskost. Torej 'necivilizirano'. Ločevanje med 'civilizirano Evropo', katere del bodo tudi Slovenci, če bodo 'popravili' svoje obnašanje, in 'neciviliziranim' Balkanom, je ponovno stereotip, na podlagi katerega se konstituirajo razlike med Subjektom in Drugim. Znebiti se 'balkanske' identitete pomeni vstopiti med 'civilizirane' narode, postati 'normalen', diplomatski in ugleden. Zato bo Slovenija pripravljena za svojo novo (evropsko) identiteto šele, ko se bo znebila vseh značilnosti balkanskosti. Slovenija mora torej svojo identiteto konstruirati, tako da negira vsakršen element svoje 'balkanskosti'.

Balkan in komunizem postaneta eno in isto, sinonim za vse negativno, saj sta v večini primerov del istega reda diskurza. Komunizem je razumljen kot politična realizacija balkanskega etosa. Označevalci za Balkan so: kaotičen, zakoten, cirkuški "*Politika na Balkanu ali balkanski cirkus*" (Nedeljski dnevnik, 16. 3. 2003), označevalci za komunizem pa: nedemokracijsko in lažniv. Tudi nasproti komunizmu stoji univerzalnost Evrope. Evropa pomeni sistem vrednot, v katerih komunizem nima svojega mesta, čeprav sta marksizem in komunizem povsem evropski domislici. Mit Evrope vsebuje svetle naracije vrednot, kot so svoboda, demokracija, blaginja, solidarnost, moderna tehnologija, predvsem pa visoka kultura (Puntscher Riekmann, 1997, 64–65). "V vsakem primeru je vključitev v Evropsko zvezo za Slovenijo in Slovence nova stopnja k demokratizaciji, evropskim kulturnim in miselnim vzorcem (Demokracija, 8. 8. 2002).

Osnovna ideja, ki oddaljuje Slovenijo od Balkana in 'komunizma', je zasledovanje modela evropske demokracije. Demokratizacija je velikokrat izpostavljena kot temeljna pridobitev Slovenije ob vstopu v Evropsko unijo. Paradoks zasledovanja demokracije Derrida ob razloži s konceptom 'prihajajoča demokracija' (democracy to-come). Derrida (v Fritsch, 2002, 578) trdi, "da je ideja obljube vpisana v idejo demokracije: enakost, svoboda, svoboda govora, svoboda tiska – vse te stvari so kot obljube vpisane v demokracijo. Demokracija je obljuba. Zato je...edini režimski ali politično organizacijski koncept, v katerem je zgodovina, kot neskončni proces izboljševanja in doseganja popolnosti, vpisana v koncept. Torej gre za zgodovinski koncept skozi in skozi in zato mu pravim 'prihajajoč' (to come)". Demokracija je obljuba v smislu, da je na različnih delih sveta in v različnih obdobjih koncept demokracije vedno dobival nove pomene. V Sloveniji pa se je koncept demokracije vzpostavil predvsem kot negacija 'komunizma in balkanskosti' in se tesno veže na vse 'evropsko' in hkrati na vse, k čemur mora Slovenija stremeti.

Nacionalistični diskurz

Po osamosvojitvi je v Sloveniji vzniknila rodoljubna retorika in je mestoma zapadala v nacionalistične podtone. Prej sem pokazala, kako taka retorika deluje v odnosu do Evrope, sedaj pa bomo podrobneje pogledali, kakšna je v odnosu do Balkana.

Politični komentarji se pogosto vrtijo okrog vprašanja, kakšna bi morala biti prava in resnična slovenska identiteta, kaj izgrajuje slovensko nacionalno substanco in katera kontinuiteta slovenske identitete se mora ohranjati. Pogosto pri tem zapadejo v esencializem, diskriminacijo, stereotipe, nacionalizme in marginaliziranje, kadar se vprašanja nanašajo na vlogo Drugega. Z drugimi besedami, na delu je orientalizem (Said, 1996) ali v našem primeru celo balkanizem. Močnik (2003) pravi, da balkanizem ni nekaj, kar ločuje balkanske države od Evrope, ampak njihovo specifično sredstvo za integracijo v mednarodni sistem. Sicer pa ta iluzija ločevanja podpira in ustvarja lastno bistvo te integracije: vzdržuje balkanske države v inferiornem položaju. Orientalistična ideologija Balkana je tako mehanizem za zagotavljanje mednarodne dominacije.

Ker je bilo jedro jugoslovanskega spora v odnosu med Slovenijo in Srbijo, so pogosta personifikacija balkanske grožnje prav Srbi. "Dogajanje v Srbiji nas opozarja, kako prav je bilo, da smo se Slovenci osamosvojili in odšli iz balkanskega kotla. Vstop v Evropsko zvezo in Nato pa bo pomenil dokončno slovo od Balkanskega zakotja" (Demokracija, 20. 3. 2003). Nacionalna ogroženost pa je postala močna točka identifikacije, tudi kadar je sovražnik notranji. Nacionalizem je ideološki način, kako individuumi doživljajo svoje najbolj vsakdanje, konkretne zgodbe, način, kako zanje najdejo

krivca. Svojo moč gradi na ustvarjanju specifičnih fantazem nacionalne ogroženosti. "Nacionalna identifikacija z 'našo vrsto' namreč vselej temelji na fantazmi sovražnika, tujca, ki se je vrnil v našo družbo in nas nenehno ogroža s svojimi navadami, diskurzom, rituali, ki niso 'naše vrste'. Karkoli ta Drugi dela, nas ogroža že s samim obstojem. Fantazma tega, kako 'Drugi' živi na naš račun, lenari, izkorišča itd., se vedno znova oblikuje v skladu z našo željo. Tako je npr. večer očitek priseljencem, da so lenuhi, brez delovnih navad itd., hkrati pa se jim očita, da kradejo naša delovna mesta." (Salecl, 1993, 148). Naslednji primer kaže, da se je balkanske tradicije in navad potrebno izogniti in jih izključiti iz vsega, kar smatramo za 'evropsko'.

"Slovenski človek se je izjasnil za Evropo, kar pomeni stran od balkanskih navad in običajev. Naj živi takšna odločitev!" (Demokracija, 10. 4. 2003).

Seveda je nacionalistični diskurz lahko tudi zelo ekspliciten: "Na Kolpi bo v prihodnjih letih vzpostavljena šengenska meja, zaščiten z močjo zveze NATO. Balkan s tem ne bo več stalen vir ogrožanja in izsiljevanja naše države, ampak kvečjemu izletna točka" (Gorenjski glas, 4. 4. 2003).

"...Nato pa kot severnoatlantska vojaška zveza varovalni dežnik pred morebitnimi novimi fašizmi, nacizmi in komunizmi... naše članstvo bo pomagalo ... ideološko in politično očistiti naš prostor... Dokončno bo našla državljansko pravico v našem prostoru resnica" (Družina, 13. 4. 2003). Če želi Slovenija postati evropska, bo morala očistiti svojo regijo in družbo vsega, kar bi lahko bilo nedemokratsko.

Sovražnik ima navadno svojo lastno etnično in politično identiteto. Včasih je lahko notranji, to je etnično drugačen Drugi, ki živi na slovenskem ozemlju, ali spet drugič gre za političnega nasprotnika, ki se ga obravnava kot marginalnega in nepomembnega zaradi drugačnih političnih stališč. Marginalne skupine, na katere se avtor nanaša, so intelektualna levica in del civilne družbe.

"Natu nasprotujejo tudi vsi pri nas živeči Srbi, ki so ob osamosvojitvi na lahek način prišli do slovenskega državljanstva" (Demokracija, 5. 12. 2002).

"Ko sem jih videl na zadnjih demonstracijah v Ljubljani, sta bila zunanost in vedenje večine udeležencev takšna, da bi jim že vnaprej molil uro in denarnico, če bi jih zvečer kje srečal na samem, samo da me ne bi še pretepli. Zato je sramota za večino Slovencev, da dopuščamo, da taki ljudje predstavljajo in krojijo naše mnenje o vstopu v Nato!" (Demokracija, 5. 12. 2002).

"Mar bomo Slovenci zares dopustili, da nam neke obrobne skupine in tujerodci (mišljeni so Srbi op. av.) narekujejo, kako naj se odločimo?" (Demokracija, 5. 12. 2002).

V zadnjem primeru je razlikovanje med 'Slovenci' in 'tujerodci' ali 'marginalnimi skupinami' še bolj očitno, ker je beseda 'Slovenci' tudi semiotsko izpostavljena v

kreplem tisku, tako da ima dodatno 'moč' pri interperiranju bralca v subjektivno pozicijo Slovenca.

Vračanje v Evropo

Ena najbolj razširjenih idej je, da je slovenska identiteta v svoji esenci pravzaprav evropska in bi morala taka tudi ostati. *"Navsezadnje smo v Evropi že od nekdaj, naši interesi so predvsem tu. Uradna pridružitvev demokratični evropski družini bi morala biti le še formalnost"* (Večer, 3. 10. 2003). Njena pretekla jugoslovanska dimenzija je bila le motnja njene evropskosti. Zato bo integracijski proces slovensko identiteto pripeljal spet tja, kamor spada.

"Havel je čas komunizma označil kot čas laži, v katerem se identiteta ni mogla vzpostavljati: ali jo je človek prikril, ali so mu jo uničili, ali pa so ga odstranili. Odtod današnji problemi z identifikacijo" (Mag, 26. 3. 2003).

Pridružitve Slovenije Evropski uniji je bil proces, podvržen naturalizaciji, v smislu, da je integracija naravna posledica za evropsko državo, kakršna je Slovenija. Trditev, da je Slovenija v svojem bistvu evropska država, je uporabljena kot legitimizacija za zavračanje socialistične in na Balkan vezane preteklosti ter sredstvo za njeno legitimirano drugačenje. Posledica je zanikanje 'komunizma' kot dela slovenske identitete. Identiteta pomeni spraševati se o uporabi zgodovinskih, jezikovnih in kulturnih resursov v procesu 'postajanja nekaj', bolj kot pa 'biti nekaj': se pravi, ne, kdo smo ali od kod prihajamo, temveč, kaj lahko postanemo, kako smo reprezentirani in kako to vpliva na to, kako se bomo sami reprezentirali. Identitete se torej konstruirajo znotraj in ne zunaj reprezentacije (Hall, 1996, 4). Predpostavke 'evropskosti' identitete Slovencev sem našla v štirih kategorijah: geografski, zgodovinski, kulturni in religijski.

Geografska lega Slovenije je priročno sredstvo za naturalizacijo slovenske identitete kot evropske. Središčna lega Slovenijo simbolno povezuje z 'evropskostjo' njene identitete, kar ilustrira citat: *"Najprej se je treba zavedati, da nam ni treba riniti v Evropo, ker v njej smo že, in to skoraj v njenem središču samem"* (Primorske novice, 7. 2. 2003).

Tudi zgodovinska dejstva so pomembna za rekonstrukcijo evropskosti slovenske identitete. Tukaj je na delu tako imenovani 'zgodovinski mi', ki se nanaša na kolektivno in unificirano zgodovino (Wodak et al., 1999, 46).

"...pozabljamo, da smo Slovenci že zdavnaj stanovali v Evropi" (Večer, 24. 10. 2002).

"Od Karantanije, Trubarja, pomladi narodov sredi devetnajstega, antifašističnega boja sredi dvajsetega in osvobodilne vojne koncem dvajsetega stoletja je jasno, da smo doma v EU, ne da bi se kaj prida selili" (Delavska enotnost, 20. 3. 2003).

Da bi konstruiral 'velik namišljeni mi', avtor vključi tudi Slovence, ki so del narodove preteklosti, in jim preprosto doda skupino sedanjih slovenskih bralcev in drugih Slovencev. Za nameček je v prvem primeru Slovenija personificirana, kar še bolj vzbuja občutek kohezivnosti.

Dodaten element za identifikacijo z evropsko identiteto je bil podan predvsem v medijih, kjer so avtorji izpostavili religijsko dimenzijo identitete.

"Tudi v naših dneh ostaja evropska duša enotna. Poleg skupnega izvora ima tudi iste krščanske in človeške vrednote..." (Družina, 11. 8. 2002).

"...saj smo v Evropi že 1200 let, odkar smo kristjani..." (Družina, 30. 11. 2003).

V navedenem razberem enoznačno povezavo med krščanstvom, Evropo in Slovenijo: krščanstvo je enako Evropa, Slovenija je enako krščanstvo, torej Slovenija je enako Evropa.

Ob vsem tem je izpraševanje o esenci Slovenije in Slovencev seveda nelegitimno, saj je dvom o tem, ali je Slovenija evropska dežela, nedopusten. *"Menim, da izgubljam veliko preveč energije z razpravami o tem, ali naj se pridružimo osnovnim organizacijam zahodnega sveta, kamor zgodovinsko in kulturno nedvomno sodimo"* (Delo, 1. 2. 2003).

SKLEP

V prispevku sem predstavila diskurze, ki so konstruirali slovensko nacionalno identiteto v prelomnem obdobju pridruževanja evroatlantskim povezavam. V odnosu do 'Evrope' se je pokazala močna interdiskurzivna navezava na predmoderni krekovski diskurz. V zvezi s tem sem bila pozorna na pozivanja k manjvrednosti Slovencev, domačijskosti in zapiranju vaze, pa tudi na željo po partikularizmu, ki se mestoma kaže v nacionalističnem diskurzu. Zanimivo, da se ta ni oblikoval v odnosu do 'Evrope', temveč v odnosu do 'Balkana'. Ta je v tem primeru postal glavni označevalec tudi za vse jugoslovansko, socialistično in komunistično, torej za vso tisto 'negativno' preteklost, ki je pojmovana kot šum v kontinuiteti slovenske samobitnosti. 'Evropa' in Evropska unija, pogosto rabljeni kot sopomenki, sta se v tem primeru kazali kot antiteza 'balkanski' identiteti, ki jo je zavoljo zasledovanja 'demokratičnosti' potrebno opustiti. Lahko bi dejala, da se je slovenska identiteta v izbranem zgodovinskem trenutku hkrati oblikovala v odnosu do dveh Drugih (Evrope in Balkana) kot tudi do svojih preteklih konstrukcij (na primer hlapčevstvu, jugoslovanskosti).

Za zaključek bi se želela ponovno navezati na nekatere teoretske predpostavke, ki sem jih zastavila na začetku prispevka. Dejala sem, da se slovenska nacionalna identiteta konstruira skozi razliko do Drugega. Prvi način je njena konstrukcija v odnosu do 'Balkana' in socializma, drugi pa v odnosu do 'Evrope'. Konstruira pa

se tudi glede na svojo preteklo identitetno konstrukcijo oziroma s pomočjo diskurzov, kot je na primer kreovski. Čeprav sem se v članku pogosto sklicevala na diskurzivno teorijo Laclaua in Mouffove, moram opozoriti, da avtorja ne razvijeta analitičnega koncepta ali 'metodološkega' orodja (kakršno je na primer intertekstualna analiza), s katerim bi preverjala, kako in ali se diskurzi in identitete spreminjajo, kadar nastopi antagonistična diskurzivna pozicija in morebitna reartikulacija hegemonije. Ne povesta, kako in kateri antagonizmi vplivajo na ne-spremenljivost konstruirane identitete. S pomočjo nekaterih analitičnih prijemov, ki nakazujejo na intertekstualnost oziroma interdiskurzivnost (na primer analiza implicitne predpostavke), sem pokazala na relativno nespremenljivost diskurzov, ki kon-

struirajo slovensko identiteto. Analiza intertekstualnih kot tudi interdiskurzivnih elementov besedil namreč omogoča empirično preverjanje in analiziranje konstrukcije določene identitete. Kajti šele jezikovna oziroma besedilna analiza pokaže, da se diskurzi, ki konstruirajo slovensko nacionalno identiteto, kljub jasnemu antagonizmu ali dislokaciji strukture, ne spremenijo, ostanejo torej relativno fiksni oziroma konstantni. Kljub večkratni zamenjavi hegemonskih pozicij se torej reartikulirajo v prej že obstoječe relacije. Slovenska nacionalna identiteta se je verjetno najmočnejšemu rezu v svoji zgodovini "pustila ujeti v alternativo med fantazmami domačijskih mitov in fantazmo 'Evrope' na drugi strani" (Dolar, 2003, 35).

DISCURSIVE CONSTRUCTION OF SLOVENE NATIONAL IDENTITY. ANALYSIS OF POLITICAL NEWS COMMENTARIES IN THE PROCESS OF SLOVENE ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Andreja VEZOVIK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

e-mail: andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article shows which discourses have shaped Slovene national identity in the process of the country's accession to Euro-Atlantic associations. On the theoretical level, it relies primarily on discourse theory and its understanding of identity as discursively constructed through the differences of the Other. Using the concept of intertextuality or interdiscursivity, it shows empirically that the understanding of identity in discourse theory is deficient, especially in aspects where theory advocates openness of social relations, changeability and emancipation. On the basis of the historical dimension or an overview of discourses that have constructed Slovene identity in the past, it shows their fixedness and persistence, which means that the field of identification has, despite the change in hegemonic relations, remained the same. The empirical aim of the article is to show how discourses shaped in the process of Slovene accession to Euro-Atlantic associations, have influenced the construction of Slovene national identity.

The research focuses on discourses produced in Slovene newspaper commentaries between 2001 and 2003. The main finding is that Slovene national identity has been shaped both through its relation to 'Europe' and to 'the Balkans'. The alteration of 'Europe' is shown predominantly through the catholic discourse from the end of the 19th century calling for patriotism, fear of all things foreign, servitude and masochistic introjection in the relation to 'Europe'. These elements are important for the constitution of Slovene national identity even today. The alteration of the 'Balkans' is shown mainly through its demand for particularity, ie. in its nationalist and patriotic discourse, constituted as an opposition to an 'uncivilised barbarian past'. The pursuit for democracy leads Slovene identity from 'Balkan barbarity' to 'European civilizedness'. The conclusion that the question of Slovene identity is a complex issue is therefore not surprising. The aim of the article is to shed light on those discourses that have 'struggled' to attain a hegemonic position in the analysed historical and social moment.

Key words: discourse, identity, intertextuality, universal, particular, Europe, the Balkans, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- Delavska enotnost**, 20. 3. 2003 – Hvalica, D.: Varni doma v EU. Delavska enotnost, 20. 3. 2003. Ljubljana.
- Delo**, 1. 12. 2001 – Bučar, F.: Na javni razprodaji. Delo, 1. 12. 2001. Ljubljana.
- Delo**, 1. 2. 2003 – Žekš, B.: Osamitev je počasna smrt. Delo, 1. 2. 2003. Ljubljana.
- Delo**, 4. 4. 2001 – Žitko, S.: Magične letnice za pridne kandidatke. Delo, 4. 4. 2001. Ljubljana.
- Delo**, 9. 1. 2003 – Taškar, J.: Nezaupnica ljudstvu ali samim sebi? Delo, 9. 1. 2003. Ljubljana.
- Demokracija**, 10. 4. 2003 – Cepl, K.: Referendum in posledice. Demokracija, 10. 4. 2003. Ljubljana.
- Demokracija**, 12. 4. 2001 – Cizelj, B.: Nezavest naroda. Demokracija, 12. 4. 2001. Ljubljana.
- Demokracija**, 20. 3. 2003 – Berlec, M.: Pred zgodovinsko priložnostjo. Demokracija, 20. 3. 2003. Ljubljana.
- Demokracija**, 5. 12. 2002 – Starič, P.: V Nato – da ali ne? Demokracija, 5. 12. 2002. Ljubljana.
- Demokracija**, 8. 8. 2002 – Berlec, M.: Trnova pot h koreninam. Demokracija, 8. 8. 2002. Ljubljana.
- Dnevnik**, 17. 4. 2003 – Ivelja, R.: V (novo) Evropo. Dnevnik, 17. 4. 2003. Ljubljana.
- Družina**, 11. 8. 2002 – Ocvirk, K.: Evropska zavest se je porodila na romanjih. Družina, 11. 8. 2002. Ljubljana.
- Družina**, 13. 4. 2003 – Rozman, B. (2003): Naša in letošnja velika noč. Družina, 13. 4. 2003. Ljubljana.
- Družina**, 28. 7. 2002 – Poznič, A.: Evropa ni argument. Družina, 28. 7. 2002. Ljubljana.
- Družina**, 30. 11. (2003): Kaj lahko pričakujejo od Evrope slovenski kristjani? Družina, 30. 11. 2003. Ljubljana.
- Finance**, 28. 10. 2003 – Ješovnik, P.: Huston, we have a problem! Finance, 28. 10. 2003. Ljubljana.
- Finance**, 31. 10. 2003 – Crnkovič, M.: Vloga države je trženje naroda. Finance, 31. 10. 2003. Ljubljana.
- Gorenjski glas**, 4. 4. 2003 – Grims, B.: Začetek konca tranzicije. Gorenjski glas, 4. 4. 2003. Kranj.
- Jana**, 26. 11. (2002): Povabilo na ples. Jana, 26. 11. 2002. Ljubljana.
- Mag**, 19. 3. 2003 – Markeš, J.: Med konci in začetki. Mag, 19. 3. 2003. Ljubljana.
- Mag**, 26. 3. 2003 – Juhant, J.: Identiteta od Balkana do Evrope. Mag, 26. 3. 2003. Ljubljana.
- Mag**, 27. 11. 2002 – Slivnik, D.: Zaseda na Gorenjskem. Mag, 27. 11. 2002. Ljubljana.
- Mladina**, 10. 3. 2003 – Nežmah, B.: V kraljestvu cincarjev. Mladina, 10. 3. 2003. Ljubljana.
- Mladina**, 26. 2. 2001 – Fatalist Jakob: Unikativ več ne delajo. Mladina, 26. 2. 2001. Ljubljana.
- Mladina**, 7. 1. 2002 – Gustinčič, J.: Prvi na vasi, zadnji v mestu? Mladina, 7. 1. 2002. Ljubljana.
- Nedeljski dnevnik**, 16. 3. 2003 – Damjanić, N.: Med Brusljem in Zagrebom. Nedeljski dnevnik, 16. 3. 2003. Ljubljana.
- Nedelo**, 5. 5. 2001 – Meršol, M.: Evropa nas čaka? Nedelo, 5. 5. 2001. Ljubljana.
- Nedelo**, 7. 7. 2002 – Dobnikar Šeruga, R.: Proti toku. Nedelo, 7. 7. 2002. Ljubljana.
- Primorske novice**, 29. 3. 2003 – Škrli, R.: Hlapci na poti v Babilon. Primorske novice, 29. 3. 2003. Koper, Nova Gorica.
- Primorske novice**, 4. 1. 2002 – Koron, D.: Dovolj romantike, evro je tu. Primorske novice, 4. 1. 2002. Koper, Nova Gorica.
- Primorske novice**, 7. 2. 2003 – Pribac, B. (2003): Vanjo moramo, a ji ne smemo zaupati. Primorske novice, 7. 2. 2003. Koper, Nova Gorica.
- Primorske novice**, 7. 2. 2003 – Rustja, B.: Da bi nas kdaj ne bolela glava. Primorske novice, 7. 2. 2003. Koper, Nova Gorica.
- Slovenska panorama**, 23. 7. 2003 – Juri, A.: Kaj si o konvenciji o prihodnosti Slovenije mislim... Slovenska panorama, 23. 7. 2003. Ljubljana.
- Tednik Ptuj**, 10. 5. 2001 – Koprivc, J.: Kdo nas ne mara. Tednik Ptuj, 10. 5. 2001. Ptuj.
- Večer**, 1. 10. 2001 – Petek, M.: Tudi če je ne-umna, samo da je evropska. Večer, 1. 10. 2001. Maribor.
- Večer**, 15. 11. 2003 – Niedorfer, S.: Čuden diplomatski celofan. Večer, 15. 11. 2003. Maribor.
- Večer**, 24. 10. 2002 – Buldožer: Evropa nima pojma. Večer, 24. 10. 2002. Maribor.
- Večer**, 27. 11. 2002 – Vidic, I.: Kost za glodanje. Večer, 27. 11. 2002. Maribor.
- Večer**, 27. 3. 2002 – Brezigar, B.: Zmagala je politika. Večer, 27. 3. 2002. Maribor.
- Večer**, 29. 12. 2001 – Struc, M.: Zaupajmo vase. Večer, 29. 12. 2001. Maribor.
- Večer**, 3. 10. 2003 – Forstnerič Hajnšek, M.: Slovensčina v Evropi. Večer, 3. 10. 2003. Maribor.
- Althusser, L. (1995)**: Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes toward an Investigation. V: Tallack, D. (ed.): Critical Theory: A Reader. Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf, 298–313.
- Bauman, Z. (1996)**: From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. V: Hall, S., Du Gay, P. (eds.): Questions of Cultural Identity. London, Sage, 18–36.
- Cankar, I. (1994)**: Hlapci. Ljubljana, Mihelač.
- Cillia de, R., Reisigl, M., Wodak, R. (1999)**: The Discursive Construction of National Identities. Discourse and Society, 10, 2. London, 149–173.
- Derrida, J. (1981)**: Positions. Chicago, The University of Chicago Press.
- Dijk, van T. A. (1998)**: Opinions and Ideologies in the Press. V: Bell, A., Garrett, P. (eds.): Approaches to Media Discourse. Oxford, Malden, Blackwell, 21–63.
- Dolar, M. (2003)**: Slovenska nacionalna identiteta in kultura: navodila za uporabo. V: Pagon, N., (ed.): Nacionalna identiteta in kultura. Ljubljana, ICK, 21–36.

- Fairclough, N. (1992):** *Discourse and Social Change*. Cambridge – Oxford, Polity Press – Blackwell Publishers.
- Fritsch, M. (2002):** *Derrida's Democracy to Come*. *Constellations* 9. New York, 574–597.
- Hall, S. (1996):** Introduction: Who Needs 'Identity'? V: Hall, S., du Gay, P. (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1–17.
- Kristeva, J. (1986/1996):** *The Kristeva Reader*. Oxford, Blackwell.
- Laclau, E. (2005):** *On Populist Reason*. London – New York, Verso.
- Laclau, E. (1996):** *Emancipations*. London, Verso.
- Laclau, E. (1990):** *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso.
- Laclau, E., Mouffe, C. (1987):** *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Marchart, O. (2005):** In the Name of the People: Populist Reason and the Subject of the Political. *Dialectics*, 35, 3. Maryland, 3–19.
- Močnik, R. (1981–1982):** Tudi nekdanj so Slovenci slavili ali opomba o tem, kaj je realizem v politiki in kaj v literaturi. *Problemi razprave*, 11, 1. Ljubljana, 98–107.
- Močnik, R. (2003):** Balkan kao element u ideološkim mehanizama V: Bjelić, D. I., Savić, O. (eds.): *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd, Beogradski krug, 98–137.
- Musek, J. (1994):** *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Pinter, A., Pajnik, M., Lenardič, Š., Vezovnik, A., Sedmak, M., Podovšovnik E. (2005):** *Oblikovanje spornih tem v javnosti: Metodološki korektiv longitudinalnega anketnega raziskovanja na podlagi uporabe analize besedil in procesne teorije javnega mnenja. Končno poročilo raziskave*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče.
- Pirjevec, D. (1964):** *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pirjevec, D. (1968):** *Hlapci, heroji, ljudje*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Puntscher Riekman, S. (1997):** The Myth of European Unity. V: Hosking, G., Schopfin, G. (eds.): *Myth and Nationhood*. London, Hurst&Company, 60–71.
- Rotar, B. (1981–1982):** Mehanika organov in mehanika gospodstva ali: kje je sedež duše. *Problemi razprave* 11–1. Ljubljana, 108–122.
- Said, E. (1996):** *Orientalizem: zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana, ISH.
- Salecl, R. (1993):** *Zakaj ubogamo oblast*. Ljubljana, DZS.
- Šabič, Z., Brglez, M. (2002):** The National Identity of Post-Communist Small States in the Process of Accession to the European Union: the Case of Slovenia. *Communist and Post-Communist Studies*, 35, 1. California, 67–84.
- Žižek, S. (1981–1982):** Kako so Slovenci postali pridni in kako bodo to, če bodo pridni, tudi ostali. *Problemi razprave*, 11, 1. Ljubljana, 85–97.
- Žižek, S. (1982):** *Zgodovina in nezavedno*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Žižek, S. (1984):** *Krekovstvo. Družboslovne razprave*, 1. Ljubljana, 147–164.
- Žižek, S. (1987):** *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. (1999):** *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

Sl. 1: Zastave.
Fig. 1: Flags.

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Matej Župančič

L'ARCIDUCA LODOVICO SALVATORE E LA MUGGIA
DEL SUO TEMPO (1847–1915). Mednarodni kongres.
Milje, 28. – 29. septembra 2007

V Miljah je potekalo ob koncu septembra 2007 dvodnevno zborovanje, posvečeno 160-letnici rojstva nadvojvode Ludvika Salvatorja iz družine Habsburg-Lothringen (v Italiji je ta veja bolj znana kot Lorena), tudi častnega meščana Milj. Zborovanje sta organizirali društvi *Fameia Muiesana* iz Milj in *Circolo culturale Istria* iz Trsta. Nikakor ne gre spregledati osebnega prispevka Franca Stenerja iz Milj pri organizaciji in izvedbi tega srečanja, na strokovni strani pa ne prispevka dr. fil. Brigitte Mader, ki že daljši čas raziskuje delo in življenje Ludvika Salvatorja.

Nadvojvoda Ludvik Salvator se je rodil v Firencah 4. avgusta 1847 kot predzadnji sin Leopolda II, toskanskega velikega vojvode; kot osebnost je bil toliko nenavaden, da so ga imeli za posebnega zaradi načina življenja, ki je odstopalo od običajnega, še zlasti, ker je bil in je ostal član cesarske družine.

Iz uvodnega prispevka Franca Stenerja povzemamo, da je bil Ludvik Salvator navdušen proučevalec in raziskovalec, posebej s področja naravoslovnih ved, da predstavlja nadvojvoda zadnji člen iz kulturne razsvetljenske tradicije toskanske veje Lotaringijcev, torej naslednikov Medičejcev. Svoje življenje je posvetil raziskavam malo znanih ali celo neznanih obal in otočij Sredozemlja. Na krovu obeh ladij Nixe je opravljal študijske poti, rezultate svojih raziskav pa predstavil v več kot šestdesetih knjigah enciklopedijskega značaja in v prispevkih, opremljenih z lastnimi risbami. Kot učenjak z interdisciplinarnim pristopom (ukvarjal se je z geologijo, arheologijo, botaniko, zoologijo in vse do etnologije in jezikoslovja) je užival mednarodni ugled. Poleg matrinega italijanskega jezika je govoril nemško, špansko, katalonsko, francosko in angleško. Bil je izvoljen častni član mnogoterih znanstvenih akademij po svetu in dobil poleg drugih nagrad tudi zlato medaljo za delo o Balearskih otokih na pariški svetovni razstavi leta 1878.

Njegovo življenje je bilo razpeto med rezidencami na Majorki, v Zindisu pri Miljah, v Ramlehu v Egiptu ter na krovu svojih ladij Nixe, s katerima se je pogosto mudil tudi na Liparskih otokih, v Grčiji in Dalmaciji.

Obsežno posestvo v Zindisu, ki si ga je pridobil leta 1876 in ga povečeval v teku let, je obsegalo pašnike, vinograde in gozdove, 17 kmečkih poslopij in dve vili.

Ob začetku prve svetovne vojne, že močno bolan, se je preselil v Gorico in leto pozneje v grad, ki ga je poddedoval po očetu, Brandýs nad Labo. Tam je umrl 12. oktobra 1915.

Zgoraj omenjeno trditev o italijanščini kot materinem jeziku je ovrglo kar nekaj referentov, ki so po značaju njegovih pisem ugotavljali, da je uporabljal, kadar se je hotel izražati osebno ali celo čustveno, pogostejše nemščino. Prav za to srečanje so bili pregledani in tudi urejeni arhivi na Češkem in na Dunaju, o čemer sta poročali E. Gregorovičová in E. Springer. C. Giunti iz Montignosa je poročal o zelo zanimivem razmerju med vzgojiteljem Eugenijem Sforzo in mladim vojvodo, ki je trajalo vse do konca življenja, vse na osnovi pred kratkim odkritega pisemskega arhiva.

Prav mladost v Firencah, ki jih je morala družina zapustiti sredi 19. stoletja, neposredna bližina Naravoslovnega muzeja, Botaničnega vrta in tradicionalno prosvetljenega okolja (referat S. Contardija: *Sapere enciclopedia e pubblica utilità. La nascita del Regio Museo di Fisica e storia naturale*) so vplivali na mladega in tudi odraščajočega Ludvika Salvatorja, da je odklonil, a ne povsem, kariero na dvoru in v vojski in se posvetil potovanjem, študiju in pisanju. Cesarska družina je vzbudila med referenti kar več različnih prikazov: B. Mader je prikazala širši okvir in najvažnejše protagoniste toskanske kot tudi dunajske veje, medtem ko je Ratbot Habsburg Lothringen bolj nanizal družinske spomine. B. Mader je tudi osvetlila znanstveni utip mesta – predvsem naravoslovni – in še posebej stike Ludvika Salvatorja s C. Marchesettijem.

Obširno podobo Milj v drugi polovici 19. stoletja je prikazal prof. G. Cuscito, še posebej socialne napetosti v mestecu, ki je sledilo hitri industrializaciji Trsta. Ob prikazu je večkrat zašel v živahnih in zgovornih komentarjih tudi na dnevno politične komentarje. Odličnemu govorniku in pronicljivemu raziskovalcu moramo oprostiti tudi to.

Posebna pozornost je, kot je povedal gozdar D. Masiello, v zadnjem času posvečena "nadvojvodovi poti" v zaledju mesta, vse do slovenske meje, kjer se učenci iz Zindisa in drugih šol uče spoznavati naravo in si vzgajajo čut za njeno varovanje. Čez deset let morda volivci, ki ne bodo omogočili pozidave še zadnjih oaz ob mestu?

V prikazu je bilo omenjenih le nekaj na posvetu prisotnih tem. Poudariti moramo, da je prav raznovrstnost predavateljev in seveda referatov obogatitev tako za kulturno življenje mesteca v tržaškem zaledju kot tudi za kulturnozgodovinsko podobo Istre tedanjega časa. Osebnosti ene najvišjih osebnosti dinastije z domačim prebivalstvom, tudi s tistimi, ki so bili zaposleni na posestvu, in seveda s člani visoke družbe, kot Hütteroti, Kuppelwieserji, pa tudi s predstavniki znanstvene elite, kot s C. Marchesettijem, so vsekakor vredni objave. Tako mladost v razvitem okolju toskanske prestolnice kot izkušnje Lud-

vika Salvatorja z mnogimi svetovnimi razstavami postavljajo nadvojvodo kot enega najbolj uglednih obiskovalcev 1. Istrske pokrajinske razstave leta 1910 v Kopru, ki jo je komentiral in pohvalil in zdi se, da prav s stališča "sapere enciclopedico e pubblica utilità". O tem je pisala prav B. Mader že v koprskih *Annales*.

Organizatorji obljublajo v kratkem zbornik referatov.

Pred simpozijem in ob njem so bile še spremljajoče aktivnosti. Že 4. avgusta so v pristanišču sv. Roka pri Miljah organizatorji predstavili spominsko razglednico in poseben poštni žig. Med srečanjem so v poslopju knjižnice G. Millo, kjer je srečanje tudi potekalo, odprli kar dve razstavi. Prvo so pripravili učenci (in seveda tudi učiteljice) osnovne šole Zindis o učni naravovarstveni poti, drugo pa avstrijsko-madžarska slikarka Katalin Albrecht Nagy z motivi iz krajev, kjer je potoval Ludvik Salvator.

Avgust Lešnik

RUDOLF GOLOUH (1887–1982) v ognju socialnih idej in gibanj. Spominski zapis ob 120-letnici rojstva in 25-letnici smrti.

Rudolf Golouh – vodilni medvojni slovenski socialistični politik, delavski voditelj, udeleženec mirovne konference v Parizu (1919), poslanec v ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, podžupan občine Maribor, sodelavec OF v Ljubljani, interniranec v koncentracijskem taborišču Dachau, izvrsten govornik, neumoren novinar, publicist, književnik in še bi lahko naštevali – se je rodil 23. oktobra pred 120 leti v Kopru.

Pričujoči zapis govori o Golouhových pogledih na družbeno dogajanje in čas, ki ga je sam doživljal pa tudi aktivno soustvarjal, še posebno v prvi polovici prejšnjega stoletja. Na tem mestu naj spomnim le na nekatere ključne dogodke in procese, ki so usodno zaznamovali to obdobje: dve svetovni vojni (1914–1918, 1939–1945) in z njima neposredno povezane 'krivične' mirovne pogodbe; tri ruske revolucije (leta 1905 ter februarška in oktobrska leta 1917), ki so vsaka po svoje vplivale na razcep dotlej enotnega socialističnega delavskega gibanja na socialnodemokratsko in komunistično krilo (tako v nacionalnem kot v mednarodnem okviru); pojav treh totalitarnih režimov (fašizma, nacizma, stalinizma); izbruh in posledice dotlej največje svetovne gospodarske krize (1929); razmah medvojne demokratične (boj za splošno, enako in tajno volilno pravico) ter sindikalnega gibanja, ki ne zahteva zgolj 8-urnega delovnega časa in realnih mezd, pač pa tudi uzakonitev socialnega zavarovanja (kot temelja socialne države) po zgledu nemške weimarske ustave (1919); nadalje španska državljanska vojna (1936–1939) in z njo povezana solidarnostna pomoč mednarodnih brigad, razmah ljudskofrontnega in narodnoosvobodilnega gibanja in tako naprej.

Vsa ta bogata bera dogodkov mednarodnih razsežnosti je brez dvoma v večji ali manjši meri odmevala pa tudi vplivala na družbene procese v novonastali Kraljevini SHS oziroma kasnejši Kraljevini Jugoslaviji. Seveda pa ne gre prezreti nekaterih posebnosti, ki so kardinalno zaznamovale in determinirale tudi naš (slovenski) družbeni prostor in čas. Na prvem mestu velja omeniti poskus oblikovanja lastne (slovenske) državnosti ob koncu prve svetovne vojne, ki – kot vemo – zaradi spleta nam neugodnih mednarodnih razmer ni dal tako želenega rezultata (šlo je pač za ozemlje, ki je do konca vojne spadalo v okvir poražene habsburške monarhije). Nič manj 'krivi' niso bili tedanji najodgovornejši slovenski (in hrvaški) neodločni politiki; namesto da bi na razgovorih v Beogradu vztrajali pri (kon)federativni ureditvi nove skupne države (kakor jo je predvidela *ženevska deklaracija*, podpisana 9. novembra 1918), v katero sta se združila dva različna svetova – vzhodna in zahodna civilizacija – so proti volji svojega ljudstva (spomnimo se samo zbiranja podpisov za podporo *majniški deklaraciji* v zadnjem letu vojne) pristali na centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom: "Naša avstro-madžarska stvarnost se je pijano zakotalila pod prestol Karadjordjevičev kakor prazna steklenica piva v smeti", je ta usodni razplet sarkastično pokomentiral Miroslav Krleža. Nič manjše razočaranje niso pomenile nove državne meje. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje

Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila rapalska pogodba in koroški plebiscit (1920) bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V tem kontekstu lahko samo pritrdimo ugotovitvi prof. Jožeta Pirjevca: "... kako zelo se je naš bivanjski prostor zožil zaradi novih meja, ki jih je prinesel propad habsburške monarhije".

Nič bolj uspešna ni bila novonastala država pri reševanju zapletene notranje (socialne in nacionalne) problematike; še več, Kraljevina je padla v obdobje tako imenovane velike politične nestabilnosti (1921–1928), v katerem je "skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica", kot je bistroumno in slikovito komentiral takratno politično sceno srbski politik Dragoljub Jovanović. Njegove besede potrjujejo statistični podatki: v omenjenem obdobju se je zvrstilo 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Podobno so dogajanje na jugoslovanski notranji sceni ocenjevali v tujini, na primer ameriški poslanik John Prince: "Konec koncev, slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju tako imenovanih narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo". Pot k državnemu udaru je bila odprta; ne gre pa spregledati, da je bil dejanski cilj puča kralja Aleksandra (6. januarja 1929) srbizacija vse države, zamaskirana pod plaščem politike tako imenovanega integralnega jugoslovanstva (*en kralj, ena država, en narod, en jezik*). Sredi tridesetih let (po nasilni Aleksandrovi smrti 9. oktobra 1934) je bilo v državi sicer zaznati postopno liberalizacijo političnega življenja, ki pa – kot je znano – ni več mogla ohraniti Kraljevine, o čemer priča ne nazadnje tudi aprilsko (1941) razsulo takratne oblasti. Tak je bil torej družbeni (politični, ekonomski, socialni, kulturni) okvir, ki je determiniral vlogo Rudolfa Golouha, tako "igralca" kot "gledalca", v slovenskem (in jugoslovanskem) družbenem prostoru takratnega časa.

Če pobrskamo po Golouhovem življenjepis, se zdi, da je bila prav njegova mladostniška vedoželjnost, s katero ga je bogato obdarila mati narava, odločilna za oblikovanje njegovih smelih (beri revolucionarnih) političnih nazorov. Takole piše: "... mnogo sem bral. V tržaški Mestni knjižnici so se smejali, ker sem si izposojeval knjige kar po zaporednih številkah v knjižnem seznamu, ne glede na vsebino, od romanov do gledaliških iger, zgodovinskih, prirodoslovnih, geografskih in drugih razprav ... Na mojo politično usmeritev v rani mladosti je vplival znani apel Petra Kropotkina (op. ruski revolucionar in mislec /1842–1921/, utemeljitelj anarhističnega komunizma, geograf in raziskovalec Sibirije) na napredno mladino vsega sveta ... Kropotkinovi spisi

(*Osvojitev kruha, Besede upornika ...*), pa tudi Zolajev naturalizem, so me v pravem času opozorili na socialno vprašanje".

Teoretično srečanje z anarhizmom, predvsem pa dejstvo, da v Trstu ni bilo malo delavcev, ki so jim bile knjige Petra Kropotkina domače (zlasti mlajši generaciji se je zdel boj za socialne reforme in postopno izboljšanje življenjskih pogojev širših slojev prepočasen, od tod radikalizem in zavračanje reformizma), je Golouha pripeljalo na misel, da bo tržaškemu delavstvu najbolj pomagal z izdajanjem anarhističnega glasila: "Štejem si v čast, da sem bil, komaj sem stopil v 18. leto (1905), urednik lista ... Listu smo dali ime *Germinal*, po znanem romanu Emila Zolaja". Glasilo je redno izhajalo dobro leto, nakar ga je oblast prepovedala. Golouh je nemudoma ustanovil novo glasilo *Il Germe*, ki mu je policija upihnila luč življenja po šestih mesecih. Enaka usoda je doletela tudi naslednja dva lista: *L'Aurora* in *Il Pensiero*. Golouh se spominja, da so bili ljudje, ki so se zbirali okrog teh listov, "nenavadno požrtvovalni in polni zanosov. Med njimi je bilo največ delavcev in študentov obeh narodnosti – italijanske in slovenske. Bilo je tudi nekaj intelektualcev in žensk ... V svobodnem združenju ljudi različnega stanu in različne kulture – organizacije med nami ni bilo, nekateri so jo celo odklanjali, češ da ovira osebno svobodo – smo se bavili predvsem z vprašanjem svobodnega socializma in njegove realizacije. Socialistično urejeno družbo smo si predstavljali kot svobodno asociacijo ljudi, povezanih v celoto le po nekih splošnoveljavnih etičnih načelih, kot svet, v katerem ne bo več meja, kjer bo imperalizem nepoznan pojem, kjer ne bo ne podrejenih ne nadrejenih, na kratko kot *libertarizem*, kakor smo ga imenovali med sabo".

Takratna tržaška policijska oblast je očitno sklenila narediti konec anarhistični propagandi, ki se je širila prek anarhističnih glasil, saj je Golouha najprej zaprla, nato pa izgnala "z vsega deželnega teritorija cesarsko-kraljevega svobodnega mesta Trst", čeprav v avstrijski zakonodaji za tak ukrep ni bilo zakonite podlage. Na intervencijo socialističnega poslanca G. Oliva, zelo popularnega in simpatičnega organizatorja tržaškega delavstva, ki je zagrozil z interpelacijo v dunajskem parlamentu, je oblast po dobrih dveh letih vendarle rešila Golouhovo pritožbo in razveljavila svoj nezakoniti izgonski odlok. Potem ko se je leta 1910 vrnil v Trst, se je pridružil *Jugoslovanski socialno demokratični stranki* (JSDS).

"Nikdar nisem pozabil, da sem Slovenec, čeprav sem hodil v italijanske šole, ker slovenskih takrat v Trstu še ni bilo. Zanimal sem se stalno za vse, kar se je v malem slovenskem svetu dogajalo, toda vse v njem se mi je takrat zdelo nekam nedognano, zapoznelo in okorno", se spominja Golouh. V tržaškem Delavskem domu, kjer so se shajali italijanski in slovenski delavci, se je srečal z vodilnimi organizatorji slovenskega socialno demokratičnega delavstva. "S prvega razgovora z Etbinom Krista-

nom sem odšel z deljenimi vtisi. Kristan je bil politični in kulturni delavec širšega formata, dober retorik in spreten novinar. V svojih predavanjih je globlje prodiral v probleme tistega časa, čeprav je bilo tudi v njegovih govorih precej nemške šablone. Pa se mi je kljub temu zdel nekam teatralen, nenaraven ... V tistih dneh sem spoznal Ivana Cankarja. Kakšna nenavadna osebnost! Ves jasen, naraven, iskren, preprosto komunikativen in vendar samosvoj ... Iskreno je bil predan socialistični ideji in zaupal je v prebujajoče se ljudske sile. Bil je Slovenec od nog do glave, koreninil je z vsem svojim bistvom v slovenskem ljudstvu, ki ga je kot malokdo resnično ljubil; po vsej svoji miselnosti pa je bil hkrati univerzalno človeški, se spominja Golouh.

Trst je slovel kot najbolj socialistično mesto v Avstriji. Slovensko delavsko gibanje v Trstu je bilo takrat že precej močno, saj je bilo v nekaterih mestnih okrajih več slovenskega socialističnega delavstva kot italijanskega. V živahno organizacijsko delo je kmalu posegel tudi Golouh. "Shodi in predavanja so bili na dnevnem redu v mestu in na deželi ... Kmalu sem se znašel tudi sredi novinarskega dela. Sodeloval sem pri *Rdečem praporju* in urejal hkrati tri sindikalna glasila (*Železničar*, *Stavbinski delavec*, *Kamnarski delavec*)." V svojih spisih je med prvimi na Slovenskem nasprotoval oportunistu, ministerializmu in zlasti avstromarksizmu JSDS. Od leta 1913 je začel objavljati svoje pesmi z revolucionarno in nacionalno vsebino, uspešno pa je prevajal v italijanščino tudi Cankarja (*Dunajski večeri*, *Hlapec Jernej*) in Župančiča (*Ob Kvarnerju*).

Z izbruhom svetovne vojne je ohromela politična aktivnost v monarhiji; še posebno je bil prizadet tisk z vojno cenzuro. "Stranka (JSDS) v Trstu je z izjemo nekaj bežnih poskusov ostala brez tiska", se spominja Golouh. "Pomanjkanje medsebojnih zvez in javnega delovanja smo skušali nadomestiti s predavanji (Ivana Cankarja, Lojzke Štebijeve, Henrika Tume, Albina Prepeluha idr.), ki smo jih imeli v okviru delavskega izobraževalnega društva *Ljudski oder*. Še posebno aktualno je bilo vprašanje v zvezi z vojno in stališčem stranke do vojne. To vprašanje je stopilo ostro v ospredje zlasti potem, ko je ljudske plasti vzdramilo in vzvalovilo gibanje za zedinjenje jugoslovanskih narodov. To gibanje je kmalu zajelo vso Slovenijo in tudi najbolj okoreli voditelji slovenske socialne demokracije, ki so se še oklepali stare miselnosti, niso mogli več brezbrizno mimo." Golouh se je zavzemal, podobno kot Cankar, za združitev Slovencev v Jugoslaviji kot zvezi enakopravnih narodov. V političnem razhajanju slovenskih socialnodemokratskih voditeljev se je pridružil skupini *Socialistična omladina*, ki je izdajala svojo revijo *Demokracija* (1918–1919), kjer je bil Golouh, ki mu novinarska in uredniška žilica ni dala miru, še posebno aktiven. O razhajanjih v stranki je zapisal: "Ob zlomu Avstrije smo imeli na območju Jugoslavije več socialističnih strank: srbsko, hrvaško, slavonsko, vojvodinsko, bosensko-hercegovsko, dalmatin-

sko in slovensko. Vse te stranke je bilo treba reorganizirati in združiti v eno samo stranko. Na jugu države je bilo to gibanje bolj spontano. Število članov je bilo sicer omejeno, vendar so imeli precejšen vpliv na ljudske množice. V Sloveniji pa je bilo nasprotno: delavsko gibanje je bilo zelo disciplinirano, miselno pa je bilo, zlasti vodstvo, pod vplivom avstromarksizma, torej manj revolucionarno in manj dosledno pri reševanju nacionalnega vprašanja. To je boj dveh miselnosti ... Mladina, ki se je pojavila v socialistični stranki kot opozicijsko krilo, je kljub vsemu zahtevala, naj se slovensko delavsko gibanje združi z vsem delavstvom v Jugoslaviji in ustvari enotno bojno fronto."

Po koncu vojne se je začel Golouhov politični vzpon, ko je postal najprej član Narodnega sveta v Trstu; po funkciji je imel tesne stike z začasno deželno vlado v Ljubljani, ki je ob zlomu monarhije prevzela oblast v Sloveniji. Tedaj sta normalizacijo notranjih odnosov v Sloveniji ovirali prodiranje italijanskih čet čez določeno razmejitveno črto do Logatca in nerešeno vprašanje slovenskega dela Koroške. "Zanimivo je", se spominja Golouh, "da sem ob prihodu v Ljubljano našel hudo malo posluha za stvari v zvezi s položajem na Jadranu. Vse večjo pozornost so posvečali Koroški, čeprav je bila z italijansko zasedbo Primorja odtrgana od narodne celote tretjina slovenskega ljudstva." Politična pot je Golouha vodila v Beograd, kjer je bil v slovenski delegaciji skupaj z Josipom Ferfoljo, zadolžen za *jadransko problematiko*. "Po vojni, ko smo z odcepom Primorske izgubili tretjino svojega naroda, nas je ostalo v matični domovini komaj dober milijon. To pomembno vprašanje smo predložili najprej vojnemu svetu v Parizu, potem pa tudi mirovni konferenci, ki se je vse leto (1919) vlekla v Parizu. Storjeno je bilo vse, kar je bilo mogoče. Diplomatski boj med Rimom in Beogradom je bil zelo oster. Nazadnje pa je le obveljal londonski pakt, ki nam je začrtal krivične meje. V imenu delavstva smo v matični domovini in na Primorskem ponovno zahtevali, da je treba to mejo popraviti. Predlagali smo tudi plebiscit, ki naj bi pokazal, koliko slovenskega življa je ostalo onkraj meje. Poudarili smo tudi, da bi bilo umestno rešiti to sporno vprašanje z ustanovitvijo svobodnega tržaškega mesta, ki naj bi bilo vezni člen med Italijo in Jugoslavijo. Na vse te probleme sem v posebnem proglasu, ki sem ga objavil v pariškem *L'Humanité*, opozoril francosko ljudstvo in delavstvo vsega sveta. Napisal sem, kako nevarno je to vprašanje, saj utegne postati ognjišče za novo vojno. Vse smo storili, vendar je na posled ostalo pri londonskem paktu. Še bolj pa je poslabšalo položaj dejstvo, da je v Italiji po notranji revoluciji zmagal fašizem. Ta pa je bil, posebno v Primorju, zelo krut", je kasneje zapisal. Golouh, kot udeleženec mirovne konference v Parizu, pripoveduje tudi naslednjo zanimivo anekdoto: "Stopili smo pred Wilsona. Ko ga je takratni predsednik slovenske deželne vlade (op. Janko Brejc) pozdravil in mu med drugim omenil, da bi

bilo dobro, če bi se coni A, kjer naj bi se plebiscit izvedel, pridružila še Mežiška dolina, je Wilson to odsvetoval, češ kar že imate, obdržite. In pokazalo se je, da je Wilson bolje poznal koroško vprašanje, kakor naši tedanji slovenski politiki in narodovi voditelji."

Potem ko se je Golouh preselil v Ljubljano, je zopet dejavno delal v JSDS, ki jo je čakala – tako kot druge socialnodemokratske stranke – težka preizkušnja idejnega razcepa. S somišljeniki se je odločil za izstop iz JSDS in ustanovitev (marca 1920) prve komunistične organizacije v Sloveniji – *Delavske socialistične stranke za Slovenijo*. V ustanovnem manifestu so zapisali, da politika JSDS "že dolgo ni bila več razredna ..., zato so izgubili vero v stranko", obenem pa pričeli izdajati svoj časopis *Ujedinjenje*. Stranka se je na prvem zborovanju (11. aprila 1920) združila s *Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov)*.

V tem času povojnega revolucionarnega vrenja, stavk, krvavega spopada na Zaloški cesti (aprila 1920) je bil Golouh eden izmed bojevitih voditeljev ljubljanskega delavstva in tudi v vodstvu železničarske stavke. "Štrajk je trajal in vlada ni kazala dobre volje, da bi uredila vprašanje železničarjev. Stavkovni odbor je sklenil, da bodo razširili stavko na vso Jugoslavijo in s tem železničarski štrajk spremenili v solidarnostno akcijo vsega delavstva. To se je tudi zgodilo. Da bi dali stavki poseben poudarek, so sklenili, naj se delavstvo zbere na Zaloški cesti in od tam odkoraka v mesto in manifestira za svoje zahteve. Zbralo se je veliko ljudi, prišli so tudi rudarji iz Trbovelj, in vse bi se verjetno normalno končalo, če ne bi prav v trenutku, ko se je formiral sprevod, ki naj bi obhobil mesto, padel strel. Ta strel pa ni prišel iz množice, temveč z okna bližnjega Leonišča. Tisti, ki je streljal, ni bil prijatelj ljudstva. Ni meril na stražarje, ki so množico zadrževali, temveč na zbrano množico. Nato so streljali še žandarji in na cesti je obležalo 14 mrtvih. 21 ljudi je bilo hudo ranjenih. Množica se je nato razšla po stranskih ulicah in se spet zbrala na travniku pred hotelom Slon, tam, kjer danes stojita nebotičnik in poslopje banke. Tam sem na vogalu zbrani množici povedal, kje tiče krivci za pokol, povedal, da delavstvo ne bo pozabilo svojih žrtev. Pozval sem množico, naj zaupa svojemu stavkovnemu odboru, ki bo izdal nadaljnja navodila. Nato se je množica mirno razla."

Mesec dni kasneje se je Golouh kot slovenski delegat udeležil vukovarskega kongresa KPJ. "Ustanovitev *Delavske socialistične stranke na Slovenskem* je prinesla možnost, da se slovensko delavsko gibanje v celoti, kakor je tudi želelo, pridruži delavski stranki, ki naj bi zajela delavsko gibanje v državi. Sklep o združitvi slovenskega gibanja je bil sprejet na kongresu v Vukovaru. Ta zgodovinsko pomembni kongres, ki še ni dovolj raziskan, je obravnaval vsa sporna vprašanja tistega časa. Slovenski delegati – bilo jih je 25 in so bili vsi izvoljeni na velikih javnih zborovanjih – so na tem kongresu še vedno zagovarjali čisto svoja stališča. Poudarjali so svoje pogle-

de na probleme tistega časa, zlasti na naloge delavskega gibanja v državi, ki je bila pretežno agrarna. Vendar je kongres sprejel resolucijo, da se je treba pri nas bojevati z najbolj revolucionarnimi metodami razrednega boja."

Tej politični direktivi je Golouh nasprotoval; v dani politični situaciji se je kot *centrumaš* vrnil k socialnim demokratom in se preselil v Maribor. Novembra 1920 je bil na listi JSDS izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino, ki je sprejela vidovdansko ustavo (1921). Od tedaj dalje – do začetka druge svetovne vojne – je bil vodilni socialist v severovzhodni Sloveniji. Njegovo delo je bilo opazno na mnogih področjih, saj je deloval kot novinar (prvi urednik *Delavske politike*), zadrudni organizator in deset let kot vodja borze dela, še posebej odmevna pa so bila njegova literarna dela. V pesmih, ki jih je objavljala predvsem v mesečniku slovenske socialne demokracije *Naši zapiski*, je izražal svoj materialistični pogled na svet in protest proti socialnim krivicam. Še prodornejši je bil kot dramatik: *Kriza* – socialna drama v šestih slikah (1928), *Groteska sedanjosti* – komedija (1932), *Od zore do mraka* – živalska komedija, basen za odrasle (1935), *Krisalida* – igra v treh dejanjih (1940), *Veseli večer točaja bogov* – groteska v treh dejanjih (1966). "*Kriza* (op. socialna drama) je odlomek naše zgodovine. Govori o velikih štrajkih v Trbovljah, vseh drugih velikih gibanjih, kar jih je bilo tedaj, pa tudi o krizi, ki je nastala v našem delavskem gibanju po vzponu v prvih povojnih letih. Hkrati pa je v njej izraženo upanje, da se bo gibanje, ki je bilo tedaj na tleh (op. leta 1928), spet vzdignilo ... Predstava je imela velik odmev", je zapisal Golouh.

V letih 1933–1935 je bil podžupan občine Maribor. V tem času se je približal široko zasnovanemu ljudsko-frontnemu kmečko delavskemu gibanju. Potem ko se je umaknil pred nemškim okupatorjem (aprila 1941) v Ljubljano, se je vključil v OF; po kapitulaciji Italije so ga nemške oblasti aretirale in odpeljale v koncentracijsko taborišče Dachau. Ob koncu vojne se je zopet vrnil v Ljubljano. Po upokojitvi (1950) je bil honorarni sodelavec Vojaško-zgodovinskega inštituta ter Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. V tem času je uredil zbornik *Socialistično gibanje v Sloveniji* (1961), sodeloval pri izdaji *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov* (za Slovenijo) v enajstih knjigah ter napisal knjigo *Pol stoletja spominov. Panorama političnih bojev slovenskega naroda* (1966); njegova dramska dela so izšla leta 1976 pod naslovom *Od Krize do groteske*. Svoje bogato življenje je sklenil v Ljubljani 23. decembra 1982.

Golouhova besedila nedvomno potrjujejo, da imamo opravka ne samo s pronicljivim družbenim opazovalcem, pač pa tudi akterjem, ki je bil dovolj blizu oblasti, obenem pa od nje dovolj oddaljen, da je lahko ohranil svoj politični "jaz". In takšen bo ostal tudi zapisan v slovenski zgodovini tistega družbenega časa, ki ga je (ne)posredno (so)ustvarjal.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS*Rade Petrović: IL FALLITO MODELLO FEDERALE
DELLA EX JUGOSLAVIA.*

Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 2005, 461 pag.

Uscito a dieci anni dagli accordi di Dayton (1995), con i quali veniva fermato lo scontro armato in Bosnia-Erzegovina, l'ultimo libro di Rade Petrović assume indubbiamente una duplice valenza: da una parte ripercorre, per buona parte dei saggi che lo compongono, il percorso storico della realtà jugoslava dal 1918 fino alla dissoluzione della Repubblica Federativa di Jugoslavia (1992); dall'altra pone però drammaticamente in evidenza come, nonostante sia stato concretamente arrestato, lo scontro, pur sotto altre forme, sia sempre pronto a ripresentarsi. Si tratta di un conflitto latente che trova le sue radici nel complesso viluppo di tutto un insieme di fenomeni storici di lunga durata che nel loro stratificarsi senza soluzione hanno contribuito a determinare la dissoluzione della prima e della seconda Jugoslavia. In questo contesto di latente conflittualità si

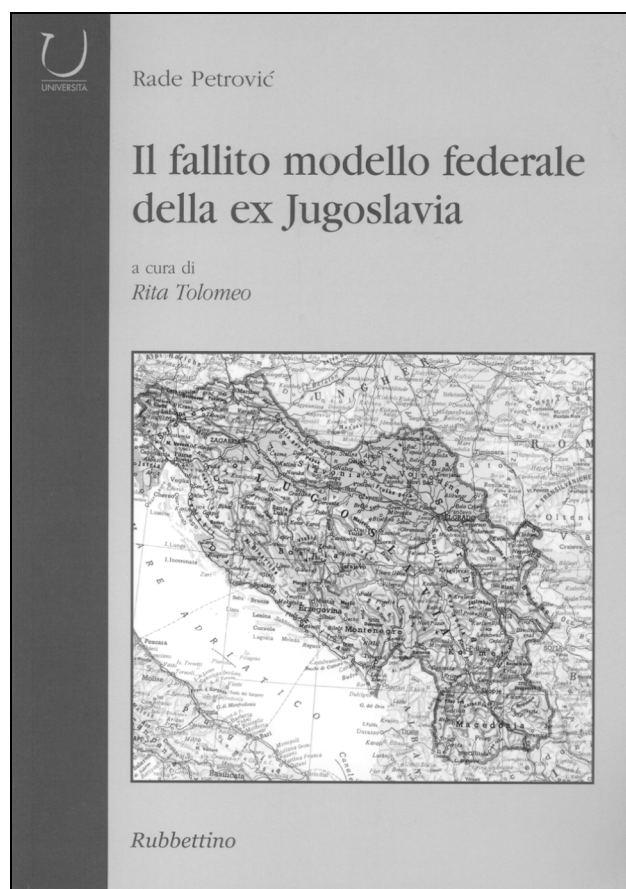
collocano problemi irrisolti con i quali ci si sta ancora confrontando: la statualità bosniaco-erzegovese, il contrasto croato-sloveno, il rifiuto della Croazia ad accettare l'idea di un mercato comune balcanico, il definitivo assetto del Kosovo e la realtà ad esso collegata, che appare attualmente e pericolosamente posta in secondo piano, cioè la complessa situazione macedone che non è stata certo risolta definitivamente dagli accordi di Ohrid con i quali la diplomazia internazionale ha messo fine agli scontri armati fra albanesi e macedoni. Sono questi, in definitiva, gli interrogativi sui quali Petrović, accompagnando il lettore in un rigoroso "viaggio storico", lo invita a riflettere.

Al di là dell'intrinseco valore storiografico l'opera si presenta anche come la testimonianza viva e partecipe di un uomo e di uno studioso i cui lavori sono stati apprezzati da alcuni fra i più validi storici italiani del Risorgimento (Emilia Morelli, Alberto Ghisalberti, Ruggero Moscati, Angelo Tamborra), uno studioso sempre attento a ribadire i legami culturali fra le due sponde dell'Adriatico attraverso un impegno costante profuso nel corso degli anni.

"Fervido patriota jugoslavo che ha creduto nell'unità degli slavi del Sud illudendosi che la loro federazione rispondesse ad una necessità storica, quella cioè di favorire la convivenza di genti appartenenti ad etnie diverse e professanti religioni differenti". Così Carlo Ghisalberti, nella sua premessa al presente volume, delinea brevemente il profilo ideologico ed umano di uno storico, di un jugoslavo che, con un rigore che va oltre il proprio più sofferto sentire, analizza obiettivamente la fine di un'epoca, di un ideale che, pur presente nei secoli precedenti, si era irrobustito e concretizzato nel corso di quel XIX secolo al quale Petrović ha dedicato alcuni fra i suoi studi più significativi, basti ricordare, fra tutti, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Il problema nazionale in Dalmazia nel XIX secolo)*.

I venticinque saggi che costituiscono l'opera, oltre alla già menzionata premessa, sono preceduti dall'introduzione di Antonello Biagini e dalla presentazione della curatrice Rita Tolomeo. Emerge da queste pagine la figura dell'uomo e dello storico impegnato nella ricerca ma anche nel dare il proprio contributo alla società civile sia come ministro della Pubblica Istruzione della Bosnia-Erzegovina (1969-1973) sia come inviato speciale della Repubblica di Bosnia-Erzegovina a Roma nei drammatici momenti del 1992; emerge altresì l'intensa attività di docenza, nel corso degli anni Novanta, presso numerosi Atenei italiani, da Roma a Venezia, da Milano a Bologna, da Trieste a Cagliari.

Non è un caso che per il titolo del libro sia stato scelto quello del primo saggio, *Il fallito modello federale della ex Jugoslavia*, in quanto la parte più consistente del lavoro, rappresentata dal primo gruppo di saggi, è dedicata proprio al processo storico che parte dal 1918 per giungere fino ai nostri giorni, attraverso l'analisi

delle varie idee fondanti che si sono progressivamente cristallizzate nelle formulazioni di unitarismo, integralismo e separatismo destinate a cercare una realizzazione nelle varie forme statuali di stampo centralista, federalista o confederalista. Di tappa in tappa Petrović ci presenta la Jugoslavia dal 1918 al 1935, lo sviluppo dell'idea jugoslava dal 1918 al 1945, la realtà balcanica come "confine di un'identità, spazio di una passione" ed il fallimento di un grande sogno nato, per gli Slavi meridionali già prima del fervore romantico e poi concretizzatosi in quel periodo guardando al Risorgimento italiano, grazie anche agli stretti rapporti fra i grandi italiani di quel periodo, primo fra tutti Mazzini, ed i patrioti croati e serbi.

Non meno importanti, anzi fondamentali nel ricostruire le specifiche peculiarità del mosaico jugoslavo, gli altri due blocchi tematici costituiti dai saggi riguardanti la realtà bosniaco-erzegovese e la Dalmazia veneta e austriaca fra XIX e XX secolo. In particolare in questo ultimo gruppo di saggi si può notare l'attenzione, da sempre presente nell'autore, per i rapporti fra le due sponde dell'Adriatico, rapporti ai quali Petrović, nato a Dubrovnik da famiglia serbo-ortodossa, ha dato sempre ampio risalto sia nei suoi studi sia con la sua attività quale membro della Commissione mista degli storici italiani ed jugoslavi, nonché quale fondatore del Circolo italo-jugoslavo di Sarajevo.

Dall'insieme dei contributi emerge la risposta dello studioso agli interrogativi che storici ed opinione pubblica internazionale si sono posti assistendo alle drammatiche vicende che hanno coinvolto i territori jugoslavi. Secondo Petrović la Repubblica Federativa di Jugoslavia è giunta alla dissoluzione a causa di un federalismo difettoso, dei suoi meccanismi esasperati e non, come si ritiene da parte di altri storici, fra cui lo stesso Biagini che lo sottolinea nella sua introduzione, per il fatto di essere stata uno stato artificiale fin dalla sua nascita nel 1918. Al contrario l'autore sottolinea giustamente l'importanza di quel lungo processo storico che aveva portato all'integrazione nazionale e che era sorto ben prima della Grande Guerra. Si tratta di un'analisi sulla quale storici non inclinino ad un acritico e totale revisionismo del passato più o meno recente, né tanto meno affascinati dalle sirene di un aprioristico nazionalismo possono trovare ampio spazio per una disamina articolata e produttiva della quale si continua a sentire il bisogno quando si parla dell'area danubiano-balcanica.

Il lavoro di Rade Petrović, per la varietà, l'articolazione dei saggi e la ricchezza delle informazioni, si presenta come uno strumento ineludibile per gli storici ed un agile, interessante opera informativa di facile lettura anche per i non addetti ai lavori. Appare inoltre doveroso segnalare l'attenta presentazione e sistematizzazione del materiale da parte della curatrice nonché le accurate traduzioni dei saggi ad opera di studiosi dello spazio storico e socio-culturale jugoslavo.

Non deve, infine, essere trascurato il messaggio implicito e esplicito che lo storico ha affidato a queste sue pagine. È un messaggio che invita tutti a riflettere, partendo dall'esperienza della tragedia jugoslava, sulla necessità di guardare al passato non per negarlo *tout court* ma per affrontarlo in modo critico domandandosi cosa la storia, intesa anche come storia insegnata, possa fornire, all'interno di ogni realtà nazionale, come contributo al superamento di contrasti di lunga durata, dando il suo apporto alla definizione del cittadino d'Europa, di quella Europa della quale la Jugoslavia, secondo la definizione di uno scrittore (Tomislav Kitig) della Vojvodina, era stata una sorta di modello in miniatura.

I saggi sottolineano quindi, nel loro insieme, la necessità di discutere del passato per superarlo senza dimenticare, seguendo il suggerimento di Winston Churchill che, non a caso, Petrović ha voluto citare: "Se continuiamo a litigare sul passato, metteremo a rischio il presente e perderemo il futuro".

Tatjana Krizman Malev

Boris Golec: ORMOŽ V STOLETJIH MESTNE AVTONOMIJE. POSESTNA, DEMOGRAFSKA, GOSPODARSKA, SOCIALNA, ETNIČNA IN JEZIKOVNA PODOBA MESTA OB DRAVI 1331-1849.
Ljubljana, Založba ZRC, 2005, 187 str.

Delo je dragocen prispevek k zgodovini mest na Slovenskem, enega izmed tradicionalnih področij slovenskega zgodovinskega raziskovanja, ki pa v vse širšem spektru historiografskih zanimanj žal ne najde (več) tiste vidnosti, ki si jo dejansko zasluži in ki jo je v nedavni preteklosti še imelo. Boris Golec sodi med vodilne slovenske izvedence za zgodovino mest in njemu dolgujemo številne razprave, ki razkrivajo domačemu in tujemu bralstvu razvojne vidike, značilnosti in posebnosti slovenske urbane zgodovine od poznega srednjega veka do srede 19. stoletja. Študija o Ormožu, ki nam jo ponuja v monografski obliki, je zasnovana po klasičnem pristopu krajevne zgodovine in ima v središču pozornosti prebivalstvo, posebno njegove družbeno-gospodarske strukturne značilnosti. Opira se na širok izbor virov, o katerih nas avtor podrobno informira v uvodnem poglavju in ki gredo od cerkvenih matrik, davčnih knjig, katastrskih operativov do popisov prebivalstva. Med temi izstopa popis odraslega prebivalstva iz leta 1724, ki je najzgodnejši tovrstni dokument na Slovenskem. Popis, objavljen v slovenskem prevodu v prilogi knjige skupaj s še nekaterimi drugimi profili prebivalstva, vsebuje demografske, družbenostrukturne podatke in izvor prebivalcev 68 družinskih enot, kolikor jih je tisti čas tvorilo mestno skupnost. Zakaj je do popisa prišlo in kdo ga je dal izdelati, ni povsem jasno, najbrž pa je bil to lastnik

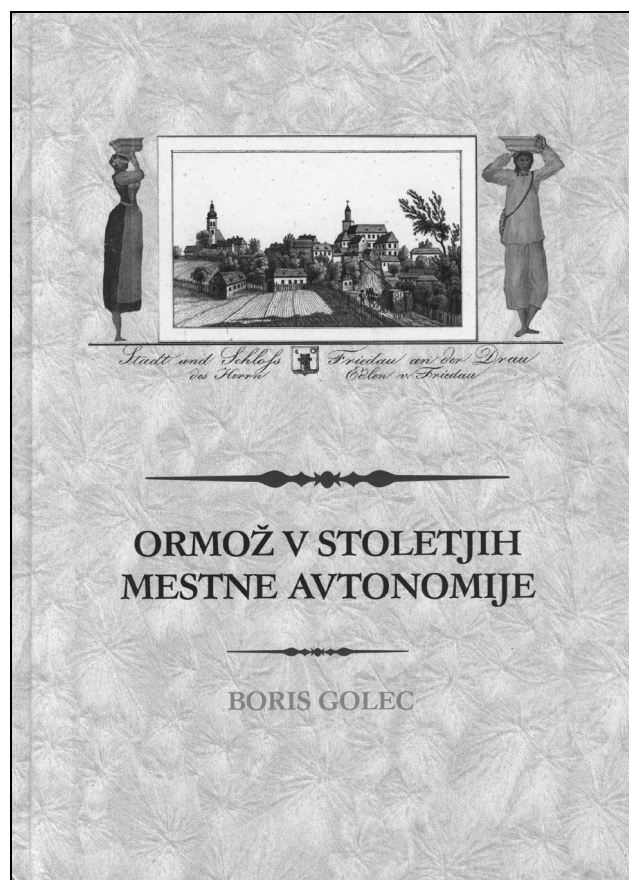
gospodstva Ormož oziroma njegov upravitelj. Zanimivo je, da so ga zaradi majhnega obsega mestne skupnosti lahko izvedli v enem dnevu (16. julija) in da izkazuje stanje prisotnega prebivalstva na ta dan, kar pomeni, da se lahko ponaša s kritičnim datumom, to je s tehnično-metodološkim rekvizitom, ki je prišel v zavedno rabo šele z moderno statistiko v 19. stoletju. Avtor je podatkovno zbirko, na podlagi katere gradi svojo analizo, minuciozno dopolnil z razpoložljivimi sorodnimi viri.

Ormož je bil najmanjše mesto na slovenskem Štajerskem, s tem da je med vsemi doživel od prvih omemb dalje največjo rast, posebno v 16. stoletju. Do konca 18. stoletja je obzidano mesto z zunanjimi predmestji štel največ do 100 hiš in vselej manj kot 500 prebivalcev. V 19. stoletja je število prebivalstva najprej upadlo in šele nato preseglo zgodovinske meje ter se proti sredi stoletja dvignilo nad 700 duš. Del prebivalcev je v skladu s statutarnim pravom užival mestne pravice, od tega je bilo ob popisu 36 meščanov z individualno podeljeno pravico, za druge pa ugotavlja avtor drugačne statusne položaje, med temi tudi prehodne. Popis iz leta 1724 vsebuje kot izjemni podatek za tisti čas tudi navedbe poklicev. S tega vidika so prevladovali v 18. stoletju obrtni poklici, zlasti usnjarsko-obutvene obrti, za njimi tkalsko-oblačilne, živilske, lesnopredelovalne in kovinskopredelovalne. Trgovina je zasedala obrobni položaj

in se je začela razvijati šele konec stoletja, predvsem s prihodom tujcev, medtem ko je hkrati začela upadati vloga obrti. Obrtni obrati so bili v teku časa stabilni in avtor je z rekonstrukcijo ugotovil poudarjeno kontinuiteto obrti in sploh poklicev v istih hišah skozi dolga časovna obdobja. Obrati pa so bili majhni in so predvsem zaposlovali pomočnike ali vajence. Prvič je v tem popisu navedena tudi vsa služinčad, med katero so bile najštevilnejše dekle (1 vsake tri hiše), medtem ko je imela hlapca vsaka osma družina, kar je precej tipično za mestna okolja, kjer je prevladovala hišna, v glavnem ženska služinčad.

Med ključnimi avtorjevimi ugotovitvami je živahno menjavanje prebivalstva, zlasti znotraj mestnega obzidja, kar sicer ni novost, a vendar neizpodbitno kaže in opozarja na intenzivnost selitvenih gibanj v času, za katerega prevečkrat prevladujejo predstave o stacionarnosti in tendenčni prostorski ustaljenosti družbe. Avtor namreč ugotavlja veliko diskontinuiteto rodbin, ki jim je mogoče le v redkih primerih slediti več kot tri generacije, in to vse do srede 19. stoletja. Po popisu iz leta 1724 je polovica prebivalstva izvirala iz mesta oziroma njegovega približno 15-kilometrskega zaledja, ostali dve četrtini pa iz širšega Podravja oziroma od drugod. Pri tem so bile razlike med spoloma in v socialni pripadnosti: gospodarji posestniki obeh spolov so izhajali največ iz mesta, posli pa iz predmestja. Od najdlje so prihajali vajenci in pomočniki, ki so bili večinoma samski. Najmočnejše obnavljanje je zadevalo gospodarsko nesamostojno prebivalstvo, torej posle in gostače. Kot v drugih primerih je tudi v Ormožu nemogoče ugotoviti, če so prihajali tujci iz mestnega oziroma trškega ali podeželskega okolja, z drugimi besedami, v kolikšni meri je bilo doseljevanje medmestno in koliko podeželskega značaja.

Na podlagi priimkov in osebnih imen je avtor ugotavljal etnično pripadnost prebivalstva, za kar je ključnega pomena zapis osebnih imen v klicni obliki. Na podlagi te natančne, kompleksne in mestoma hipotetične analize se Ormož kaže kot provincialno mesto s poudarjenim slovenskim značajem oziroma najmanj nemško mesto na Štajerskem v 16.–18. stoletju. Na podlagi krajevnega izvora oseb, njihovih imen in priimkov, socialne pripadnosti, statusnega položaja ter poklica avtor izriše tudi jezikovno strukturo mestnega prebivalstva oziroma jezikovni značaj ormoške skupnosti. V družinskem krogu je bilo v Ormožu takrat v rabi v pogovorni obliki kar osem materinih jezikov (v današnjem smislu besede in brez dialektalnih variant), v javnosti pa se je govorna praksa vrtela okrog slovenščine in nemščine. Stalno doseljevanje iz slovenskega zaledja je v javnosti ohranjalo prevlado slovenščine, ki so jo uporabljali in se ji prilagajali tudi novonaseljeni neslovenski tujci. V času popisa so tudi mestni organi ustno poslovali v slovenščini. Takemu stanju je pripomoglo tudi dejstvo, da v Ormožu še ni prihajalo do prevzemanja nemščine kot nasledka uvajanja šolstva, upravne prakse in predvsem težnje

mestnega prebivalstva po identifikaciji z nemštvom. Ne nazadnje so k temu prispevale strategije poročanja glede jezikovno endogamnih zvez. V primeri so bila sosednja mesta (Radgona, Ptuj, Maribor) isti čas veliko bolj nemška. V idiomski podobi Ormoža so vsekakor zaznavne tudi slovensko-hrvaške jezikovne interference.

V zadnjih dvajsetih letih 18. stoletja se je vendarle začela uveljavljati nemščina, na kar opozarja na primer zahteva po nemški katehezi. Pojav nima še nacional-nopolitičnega ozadja in je povezan z naseljevanjem nemških obrtnikov in trgovcev. Nova vrhnja plast mestnega prebivalstva vsekakor s tem ni izhajala več iz ormoškega oziroma slovenskega okolja, temveč iz nemškega. Tako se je mesto postopno prelevilo iz slovenskega v nemško oziroma dvojezično. Spremenili so etnični sestav in jezikovne navade, zaradi česar je nastopila etnično-jezikovna razlika med mestom in podeželjem. Ta trend se je pospešil v 19. stoletju, ko je dobivalo mesto vse bolj nemški značaj, nemško prebivalstvo pa postalo tudi jedro nemške narodne zavesti, ki se je izražalo z nemškim nacionalizmom. Hkrati se je utrdila tudi slovenska narodna zavest, ki se je na primer odražala v uvedbi slovenskega obrazca pri dotlej samo nemški cerkveni poročni praksi. Ti vpisi novoporočencev opozarjajo tudi na socialno pogojenost jezikov in na mestni ter predmestni krajevni izvor novoporočencev. Ob ljudskem štetju leta 1880, ko so popisali prvič tudi občevalni jezik, je bila polovica ormoškega prebivalstva še vedno slovenska, tako da je Ormož – sicer po zaslugi predmestja – ostajal še vedno najbolj slovensko mesto na Štajerskem. Kljub temu je bila od nastanka modernih občin leta 1849 tudi tu mestna oblast trdno v nemškonacionalnih rokah in nemštvo je prevzelo tudi marsikatero slovenskega prebivalca. Do konca stoletja je slovenska komponenta močno upadla (na komaj 22 odstotkov) in germanizacija je zajela tudi predmestje. K temu je pripomogel volilni sistem in premoč nemškega kapitala, pa tudi prodiranje nemškega šolanja. Sicer pa je bil večji del tega nemštva površinski, kar se je izkazalo po prvi svetovni vojni, ko je nemštvo skopnelo in se je jezikovna podoba Ormoža vrnila v stanje iz 18. stoletja, za razliko od Maribora in Ptuja, kjer je imelo nemštvo globlje korenine.

Razprava je izčrpna analiza in kritika razpoložljivega gradiva ter že objavljenih del o zgodovini Ormoža. Avtor je izkoristil eksplicitno in implicitno povednost virov in informacije argumentirano in z veliko mero erudicije povezal v celovit diskurz. Pri imenoslovni kot tudi pri drugih analizah ponuja poleg vsebinskih dognanj pravo priročniško ekspertizo o kvantitativnem in kvalitativnem integriranem branju ter interpretiranju relativno bogate, a neenotne in pomanjkljive dokumentarne podlage. Mnoga vprašanja ostajajo iz objektivnih razlogov odprta, študija pa ponuja številne iztočnice za poglobljanja. Ena se na primer tiče vprašanja družinskih struktur, ki so, kot je razvidno iz tabelarnih prikazov, izredno raznolike (kar

19 različnih agregatov v tako majhni skupnosti), čeprav so trenutni preseki – kot je znano – varljivi pri razbiranju družinskih tipologij, ker se sestav pod vplivom življenjskih dogodkov s časom spreminja. V obravnavanem primeru opozarjajo na to leta 1724 številni agregati, ki jim načeljujejo vdove. Drugo zanimivo vprašanje zadeva selitvena gibanja, ki jim sicer razprava posveča veliko prostora, v bralcu pa vzbuja še dodatno radovednost poleg nemške, češke, ogrske tudi italijanska prisotnost, ki je takrat v srednjeevropskem prostoru vse pogostejša, a je v bogati italijanski znanstveni literaturi na temo migracij komaj omenjena.

Aleksej Kalc

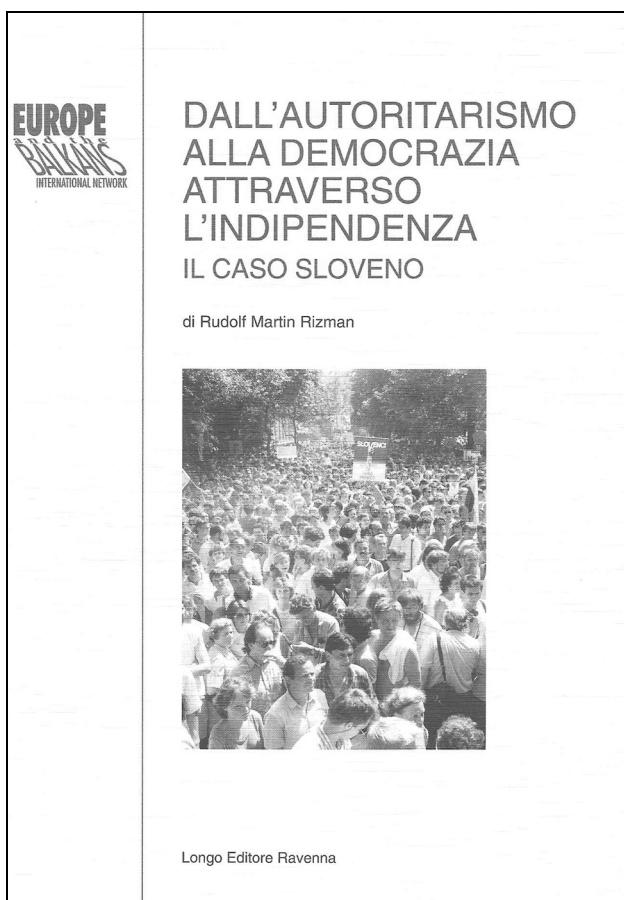
Rudolf Martin Rizman: DALL'AUTORITARISMO ALLA DEMOCRAZIA ATTRAVERSO L'INDIPENDENZA. IL CASO SLOVENO.

Collana di studi sui Balcani e l'Europa Centro-Orientale, n° 25, Università di Bologna.
Ravenna, A. Longo Editore, 2006, 191 pag.

Questa ricerca, in sei capitoli, rappresenta una spiegazione sociologica per la nascita dello stato indipendente e della democrazia in Slovenia in seguito al crollo del regime comunista e nel contesto globale della terza ondata di democratizzazione (1974–1990). Lo scopo principale di questo lavoro, secondo l'autore – Rudolf M. Rizman è Professore di Sociologia e Scienze Politiche alla Facoltà di Filosofia nonché Direttore dell'Istituto Scientifico e di Ricerca della stessa all'Università di Lubiana (Slovenia); è anche insegnante presso le Università di Bologna e di Sarajevo – è quello di identificare, collegare ed esaminare a fondo quei processi e quei fattori salienti che furono e/o sono decisivi per determinare le due fasi della trasformazione democratica slovena: transizione (inizio) e consolidamento (abitudine).

Nel primo capitolo (*Dal popolo allo Stato-Nazione*) parla del ruolo dei diversi fattori, interni e internazionali, che hanno portato alla dissoluzione dello stato jugoslavo e del regime comunista e offre una spiegazione sulla nascita della Slovenia indipendente.

Nel secondo capitolo (*L'affiorare del pluralismo politico*) l'autore tratta lo sviluppo e la centralità della società civile nel processo di indebolimento della vitalità e della legittimità del partito-stato, il suo ruolo cruciale nell'introduzione del pluralismo politico e della democrazia parlamentare in Slovenia e il suo successivo dissolvimento dopo aver raggiunto i traguardi prefissi. Inoltre, esamina la nascita dei partiti politici come base istituzionale della democrazia e il percorso spesso difficoltoso – a causa della debolezza della società civile – per istituire le condizioni minime che consentano l'esistenza di una democrazia consolidata.

Copertina: Lubiana, giugno 1988: trentacinquemila persone protestano contro il processo marziale di tre giornalisti (Janez Janša, David Tasić, Franci Zavrl) e di un ufficiale militare sloveno (Ivan Borštner).

Nel terzo capitolo (*Intellettuali e politica*) l'autore analizza il ruolo svolto dagli intellettuali durante il regime politico autoritario: alla luce del carattere profondamente intellettuale del comunismo, molti intellettuali all'inizio legittimarono il regime, ma furono tra i primi a ribellarsi contro il dispotismo politico e, dopo la caduta del regime, diventarono essi stessi politici di carriera. Attualmente, il loro ruolo è diventato notevolmente marginale o ambivalente, poiché mentre alcuni difendono i valori politici liberali, una parte influente dell'élite intellettuale sostiene una visione populista della realtà politica, giustamente accerta prof. Rizman.

Il quarto capitolo (*La chiesa e la religione sotto il /post-/comunismo*) si occupa dei difficili rapporti tra Chiesa e Stato, tra Chiesa e società e tra Chiesa e democrazia. Infatti, sebbene il cattolicesimo abbia contribuito in maniera significativa alla terza ondata di democratizzazione nel mondo durante gli anni Settanta e Ottanta, questo non fu il caso della Slovenia, dove Chiesa Cattolica è tentata di vedere nella caduta del comunismo l'opportunità di abolire la compiuta se-

colarizzazione della società slovena e la separazione, costituzionalmente garantita, tra Chiesa e Stato.

Il quinto capitolo (*La sfida della destra radicale*) concentra l'attenzione sui pericoli più immediati che minacciano il regime democratico appena instaurato e che provengono da fazioni diverse della politica estremista (specialmente della destra radicale), allo stesso tempo identifica il loro profilo sociale e il contesto internazionale.

Infine, nel sesto capitolo (*Il consolidamento democratico*) espone le principali conclusioni di questa ricerca, localizza il modello di democratizzazione slovena all'interno dei contesti europei centro-orientali e che riguardano la terza ondata di democratizzazione e svela le possibilità di un'analisi delle zone di certezza e di incertezza che possano permettere alla Slovenia di raggiungere presto lo stadio del consolidamento democratico.

Per concludere possiamo dire che presente volume dello stimato autore prof. R. Rizman (ha svolto e concluso il dottorato in sociologia alle università di Lubiana e di Harvard) rappresenta un modello fondamentale per la ricerca di transizioni democratiche sia in Europa Centrale e Orientale, ma specialmente in Slovenia.

Avgust Lešnik

Irvin Lukežič: FLUMINENSIA SLOVENICA.

Reka, Izdavački centar Rijeka, Kulturno-prosvetno društvo Bazovica, Biblioteka Fluminensia, knj. 12, 2007, 307 str.

Izredni profesor za hrvaško književnost na Oddelku za kroatistiko reške filozofske fakultete, Irvin Lukežič (roj. 1961 na Reki), je svojemu obsežnemu nizu pretežno literarno- in kulturnozgodovinskih objav in knjig dodal še eno – monografijo o Slovencih na Reki. Knjiga je s finančno pomočjo Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu ter Odseka mestne uprave za kulturo mestne občine Reka izšla v hrvaškem jeziku (s povzetkoma v italijanščini in slovenščini) pri Izdavaškem centru Rijeka (ICR), založniški hiši z dolgoletno in kakovostno tradicijo izdavanja strokovnih in znanstvenih knjig. Prav v njenem okrilju je pred desetletji izšlo tudi nekaj izvirnih del in prevodov slovenskih avtorjev, na primer literarnih zgodovinarjev Jožeta Pogačnika in Denisa Poniža. Soizdajatelj pričujoče knjige je osrednje združenje Slovencev na Reki, Kulturno-prosvetno društvo Bazovica, katerega 60-letnico delovanja so praznovali prav v letu 2007.

Delo, ki temelji na podrobnem pregledu še nepredelanih virov, predvsem Državnega arhiva na Reki, in obstoječe hrvaške in slovenske zgodovinske in lite-

rarnozgodovinske literature, je z več kot 140 enotami slikovnega gradiva (reprodukcij fotografij, slik, zemljevidov in podobno iz različnih publikacij in privatnih zbirk) razdeljeno na dva osrednja dela. Prvi del z naslovom Društvene, obiteljske i poslovne riječko-slovenske veze obsega devet poglavij, v katerih se je avtor posvetil nekaterim reškim družinam slovenskega porekla, na primer družini Celligoi iz 18. stoletja ali družini znamenitega reškega Slovenca, Josipa Gorupa pl. Slavinskega, s preloma 19. in 20. stoletja. Drugi del knjige predstavlja obsežno poglavje O književnim i kulturnim vezama Rijeke i Slovenije, razdeljeno na podpoglavja Starije doba, Devetnaesto stoljeće in Dvadeseto stoljeće, pridružen pa mu je še razdelek Zaboravljeno svjedočanstvo Janeza Trdine o otoku Krku iz 1859. Zaključni del poleg obeh povzetkov vsebuje še popis virov in literature, avtorjeve bio- in bibliografske podatke, sezname osebnih imen, krajev in slikovnih prilog ter popis kratic. Nekateri deli knjige so bili prej objavljeni že revialno, zato je seznamu literature dodana še bibliografija predhodno natisnjenih člankov v dnevnem in strokovnem časopisu (*Sušačka revija*, *Književna Rijeka*, *Mediterran – tjedni kulturni prilog Novog lista*, *Krčki kalendar*). Avtorskemu besedilu je po poglavjih dodanih še osem prilog (prepisov in reprodukcij arhivskih dokumentov): oporoka trgovca Lovra Lokancicha iz let 1804 in 1816, oporoka duhovnika Andrije Celigoja, župnika v Hrušici, iz leta 1798, poročna pogodba podjetnika Michieleja Wohinza iz leta 1767, oporoka prokuratorja trgovskega podjetja Ivana Poglajna iz leta 1785 (vse v italijanščini), trgovska korespondenca Marka Koblerja in Petra Trifića v hrvaškem jeziku iz let 1801–1802 (slednja je še posebej zanimiva, ker priča o visoki ravni poznavanja čakavske hrvaščine Slovenca iz Železnikov), pogodba trgovca Josipa Valušnika z Reke s prevozniki iz Grobnika iz leta 1853 ter ponatis iz spominov Ivana Hribarja, razdelek o Hribarjevih stikih z Josipom Gorupom.

Monografija o reških Slovencih je spričo Lukežičevega širokega zanimanja za razgibano večkulturno in večnacionalno preteklost Reke in njene okolice logično nadaljevanje njegovih dosedanjih raziskovalnih uspehov s področja domoznanstva. Kot je o avtorju zapisano v najnovejši knjigi, "se ukvarja s publicističnim, kritičnim in esejističnim delom z literarnega, zgodovinskega, kulturnozgodovinskega in etnološkega področja", rezultat česar so med drugim številne revialne objave in samostojne publikacije (14), od tega na primer: eseji *Fijumanske priče* (1991), zgodovinopisne študije *Riječke glose* (2004) in pregled diplomatske zgodovine *Povijest riječkih konzulata* (2004). Leta 2006 mu je pri ICR izšla knjiga *Ogledalo baščinsko – o starim knjigama, zaboravljenim piscima, rijetkim novinama i neostvarenim časopisima*, pri isti založbi pa kot enajsta knjiga v eminentni zbirki Biblioteka Fluminensia zbir zgodovinopisnih študij *Nebo nad Kvarnerom* (2005). Leta 2006 je prejel nagrado Grada Rijeke.

Lukežičevo zanimanje za reško-slovenske odnose izvira iz slučajnega raziskovanja dejavnosti slovenskega pisatelja Janeza Trdine, ki je na Reki (še prej pa v Varaždinu) delal kot gimnazijski profesor. "[S]amo po sebi se mi je takrat ponudilo vprašanje o večstoletnih hrvaško-slovenskih kulturnih stikih na Reki. Takrat (kot tudi še danes) se mi je po malem zdelo čudno, da se je o tej temi pravzaprav do sedaj pisalo zelo malo in da se sploh ni posebej raziskovala, čeprav bi, po našem mnenju, zaslužila temeljito raziskovanje" [tu in v nadaljevanju prevedla V. T.], je avtor zapisal v uvodu in dodal še, da je kljub deležu njegovega dela pred nami še zmeraj "*terra incognita*". "Reka je zmeraj bila mesto, v katerem so skupaj živeli ljudje različnih etničnih in jezikovnih tradicij, iz česar sledi, da so kulturo tega mesta določali internacionalizem, liberalizem in kozmopolitizem. Vprašanje etnične pripadnosti je bilo drugotnega pomena glede na posameznikov materialni status, njegov stan in sposobnosti ter vlogo, ki jo ima v vseplošnem napredku skupnosti. Namesto nacionalnega kolektivizma se je prednost dajalo samozavestnemu individualizmu." Lukežić ne zanemara vpliva italijanščine in še posebej madžarščine v 19. in prvi polovici 20. stoletja, saj je sprejetje večinskega jezika trgovine in

drugega poslovanja pomenilo popolno družbeno integracijo in pridobivanje nove urbane (fiumanske) identitete. Čeprav so Rečani ali Fiumani uporabljali italijanščino, so bili neobičajna etnična mešanica. Razen Hrvatov so bili med njimi še Italijani, Nemci, Avstrijci, Madžari, Čehi, Angleži, Nizozemci, Španci, Grki, Švicarji, Belgijci, Francozi, Srbi, Slovenci, Romuni, Poljaki, Rusi, Judje, Bosanci, Makedonci, Bolgari, Ukrajinci, Slovaki, Irci, Škoti, Danci in drugi, zato je "biti 'pravi Rečan'" pomenilo pravzaprav ne pripadati niti enemu določenemu narodu. Dokaz tega je izrek, ki je na začetku 20. stoletja krožil po Reki o avtonomaškem politiku slovenskega in furlanskega porekla, Riccardu Zanelli: "Madre Cragniza / Padre Friulan / Viva Zanella / Vero Fiuman!" Ni dvoma, da so večkulturno podobo Reke sestavljali tudi Slovenci, drugo vprašanje pa je, zakaj je niso tudi sooblikovali: "Paradoksalno pri tem je, da stoletna prisotnost Slovencev na Reki ni vplivala na oblikovanje nečesa, kar bi lahko poimenovali nacionalna ali jezikovna identiteta lokalne slovenske skupnosti, temveč je namesto tega deloval neizprosni zakon asimilacije." Še več, reški Slovenci so slovensko poreklo v preteklosti povečini zelo hitro zabrisali in se integrirali v kulturo in tudi politiko mesta. Tudi zato je tovrstno raziskovanje razmeroma oteženo in omejeno na stare matične knjige, kot sta knjigi umrlih in poročenih, in na druge arhivske vire, Slovence pa je mogoče izslediti tudi po značilnih priimkih, kakršni so na primer Walluschnigg in Jellouschegg ter Wohinz, Poglayen ali Corossacz.

Ugodna kopenska pot Ljubljana–Hrušica–Rupa je prebivalce ob njej spodbujala k trgovanju in vozarstvu. Zato se tudi ne gre čuditi, da je bilo največ priseljencev, ki so se med letoma 1678 in 1773 poročili na Reki, iz Ljubljane, sledijo pa jim Trnovo (pri Ilirski Bistrici), Škofja Loka, Lož in Ribnica. Drugi so prihajali iz manjših primorskih krajev, bili pa so celo iz Tolmina, Bohinja in Celja. Med letoma 1437 in 1460 naj bi bilo na Reki najmanj šestdeset trgovcev iz Ljubljane in šestinštirideset iz Škofje Loke. Poleg trgovcev in vozarjev so Slovenci na Reki od 15. do 19. stoletja bili še različni obrtniki in tovarnarji, duhovniki, pa tudi lastniki ali so-lastniki ladij, ladijski inženirji, učitelji, ravnatelji, gradbeniki in arhitekti, slikarji in drugo. Zazdi se, kot da ni

bilo projekta, pri katerem Slovenci ne bi bili sodelovali: urbanist Filiberto Basarig iz Gorice je na primer projektiral javni mestni park na Mlaki, ki je v rabi še danes, Venceslao Celigoj je bil solastnik gradbenega podjetja, ki je zgradilo reško železniško postajo, v hiši slovenskega veletrgovca Franca Jelovška je čisto na začetku delovala reška čitalnica, v Gorupovem eminentnem hotelu Europa je danes sedež Primorsko-goranske županije in tako dalje.

Še posebej zanimiv je drugi del knjige, v katerem niso omenjeni samo Slovenci, ki so živeli in delovali na Reki ali o njej pisali (od Trubarja, Svetokriškega, Valvasorja do Matije Čopa in Janeza Trdine), pač pa tudi slovenski javnosti manj znani Rečani, ki so delovali na Slovenskem, ali Hrvati z Reke, ki so bili vneti zagovorniki hrvaško-slovenskih kulturnih vezi, na primer Fran Kurelac in V. A. Franul pl. Weissenthurn. Pozornosti vredno je tudi zanimivo "izmenjalno" naključje, da naj bi bil prvi ljubljanski tiskar Janž Mandelc iz Istre oziroma z Reke, prvi reški knjigarnar pa Andrej Kamlenc iz Novega mesta (1767).

Monografija Irvina Lukežiča *Fluminensia Slovenica* sodi ob bok dvema prav tako novima knjigama o slovensko-hrvaških kulturnih stikih. Leta 2006 sta namreč izšla zbornik referatov s posveta Etnološka dediščina in kulturna podoba Slovencev na Hrvaškem z naslovom *Slovenci na Hrvaškem – dediščina in sedanjost* in razstavni katalog *Ustvarjalci dveh kultur/Stvaratelji dviju kultura*. Katalog je izšel ob razstavi v zagrebški Nacionalni i sveučilišni knjižnici in ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici, ki je bila del Slovenskega slavističnega kongresa v Zagrebu. V njegovem okviru je izšel zbornik Slavističnega društva Slovenije *Preseganje meje*. Vse štiri knjige potrjujejo pravilnost Lukežičeve izjave ob zaključku drugega dela monografije in jo širijo: "Na osnovi tega, kar je predstavljeno na predhodnih straneh, lahko sklenemo, da so med Reko in Slovenijo zmeraj obstajale znatne literarne in kulturne vezi. Od časov Primoža Trubarja pa vse do naših dni so bili stiki hrvaške in slovenske kulture v tem mestu plodoviti in zelo raznoliki."

Vladka Tucovič